

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

1876—2001

117. ÉVFOLYAM

2001

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE
SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

117. ÉVFOLYAM 2001/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

MONOK ISTVÁN
(társszerkesztő)

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

117 1.759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

117. évfolyam

2001

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

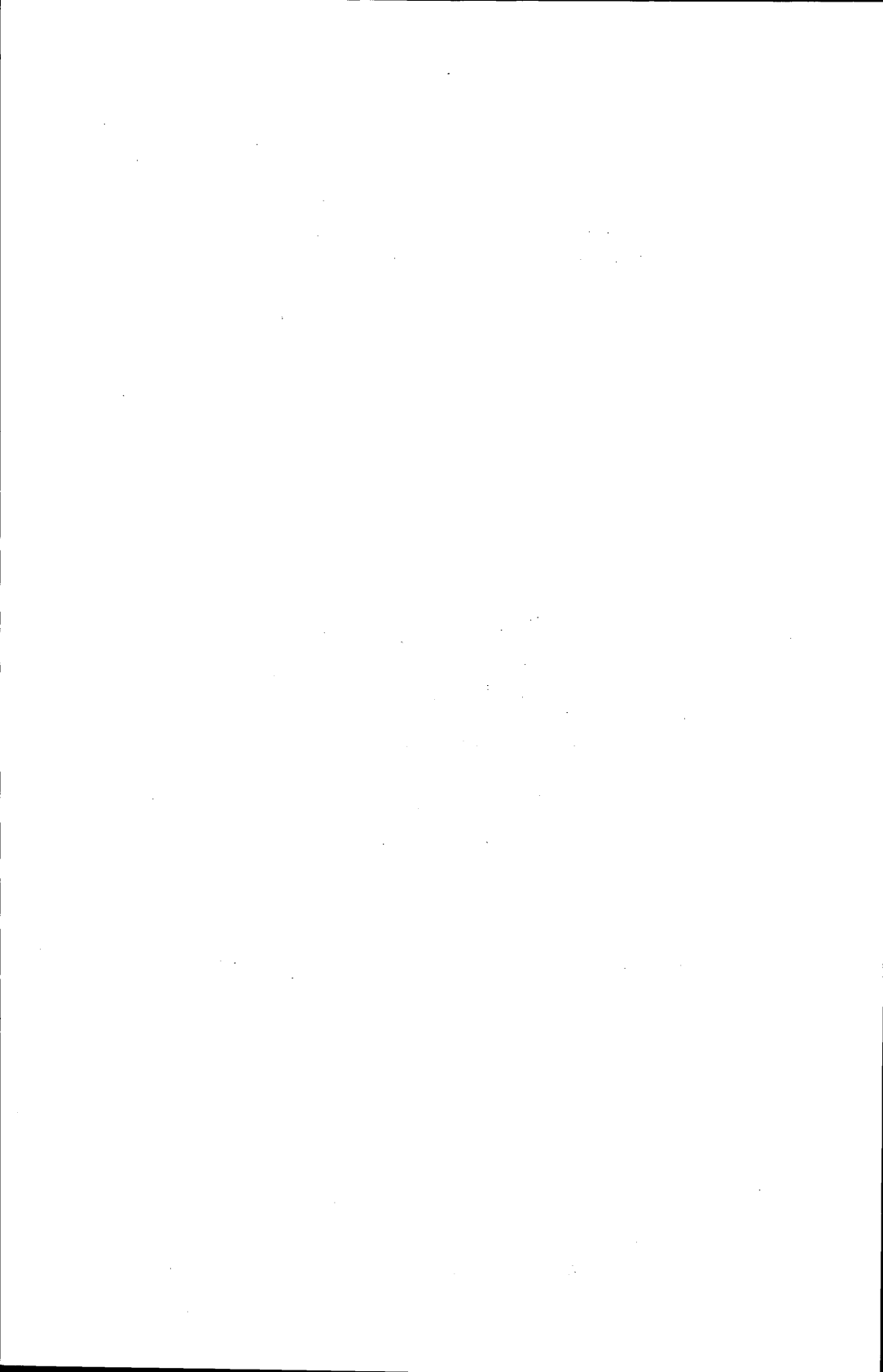
Technikai szerkesztő

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

<i>Kókay György</i> : 125 éves a Magyar Könyvszemle	1
---	---

TANULMÁNYOK

<i>Bálint Gábor</i> : A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egypengős” perei 1936-ban	83
<i>Bartók István</i> : Régi magyar grammatikák Sopronban	173
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : II. Lajos rejtélyes halála II.	33
<i>Fehér Katalin</i> A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés	411
<i>Gerics József – Ladányi Erzsébet</i> : Szent László „csodás” tettei krónikáinkban	20
<i>Holler László</i> : Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratáról	273
<i>Kevházai, Katalin</i> : Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn	153
<i>Klaniczay Gábor</i> : Szent László „csodás” tettei krónikáinkban	393
<i>Knapp Éva</i> : Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból	301
<i>Köpeczi Béla</i> : Casimir Freschot, az antikvitás és Magyarország	166
<i>Márza, Jacob</i> : Drucksachen aus der Niederlanden (des XVI-ten Jahrhunderts) in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia	67
<i>Pap József</i> : Hódmezővásárhelyi nyomdai részvénytársaságok 1896–1928	431
<i>Tóth Péter</i> : Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról	3
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.	189
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.	318

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : A pesti ponyvaipar leleplezése a Magyarságban, 1941-ben	484
<i>Bálint Gábor</i> : Zentay Dezső, statisztikus és szerkesztő	239
<i>Bor Kálmán</i> : Adalékok a XVI. századi cirill betűs szerkönyvek történetéhez	340
<i>Borsa Gedeon</i> : Ki volt Antonius de Hungaria, az első esztergomi misekönyv megrendelője?	204
<i>Czeglédi László</i> : Egy könyv Tisza István miniszterelnök könyvtárából	473
<i>Csapó Csaba</i> : Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében	467
<i>Eredics Péter</i> : Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei	112
<i>Fazekas Csaba</i> : Ismeretlen egyházpolitikai röpirat 1849-ből	454
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori pedagógiai kézikönyv és korabeli sajtóvisszhangja	232
<i>Fehér Katalin</i> : Tessedik Sámuel tanügyi tevékenysége és a sajtó	126
<i>Hausner Gábor</i> : A Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia kiadásának történetéhez	332
<i>Héjja Julianna Erika</i> : Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes, Hrabovszky László olvasmányai	351
<i>Héjja Julianna Erika</i> : Gyula oktatástörténete a könyvek tükrében a 18. század első felétől 1848-ig	209
<i>Holler László</i> : Baranyai Decsi János éneke 1597-ből	101
<i>Kakucska Mária, H.</i> : Orczy Lőrinc válasza Barcsay Ábrahám levelére	207
<i>Kakucska Mária, H.</i> : Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez	346

<i>Katsányi Sándor</i> : Szabó Ervin és Teleki Pál	363
<i>Kollárová, Ivona</i> : Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava	205
<i>Kruppa Tamás</i> : Egy unitárius ének tanulságai. (Szőlösi István históriás éneke 1635-ből)	449
<i>Lengyel András</i> : A szegedi napilapok hírversenye a 20. század elején	476
<i>Lengyel András</i> : Egy unikális József Attila-kötet	366
<i>Molnár László Sándor</i> : Könyvtár a könyvtárban. (Sárközy István bibliotékája)	356
<i>Mózes Huba</i> : Vékás Lajos levelei Dsida Jenőhöz a Páztortúz szerkesztéséről	370
<i>Ojtozi Eszter</i> : Fáy András három könyvajándéka sajátkezű dedikációival	138
<i>Papp Júlia</i> : A Hazai és Külföldi Tudósítások beszámolója Peter Krafft I. Ferencet ábrázoló festményéről 1818-ból	220
<i>Rozsondai Rita</i> : A győri Streibig-nyomda 18. századi kalendáriumai	132
<i>Szabó Ágnes</i> : Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz	117
<i>Veszprémy László</i> : Kiegészítések az Assisiben található Árpád-kori ferences Misáléhoz	100

FIGYELŐ

<i>Bánfi Szilvia</i> : Még egyszer a Melius-féle nyomtatvány-töredékről	249
<i>Borsa Gedeon</i> : Megindult a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia megjelenése	373
<i>Ecsedy Judit, V.</i> : Egy európai régi-könyv adatbázis: a HPB (Hand Press Book)	245
<i>Földvári Sándor</i> : Antalóczi Lajos (1947–2000)	142
<i>Goda Éva</i> : 1848–49-es dokumentumok az egyesült Debreceni Polgári Casino-ban	249
<i>Kókay György</i> : Új sajtótudományi és antikvárius folyóirat	143
<i>Kókay György</i> : Vizkelety András köszöntése	488
<i>Lipták Dorottya</i> : A Német Könyvtudományi Társaság	377
<i>Monok István</i> : Gondolatok a könyvtárról. 175 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.....	140
<i>Monok István</i> : A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből	489
<i>Rozsondai Béla</i> : Megemlékezések a 175 éves Akadémiai Könyvtárról	243

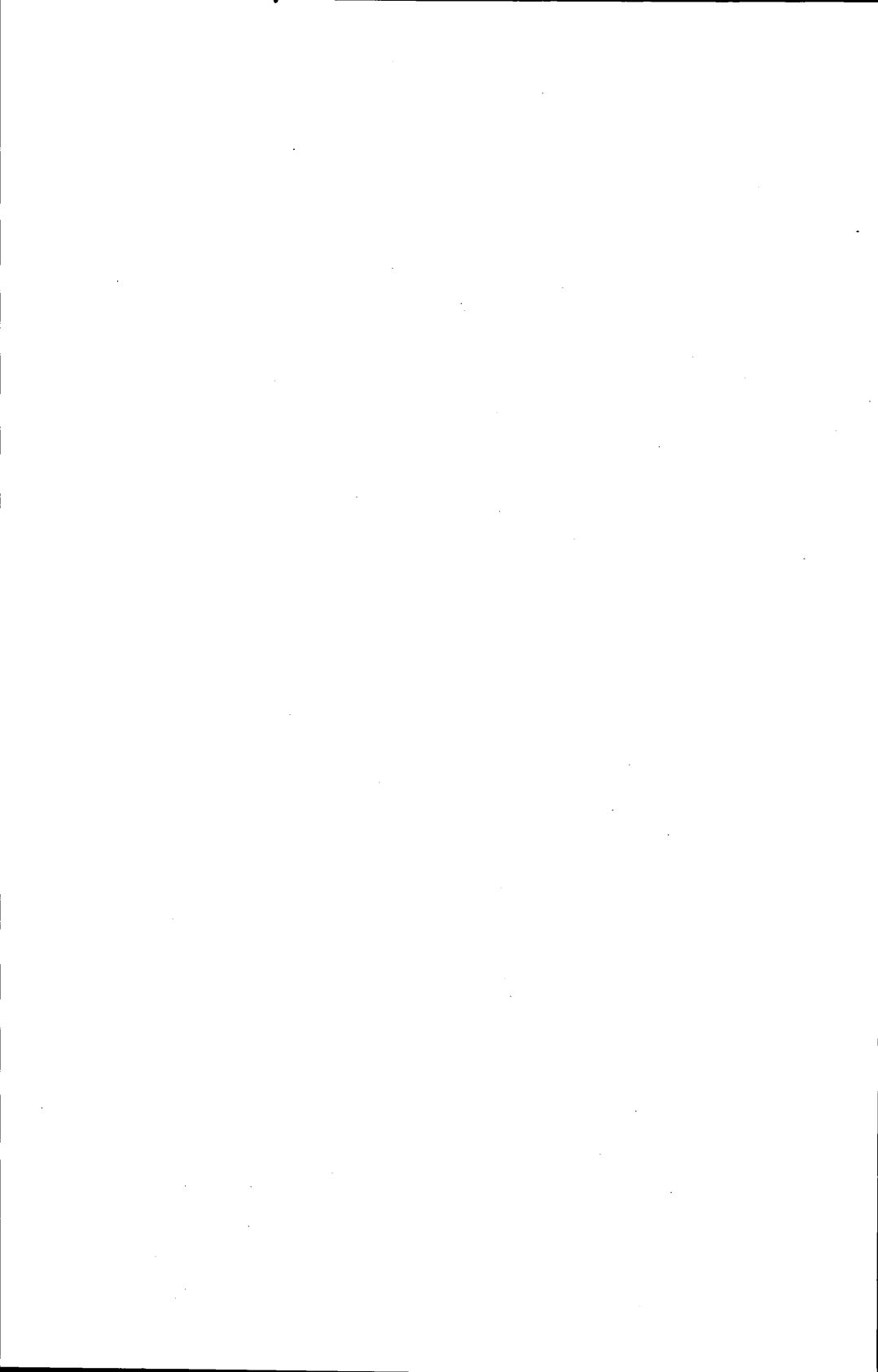
BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2000-ben	495
---	-----

SZEMLE

A magyar felsőoktatás évszázadai. Szerk. Kardos József. Bp. 2000. (<i>Fabó Edit</i>)	144
A magyar színikritika kezdetei (1790–1837). S. a. rend. Kerényi Ferenc. 1–3. köt. Bp. 2000. (<i>Kókay György</i>)	509
Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Hrsg. von Kaspar Elm. Berlin, 2000. (<i>Knapp Éva</i>)	264
Buda Attila: A Nyugat könyvkiadó története. Bp. 2000. (<i>Voit Krisztina</i>)	515
Fehér Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2001. (<i>Kókay György</i>)	385

Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. von Thomas Bremer. Halle an der Saale, 2001. (<i>Fried István</i>)	517
Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi Vénus. Kiad. Jankovics József, Nyerges Judit. Bp. 1998. (<i>Varga Imre</i>)	148
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. Közzéteszi, a jegyz., és a bev. tanulmányt írta Lőrinczi Réka. Bp. 1998. (<i>Stemler Ágnes</i>)	253
Knapp Éva: Officium Rákóczianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai. Bp. 2000. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	510
Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra. Bp. 2000. (<i>Szelestei N. László</i>)	252
Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum. Kiad. és ford. Vincent Múcska. Bratislava, 2000. (<i>Veszprémy László</i>)	267
Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Bp. 1972–2000. (<i>Kókay György</i>)	386
Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. I–IV. Stuttgart, 1987–1995. (<i>Borsa Gedeon</i>)	262
Monostori László: Szeged könyvkereskedése és könyvterjesztése, 1835–1998. Szeged, 1999 (<i>Bálint Gábor</i>)	261
Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Szerk. Fekete Gézané. Bp. 2001. (<i>W. Salgó Ágnes</i>)	381
Régi magyar metszetek: Látképek, térképek, életképek, arcképek: Szántai Lajos gyűjteménye. Szerk. Borda Lajos, Borda Lajosné. Bp. 2001. (<i>Fabó Edit</i>)	512
Régi magyarországi nyomtatványok III. 1635–1655. Szerk. Heltai János. Bp. 2000. (<i>Szelestei N. László</i>)	256
Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, 2000. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	387
Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. III. (kieg.) Pótlások, kiegészítések, javítások. [Készült az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében, Borsa Gedeon irányításával összeáll. Dörnyei Sándor és Szálka Irma.] Bp. 1990–1996. (<i>Velencei Katalin</i>)	258
Szent Biblia, az az Istenec Ó és Uy Testamentomanac prophetac es apostoloc által megíratott szent könyvei...Hasonmás formában kiad. Ötvös László. Debrecen, 1998. – Magyar Biblia Avagy az Ó és Uj Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Irás a Magyar Nyelven ... Hasonmás formában kiad. Ötvös László. Debrecen, 2000. (<i>Monok István</i>)	146
Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján II. Szerk. és az előszót írta Bajnok Lászlóné. Nyíregyháza, 2001. (<i>Abonyi Andrea</i>)	261
Tatai-Baltá, Cornel: Gravorii în lemn de la Blaj (1750–1830). Blaj, 1995. – Tatai-Baltá, Cornel: Pagini de artă românească. Blaj, 1998. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	150
Voit Krisztina: A budapesti sajtó adattára 1873–1950. Bp. 2000. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	259
Životopis a přehled pracovních výsledků úplná bibliografie. Univ. Prof. PhDr. Richard Pražák. Brno, 2000. (<i>Fried István</i>)	149

NÉVMUTATÓ*

- Abádi Benedek 183
 Abaffy Csilla 382, 497
 Abonyi Andrea 261–262
 Ábrányi Kornél, ifj. 197
 Ábrányi, S. 203
 Aczél Géza 503
 Aczél György 385
 Aczél Lajos 85
 Aczél, II. Lajos király apródja 47
 Ács Pál 227
 Acsádi Gabriella 499
 Acsády Ignác 33–35, 59
 Adalbert, Szent 12, 505
 Ádám 136, 138
 Adamik Lajos 308
 Adriányi Gábor 265, 501
 Ady Endre 225, 384, 446
 Aesopus → Aiszóposz
 Ágoston, Szent 162, 399
 Aigner Károly 445
 Aiszóposz 352, 355, 357
 Ajtai Mihály 120, 121
 Albani Csirke György → Csirke György
 Alciatus, Andreas 355
 Alcuinus 26
 Alexander Bernát 324
 Alexiosz, I., bizánci császár 409
 Alexiosz, Szent 12
 Alföldi András 7
 Alkuin → Alcuinus
 Almási Tihamér 328
 Álmos, magyar vezér 225
 Alphen, Hieronymus Simons van 113
 Alsted, Johann Heinrich 115, 452
 Amade László 346
 Ambrosius de Pete → Petik Ambrus
 Ambrózy Sámuel 253
 Ambrus, Paulus, 77
 Ambrus, Szent 12
 Anakreón 357
 Anastasius bibliothecarius 5
 Andala, Ruardus 113
 Andegeus, J. Ren. 76
 Andrád Sámuel 137
 András, II., magyar király 167, 267, 282
 András János, V. 152
 András, Szent 409
 Andrásy Gyula, 321
 Andrásy Manó 40, 41, 59
 Andreas rex → András, II., magyar király
 Angelov, B. 4
 Angyal Dávid 59
 Angyal Endre 332
 Angyal József 351
 Angyalosi Gergely 503
 Ángyán János 212, 413, 416
 Ankarloo, Bengt 398
 Anonymus 29, 225–227, 267–269
 Anonymus Gallus 26–28, 31, 393, 402, 403, 408, 410
 Antal Mihály 423
 Antal, esztergomi kanonok, zólyomi főesperes (1469–1476) → Antonius de Hungaria
 Antal, Szent 25, 32, 327
 Antalóczi Lajos 142

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkoztunk.

- Anthonius doctor sacre theologie profes-
 sus 52
 Antoine, Saint → Antal, Szent
 Antonio Boemo 42
 Antonius de Hungaria 204
 Ányos Pál 266, 357
 Apáczai Csere János 117
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 170,
 244
 Apianus, Petrus 75, 80
 Apor Éva 384
 Apor István 228, 230
 Apponyi György, másodkancellár 462
 Aranka György 177, 357
 Arany János 59, 324, 326
 Aranyosi Gyula 481
 Arató Antal 502
 Arias Montanus, Benedictus 73
 Aristoteles → Arisztotelész
 Arisztotelész 107, 245
 Armpruster, Michael 158
 Arnim, Bettina von 326
 Arnócz Hajnalka 500
 Arnuldus de Lovanio 81
 Áron, moldvai vajda 290
 Aron, Petru Pavel 151, 152
 Árpád 225, 226, 231
 Árpád-háziak 48
 Artner Edgár 44, 59
 Árva Vince 265, 266
 Árvay Mihály 491
 Asbóth János 322, 323
 Asbóth Oszkár 364
 Ascher László 239
 Ashley, Kathleen 400
 Assirelli, Marco 100
 Attila, hun uralkodó 60, 167, 225–227, 407
 Aubert, R. 5
 Aubry, Jean 492
 Auerbach, Berthold 327, 329
 Augustinus → Ágoston, Szent
 Ausländer Pál 432
 Babits Mihály 243, 483, 502
 Babus Antal 385
 Bach, Alexander, 191, 458
 Backer, A. De 69, 70, 73
 Badics Ferenc 139, 148
 Baensch, Robert 378
 Bajkay Éva 499
 Bajnok Lászlóné 261
 Bajza József 59, 197, 228
 Bak János 265
 Bakcsi Ferenc 472
 Baki Péter 502
 Baksay Sándor 59, 361
 Balambér, hun fejedelem 167
 Balassa Ármin 357, 477, 480–483
 Balassi János 498
 Balázs Éva, H. 406
 Balázs Imre József 502
 Balázs János 155, 173–177, 254
 Balázs Mihály 104–106, 161, 280, 282,
 286, 295, 296, 298, 334
 Balázs Péter 63
 Bálint Gábor 83–99, 86, 239–242, 261,
 484–487, 503
 Bálint Katalin 498
 Ballagi Aladár 45
 Balogh Béla 346
 Balogh István 43, 59
 Balogh Mihály 503
 Balogh, Augustinus Florianus 266
 Balzsay Cecília 143
 Bán Imre 332
 Banck, Laurentius 117
 Bandinelli, Rolando → Sándor, III., pápa
 Bandini Buti, A. 68
 Bánffy Miklós (1873–1950), 372
 Bánfi Dénes 121, 125
 Bánfi Miklós 277
 Bánfi Szilvia 249, 259–260, 497
 Bánhegyi B. Miksa 507
 Bánhegyi Zsolt 381
 Barabás István 443
 Barabás Miklós 139
 Baranyai Decsi (Csímor) János → Bara-
 nyai Decsi János
 Baranyai Decsi János 101, 102, 104, 106–
 109, 111, 112, 175, 182, 273–289,
 291–300
 Baranyai Ferenc 355
 Baranyai Zsolt 477
 Baráthosi Balogh Benedek 46, 47, 59
 Barbarics Zsuzsa 502
 Barbier, A. A. 172
 Barclay, John 352, 354
 Barcsay Ábrahám 207, 346, 349

- Bardoly István 220
 Bárdos István 455
 Bárdossy László 59
 Barlay Ödön Szabolcs 492, 493
 Barlay Szabolcs 490
 Barlow, Frank 399, 401
 Barna Ibolya 439
 Báróczi Sándor 357
 Baronyai Decsi → Baranyai Decsi János 175
 Baronyai Detsi János → Baranyai Decsi János
 Barozzi, Nicolo 64
 Barsari, S. 12
 Bársony György 333
 Bart István 502
 Barta Gábor 43, 48, 59
 Barta István 458
 Bartha Lajos 503
 Bartholomiades, J. D. 154
 Bartók Béla 245
 Bartók István 173–188, 176, 501
 Bartoniek Emma 25, 33, 34, 42, 59, 279, 296, 297, 395
 Barts Gyula 299
 Baset, R. 6
 Basics Beatrix 499
 Basilios → Basilius Magnus, S.
 Basilius, II., imp. 6
 Basilius Magnus, S. 160
 Basilius Valentinus 308, 310
 Batári Gyula 502
 Báthori Gábor, erdélyi fejedelem 102
 Báthori István 228
 Báthori Kristóf, erdélyi vajda 342
 Báthori Zsigmond 276, 278–280, 284, 286, 288, 291, 292, 294, 297–300, 514
 Báthory család 102
 Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király 168
 Báthory István, nádor 39, 41, 42, 55
 Báthory Zsigmond 104, 107–109, 111, 168, 277, 450, 452
 Bátori → Báthory Zsigmond
 Batsányi János 224, 253, 346
 Battaglini, Giuseppe 382
 Batthyány Ádám 492
 Batthyány Boldizsár 489, 492
 Batthyány Ignác 78
 Batthyány-család 419, 492
 Batthyány-család 492
 Bátyai Gitta 498
 Bátyai Jenő 483
 Bauch Gusztáv 157
 Bauer Gyula 434
 Bauer, Dieter R. 264
 Bauhoffer György 184
 Bayan, G. 6
 Bayer József 266
 Beaumarchais, Pierre-Augustin 357
 Becker 126
 Becket, Thomas 398
 Becskereki Mihály 151
 Becskereki Váradi Szabó György 312
 Beelaert, Joannes 71, 72
 Beér János 455, 464
 Beerman, Julius 201, 202
 Beethoven, Ludwig van 240
 Béguin, Jean 310, 311
 Begunov, J.K. 4
 Beke Kata 48, 59
 Békefi Antal 471
 Békési Gábor 501
 Bél Mátyás 183, 184, 209, 255, 357, 360, 500
 Bel, Matthias → Bél Mátyás
 Béla, II., magyar király 267
 Béla, III., magyar király 31, 267, 395, 396, 399, 408, 409
 Bela, kral → Béla III., magyar király
 Bella, Maria Pia di 400
 Bellerus, J. → Beelaert, Joannes
 Bellovári György 335
 Bellus Ibolya 280, 285, 286
 Bem József 498
 Bencze Imre 498
 Bencze Zoltán 265
 Benczédi László 333
 Benda Kálmán 48, 226, 334
 Bende Károly 217, 218
 Bendini Monte, Francesco 167
 Bene István 217
 Bene Sándor 59
 Benedek, Szent 25, 394
 Benisch Arthur 59
 Benkő József 183
 Benkő Loránd 268
 Benner, Basilius 339
 Bennett, P.A. 68

- Benoit, Saint → Benedek, Szent
 Benze László 363
 Bényei Miklós 496
 Benyik György 158
 Beöthy Zoltán 327
 Beöthy Zsolt 59, 328
 Berchet, Guglielmo 64
 Bercsényi Imre 452
 Berecz József 502
 Berecz Károly 326
 Berényi család 309
 Berényi Mária 501
 Berg Pál 490
 Beriszló Péter 34
 Berlász Jenő 104, 273, 275, 278–280, 282,
 286, 295, 505
 Bern, Maximilian 330
 Bernát káplán 395, 396
 Bernáth Aurél 245
 Bertényi Iván 40, 60
 Bertius, Petrus 113
 Berzsényi Dániel 225, 356, 357, 361
 Bessenyei György 346
 Bethlen Gábor 168, 514
 Bethlen Imréné Gyulai Klára 117
 Bethlen István 451, 452
 Bethlen Kata 117
 Bethlen Pálné 125
 Bethlen Samuelné, iktári 125
 Bica, L. C. 67
 Bidellus, Johannes 115
 Biedermann, Hans 308, 310
 Bihari Ferenc 114
 Bihari Imre 481
 Binder Pál 450
 Binder, Hans-Jürgen 162
 Binder, Johann Philipp 511
 Bindseil, H. E. 154, 205
 Birckmann, Arn. 72
 Birkirts, Sven 378
 Biró Gyöngyi 505
 Bischoff, H. 401
 Bisterfeld, Joannes, Henricus 258, 452
 Bisztray Gyula 102, 449
 Bitnitz Lajos 232
 Bitskey István 66, 227, 498
 Bittó István 470
 Bizari, Pietro 74
 Bizarus, B. → Bizari, Pietro
 Blaskovics-család 216
 Blau, Emanuel 194
 Bleyer Jakab 60
 Bloch, Marc 401
 Blume, C. 14
 Bocskai István, erdélyi fejedelem 102, 168
 Bod Péter 117–121, 124, 125, 136, 175,
 182, 186, 187, 275, 277, 296, 357, 360
 Boda Miklós 496
 Bodnár István 484, 486, 487
 Bodoky Károly 216
 Bodolay Géza 176
 Bódyné Márkus Rozália 501
 Boece de Dacie → Boethius de Dacia
 Boesch Gajano, Sofia 393, 399, 400
 Boethius de Dacia 489, 491
 Boleszló II., lengyel fejedelem 26
 Bolyai Farkas 382
 Bolyai János 382
 Bombast von Hohenheim, Philippus Aureo-
 lus Theophrastus → Paracelsus, Theo-
 phrastus
 Bona, Ioannes 355
 Bonfini, Antonio 33, 226, 258, 352, 354
 Bongarsius, Jacobus 282, 283
 Bonifác, VIII., pápa 464
 Bor Kálmán 340–346
 Borbándi Gyula 503
 Borda Lajos 498, 512, 513
 Borda Lajosné 512, 513
 Borgia, Cesare 166
 Borguirius, astrologus Alemanus 52
 Borján Gellért 59
 Bornemisza Péter 122
 Boronkai Iván 16
 Boros György 372
 Boros István 504
 Boros Judit 226
 Boros Marietta 497
 Borosnyai L. János 119
 Borovszky Samu 228
 Borsa Gedeon 104, 115, 133, 183, 204–205,
 256, 258, 262–264, 301, 373–376, 496
 Borsa Iván 205
 Borsos Sebestyén 109
 Borszák István 155
 Boureau, Alain 401
 Bouthillier, Dyonisia 400
 Böhm Károly 60

- Bösze Sándor 455
 Brâncoveanu, Constantin, havasalföldi fejedelelem 151
 Braun Róbert 364
 Braun, Georg 512
 Braun-Hogenburg → Braun, Georg
 Braun-Hogenburg → Hohenberg, Franz
 Brechter, S. 401
 Breda, Jacobus de 81
 Bremer, Thomas 517
 Brenner Domokos 508
 Bretschneider, C. G. 154, 205
 Brewer, Lorenz 314, 315
 Brodarics István 33, 41, 42, 44, 47, 60, 62, 64, 66
 Brodarics-család 62
 Brodericus, Stephanus → Brodarics István
 Brodszky Sándor 139
 Bronchorst, Eberhard 354
 Brouette, Émile 332
 Brunet, Jacques Charles 70
 Bruto, Giovanni Michaelae 296
 Bubics Zsigmond 506
 Bucer, Martin 154
 Buczy, Joannes Aemilius 78
 Bucsay Mihály 517
 Buda Attila 502, 515, 516
 Budai Ferenc 60
 Bugenhagen, Johann 156, 162
 Bullinger, Heinrich 154, 379
 Bura László 505
 Burger Gusztáv 471
 Burger Zsigmond 470
 Burgio, Antonio Giovanni da, 43, 44
 Burián Pál 139
 Busa Margit 194, 386, 490, 493
 Buschmann Ferenc 508
 Buttlar, Adrian von 228, 231
 Buzinkai, dr. 118
 Buzinkay Géza 143, 502, 503
 Buzinkay Péter 506, 507
 Bürger, Gottfried August 325, 357
 Byn, Georgius 390
 Byron, George Gordon 323, 357

 C. Magdeburg → Carolus a Magdeburg
 Caesar → Keyser, Martinus de
 Caesar, Julius 357
 Caesar, M. → Keyser, Martinus de
 Caffi, A. 12
 Calvin, Jean 352, 354, 357
 Camerarius, Joachim 158
 Campioni, Rosaria 248
 Cândia, Virgil 147
 Canisius, Petrus 73, 80, 209
 Čaplovič, Ján 256
 Carion, Johann 161
 Caroli Caspar → Károlyi Gáspár
 Carolus a Magdeburg 119, 121
 Carptorius, Benedictus 354
 Carranza, Barth. 73, 81
 Caspar, Erich 20, 397
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius, 75, 141, 352, 355
 Cavalcanti, E. 399
 Cavallier József 84
 Celesztin III., pápa 396
 Cell Ignác 432
 Cellarius → Keller, Christoph
 Cenci, Cesare 100
 Cennerné Wilhelmb Gizella 220
 Cerbanus, görög szerzetes 16, 18
 Cesar Zoltan Zoliman → Szulejmán, I., szultán
 Charlemagne → Károly, I. (Nagy), császár
 Chernel-család 419
 Chimaini Leopold 413
 Chrescencio, Gregorius de 395, 396
 Christen, Ada → Christensen, Ada
 Christensen, Ada 321
 Christie, Agatha 85
 Church, Rooke 61
 Cibak, Emericus → Czibak Imre
 Cicero, Marcus Tullius 75 354, 355, 357
 Cifka Brigitta 220, 222
 Cim, A. 68
 Citrich → Czettrich Ulrik
 Clair, C. 68
 Claudinus → Claudianus, Claudius
 Cloppenburg, Johannes 112–117
 Colin, G. 6
 Collins, Wilkie 330, 331
 Colomannus Justus → Igaz Kálmán
 Comáromi C. György → Komáromi Csipkés György
 Comenius, Johannes Amos 301
 Coninx, Arnout 72, 81

- Constantin, empereur → Konstantin, VII.,
 a Bíborban született, bizánci császár
 Copinger, Walter Arthur 73
 Coregucci, Natale 167
 Coresi diakónus 341–343, 345, 346
 Corvin János 35, 50
 Corvin-fiúk 35
 Costerus, Franciscus 69, 73, 79, 80
 Covnix, Arn. → Coninx, Arnout
 Croll, Oswald 311
 Cromwell, Oliver 253
 Crossensky, Erasmus 156, 205
 Cummings, Carlos 490
 Cuspinianus, Johannes 43
 Czégényi József 217
 Czege Imre 160
 Czeglédi László 473–476
 Czeke Marianne 240
 Czenzhe Miklós 503
 Czettrich Ulrik 39, 41, 44–48, 53, 56
 Czirbesz Jónás András 187
 Czövek Zoltán 495–508, 496
 Czuczor Gergely 423, 424
- Csáki Pál 98
 Csanak Dóra, F. 381, 384, 385
 Csanaki Máté 308, 309
 Csánki Dezső 455
 Csaplovics (család, könyvtár) 164
 Csapó Csaba 467–473
 Csapodi Csaba 100, 264, 382, 493
 Csapodiné Gárdonyi Klára 100
 Császár Elemér 266, 509
 Császár Zoltán 159
 Csáth Géza 483
 Csáti Ernő 503
 Csatkai Endre 503
 Csató Pál 419
 Csécsi János 255
 Cseh Márton → Tseh Márton
 Csehov, Anton Pavlovics 487
 Csépan István 362
 Csernátony Lajos 470
 Csetri Elek 500
 Csík Tibor 505
 Csikós Júlia 504
 Csiky Gergely 328
 Csire István 356
 Csirke György 157, 158
- Csitári G. Emil 498
 Csitári Kálmán 498
 Csitáry-család 498
 Csizmadia Andor 455, 464
 Csóka J. Lajos 403
 Csokonai Vitéz Mihály 356, 357, 360,
 362, 501
 Csongor Dénes 499
 Csonka Ferenc 107, 108, 111, 112, 278,
 292, 298
 Csorba Csaba 504
 Csorba László 457, 463
 Csorba Mihály 218
 Csurgai Horváth József 459
- Dam, Raymond, van 400
 Dániel próféta 30, 406
 Dankó Imre 219, 499
 Dankó József 506
 Danky, James 378
 Danneberg, Emil 329
 Dantzkai József 124
 Dantyszek, Jan, lengyel humanista 44
 Daudet, Ernest 323, 331
 Dávid Ferenc 119
 Dávid István 119
 Dávid János 56
 Dávid király 73, 78
 Dávid Sámuel 119
 Dávid v. Makai Ferenc 119
 Dávidházi Péter 503
 De Bijje 5, 6
 De Rossi, J.B. 5
 Deák Antal András 500
 Deák Ferenc 198, 469, 497, 499
 Deák János 209
 Debreczeni Kálmán 208
 Debreczeni-nyomdászcsalád 499
 Decebál, dál király 105
 Decius Barovius, Ioannes → Baranyai De-
 csi János
 Décsi Czimor János → Baranyai Decsi Já-
 nos
 Decsi Dániel 109
 Decsi János → Baranyai Decsi János
 Decsy Sámuel 253
 Deeds, P. → Halász Péter
 Defoe, Daniel 209
 Degenfeld-Schonburg Ottó 474, 476

- Dekker, E. 116
 Delehay, Hippolyte 5, 6, 12, 409
 Delisle, Guillaume 512
 Delp, Ludwig 380
 Demény Lajos 498, 505
 Demeter Zsófia 459
 Demeter, Szaloniki Szent → Demeter, Szent
 Demeter, Szent 3, 5–19, 409
 Démétriosz, Szent → Demeter, Szent
 Démétrius de Thessalonice → Demeter,
 Szent
 Démétrius, Saint → Demeter, Szent
 Demkó Kálmán 308, 314
 Demokritosz 357
 Démoszthenész 75
 Dénesné Szak Andrea 362
 Dengelegi Péter 501
 Denis, Ernest 473, 474
 Denis, Michael 183
 Dénis → Denis, Michael
 Deptula, Czesław 402
 Dercsényi Dezső 490, 493
 Derecskei Pál 245
 Dernschwam, Hans 43
 Dersi Biás István 490, 493
 Déry Tibor 150
 Descartes, René 357
 Dessewffy Gyula 507
 Dessewffy József 229
 Deusing, Antonius 113
 Deutsch, Anton 189, 190, 192–194, 201–
 203, 318
 Deutsch, J. 201
 Dévai Bíró Mátyás 155, 156, 184
 Dévai Gábor 489–491
 Dezsényi Béla 260, 387, 490
 Dézsi Lajos 256
 Dick Manó 516
 Dickens, Charles 322, 323
 Diderot, Denis 357
 Dimier, Anselme 332
 Dimitrescu, Florica 147
 Dimitrijevic, Vaszilije 345
 Dimitrov, Hriszto 267
 Diodorus Siculus 355
 Diogenes Laertios 77, 79
 Dioscorides Pedacius → Dioskorides Pe-
 dakios
 Dioskorides Pedakios 308, 309
 Diószegi Sámuel 357
 Divnich, Melchior 339
 Dixon, Diana 504
 Djuirievics, Bosko 474
 Dobai András 458
 Dobai-Székely Sámuel 164
 Dobri M. 496
 Dobronoki István 353, 354
 Dobrossy István 457, 505
 Dobszay László 489
 Dohányosi József 514
 Dóka Mihály 276, 280
 Domanovszky Ákos 508
 Domanovszky Sándor 404
 Dományházi Edit 450
 Domokos György 500
 Domokos Márton 118, 120
 Domokos Péter 226
 Domsa Károlyné 243
 Doóry (Klemm) László 84
 Dorffmaister István 228
 Dorn Sándor 202
 Döbör András 455
 Döbrentei Gábor 228, 232
 Dömötör Lajosné 505
 Dömötör Tekla 406
 Dörnyei Sándor 256, 258, 259, 498
 Drakula vajda 489, 492
 Dramochetes, dák király 105
 Dranmor, Ferdinand 329
 Draskóczy Pál 438
 Draskóczy Pál, dr. 89
 Draskovich József 209, 218
 Dreves, G. M. 14
 Drinov, Marian 267
 Drugnetius János 154
 Dsida Jenő 370–372
 Duarenus, Franciscus 74, 77
 Dubranowski, Stanislaus 132, 134
 Duchesne, L. 5
 Dudás Gyula 33–35, 60
 Dudith András 116, 187
 Duggan, Anne 402
 Dugonics András 148, 357
 Dukkon Ágnes 135
 Dulánszky Lajos, dr. 90
 Dumas, A. 3
 Dumas, Alexandre père 98
 Dumas, Alexandre, fils 325

- Dupuigrenet-Desrousilles, François 248
 Dura Lajos 439, 441
 Dusnoki-Draskovich József 211, 218
 Duță, V. 68
 Dux, Adolf 323, 328, 329
 Dzsafér, jenei bég 109, 111

 Éber László 139
 Eber, Paul 158–160, 162
 Ebner-Eschenbach, Marie, 329
 Ecker Ferenc, dr. 98
 Eckhardt Sándor 60
 Ecsedy Gábor 213
 Ecsedy István 245
 Ecsedy Judit, V. 150–152, 245–249, 256,
 337, 489, 493, 498, 499
 Éder Zoltán 182, 501
 Édes Gergely 357
 Edvárd, Hitvalló, angol király 27, 398, 399,
 401
 Edvi Illés Pál 213, 214, 232, 420, 425
 Edward the Confessor → Edvárd, Hitvalló
 Egry József 245
 Egyed Emese 207, 346
 Együd Árpád 356
 Ehlers, Hans-Jürgen 380
 Ehrhard, A. 12
 Elek László 209, 218
 Elekes György 314
 Elischer Boldizsár 383
 Elischer Gyula 383
 Elm, Kaspar 264, 265, 396
 Elsevier, Louis, sen. 72, 77
 Emich Gusztáv 191
 Ender, Thomas 245, 383
 Endrédi, Ioanițiu 151, 152
 Endres 389
 Endrey Gyula, dr. 439, 440
 Engel Lajos 476–483, 498
 Engelbrecht, Martin 514
 Engler, Claudia 379, 380
 Enyedi György 116, 122
 Enyedi Sándor 510
 Ötvös József 149, 318, 322–324, 326,
 456
 Epiktétosz 357
 Epiphanius Sanctus 79, 206
 Epstein, Ann Wharton 409
 Erasmus, Desiderius 65, 122, 357

 Erb, Matthias 109
 Erdei Klára 496
 Erdei László 446
 Erdei Sándor 439, 441, 443, 444, 446
 Erdélyi Bojót → Boethius de Dacia
 Erdélyi János 136, 276, 320
 Erdélyi László 33, 35–37, 42, 60, 64, 65
 Erdélyi Pál 139
 Erdész Ádám 499
 Erdmann Gyula 218
 Erdödy Gábor Antal, 147, 148
 Erdős Renée 85
 Erdössy → Sylvester János
 Eredics Péter 112–117
 Erényi András 97
 Erg Ágoston 366
 Erik, Szent 398
 Erkel Fidél 217
 Erman, Wilhelm 153
 Ernesti, Johann August 78
 Ernye István 435, 438
 Ernyey József 60
 Eröss Sándor 356
 Erzsébet, Szent, Árpádházi 10, 101
 Esopus → Aiszóposz
 Esterházy Farkas 339
 Esterházy Imre 227, 229
 Esterházy József 352, 354, 355
 Esterházy László 339
 Esterházy Miklós 334
 Esterházy Orsolya 332, 333, 339
 Esterházy Pál 332–340
 Esterházy-ifjak (1652) 227
 Esze Tamás 333, 490, 492
 Esztegár László 220
 Eszterházy Károly 142
 Eszterházy Miklós 264
 Eszterházy Pál 266
 Etédi Sós Márton 60
 Etényi Dóra, G. 502
 Etienne, Henri 245
 Eunapius, Sardianus 75
 Eusebius, Ioannes 354
 Evans, Robert J. W. 244
 Ezékiel próféta 105

 Faber, Georgius Soproniensis 184
 Faber, Johannes 164
 Fabiny Tibor 153

- Fabó András 184, 336
 Fabó Edit 144–146, 512–515
 Fábri Anna 139
 Fabricius János 103
 Fabricius, Matthias 164
 Falk Miksa 189, 193, 194, 196–203, 320, 323, 324
 Falk Zsigmond, lovag 507
 Falk, Max → Falk Miksa
 Fallersleben, Hoffmann von 327
 Faludi Ferenc 499
 Falus Elek 515
 Falvy Zoltán 260
 Fancev, Franjo 60
 Fangh, Stephanus 78
 Faragó Lászlóné 496
 Faragó Vilmos 48, 60
 Fári Antal 434, 435
 Farkas Gábor Farkas 33–66
 Farkas Ibolya 505
 Farkas Jónás 130
 Farkas Mária, Cz. 503
 Favershami Haymo 100
 Fáy András 138, 139, 232, 357
 Fazakas József 490, 493
 Fazekas Csaba 454–466
 Fazekas István 334, 335, 337, 339, 340
 Febure, J. 68
 Federmayer István 507
 Fehér András 472
 Fehér Árpád 498
 Fehér Géza 18
 Fehér Katalin 126–132, 232–238, 385, 386, 411–430, 496, 498, 501, 503
 Fehér M. István 517
 Fejér György 414
 Fejér Judit 160
 Fejérpataky László 268
 Fejérvári Sámuel 253, 255
 Fejérváry József 438, 442
 Fekete Csaba 505
 Fekete Gézáné 232, 381
 Fekete János 213, 346
 Fekete Lajos 458
 Félegyházi Tamás 122
 Felten, Franz J. 396
 Ferdinánd, I., magyar király 33, 37, 44, 47, 54, 55, 66, 77, 154, 168, 184, 309
 Ferdinánd, III., magyar király 154
 Ferenc, I., magyar király 131, 220–224, 229–231
 Ferenczi (Fraenkel) Bernát 500
 Ferenczi Sándor 500
 Ferenczi Sára 490
 Ferenczy Béni 245
 Ferenczy István 231
 Ferenczy János 417, 418
 Ferenczy József 509
 Fernandez y Gonzalez, Manuel 322, 331
 Festetich László 228
 Festetich-család 228
 Festetichek 220
 Festetics György 356, 386
 Ficarius, Faunus 227
 Fichte, Johann Gottlieb 414
 Finta Zoltán 371, 372
 Finta, Dimitrie 151
 Fischer Béla 385
 Fischer Ferenc 456
 Fischer, Franciscus Bernardus 513
 Fischer, Magda 265
 Flaubert, Gustave 327
 Fleiner, Joannes Leonhardus 76
 Fleischer, Christophorus 339
 Flocon, A. 68
 Fockema Andreae, L. S. J. 112
 Fodor Adrienne, J. 100
 Fodor Pál 60
 Fogarassy Miklós 505
 Fogarasy Mihály 460
 Foghtúy Krisztina 499
 Folnesics Lajos 412, 413, 414
 Folz, Robert 399
 Font Zsuzsa 334
 Forbes, Malcolm S. 378
 Foreville, Raymonde 398
 Fórišová, Marta 507
 Forster, Johann 162
 Földes Anna 503, 507
 Földes Csaba 517
 Földesi Ferenc 497
 Földvári Sándor 142
 Fölker József 60
 Fraknoi Vilmos 60, 154, 155, 501
 Frangepán Kata 118
 Frangepán Kristóf 39, 61
 Franzos, Karl Emil 327, 329, 330
 Fraser, Simon 377

- Fratai, Ioannes 289
 Fráter György 33
 Fráter Jánosné 382
 Frédéric I. → Frigyes I., Barbarossa, császár
 Freiligrath, Ferdinand 319
 Freisinger Jenő 506
 Freschot, Casimir 166, 167, 169–172
 Freytag, Gustav 327
 Fried István 149–150, 503, 516–517
 Friedländer, Max 190
 Frievaisz István 351
 Frigyes I., Barbarossa, császár 399
 Frigyes Vilmos, porosz király 222
 Frigyük Katalin 498, 499, 507
 Frisius, G. 75, 80
 Frodl-Schneemann, Marianne 220, 222
 Fröhlich János 209
 Fry, Franklin Clark 162
 Fuchszné Benák Katalin 506
 Fugger, Anton 244, 245
 Fuhrman, Mathias 266
 Fumée, Martin 57, 58, 61
 Fumi, Barth. 80, 81
 Funke, Fr. 68
 Futó Mihály 438
 Fügedi Erik 65, 394, 406
 Fülöp Géza 361, 362
 Fülöp, I., francia király 27
 Fülöp, II., spanyol király 286
 Fülöpp-Romhányi Beatrix 265
 Füst Milán 245
 Füzi László 503
- Gaál Endre 471, 477
 Gaál József 61
 Gábor Csilla 177
 Gábor Gyula 282
 Gáborik Judit 503
 Gál Júlia 496
 Galamb Katalin 506
 Galambos Sándor 503
 Galavics Géza 220, 221, 224, 228, 231
 Galeotto, Marzio 137, 226
 Gallaeus, Ph. → Gallé, Philipp
 Gallé, Philipp 72, 81
 Gállér, Andreas, Styrius 161
 Galli Katalin 314, 315
 Gallus, Martinus 328
- Gálné Jáger Márta 455
 Gams, Pius Bonifacius 338
 Gáncsné Nagy Erzsébet 504
 Gansl Ferenc 479
 Garay Alajos 45
 Gardner, Erle Stanley 85
 Gárdonyi Albert 490, 493
 Gárdonyi Géza 500, 501
 Garzó Imre 203
 Gasó István 224
 Gáspár Margit 490
 Gauchat, Patritius 338
 Gaza, Theodorus 107, 292
 Gazda István 501
 Geber (Jâbir-Dschâbir-ibn Hayyan-ben Haiyan) 308
 Gécs Béla 497–499, 502, 507
 Geibel Károly 217
 Geist, Karl 201, 328
 Geleji Katona István 255
 Gellér Katalin 499
 Gellért Oszkár 516, 517
 Gellért, marosi püspök 497
 Gellért, Szent 15, 394, 395, 491
 Gellius, Aulus 507
 Genthon István 45, 61
 Gentilis bíboros 401
 Georgievics, Bartholomaeus 258
 Georgius Siculus 54
 Georgius Sirimiensis 37
 Georgius Zepuisensis → Szepesi György
 Gercsák Gábor 503
 Gereblyés László 260
 Gergely András 472
 Gergely, IX., pápa 398
 Gergely, VII., Szent pápa 20–25, 31, 32, 396–398, 464
 Gerhardus, S. → Gellért, Szent
 Gerics József 20–32, 20, 22, 25, 26, 28, 29, 31, 393, 395–398, 400–408, 410
 Gerő Gyula 506
 Gessner, Conrad 379
 Gesty Ferentz 158, 159, 289
 Gévy Antal 34–36, 61
 Geysa 2. → Géza, II., magyar király
 Géza, I., magyar király 20–24, 28–29, 31–32, 404, 405, 407
 Géza, II., magyar király 282
 Ghetje, Ion 341, 345

- Ghisoti, Giovanni Giuseppe 101
 Giannini, Fr. Georgius 78
 Gilicze Jánosné 506
 Gilicze László 218
 Giusti, Giuseppe 329
 Gjurov Viktor 500
 Glass, F. 201
 Glatz Ferenc 142, 243
 Glogor magister 50, 51
 Glückradt, Christoph 310
 Goda Beatrix 505
 Goda Éva 249–251
 Goethe, Johann Wolfgang von 323, 325,
 327, 329, 383
 Goldberger Rudolf 432
 Goldziher Ignác 364
 Golescu, Dinicu 501
 Gollschall, Friedrich 324
 Golombs, Casimir 322, 331
 Goltz, Bogumil von 319, 330
 Gomarus, Franciscus 113, 116, 117
 Gombos Ferenc Albin 30, 269, 396, 402
 Gonda Lajos 215
 Goodich, Michael 394, 400
 Gortvay György 309
 Gosztonyi Jenő 43, 45, 48, 61
 Gotthardus Kwn 53
 Gottsched, J.Ch., 357, 383
 Gournensis, J. Theobaldus 70
 Gozovits György 228
 Göllner, Carl 61
 Gömöry Gusztáv 61
 Görög Demeter 253
 Gráberné Bösze Klára 496
 Gracchusok 427
 Graesse, J. G. 70
 Graesse, Theodor. 3
 Grammius, Joannes 78
 Granasztói Olga 500, 507
 Grandpierre Endre 48, 49, 61
 Graphaeus, Joannes 69, 70, 72, 77, 81
 Grassalkovich Antal 351
 Grégoire VII, pape → Gergely, VII., Szent
 pápa
 Gregorius ab Oppido Sancti Antonii →
 Szentantali Gergely
 Gregorius Thaumaturgos 12
 Gregorius, Sanctus, Nazianzenus 162, 205
 Gregus Máté 443
 Greguss Ágost 326
 Greskovics Ágoston 421
 Grey, Zane 85, 98
 Grieskircher, Ferdinand Ignaz 266
 Grillparzer, Franz 323, 324, 329
 Gróf László 500
 Grotius, Hugo 81, 352, 353
 Grüll Tibor 179
 Grün, Anastasius 319, 320
 Grunn Orbán 498
 Grynaeus, Johann Jacob 298
 Grzydzewski, Mieczysław 504
 Guibert de Nogent 27
 Guidotto, velencei követ 43
 Gulyás Pál 309, 475, 490, 492, 493
 Gutenberg, Johann 146, 378, 382, 498
 Guzmics Izidor 419
 Guzsik Tamás 266
 Gündisch, Gustav 162
 Günther, A. 329
 Gvadányi József 148, 490
 Gwalter, Rudolf 379
 Gyallay Domokos 372
 Gyalókey Jenő 38, 39, 41, 42, 61
 Gyalui Zsigmond 157
 Gyáni Gábor 507
 Gyarmathi Sámuel 255
 Gyenis Vilmos 137
 Gyertyán Ervin 503
 Gyóni Mátyás 408
 Gyöngyösi István 148, 149, 231, 361
 Györffy 268
 Györffy György 17, 18, 29, 267, 268, 404
 György Béla 504
 György Lajos 136, 370
 György, Szent 409
 Györgyfy Ákos 240
 Győry János 61
 Gyula, II., pápa 107, 292
 Gyulai Pál 318, 321, 324, 507
 Gyuris György 496
 Gyurits Antal 170
 Gyurkovics Jenő 210, 211
 Gyurmán Adolf 508
 Gyürki László 502
 Haán Lajos 211, 218
 Habán Ildikó 503

- Habsburg Rudolf 220
 Habsburg-ház 48, 461
 Habsburgok 46, 47, 49, 61, 373
 Hadik András 229
 Hadrianus (Szent Demeter apja) 9
 Hagedorn, E. 310
 Haiman György 264
 Hain, Ludovicus 5
 Hajdú Péter 490
 Hajnik Pál 457
 Hajós Dezső, 89
 Hajós Lajos 499
 Halasi Mihály 180
 Halász Péter 484, 485, 487
 Halkin, F. 3, 18
 Halm, Friedrich 323
 Halmay Barna 61
 Halmi János 438
 Hamar Dani → Hamary Dániel
 Hamary Dániel 465
 Hamerlin, Robert 325
 Hamlyn, Paul 380
 Hammett, Dashiell 87
 Hámos György 507
 Hamvas H. Sándor 485
 Han, Paul Conrad Balthasar 58, 61
 Hankovics Iván 499
 Häntzschel, Günter 377
 Hanzó Lajos 127, 218
 Hári Mihály 449, 450
 Harmath Károly 156, 205
 Háromszéki Pál 499
 Harrison, Dick 398
 Harruckern-örökösök 210
 Hartfelder, Karl 153
 Hartleben pesti könyvárús 216
 Hartmann, Moritz 325
 Hartvik püspök 395
 Hauck, Karl 401
 Hausel Sándor 507
 Hausner Gábor 332–340, 493
 Háty Gyula 61
 Haydn, Joseph 245
 Haynau, Julius von 458
 Házi Mihály → Rotharides
 Hegedűs András 455
 Hegedűs István 296
 Hegedűs József 216
 Hegedűs Pál 456
 Hegedűs Sándor 504
 Hegedűs Viktória 216
 Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 322, 415
 Heidegger, Martin 357
 Heidfeld, Johann 136
 Heine, Heinrich 320, 325
 Heinrich porosz herceg 229
 Heinrich, Gustav 324, 325
 Hējja Julianna Erika 209–218, 351–355, 363
 Hell Miksa 267
 Hellebrant Árpád 115, 258, 259
 Hellinga, Lotte, dr. 247
 Helm, Theodor 324
 Helmeczy Mihály 419
 Heltai Gáspár 61, 123, 124, 135, 145, 498
 Heltai János 256, 496
 Heltai Nándor 498
 Henrik, I., német-római császár 406
 Henrik, II., német király 23
 Henrik, III., császár 21
 Henrik, II., angol király 27, 399
 Henrik, II., német-római császár 406
 Heraclius Turzelinus 355
 Herberius, Gualt. 72
 Herczeg Ferenc 485
 Herder, Johann Gottfried 357, 423, 424
 Hermann Egyed 458, 459
 Hermann Zsuzsanna 61
 Hermann, metzi püspök 397
 Herner János 492
 Herpai Péter 497
 Hervay Ferenc 115, 135, 183, 265, 301
 Herwegh, Georg 329
 Hess, Andreas 263
 Hetényi József, dr. 94
 Heuel, Graf von 78
 Heurnius, Joannes 71, 75, 78
 Hevenesi Gábor 4
 Heyse, Paul 329
 Hideg Ágnes 506
 Hieronymus, Frank 352, 379
 Hiersemann cég 262, 263
 Hildebrand → Gergely, VII., Szent pápa
 Hildegard, Marth 383
 Hillen van Hoochstraten, Michiel 69, 70, 72, 77, 81
 Hiltenius, Johannes 106, 107
 Híndy Árpád 508

- Hinkmar, Reimsi 29, 30, 406
 Hlatky Mária 41, 61
 Hofer Miklós 62, 63
 Hofer Tamás 61, 224
 Hofflliller, V. 18
 Hoffmann Dezső → Zentay Dezső
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 357
 Hoffsteter, Johann Christoph 517
 Hofmann, Johann Jacob 359
 Hohenberg, Franz 512
 Holbach, Paul-Henri Dieterich 209
 Holéczy Mihály 229
 Holko Mátyás 429
 Holl Béla 147, 183, 256, 301, 490, 493,
 495, 496, 507, 510
 Holler László 101–112, 273–300, 294, 298
 Homérosz 357
 Honorius Flavius, római császár 25, 397
 Honterus Johannes 258, 498
 Hopp Lajos 44, 61, 227
 Horányi Elek 275
 Horányi Károly 385
 Horányi, Alexius → Horányi Elek
 Horatius Flaccus, Quintus 245, 357
 Hormayr, Joseph 220
 Horn Ede 194, 201, 328
 Hornyánszky Viktor 190
 Hornyánszky-nyomda 435
 Horovitz Jakab 435, 438
 Horthy Miklós 485
 Horvát István 417
 Horváth Antal, szentgyörgyi 217
 Horváth Cyrill 14, 406, 407
 Horváth Cz. János 500
 Horváth Endre 500
 Horváth János 28, 61, 65, 177, 207, 401,
 507
 Horváth József 504
 Horváth József Elek 424
 Horváth Magda 61
 Horváth Márton 39, 40
 Horváth Mihály 455, 459
 Horváth Sámuel 177
 Horváth Szaléz 456
 Horváth Zsigmond 210
 Hosszu Gábor 49
 Hoüel, Jules 382
 Hovius, Henricus 72
 Högye István 229
 Hrabovszky Ágnes 351
 Hrabovszky Antal 351
 Hrabovszky Antónia 351
 Hrabovszky Ignác 351
 Hrabovszky István 180
 Hrabovszky János 351
 Hrabovszky Krisztina 351, 352
 Hrabovszky László, (1710 k.–1786) 351–
 353, 355
 Hrabovszky László, id., 351
 Hrabovszky Péter 351
 Hrabovszky Terézia 351
 Hubay Ilona 389, 390, 489, 492
 Hudi József 507
 Hufeland, Christoph Wilhelm 312, 313,
 357
 Hugo, Victor 321, 327
 Hunfalvy Pál 140
 Hunyadi Ferenc 107–109, 277, 292, 295
 Hunyadi János 123, 147, 167
 Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., magyar ki-
 rály
 Hunyadiak 227, 244
 Huszághné Kelecsényi Ágnes 384
 Huszár Gál 205
 Huszár Imre 62
 Huszár, báró-család 371
 Huszti-Szabó István 517
 Huszty István 123, 352, 354
 Huzsvik György 340
 Ibrahim pasa 44
 Igaz Kálmán 116, 117
 Igaz Sámuel 229
 Ignotus 370, 502
 Ignotus Pál 370
 Ijjas Antal 486
 Illyés Gyula 507
 Imre József, dr. 434
 Imre Mihály 227, 507
 Imre Sámuel 211
 Imre, Corvin János tisztje 35
 Imre, magyar király 267
 Imre, Szent, Árpádházi herceg 10, 100, 144,
 394, 399, 406
 Ince, III., pápa 394–396
 Ingerflom, Claudio Sergio 401
 Innocentius, pápa → Ince, III., pápa
 Ioannes Nepomucensis 354

- Ioannes vaivoda → János vajda
 Ioczz, Gabriel 355
 Ipolyi Arnold 40, 62
 Ireneaus, Szent, Sirmiumi 18
 Isidorus, Sevillai 29, 406
 István, I., Szent, magyar király 21, 24, 25, 100, 118, 144, 145, 167, 226, 394, 395, 399, 461
 István, II., magyar király 28, 403
 István, III., magyar király 25
 Istvánffy Miklós 104, 108, 258, 275, 278, 279, 286, 294, 296, 297, 352, 354
 Ivánka E. 16
 Ivanovics, Mihail 345
 Iványi Béla 309, 489, 492, 508
 Iványi Emma 335, 336
 Izvolszkij, Alekszandr Petrovics 474
- Jacobinus János 449, 450, 452
 Jacobinus, Ioannes (!) 282
 Jacobinus, Jacobus (!) 282
 Jacobus de Voragine 3
 Jacobus magister 50, 51
 Jakab György 353
 Jakó Zsigmond 77, 78, 151, 244
 Jambressich Antal 501
 Jancsó Elemér 176
 Janin, Jules-Gabriel 318, 319, 323, 324, 331
 Jankovich Miklós 40, 41, 164
 Jankovics József 148, 489
 Jankovits László 64, 176
 János, I., (Szapolyai), magyar király, 33, 34, 36–39, 43–45, 47–49, 53–56, 62, 63, 66, 168
 János, II., bizánci császár 409
 János István 507
 János vajda → János I., (Szapolyai) magyar király
 János, erdélyi vajda 168
 János, Szent apostol 342
 János, Szent Damaszkuszi 16
 János, Szent evangelista 105, 106
 János, Szent, Keresztelő 161
 János, Szt., (Elemosinarius) 355
 János, Thesszalóniki 6, 12
 János, XXI., pápa → Petrus Hispanus
 János, zólyomi főesperes 205
 Jánoska Antal 499, 500
- Janssonius, Jan 70, 72, 79, 81
 Janus Pannonius 64, 107, 108, 173–180, 182, 188, 226, 227, 230, 258, 278, 357
 Jaschik Álmos 499
 Jaspert, Nikolaus 396
 Jászay Magda 62
 Jászay Pál 34, 39, 42–44, 62
 Jávör Egon 490
 Jemnitz János 504
 Jenei Ferenc 133
 Jenei Petrasko óbester 345
 Jeremiás, moldvai vajda 285
 Jerosini Brodarics István → Brodarics István
 Jessenius Simon 164
 Jessenius → Jeszenszky
 Jeszenszky család 164
 Jeszenszky János (1566–1621) 164
 Jézus Krisztus 156, 163, 249, 338, 343, 406, 461–463, 465
 Jireček, C. 17
 Joannes rex (vaivoda) → János I., (Szapolyai) magyar király
 Jób hieromonach 345
 Johannes de Flandria 81
 Johannes de Thurocz → Thuróczi János
 Jókai Mór 318–320, 322–328, 330, 467, 468, 471, 472, 508
 Jollain, François 514
 Jónás Ilona, Sz. 393
 Jonsson, Gunilla 248
 Jósika Miklós 323
 Jósika, Stephanus 289
 Józsay Zsoltné 506
 Jožefič Ferenc 61
 József Attila 366–370, 446
 József Jolán 366
 József nádor 220
 József, II., magyar király 128, 221, 252, 253, 386
 Józsva főpap 23, 77, 405
 Juhász Gyula 366, 368, 370, 483, 508
 Juhász László 42, 65
 Justinianus, római császár 74, 77
- K., svéd király → Kol, svéd király
 K.E.F. → Franzos, Karl Emil
 K.S. → Katsányi Sándor
 Kácsér Gyula 443

- Kacs Kovics-Reményi Andrea 497
 Kádár János 504
 Kadocsa 269
 Käfer István 183, 256
 Kákay Aranyos → Kecskeméthy Aurél
 Kakucska Mária, H. 207–208, 346–350
 Kakuszi B. Péter 507
 Káldi György 501
 Kállay István 60
 Kálmán, magyar király 25, 28, 29., 403
 Kalmár György 180, 181, 255
 Kalmár István 507
 Kalmár Mihály 217
 Kálozdy Béla 328
 Kálti Márk 226
 Kálvin → Calvin, Jean
 Kanitz Fülöp Félix 500
 Kant, Immanuel 414
 Kanut dán király 23, 405
 Kanya Pál 418
 Kanyar József 209, 212, 213, 218, 455, 458
 Kapiller Imre 496
 Kapitánffy István 16
 Kápolnai Pauer István 62
 Kapronczay Károly 508
 Kapronczay Katalin 501
 Karacs Ferenc 210, 426, 499, 500
 Karacs Teréz 426, 427
 Karácsony Zoltán 34, 504
 Karácsonyi Béla 497
 Karácsonyi János 62
 Kárász József 438, 439
 Karatajev, Ivan 342
 Kardos József 144, 145
 Karlovitz János 501
 Karner Károly 156, 157, 164
 Károly, III., magyar király 118, 148
 Károly, I., (Nagy), császár 26, 397, 399
 Károly, VI., császár → Károly III., magyar király
 Károlyi Gáspár 116, 146, 147
 Károlyi György 250
 Károlyvári István 125
 Karsay Orsolya 497
 Katona Csaba 500
 Katona István 185, 357, 510
 Katona József 323
 Katona Tamás 63, 147
 Katona, Stephanus → Katona István
 Katsányi Sándor 363–366, 505
 Kaufmann Dávid 383, 384
 Kazhdan, A.P. 409
 Kazinczy Ferenc 148, 149, 182, 183, 185, 220, 229, 346, 356, 357, 361, 414, 501, 507
 Kecskeméthy Aurél 467, 468
 Kecskeméti Gábor 64, 176
 Kecskeméti Judit 507
 Kecskés Katalin 500
 Keerberghen, Jan van 72
 Kégl János 384
 Kégl Sándor 384
 Kégli Ferenc 502
 Kéki Béla 499
 Kelecsényi Ákos → Kelecsényi Gábor
 Kelecsényi Gábor 183, 256
 Kelemen Elemér 144, 145, 505
 Kelemen Miklós 498
 Kelemen, VI., pápa 17
 Kelemen, VIII., pápa 284
 Keller, Christoph 211
 Kemenesi Zsuzsa 505
 Kemény István 83
 Kemény László 120
 Kemény Zsigmond 198, 328
 Kemp, Eric Waldram 394
 Kempis, Thomas a 354, 357
 Kenyeres Balázs 39
 Kerényi Ferenc 509, 510
 Kereszturi József 506
 Keresztury Dezső 48, 62, 225
 Kereszty Orsolya 503
 Kern, Jakob 189, 191
 Kerny Terézia 229, 396, 402, 406, 408
 Kertész Balázs 498
 Kertész László 95
 Kertvárus → Kerznarich, János
 Kéry Gyula 481
 Kerznarich János 334
 Keserő Bálint 334
 Keserő Gizella 334
 Későy István 443
 Keveházi Katalin 153–165, 205, 206
 Keveházi László 502
 Keyser, Martinus de 69, 70 72, 73, 77, 81
 Khamper, Georgius, de Scharfenek 160
 Khlosz Mátyás 351

- Kilian, Georg Christian 511
 Kinnamosz 17
 Király András 217
 Király István 330
 Király József, pécsi püspök 228
 Király László 147
 Király Péter 490
 Királyi Pál 198
 Kirchner, J. 68
 Kis Bálint 214–216, 218
 Kis Ferencné 64
 Kis János 175, 180, 232
 Kis Józsefné 504
 Kisbán Emil 264
 Kiss András 177
 Kiss Áron 117, 232
 Kiss Béla 39–41, 62
 Kiss Endre József 507
 Kiss Farkas Gábor 501
 Kiss Gábor 496
 Kiss Gyula 434
 Kiss István 85
 Kiss Jenő 506
 Kiss József 490, 493
 Kiss Károly 428
 Kiss Péter 498
 Kiss Sámuel, N. A. 423, 428
 Kissenpfennig, Christophorus 337, 339
 Kisviczay Péter 136
 Klämpfl, Anselmus 266
 Klaniczay Gábor 28, 29, 31, 393–410, 393,
 395, 398, 402–404, 409
 Klaniczay Tibor 48, 62, 66, 102, 136, 177,
 227, 230, 332, 405, 449, 490, 493
 Klapka György 514
 Klára, Szent 101
 Klebelsberg Kuno 145, 146
 Klein János Sámuel 180, 181, 186, 187
 Klein, Julius Leopold 324
 Kleist, Heinrich von 357
 Klempa Kálmán 475
 Kleselius, Melchior 76
 Klieber, Joseph 228
 Klimó György 253
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 357
 Knapp Éva 65, 264–267, 301–317, 501,
 507, 510
 Knapp Miksa 516
 Knauz Nándor 62, 507
 Kner Albert 499
 Kner Imre 264, 499, 515
 Kner Izidor 264
 Kniewald Károly 15
 Knoop, J. 116
 Kochmeister, Friedrich 191
 Kocsis Csaba 499
 Kodolányi János 385
 Kohn Sámuel 62
 Kókay György, I–II, 143, 252, 253, 385–
 387, 488–489, 496, 508, 509–510
 Kol svéd király 397, 398
 Kolben György, dr. 95
 Kollányi Ferenc 204, 205
 Kollárová, Ivana 155, 160, 163, 205–206
 Kollartz, Franz 514
 Kollenicz, A[ndreas] 266
 Koller János 341
 Koller József 455, 458
 Kollwitz, J 6
 Kolozsvári G(randpierre) Endre → Grand-
 pierre Endre
 Koltai András 492
 Kultsar György → Kultsar György
 Komáromi Csipkés György 147, 255
 Komjáthi Antal kanonok 204, 205
 Komjáti Benedek 118
 Komlós Aladár 370
 Komlós András, tipográfus 249, 497
 Komlósi József 507
 Komnénosz dinasztia 409
 Koncz Attila 501
 Koncz József 109, 278, 298
 Koncz Pál 443
 Konrád, II., német-római császár 24
 Konstantin, VII., bizánci császár, a Bíbor-
 banszületett 25, 32, 225, 397
 Kont Ignác 62
 Kónyi János 136, 137
 Koppány Tibor 220
 Koppi Károly 253
 Koptik Odo 266
 Kordáné Nemes Júlia 117
 Koricsánszky István 217, 218
 Korkmazova, E. 115
 Kormos Béla 469
 Kormos László 218
 Kornely Ambrus 351
 Kornis Károly 503

- Korodi Anna 103
 Koroknay Éva 264
 Koroknay József 366
 Korompai Gáborné 506
 Korvin János → Corvin János
 Korvin Mátyás → Mátyás I., magyar király
 Kós Károly 245
 Kósa Csaba 503, 508
 Kósa László 211, 213, 218, 507, 514
 Kosáry Domokos 62, 197, 387, 467
 Kossuth Lajos 458, 461, 508
 Kostyál László 228
 Kosztolányi Dezső 245, 483
 Kottker, Dirk 265
 Kotzebue, August Friedrich von 357
 Kovách Péter 309, 310, 317
 Kovachich Márton György 128, 273–277,
 279, 281, 286, 288–291, 295
 Kovács Gábor 62
 Kovács I. Gábor 133
 Kovács Ilona 496, 506
 Kovács Imre 134
 Kovács József László 65, 502
 Kovács Péter 100
 Kovács Sándor 217
 Kovács Sándor Iván 297, 493, 498, 499
 Kovács Sándor, V. 332
 Kovacsóczy Ádám 416, 417
 Kovásznai Sándor 148
 Kozina Sándor 232
 Kozma Vazul 454
 Kozocsa Sándor 387, 490
 Köblös Zoltán 102
 Köhalmi Béla 363, 490
 Kölcsey Ferenc 357
 Köleséri Sámuel 122
 Kömlei János 126
 Köpeczi Béla 166–172, 508
 Körmendy Kinga 382, 497, 504
 Környei Lászlóné 506
 Körösi Csoma Sándor 500, 505, 507
 Körösi Georgius 301
 Körösi János 217
 Körtvélyes → Kerznarich, János
 Kőszegfalvi Ferenc 431–433, 439, 446
 Kőszeghy Péter 340
 Krafft, Johann Peter 220–224, 229–232
 Kray István, dr. báró 84
 Kremmer Dezső 365
 Krenner Miklós 504
 Kristó Gyula 60, 225, 226, 267, 405, 406
 Krisztics Sándor 365, 366
 Krisztolovecz, Johannes 266
 Krisztus → Jézus Krisztus
 Kriza Ildikó 62, 499
 Križko Pál 163, 164
 Kromer, Marcin 352, 355
 Krötzl, Christian 400
 Kruppa Tamás 449–453
 Kruzlícz Károly 443
 Kubinyi András 62, 335
 Kubinyi Ferenc 228
 Kuh, Emil 320, 324
 Kuhn, Elmar L. 264
 Kuiper-Brusse, Loes 117
 Kujáni Gábor 62
 Kulcsár Kornélia 506
 Kulcsár Margit 61
 Kulcsár Péter 42, 44, 60–63, 81, 102, 104,
 111, 226, 273, 279, 280, 283–285, 289–
 291, 295–297
 Kulich Erzsébet 499
 Kulinyi Zsigmond 471
 Kulteber, indiai király 138
 Kultsár György 122
 Kultsár István 253, 426
 Kummer László 266
 Kumorowitz L. Bernát 40, 62
 Kun Béla (vésztői) 435, 438, 441, 445, 446
 Kun Ferenc 164
 Kun Tamás 421
 Kunkin Zsuzsanna 507
 Kurcz Ágnes 108
 Kurucz János 446
 Kusmicz, Stephanus 339
 Kuthfals, Joannes 76
 Kuthy Lajos 212
 Kuttner, Stephan 398, 399
 Kürtösi Katalin 517
 Küssel, Mattheus 224
 Kvassay Ede 322
 Kyriss, Ernst 387–389
 La Fontaine, Jean de 357
 Lábady Ádám 351
 Laborfalvi Róza 468
 Lactantius, Firmianus, Laelius Caecilius 106,
 352, 354

- Laczó Katalin 506
 Ladányi Erzsébet 20–32, 22, 25, 393, 396–398, 401–408, 410
 Ladislas, Saint → László, I., Szent, magyar király
 Ladislas, St. → László, I., Szent, magyar király
 Ladislaus Kasmiriensis rex 54
 Laertius, D. → Diogenes Laertios
 Laet, Johannes de 72
 Laffert Antal 417
 Laffert Ignác 417
 Laffert Vincze 417
 Lajcsák Ferenc 211
 Lajos, I., Nagy, magyar király 167
 Lajos, II., magyar király 33–49, 51–52, 54–59, 61–66, 167
 Lajos, IX., Szent, francia király 401
 Lajos, Jámbor, frank király, római császár 397
 Lajos, VI., francia király 27
 Lakatos Éva 386, 387, 503
 Lakos Sándor 126
 Lamartine, Alphonse de 321, 323
 Lampe, Friedrich Adolph 154
 Lampérth Géza 62
 Lampl, Adam 76
 Láng Klára 381
 Lang, Helmut 374, 375
 Laskai Csókás Péter 183, 184
 László Csaba 220
 László Gyula 405
 László, I., Szent, magyar király 20–32, 100, 101, 167, 224, 326, 393–399, 401–410
 Latus J. → Laet, Johannes de
 Latzkovits Miklós 498
 Laurentius dux 53, 54
 Lavery, Gibson 86
 Lázár deák 500
 Lázár Dezső 444
 Lázár István 122
 Lazarus, frater de Saray 100, 101
 Le Goff, Jacques 400, 401
 Lebrecht, Michael 501
 Léces Károly 496
 Leclerc, Jean 170
 Leew, Ger. von 69
 Leffen, Petrus 115
 Lefferts, Marian, dr. 247
 Lehmann, Paul 401
 Leleszy Béla 85
 Lempereur → Keyser, Martinus de
 Lenau, Nikolaus 320, 323
 Lengyel András 366–370, 471, 476–483, 502–504
 Lengyel József 385
 Leo, Johannes Africanus 75
 Leó, I., (Nagy) pápa 407
 Leoncini, Claudia 248
 Leontios Byzantios 4, 7, 8
 Lepage Lajos 432
 Lessing, Gotthold Ephraim 325, 357
 Lesznay Anna 515
 Leu, Urs 379
 Lévai (Klein) Fülöp 432
 Levárdy Ferenc 15
 Leyh, G. 68
 Lichtenberger, Johannes 227
 Lindorak, indiai bölc 138
 Lipót, I., német-római császár, magyar király 168, 333
 Lippai János 135
 Lippay György 333, 334, 336
 Lipsius, Justus 141
 Lipszky János 500
 Lipták Dorottya 377–380
 Listius László 62, 63
 Listóczy László 142
 Liszkay József 335
 Lisztes László 496
 Livius, Titus Pataviensis 352, 354, 357
 Lombardus, Petrus 77
 Lónyay Menyhért 328, 470
 Lorm, Hieronymus 318
 Lorre, Charles 98
 Losonczy József 443
 Losonczy Hányoki István 209
 Lothar, frank király 26, 27 402
 Lotharingiai Károly 170
 Louis, Saint → Lajos, IX., Szent, francia király
 Lovász Imre 421
 Lovász Zsigmond 351
 Lökkös Antal 498
 Lőkös István 62
 Lőrinc herceg 56
 Lőrinczi Réka 253, 254, 255
 Lubomerszky, Stanislaus 355

- Lucretius Carus, Titus 357
 Ludvigné Üveges Judit 505
 Ludwig, König → Lajos II., magyar király
 Lugossy József 276
 Lukács György 517
 Lukács, Ladislaus 337, 339
 Lukácsy Sándor 232
 Lukáts János 502
 Lukinich Imre 62, 102–104, 111, 112
 Lustig, Siegfried 201
 Luther, Martin 64, 153, 162, 352, 354
 Luther, Mott Frank 490
 Lück, Heiner 517
 Lükő Gábor 500
 Lyaeus, gladiátor 11
 Lysimachus, Macedoniae rex 105
- Maár Judit 504
 Macarius, Josephus → Pesti Macarius József
 Mácsai Pál 243
 Macsvánszky Maxim 468
 Madarász László 462
 Madas Edit 9, 10, 13, 489
 Mader Béla 506
 Maderspacher, Adam 375
 Madgearu, A. 267
 Madzsar Imre 10, 395
 Magyar Zoltán 406, 408
 Magyarai Alajos 456
 Magyary-Kossa Gyula 308
 Maior, Georg 158, 162
 Majoros István 456
 Makai Károly 119
 Makk Ferenc 395, 408
 Makkai László 278, 451
 Makó Pál 211
 Maksay Ferenc 406
 Malatyinszky József 499
 Maleczyński, Karol 402
 Mallarmé, Stéphane 504
 Malmesbury Vilmos 27
 Mályusz Elemér 404, 406
 Manardus, Joannes 258
 Mandelló, Károly 201, 202
 Mándi István 253
 Manilius, Marcus 71, 72, 75
 Manlius, Joannes 375
 Manning, Eugène 332
- Manninger Olga 490
 Mano-Zisi, Katarina 346
 Mansion, C. 69
 Manuel, bizánci császár 409
 Márai Sándor 243, 503, 504, 507
 Máramarosi Gottlieb Antal 217
 Marcu, Grigorie T. 147
 Marczibányi István 232
 Marczibányi Lajos, puchói 232
 Marczinkay Elek 232
 Mareş, Alexandru 341, 345
 Margalits Ede 41, 42, 62
 Margit, Szent, Árpádházi, 394
 Mária Terézia, magyar királynő 133, 134, 136, 146, 207, 209, 221
 Mária, magyar királyné 39–43, 45–48, 51–52, 63, 167
 Mária, Szűz 24, 342, 343, 355
 Marjay Frigyes 474
 Márki Sándor 108
 Markovitz Mátyás 209
 Marlianus, Ambrosius 354
 Marosi Ernő 224, 225
 Marosi Ildikó 371
 Marschik Jakab 432
 Marsina, R. 267
 Marsovszky Ivor 84
 Martin József 503
 Martin, Saint → Márton, Szent
 Martinuzzi György 168
 Márton István 357
 Márton, Szent 25, 32
 Martonfalvay Imre 254
 Márza, Eva 77, 147
 Márza, Iacob 67–82, 71–73, 77, 79, 80, 147
 Massaro, Francesco 43
 Matheson, Anne, dr. 247
 Mátray Gábor 218
 Matthias Corvinus → Mátyás, I., magyar király
 Matthiolus, Petrus Andraeus → Mattioli, Pietro Andrea
 Mattioli, Pietro Andrea 309
 Matuska József 213
 Mátyás, I., magyar király 49–51, 62, 132, 137, 145, 167, 207, 226, 227, 244, 264
 Mátyási József 497
 Mátyus István 357

- Maupassant, Guy de 487
 Maurinus 502
 Mausz /könyvkereskedő Pesten?/ 123
 Maximianus császár 11
 Maximilianus Transylvanus 491
 Maximosz, Szent, Hitvalló 16
 Maxwell, Robert 380
 May Istvánné 490
 Mayer Gyula 443
 Mayer, Anton 337
 Mazal, Otto 264
 Mázi Béla 382
 McCready, William D. 399
 McMurtrie, Douglas C. 68
 Medgyesi Pál 315
 Mednyánszky Alajos 422, 423, 424
 Mehmed, lippai bég 109, 111
 Melachthon, Philipp 153–165, 205, 206
 Melchior, astrologus 51
 Melius Juhász Péter 154, 249
 Melo-Renault, J. 68
 Mencke-Glückert, E. 158
 Mertus Lászlóné 506
 Meskó Attila 245
 Messingham(us), Thomas 332, 338
 Mesterházy K. 14
 Mészáros István 144, 210, 211, 218, 219, 414
 Metaphrasztesz Simeon 6, 14, 15
 Metternich, Klemens Lothar Wenzeslaus 462
 Meyer Ágoston 514
 Mezei Ottó 499
 Mezei Zsolt 505
 Mezeiné Kónya Terézia 506
 Mezey László 10, 13, 395, 405, 406, 488, 491
 Michael de Hungaria 258
 Michaelis, Georgius 517
 Micu, Samuil 152
 Micu-Klein, Inochentie 150
 Migazzi Kristóf, bíboros 77
 Mihály, havasalföldi vajda 168, 285, 290
 Mihály, Szent, arkangyal 30
 Miklós Andor 85
 Miklós mester, pécsi kanonok 39
 Miklós Ödön 116
 Miklós, Szent 342
 Miklóssy József 232
 Mikó Árpád 220, 227
 Mikolai Hegedüs János 116
 Mikoviny Sámuel 500
 Miksa, I., magyar király 168, 351
 Miksa, II., magyar király 184 309
 Mikszáth Kálmán 468
 Mikulich Sándor 309
 Milkau, Fritz 68
 Milkó Izidor 507
 Millon, Philip 335
 Milloradovics Péter 517
 Milotay István 484
 Miskolci Csulyak István 182
 Miskolczy Ambrus 152, 501
 Misztótfalusi Kis Miklós 498
 Mitterpacher 130
 Modica, Marilena 400
 Mogyoróssy János 43, 45, 62, 211, 363
 Mojzer Miklós 229
 Molière 325, 330, 357
 Molnár → Szenci Molnár Albert
 Molnár Aladár 323
 Molnár Albert → Szenci Molnár Albert
 Molnár András 497
 Molnár Gergely 255
 Molnár József 498
 Molnár László Sándor 356–363
 Molnár László, V. 62
 Molnár Sára 215
 Molnos Lipót 490
 Monok István 104–106, 140–142, 146–148, 161, 280, 282, 286, 295–298, 334, 363, 489–494, 495, 507
 Monoki István 502
 Monostori László 261
 Montecuccoli, Raimondo 168
 Moore, R. I. 400
 Móra Ferenc 483, 497
 Moravcsik Gyula 4, 16, 17, 159, 408, 409
 Morelli Gusztáv 499
 Moretus, Jan 71, 72
 Mortier, P. 72
 Mourentorf, Jan, la veuve 72
 Mózes Huba 370–372
 Mózessy Gergely 506
 Mózsa Ernő 356, 360, 362
 Mrnavić Tomkó János 34
 Muckenhaupt Erzsébet 500
 Múcska, Vincent 267, 268
 Muiszer → Mujszer

- Muizer → Mujszer
 Mujszer Ferenc 454
 Mujszer János 454
 Mujszer József 454–466
 Munkácsy Mihály 226
 Murányi Gábor 497, 504
 Muratori, Lodovico Antonio 252, 501
 Murvai András 216
 Muschinger, Vincentus 76
 Muth Ágota Gizella 501, 503
 Muyszer J. → Mujszer
 Muzslay István 497
 Müller Dávid 85
 Müller Géza 434
 Müller Ignác 500
 Müller Pál 85
 Müller, Friedrich 162
 Müller, Richard 320, 323–325, 327
 Müllner Mátyás 179
 Münz Rudolf 440, 441
- Nachtgall, Ottomar 507
 Nacsády József 477
 Nadányi János 168
 Nádasdy család 158
 Nádasdy Ferenc 158, 336, 339
 Nádasdy Tamás 45, 46, 154–156, 158, 183, 496, 501, 507
 Nagy Anikó, B. 500
 Nagy Balázs 393
 Nagy Bántzai Mattheus 123
 Nagy Béni 340
 Nagy Dávid, felsőbüki 353
 Nagy Gábor 335, 336
 Nagy Iván 139, 164
 Nagy Júlia 490, 507
 Nagy Kardos János 443
 Nagy Károly 98, 420, 485
 Nagy Lajos 102, 449
 Nagy Miklós, Sz. 490
 Nagy Pál 225, 229
 Nagy Sámuel 120, 121
 Nagy Sándor 471
 Nagy Szabó Ferenc 109
 Nagy Tibor 7, 12
 Nagyfalvy Gergely 276, 295, 296
 Nagyváthy János 356, 357
 Nalácz József 182
 Nánási László 502
- Napóleon 222, 253
 Naszuhpasazáde 451
 Nauta, D. 113
 Neaga, Nicolae 147
 Nemes Ármin 441
 Nemeskürty István 47, 48, 63, 64, 147
 Németh Béla 507
 Németh G. Béla 197, 467, 504
 Németh György 504
 Németh Gyula 60
 Németh Lajos 224
 Németh László 180, 245
 Németh S. Katalin 113, 498, 517
 Németh Sámuel 156
 Nemmersdorf, Franz 329
 Nero, császár 329
 Neusiedler Jenő 43, 45, 46, 63,
 Néveri Pál 217
 Névtelen 267, 268, 269
 Newton, Isaac 357
 Nicephorus → Nikephoros Xantopulos
 Nicephorus Constantinopolitano → Nikephoros Xantopulos
 Nicius, Paul 163
 Nicolaus Grozanz 55
 Nicolaus de Zolyon 55
 Niemeyer, August Hermann 212, 413
 Niestus, Leon 72
 Nijhoft, W. 70
 Nikephoros Xantopulos 159, 160
 Nordaus, Max 326
 Noszlopy Gáspár 458
 Noszlopy Tivadar 48, 63
 Novák Antal 218
 Novák József 273, 278
 Novák László 432
 Nucius, M. → Nutius, Martinus
 Nunkovich József 266
 Nussbächer, Gernot 103, 105
 Nutius, Martinus 69, 70, 77
- Nyerges Judit 148
 Nyíri Zoltán, dr. 90
 Nyomárkay István 501
 Nyulásziné Straub Éva 503
- Obál Béla 333
 Oechslein, Werner 379
 Oedt, Joannes Albertus ab 78

- Oenus lovag 332, 337
 Oien → Oenus
 Ojtozi Eszter 138–139
 Oláh Miklós 40, 63
 Olcsvári Melinda 372
 Olteanu, V. 68
 Oltványi Pál 505
 Opmeer, P. ab 71, 79
 Opritz Ferenc 216
 Orbán Antal 228
 Orbán V., pápa 145
 Orczy család 207, 346
 Orczy József 346, 347
 Orczy Lőrinc 207, 346, 347, 349
 Ordódy János 510
 Orlandi, Giovanni 514
 Orlovsky Géza 493
 Ormos Ede 438
 Ormos István 383
 Ormos Mária 456
 Orosz Ferenc 266
 Orosz Mihály 94
 Orsi, P. 12
 Országh László 490
 Ortelius, Abraham 74, 75
 Ortvyar Tivadar 39, 40, 43, 44, 63
 Osvát Ernő 504
 Oszkó Beatrix 497
 Osztern Salamon Pál 364
 Ottilien, Sankt 401
 Ottó, I., (Nagy), német császár 406
 Ovidius Naso, Publius 357
 Owein → Oenus
 Órhegyi 415
 Ötvös László 146
 Ötvös Péter 334
 Öze Sándor 63
- P. Howard → Rejtő Jenő
 P. Mester 267
 Pach Zsigmond Pál 333
 Păcucariu, Mircea 147
 Paczolay Gyula 103
 Pafraet, Richardus 81
 Pagnino, Santes 73, 492
 Pagninus, S. → Pagnino, Santes
 Pais Dezső 269
 Pál Lajos 455
 Pál Mátyás 456
- Pál, Szent, apostol 118, 397, 460
 Páldi Székely István 151, 152
 Pálffy Géza 335, 500
 Pálffy Miklós 285
 Pálfi Károly, 207
 Pálmány Béla 455
 Pálóczy Horváth Ádám 356, 357, 360, 361
 Paluska Julianna 351
 Pamhakei Mihály 351
 Pamhakei-család 351
 Pandula Attila 288
 Pannonius, Stephanus → Szegedi Kis István
 Paoli, Betty 329
 Paoli, Emore 393
 Pap József 431–448
 Pápai Páriz Ferenc 355, 498, 508
 Papavici, Petru 151, 152
 Pápayné Kemenczey Judit 501
 Papp Gábor Zsigmond 500
 Papp István 506
 Papp János 499
 Papp Júlia 220–232
 Papp-Váry Árpád 502
 Paracelsus, Theophrastus 308–311, 313, 314, 317
 Paraszkeva, Szent 342
 Parrott, Ursula 83, 84
 Pašić, Nikola 475
 Pásti Nóra 501
 Paszkál, III., ellenpápa 399
 Pászthory Sándor 127
 Pataki Ferenc 472, 473
 Pataki Mária, N. 84
 Péter János → Vicarius, Johannes
 Patricius, Szt. → Patrik, Szent
 Patrik, Szent 332, 333, 336–338, 340
 Paul, Jean 319
 Paulay Ede 322
 Paulsen, Friedrich 153
 Paulus Diaconus 407
 Pével Ágoston 508
 Pavercsik Ilona 256, 314, 315, 317, 489, 493, 510–512
 Pázmány Dénes 45, 46, 48 63
 Pázmány Péter 145, 147, 184, 354
 Pechata János 209
 Péczeli József 357
 Pecsevi 65

- Pécsi Ferenc 489, 492
 Pedro Julião Rebello → Petrus Hispanus
 Peéry Dezső 173, 174, 176–178
 Penyigey Dénes 126, 130
 Perényi János 118
 Perényi Péter 55, 118
 Pereszlényi Pál 255
 Perger Péter 495–508, 496
 Perjés Géza 43, 48, 63
 Perliczi János Dániel 312
 Persovits József 498, 501
 Pesceur, Pierre → Halász Péter
 Peschky József 231
 Pešikan, Mitar 341
 Pestalozzi, Johann Heinrich 386, 412–414,
 416, 418, 420, 425, 430
 Pesti Gábor 118
 Pesti Macarius József 154
 Pesti Mihály 489, 492
 Péter Katalin 334
 Péter László 438, 501, 504, 508
 Péter, Blois-i 27
 Péter, Szent, apostol 21, 22, 24
 Petercsák Tivadar 227
 Péterffy Károly 333
 Péteri Takács József 228
 Peterka József 416
 Petersohn, Jürgen 395, 399
 Pethe Ferenc, kisszántói 213, 357
 Pethő Sándor 484
 Pethő Tibor 504
 Peths, Martinus, Bischof 76
 Petik Ambrus 209, 218, 219
 Petöcz András 504
 Petőfi Sándor 197, 318, 320, 326, 330,
 502
 Petrarca, Francesco 327
 Petrik Géza 139
 Petró András 502
 Petrovay György 207
 Petrus Cluniacensis, abbas → Petrus vene-
 rabilis
 Petrus Hispanus 312
 Petrus Venerabilis 400
 Pfeiffer János 454, 458
 Philippart, Guy 393
 Phótiosz pátriárka 5
 Pienták Attila 504
 Pierre le Vénérable → Petrus Venerabilis
 Pilinszky János 245
 Pilinyi Péter 497, 498, 500, 501, 508
 Pillich András 444–446
 Pintér Ferenc 366
 Pintér Jenő 63
 Pintér László 506
 Pintér Szilvia 504
 Piroska-Eiréné, Árpádházi 409
 Piskolti Fabricius Mátyás 299
 Piti Ferenc 395
 Pitroff Pál 133, 134, 138
 Pius, VII., pápa 9
 Plantin, Christophe 67, 69–74, 77, 81
 Platon 161, 357
 Plezia, Marian 402
 Plihal Katalin 500
 Plinius, Caius Secundus 157, 166, 167
 Pócs Éva 396
 Podhradczky József 45, 63
 Pogány Bernadett 504
 Pogányné Rózsa Gabriella 508
 Pohánka Margit 239
 Pompéry János 194
 Ponson du Terrail 318, 331
 Poole, D. N. J. 113
 Popović, Vladislav 8, 17, 18
 Poprády Géza 508
 Pór Edit 497
 Pósa Lajos 508
 Postma, Ferenc 113, 114, 116, 117
 Pothus, David → Roth(e), David
 Potoránszky György 355
 Potyondi László 180
 Pozzi, Henry 474
 Pozsgai Péter 500
 Pozsonyi Erzsébet 332, 333, 338
 Pöckl, Erhard 375
 Pray György 273, 276, 296
 Pražák, Richard 149, 150, 409
 Praznovszky Mihály 507
 Prévost, N. 166
 Prini, Petrus 54
 Priorato, Gualdo, 168
 Priscos rhetor 123
 Prohászka Lajos 63
 Prokopiosz, Szent 17
 Prokopp Gyula 39–41, 63
 Prottmann, Polizeidirektor 191, 193
 Prou, M. 30

- Pröhle Éva 381
 Pröhle Jenő 173–175, 180, 181
 Prutz, Robert 324
 Ptolemaiosz 70
 Pudor Sándor 314
 Puffendorf, Samuel 354
 Pukánszky Béla 63
 Pulszky Ferenc 328, 381
 Putz, Robert 324
- Quirin, Mark 229
- Rabenau, Konrad von 387, 388
 Ráby Sámuel 352, 355
 Rácz István 63
 Raczkovi, Petrus 76
 Ráczné Mojzes Katalin 506
 Radaeus, Aeg. → Rade, Gilles van den
 Ráday Eszter 117
 Ráday Gedeon (1780-as évek) 231
 Ráday Gedeon 117
 Ráday Gedeon ifj. 119, 125
 Ráday Gedeon, szegedi királyi biztos 467
 Ráday IV. Gedeon (a Nemzeti Színház igazgatója), 468
 Ráday V. Gedeon 468–473
 Rádayak 468
 Rade, Gilles van den 72
 Radimská, Jitka 491
 Radó Polikárp 3, 16, 489, 490, 492
 Radu Mariuca 500
 Rădulescu, Al. 77
 Radvánszky Béla 312
 Radway, Janet 378
 Rahl, Karl 222
 Raich Péter 175
 Rákóczi Erzsébet 510
 Rákóczi Ferenc, I., 168, 169, 510
 Rákóczi Ferenc, II., 172, 490, 492, 510, 514
 Rákóczi György, II., 149, 168, 452
 Rákóczi György, I. 168, 451, 452
 Rákóczi Rozália 496
 Ransanus, Petrus 282
 Rát Mátyás 126, 253, 508
 Ratdolt, Erhard 263
 Ráth György 381
 Ráth Mór 502
 Rátkai Balázs 214–217
- Razvan István 285
 Rázsó Gyula 62, 63
 Rectanus, Mark 377, 378
 Redelius, Augustus Casimiri 355
 Rédey Tivadar 63
 Redl Károly 505
 Reizner János 471
 Rejtő Jenő 86
 Reményi József 516
 Renatus, Fl. Veg. → Vegetius Renatus, Publius
 Renius György 301
 Rennauer, J.Ph. 266
 Réva, Petrus de → Révai Péter, koronaőr
 Révai Miklós 207, 252, 346, 347, 349, 357, 417, 499, 501, 507
 Révai Péter, koronaőr (1568–1622) 352, 354
 Révai testvérek 515, 516
 Revel, Jacques 401
 Révész Emese 496
 Révész Imre 63, 154, 184–186
 Reyser, Georg 388
 Réz Bálint 85
 Ribini, Johannes 154, 155
 Rickhes, Susanna 337
 Rimai János 357
 Rimely Mihály 457
 Ring, Max 326, 331
 Ritoókné Szalay Ágnes 154, 157, 165
 Rivière, H. De 330
 Róbert Péter 503
 Roberts, Fred 86
 Rockenbauer Zoltán 243
 Rodenberg, Julius 327, 329
 Rogger, Louis Lucien 85
 Rohner, Ludwig 135, 136
 Rómer Flóris 311
 Róna Judit, M. 370
 Rooses, M. 69
 Rosegger, Peter 327, 329, 331
 Rosti János 347, 349
 Roterdami Remánk → Erasmus, Desiderius
 Róth Antal 434, 435, 438, 439, 441
 Roth, David, ossory püspök 338
 Roth, Paul 63
 Rotharides 274, 275
 Rothfeld, S. 193, 194, 202
 Rottenbiller Lipót 190

- Rousseau, Jean-Jacques 209, 253, 357, 419, 420
 Rousselle, Aline 400
 Rozmán Erik 63
 Rozs Kálmán, vitéz 485
 Rózsa György 220, 222, 224, 231, 232, 500, 513
 Rózsa Izidor 434, 435
 Rózsa Mária 197
 Rózsa Sándor 468, 471
 Rozsondai Béla 243–245, 383
 Rozsondai Marianne 244, 245, 381, 387–390, 500
 Rozsondai Rita 132–138
 Röell, Hermann Alexander 113
 Rubin, Miri 400
 Rubruck, Guillelmus 100
 Rudolf II., német-római császár 108, 284, 286
 Ruelens, C. 69, 70, 73
 Ruff Lajos, dr. 86
 Rukerus Baranguttensis, Thomas, pastor 78
 Ruland, Johann David 312, 314
 Ruland, Martin 309–311, 314
 Russardus, L. 77
 Russarius, L. 74
 Ruzsoly József 496, 497, 504
 Ruttkay László 164
 Ruttkay, A. 267, 268
 Ruzsás Lajos 62
 Ryme, Carol németalföldi diplomata 41
 Sacher-Masoch, Leopold von 318, 325, 329, 331
 Sadoletus, Jacobus 160
 Šafárik, Pavol Jozef 63, 346
 Sági Ferenc 490
 Sainctes, Cl. De 73, 79
 Saint-Démétrius de Thessalonique → Demeter, Szent
 Sajó Géza 489, 491
 Sala, Angelo 311
 Salamon, magyar király 21–26, 28–32, 404, 406, 407
 Salgó Ágnes, W. 63, 381–385, 489, 492
 Salicäus, Franz 162
 Salicäus, Johann 162
 Sallustius, Caius Crispus 103, 107, 108, 111, 292, 294, 295
 Salteriensis, Henricus → Sawtrey, Henri de
 Salterniay Henrikus → Sawtrey, Henri de
 Saltrey → Sawtrey, Henri de
 Salusinszky Gyula, dr. 86
 Sambach, Caspar 229
 Sandal, Emilio 204
 Sándor Attila 504
 Sándor István 468, 469
 Sándor, I., orosz cár 222
 Sándor, III., pápa 26, 396–398
 Sándor, Nagy, makedón király 105
 Sandul, nyomdász, fametsző 151, 152
 Sántha György 409
 Sanudo, Marin 42, 44, 59, 64
 Sarbak Gábor 264, 265, 491
 Sardou, Victorien 318, 322, 330
 Sárffy Ferenc 39–41, 49
 Sarkan, Ambrosius 50
 Sárközy Antal 360
 Sárközy György 356
 Sárközy Imre 356
 Sárközy István 356, 357, 361–363
 Sárközy János 356, 360
 Sárközy-család, nádasy 356
 Sarnyai Csaba Máté 455, 456, 459
 Sárpataki Mihály 122
 Sashegyi Oszkár 490
 Sasku Károly 232–235, 237, 238
 Sasvári Dezső 490
 Sawtrey, Henri de 332
 Saxer, V. 5
 Scalingerus, J. 75, 124
 Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 206, 232, 413, 417
 Scheiber Sándor 490, 493
 Scheible, Heinz 155
 Schelling, Friedrich Wilhelm 414
 Scherer Ferenc 219
 Scherer I. 209, 211
 Scherer, Samuel 156
 Schileru, E. 67
 Schiller, Friedrich 357
 Schimmelpfennig, Bernhard 394, 395
 Schlägel, Max von 327, 331
 Schlesinger, Sigmund 329
 Schmidt Ferenc 382
 Schmied, Ludwig Ferdinand von 330
 Schmitner, Franz Leopold 511
 Scholz, Bernhardt W. 399

- Schopenhauer, Arthur 330
 Schopper, Hartmann 383
 Schottenloher, Karl 68
 Schön István 502
 Schrauf Károly 205
 Schulhof, Moriz 191
 Schultheisz Emil 310, 508
 Schultz tábornok 170
 Schumacher, Paul 320
 Schunke, Ilse 387, 388
 Schwandrat, Celestinus 354
 Schwandtner, Johann Georg 118, 120, 224
 Schwartz, Marianne 398
 Schwarz Antal 213
 Schwarz, Gottfried 186–188
 Schwarz, Johann 186
 Schwarzer Ernő 197
 Schwarzzius, Cel. 185, 187
 Schwenke, Paul 387–389
 Schwenner Zsuzsanna 499
 Scitovszky János 45
 Scribe, Eugène 357
 Sebestyén Gábor 428
 Sebők Gyula 482
 Sediqiné Bondor Erika 505
 Segeth Tamás 490
 Seidl, Johann Gabriel 329
 Seidler, Andrea 507
 Selm, Bert van 112
 Seneca, Lucius Annaeus 208, 352, 355, 357
 Serestely Claudiopopolitanus 183
 Serföző Szabolcs 499
 Sesti, Emanuela 100
 Seyberlich, Steffan 159
 Shakespeare, William 323, 357
 Sheingorn, Pamela 400
 Shering, P. → Halász Péter
 Sienkiewicz, Henryk 98
 Sigal, Pierre-André 400
 Silagi, Gabriel 267, 269
 Silvius, Willem 70, 72
 Simai Ödön 64
 Simon Sz. 496
 Simon, Joh. 119
 Simonyi József 225, 229, 230
 Simonyi óbester → Simonyi József
 Sinkó Katalin 220, 226, 228, 229
 Sinzendorff, Wenceslaus de, 78
 Sipos Balázs 504
 Sipos Péter 504
 Sirisaka Andor 64
 Sixtus V., pápa 354
 Skublics család 361, 362
 Sluis, Jacob van 113
 Smetana, Jan 164
 Smethurst, J. M., 247
 Sobieski János, lengyel király 170
 Sokcsevits Dénes 64
 Solnesis Dávid 130
 Soltész Erzsébet → Soltész Zoltánné
 Soltész Zoltánné 63, 227, 314
 Sólymos Szilveszter 502
 Solymossy Sándor 64
 Sólyom Jenő 64, 157, 176, 178, 180
 Sommer, Dorothea 517
 Sommervogel, Carlos 337, 510
 Somogyi György 500
 Sonnenfeld, Sigmund 201
 Soós István dr. 443
 Söptei István 496
 Sörös Pongrác 33, 64
 Sötér István 332
 Spangenberg, Wolfhart 488
 Speler, Ralf-Torsten 517
 Spéner Andor 326
 Spielhagen, Otto 318, 320
 Sprandel-Krafft, Lore 387–390
 St. Demetrius → Demeter, Szent
 Stach, Reinhard 501
 Stäckel, Paul 382
 Stanciu, H. 68
 Stanhurst, Richard 74, 354
 Stankovics János 339
 Stapleton, Thomas 72, 76
 Steels, Joannes 69, 70, 72, 77, 81
 Stefano Ungaro testvér 101
 Stein Aurél 245, 384
 Steinbach, Chris[tophorus], a Teuffenpach
     161
 Steinberg, S.H. 68
 Steinhofer Károly 85
 Stekovics, Janos 517
 Stelsius, J. → Steels, Joannes 69
 Stemler Ágnes 253–255
 Stephanus Bator, palatinus 55 → Báthory
     István, nádor
 Stephanus Ispan 376
 Stephanus, S., protomartyrius 10

- Stephens, Mitchell 378
 Stewechius, Godeschalcus 76
 Sthegedini, St. → Szegedi Kis István
 Stifter, Adalbert 320, 321, 324, 325
 Stiller, Moriz 320
 Stokes, Rog 68
 Stoll Béla 102, 103, 105, 109, 112, 366,
 449, 493
 Storm, Theodor 325
 Stratimirović, Stefan 505
 Strbik Andrea 496
 Streibig család 133, 134, 136–138
 Streibig Gergely 132
 Streibig János Gergely 135
 Streibig József Antal, 133
 Stubnerus, Ambrosius 164
 Stupperich, Robert 161, 162, 206
 Suba János 500
 Suchten, Alexander von 310
 Suetonius, Gaius Tranquillus 64
 Sulzer, Johann George 138, 500
 Supilo, Franjo → Djuirievics, Bosko
 Surányi Béla 502
 Svantner → Schwandtner, Johann Georg
 Sverker-dinasztia 398
 Swidzinski, Stanislas 265
 Syluestri, Lucas 184
 Sylvester János 146, 155, 156, 173–177,
 180–185, 187, 188, 254, 501

 Szabad György 455, 457
 Szabadfalvi J. 14
 Szabados György 395
 Szabó Ágnes 117–125
 Szabó András 154, 298, 334
 Szabó Csilla, T. 497
 Szabó Dezső 64
 Szabó Ervin 363–365, 491
 Szabó István 335, 336
 Szabó Júlia 139, 220
 Szabó Károly 107, 108, 115, 256, 258,
 259, 268, 276–278, 287, 294, 301, 493
 Szabó Katalin Viola 501
 Szabó László 265, 266
 Szabó László, Cs. 278
 Szabó Lőrinc 385
 Szabó Péter 382
 Szabó Richárd 455, 456
 Szabó Sámuel 382

 Szabó T. Attila 254, 493
 Szabó Tamás Péter 498
 Szabó Vilmos 443
 Szacs vay Imre 464
 Szádeczky Lajos 33, 35–38, 50, 60, 64, 443
 Szádeczky-Kardoss Béla 160
 Szakács B. Zsolt 15
 Szakál Lajos 217, 218
 Szakály Ferenc 42, 43, 48, 62, 64, 335, 507
 Szalai Emil, dr. 86, 96
 Szálasi Ferenc 485
 Szalay Ákos 158
 Szalay László 65, 226
 Szálka Irma 258, 259
 Szalkay László 43
 Szaloniki Szent Demeter → Demeter, Szent
 Szamosi János 139
 Szamosközy István 104, 254, 279, 280, 282,
 296
 Szaniszló, Szent vértanú 15
 Szántai Lajos 496, 512, 515
 Szánthó Albert 218
 Szántó Tibor 147
 Szapolyai György 36, 38, 45, 47, 48, 57
 Szapolyai István 45
 Szapolyai János → János, I., (Szapolyai),
 magyar király
 Szapolyaiak 43
 Szapphó 357
 Szarka János 181, 184–188
 Szász Ferenc 372
 Szász Zoltán 451
 Szathmári István 176
 Szathmári Zsigmond 121
 Szauder József 137, 207
 Szawerdo, Elżbieta 504
 Széchenyi Ágnes 504
 Széchenyi Ferenc 175, 244, 347, 505
 Széchenyi György 336
 Széchenyi István 64, 139, 198, 243, 244,
 249, 250, 320, 328, 381–383, 454, 460
 Széchenyi Pál 454
 Széchy Ágoston Imre 425
 Széchy András 508
 Szecesei László 217
 Szecskó Károly 500
 Szegedi János 352
 Szegedi Kis István 115, 116, 211, 258
 Szegedi, Ioannes 354

- Szegedy-Maszák Mihály 504
 Szegfű László 405, 497
 Szeghy Krisztina 351
 Szegő Izsó, dr. 89
 Székely András 517
 Székely György 28, 42, 64, 65, 401
 Székely István 135, 184, 185
 Székely Mózes 296, 451, 452
 Székely Samu 64
 Székely Sándor 421
 Szekeres-Farkas Márta 496
 Szekfű Gyula 60, 64
 Szelényi Ödön 126, 129
 Szelepchényi György 8
 Szelestei N. László 133, 137, 138, 187,
 252–253, 256–257, 501
 Széll József 441
 Szémán Erzsébet 506
 Szemere Pál 457
 Szemző Piroska, D. 229, 490
 Szénássy Zoltán 500
 Szenci Molnár Albert 146, 147, 174, 177,
 180, 181, 184, 254, 255, 490
 Szendrey Zsigmond 64
 Szennay (Spannraft) Sándor 85
 Szentantali Gergely 154
 Szentesi Edit 220
 Szentirmai László 506
 Szentiványi R. 10, 81
 Szentjóni Szabó László 357
 Szentkereszty Tivadar 209, 211, 219
 Szentmiklósi József 435, 438
 Szentpétery Imre 21, 395
 Szép János 426
 Szepesi György 36, 52, 53, 56
 Szerdahelyi István 322, 330
 Szerémi György 33–47, 49, 50, 55, 56, 59,
 60, 62, 64–66
 Szeremlei Sámuel 434–436
 Szerencsepataki [Hanák] János 456
 Szergiosz 12
 Szigethy Vilmos, Sz. 478
 Szigligeti Ede 323, 326
 Szij Rezső 498
 Szikszay Ferenc 251
 Szilády Károly 498
 Szilágyi András 504
 Szilágyi Ferenc 132
 Szilágyi Gyula, ifj 435, 438
 Szilágyi István 347
 Szilágyi Péter 175
 Szilágyi Sándor 38, 332, 451, 452
 Szilasy János 232
 Szilveszter, II., pápa 34
 Szilveszter, Szent 12
 Szilveszter → Sylvester János
 Szinán pasa 111, 284, 288
 Szinnyi József 139, 185–187, 193, 197,
 210, 212, 213, 218, 219, 326, 353, 385,
 387, 454
 Szita Ferenc 506
 Szittyay Dénes 65
 Szivonyáné 429
 Szókratész 214
 Szolimán szultán → Szulejmán, I., szultán
 Szombathelyi József 351
 Szomory Dezső 65
 Szontágh Gusztáv 428
 Szophoklész 245
 Szorsa Mihály 510
 Szovák Kornél 267, 402, 403, 408
 Szögi László 144, 145
 Szőlösi István 449–453
 Szőnyi György Endre 308, 314
 Szörényi László 266, 340, 497
 Szörényi László, szerémségi püspök, 8, 9
 Sztárai Mihály 154, 498
 Sztripszky Hiador 256, 342, 508
 Sztrókayné Mándi Teréz 203
 Szukits-család 261
 Szulejmán, I., szultán 38, 51–53, 55, 168
 Szurmay Sándor 65
 Szűcs István 213
 Szűcs János 217
 Szydłowiecki, Krzysztof 44, 66
 Tábori Kornél 86
 Tacitus, Publius Cornelius 357
 Takács Béla 301
 Takács Gyula 356
 Takács Mária 507
 Takács Mihály 139
 Takács Miklós 508
 Takáts Éva 426–428
 Takó Edit 498, 505
 Tamás, Spalatói 395, 396
 Tánics Mihály 214, 508
 Tar Ibolya 105, 106, 296, 298

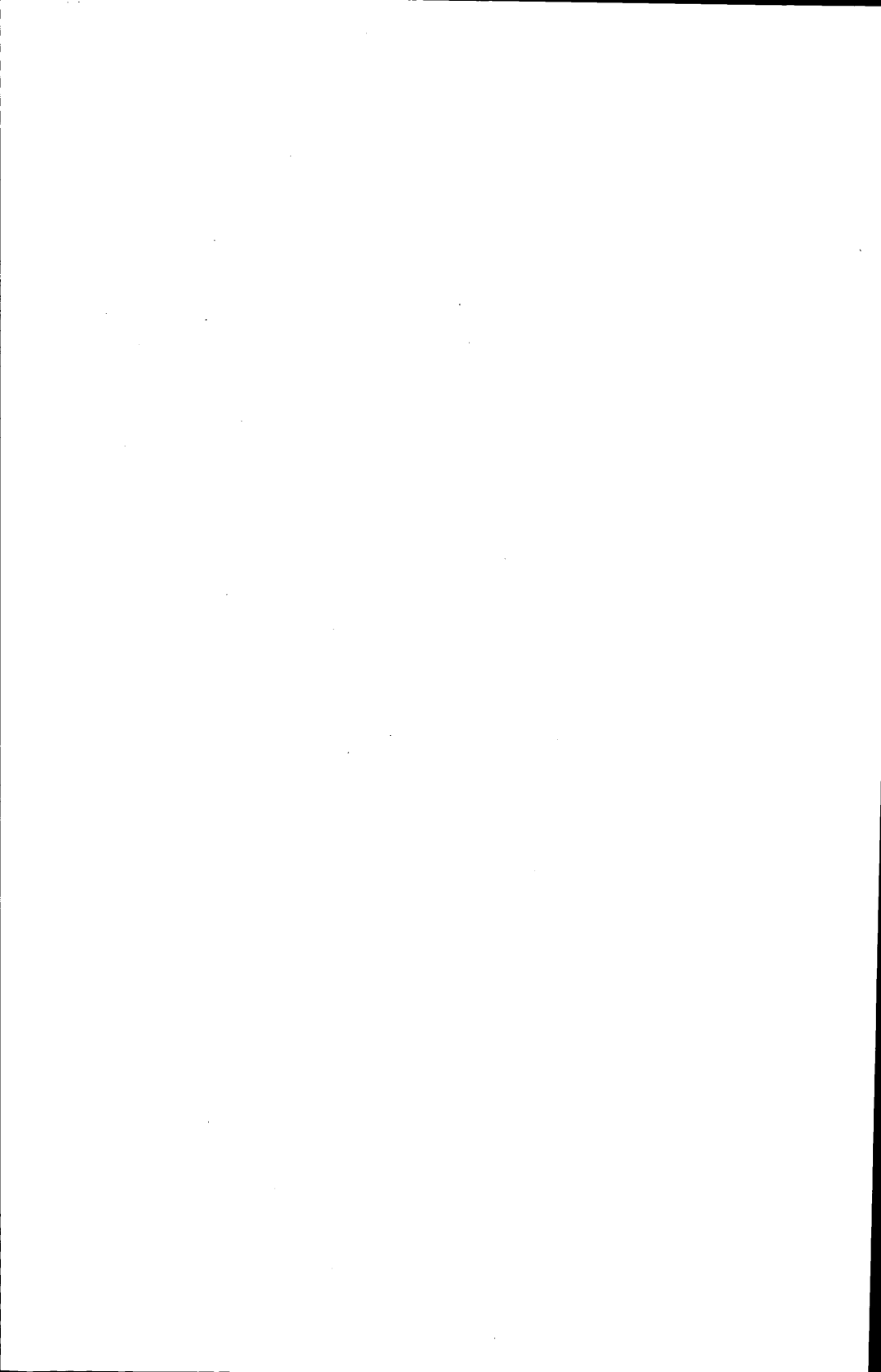
- Tar Lőrinc 332
 Tardy Lajos 65, 101
 Tárkány Szűcs Ernő 431
 Tarnai Andor 9, 10, 13, 137, 207, 224, 227
 Tatai Ferenc, tiszteletes 118, 121, 123
 Tatai Miklós 35–42, 46, 56,
 Tatai-Baltá, Cornel 150, 151
 Tatzelt Vilmos 499
 Telegdi János 298, 300
 Telegdi Károly 251
 Telegdi Miklós 500
 Telegdy János 177, 180
 Telegdy Lajos, dr. 94
 Teleki család 244, 245
 Teleki Gábor 243
 Teleki János 125
 Teleki József ifj., 140, 243, 244, 381
 Teleki József, koronaőr, könyvtáralapító 119–121, 381
 Teleki Józsefné, 118, 120, 122, 123
 Teleki László (könyvtáralapító fia) 121, 176, 244, 356, 381
 Teleki Lászlóné 120, 123
 Teleki Pál, földrajztudós, miniszterelnök, 363–365
 Teleki Sámuel 382
 Telepy Károly 138, 139
 Telepy Katalin 139
 Telgarsky, Jozef 164
 Teller Frigyes 490
 Temerlán 100
 Temesvári István 123
 Temesvári Pelbárt 13, 14, 258
 Tengeri Lászlóné 505
 Terbe Lajos 65
 Terentius Afer, Publius 357
 Ternovszky Béla, dr. 95
 Tersánszky Józsi Jenő 150
 Terstyánszky József 351
 Tessedik Sámuel 126–132, 386
 Tevan Andor 499, 515, 516
 Thaisz András 220, 429
 Thallóczy Lajos 363
 Theobaldeus, J. Ap. 69, 72, 81
 Theodor, Szent 409
 Theodosius 25, 397
 Theogona (Szent Demeter anyja) 9
 Therek, Emericus 50
 Theschedik → Tessedik Sámuel
 Theuriet, André 326, 331
 Thienemann Tivadar 65
 Tholdi, Stephanus 296
 Thomas Spalatensis → Tamás, Spalatói
 Thomas, episcopus Jauriensis 51, 55
 Thomori Paulus → Tomori Pál52
 Thoroczkay Gábor 268, 395
 Thököly Imre 169–172, 514
 Thuküdidész 357
 Thuróczy János 65, 282, 404
 Thúry József 38, 65
 Thurzó György 309
 Tieck, Ludwig 325
 Timkó György 84, 497–499
 Timon Sámuel 14
 Tinódi Lantos Sebestyén 109, 123, 350
 Tiringer Károly 84
 Tisza család 473, 476
 Tisza István 473, 474, 476
 Tisza Kálmán 468, 469, 472, 475
 Tiszavári Eszter 505
 Tittelmanus, Franciscus 75, 76
 Toktaj kán 100
 Toldy Ferenc 102, 111, 140, 182, 245, 273–277, 279, 285, 287, 289–291, 294–298, 300, 312, 323, 328, 346, 382, 383
 Toldy István 326
 Tolnai Vilmos 65
 Tolnaiék 96
 Tolnay József 231
 Tomaj Ferenc 133
 Tomassi, T. 166
 Tomicki, Piotr 44
 Tomiš, Karol 502
 Tomkó János 62
 Tomori Pál 38, 45, 47, 52, 53, 56, 57
 Topiarius, Aeg. Dom. 71, 73, 80
 Torda István 117, 118
 Tordai György 456
 Tormássy János 213, 214, 217
 Tormássy-család 215
 Torrell, Jean-Pierre 400
 Tótfalusi Kis Miklós 122, 135
 Tóth Endre 335
 Tóth Gyula 506
 Tóth Imre 443
 Tóth István 214, 217
 Tóth István György 353

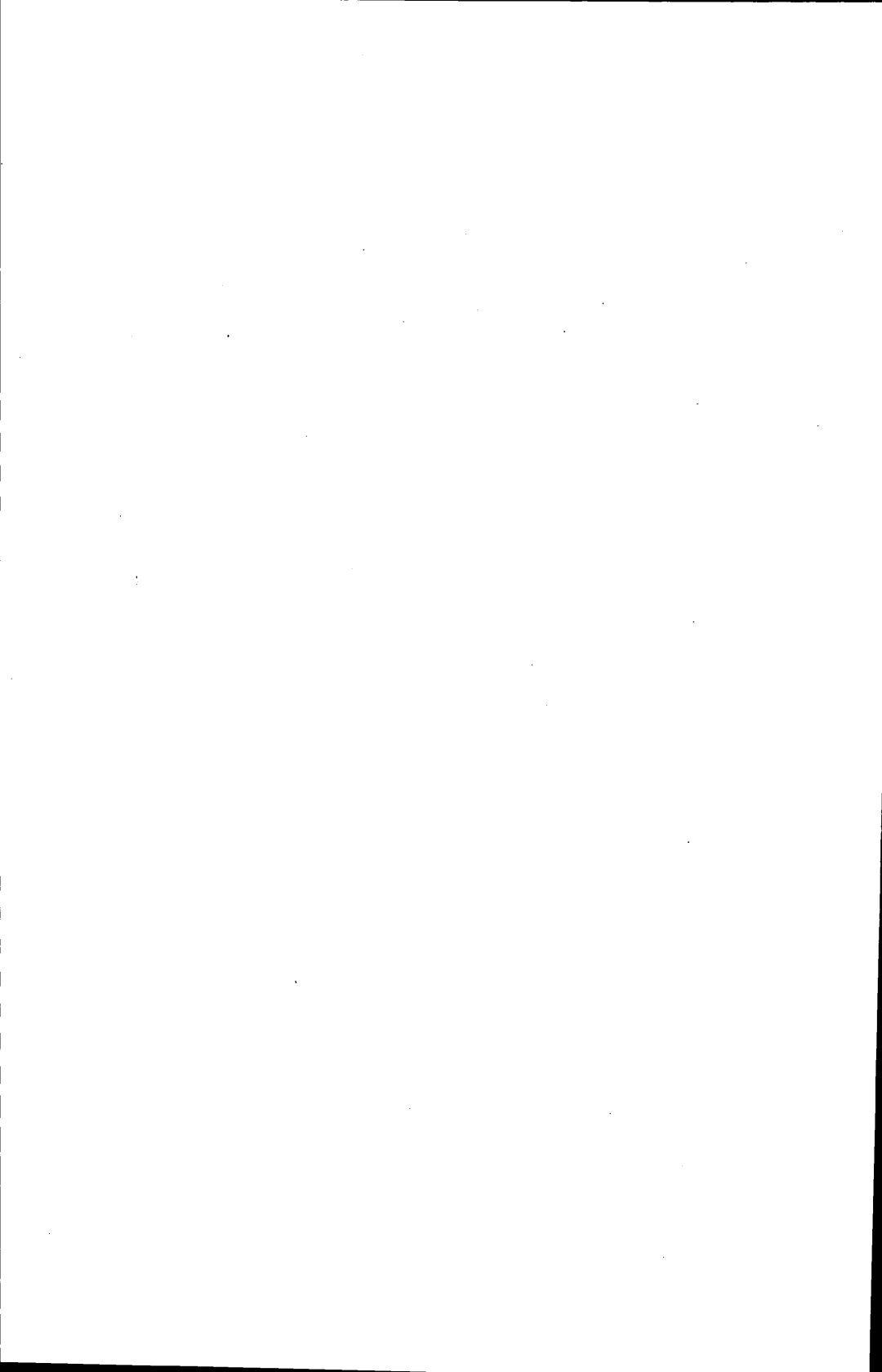
- Tóth Judit, D. 496
 Tóth Kálmán 328
 Tóth Katalin 505
 Tóth Lajos 126
 Tóth Lóránt 499
 Tóth Mária 503
 Tóth Norbert, C. 204
 Tóth Péter 3–19,
 Tóth Zoltán 500
 Tóth Zoltán, I. 454
 Tóth-Orowan Lóránt 500
 Toynbee, Margaret 394
 Tömörkény István 478, 479, 483
 Török Andrea 504
 Török Bálint 123, 254
 Török Enikő 500
 Török Gyöngyi 497
 Török János 198, 323, 326
 Török Jenő 459
 Török József 3, 265
 Traianus császár 105
 Trattner, Thomas 248
 Trattner-dinasztia 373
 Trefort Ágoston 139, 384
 Trepka, II Lajos apródja 47
 Trognaeus, Joachim 71, 72
 Tsáji Márton, 119
 Tsanadi Demeter 124
 Tsaplovits 177
 Tseh Márton 312
 Tsétsi 180, 181
 Tsétsi Zachariás 148
 Tumikné Csurák Ágnes 505
 Tunberg, Sven 398
 Tungli Gyula 266
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 325
 Turi Sámuel 122, 123
 Turóczy-Trostler József 332, 337, 339
 Turrentinus, Alf. 119
 Tüskés Gábor 65, 501
- Udvari István 261, 262, 508
 Újfalvi Sándor 362
 Újvári Hedvig 189–203, 318–331
 Újvári Péter 197
 Ulászló II., magyar király 36
 Ullmann, Alexander 320
 Ullmann, M.G. 191
 Ulrich, augsburgi püspök 394
- Ungnád Dávid 65
 Updike, D.B. 68
 Urbán Miklósné 506
 Ursinus, Johannes 76
- Ürményi József 413
- Váczi P. András 314
 Váczy Péter 23, 405, 406
 Wagnerus, Franciscus 354
 Vágó Márta 370
 Vahot Imre 228
 Valckeren, P. de 169
 Valens császár 167
 Vámbéry Ármin 65, 363
 Vancsa, Eckart 220
 Váradi Szabó János 412
 Várady Ferenc 63
 Várdy Béla 503
 Varga András 105, 106, 286, 296, 298
 Varga György 314
 Varga Imre 148–149
 Varga Zsuzsa 505
 Varga-Neubauer Sándor 500
 Varga-Sabján Gyula 495
 Vargyas Lajos 405
 Vári Dezső 84, 87, 96
 Varjas Béla 108, 489, 491
 Várkonyi Ágnes, R. 66, 104, 280, 333, 336, 381,
 Varró Attila 499
 Vas István 245
 Vásárhelyi Judit, P. 256, 489, 498
 Vasic, Pavel 220
 Vass György, gróf 124
 Vasvári Pál 508
 Vauchez, André 394, 396, 398, 401
 Vay Ábrahám 119, 121
 Vayer Lajos 227
 Veber, Ioannes Adam 354
 Veber, Ioannis Andreas 355
 Vécsey Jenő 490
 Vég József 217
 Vegetius Renuus, Publius, 72, 74, 76, 80
 Veigelsberg Leo, 201, 202
 Vékás Lajos 370–372
 Vekerdy László 48, 65, 382
 Velenczei Katalin 63, 258–259
 Veliky János 472

- Vencel, Szent 407
 Venema, Hermannus 113
 Venier, Marina 248
 Verancsics Antal 33, 34, 40, 42, 59, 64, 65
 Verancsics Faustus 34
 Verancsics-család 49
 Veredy Gyula 489, 491
 Veres Péter 385
 Veress Endre 204, 205
 Vergilius Maro, Publius 357, 361
 Verne, Jules 318, 321, 324, 325, 328, 331
 Verner László 90
 Verseghy Ferenc 357
 Vervliet, Hendrik D. 68
 Verwithagen, Jan 71, 72, 77
 Veszprémy László 100–101, 267, 267–269
 Vetró Lajos Endre 439, 441
 Vicarius, Johannes 339
 Vickers, M. 7, 8
 Viczián János 197
 Vid Jeromos 33–36, 65
 Vida Imre 210, 351
 Vidovich György 108, 286
 Vignyázó Ferenc 381
 Vikor Dezső 485
 Viktor budai szerb püspök 346
 Villim János 218
 Vilmányi Libetz Mihály 185
 Vincentius Bellovacensis 5
 Vincze László 128
 Viola Ernő 497
 Virág Benedek 357, 417
 Virtsologi Rupprecht Olivér 484
 Viszota Gyula 280
 Vitályos László 384
 Vitius, Endres 77
 Vitkovics Gábor 346
 Vitkovics Mihály 346
 Vitnyédy István 336
 Vitringa, Campegius 147
 Vizi László 508
 Vizkelety András 405, 488, 489, 497
 Vlaicu, fametsző 151
 Vodosek, Peter 377
 Voigt Vilmos 396, 501
 Voinovich Géza 59, 65
 Voit Krisztina 259, 260, 496, 499, 502, 515–517
 Volf Gy. 13
 Voltaire 209, 357
 Vonyó József 456
 Vorstius, Conradus 113
 Vosterman, W. 69
 Vozárik Pál 218
 Vörösmarty Mihály 140, 150, 174, 225, 243, 245, 320, 322
 Vuković, Božidar 341, 342, 343
 Vyhel, Thomas de 184
 Waczulik Margit 65
 Waesberge, Johannes Janssonius van 113, 116
 Wagner Ferenc 353
 Wahrmann Mór 194
 Waldapfel Eszter, K. 490
 Waldapfel Eszter, V. 458
 Waldapfel József 65
 Waldstein János 383
 Wallace, Edgar 85
 Wallaszky, Paulus 183
 Wancke, Sylvia 380
 Ward, Benedicta 399
 Warga János 232–235, 238, 415
 Wargha István 218
 Wathay Ferenc 499
 Weber János 311, 312
 Weber, Karl 490
 Wehli Tünde 15, 101, 497
 Weidmann, F.C. 220
 Weidmann, Melchior 160, 206
 Weinrich, Lorenz 264, 266
 Weinzierl, Vinzenz 191
 Weiss, Johann 191, 193, 194, 196, 202
 Weiskircher, Karl 190, 194, 196
 Wellmann Imre 126
 Wellmann Nóra 510
 Wellmann, M. 308
 Wenckheim Béla, 217
 Wenckheim család 211
 Wenzel Gusztáv 17, 34–35, 36, 37, 50, 54, 64, 65
 Werbőczy István 333
 Wesselényi Ferenc 224, 336
 Westfalia, J. von 69
 Weszprémi István 126, 182, 187, 357, 508

- Widukind 30, 406
 Wiegand, Wayne 378
 Wietorisz Jonatán 175–178, 181, 184–188
 Wihs Béla 443–447
 Wilbrandt, Adolf 329
 Wilhelm Arnold, dr. 434, 438
 Wilpert, Gero von 318
 Windisch Éva 490, 493
 Windisch Éva, V. → Windisch Éva
 Winkler, Johann Christoph 511
 Wit, Fredericus de 514
 Withagius, J. → Verwithagen, Jan
 Wix Györgyné 133
 Wodiáner Fülöp 431, 432
 Wodiáner-nyomda 433
 Wohl, August 201
 Wojtilla Gyula 507
 Wolphardus, Adrianus 226
 Woog, Moritz Karl Christian 78

 Xenophón 357

 Záborszky Alajos 458
 Zadnikar, Marijan 266
 Zákány József 212, 213
 Zakar András 48, 65
 Zakar Péter 455, 458
 Zakariás próféta 23, 29, 405
 Zalai Kápolnai András 299
 Zalainé dr. Kovács Éva 244
 Zápolya György → Szapolyai György
 Zápolya János → János, I., (Szapolyai), magyar király
 Zarka János 184
 Zay Ferenc 34, 66
 Zbudniewek, Janusz 265
 Zeiller, J. 6, 18
 Zeller, Sebastian 511
 Zentay (Hoffmann) Dezső → Zentay Dezső
 Zentay Dezső 239, 240, 241, 242
 Zeóleósi Istvan → Szőlősi István

 Zhuravleva, E. 115
 Zichy Domonkos 456
 Zichy Jenő 363
 Ziegenbauer, M. 166
 Ziegler Antal 211
 Zigány Árpád 84
 Zilahi János 216
 Zilahi Károly 33, 66
 Zilahi Simon 193
 Zimányi Katalin 505
 Zipes, Jack 378
 Zoerard-András, Szent 394
 Zola, Emil 318
 Zólyomi Dávid 451
 Zombori István 44, 66
 Zöld Ferenc 512
 Zrínyi György 375
 Zrínyi Iлона 168–171, 514
 Zrínyi Miklós, a költő 62, 66, 168, 224, 231, 336, 360, 490, 493, 501
 Zrínyi Miklós, a szigetvári hős 168, 221, 229
 Zrínyi Péter 168
 Zrínyi-család 220
 Zubkov, B. 115
 Žudel, Juraj 269
 Zugor Ferenc 454
 Zvara Edina 147, 495, 496
 Zweig, Stefan 83

 Zsámbéky Mónika 228
 Zsámboky János 258, 309
 Zsigmond I., lengyel király 43, 44, 59
 Zsigmond III., lengyel király 284, 285
 Zsigmond, erdélyi fejedelem → Báthory Zsigmond
 Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár 167
 Zsigovits Béla 464
 Zsilinszky Mihály 33, 66, 126, 333–335
 Zsindely Endre 154
 Zsoldos Ignác 211

125 éves a Magyar Könyvszemle

A kiegyezés utáni évtizedekben nemcsak a magyar gazdaság indult nagy fejlődésnek, hanem a hazai társadalomtudományok különböző ága is. Ennek eredményeként szinte egymás után jelentek meg azok a folyóiratok, amelyek nagy része ma is él. Ezek sorában, a legelsőik között volt az 1876-ban indult Magyar Könyvszemle, amelyet csak a Magyar Történelmi Társulat lapja, az 1867-ben megindított Századok és a magyar nyelvtudomány szaklapja, az 1872-től megjelenő Magyar Nyelvőr előzött meg. Irodalomtörténeti folyóirataink megalapítására csak később (1877, 1891, 1912) került sor.

Folyóiratunknak e viszonylag korai megjelenése mellett talán még figyelemre méltóbb a lap tekintélyes ideig, egy és negyed évszázadig tartó fennállása, ami a sajtótörténetben is ritka jelenség. Hogy az említett és a következő években keletkezett folyóiratokkal mindmáig versenyben tudott maradni és nem jutott számos, rövid életű lapvállalkozás sorsára, annak bizonyára több oka is van. A legfontosabbnak azonban azt az olvasói és kutatói igényt érezzük, amely a politikai és szellemtörténeti irányzatok és divatok változásai között is szinte változatlanul megőrződött. Ha nem is mindig ellenkezések és gáncsolások nélkül – különösen azok részéről, akik a magyar kultúra történetét nem hiteles források, hanem előre gyártott elméletek illusztrációiként kívánták feltárni – de sikerült négy-öt emberöltőn keresztül a tudomány tárgyilagos szellemét folyamatosan biztosítani. Folyóiratunk, amelynek egy-egy új száma bizonyára nem kelt olyan széleskörű feltűnést mint valamely divatos lapé, de ha azt vizsgálná vagy mérné meg egyszer valaki, hogy e 125 esztendő korábbi köteteit hányan emelik le ma is a könyvtárak polcairól, bizonyára nem tudnának versenyezni folyóiratunkkal a felhasználtság terén.

A Magyar Könyvszemle egy és negyed évszázadnyi fennállása és példányszámának fokozatos emelkedése a jövőre nézve is némi optimizmussal töltheti el a könyv- és sajtótörténet kutatóit, kedvelőit. Ehhez nyújt alapot az a körülmény is, hogy a folyóirat egyik kiadótulajdonosa – mintegy három évtizedes szünet után – ismét az Országos Széchényi Könyvtár lett. Így – akárcsak indulásakor – a lap újra a Magyar Tudományos Akadémia, illetve annak Irodalomtudományi Intézete és a Nemzeti Könyvtár közös kiadásában jelenik meg. Ezzel végleg lezártnak tekinthetjük a korábbi könyvtárpolitikának azt a tévedését, amely a könyvtárosok számára fölöslegesnek hirdette a könyv- és sajtótörténettel való foglalkozást.

Ahogy a középkor egyes, valóban sötét évszázadaiban a kolostorok őrizték meg – Noé bárkájához hasonlóan – az ókor nagy alkotásait, úgy folyóiratunkra is hasonló hivatás vár. A magyar kultúra – amely az emberiség kultúrájának is része – értékeinek feltárása és tudományos feldolgozása egyszersmind azoknak az értékeknek a megmentését is jelenti, amelyek a régi magyar századokban születtek. Ezek nélkül nemcsak szegényebbek, hanem gyökértelenek is lennénk. Ezt az értékmentést azért is folytatni kell, mert a szellemi kincseket semmibe vevő technokrata szemlélet hegemoniája és eufóriája a természetben és a társadalomban egyaránt jelentkező riasztó jelenségek ellenére még mindig töretlennek látszik.

KÓKAY GYÖRGY

TÓTH PÉTER

Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban

Szent Demeter magyarországi kultuszáról

A magyarországi liturgikus könyvek naptáraiban október 26-tal kapcsolatban érdekes, csakis a magyar anyagra jellemző adatra bukkanunk. A magyarok ugyanis ekkor ünnepelték Szent Demeter nagyvértanú ünnepét, mégpedig különös tisztelettel, ún. duplex, azaz a többihez képest hosszabb szertartással.

Ha megvizsgáljuk más nyugati országok szerkönyveit, azt találjuk, hogy a római-itáliai, a frank vagy német jellegű egyházakban sem volt Szent Demeternek jelentős kultusza.² A szertartáskönyvek általában nem tudnak a szent officiumáról, s ha meg is találjuk a nevét egy-egy naptárban, akkor sem a Magyarországon szokásos október 26, hanem mindig október 8. alatt.³

Egészen másként van ez ortodox országokban, ahol Szent Demeter az egyik legtiszteltebb vértanú, s ünnepét mindig október 26-án tartják.⁴ Görög területeken mint Szaloniki városának megmentőjét és harcos védelmezőjét tisztelik. Sőt Thesszalonikiben már október 25-től kezdve egy hetes városi mulatságot és vásárt tartanak a szent tiszteletére. Nincs ez másként a szlávoknál sem, akik bár ugyancsak Szaloniki Szent Demeterként ismerik, kultusza mégsem pusztán a görög vértanú tiszteletének átvételét jelenti, hanem az évszázadok során szerves

¹ A magyar anyag ezen megkülönböztető jellegű sajátosságáról l. RADÓ P.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitopharum regionum*. Bp. 1973. 17.

² A korai Sacramentariumokban, (pl. *Liber Sacramentorum Gellonensis* (ed. DUMAS, A.). Brepolis, 1981. /Corpus Christianorum Series Latina 149A/) nem találjuk Demeter nevét, s ugyanígy nincs nyoma a különböző nyugati breviáriumokban sem. Sőt még a szentek életét összefoglaló egyik legnagyobb és leghíresebb munka Jacobus de Voragine *Legenda Aurea*-ja sem ismeri: *Jacobi a Voragine Legenda Aurea vulgo Historia Lombardica dicta* (ed. GRAESSE, Th.). Osnabrück, 1969. V–X. (Index). Ezért helyesbítésre szorul Török József nemrégiben megjelent könyvében található azon megjegyzése, miszerint „a középkori Európában a *Legenda Aurea* biztosított neki (t. i. Demeternek) folyamatos tiszteletet”. TÖRÖK J.: *A magyar föld szentjei*. Kecskemét, 1997. 27. Szent Demeter ikonográfiájának története ugyanezt a képet mutatja: míg keleten se szeri se száma a különböző Szent Demeter-témáknak, a nyugati művészet szinte egyáltalán nem ismeri a vértanút. Vö. *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6. 41–46.

³ Így például két későbbi martyrologium, a Martyrologium Usuardi *Patrologia Latina* (Migne), /a továbbiakban: PL/ 123, 551–552; ill. Martyrologium Adonis PL 123, 171–172. ünnepei közt.

⁴ Tiszteletének elterjedtségét bizonyítja a számtalan dicsőítő beszéd és prédikáció, amit az évszázadok során írtak róla. Vö. HALKIN, F. (ed.) *Bibliotheca Hagiographica Graeca I*. Bruxelles, 1957. 154–165, num. 499–547z. Az ünnep dátumához vö. alább 23. jegyz.

része lett a szláv egyházi hagyományoknak is.⁵ Olyannyira, hogy szláv egyházakban a Demeter-napot megelőző szombaton szokás megemlékezni a halottakról. A szláv irodalomban ugyanezt látjuk, amely amellett, hogy egyik első darabja már egy Szent Demeter tiszteletére írott kánon,⁶ számos önálló, népies jellegű irodalmi alkotást is megőrzött, amelyek Szent Demeter személyével állnak kapcsolatban.⁷

Láthatjuk tehát, hogy a magyar liturgia Demeter-napja megegyezik az ortodox hagyomány szerinti ünnep dátumával, ezért – ahogyan azt már Moravcsik Gyula is hangsúlyozta – a magyar liturgia ezen speciális vonását az ortodoxia hatásának kell tulajdonítanunk.⁸ Ha azonban tovább vizsgáljuk a magyar anyag Demeterre vonatkozó adatait, azt találjuk, hogy a magyar egyház nemcsak mint vértanút ünnepelte Szent Demetert, hanem az ország patrónusát, védelmezőjét is tisztelte a szentben.⁹ A következőkben tehát Magyarország és Szaloniki Szent Demeter kapcsolatának kérdésére keresünk választ.

A kérdésre már a XVIII. század magyar egyháztörténészei sem tudtak kielégítő választ adni. Az akkoriban elfogadott álláspont szerint a szent ereklyéinek egy darabját, mégpedig a vértanú felsőruháját, állítólag Sirmium, a régi Száva-szentdemeter (ma: Sremska Mitrovica) városában őrizték, s ez magyarázná a szent különös tiszteletét Magyarországon.¹⁰ Ezt Szent Demeter életrajzai is megerősítik, amelyek elbeszélik, hogy a római Illyricum provincia helytartója, egy bizonyos Leontius, miután betegségéből Szalonikiben, a szent ereklyéinél csodálatos módon felgyógyult, nagy bazilikát emelt a szent csaknem jeltelen sírja fölé és hazájában, Sirmiumban is templomot építtetett a vértanú tiszteletére. Majd Thesszalónikiból magával vitte a szent köntösét és elhelyezte azt a sirmiumi templomban.¹¹

⁵ Szent Demeter kultuszához a szláv egyházakban I. OBOLENSKY, D.: *The Cult of St. Demetrius in the History of Byzantine-Slav Relations*. = *Balkan Studies* (15.) 1974. 3–20.; ill. BEGUNOV, J. K.: *Grekoszlavjanszkaja tradicija pocsitanyija Dimitrija Szolunszkago i russzkij duhovnij sztih o nem*. = *Byzantinoslavica* (36.) 1975. 149–172.

⁶ A kánon szövegét maga Szent Metód írta meg a IX. században, kiadása: ANGELOV, B.: *Iz starata blgarska, ruszka i szrbszka literatura*. Szofia, 1958. 23–35.

⁷ Egy ilyen szöveget adott ki Begunov 1975-ben, I. BEGUNOV: *i. h.* (1975)

⁸ MORAVCSIK Gy.: *Görög nyelvű monostorok Szent István korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára I*. Bp. 1938. 421.

⁹ Szent Demeter szolgálatát (officiumát) ugyanis, még a XIX. századi breviáriumokban is az ország patrónusai között találjuk meg: *Officia propria sanctorum patronorum regni Hungariae*. In: *Breviarium Romanum (Pars Autumnalis)*. Ratisbonae, 1891. *29–*30.

¹⁰ HEVENESI, G.: *Ungariae Sanctitatis indicia*. Tyrnaviae, 1737. 120.; *Acta Sanctorum Ungariae. Semestre Secundum*. Tyrnaviae, 1744. 297.

¹¹ A Demeter-passiók különböző változatairól alább még lesz szó (vö. alább), ez a részlet azonban minden variációban megtalálható.

Szent Demeter és Sirmium

Mindebből tehát nyilvánvaló, ha a szent és Magyarország kapcsolatát akarjuk vizsgálni, a probléma megoldásához Sirmium városa jelenti a kulcsot. A kérdéshez először a Demeterrel kapcsolatos legkorábbi forrásokat, az ún. szír¹², illetőleg az ún. Szent Jeromos féle martyrologiumot¹³ kell megvizsgálnunk. Mindkettő egészen korai, kb. V. századi adatokat őrzött meg.¹⁴ Érdekes módon *Szaloniki* Szent Demeterrel ezekben a forrásokban nem találkozunk, találunk viszont egy Demeter nevű sirmiumi vértanút,¹⁵ akiről a *Martyrologium Hieronymianum* azt is feljegyezte, hogy a helyi egyház diakónusa volt.¹⁶ Minthogy Szent Demeter szaloniki bazilikájának alapítását általában a V. századra teszik,¹⁷ Demeter nevének az ugyancsak V. századból való forrásokban már szerepelnie kellene, ezért valószínűnek látszik, hogy a sirmiumi és a szaloniki vértanú kapcsolatban áll egymással.

Ezt a feltételezést azonban a Demeter-passiók nem erősítik meg. E passiók három különböző recenzióban maradtak fenn.¹⁸ A legkorábbi és legrövidebb szövegre Phótiosz pátriárka *Bibliothéké* című művében történik utalás.¹⁹ A IX. század folyamán ezt a passiót latinra fordították,²⁰ és ez a szövegváltozat aztán bejárta egész Nyugat-Európát, s ez lett az ottani szórványos Demeter-tisztelet alapja.²¹ Az időben ez után következő recenzió egy, az előzőhöz képest valamivel

¹² *Breviarium Syriacum* (ed. DE ROSSI, J. B.–DUCHESNE, L.). In: *Acta Sanctorum Novembris II/1*. Bruxelles, 1894. LV.

¹³ *Martyrologium Hieronymianum* (ed. DE ROSSI, J. B.–DUCHESNE, L.). In: *Acta Sanctorum Novembris II/1*. Bruxelles, 1894. 41.

¹⁴ A szír martyrologiumot általában 411-re, a *Martyrologium Hieronymianum* eredetijét pedig az V. század közepére datálják. Vö. SAXER, V.: *Martyrologien*. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*³ 6. 1445–1447.

¹⁵ Ez a Demeter mindkét recenzióban április 9-i dátum alatt található.

¹⁶ In Syrmia Demetrii diaconi /*Martyrologium Hieronymianum*. 41./

¹⁷ Az általánosan elfogadott alapítási dátum 412/413. Vö. LECLERQ, H.: *Salonique*. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de la liturgie XV/1*. 624–713; 656.

¹⁸ A hármas felosztással először a Szent Demeter-passiók első elemzőjénél, a bollandista De Bije-nél találkozunk. DE BJE, in: *Acta Sanctorum Octobris IV*. 50–209, újabb kiadása *Patrologia Graeca* (Migne) /A továbbiakban: PG/ 116, 1081–1426. (a következőkben eszerint idézünk.); ezt a felosztást aztán a többi kutató is átvette, pl. AUBERT, R.: *Démétrius de Thessalonice*. In: *Dictionnaire d'Histoire et Géographie Ecclésiastique* 14. 1493–1499.

¹⁹ PG 104, 104–105. III. új kiadása: ill. újabban: DELEHAYE, H.: *Les légendes grecques des saints militaires*. Paris, 1909. 259–263.

²⁰ A fordítást a kor egyik leghíresebb fordítója Anastasius Bibliothecarius (†879) készítette, kiadása: PL 129, 715–717.; ill. újabban: *Izvori za blgarszka isztorija*. Szofia, 1960. 208–213.

²¹ A latin szöveg számos kéziratban maradt fenn, s a későbbi passió-gyűjtemények is belőle merítették a Demeterre vonatkozó adataikat. Így például a XV. században MOMBRIUS, B.: *Sanc-tuarium*. [ante 1480] (HAIN L.: *Repertorium Bibliographicum II*./a továbbiakban: HAIN/ Paris, 1826. num. 11544), 220^a–220^b; reprint: Paris, 1910. 391–392.; vagy Vincentius Bellovacensis (†1264), *Speculum historiale I/XII*. Duaci, 1624. 145.

bővebb, új adatokat tartalmazó passió,²² ez lett aztán a legerjedtebb szöveg a keleti egyházban, s ez került át a különböző görög és keleti szinaxáriumokba,²³ s ezt fordították le a XI–XII. század körül szlávra is.²⁴ A harmadik, legfiatalabb változat Metaphraszesz Simeon szentéletrajz-gyűjteményében maradt fenn, lényegében azonban – néhány apró részlettől és kiegészítéstől eltekintve – ez is a második passió szövegét követi.²⁵ Ezek a passiók azonban mind szaloniki származásúnak mondják Demetert, s életét, szenvedését is ehhez a városhoz kötik. Ezért a kutatók a Demeter-hagyomány vizsgálatakor nem a passiók szövegének elemzéséből indultak ki, hanem a szaloniki Demeter-bazilika történeti és régészeti problémái, illetve a „Miracula Sancti Demetrii”²⁶ című gyűjtemény vizsgálatából.

Először Lucius volt az, aki már a korai martyrologiumok adatainak ismeretében felhívta a figyelmet a két Szent Demeter problémájára, ő azonban mindenképpen különálló személynek tekintette a két vértanút.²⁷ Nem sokkal utána Delehaye a szaloniki bazilika épülete alapján azt feltételezte, hogy eredetileg Sirmium lehetett a Demeter-tisztelet központja, és a hagyomány csak később került át Szalonikibe. A thesszalóniki bazilika ugyanis a város közepén áll, olyan helyen, ahol korabeli szokások és törvények szerint nem lehetett halottat eltemetni.²⁸ Ezért a templom valószínűleg nem a vértanú korából származik és az sem valószínű, hogy a szent sírja fölé emelték.²⁹ Hasonló eredményeket hozott a további kutatás is. Zeiller, a dél-dunai provinciák kereszténységéről írott művében már a hun betörés elől menekülő sirmiumi hivatali adminisztráció Szalonikibe költözésében látja a megoldást a görög Demeter-hagyomány megszületésére.³⁰

²² Kiadása: DE BLIE, in: PG 116, 1172–1184.

²³ A görög szinaxáriumokban: *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (ed. DELEHAYE, H.). Bruxelles, 1902. /Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris/. 163–166; ill. Menologium Basilii II. Imperatoris, PG 117, 128. Illetve a keleti szinaxáriumokban: a koptoknál: *Le synaxaire arabe-jacobite (rédaction copte)* (ed. BASET, R.), *Patrologia Orientalis* 1, 374–377.; az etiópoknál: *Le synaxaire éthiopienne. Moïse de Teqemt*, (ed. COLIN G.), *Patrologia Orientalis* 197, 157–159.; az örményeknél: *Le synaxaire arménien de Ter Israel* (ed. BAYAN G.), *Patrologia Orientalis* 74, 375–378. Ezek a szinaxáriumok egyébként mind október 26-án emlékeznek meg Demeterről.

²⁴ A szláv fordítást l. *Biblioteka literaturi drevnyej ruszi II. (XI–XII. veka)*. Szentpétervár, 1999. 176–189.

²⁵ PG 116, 1185–1220

²⁶ Ez a gyűjtemény Szaloniki Szent Demeter csodáit beszéli el. A VII. században egy bizonyos Thesszalóniki János állította össze.

²⁷ LUCIUS, E.: *Die Anfänge des Heiligenkults in der christlichen Kirche*. Tübingen, 1904. 227. 3. jegyz.

²⁸ KOLLWITZ, J.: *Coemeterium*. In: *Reallexikon für Antike und Christentum* 3, 231–235; 232–233.

²⁹ DELEHAYE, H.: *Les légendes grecques des saints militaires*. Paris, 1909. 109–109; ill. DELEHAYE, H.: *Les origines du culte des martyrs*. Bruxelles, 1933. /Subsidia Hagiographica 20./ 228–229.

³⁰ ZEILLER J.: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*. Paris, 1918. 82–83.

Később, a század harmincas éveiben magyar kutatók is foglalkoztak a témával. Nagy Tibor Alföldi András³¹ érvelésére hivatkozva a már említett Leontiust, a szaloniki és a sirmiumi templom alapítóját azzal a Leontius nevű illyricumi helytartóval azonosította, aki 434 körül került hivatalba.³² Ezzel módosították a szaloniki Demeter-templom alapításának addig elfogadott 412/413-as dátumát, ez pedig tovább erősítette az ereklyék Sirmiumból Szalonikibe vitelének és a hun betörés kapcsolatának hipotézisét. A hunok ugyanis 441-ben foglalták el Sirmiumot, ezért egy 434-ben hivatalba lépő prefektusnak már a barbár betörések elől kellett a szent ereklyéit Szalonikibe menteni. Ugyanerre az eredményre jutott a hetvenes évek közepén Vickers is, aki a szaloniki templom kövei alapján bizonyította, hogy a bazilikát közvetlenül a Sirmiumból való átköltözés után alapították.³³

Vickers kutatásai azonban egy másik problémára is fényt vetettek. A szaloniki bazilikában folytatott ásások során a régészek egy kereszt alakú mélyedést találtak, amelyben egy barnás port tartalmazó edény feküdt. Az interpretáció szerint ez volt az a hely, ahol az ereklyéket elhelyezték.³⁴ Mások azonban úgy vélték, ez a por valószínűleg nem a szent ereklyéinek nyoma, sokkal inkább az említett, Leontius által kiemelt felsőruha maradványaira emlékeztet.³⁵ Vickers éppen erre a kérdésre talált megoldást. A „Miracula” egyes helyei ugyanis arra engednek következtetni, hogy a gyűjtemény írója vagy összeállítója úgy beszél a bazilikáról, mintha úgy tudná, a szent ereklyéi valójában nem ott nyugszanak.³⁶ Ezek alapján Vickers arra a következtetésre jutott, hogy a hun támadás elől menekülő sirmiumiak a szent templomból magukkal hozták a vértanú ereklyéinek egy részét, s Szalonikibe érkezésük után egy erre kijelölt épületben helyezték el azt, addig, míg fel nem épült a templom. Meglátása szerint ez az ideiglenes helyiség a régészek által feltárt lelőhely.³⁷ Ha azonban az általa felismert új szempontok alapján vizsgáljuk a passiókat, láthatjuk, hogy az események éppen fordítva történtek, mint azt azok elbeszélik. Nem Szalonikiből vittek tehát ereklyéket Sirmiumba, hanem éppen fordítva, a barbár támadás elől pró-

³¹ ALFÖLDI A.: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II.* Berlin–Leipzig, 1926. 96. 1. jegyz.

³² NAGY T.: *A pannoniai kereszténység története a római véderendszer összeomlásáig.* Bp. 1939. /Dissertationes Pannonicae 2. ser. No. 12./ 69–71.

³³ VICKERS, M.: *Fifth Century Brickstamps from Thessaloniki.* = Annual of the British School at Athens (68.) 1973. 285–294.

³⁴ LEMERLE, P.: *Saint-Démétrius de Thessalonique et les problèmes du martyrium et du transept.* = Bulletin de Correspondence Hellénique (77.) 1953. 660–694.

³⁵ VICKERS, M.: *Sirmium or Thessaloniki? A Critical Examination of the St. Demetrius Legend.* = Byzantinische Zeitschrift (67.) 1974. 337–350; 347.

³⁶ Az első könyv első fejezetében például ezt olvassuk: τὸ λεγόμενον κιβώριον ἔνθα φασὶν τινες κειῖσθαι τὸ πανάγιον λείψανον (kiem. T. P.). Azaz „ahol állítólag nyugszik az ereklye”. Erre ill. más hasonló helyekre vö. LEMERLE, P.: *i. h.* (1953.) 665–667.

³⁷ VICKERS, M.: *i. h.* (1974.) 346–350.

bálták őket Thesszalonikibe menekíteni.³⁸ A passiók tehát – minthogy egy-egy halvány utalástól eltekintve³⁹ semmi nyoma sincs bennük Sirmiumnak – valószínűleg akkor íródtak, amikor a vértanú kultusza már alapvetően Thesszaloniki köré összpontosult, s bennük – valószínűleg politikai célzatoktól sem mentesen⁴⁰ – Szaloniki városának szerepét akarták kidomborítani.

Látható tehát, hogy Szent Demeter tiszteletének szerémségi eredetét, azaz a korai martyrologiumok adatait, – bár a passiókban ennek nem találjuk nyomát – mind a történeti-hagiográfiai, mind a régészeti kutatások megerősítik. Ha ez így van, akkor ebben kell keresnünk a magyarországi Demeter-tisztelet magyarázatát is, ebben az esetben ugyanis – sirmiumi, pannóniai származása miatt – Szent Demeter a magyar szentek sorába kerül, s ez magyarázza különleges tiszteletét a magyar egyházban. Így azonban feltételeznünk kell, hogy Magyarországon valamiképp megmaradt, továbbélt Demeter helyi származásának emléke, amellyel – mint láttuk – kizárólag az V. századból származó martyrologiumokban találkozhatunk. Mivel pedig e hagyomány fenntartója minden bizonnyal a helyi egyház lehetett, a további kutatáshoz a magyarországi katolikus liturgia Szent Demeterre vonatkozó emlékeit kell megvizsgálunk.

A magyar vonatkozású Demeter-legenda

A XVIII. századi magyarországi, elsősorban délvidéki liturgikus anyagban találunk ugyan néhány forrást, amely sirmiumi vértanú, köztük Szent Demeter szerémségi kultuszának korabeli létezéséről tanúskodik.⁴¹ Ezek azonban sok esetben csupán a helyi egyház előjáróinak tudós kompilációi, akik az akkoriban már folyamatosan megjelenő Acta Sanctorum kötetreiből kiemelték egyházmegyéik vértanúit⁴² és tisz-

³⁸ Vickers szerint innen a különbség Demeter *Martyrologium Hironymianum* (április 9.) és az orthodox hagyomány szerinti ünnepének dátuma (október 26.) közt, ő ugyanis ez utóbbit az ereklyék átvitele napjának tartja. VICKERS, M.: *i. h.* (1974). 349.

³⁹ Ilyen utalás a már említett Leontius által alapított sirmiumi templom, illetve egy megjegyzés az ún. második passióban, miszerint a császár gladiátora nemcsak Szalonikiben, hanem már Sirmiumban is sokakat legyőzött. (Vö. PG 116, 1176) Vickers ebben is a hagyomány sirmiumi eredetének nyomát véli felismerni: VICKERS, M.: *i. h.* (1974.) 341.

⁴⁰ Így véli POPOVIĆ, V.: *Sirmium, ville impériale*. In: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 1965*. Citta del Vaticano & Berlin, 1969. /Studi di Antichita Christiana 28./ 665–675, 672; ill. ui. 19. jegyz.

⁴¹ Így például a *Litaniae Sanctorum Sirmiensi* című mű, amely a korabeli szerémségi püspök, SZÖRÉNYI László: *Vindiciae Sirmienses seu descriptio Sirmii*. Budaë, 1746. című munkájában maradt fenn (ui. 246–249). Valamint: *Officia propria diaecesis Bosnensis seu Diakovarensis et Sirmiensis*. Budaë, 1807, (Demeterről szóló része: 47–65). Vagy magyar viszonylatban: SZELEPCHÉNYI Gy.: *Litaniae ad sanctos Hungariae*. [Viennae, 1685 előtt].

⁴² Így például Szelepchényi, aki műve végén külön irodalomjegyzéket ad az általa felkutatott szentek magyar vonatkozásairól vö. SZELEPCHÉNYI Gy.: *Historica brevis expositio litianiarum de sanctis Hungariae*. In: Uő: *i. m.*

teletükre officiumokat írtak⁴³ vagy kértek a pápától.⁴⁴ Ezek tehát nem tekinthetők a kultusz folyamatossága bizonyítékának, bár elképzelhető, hogy egyes esetekben valóban régi hagyományt őriznek.⁴⁵ Ha azonban ezt a mögöttük rejlő régi középkori hagyományt akarjuk megtalálni, mélyebbre kell mennünk. Egészen a XV. század végéig, amikor is a középkor legnépszerűbb hagiográfiai gyűjteménye, a *Legenda Aurea* „pótkötetéként” megjelent gyűjteményben, a *Legendae Sanctorum regni Hungariae* című ösnyomtatványban,⁴⁶ Magyarország patrónusainak életrajzai között Szent Demeter passiójával is találkozunk.⁴⁷

Az itt olvasható Demeter-életrajz jelenti a keresett kapcsolódási pontot Magyarország és Szent Demeter között. Bevezetésében ugyanis azt olvassuk, Szent Demeter Magyarországon született, „Pannóniában, Sirmium városában, apja Hadrianus, anyja pedig Theogona”.⁴⁸ A legenda további szövege azonban e bevezetéstől eltekintve megegyezik az ún. második görög passióval.

A *Legendae sanctorum regni Hungariae* kutatástörténete, annak ellenére, hogy viszonylag kevesen foglalkoztak vele, elég bonyolult. Eddig elsősorban a hazai irodalom- és eszmetörténet szempontjából vizsgálták.⁴⁹ A gyűjteményt e tekintetben a magyar nemzeti gondolat egyik első írásos emlékének tartják, amely egyfajta nemzeti jellegű szövegkritika, vagy legalábbis válogatás eredménye, s ez mindenképpen újat jelent a középkori magyar irodalom történetében.⁵⁰ A régebbi kutatás elsősorban a dinasztikus szentek itt olvasható legendáira össz-

⁴³ Ilyen például a Szörényi könyvében található litánia, amelyet egy ima követ, amelynek egyes számú mondataiból kiderül, hogy a szövegek szerzője minden bizonnyal maga Szörényi. Vö. SZÖRÉNYI, L.: *i. m.* 249.

⁴⁴ Ennek nyomát viseli az említett *Officia propria*, amelynek címében azt találjuk, olyan officiumokat tartalmaz, amelyeket a régi szerkönyvek nem hoztak „A Sanctissimo Pio Papa VII. die 11. Aprilis 1807” /t. i. concessa/, azaz „VII. Pius pápa 1807 április 11-i /engedélyével/”.

⁴⁵ Így például éppen Szent Demeter esetében, akiről Szörényinél ezt olvassuk: „Sancte Demetri diacone martyr; Sancte Demetri, diaeceseos nostrae patronae martyris” (*i. m.* 246.). Láthatjuk tehát, hogy itt valamiképpen megőrződött a *Martyrologium Hieronymianum* adata a diakónus Szent Demeterről. Míg az *Officia propria* ugyancsak sirmiumi vértanúnak mondja Demetert (47.), s ünnepeét ortodox hagyomány szerint október 26-ra teszi.

⁴⁶ A könyv több kiadásban is napvilágot látott, először: *Legendae sanctorum regni Hungariae Lombardica Historia non contentae*. [Strassburg, cc. 1486–1489, J. Prüss] (HAIN 9996), majd: *Legendae sanctorum regni Hungariae*. Venetiis, 1498, J. PAEP (HAIN 9998), később ugyanitt 1512-ben, majd pedig a lengyel stb. szentekkel együtt: *Vita beatissimi Stanislai Cracoviensis episcopi, necnon legendae sanctorum Poloniae, Hungariae, Bohemiae, Moraviae, Prussiae et Silesiae patronorum lombardica historia non contentae*. Cracoviae, 1511., majd ugyanitt 1519.

⁴⁷ Az első kiadásban: d2^v–d5^r

⁴⁸ „infra Pannoniam... in civitate Syrmio, ...Pater eius Adrianus, mater vero Theogona.” Az első kiadásban: d2^v

⁴⁹ A kutatók közül Tarnai Andor nevét kell kiemelnünk, aki mérvadó tanulmányt szentelt a gyűjteménynek: TARNAI A.: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. 80–87. Hagiográfiai jellegű elemzése: MADAS E.: *A Legenda Aurea a középkori Magyarországon*. = Magyar Könyvszemle (108.) 1992. 93–99.

⁵⁰ TARNAI A.: *i. m.* 85.

pontosult,⁵¹ de ezek mellett más életrajzok is olvashatók a műben, amelyek magyar vonatkozásainak pontos tisztázása még várat magára.⁵² Amint a cím is elárulja, a legendákat azért gyűjtötték egybe, hogy pótolják a *Legenda Aurea* „hiányosságait”. Bár néhány itt olvasható életrajz szövege mégis megtalálható a *Legenda Aurea*-ban,⁵³ s csupán „nemzeti jellegük” miatt kerültek a gyűjteménybe, legtöbbjük azonban egészen más, valószínűleg valamely helyi forrásból származik. Ezért is veti fel Tarnai Andor, hogy az itt közölt legendák a hazai írásos hagyományok legősibb rétegével állnak kapcsolatban.⁵⁴ A szövegek forrásait Tarnai mellett Madas Edit is kutatta. Mindketten a *Legenda Aurea* kéziratossal illetve nyomtatott példányaiban található kézírásos betoldásokban, egyes magyar vonatkozású legendák későbbi hozzáillesztésében vélik felfedezni a gyűjtemény darabjainak előzményeit. Ezek a hozzátoldások többnyire a XV. sz. első felében készültek, s más kelet-európai országokkal ellentétben – ahol gyakran a naptári rendnek megfelelően a szövegbe vannak illesztve⁵⁵ – itt általában a gyűjtemény végén állnak. Két ilyen kiegészített *Legenda Aurea*-ban a független darabjai között Szent Demeter passiója is helyet kapott.⁵⁶ Ez a passió kisebb megfogalmazásbeli különbségektől eltekintve teljesen megegyezik a *Legendae sanctorum*-ban kinyomtatott szöveggel. A két hagyomány, az írásos illetve a kéziratossal szövegek segítségével tehát rekonstruálható a magyar vonatkozású Demeter-legenda XV. századra „kanonizálódott” szövege.

A gyűjtemény forrásait kutatva Madas Edit arra az eredményre jutott, hogy a *Legenda Aurea* kiegészítései között az egyik legrégebbi, az a csupán két életrajzból álló, s Demeter passióját is tartalmazó független, amelyet a Budapesti Egyetemi Könyvtár már említett, XIV. század elején Itáliában másolt *Legenda Aurea*-kódexéhez fűztek a XV. század elején.⁵⁷ Az itt olvasható szöveg, bár alapjában véve a nyomtatott szöveg kissé rövidített, de azzal alapjában véve egyező változata, mégis fontos adalékokkal szolgálhat a legenda történetére vonatkozólag.

⁵¹ Így például MADZSAR I.: *Szent Imre herceg legendája*. = Századok (1.) 1931. 35–61; vagy MADZSAR I.: *A korssendoncki legendakézirat*. = Magyar Könyvszemle (36.) 1924. 72–74.

⁵² Például a „De inventione S. Stephani prothomartiris” vagy „De visitatione beatae virginis”.

⁵³ Így például Árpádházi Szent Erzsébet legendája. Vö. TARNAI A.: *i. m.* 86; ill. 195. jegyz.

⁵⁴ TARNAI A.: *i. m.* 80.

⁵⁵ Például a lengyeleknél vö. TARNAI A.: *i. m.* 84, vagy a cseheknél vö. MADAS E.: *i. h.* (1992.) 93–94.

⁵⁶ Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat 44, 479^r–482^v (MEZEY L.: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*. Bp. 1960. 65.); ill. Bibliotheca Batthyanyana (Gyulafehérvár) nr. 76, 399^r–422^r. (SZENTIVÁNYI R.: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1958. 46.) A két kézirat közül mind ez ideig még csak a budapesti kéziratot volt módunkban megvizsgálni, így állításainkat e kézirat szövegére alapozzuk.

⁵⁷ MADAS E.: *i. h.* (1992.) 95. Az itt olvasható Demeter-legendát a „Hodie fratres universus orbis gaudeat” incipit alapján sokáig prédikációnak, sermo-nak tartották. Vö. MEZEY L.: *i. m.* 65; ill. TARNAI A.: *i. m.* 84., ill. ui. 176. jegyz. Ha azonban ezt az incipitet leválasztjuk a *Legendae sanctorum*-ban olvasható passiót találjuk. Vö. MADAS E.: *i. h.*

A kódex szövegében ugyanis, éppen úgy, mint a nyomtatott változatban megtaláljuk Nesztör imáját, amelyet akkor mondott el, amikor Szent Demeter áldásával Maximianus császár Lyaeus nevű gladiátora elleni küzdelemre készült. Imájának szövege megegyezik az ősnymtatványéval, azzal a különbséggel, hogy a kódex közli az imádság görög szövegét is, bizánci kiejtés szerinti latin átírásban. A szöveg a következőképpen hangzik:

O theos Demetriu tu dulu su ke ycapimenos pes Ihs Xpc t(?)ypotacsas goliaton allophylon to pist<ι> su David aptoc katavale tottrasos su (sic!) Lyeu<μ> ke Maximiani tu tyranni.

Az ún. második passió görög szövegének párhuzamos helye így hangzik:

Ο Θεός Δημητρίου τοῦ δούλου σου καὶ ὁ ἡγαπημένος (σου) παῖς Ἰησοῦς Χριστὸς (ὁ) ὑποτάξας Γολιάθον ἀλλόφυλον τῷ πιστῷ Δαυΐδ αὐτὸς κατὰ βαλε τὸ θράσος τοῦ Λυαίου καὶ Μαξιμιανοῦ τοῦ τυράννου⁵⁸

A szöveg tehát néhány apró különbségtől eltekintve teljes egészében megegyezik a kiadott görög passióban található imával. Ez a részlet pedig azt valószínűsíti, hogy a legendát, amely szövegében egyébként is a második görög passiót követi, görögből fordították le latinra.⁵⁹ Ugyanezt erősíti meg az is, hogy az egész passióban jó néhány a latinban ritka görög eredetű szóval találkozunk,⁶⁰ köztük egy hapax legomenonnal, amely olyan „hipergrecizmusnak” tekinthető, amely sem a görög Demeter-legendában, sem a korabeli görög nyelvben nem fordul elő.⁶¹ Mindezek tehát kétségtelenné teszik, hogy az általunk magyar vonatkozású passiónak nevezett szöveg az ún. második görög passió latin fordítása.

Kérdés azonban, hogy e fordítás Magyarországon készült-e vagy egy már meglevő latin szöveg egyszerű átvételéről van-e szó. A latin nyelvű Demeter-legendák között, amelyek végső soron egy görög passióra mennek vissza, a magyar legenda szövegéhez hasonló változattal nem találkozunk. Ezek ugyanis általában nem tartalmazzák a magyar passió legalapvetőbb sajátosságát, a Demeter

⁵⁸ Vö. PG 116, 1180. A szövegben zárójelbe tettük azokat a szavakat, amelyek a latin átíratban nem szerepelnek.

⁵⁹ A latin betűs átíratból még az is látható, hogy a latin legenda fordítója pontosan értette a görög szöveget, mert a sing. gen-ban álló görög névelő után latin sing. gen-t használ: *tu tyranni*

⁶⁰ Például: „ortodoxia”, „monomachus”, ez utóbbit egy másik, régebbi fordításban „singulariter dimicantes” kifejezéssel adnak vissza. (Florilegium Casiniense, 140.), „martyrizaberis”, amelyet ugyanezen fordítás „ad coronam martyrii...provenies”-szel ad vissza. (Vö. uo. 141.) vagy a nyomtatott kiadás (Strassburg, 1486, d4) „microcosmus” szava. (A szóban forgó fordításról, ill. az idézet kiadásról l. alább: 63. jegyz.)

⁶¹ A „monomachizo, -are” ige mind a nyomtatott, mind a kéziratoss változatokban előfordul, míg a görögben a megfelelő helyeken a *μονομαχεῖν* ige áll. (Vö. pl. PG 116, 1176, passim). A latin által sugallt *μονομαχίζω* azonban nem létezik, s a latinban sem fordul elő. (A Thesaurus Linguae Latinae nem ismeri, sem a Stephanus-féle görög szótár, sem LAMPE, G. W. H.: *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford, 2000.)

sirmiumi származására vonatkozó bevezetést, s szövegükben is különböznek a magyar vonatkozású életrajztól.

Egyikük, egy egészen korai, a XI. századból származó szöveg a második passió, ugyancsak grecizáló, de igen pontos, a mi legendánk szövegétől eltérő fordítása.⁶² Ez az életrajz nézetünk szerint, amint erre a kódex tartalmából⁶³ és provenienciájából⁶⁴ következtetni lehet, az itáliai görög szerzetességgel áll kapcsolatban, amelynek igen fontos szerepe volt egyes keleti szentek kultuszának nyugati népszerűsítésében.⁶⁵ A fordítás tehát minden bizonnyal egy helyi görög jellegű kolostor igényeinek kielégítésére készült, s nem gyakorolt hatást sem a nyugati, sem a kelet-európai hagiográfiára. Minthogy pedig hatása a korabeli egyházi hagyományon egyáltalán nem érezhető, nem tekinthető a nyugat-európai vagy itáliai Demeter-kultusz bizonyítékának sem.⁶⁶

A másik fordítás a XII. században készült és mind ez ideig kiadatlan,⁶⁷ egy János nevű thesszaloniki presbiter műve, aki a városban látott csodák hatására fordította le a legendát, állítása szerint 1160-ban.⁶⁸ Ekkor azonban Thesszalonikiben már egészen bizonyosan nem élt a szent sirmiumi származásának hagyó-

⁶² *Bibliotheca Hagiographica Latina (=BHL) I.* Bruxelles, 1898. 320, num 2123. Kiadása: *Passio Sancti Dimitrii.* In: *Florilegium Casinense.* In: *Bibliotheca Casinensis, seu codicum manuscriptorum qui in tabulario Casinensi asservantur series III.* Casinensi, 1873–1894.: *Florilegium* 140–146.

⁶³ A kódex egy szentéletrajz-gyűjtemény, amely naptári rendben tartalmazza október, november és december hónap szentjeit. A szentek sora érdekes keverékét mutatja a nyugati és a görög hagiográfiának, tipikus latin (Szent Ambrus; Szent Szilveszter; Quattuor Coronati) és tipikus görög szentek (Szergiosz és Bakkhosz; Menas; Gregorios Thaumaturgos, vagy éppen Szent Demeter) kerültek benne egymás mellé. Naptárában is a görög és latin hagyomány keveredését látjuk, Szent Demetert például október 26-ra teszi.

⁶⁴ A kézirat a Monte Cassino-i apátság könyvtárában van, ahova minden bizonnyal egy dél-itáliai kolostorból került. Ez a vidék pedig a koraközépkorban erőteljes bizánci hatás alatt állt. Vö. BARSARI, S.: *Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell' Italia meridionale prenormanna.* Roma, 1963.

⁶⁵ Így például Szent Alexiosz, akinek kultuszát Szent Adalbert révén az itáliai Grottaferrata görög kolostora terjesztette el Kelet-Európában. CAFFI, A.: *Santi e guerrieri di Bisanzio nell'Italia meridionale.* In: ORSI, P.: *Le chiese basiliane della Calabria.* Firenze, 1929. 241–330; ill. a dél-itáliai görög nyelvű hagiográfiához I. EHRHARD, A.: *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche III.* Leipzig, 1943. /Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 52./ 631–681.

⁶⁶ Itáliában, elsősorban Ravenna környékén a IV–V. században dokumentálható ugyan Szent Demeter tisztelete, ez azonban minden bizonnyal a korabeli erős bizánci hatás eredménye, s nem talált utat a későbbi nyugati egyházi hagyományba. (Ravennához vö. NAGY T.: *A pannoniai kereszténység története a római véderendszer összeomlásáig.* Bp. 1939. /Dissertationes Pannonicae 2. ser. No. 12./ 70–71, 146. és 148. jegyz., ill. DELEHAYE, H.: *L'hagiographie ancienne de Ravenne.* = *Analecta Bollandiana* (47.) 1929. 1–30; 6–12.

⁶⁷ BHL num. 2124. Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 377. Vö. *De versione latina actorum Sancti Demetrii saeculo XII. confecta.* = *Analecta Bollandiana* (16.) 1897. 66–68.

⁶⁸ Vö. *Analecta Bollandiana* (16.) 1897. 67.

mánya, ezért ebben mindenképp különbözhetett a mi legendánktól. Mindemellett szövege is – bár ez idáig csupán részleteket közöltek belőle – eltér a magyar vonatkozású legendáétól.⁶⁹ Ezért a magyar legenda szövegét egy, a többi latin változattól független önálló fordításnak kell tartanunk.

A szöveg fordítás volta mellett azonban van még egy fontos adat, amelyre ugyancsak az Egyetemi Könyvtár kódexe alapján derül fény. A *Legenda Aurea* e kézírata ugyanis a benne található bejegyzés szerint a zágrábi pálos kolostor tulajdona volt,⁷⁰ és nagy valószínűséggel zágrábi szerzetesek írhatták bele a függelékként hozzácsatolt Demeter-passiót is.⁷¹ Ez a tény pedig ismét a Délvidékre irányítja figyelmünket, mintegy Demeter sirmiumi származásának és a szent helyi tiszteletének lehetséges megőrzőjére és áthagyományozójára. Láthatjuk tehát, hogy a magyar vonatkozású passióban a görög „passio altera” egy önálló, minden bizonnyal délvidéki magyar területen készült fordításával állunk szemben. Ezt a fordítást kíséreljük meg a következőkben datálni, illetve megpróbáljuk pontosabban azonosítani keletkezési helyét.

A magyar vonatkozású legenda története

Amint azt a *Legendae sanctorum* forráselemzései már világossá tették, a XV. századi gyűjtemény *Legenda Aurea*ban nem szereplő darabjai mögött minden bizonnyal liturgikus jellegű, breviáriumi szövegek állnak.⁷² Erről tanúskodik, például a Demeter-legenda esetében is, a kézíratos legendák fejezetbeosztása.⁷³ A szöveg történetének kutatásához tehát a XV. századi, illetve ennél korábbi nyomtatott és kézírásos breviáriumokat kell megvizsgáljunk. Mivel azonban a legenda szövegének kritikai jellegű rekonstrukciója és az egyes változatok külön vizsgálata messze túlmutatna a jelen tanulmány keretein, csupán a passió szövegtörténetének vázlatos áttekintésére szorítkozunk. Mielőtt azonban a legenda előtörténetét felvázolnánk, először röviden szólunk kell utóéletéről is.

A *Legendae Sanctorum* szövege a kötet megjelenése után a magyarországi prédikátorok latin nyelvű műveiben éreztette hatását. Temesvári Pelbárt *Sermones Pomerii de sanctis* című művében október 26-ra, Demeter napjára némi átfogalmazással a *Legendae*-ben olvasható passiót iktatta be elmondandó prédikáció gyanánt.⁷⁴ Őt követte az Érdy-kódex ismeretlen karthauzi összeállítója,⁷⁵ aki nagyjából a Pelbártnál olvasható szöveg nyomán fogalmazta meg a Deme-

⁶⁹ A kiadott részleteket l. uo.

⁷⁰ MEZEY L.: *i. m.* 65: „Liber de Zagrabia”, ill. „Iste liber est ecclesie Zagrabienensis”.

⁷¹ A legendát beíró kéz (manus 3.) írása hasonló a possessor-bejegyzés írásához.

⁷² TARNAI A.: *i. m.* 85.

⁷³ Az Egyetemi Könyvtár Demeter-legendájában látható hét paragrafus megfelel a duplex officium hét lectiójának. Vö. MADAS E.: *i. h.* (1992.) 94.

⁷⁴ PELBARTUS DE THEMESWAR: *Sermones Pomerii... de Sanctis*. Hagenau, 1500. 78^v–79^r

⁷⁵ Kiadása: *Nyelvemléktár V.* (ed. VOLF Gy.) Bp. 1876. 403–406.

ter-legenda legelső magyar változatát.⁷⁶ E két irodalmi jellegű alkotástól eltekintve a legenda kizárólag liturgikus jellegű szövegekben jelenik meg. Már a magyar egyház első nyomtatott breviáriumaiban⁷⁷ találkozunk a magyar vonatkozású Demeter-legenda XV. századból ismert változatával. Ez a szöveg aztán az évszázadok során tovább hagyományozódott a különböző breviáriumokban, egészen a XVII. század második feléig. Ekkor ugyanis valamiképpen átadta helyét a már említett, kizárólag thesszaloniki vonatkozású Metaphraszesz Simeon-féle legenda latin fordításának.⁷⁸ Ezután már csak ezzel a legendával találkozunk a különböző szertartáskönyvekben,⁷⁹ de még a korabeli magyar egyháztörténeti kézikönyvekben is,⁸⁰ ami arról tanúskodik, hogy ekkorra már az egyházi tudatban valamiképpen elhalványodott, miért is tisztelik Szent Demetert a magyar szentek sorában. Ennek jó példája a XVIII. században egy jezsuita történetíró Timon Sámuel, aki *Imago antiquae Hungariae*, című művében Demeterről szólva ezt írja: Fel nem foghatom, miféle kapcsolatban áll Krisztus dicső katonája, az isteni Demeter a pannoniai Sirmiummal....Talán ez volna Demeter szülőföldje?⁸¹ A legenda és vele együtt Magyarország és Szent Demeter kapcsolatának igazi oka tehát egészen a XIX. század kutatásaiig eltűnt mind a magyar, mind a nemzetközi köztudatból.⁸²

A legenda előtörténetét kutatva a XV. századi nyomtatott breviáriumoktól időben visszafelé haladva többé-kevésbé jól elkülöníthető recenziócsoportokra

⁷⁶ Pelbárt és az Édy-Kódex kapcsolatához l. HORVÁTH C.: *Középkori legendáink és a Legenda Aurea*. Bp. 1911. 16.

⁷⁷ *Breviarium Strigoniense*. Nürnberg, 1480. 388., ill. *Breviarium Zagrabiense*. Venetiis, 1484. 934–936.

⁷⁸ Vö. pl. *Proprium sanctorum exempti archi-coenobii Sancti Martini sacrae montis Pannoniae OSB*. Viennae, 1693. 247–248, vagy *Officia propria sanctorum patronorum regni Hungariae*. Viennae Austriae, 1700. 9–12.

⁷⁹ Pl. a XIX. század végéről származó *Breviarium Romanum*, amely a magyar szentek közt hozza Demetert, de a Metaphraszesz-féle thesszaloniki vonatkozású legendát közli. Vö. fentebb: 9. jegyz.

⁸⁰ *Acta Sanctorum Ungariae*. Semestre Secundum. Tyrnaviae, 1744. 297 skk.

⁸¹ „Divus Demetrius illustris Christi miles, nescio, quam coniunctionem cum Pannonia Sirmiensi habuerit ... Quid si...Demetri natale solum fuerit?” TIMON S.: *Imago antiquae Hungariae I*. Pragae et Tergesti, 1762. 48.

⁸² A legenda utóéletéhez röviden utalnunk kell a „dömötörözés” népszokására is, amely különösen az Alföldön, Szeged környékén volt népszerű. E népi hagyomány is bizonyítja, milyen jelentős lehetett Szent Demeter középkori tisztelete, ha ünnepe még a magyar népszokásokban is jelentkezik. A témához l. SZABADFALVI J.: *A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek*. = *Műveltség és hagyomány* (6.) 1964. 19–61, a dömötörözésről: 19–26. Ugyanúgy Szent Demeter tiszteletének elterjedtségéről tanúskodik a tiszteletére emelt számos középkori magyar templom. Ezekről l. MESTERHÁZY K.: *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon*. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyvei 1968. Debrecen, 1970. 145–177, a Demeter-templomokról l. 145–177. Valamint egy, a szent tiszteletére írott, ugyancsak a zágrábi liturgikus hagyomány által megőrzött XVI. századi himnusz, amelyben a magyar vonatkozású legenda hatása érezhető. DREVES, G. M.–BLUME C.: *Analecta Hymnica Medii Aevi* 8. Leipzig, 1912. 118. Magyar fordítása téves, XIII. századi datálással: *A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 825–826.

bukkanunk. Ilyen például a pálos legendatípus,⁸³ az esztergomi verzió,⁸⁴ illetve a kalocsai recenzió,⁸⁵ amely a legenda egyik legkorábbi, XIV. század második feléből származó előfordulását képviseli. Érdekes, ugyancsak XIV. századi előfordulása a magyar vonatkozású Demeter-legendának az Anjou-legendárium Demeterről szóló nyolc képe. A képek sorrendje alapján ugyanis kétségtelen, hogy ez a képciklus a mi legendánkat vette alapul.⁸⁶ Sőt az egyik kép felirata csak abban az esetben értelmezhető, ha benne a mi legendánk egy kifejezésének félreértését látjuk.⁸⁷ Mindazonáltal már a Demeter-ciklus pusztja jelenléte és a szentképek sorában elfoglalt helyzete⁸⁸ is a magyar legenda ismeretére vall. Mindezek mellett meg kell még különböztetnünk egy általunk zágrábinak nevezett típust is,⁸⁹ amely időben legtávolabbra nyúlik vissza. A legrégebbi, 1290-ből származó zágrábi breviárium⁹⁰ ugyanis szintén tartalmaz egy a *Legendae* szövegével szinte teljesen megegyező Demeter-passiót. A magyar vonatkozású Demeter-legendá tehát szövegszerűen egészen a XIII. század második feléig nyomom követhető. Továbbá – mint arra fentebb már utaltunk – a szöveg legkorábbi, egy zágrábi breviáriumban történő

⁸³ *Breviarium Paulinorum*. Basileae, [cc 1486–1491]. 377^r, ill. Tatai Antal pálos szerzetes kisebb módosításaival: *Breviarium Paulinorum*. Venetiis, 1540. 377^r A baseli breviárium szövege egy csoportot képez az Egyetemi Könyvtár kódexének legendájával, az itt olvasható Demeter-legendá ugyanis ugyanazzal a „Hodie fratres” incipittel van bevezetve, mint a kódexé.

⁸⁴ *Breviarium Strigoniense*, vö. 79. jegyz.

⁸⁵ *Breviarium Colocense* s. XIV/2, (Országos Széchenyi Könyvtár clmae. 33.), 338^v–339^r

⁸⁶ A kódex egy régebbi kutatója, Levárdy Ferenc nem ismerte fel a Demeter-ciklus forrását, s a képeket tévesen az *Acta Sanctorum Hungariae*-ban található Metaphraszesz-féle életrajzzal próbálta összeegyeztetni, de maga is belátta ennek sikertelenségét. (LEVÁRDY F.: *Magyar Anjou Legendárium*. Bp. 1978. 25.) Újabb kutatók azonban már felismerték a Demeter-ciklus valódi forrását. (SZAKÁCS B. Zs.: *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Bp. 1998.) Ennek ellenére Wehli Tünde az Anjou Legendáriumról írott legújabb írásában Demetert ismét kihagyja a magyar szentek közül. Vö. WEHLI T.: *A magyar Anjou Legendárium*. In: *Három kódex. Az Országos Széchenyi Könyvtár milleniumi kiállítása*. Bp. 2000. 83.

⁸⁷ Az V. kép felett, Nesztór halálának jeleneténél a következő feliratot olvashatjuk: „quomodo idem iuvenis cum gladio regis interfecit illum” (LEVÁRDY, F.: *i. m.* XXXIII. t.). A szöveg nyilvánvalóan félreértés, mert a kép Nesztór halálát ábrázolja, az ifjú tehát nem ölt meg senkit, hanem a király ölette meg őt. Az is lehetséges azonban, hogy az előző képhez, Nesztór győzelméhez kapcsolódik, s ezáltal az ellenséges gladiátor megölésére céloz. A „cum gladio regis” kifejezés azonban mindenképpen félreértés. A magyar legendában ugyanis a király azt parancsolja, hogy Nesztórt a saját kardjával („proprio gladio suo”) /Vö. *Legendae Sanctorum* d4^v/ végezzék ki (t. i. amivel legyőzte a gladiátort). Ezt a „saját” névmást értette úgy a felirat írója, hogy az nem Nesztór, hanem a király kardjára vonatkozik.

⁸⁸ A vértanúk között azok második, helyi jellegű csoportjában Szaniszló és Gellért, két magyar szent között foglal helyet, ebből is nyilvánvaló tehát, hogy Demetert magyar szentnek tekintették.

⁸⁹ Ide tartozik a 79. jegyzetben említett zágrábi breviárium, valamint egy 1687-ből származó ugyancsak zágrábi breviárium (*Breviarium Zagradiense*. Viennae, 1687. 433–435.)

⁹⁰ Zágrábi Érseki Könyvtár MR 67, 303^v–305^r, MTA Mf 6666/2–6667/1. A kéziratról l. KNIEWALD K.: *A magyar szentek legrégebbi zsolozsmái*. = *Theologia* (10.) 1943. 220–232, ő azonban csupán a dinasztikus szentek officiumát vizsgálta.

előfordulása is alátámasztani látszik azon feltevésünket, miszerint maga a legenda valamiképpen a Délvidékről ered, s mintegy bizonyítéka annak, hogy Demeter helyi, szerémségi kultusza még a XIII. században is létezett.

A passió szövegének története tehát teljes bizonyossággal visszavehető egészen a XIII. század végéig, a legenda nyomai azonban még ennél is mélyebbre nyúlnak. A magyar liturgia legrégebb emlékeiben, a XI. századból származó ún. Szelepchényi- és Pray-kódex naptáraiban ugyanis október 26-án már megtalálható Szent Demeter ünnepe.⁹¹ Ez tehát azt valószínűsíti, hogy a magyar vonatkozású legenda a magyar liturgiátörténet hajnalán már létezett, máskülönben miért került volna be a magyar egyház naptárába, és miért éppen a speciális, október 26-i dátummal. A legenda létezését s ezen keresztül Szent Demeter helyi, délvidéki tiszteletét tehát egészen a XI. századig visszavezethetjük.

A legenda provenienciája

Végül tehát, a magyar passió hozzávetőleges datálása után már csak a szöveg provenienciájának kérdésére kell választ találnunk. Mint láttuk, a legenda egy görög szöveg minden valószínűség szerint Magyarországon, mégpedig valahol a Délvidéken, a XI. század körül készült latin fordítása. Ilyen fordítások azonban csakis görög nyelvismeret, illetve elérhető görög nyelvű irodalmat tartalmazó könyvanyag birtokában születhettek, mindez pedig nem állt rendelkezésre egy-egy átlagos magyarországi kolostorban.⁹² Hanem – amint arra már Moravcsik Gyula is utalt számos tanulmányában⁹³ – szinte kizárólag csak egy ortodox, minden valószínűség szerint görög jellegű kolostorban. Feltételezésünk szerint

⁹¹ RADÓ P.: *Hazánk legrégebb liturgikus kódexe, a Szelepchényi-kódex*. = Magyar Könyvszemle (63.) 1939. 352–412; Szent Demeter helye a Sanctoralében: 362, ahol Radó a Pray-kódex-ben található naptárak (Kis és Nagy Sanctorale és C시오janus) Demeter-napjára is utal. Továbbá Szent Demeterről: ui. 406–407.

⁹² Ilyen Magyarországon készült latin fordítás Damaszkuszi Szent János *De fide orthodoxa* és Hitvalló Szent Maximosz *De caritate* című művének egy Cerbanus nevű szerzetes által a pannonhalmi kolostor apátja számára készített fordítása. Cerbanus személyéről I. IVÁNKA E.: *Griechische Kirche und Griechisches Mönchtum in mittelalterlichen Ungarn*. = *Orientalia Christiana Periodica* (8.) 1942. 183–194, aki szerint Cerbanus itteni görög szerzetes lehetett, aki latinul is beszélt. Újabbban azonban egy Konstantinápolyban követi szolgálatot teljesítő velencei klerikussal azonosítják, akitől más műveket is ismerünk, s aki minden bizonnyal utazásai során járhatott néhányszor a pannonhalmi kolostorban. Vö. BORONKAI I.: *Cerbanus Maximus Confessor- és Johannes Damascenus- fordítása*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (70.) 1966. 140–142, Uő: *Die Maximos-Übersetzung des Cerbanus*. = *Acta Antiqua* (24.) 1976. 307–333; valamint KAPITÁNYFfy I.: *Cerbanus és Maximus-fordítása*. In: *Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I.* Pannonhalma, 1996. 357–368.

⁹³ MORAVCSIK Gy.: *Die Byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn*. Berlin, 1956. /*Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1955/4/ 21–23.; MORAVCSIK Gy.: *The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*. In: MORAVCSIK Gy.: *Studia Byzantina*. Bp. 1967. 326–340; 336–37.; valamint MORAVCSIK Gy.: *Byzantium and the Magyars*. Bp. 1970. 121.

tehát egy ilyen ortodox, vagy a magyarországi szakirodalom által bazilitának nevezett,⁹⁴ kolostorban készülhetett a Szent Demeter-legenda fordítása.

A kérdéses kolostor pontos azonosítása természetesen csakis hipotetikus lehet, a kínált paraméterek alapján azonban mégis lehetségesnek tűnik. Egy olyan ortodox kolostorról lehet tehát szó, amely a XI. század folyamán hazánk területén működött, minden bizonnyal valahol a Délvidéken, a legenda hagyományozódásának legkorábbi emléke ugyanis errefelé irányítja figyelmünket. Olyan monostor lehetett, ahol egyformán értettek görögül és latinul – hiszen a fordítás csakis ilyen feltételek mellett volt lehetséges – és ahol élénken élhetett Szent Demeter hazai, szerémségi származásának hagyománya. Egy ilyen kolostor a sirmiumi vagy középkori nevén szávaszentdemeteri ortodox Szent Demeter-monostor.

E monostor története mindezig nincs megnyugtatóan tisztázva. Alapításának pontos dátumát egyelőre nem sikerült megállapítani,⁹⁵ az azonban bizonyosnak látszik, hogy a XI. században már létezett⁹⁶ és utána is folyamatosan hallunk róla, s arról is tudunk, hogy az ortodox szerzetesi élet egészen a XIV. század közepéig töretlenül megmaradt falai között.⁹⁷ Sőt olyan adat is fennmaradt, hogy ebben a kolostorban szláv, görög és magyar szerzetesek laktak együtt elkülönített cellákban,⁹⁸ s ez valószínűsíti, hogy a kolostorban görögül, latinul és szlávul egyaránt értettek, illetve rendelkezésre állhatott ilyen nyelvű könyvanyag.

⁹⁴ „...the Hungarian basilite monasteries apparently served as literary mediators between Byzantium and the West” MORAVCSIK Gy.: *i. m.* (1970.) 121.

⁹⁵ Vö. TAKÁCS M.: *Mitrovica*. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp. 1994. 460–461; ill. GYÖRFFY Gy.: *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jh.* = *Studia Slavica* (5.) 1959. 9–74, aki a korábban valószínűnek tartott 1057-es állítólagos alapító oklevélről bebizonyította, hogy XIII. századi hamisítvány, az alapítást azonban, ettől függetlenül, továbbra is a XI. század közepe táján tartja valószínűnek. Hasonlóan: POPOVIĆ, V.: *Sirmium, ville impériale*. In: *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 1965*. Citta del Vaticano & Berlin, 1969. /*Studi di Antichità Christiana* 28./, 665–675; 674.

⁹⁶ KINNAMOSZ: *Historiae* V, 8, Bonnae, 1836. /*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 16./ 227. szerint ugyanis 1072-ben, mikor a magyarok egy hadjárat során elérték Nis városát, az ottani templomból elhozták Szent Prokopiosz vértanú kézereklyéjét, és azt Sirmiumban, Szent Demeter templomában helyezték el. Az itt említett *ἑὼς Δημητρίου*-t a kutatás a kolostor templomával azonosítja. Vö. GYÖRFFY Gy.: *i. h.* (1959.) 25.; ill. POPOVIĆ, V.: *i. h.* (1969.) 674. Szent Demeter kolostora ekkor már nagyon jelentős lehetett, ebben a korban kezdték ugyanis a várost, kolostorának védőszentje után, „villa Sancti Demetrii”-nek, Szávaszentdemeternek nevezni. Vö. WENCZEL G.: *Adalékok Szávaszentdemeter város történetéhez*. = *Magyar Akadémiai Étesítő* (5.) 1886. 319–340; 326; ill. JIREČEK, C.: *Das christliche Element der Topographischen Nomenclatur der Balkanländer III: Sirmium und die Civitas Sancti Demetrii*. In: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien, Phil.-hist. Klasse* 136/11. 1897. 93–98.

⁹⁷ Egészen pontosan 1344-ig, amikor VI. Kelemen pápa rendeletére a kolostort átadták a bencéseknek. Vö. GYÖRFFY Gy.: *i. h.* (1959.) 73–74, ill. *Az elenyészett bencés apátságok*. In: *A panonhalmi Szent Benedek rend története* 12/B. Bp. 1912. 358–359.

⁹⁸ TAKÁCS M.: *Mitrovica*. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp. 1994. 460.

Véleményünk szerint tehát e szávaszentdemeteri monostor, hazánk egyik legnagyobb és leggazdagabb ortodox kolostora⁹⁹ játszott szerepet a magyar vonatkozású Demeter-legenda születésében. Mégpedig oly módon, hogy soknyelvűsége révén egy életrajzon belül ötvözte a szent sirmiumi származásának helyi hagyományát az időközben kialakult görög nyelvű thesszaloniki tradícióval.¹⁰⁰ Éppen az életrajz e kettősége alapján látszik igazolhatónak a Sirmium-kutató régész, Vladislav Popović elképzelése, aki szerint a kolostor alapítása – akár bolgár,¹⁰¹ akár bizánci kezdeményezés volt is – Demeter helyi kultuszának egy új hagyomány fényében való újjáéledését jelentette, vagy ahogyan Popović fogalmaz: „Szent Demeter visszatérését Sirmiumba,”¹⁰² s ehhez a visszatéréshez, a hagyományoknak ezen egymásratalálásához kapcsolódik a magyar vonatkozású passió.

Mindemellett a legenda által megőrzött sirmiumi hagyomány megválaszolja azt a Popović által eldöntetlenül hagyott kérdést is, hogy vajon szent Demeter tisztelete megmaradt-e, továbbélt-e a koraközépkor folyamán.¹⁰³ Az életrajz bevezetése ugyanis mintegy írásos megerősítése annak a feltevésnek, miszerint Szent Demeternek a IV–V. századtól a X–XI. századig folyamatosan volt temploma Sirmiumban,¹⁰⁴ s a hozzá kapcsolódó helyi hagiográfiai hagyomány – ha csupán a szájhagyomány útján is – vele együtt átélte az évszázadokat, s egy XI. századi életrajzban azután ismét felbukkant.¹⁰⁵

⁹⁹ A kolostor vagyonáról és jelentőségéről a korabeli Magyarországon I. GYÖRFFY Gy.: *i. h.* (1959.) 61.

¹⁰⁰ Arra a kérdésre, hogy mi lehetett az életrajz latinra fordítójának célja, csak párhuzamos jelenségek alapos vizsgálatával lehetne felelni. Annyi azonban bizonyos, hogy egy-egy ilyen fordítás megszületésénél – akár külső felkérésre (mint Cerbanus esetén), akár belső igény kielégítésére készültek is – missziós célok is szerepet kaphattak: minél népszerűbbé volt a monostor védőszentje, annál nagyobb lett annak tekintélye. A jelenség teljes megértéséhez fontos lenne azt a rokon jellegű dél-itáliai görög hagiográfiával, illetve annak latin nyelvű fordításával és azok keletkezési körülményeivel összevetni (ez utóbbihoz I. HALKIN, F.: *Bulletin d'hagiographie italogrec.* = *Analecta Bollandiana* (66.) 1948. 289–298, ill. az ott idézett irodalmat).

¹⁰¹ Olyan elképzelés is akad a szakirodalomban, amely a kolostort a IX–X. századi bolgár uralommal hozza összefüggésbe. Vö. FEHÉR G.: *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban.* = Századok (61–62.) 1927–28. 1–20; 3–4.

¹⁰² POPOVIĆ, V.: *i. h.* (1969.) 674.

¹⁰³ POPOVIĆ, V.: *i. h.* (1969.) 673–674.

¹⁰⁴ A késő ókori Szent Demeter-templomról I. ZEILLER, J.: *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain.* Paris, 1918. 189–190, valamint HOFFLILLER, V.: *Prolegomena zu Ausgrabungen in Sirmium.* In: *Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie.* Berlin, 1939. 517–526; 525; ill. újabban GUYON, J.: *Sirmium chrétienne dans la Basse Antiquité et le haut Moyen Age.* = *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* (86.) 1974. 621–656; 625–626.

¹⁰⁵ Ezt a hipotézist látszik megerősíteni egy régészeti-hagiográfiai párhuzam is egy másik helyi vértanú, Sirmiumi Szent Irenaeus személyével kapcsolatban. Szent Irenaeusnak már a IV–V. századtól kezdve létezett temploma Sirmiumban, amelyet aztán a bizánci uralom idején újjáépítettek, s a XIII. század folyamán, miután az ortodoxia visszaszorult e térségből, a katolikusok vették birtokba, akik a régi épület helyén egy új templomot emeltek, de a régihez hasonlóan azt is Szent Irenaeusnak szentelték. Vö. POPOVIĆ, V.: *Continuité culturelle et tradition littéraire dans l'église médiévale de Sirmium.* In: *Sirmium 12.* (1980.) I–IV.

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy Szent Demeter hazai tisztelete mögött kétségtelenül ortodox eredetű hagyomány húzódik meg, amely egészen a magyar államalapításig visszavezethető. A hagyomány közvetítője egy görög passió, amelyet valószínűleg magyar területen, egy itteni ortodox monostor, mégpedig a szávaszentdemeteri ortodox kolostor hatása alatt fordítottak latinra, s amelyben ötvöződik a szentre vonatkozó helyi és görög eredetű hagyomány. Egyedül ez a magyar vonatkozású életrajz örökítette tehát tovább a Szent Demeterre vonatkozó eredeti adatokat azzal, hogy a magyar szentek közé sorolva biztosította és megőrizte a később már teljes mértékben „elgörögösödött” vértanú helyi tiszteletét. Ezért az életrajz – amellet, hogy a XI. századi magyar egyháztörténet egy fontos emléke – szövegkritikai feldolgozása, illetve további változatai, esetleges más nyelvű recenziói felderítése révén fontos lehet a Demeter-hagyomány további kutatásában is.

PÉTER TÓTH

Un saint byzantin en Hongrie, un saint hongrois à Byzance

L'étude constate que, derrière la vénération de Saint Démétrius en Hongrie, on peut déceler une tradition d'origine orthodoxe, qui peut se ramener jusqu'à la fondation de l'État hongrois. C'est une passion grecque qui est la médiatrice de cette tradition, qui fut traduite en latin probablement en territoire hongrois, sous l'influence d'un monastère orthodoxe, notamment du monastère orthodoxe de Szávaszentdemeter, et dans laquelle s'allient la tradition locale et la tradition d'origine grecque se rapportant au saint. Ce fut cette biographie ayant un rapport hongrois qui transmit des données originales se rapportant à Saint Démétrius, en le mettant au rang des saints hongrois et en conservant la vénération locale de ce martyr „devenu plus tard tout à fait grec”. C'est pourquoi l'élaboration de cette biographie du point de vue de la critique textuelle – outre qu'elle est un monument important de l'histoire de l'Église hongroise au XIe siècle – ses variantes ultérieures, les révisions parues éventuellement en d'autres langues peuvent être d'une grande importance pour les recherches ultérieures se rapportant à la tradition de Démétrius.

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET
Szent László „csodás” tettei krónikáinkban*

VII. Gergely pápa a metzi püspöknek címzett levelében 1081-ben kifejtette:

„figyelmeztetni kell tehát minden keresztényt, aki uralkodni kíván Krisztussal, hogy ne áhítozzék a világi hatalom becsvágyától vezetve uralkodni (ne ambitione secularis potestatis regnare affectent), hanem tartsa inkább szem előtt azt, amire a szentséges szent Gergely pápa figyelmeztet...: <Ezen közben mit kell követnünk, mihez kell tartanunk magunkat, ha nem ahhoz, hogy kényszerítve lépjen a kormányzáshoz az, aki bővelkedik az erényekben (virtutibus pollens coactus ad regimen veniat), aki pedig híjával van az erényeknek, kényszerítve se járulhasson oda!> Ha tehát azok, akik félik az Istent, ... csak kényszerből, nagy félelemmel lépnek az apostoli trónra, mekkora félelemmel és remegéssel kell hát akkor az ország trónjára lépni, amelyen még a jók és alázatosak is csak hitványabbak lesznek, amint Saul és Dávid példájából ismeretes.”¹

VII. Gergely eme 1081-ben kelt levele ismert volt mind krónikáink, mind pedig a László-legenda szerzői előtt. Ennek legvilágosabb bizonyítéka, hogy a levél más-más helyéről származó idézet olvasható a krónikában is, a legendában is. A pápa bemutatott levélrészlete erősen befolyásolta a bővebb krónikaszerkesztésnek (131. fejezet) azt a mondatát, hogy Géza halála után 1077-ben a nemesek tömege Lászlót

„az ország kormányzásának elfogadására egyhangúan választotta meg, sőt igazában inkább igen nyomatékos és sürgető kéréssel kényszerítette. (Ymo magis affectuosissimis et instantissimis precibus compulerunt.) Tudták ugyanis mindnyájan, hogy az erények teljességével van felruházva (Omnes enim noverant ipsum esse vestitum consumatione virtutum).”

A krónikafejezet többi része ennek a gondolatnak a parafrázisa és László vonakodását ecseteli a korona elfogadásától.

* A tanulmány a magyar fordításban közöl olyan forráshelyeket az érthetőség megkönnyítésére, amelyeket Gerics József régebbi munkái csak latinul idéztek. A tanulmányban Gerics József régebben megjelent munkáiból idézett szövegrészeket <>-be tettük.

¹ *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von Erich CASPAR. Berlin, 1923. nr. VIII. 21. 560–561. VII. Gergely tehát a királyokra is kiterjesztette elődjének a főpapokra vonatkozó követelményét. – A levél magyarországi ismertségének tárgyalásánál Gerics József tanulmányának (*Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában.* = Aetas 1994. 28–35.) előadását követjük.

A László-legendának az a mondata tanúskodik a Gergely-levél szövegének hatásáról, amely szerint László „a hatalom, avagy a méltóság becsvágya nélkül, a világi dolgok bármely megkívánása nélkül (sine potestatis aut honoris ambitione, sine qualibet rerum secularium cupiditate)” fogadta el az ország kormányzását.²

Ennek az egyetemes egyházkormányzati elveket is fejtegető levélnek a magyarországi ismertsége azért nagyon fontos, mert szinte kezeskedik a kifejezetten hazai vonatkozású Gergely-leveleknek az itteni legenda- és krónikaszerzők előtt ismert voltáról is. Itt a pápának Gézához és Salamonhoz írt leveleire gondolunk.

A Gézához küldött leveleiben Gergely így adta elő nézeteit:

„Mivel (Magyarországot) atyádfia (Salamon) a német királytól nyerte el bitorlással, nem pedig a római pápától, hatalmának, amint hisszük, Isten ítélete vetett véget” (1075. március 23.), majd: „... A király (Salamon) Szent Péter apostolfejedelem dícső uralmának megvetésével, ... alávetette magát a német királynak (subdidit se Teutonico regi) és árnyékkirály nevére kapt. Az Úr azonban előre látva (apostolai) fejedelmének okozott sérelmet, az ország feletti hatalmat ítéletével rád ruházta át (potestatem regni suo ad te iudicio transtulit). Ekként (Salamon) szentségtörő bitorlással fosztotta meg magát (a se sacrilega usurpatione privavit) az esetleges jogtól, ha korábban volt neki valami ilyen a királyi hatalom birtoklásához (si quid in obtinendo regno iuris prius habuit)”. (1075. április 7.)

Salamonhoz írt levelében azt fejtegette Gergely, hogy Magyarország István király felajánló cselekménye és III. Henrik császár Szent Péter tiszteletére való hódítása alapján az apostolok fejedelmének a tulajdona (proprium). Gergely tehát felháborodva róttá meg Salamont, mert

„Szent Péter jogát és hatalmát magadra nézve csorbítottad és elidegenítetted, amikor országát hűbérül elfogadta a német királytól, amint hallottuk (eius regnum a rege Teutonicorum in beneficium, sicut audivimus, suscepisti) ... Jól tudod ... hogy nem fogsz soká uralkodni, ... ha nem ismered el ... hogy az ország jogara, amely a tied, az apostoli és nem a (német) királyi felség hűbére (sceptrum regni, quod tenes, ... apostolice, non regie magestatis beneficium)”. (1074. október 28.)³

Az említett levelek magyarországi ismertsége és kedvezőtlen itteni fogadtatása érdekes magyarázatul szolgál egy sor feltűnő jelenségre a Géza–László–Salamon történet megörökítésénél.

VII. Gergely a pápa egyetemes lelki joghatósága alapján világosan kimondta, hogy a Magyarország feletti uralmat Isten ítélete vitte át Salamonról Gézára, Salamon vétkeinek büntetéséül. Érdekes módon Gergelynek ezt a döntését a korszakkal foglalkozó középkori forrásaink rendre elhallgatják, vagy ellene fordulnak. A több évtizedes kutatás során kitűnt, hogy a Géza–Szent László–Sala-

² A krónikarészlet: *Scriptores rerum Hungaricarum...* (röv. SRH). Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. I. 404., a legendarészlet: SRH II. 518.

³ *Das Register Gregors VII.* (L. 1. jegyzet) 230., 218. és 145.

mon történetet előadó krónikaelbeszélés két ellentétes felfogású munka összeolvasztásából keletkezett. Az egyik, az idoneista, helyesnek tartja, a másik, a legitimista, törvénytelennek minősíti Salamon megfosztását a tróntól. Kifejezetten szembeszáll Gergely leveleinek tartalmával az a krónikasöveg, amelyben Géza bűnösnek vallja magát a törvényesen megkoronázott király uralmának kézbevételeért, s amely szerint Lászlónak nem volt törvényes joga Salamonnal szemben, és csak de facto cselekedett ellenében, nem de iure. A László-legenda szerint ha Géza „nem a közte és Salamon király közt való rokoni viszály idején halt volna meg, akkor már régen a szentség érdemével és dicsőségével nyilvánosan felékesítve ragyogna”.⁴ Álláspontjuk alapján jól érthető, hogy Gergely ítéletét figyelmen kívül hagyják.

Annál különösebbnek látszik a Salamon trónfosztását jogosnak tekintő szövegek eljárása. A magyarórádi csatáról szóló krónikarész szerint

„a hercegek egy reggel tanácskozás végett lóháton azon a helyen voltak, ahol most Szent Péter apostol kökápólnája van, ... Szent László ... égi látomást látott, és azt mondotta ... Géza hercegnek: <Láttál valamit?> Ő azt felelte: <Semmit.> Akkor Szent László hozzáfűzte: <... az Úr angyala leszállt a mennyből, arany koronát hozván a kezében s azt a fejedre tette (portans coronam auream in manu sua et impressit capiti tuo); ezért bizonyos vagyok benne, hogy a győzelem a mienk lesz, és Salamon legyőzve, száműzöttként fog menekülni az országból. Az Úr pedig az országot és a koronát neked fogja átadni. (Unde certus sum, quod nobis victoria donabitur et Salomon exul fugiet debellatus extra regnum. Regnum vero et corona tibi tradetur a Domino.)> Géza azt mondta neki: <ha az Úristen velünk lesz és megoltalmaz minket ellenségünkötől, és ez a látomás beteljesedik, itt ezen a helyen egyházat építek az ő anyja, a legszentebb Szűz Mária tiszteletére.>”⁵

Ennek az elbeszélésnek a Gergely-levéllal közös eleme: a pápa szerint „az Úr ... az ország feletti hatalmat ítéletével rád ruházta át”, László látomásmagyarázata szerint: „Az Úr ... az országot és a koronát neked fogja átadni.” A krónika ebben a mondatban a hagyományos terminológiának megfelelően, a Szent Ist-

⁴ A 130. krónikafejezet szerint Géza a szekszárdi templomban karácsonykor a mise után a főpapok jelenlétében arca borulva, könnyek közt „azt mondta, hogy vétkezett, mert elfoglalta a törvényesen megkoronázott király (legitime coronati regis) regnum-át, s megígérte, hogy a regnum-ot vissza fogja adni Salomonnak szilárd békével”. SRH I. 403. A szintén legitimista beállítottságú 133. krónikafejezet szerint „László király ... legfőként az igazságosság késztetésére (maxime iustitia compellente), mert törvényes joga (ius legitimum) Lászlónak vele (Salamonnal) szemben nem volt, hanem mindent pusztán <ex facto> tett, nem pedig <de iure> ... kibékült Salomonnal”. SRH I. 407. – A László-legenda Géza kanonizálásának elmaradásáról: SRH II. 515. – A két ellentétes felfogású krónikás működésének megállapítása és a László-legendához való viszony: GERICS József: *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. 88–112. – Szorosan kapcsolódik a kérdéshez: GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: *Gesta és legenda a krónikában: a Gesta Ladislai regis*. = Magyar Könyvszemle 1996. 273–281.

⁵ SRH I. 388. – A váci egyházalapítás történetének elemzése: GERICS József: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához.)* = Levéltári Közlemények 1962. 3–12.

ván-i Intelmek VI. fejezetének szóhasználatához is igazodva – ahol szoros kapcsolatban olvasható a regnum és a corona – bővítette a pápai levél mondatát.⁶

A krónikafejezet tartópillérének, az angyali látomásnak és szövegezésének mintája Zakariás próféta könyvének némely részlete, több látomás és jövendölés, amely Józsuá főpap királlyá tételére vonatkozik. Ezek közül különösen kiemelendő a 6, 11–13:

„Vedd az ezüstöt és aranyat és készíts koronát és tedd Józsuának, ... a főpapnak a fejére, s így beszélj hozzá: Ezt mondja a Seregek Ura: Íme a férfi, akinek „Sarj” a neve... Ő fogja helyre állítani az Úr szentélyét. Ő fogja viselni a királyi jelvényeket. Trónon fog ülni és uralkodik (... ipse portabit gloriam et dominabitur super solio suo)”.

Befolyásolhatták emellett az író a királyavatásoknál a királynak koronát vagy lándzsát átadó angyalt bemutató nyugati korai 11. századi ábrázolások (pl. Kanut dán és II. Henrik német király esetében) is. Váczy Péternek az esetleges bizánci hatást túlhangsúlyozó álláspontja nem meggyőző.⁷

A krónikás a pápai szöveg ismeretében és részbeni felhasználásával, de a pápai döntés említése nélkül, Zakariás jövendölésének elemeire is támaszkodva, angyali látomással és csatában megnyilvánult istenítélettel törvényesíteti Salamon uralmának megbuktatását és Géza királyságát. Ezt az előadást a László-legenda már csak azért sem vehette át, mert szerzőjének koncepciója szerint Gézának szentté avatásába került a trónviszály Salamonnal. A krónikának a Salamon német hűbéres voltát elmondó leírása szintén közeli rokonságot mutat Gergely szövegeivel. A 126. krónikafejezet szerint

„Salamon ... panaszkodott az Császárnak az ország elvesztése miatt, mondván, hogy országából erőszakkal vetették ki, s ezt a jogsérelmet nem csak neki, hanem inkább a császár birodalmának okozták. S ekképpen szólt: <Tied valóban Magyarországnak, a te királyságod, benne engem tettél királlyá... Ezért jöjj hát Magyarországra, torold meg ellenségeiden a rajtad esett sérelmet, és az országot követeld vissza magadnak>”.⁸

Ez a beállítás még túl is megy Gergely álláspontján abban, hogy Salamont kezdettől Henrik által koronához és trónhoz juttatott bábnak mutatja be. Salamon a királysághoz való jogot eszerint soha nem birtokolta, hanem Henrik teremtményeként legfeljebb bitorolta, s ezt nem játszotta el, hanem csak azt veszítette el, amihez a német erőszak hozzásegítette. Ezt a beállítást nagyban megkönnyítette a 97. fejezetnek az a híre, hogy 1063-ban a császár Salamont

⁶ SRH II. 625.

⁷ A krónikafejezet és Zakariás szövegének kapcsolatáról, valamint a képi ábrázolásokról: GERICS József: *A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban*. In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. (Mályusz Elemér Emlékkönyv.)* Bp. 1984. 131–140. VÁCZY Péter fejtegetése: *Az angyal hozta korona.* = *Életünk* 1982. 456–466.

⁸ „... Tua quippe Hungaria, regnum tuum, in quo me regem constituisti ... Quapropter venias in Hungariam et tuam ulciscaris iniuriam super hostes tuos et regnum tibi vendices”. SRH I. 398.

Fehérváron „megkoronázva dicsősége atyai trónjára ... ültette (sedere fecit)”.⁹ A trónra való méltatlanságát azzal bizonyította be végképpen, hogy uralomra segítése reményében a krónika szerint Erdélyt odaigérte a pogány „kúnoknak”, támadásukat a magyarságra szabadította. Tőlük végül László mentette meg az országot.

Az „idoneista” krónikás tehát a pápai okleveleket részben felhasználva, állítja össze Salamon „bűnlajstromát”. Salamon mogyoródi vereségét az író – Gergelyhez hasonlóan – istenítéletnek értelmezi, ám ez szerinte Szűz Mária közbenjárására következik be, nem Szent Péterére, a pápai beállítástól eltérően. Gergely aligha várta a magyarországi közfelfogás bekövetkezett reagálását, amikor igényeit István állítólagos felajánló aktusán kívül Magyarország III. Henrik által Szent Péter tiszteletére való meghódítására alapozta. Ilyen érvet Magyarországon elfogadtatni bajosan lehetett bármikor is. Ez ti. felidézte a Péter elleni felkelőkre kimondott anatómát, az akkori pontifextól küldött zászlók alatt elszenvedett súlyos ménfői vereséget, a III. Henriktől való hűbéri függést, s önmagában ronthatta le Gergely meggyőzőnek remélt magyarázatának hatását. A krónikás ezért is állíthatott össze a Gergelynél felsorolt vádponttól eltérő, s azokat meghaladó „vádiratot”, s tulajdonította Salamonnak az ebben foglalt törvénytelenégeket, olyanokat, amelyekről Gergely nem írt. Ezzel Salamon dolgát a krónikás reménye szerint egyszer és mindenkorra kivonta a pápa megítélése elől.

A krónikaszüvegek közelebből való szemügyre vétele megerősíti ezt a megfigyelést. A mogyoródi csata előtt a hercegek ott tanácskoznak és László ott kapja a koronát hozó angyal látomását, „ahol most Szent Péter apostol kőkápolnája van”, s Géza is így teszi fogadalmát: „Ha ... ez a látomás beteljesedik, itt ezen a helyen egyházat építék ... a legszentebb Szűz Mária tiszteletére”. A győztes csata megvívása után a krónika számot is ad a fogadalom teljesítéséről, a váci Szűz Mária székesegyház Géza általi felépítéséről. Az elbeszélés eredeti formáját azonban utólag kibővítették, interpolálták. A győzelem után ui. a hercegeket az építendő Mária-székesegyház helyére csodálatos, új mennyei látomás vezette el, az agancsa helyén égő gyertyákat viselő szarvas. Géza és László azután a csata előtti látomás és fogadalomtétel színhelyét is szent építménnyel, a Péter apostol tiszteletére emelt váci kőkápolnával jelölték meg. A történet első lejegyzése kétségtelenül tartalmazta a Mária tiszteletére való templomépítés fogadalmát, amellyel Géza Mária kezébe tette le a csata és a királyság sorsának eldöntését. Ez közeli rokon motívum Szent István Legenda Maior szerinti eljárásával II. Konrád 1030. évi támadásakor. Ám az a korai krónika-átdolgozó, aki megírta a templomépítés helyének áttelepítését, világosan tudta, hogy a csata eldöntésének Mária kezébe való letétele közletről érinti a Szent Péternek Európa-szerte tulajdonított csatadöntő szerepet és bírói hatalmat: hogy ti, a Péter bíraskodása elől kitérést jelent! A Péter tiszteletére való kápolnaépítés feljegyzése annak megörökítését szolgálhatta, hogy Géza és László ki akarhatta engesztelni Pétert mellőzéséért és a kápolnaépítéssel egyfajta elégtételt szol-

⁹ SRH I. 361.

gáltatni neki, hogy elkerülhessék az apostolfejedelem vélt sérelmének megtorlását.¹⁰

Ez az ábrázolás mindenesetre az itthoni politikai és jogi gondolkodásnak a 13. század előtti szakaszába tartozik, amikor még a pápai legátusok nem foglaltatták írásba azt, amit 1233-ban a beregi eskü és 1279-ben a kún cikkelyek tartalmaznak: amint Bartoniek ezt megfogalmazta, „1233-ban még azon van a hangsúly, hogy a magyar király Szent Istvánra visszavezetett öröklési jogán uralkodik, 1279-ben már azon, hogy a magyar királyi hatalom végső forrása a szentszék”.¹¹

Szent László történetét a honi történetírásnak két olyan Árpád-kori terméke örökítette meg, amelyek közül a későbbi is a 13. század elejével bezárólag keletkezett. Közülük a korábbi a Kálmán alatt írt *Gesta Ladislai regis*. Ezt alighanem III. István király idején Salamon uralmának törvényességét védő, legitimista szempontból dolgozták át. Ezt az átdolgozott munkát a Képes Krónikából ma is ismert alakjában használta fel a 12–13. század fordulóján írt Szent László-legendák törzsszövege.

Középkori történelmi irodalmunk művei László életének ábrázolásánál érdemszerző (meritorius), más szóval szent (sanctus) tetteit idézve, egyfajta következetességgel a legendára szoktak támaszkodni, sőt olykor kifejezetten hivatkozni, ám az evilági eseményeket tárgyalva („hány és mekkora jókat tett népének”, „az ország dicsőséges kormányzásával és a támadóknak, főként a keleti területek pogányainak betörései elleni védelmével jeleskedett”, „Salamon király ... nem volt alkalmas az uralkodásra ... Gézával és Lászlóval ... mindig gonoszul bánt”), a *gesta Ladislai regis*-t, a *scriptum Ungarorum*-ot és a <coronica> *Hungarorum*-ot idézik.¹²

Csodatetteit megörökíteni kifejezetten legendája volt hivatott. E csodák közül kiemelkedő fontossága volt a szent-tisztelet szempontjából a két vak leány és a leprás meggyógyításának.

Mit tartott a kor a szentek csodáinak? Erről VII. Gergely már idézett 1081. évi levele így írt:

„... a császárok, avagy királyok közül ki jeleskedett csodákkal úgy, mint Szent Márton, Antal és Benedek? Melyik császár támasztott fel halottat, tett tisztává belpoklost, vagy látóvá vakot? Íme, a kegyes emlékü Konstantin császárra, Theodosiusra és Honoriusra, Károlyra és Lajosra, mint az igazságosság pártfogóira, a keresztény vallás terjesztőire és egyházak védőire, az anyaszentegyház tisztelettel és elismeréssel tekint ugyan, de mégsem jelenti ki, hogy a csodák akkora dicsőségével ragyogtak.”¹³

¹⁰ A templomépítés helyének „áttelepítését” és a szarvas-látomást l.: SRH I. 394–395. Elemzésük az 5. jegyzetben GERICS: *i. h.*

¹¹ BARTONIEK Emma: *A magyar királyválasztási jog a középkorban.* = Századok 1936. 370.

¹² Lásd erről legutóbb a 4. jegyzetben GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: *i. h.* – A két vak leány látásának visszaadása és a leprás meggyógyítása a László-legendában: SRH II. 524. és 526.

¹³ *Das Register Gregors VII.* (l. 1. jegyzet) 558–559.

A szentté avatandó személytől tehát mindennek előtt csodás gyógyításokat kívántak meg. Ezek nem-létét – császárokra és királyokra nézve minden esetre – a szentség hiányának fontos bizonyítékaként, vagy legalábbis jeleként vették számba. (Nem beszélünk itt a vértanúkról.) Ennek a pápai álláspontnak a szellemében csodatételek híre nélkül egyszerűen reménytelen volt bárki szent voltának elismertetése. Ám a csodatétel önmagában a szentként való tiszteletnek csak szükséges, de korántsem elégséges feltétele volt. III. Sándor pápa (1159–1181) konkrét esetben igen határozottan nyilatkozott: „... azt az embert ne mérészkedjete a következőkben tisztelni. A római egyház felhatalmazása nélkül még akkor sem szabad őt nyilvánosan szentként tisztelnetek, ha igen sok csoda történék is általa (X, 3, 45, 1).”

Evangéliumi jövendölés alapján számoltak azzal is, hogy „a kiválasztottak félrevezetésére” a gonosz lélek is művelhet csodákat (Mt 24,24; Mc 13,22). <A szentként való tiszteletet a csodahit kialakulása általában meg szokta előzni és a szentté avatáshoz megkívánt „fama sanctitatis (szentség híre)”-nak fontos elemét alkották a szentté avatandónak már előzetesen tulajdonított csodajelek. Éppen ezért a szentté avatás szorgalmazói már az eljárás megindításakor birtokában kellett, hogy legyenek olyan rendkívüli tettekről szóló híreknek is, amelyeket alkalmasnak tartottak a tiszteletben részesítendő személy szent voltának alátámasztására ... a tiszteletnek és a csodák hírének nem a szentté avatás szokott a kiindulópontja lenni. A szentté avatás rendszerint csak hivatalos elismertetése volt a bizonyos keretek közt már meglevő kultusznak. Ebben a tekintetben maga a kisebb legenda is eligazít... Ezen kívül az isteni kinyilatkoztatás nyerésének, jövendölési képesség birtoklásainak, látomásoknak, vagy akár keresztény erények magas fokon való gyakorlásának híre korántsem volt a középkorban a szentként tiszteltek kiváltsága. Az ilyesmi bizonyos körülmények közt vezethető <fama sanctitatis> kialakulásához is, de korántsem szükségképpen>. Amint Gerics József több mint negyed százada megírta <különösképpen óvakodni kell a királyoknak és a királyi család tagjainak esetében attól, hogy a nekik tulajdonított csodás, emberi erőt meghaladó tettek hagyományát minden további nélkül a kortársak, vagy az utókor előtti szent hír bizonyítékainak tekintsük. Személy szerint Lászlóról a XII. század első felében kialakult ilyen felfogásnak fontos dokumentuma van az Anonymus Gallus munkájában. Eszerint Salamont elűzve, Lászlót lengyel nagybátyja, Boleszlav segítette trónra. László „hatalmas testalkatú (eminens corpore)” és „túlradó kegyességű (affluens pietate)” király volt, s a szerző tudomása szerint „azt mondják, hogy Magyarországnak soha nem volt ilyen királya, s utána a föld sem volt már ennyire termékeny”. ... Ilyenféle XII. századi hagyományt tartott fenn Lothar királyról az Annales Patherbrunnenses elbeszélése: „Ennek a királynak kellemetes volt a kora. A mindenben való bővelkedése ui. a lég kellemes hőfoka és a föld mindenben való termékenysége miatt nemcsak az országban, hanem az egész világon túlcordult.” Nagy Károly hívének, Alkuinnak egyik levele szerint „a jó király-mivolt (bonitas regis) az egész nép virágzása, a hadsereg győzelme, a levegő jó hőfoka, a föld termékenysége, a fiakban való megáldottság és a nép egészsége”. VII–VIII.

századi egyházi szerzők részletezik a jó király (rex bonus) és a gonosz király (rex iniquus) uralmából fakadó áldásos és kárhozatos következményeket. Mindezek a forráshelyek világosan mutatják, hogy a Lászlónak tulajdonított, jó termést biztosító képességet egyáltalán nem tekintették a szentség jelének, mint ahogyan például Lothar király esetében sem. Ez rendkívüli adománynak számított ugyan, de nem a szentség, hanem csak a „jó király-mivolt (bonitas regis)” következményének. A jó termést hozó jó király képzelete kereszténység előtti, mágikus felfogásból öröklődött át mind az egyházi írók, mind a keresztény laikusok gondolatvilágába és hatott tovább, most már keresztény elemekkel színeztve...

Szentté egyáltalán nem avatott uralkodóknak gyakran gyógyító képességet is tulajdonítottak, csak a képesség eredetéről alkotott vélemények oszlottak meg. XI–XII. századi, de későbbi francia királyról is jegyezték fel ilyesmit személyes tapasztalatként kortársaik: pl. I. Fülöpről (1060–1108) és VI. Lajosról (1108–1137) Guibert de Nogent:

„Mit mondjak arról, hogy azt látjuk: urunk (VI.) Lajos király szokványos csodatejet alkalmaz? Magam láttam (hozzá csatlakozva és távol is akarva tartani őket), hogy csapatostul csődültek a kereszt jelének hozzáadásával érintésére azok, akik skrofában szenvedtek nyakukon vagy testükön másol. Ő mégis azokat a vele született kegyes jóindulatánál fogva kezével magához intve alázatosan megjelölte. Ennek a csodatevésnek a dicsőségét, jóllehet már atyja, Fülöp örvendezve gyakorolta, nem tudni, milyen bűnök elkövetése miatt vesztette el! (Quid, quod dominum nostrum Ludovicum (VI) regem consuetudinario uti videmus prodigio? Hos plane, qui scrophas circa iugulum aut uspiam in corpore patiuntur, ad tactum eius, superadito crucis signo, vidi catervatim me cohaerente ut etiam prohibente concurrere. Quos tamen ille ingenita liberalitate serena ad se manu obuncans humillime consignabat. Cuius gloriam miraculi, cum Philippus pater eius alacriter exerceret, nescio quibus incidentibus culpis amisit).”

Blois-i Péter, a II. Henrik angol király (1154–1189) udvarában élt pap szerint az, hogy a király kézzel érintéssel képes a skrofulóziát és a lágyéktáji gyulladást megszüntetni, a felkenés hatásának a bizonyítéka, amiről mindenki meg is győződhet, mert a király a felkenés szentsége által az Úr felkentje.

A szentként való tisztelet megítélése szempontjából érdekes a Hitvalló Eduard angol királynak tulajdonított skrofulózis-gyógyítás többféle magyarázata. Kanonizációs bulláját 1161-ben állították ki, translatioja 1163-ban történt. Csodáit már a XII. század elején emlegették. 1125 körül Malmesbury Vilmos megróttá azoknak a tájékozatlanságát, akik Eduard skrofulózis-gyógyító erejét nem szentségével, hanem a királyi család öröklődő képességeivel indokolták. Ez az adat tanulságos példája annak, hogyan „minősítenek át” a szentség bizonyítékává olyan hagyománymotívumot utólag, amely kétségtelenül meglevő csodahithez fűződött, de a csodásnak tartott jelenséget éppen nem egyházas értelemben magyarázta.

Ezekben az összefüggésekben vizsgálva Anonymus Gallusnak Szent Lászlóra vonatkozó hírét, azt mondhatjuk, hogy e szerint Lászlót szentté avatása előtt már vagy 60–70 évvel nemcsak rendkívüli uralkodónak tekintették, hanem em-

berfeletti, mágikus képességekkel is felruházták. Fontos és korai dokumentuma ez a Lászlóra vonatkozó Kálmán és II. István (1116–1131) korabeli hiedelemkörnek, és ennek olyan elemét tartotta fenn, amelyet még nem értékelték át László szent voltának bizonyítékává, bár csodásnak is minősíthető mozzanat. Lászlónak ezek szerint már Kálmán és II. István idején emberfeletti képességeket tulajdonítottak.¹⁴

Sajnálatos, hogy ezeket a nehezen félremagyarázható fejtegetéseket Klaniczay Gábor annak „a történetírásunkban széles körben elterjedt feltevésnek” a példajaként hozta fel, „hogy László személye körül halála után rögtön kialakult valamiféle spontán szentkultusz, melynek számos nyoma maradt volna a szentté avatásig eltelt majdnem egy évszázadban”.¹⁵

„Gerics József érve abból indult ki, hogy <kellett> a <fama sanctitatis> valamely formája a szentté avatás elrendeléséhez, s erre épp a ... nem kellőképp meggyőző Gallus Anonymus-idézetet hozta fel egyetlen bizonyítékként.”

Klaniczay előadásának fő hibája, hogy állításától eltérően a bírált szerző azt hangsúlyozza: Anonymus Gallus híret nem alkalmazták László szentségének bizonyítására. A „Lászlónak tulajdonított mágikus emberfeletti képességeket” a kifogásolt szerző nem azonosította szentre jellemző tulajdonságokkal, a László személyéhez kapcsolt jó termést hozó képesség hiedelme mégis messze megkülönbözteti alakját nemcsak az átlagembertől, hanem a többi királytól is, a szentség híre nélkül is. Klaniczay tehát sajnálatosan félreértette a szerző mondanivalóját, akivel vitázni kívánt. Érvelését a továbbiakban így folytatta:

„Gerics József ... egyetlen – de számunkra azonban kulcsfontosságú – ponton, mégpedig a legendából hiányzó, de a 14. század eleji krónikaszerkesztményben feltehető, Lászlóhoz kapcsolt csodás jelenetek kérdésében álláspontja mégsem hozott fel perdöntő érveket. Őt ilyen jelenetet találhatunk a legendában. Az első közülük a <kerlési csata>, Szent László herceg győzelme a leányrabló kún felett... A másik négy jelenet a szent uralkodó képét hagyományosabb hagiografikus elemekkel gazdagítja...

A hercegek Salamon feletti mogyoródi győzelmét ... megjövendölő látomás egyúttal természetfeletti megalapozást ad Géza majdani királyi hatalmának, s a bizánci hagyományokat tükröző <angyal hozta korona> idővel Lászlóé lesz...

... Véleményem szerint nehezen elképzelhető, hogy a kerlési csata, az angyal hozta korona, a csodafiúszarvas látomásával egybekötött váci egyházalapítás, valamint a Salamonnal való párviadal – ha már benne lett volna a Gesta szövegében a legenda szerkesztése idején – ne került volna bele abba a László-legendába, amelyik egyébiránt oly bőven merített ... ugyanebből az elbeszélésből.”¹⁶

¹⁴ GERICS József: *Krónikáink és a Szent László- legenda szövegkapcsolatai*. In: *Középkori kút-főink kritikus kérdései*. Szerk.: HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. /*Memoria Saeculorum Hungariae*. 1./ 129–131.

¹⁵ KLANICZAY Gábor: *Szent László kultusza a 12–14. században*. In: *Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. A középkor szeretete*. Bp. 1999. 359–360. L.: 22. jegyzet.

¹⁶ KLANICZAY: *i. h.* 361–363.

A Klaniczay véleményétől eltérő nézeteinket az alábbiakban foglaljuk össze.

A kerlési csata krónikabeli megírását bajosan lehet a 12. századnál későbbi szerzőnek tulajdonítani. Itt két fontos mozzanatot emelhetünk ki: először azt, hogy a leány megszabadításáról szóló elbeszélés a leányrablót következetesen Cunus-nak nevezi, s nem Comanus-nak, vagy Cumanus-nak. Györffy György több, mint fél évszázada tett s ma is érvényes megállapítása szerint a magyarországi latinságban a Cuni népnév utolsó okleveles előfordulása 1201-hez köthető, Anonymus már csak Comani-t (Cumani-t) emleget. A kerlési csata és a leányzabadás történetének írásba foglalását a Cunus népnév használatát tekintve, megbízhatóan tulajdonítjuk 12. századi szerzőnek, aki még a László-legenda összeállítására előtt működött. A másik körülmény, amely szintén 12. századi, korai író tolla mellett tanúskodik, az előadás elején az a megjegyzés, hogy László a leányt a váradi püspök leányának tartotta. A fejezet vége felé cáfolják ugyan, hogy a váradi püspök leánya lett volna. Ez azt bizonyítja, hogy a püspök leányának említésén a későbbi másoló megütközött, megbotráncozott, s ezért tagadta a dolgot: ám éppen ez mutatja a szöveg nem-gregoriánus alapbeállítottságát. Ezt a hírt akkor fogalmazták, amikor még botrányokozás nélkül emlegethették a püspök leányát, Kálmán koránál és zsinatainál nem sokkal későbben. A történet írásba foglalásának megállapításánál ezek a körülmények, s nem a László legendából való hiánya a mértékadó. A legenda keletkezési idején, a 12–13. század fordulóján a püspök leányának említése a legenda szövegében legfeljebb anakronisztikus értetlenséget keltett volna.

A korábbiakban hivatkoztunk a legendának arra a megállapítására, hogy a Salamonnal kitört trónharc Géza kanonizálásába került. Ezért magától értetődik, hogy a legenda nem bocsátkozik László Salamonnal vívott harcainak, s e küzdelmek László szempontjából még oly dicsőséges „csodáinak” részletezésébe. Ezekről az olvasó figyelmét inkább el kellett terelnie, mert tárgyalásukkal és trónhoz való jog elemzésével László szentté avatását veszélyeztette volna!¹⁷

A mogyoródi csata előtti aranykoronát hozó angyal látomása egyébként, mint tárgyaltuk, bibliai mintán, közelebről Zakariás könyvében alapul, s nem bizánci előzményeken. A korona szerepének László által való megfejtése mindenben megfelel Sevillai Isidorus és Reimsi Hinkmar fejtegetéseinek. Isidorus szerint a „korona a győzelem ékessége avagy a királyi méltóság jelvénye (insigne victoriae sive regii

¹⁷ A kerlési csata és a leányzabadás története: SRH I. 368–369. GYÖRFFY György tanulmánya: *A kun és komán népnevek eredetének kérdéséhez.* = *Antiquitas Hungarica* 1948. II. 174. – A krónikafejezet elemzése: GERICS József: *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Bp. 1961. 84–88. – A régies, eredeti Cuni névalakot a későbbi másolók néhol a későbbi eredetű Cumani (Comani)-ra alakították, „korszerűsítették”, de bizonyos helyeken a kéziratok egy része megőrizte a Cuni-t. Ez állapítható meg a kerlési jelenet előtti 102. fejezet utolsó mondatában. Vö. a SRH I. jegyzetapparátusát.

László neve mellett a krónika róla szóló elbeszélésében a beatus, beatissimus jelző feltűnését a hős kanonizációja utáni interpolációknak tekintjük, amelyek nem irányadóak az elbeszélés egészének keletkezésére nézve.

honoris signum), amelyet a királyok fejére helyeznek”,¹⁸ Hinkmar szerint pedig „A királyok szent történetében olvassuk, hogy amikor a papi fejedelmek szent kenettel a királyokat felszentelték a királyságra, győzelmet jelképező koronát (coronam significantem victoriam) téve a fejükre, a törvényt kezébe adták”.¹⁹

A krónikaíró ezeket a koronára vonatkozó szavakat a már tárgyalt elbeszélésben ismételteti Lászlóval:

„... az Úr angyala leszállt a mennyből arany koronát hozván a kezében s azt a fejedre tette; ezért biztos vagyok benne, hogy a győzelem a miénk lesz, és Salamon legyőzve, száműzöttként fog menekülni az országból. Az Úr pedig a koronát és az országot neked fogja átadni.”

Ezekben bizánci hatást nem kereshetünk, mert Isidorus és Hinkmar nem bizánci szerzők.

Salamon meghátrálását a gesta szerint a két lángoló kardú angyal által támogatott Lászlóval („duos angelos ... igneo gladio volantes”) vívott párbajból aligha lehet kortársi, pl. cseh mintával magyarázni. A 10. századi Widukind feljegyzése szerint ui. 933-ban és 955-ben a magyarokon aratott két nagy győzelem alkalmával a német királyok hadizászlója hatalmas angyalalakot ábrázolt, nyilván Szent Mihályt, amely, illetve aki „bizakodást és nagy szilárdságot” öntött a német harcosokba és „a győzelem letéteményese (angelus penes quem victoria)” volt.²⁰ A tüzes kardot forgató angyalok látomásának ősmintái kétségtelenül a Paradicsomkert bejáratához őrnek rendelt, lángoló kardú („flammeum gladium atque versatilem”) kerubok a Genézisben (3, 24). Dániel könyvében a halálos ítéletet végrehajtó angyal szerepel karddal a kezében: „Mert íme az Isten angyala, megkapván tőle az ítéletet, kettéhasít téged (ecce enim angelus Dei accepta sententia ab eo scindet te medium Dn 13,55)” és: „Vár ugyanis az Úr angyala, kardot tartva, hogy kettéhasítson téged és megöljön titeket (manet enim angelus Domini gladium habens, ut secet te medium et interficiat vos. Dn 13,59).” Azaz a koronát hozó angyal látomásához hasonlóan, a kardot forgató angyal esetében is bibliai példa követéséről van szó!

A krónikában ránk maradt Gesta Ladislai regis-t már középkori történetírásunk László nem-hagiografikus természetű életrajzának tartotta, és határozottan megkülönböztette az ő „érdemszerző”, „szent” cselekedeteit megörökítő legendától. Ezt a szempontot legalább ilyen világosan kell érvényesítenie a történetírásnak napjainkban is, és aligha kérheti számon jogosan a gestától a „szent” cselekedetek megörökítését. Ugyanez áll a „csodás” történetekre, amelyeket a középkorban még a „népi vallásosság” sem tekintett minden esetben a szentség bizonyítékának, mint ahogyan a francia királyoknak tulajdonított skrofulózis gyógyításokat sem.

¹⁸ Etym. XIX. 30. 1. Patrologia Latina 82. col. 697.

¹⁹ *De ordine palatii* V. Ed. M. PROU. Paris, 1885. 12.

²⁰ A párbaj: SRH I. 401. – Widukind adatai az angyalos német hadilobogóról: *Catalogus fontium ...*, Ed. A. F. GOMBOS Bp. 1938. 2662. és 2263–2264.

A középpontba a VII. Gergely által a királyok kanonizálására vonatkozóan támasztott követelményeket kell állítani: fűződik-e az illető nevéhez halott feltámasztása, bélpoklosnak megtisztítása betegségétől, vak ember látásának visszaadása. A krónika, vagyis a Gesta Ladislai regis ilyesmiről nem ír, előadása ezért László pápai kanonizálásával nehezen hozható kapcsolatba, Lászlónak a legendája számol be a két vak leány látásának László általi visszaadásáról és a leprás meggyógyításáról. László kanonizálásával tehát a legenda elbeszélése kapcsolható össze és nem a pápai kanonizálásnál sokkal régiesebb krónikaszövegek! Ezek előadása a pápai kanonizálás követelményével nincs összhangban.

Klaniczay Gábor tévesen magyarázza Gericcs József okfejtését, hibásan tulajdonította neki azt az éppen Gericcs által elvetett felfogást, hogy László szentként való népi tiszteletének korai bizonyítéka az Anonymus Gallusnál Lászlóénak tartott jó termést biztosító képesség, amely éppen Lászlóra volt jellemző, és halálával meg is szűnt.

László emlékének szentként való ápolását Klaniczay feltevészerűen Bizáncból származtatja, magyarországi kultuszát III. Béla kora előtt tagadja, s tiszteletének meghonosítását, legendájának elkészíttetését és pápai szentté avattatását Béla művének tekinti. A Gesta Ladislai regis-ről úgy gondolja, hogy ami „csodát” a gesta különösen a Salamonnal vívott harcok történetében Lászlóról megír, az a legenda keletkezése után került lejegyzésre. Mindenesetre tény, hogy a legenda csak Salomonnak az alattvalói rosszindulat által kikényszerített bebörtönzését írja meg, László ide vonható „csodáiról” hallgat. A trónkérdésről és jogi vonatkozásairól ez a hallgatás a legendairótól természetes, hiszen szerinte a Salomonnal folytatott trónharc Géza kanonizálásába került, s László esetében tanácsosabb volt az egésznet mellőzni, egyebek közt azt is, amit erről a krónikában olvashatott.

A László-kultusz eredetének szempontjából a sarkalatos kérdés az, ismer-e Klaniczay olyan bizánci szöveget, amely – akár a szentség híre nélkül is – például legalább az Anonymus Gallusnál Lászlóénak tulajdonított, jó termést biztosító képességre vonatkozik. Ilyen forrás bemutatása nélkül a László szentségének bizánci gyökerére vonatkozó elgondolás igazolatlan feltevés marad.

JÓZSEF GERICS – ERZSÉBET LADÁNYI

Les actes „miraculeux” de Saint Ladislas dans nos chroniques

Le pape Grégoire VII, en s'occupant du culte des rois vénérés universellement comme saints par l'Église universelle, posa en 1081 la question célèbre: „De parmi les empereurs ou les rois qui put se vanter de tels miracles, comme Saint Martin, Saint Antoine et Saint Benoît? Lequel des empereurs ressuscita des morts, purifia des lépreux ou rendit la vue à des aveugles? L'Église considère certes avec un grand respect et une reconnaissance l'empereur Constantin, Théodose, Honorius, Charles et Louis comme les patrons de la justice, les propagateurs de la religion chrétienne et les défenseurs des églises, mais elle ne déclare pourtant pas qu'ils brillaient avec la gloire des miracles.”

Cette lettre du pape fut connue en Hongrie aussi, parce que ses détails divers ayant d'autre rapport sont cités par la Gesta et la légende du roi Saint Ladislas (1077–1095). Ladislas fut canonisé en 1192, par un synode, dans la présence du légat du pape. C'est la légende seule qui rend compte d'un miracle attribué à Ladislas, notamment du recouvrement de la vue d'une jeune fille aveugle. La Gesta Ladislai regis donne un compte-rendu passablement détaillé: de la libération de la jeune fille enlevée, de ses visions miraculeuses, de ses combats victorieux contre Salamon, de sa défense par les anges (ce sont presque tous les répétitions des préfigurations bibliques), de sa magnanimité indulgente envers Salamon. Mais on n'y trouve rien des miracles de guérissement souhaités par Grégoire. Il y figure comme un sauveur de la patrie et un héros de la nation. Le manque des miracles dans la Gesta, nécessaires pour la canonisation papale, montre que le texte de cette dernière fut rédigé indépendamment de la canonisation de 1192, à une date de beaucoup antérieure.

Il y a de nombreux rapports textuels entre la légende et la Gesta conservée dans les chroniques, mais la légende ne contient rien sur les hostilités exaspérées pour le trône du roi Salamon (1063–1074) et du roi Ladislas. D'après la légende, Géza (1074–1077), frère aîné de Ladislas, mourut au cours des combats pour le trône contre Salamon, c'est la cause pourquoi sa canonisation n'eut pas lieu. La légende passa sous silence les combats de Ladislas et de Salamon, dont les événements sont traités abondamment dans la Gesta, parce que leur description détaillée, le détronement de Salamon aurait pu empêché, outre la canonisation de Géza, celle de Ladislas aussi, qui se révolta contre le roi légitime.

FARKAS GÁBOR FARKAS

II. Lajos rejtélyes halála* II.

V. Szerémi hitelessége

Történetünk egyik kulcsfigurája Szerémi György.⁹⁰ Munkáját, amely 1840-ig majdnem teljesen ismeretlen volt a történeti irodalomban, Verancsics Antal esztergomi érsek felkérésére írta meg.⁹¹ Mindkettejük politikai pályája Szapolyai János mellett kezdődött el, Verancsics a 30-as években diplomataként igyekezett János király külpolitikáját képviselni. Szapolyai halála után 1544-ben Fráter Györggyel meghasonlott, külföldi diplomataként távozott Erdélyből is, majd öt év múlva I. Ferdinánd oldalára lépett át. Tervei között szerepelt Antonio Bonfini magyar történelmének folytatása, ezért mozgalmas élete során természetesen gyűjtötte a legkülönbözőbb feljegyzéseket, jó néhány ismert és ma még ismeretlen embert bízott meg, hogy írja meg az általa megélt eseményeket.⁹² A legjelentékenyebb mű, amelynek a megírására az átállás előtt közvetlenül bízta meg Szerémit, beleilleszthető azon kéziratok csoportjába, amelyeket Verancsics felkérésére írtak meg egykorú szemtanúk.⁹³ Szerémi művének vezérvonalára meglepő módon hasonlatos volt ezekkel a munkákkal: a magyar uralkodó elit volt a bűnös a történelmi nyomorúságért, amely mögött kicsinyes bosszúvágy, kevélység, s I. Ferdinándtól, aki a régi hit oltalmazója, való elfordulás húzódott. Ugyanakkor II. Lajos király halálát Brodarics változatában mesélte el a gyűjtemény első darabja, de történelmi nézőpontját már Ferdinánd-pártiság jellemezte.⁹⁴ Nagyon fontos, hogy itt olvashatjuk a magyarozatát Lajos rejtélyes

* A tanulmány I. részét l.: Magyar Könyvszemle (116.) 2000. 4. sz. 443–463.

⁹⁰ Szerémi életére és művére lásd: ZILAHY 1860. 160–200. – ZSILINSZKY 1878. 250–255. – DUDÁS 1886/1. 242–252. – DUDÁS 1886/2. – ERDÉLYI 1892. – SZÁDECZKY 1892/1. – SZÁDECZKY 1892/2. – ACSÁDY 1894. 1–59. – VID 1910. – ERDÉLYI 1941.

⁹¹ Művének kiadását lásd SZERÉMI 1961.

⁹² Verancsics életére és műveire lásd: SÖRÖS 1898. – BARTONIEK 1975. 35–56.

⁹³ ACSÁDY 1894. 32–40.

⁹⁴ BARTONIEK 1975. 44–51. – VERANCICS II. 1857. 12. „igin megkegyetlenedínek az magyari urak szegénség ellen, sokkípen nyomorgaták az kereszteseket.” 22. „János vajda nem írkezik vagy nem akara jónni az erdélyi níppel Mohácscsá az király mellé az viadalra.” 64. „Ugy az Úr Isten megbünteti az kevíly magyarokat, mert nagyobb szimírem és bosszúság nem lehet, mint mikor egy vitéznek tollát fejből szedik, az fegyvert oldaláról ódják, és az ő lakóheliből kiverik.”

eltemetésének és meg is nevezte a király első elföldelőit.⁹⁵ Ebbe a csoportba tartozott még Zay Ferencnek tulajdonított munka, amelyben meg is fogalmazódott világosan a vád: „a gonosz urak hozzá nem látása miatt löttek ezek mindeknek.”⁹⁶

Gévay Antal a bécsi levéltár őre találta meg Szerémi lappangó kéziratát és ismertette először.⁹⁷ Nem sokkal később Jászay Pál csapott le rá és dolgozta fel művében, amely jelentős részben erre a kéziraatra épült.⁹⁸ A krónikát először Wenzel Gusztáv adta ki a múlt század derekán.⁹⁹ Szerémi alkotásának több kézírata nem ismert, így nem tudjuk ellenőrizni, hogy írása során mennyi torzulás következhetett be. Ez az egy példány maradhatott fent a műből, mert kifejezetten Verancsics számára készült és lemásolását valószínűleg nem engedélyezte. Szerémi nem azért írhatta a történeti munkáját, hogy később megjelenhessen, hanem tudta nagyon jól, hogy az esztergomi érsek csak felhasználja a később elkészítendő munkájához.¹⁰⁰ Ezt a megbízást 1544–1546 között véghezvethette el, mert kéziratának egy megjegyzéséből kiderült, hogy megbízóját, Verancsics Antalt, mint erdélyi prépostot emlegette. A kötet a 17. század elején még a Verancsics család gyűjteményébe tartozott és Verancsics Faustus írta rá a címét. Tehát Szerémi Verancsics Antal adatközlői közé tartozott és a készülő nagy történeti munkájához szolgált volna adalékkal.¹⁰¹

Históriájának forrásait négy helyről meríthette: régebbi szóhagyományozás, egykorú szóbeli vagy írásbeli értesülés, személyes tapasztalat illetve az általa kitalált történetek. Ezt a négy réteget élesen el kell különítenünk.¹⁰² Ez különképpen érvényes, ha Szerémi egyik leghírhedtebbé vált történetét, II. Lajos rejtélyes halálát vesszük górcső alá.¹⁰³ Már a régebbi történeti irodalom is alá-

⁹⁵ VERANCICS II. 24–25. „Lajos király az hadból megfutamik, ki csakugyan ottan Cselénél egy fogban a sárban vesze. (...) János vajda Fejérvárra mene, az Lajos király testét meghozatá az mohácsi mezeiről s sárból, kinek testit az halászok sárba benyomták vala, hogy az terek meg ne találja.”

⁹⁶ VERANCICS II. 157. – ZAY 1982. 35. „Az Lándorfejrvár elvesztésének oka e vót és így esött.”

⁹⁷ GÉVAY 1840. 167–175. „A bécsi császári udvari könyvtár kéziratái között egy ily című is találtatik (...) Ebben, valamint egy külön levélben II. Lajos király haláláról, minden eddigi előadásokkal, és, mint több belső okok mutatják, az igazsággal is merőben ellenkező elbeszélés találtatik.”

⁹⁸ JÁSZAY 1846.

⁹⁹ SZERÉMI 1857. XXVII. Wenzel szerint Szerémi munkája nem volt ismeretlen a 16. és 17. században sem, ám művét minden kritikai hivatkozás nélkül használták. Jó példa erre Mrnavić Tomkó János bosnyák püspök Beriszló Péter életéről írt könyve, ahol említette Szerémi históriáját. Tomkó – aki a II. Szilveszter bulája hamisítójaként vált hírhedté – 1615 táján Verancsics Faustus csanádi püspök gazdag könyvtárában és kéziratgyűjteményében kutatott. Lásd erre KARÁCSONYI 1913. 2. – ACSÁDY 1894. 33.

¹⁰⁰ ACSÁDY 1894. 34–35.

¹⁰¹ ACSÁDY 1894. 33. – BARTONIEK 1975. 44–86.

¹⁰² DUDÁS 1886/2. 10. – VID 1910. 37–38.

¹⁰³ SZERÉMI 1961. 287–288.

húzta Szerémi elbeszélésének hiteltelenségét. Általában a korra jellemző adaléknak tekintették, amelynek megbízhatósága megkérdőjelezhető és inkább a tárgyalt időszakban keletkezett mendemondákról nyújt érdekes kiegészítést. Kiemelték Szerémi hiszékenységét, főleg a hallomásból begyűjtött pletykák és történetek vonatkozásában.¹⁰⁴ Értékét mégsem szabad lebecsülni, hiszen korának politikai legendáit örökítette meg és általa ismerhetjük meg azt a hiedelemvilágot, amely a 16. század első felének elitjéhez köthető. Elbeszélésének gyenge pontjai jól mutatják, hogy mennyire óvatosan kell bánni történeti forrásként munkájával. Ezek közé sorolhatók azok az adatok, amelyek egyszerűen koholmányok, vagyis nem felelnek meg a valóságnak. Ám van számtalan állítása is Szeréminek, amelyek történeti tényként kezelhetők, ám elferdítette őket. S végül korának eseményeiből akad, amelyekről nem tudósított. A koholt anekdoták valószínűleg nem mind Szerémi szerzeménye, inkább naivsága és jóhiszemősége folytán bekerült rémtörténetek. Ezeknek a forrásai lehettek a már említett népelemek és újságok, illetve a szájhagyomány útján terjedő hiedelmek.¹⁰⁵ Komoly vitát hozott az a kérdés is, hogy ki írhatta a Szerémi művéhez csatolt levelet II. Lajos haláláról. Szerémi az alább közölt elbeszélésekkel szemben a hivatalos változatot is megemlítette munkájának elején, illetve a mohácsi csata elbeszélésekor. Az elemzés megkönnyítésére két hasámban hozzuk a függelékben Szerémi és Tatai beszámolóját a királygyilkosságról.¹⁰⁶

Gévay Tatai Miklós levelét Szeréminek tulajdonította. Wenzel, a kézirat első kiadója, ezzel ellentétes álláspontra jutott, miszerint II. Lajos király haláláról szóló levél már nem a királyi káplán munkája. Ugyanezt gondolta Erdélyi László is, aki a két szöveget tartalmilag elemezve, lényeges különbségek miatt nem tartotta az utóbbi beszámolót Szerémi művének. Sőt megkockáztatta, hogy Szerémi nem ismerte, így nem is fordíthatta le magyarról latin nyelvre Tatai levelét. Vid Jeromos ennél is továbbment, szerinte a munka többi része sem származhatott Szerémi kezétől, a benne fellelhető hibák többsége a kézirat má-

¹⁰⁴ DUDÁS 1886/2. 12–17. – ACSÁDY 1894. 50–52. – ERDÉLYI 1892. 106–107. – SZÁDECZKY 1892/1. 58–60. – VID 1910. 38–42. Figyelemreméltó az értékelése: „De bármily hibásak legyenek is Szerémi történeti följegyzései, mint kultúrtörténeti adatok, értékükből nem veszítenek. Mert akár a Csele-patakba fült II. Lajos, akár Zápolya György ölte meg cseh kardjával, ez utóbbi értesítésével tudunkra adja, hogy a cseh kard nem volt ismeretlen fogalom. Tehát maguk a pusztá tények hibásak, sőt valótlanok is lehetnek, de a ruha, melybe Szerémi azokat öltöztette, korszerű és jellemző.”

¹⁰⁵ Jó példa erre a Corvin-fiúk meggyilkolásának a legendája. SZERÉMI 1961. 53. „És amidőn Imre gyorsan Horvátországba érkezett s a hercegné házában lováról leszállott, hogy játszottak a gyermekek, Korvin János fiai pajtásaikkal s meglátták Imrét, tisztjüket, abbahagyták a játékot, nevelő atyjukhoz futottak, s mondták a szegények: Apám, az ám, mit hoztál nekünk? – És mondta: Hoztam, uramnak fiai. És az ártatlanok mindegyikének adott egy-egy kis dobozt a kezébe. Édes sütemény volt az, és örültek a gyerekek az ilyen nyalánkságoknak. De keserű volt végül nekik, csakhamar betegségbe estek, s két hét alatt eltávoztak a világból Atyjukhoz. És ez volt már az 1500. évben.”

¹⁰⁶ SZERÉMI 1961. 111–112. illetve 286–290.

solójától eredhetett.¹⁰⁷ Erdélyi volt az első, aki megkísérelte Szerémi értékét többféle nézőpontból elemezni. Megállapította, hogy forrásai között nagy számban található népmondák, ugyanakkor feltűnt neki, hogy országos jelentőségű dolgokról a történetíró nem tett említést. Művének iránya meghatározta a történelmi személyek értékelését is, II. Ulászlót kivéve az itt szerepelt királyok mind az ország romlását okozó magyar urak kezeitől estek el. Szádeczky Lajos ezzel ellentétben már munkája előszavában leszögezte, hogy számára egyértelművé vált: a Tatainak tulajdonított levél – a bécsi kézirat beható tanulmányozása után – is Szerémitől származott.¹⁰⁸ Az eltérő álláspont hosszú és szenvedélyes vitát eredményezett, amelynek a tétje nem volt csekély. Ugyanis, ha bebizonyosodik, hogy a Tatai-féle levelet is Szerémi írta, akkor a királygyilkosság mindössze a királyi káplán három különböző helyen említett rémtörténete, amelyet más hiteles forrás nem támasztott alá.¹⁰⁹ Tatai levele erősítette volna meg Szerémi históriáját egy másik szemszögből és járult volna hozzá a hitelességéhez, mint még egy megbízható „szemtanú” a gyilkosságban.¹¹⁰

A helyenként személyeskedő polémia főbb kérdései a szerzőség és a hivatkozás körül forogtak. Szerémi írta Lajos haláláról szóló „Kesergő levelet”, vagy Tatai Miklós? Ha Tatai Miklós írta ezt a beszámolót, akkor ő használta forrásul Szerémit, vagy Szerémi merítette belőle a királygyilkosság történetét?¹¹¹ Erdélyi Szerémit tartotta Tatai Miklós fő forrásának, amelyet tartalmi vizsgálattal igyekezett alátámasztani, nevezetesen: bizonyos megállapítások csak Tatainál fordultak elő, míg néhány tényben Szerémi volt pontatlanabb.¹¹² A vitát lezárva Szádeczky kiemelte, hogy Szerémi „Emlékiratának” kiegészítésére, éppen a hibás adatok javításának szándékával írta Szerémi „Kesergő levelét”, szerzőjé-

¹⁰⁷ GÉVAY 1840. 167. – WENZEL 1879. VII. – ERDÉLYI 1892. 8–14. – VID 1910. 40.

¹⁰⁸ SZÁDECZKY 1892/1. 4.

¹⁰⁹ Szerémi négyszer említi Lajos király halálát, kétszer a Csele-patakba fullasztja bele, kétszer Szapolyai György öli meg. SZERÉMI 1961. 51. „És nagy haddal készült fel, s elhozta anyját Lajos királynak, aki szegény a mocsárba esett.” – SZERÉMI 1961. 104. „Ugyanaz a Lajos király gyermekkorától fogva mindig gyakorolta a lányokkal való feslettséget, mert azok a lator udvari emberei inkább rosszra tanították, mint jóra, amit én gyakran láttam. És ő, mondják, rút halállal egy mocsárban elmerült lovával.” – SZERÉMI 1961. 112. „Egy magyar vitéz, hogy meghallotta, hogy János király meghalt, mondja: Már fel kell tárnom Lajos király halálát.” – SZERÉMI 1961. 171. „De én visszatértem a censztohovai búcsúról. És ezen az utamon hallottam először Žarkiban a parókustól, miképpen halt meg Lajos király Szepesi György keze által, amiképpen fentebb megíratott.”

¹¹⁰ ERDÉLYI 1893. 544–546.; 731–732. – SZÁDECZKY 1893. 819–824. – ERDÉLYI 1894. 62–69. – SZÁDECZKY 1894. 69–73.

¹¹¹ SZÁDECZKY 1893. 821. „De vajon mi az oka Erdélyi feltevései e színváltásainak? Nyilván nem egyéb, mint hogy értekezésében azt akarja valószínűvé tenni, hogy Lajos királyt Szekcsón ölték meg. Mennél több forrás mondaná ezt, annál valószínű. Azért kell 2–3 forrást kimutatni.”

¹¹² ERDÉLYI 1894. 65. – ERDÉLYI 1941. 34–52.

nek viszont – a hitelesség miatt – Tatai Miklóst tüntette fel.¹¹³ Második értékezésében nem látta bizonyítottnak, hogy a Szeréminek tulajdonított kézirat, amely bizonyosan 16. századi, az udvari káplántól származik vagy nem. Szerinte az írásképek sokkal tisztább, mintsem első fogalmazvány lenne, alig van benne javítás és betoldás. Szádeczky szerint a javító magyar származású lehetett és a kézirat valószínűleg egykorú másolat. A meglepő fordulattal záródó múlt századi vita eredménye a mai napig nem lelhető fel a Szerémivel foglalkozó forráskiadványokban és tanulmányokban. Szádeczky az akkor még Bécsben lévő kéziratot a budapesti Egyetemi Könyvtárba kérette és szeminaristáival tanulmányozva döbbsent rá arra, hogy Wenzel kiadásának a végéről hiányzik három levél, amelyet Erdélyi, bár a vitában elismerte ezt a tényt, 1941-es könyvében sem tüntetett fel. Ugyancsak hiányzik a húsz évvel későbbi Szerémi-fordításból is: valószínűleg mind a két esetben a hibás múlt századi kiadást (1857) vették alapul a fordítók és nem az eredeti kéziratot, noha a kötet 1933-tól már az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában volt.¹¹⁴ A szerzőség kérdésének bizonyítékát a kézirat utolsó levelének verzóján találhatjuk meg, mivel Szerémi a következővel fejezte be históriáját: „Írta mindezeket Szerémi György pap, aki káplánja volt egykor az ifjú Lajos királynak, s az ő halála után János királynak, aki velük sok veszélyben forgolódott, de hiába fáradozott, mert tőlük semmit sem kapott, de ő mindazonáltal nekik tanácsoltatott amennyire csak tudott, s az Isten kegyelméből nekik gyakran jövendölgetett, midőn véleményét hallatta, s midőn Częstochowából megtért és Krakkóban időzött, ezeket emlékeztében gondosan rejtegette s végül emlékezete után megírta, midőn a boldogságos szűz őt arra megsegítette.”¹¹⁵ Szerémi az eddig hiányzó részben röviden leírta I. Ferdinánd bevonulását Budára, majd pedig a Habsburg uralkodó megkoronázását. Kiemelte a magyarok Ferdinándhoz fűződő reményeit és csa-

¹¹³ SZÁDECZKY 1894. 73. „Szerémi a maga munkáját az 1540-es évek végén írta. Élt-e még akkor Thatai? Ismerte-e Sz. munkáját, amely egyetlen példányban lappangva maradt fenn ránk a bécsi könyvtárban? S ha ismerte és abból írta volna a kesergő levelet: hogyan került az ő (a Thatai) munkája is annak az egykorú (német?) másolónak a kezébe s onnan a Szerémi-codexbe? S miért csinálták volna az egykorúak s a közel-egykorúak (akik mindnyájan jobban tudhatták pedig, hogy kinek a munkájával van dolguk) ami felületetésünkre azt a confusiot, hogy épen a Thatai levelére írják rá, hogy »Historia rerum Hungaricarum a Georgio Sirimiensi stb. scriptitata.«”

¹¹⁴ SZERÉMI 1941. Bevezető: „Egy ideig húzódoztam attól, hogy a Szádeczky akadémiai értékezésében különösen rossz hírbe hozott Szerémivel magamat kompromittáljam...” – ERDÉLYI 1941. 30–34. A kéziratot elemezve nem állapította meg a kiadás csonkaságát. – ERDÉLYI 34–52. Az emlékirat bírálata. – ERDÉLYI 1893. 545. „Az az egy adat, mely eddig a codex végén lappangott s mely most Szádeczky szerint egyszerre egyetlen szóval megdönt...” – SZÁDECZKY 1893. 819. Erdélyi megállapítása, miszerint Tatai írta volna a levelet, a kézirat csonka kiadásán (Wenzel, 1857) alapult.

¹¹⁵ SZÁDECZKY 1892/2. – *Szerémi kézírata* [134v]

lódásukat. Beszámolt János király Lengyelországba meneküléséről és Szulejmán segítségéről, utána a magyar király visszatéréséről.¹¹⁶

A mohácsi csata 400. évfordulójára egy igényesen válogatott tanulmánykötet jelent meg, amely az addigi kutatásokat összegezte.¹¹⁷ Gyalókay Jenő kiváló hadtörténeti elemzésének a végén több oldalon emlékezett meg II. Lajos halála körüli rejtélyekről.¹¹⁸ Több ellentmondásra hívta fel a figyelmet a Tatai-féle beszámolóval kapcsolatban és Szerémit nem tartotta hiteles forrásnak. Kétségkívül elgondolkoztató, hogy a törökök által lekaszabolt Tomori, akinek levágott fejét dárdára tűzték, a csata után megmenekülhetett Szapolyai György társaságában. Szulejmán a holttestek azonosításához fogságba esett, majd később kivégzett magyar katonákat használt fel, akik bizonyára jól ismerték a vezérüket.¹¹⁹ Hihetetlennek tűnik, hogy a véres történet szemtanúi közül senki sem akadt, aki erről a gyilkosságról beszámolt volna. Furcsa a már említett magyar katona is, aki Szapolyai János halálakor, a mohácsi csata után tizennégy évvel hajlandó csak erről mesélni. Ellentmondásos az a része is a történetnek, amelyben Lajos holttestének visszaszállításáról esik szó, ugyanis elképzelhetetlen, hogy a csatából elmenekült katonák visszatérnek még egyszer a Csele-patakhoz, és lámpavilágnál temetik el a királyt, amikor tudjuk jól, hogy Szulejmán egész éjjel harcészültségben tartotta az embereit. Viszont mindenki számára ismert tény volt, hogy Lajost a patak partján találták meg, így szükséges volt a holttestet is a történet hitelessége miatt odaszállíttatni. A menekülő király sebesülésére, amelyet három kortárs török történetíró is megerősített, kézenfekvő magyarázat volt, hogy az információt a törökök maguktól a magyar hadifoglyoktól szerezhetnék, akiktől szerették volna megtudni: mi történt Lajossal. Ezt a kútfőt támasztja alá Szulejmán már idézett fethnáméja, amikor a király sorsáról semmi bizonyosat nem tudott, hiszen hadifoglyoktól és nem az általuk megbízhatónak tartott török forrásból szerezte be ezt az értesülést. Az időrend szempontjából is megkérdőjelezhető Szerémi hitelessége, hiszen történetében a nagy leszámolás csütörtökről péntekre virradóan esett meg, míg a temetésre csütörtök hajnalban került sor. Tehát a királyt előbb eltemették vértől ázott ruhájában, aztán másnap éjszaka gyilkolta meg Szapolyai György Dunaszekcsőn.¹²⁰

¹¹⁶ Ezek után szükségessé vált, hogy a később elkészülő kritikai kiadásig, amelyet már Szádeczky is sürgetett 1892-ben, függelékként közöljük tanulmányunk végén újra a teljes Tatai-féle levelet. A szövegközlésben felhasználtuk Szádeczky olvasatát is. – SZÁDECZKY 1892/2. – *Szerémi kézirat* [128v] Nem tudni, hogy Tatai levele kihez íródott: „De morte Ludovici regis est epistola flebilis (...?) et ad Reverendissimum (...)lem ep(isco)pum (...)aralae(n.?)” Szádeczky igénybe vette Szilágyi Sándor, az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatójának a segítségét, ám hiába világitották át a címzést, nem sikerült megfejteniük.

¹¹⁷ *Mohács* 1926.

¹¹⁸ GYALÓKAY 1926. 246–255.

¹¹⁹ THURY I. 248.

¹²⁰ THURY I. 384. – GYALÓKAY 1926. 250. és a 296. jegyzet. – SZERÉMI 1961. 112; 288. Nem tartjuk kizártnak, hogy Tatai levelében említett vértanúság és a bátaszéki Szent Vér összekeverése is segített a mondanakör továbbfejlődésének.

A mohácsi csatavesztés hírére menekülő Mária királyné Neszmélyen értesült férje haláláról Czettrich Ulrik királyi kamarástól. Ekkor még tartotta magát az a történet, hogy hátha megmenekült a király és maga Mária is bizakodott benne.¹²¹ Miután minden remény eloszlott Lajos sorsát illetően, a királynő Sárffy Ferenc győri kapitányt bízta meg a holttest felkutatásával. A későbbi legenda születéséhez hozzájárult – felemás módon – ez a jelentés is, mivel sem a kihantolás idejét, sem a helyét nem árulta el, s nyitva hagyta azt a kérdést, hogy ki és mikor temette el legelőször a szerencsétlen királyt. Az eseménynek nagy valószínűséggel az áradás után kellett bekövetkeznie, amikor a víz annyira visszavonult, hogy az ott fulladt holttestek is előbukkanhattak és a török is biztonságos távolságra lehetett. Ez leghamarabb szeptember 3-a után történhetett meg. A legenda másik támpilléret jelentette az a Sárffy levelében is rögzített tény, miszerint Lajos holtteste ijesztő állapotban volt, teljesen szétrohadt és a fogazata illetve a jobb lábán lévő jegy alapján ismerték csak fel Czettrichék. „Ez itten a király őfelsége, az én mindig legkegyelmesebb uram holtteste, ez egészen bizonyos!, s térdre borulva, sírva megcsókolta. Minthogy így felismertük, kiástuk a testet, először fejét, aztán arcát lemostuk, és egész pontosan felismertük azokról a jegyekről, melyek őfelsége fogain voltak. (...) Nem akarok hízelegni, de főtisztelendő uraságod kegyeskedjék elhinni nekem, hogy sosem láttam emberi holttestet, mely ennyire épen maradt volna, ennyire ne lett volna undorító és ijesztő.”¹²² Ezzel ellentétben Tatai beszámolójának van még egy gyenge pontja, miszerint nincs forrás, hogy Szapolyai küldte volna őt, vagy valaki mást a király holttestének felkutatására. Szerémi (és Tatai) beszámolóját egy múlt században előkerült oklevél és egy gyűrű tette végképp hiteltelenné. Az oklevél azt tanúsította, hogy 1527. június 4-én Báthory István nádor jelenlétében az elhunyt király pecsétgyűrűjét Horváth Márton visszaszolgáltatta Mária királynénak. „Báthory István, Magyarország nádora és a kunok bírása ezennel tanúsítjuk, hogy nemes mlatoviti Horváth Márton néhai felséges Lajos király úrnak a pecsétgyűrűjét – amelyért felséges Mária királyné úrnő a Miklós mester, pécsi kanonok pecsétje alatt kelt írással őt küldte el a közelmúlt napokban azokhoz a jobbágyokhoz, akik néhai Lajos király úrnak az öltözékét a mohácsi mezőről magukkal vitték – jelenlétünkben hűségesen átszolgáltatta a királyné őfelségének, amelyet azután őfelsége a tanácsos urak jelenlétében szétvágtatott. Őfelsége mentesítette őt ezzel az ügyvel kapcsolatban, most pedig őfelsége példáját követve mi is a jelen oklevelünkkel teljességgel feloldjuk őt minden felelősség alól. Kelt Pozsonyban, Keresztelő Szent János születésének ünnepén, az Úrnak egyezeröttszázhuszonhetedik évében.”¹²³

¹²¹ JÁSZAY 1946. 47. – ORTVAY 1914. 204–206. – GYALÓKAY 1926. 251–252. – FRANGEPÁN 1927. 24–26. – BARTA 1977. 6–7.

¹²² *Mohács* 1987. 92–93. – GYALÓKAY 1926. 252–254. Kenyeres Balázs a törvényszéki orvostan akkor legnagyobb szakértőjét kérte fel a vélt ellentmondások feloldására. Kenyeres szerint nem áll ellentétben az a két tény, hogy egyrészt Lajos arcvonásai felismerhetetlenségig eltorzulnak, míg a hat hétig nedves helyen feküdt holttest kezdeti rothadása csökkent, majd megszűnt.

¹²³ PROKOPP 1967. – KISS 1976. 507–512. – Az oklevél fényképét közölte újabban PROKOPP 1983. 275.

Sárfyy jelentésében nem esett szó semmiféle gyűrűről, pedig a nagy jogi jelentőséggel bíró pecsétgyűrű haláláig rajta volt Lajoson. Miután a csata végeztével Buda felé nyomuló török sereg elhagyta a helyszínt, a rejtékhelyükről előmerészkedett környékbeli parasztok megtalálták a király holttestét, ami valószínűsíthetően szeptember első hetében történhetett. Így októberben a holttest felkutatására küldött Sárfyy már nem találta a gyűrűt, hiszen akkor említést tett volna róla a jelentésében. Talán a következő év tavaszára jutott el Pozsonyban tartózkodó Máriához a hír, hogy megtalálták a gyűrűt és azt az aranszív-medált, amelyet Lajos haláláig viselt. Horváth Mártont bízták meg azzal a feladattal, amelynek megbízólevelét Oláh Miklós, az akkori királyi titkár állított ki, hogy szerezze vissza ezt a kincset. Ez az oklevél bizonyította a későbbiekben, hogy Horváth eleget tett a megbízásnak és a jobbágyok hűségesen megőrizték, majd visszaszolgáltatták az ékszereket.¹²⁴ A gyűrűspeccéttel megerősített okleveleket a királyt mindenhová elkísérő jegyzője írta és bizalmas jellegű írásbelisége miatt a királyi kabinetiroda szerepét töltötte be az uralkodó mellett.¹²⁵ Mivel jogosulatlan birtokosa visszaélést követhetett volna el a gyűrűvel, ezért nem lepődhetünk meg Horváth küldetésén. Tanúk jelenlétében a gyűrűt széttörték és ezt oklevélben is megerősítették. Ugyancsak fontos volt érzelmi szempontból Lajos nyakában lógó aranszív, amelyet ezután Mária haláláig hordott, mivel végrendeletében külön is megemlékezett róla. „Férjem, a király halála óta aranszívet hordtam magamon, amelyet ő is élete végéig viselt volt. Parancsolom, hogy ez a szív a láncocskával együtt, amelyen függ, beolvasztassék és a szegények között szétosztassék. Két ember társa volt azok haláláig, kik az életben, szeretetben és hajlamban soha elválasztva nem voltak, azért semmisüljön meg az és változtassa meg alakját, éppúgy, mint az egymást szeretők testei.”¹²⁶

Szerémi beszámolóját így nem tarthatjuk hitelesnek, miszerint: „arany kereszt függött a nyakán, vékony ruhában és ingben volt, amint levetköztették, s az ujján jegygyűrű volt még tanulságul” illetve Tatai állítása: „nyakában vékony aranyláncon függő kis keresztel, s a házassági hűség aranygyűrűjével ujján” nem lehet igaz, hiszen a pecsétgyűrű és a nyaklánc csak 1527 júniusában került vissza Mária királynéhoz, addig azok a Mohács környékbeli parasztok őrizték, akik megtalálták és eltemették II. Lajost. S ha mind a két állítólagos szemtanú ebben a fontos mozzanatban valótlant állít, akkor történetük hitelességét a többi pontban is megkérdőjelezhetjük. Az oklevélben foglaltak szerint a királyi gyűrűspeccéttel széttörték, ezért meglepő volt, hogy a múlt században előkerült egy másik arany pecsétgyűrű „S(igillum) Ludovici Regis” körirattal Jankovich Miklós gyűjteményéből. A kollekción elárverezése után Andrassy Manó tulajdonába került, aki az 1876. évi árvíz-károsultak javára rendezett kiállításon mutatta be az ékszert és a gyűrűnek azóta se híre, se hamva.¹²⁷ And-

¹²⁴ Ugyanezt erősítette meg VERANCICS II. 24–25.

¹²⁵ BERTÉNYI 1986. 178–179. – KUMOROVITZ 1993. 71–73. – BERTÉNYI 1994. 247.

¹²⁶ ORTVAY 1914. 186.; 430. – PROKOPP 1967. 528. – KISS 1976. 507–512.

¹²⁷ IPOLYI 1876. 497.

rássy ismerte a Báthory-oklevelet, amelyet másfél évtizeddel ezelőtt ő adott ki először, csakúgy, mint a kérdéses pecsétgyűrűt, amelynek a rajzát is közölte. Az oklevél állítása és a pecsétgyűrű létezése közötti ellentmondást azzal igyekezett megmagyarázni, hogy II. Lajosnak két gyűrűje létezett, s csak az egyiket vágatta ketté Mária. Am ez a magyarázat bizonytalan alapokon áll több szempontból is. Egyrészt valószínűtlen, hogy a kérdéses gyűrűspecsét felkutatására ilyen nagy gondot fordító Mária és a nádor ne lett volna tisztában, hogy létezik-e másik gyűrűje Lajosnak és erről ne ejtett volna szót az oklevélben. Másodrészt, ha mégis létezett, akkor a Mohácson meglelt gyűrűvel együtt megsemmisítették volna az oklevél-hamisítók elleni védelem miatt. Harmadrészt, ha a 19. században előkerült pecsétet nem tudták volna megsemmisíteni valamilyen ok miatt, akkor mindenképpen megemlékeztek volna erről is az oklevélben, hogy a jogosulatlan használatot megakadályozzák. Végezetül, az Andrássy által közölt pecsét képe nem egyezik azokkal a lenyomatokkal, amelyeket II. Lajos gyűrűspecsétjével látott el az általa kiadott okleveleken.¹²⁸

Nem hallgathatjuk el viszont azt a zavaró tényt, hogy a Sárffy-jelentéssel ellentétben egy velencei kém szerint Czettrich lehúzta Lajos rothadó kezéről a jegygyűrűjét, szakállát kitepte és mindezt bizonyítékként egy zsebkendőbe csomagolva vitte Máriának. Ennek ellentmond, hogy Sárffy a gyűrűről nem ejtett szót Brodaricsnak szóló jelentésében, pedig bizonyára fontos aktus lett volna az ékszer lehúzása és a szakáll kitevése a holttest azonosításában. Ugyanakkor ebben a kémjelentésben is azt olvashatjuk, hogy a király teste sértetlen volt. Mégis találhatunk magyarázatot a másik gyűrűre. Andrássy tanulmányában bemutatott ékszer, amely nem azonos a csata után a jobbágyok által meglelt és 1527-ben Mária jelenlétében szétörtetett pecsétgyűrűvel, valószínűleg Lajos jegygyűrűje lehetett, amelyet Czettrich állítólag elvitt a királynénak. Ezért nem tehettek említést a Báthory-féle oklevélben a múlt században előbukkant gyűrűről, amely feltételezhetően Belgiumból Jankovichon keresztül került Andrássy birtokába. Mivel a Sárffy Ferenc jelentésében nincs szó arról, hogy a királyt a gyűrűjéről ismerték volna fel, elképzelhető, hogy a későbbi legendáriumban ez a mozzanat (Czettrich lehúzta a jegygyűrűt az azonosításra) ment át a köztudatba, hogy tudniillik Lajost ezzel az ékszerrel azonosították volna. Ha ezt a gondolatsort fogadjuk el, akkor Szerémi és Tatai állítása érdekes megvilágításba kerül, ugyanis mind a két változatban Lajos jegygyűrűjéről és nem pecsétgyűrűjéről van szó.

¹²⁸ ANDRÁSSY 1861. 49–64.; [V]–VI. tábla „E gyűrű Belgiumból került vissza. Mások meg azt állítják, hogy Jankovich ezen gyűrűt egy Munkács vidékén lakó orosz paptól vette légyen, s hogy ezen gyűrű Munkács vidékén találtatott volna.” – MARGALITS 1902. 91. Carol Ryme németalföldi diplomata 1571-es konstantinápolyi utazása során Mohácsnál megemléltette, hogy Lajost a pecsétgyűrűjéről ismerték fel. Tehát a történetnek ez a része majdnem fél évszázaddal később is elevenen élt Moháccsal kapcsolatban. – HLATKY 1938. 79–80. „A meglévő gyűrű formája, az aranyban olvasható vésés egyaránt a XVI. századra utal. Ettől függetlenül lehetne ugyan hamisítvány, ellenben a zománcozás színe és technikája azt bizonyítja, hogy XVI. századi ötvös műve.” – GYALÓKAY 1926. 328. jegyzet. – PROKOPP 1967. 531–533. – KISS 1976. 507–512.

Így alapvető fontosságú, hogy kiderüljön: hiteles forrás-e a velencei kémjelentés, mivel ebben az esetben az említett Báthory-oklevél nem cáfolja meg Szerémi és Tatai állítását.¹²⁹

A Szerémi-kérdés újabb állomása a történeti munka teljes magyar fordítása volt, amelynek először Erdélyi László, majd őt átdolgozva Juhász László tett eleget.¹³⁰ Székely György bevezető tanulmányában a polgári történetírással szemben marxista szempontból védte meg Szerémit, akit Mohács utáni Magyarország vezető politikusainál szélesebb látókörűnek nevezett. II. Lajos halála körüli legendát úgy értelmezte, hogy nem más, mint kiszínezése Magyarország tragédiájának, s az uralkodó osztály hitványságának.¹³¹ A legutóbbi időben Bartoniek Emma foglalkozott részletesen Szerémi forráskritikájával, külön teret szentelve II. Lajos állítólagos meggyilkolásának.¹³² Ő létezőnek tartotta Tatai Miklóst, s a „Kesergő levelet” neki tulajdonította. Feltárta Szerémi benső, személyes indítékait, azon túl, hogy Verancsics felkérésére írta meg művét, szerinte nem hanyagolhatók el az író érzelmi motívumai. Készítése a történetírással inkább érzelmi, tehát irodalmi és publicisztikai és nem tudományos jellegű volt. Ide kapcsolható Kulcsár Péter tömör jellemzése, amely szerint Szerémi skizofréniára hajló személyiség volt és állításainak hitelességét csak ott nem kérdőjelezhetjük meg, ahol más forrás is alátámasztja.¹³³ Megfigyelhető az egyetlen párhuzam Brodariccsal, Szerémi szintén Istent tartotta a legfőbb történelemformáló erőnek, de ezzel minden hasonlóságot elmondtunk a két műről.¹³⁴ Bartoniek munkájával egyidőben jelent meg Szakály Ferenc könyve, amelyben a

¹²⁹ JÁSZAY 1846. 106–107. – SANUDO 1895. T. 43. c. 228. Antonio Boemo jelentése (1526. november 12.): „Et che la serenissima Regina mandò Cetrizza suo camerier a cercar el Re dove el se impaludò, et che lo ha trovato in quella acqua cum le armadure tracte de dosso et poste apresso lui, et li trovò uno anelleto che già li donò la serenissima Regina, et lo cavò de dedo squarzandoli la pelle del dedo, et li cavò la barba et posta in uno fazoletto, la presentò a la Rezina (!), et nel corpo del Re non li trovò ferita alcuna. El qual posto in una cassa imepolata l'hanno portato in Alba regal, dove lui Antonio l'ha veduto in deposito in mezo la chiesia.” Mária egyébként Székesfehérváron azonosította a férjét. – MARGALITS 1902. 91. – GYALÓKAY 1926. 253.

¹³⁰ ERDÉLYI 1941. – SZERÉMI 1961. – Juhász László tervbe vette a kritikai kiadást, amely a „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” új sorozatában jelent volna meg, ám sajnos nem készült el a mai napig.

¹³¹ SZÉKELY 1961. 15–19.

¹³² BARTONIEK 1975. 57–86.

¹³³ KULCSÁR 1977. 1104. Kulcsár Péter az 1960-as években megvizsgáltatta Szerémi kéziratát egy szegedi elmeorvossal, aki alátámasztotta az udvari káplán tudathasadását.

¹³⁴ SZERÉMI 1961. 105. is megemlítette Brodarics háborzongató történetét: „És az özvegyek eldobták csecsemőiket a vízbe, mások eltemették őket a föld alá a töröktől való félelmükben, hogy ne hallják csecsemőik sírását. – Egyes szegény asszonyok az árokban földet szórtak rájuk, a csecsemőikre. És mondták, kik tudtak beszélni: Édesanyám, ne temess el engem, igazán nem sírok.” – BRODARICS 1977. 326. ugyanez: „Megtörtént többek között, amiről azelőtt aligha hallottunk, hogy szerencsétlen anyák élő kisgyermeküket, nehogy a sírás árulójuk legyen, a földbe ásták, ahol aztán – anyjuk onnan elmenekülvén – levegő nélkül nyomorultul megfulladtak.”

nevezetes napot fókuszba állítva elemezte a csata előtti diplomácia, honvédelem és belpolitika legfontosabb kérdéseit.¹³⁵ A következő jelentős mű, amely meghatározta későbbiekben Mohács hadtörténeti képét, Perjés Géza monográfiája volt. A magyar–török háború és a csata újszerű tárgyalása végén külön fejezetben emlékezett meg a király haláláról.¹³⁶ A hetvenes és a nyolcvanas években írott tanulmányaiban Barta Gábor több ízben is foglalkozott Mohács kérdéskörével és II. Lajos rejtélyes halálával.¹³⁷ A csatavesztés 450. évfordulójára kiadott tanulmánykötet, hasonlóképpen, mint a húszas években, az addigi kutatók eredményeit kívánta összegezni.¹³⁸

VI. A gyilkosság elmélete

Ezzel párhuzamosan létezik egy másik szál a történetírásunkban, amely II. Lajos halálával kapcsolatban hiteles forrásnak tartja Szerémi elbeszélését.¹³⁹ A legenda megalapozásához hozzájárultak a kortársak által terjesztett vádaskodások is, amelyeket a későbbi irodalom egy része tényként kezel. Szapolyaik trónigényére vonatkozó adatot Lajos születése után megbízható forrásból nem ismerünk.¹⁴⁰ Így utólagos belemagyarázásnak tűnhettek Cuspinianus, Hans Dernschwam és Szerémi híresztelése 1515-re vonatkozóan, tudniillik, hogy Szapolyai szeretett volna a király lenni. Ezek a rosszindulatú pletykák odáig mentek, hogy az erdélyi vajda az esztergomi érsekkel, a Habsburgok legfőbb támaszával szövetkezve kívánta volna eltenni láb alól a királyt, vagy miután meggyilkoltatja Lajost, megszerzi a trónt és Máriát is.¹⁴¹ Szalkay László titkosított levélben jelentette Zsigmondnak a mohácsi vész előtt három évvel, hogy Lajosról pamfleteket ter-

¹³⁵ SZAKÁLY 1975.

¹³⁶ PERJÉS 1979. 436–441.

¹³⁷ BARTA 1977. – BARTA 1981.

¹³⁸ *Mohács* 1986.

¹³⁹ JÁSZAY 1846. – MOGYORÓSSY 1884. – GOSZTONYI 1891. 28–39. – NEUSIEDLER 1926.

¹⁴⁰ JÁSZAY 1846 29. – *Mohács* 1987. 107. Guidotto velencei követ 1525. szeptember 3-án a következőket írta: „Ő az [Szapolyai János], aki a királyság legfelsőbb méltóságára vágyakozik.” – *Mohács* 1987. 134. Burgio jelentése a következőkről számolt be (1526. június 30.): „Különösen Szapolyai vajda és pártja vannak ellene [II. Lajos], akik – ez a gyanú erősen tartja magát – összejátszanak a törökkel.” – BALOGH 1929. LIX. Francesco Massaro titkári jelentése (1523): „[Szapolyai] örülne annak, ha az ország elveszne, hogy idővel ő maga visszaszerezhesse az erdélyiek segítségével s magát királlyá tehesse. De keveset fog élni, mert tüdőbajos.”

¹⁴¹ JÁSZAY 1844. 299–303. – ORTVAY 1914. 227–230. – HERMANN 1961. 39. – BARTA 1977. 17. – *Mohács* 1987. 134. Burgio szerint (1526. június 30.): „Nem lehet tagadni, hogy őfelsége élete veszélyben forog. Ha ugyanis nem megy le a harctérre, akkor saját alattvalói kezei közé kerül, aminek nem lehet jó vége, mert mindenki egész nyíltan őt és tanácsosait okolja az ország bukásáért.”

jesztenek, s ellene összeesküvést szőnek Magyarországon.¹⁴² Teljes volt a zűrzavar az ütközet utáni hetekben is, Zsigmond és Ferdinánd egyaránt várta a friss híreket Magyarországról. Ekkor kaptak lábra azok a mendemondák, miszerint többen látták a királyt, súlyosan megsebesülve a Csele-patak túlszéljén. Spanyolországba csak október közepére jutott el a csatavesztés híre, s ezzel egyidőben Itáliában az a legenda terjedt el, hogy Lajos mégiscsak győzött a csatában és Ibrahim basát élve fogta el.¹⁴³

A sorozatot Jászay Pál nyitotta meg a 19. században, aki monográfiájában jelentős szerepet adott Szerémi históriájának. Részletesen kitért Czettrich levelére, s egy lábjegyzetben néhány ellentmondásra hívta fel a figyelmet Lajos holttestével, illetve megtalálásának körülményeivel kapcsolatban.¹⁴⁴ Ugyanakkor leszögezte, hogy „Lajos király halálának miként története még homályban fekszik, s későbbi felvilágosításra vár.” A legenda továbbfejlődését mégis egy hevenyészve odavetett mondata tette lehetővé, miszerint „néhány évvel a szekesői egyházban ugyanott hová Szerémy utasíta, felásás történvén, két holttest maradványaira akadtak.” Ebből alakult tovább a rémtörténet a Dunaszekcsőn

¹⁴² ORTVAY 1914. 116. – *Mohács* 1987. 120. Ide kapcsolható Burgio 1526. március 27-i jelentése: „Őfelsége legalább is nekem nyiltan megvallotta, hogy jobban fél ezektől a magyarországi törököktől, mint a törökországiaktól.” – KULCSÁR 1981. 191. Az 1523-as bécsúj helyi találkozó a magyarok elégedetlensége, az üres kincstár, a török elleni védekezés mellett II. Lajos helytelen magatartása volt a téma. A tanácskozás kiváló forrása Krzysztof Szydłowiecki lengyel kanclár naplója. – ZOMBORI 1987. 107–117. – HOPP 1992. 51.

¹⁴³ *Acta Tomiciana* VIII. 222. Zsigmond lengyel király Brodarics Istvánnak: „Et proinde rogamus illum describere nobis non gravetur, qui certi istic sit, cum de salute ipsius Sermi. nepotis nostri, tum etiam de rebus hostilibus et statu illius regni Ungarie; nam varii rumores huc quotidie ad nos deferri solent, sitque ejus erga nos propensionis et observantie, qua consuevit.” – *Acta Tomiciana* VIII. 366. Jan Dantyszek lengyel humanista Piotr Tomickinek: (Granada, 1526. október 14.) „Alia non restant, quam, quum hec scriberem, venit novum ex Gallia, quod Sermus. Ungarie rex in conflictu cum Turcis occubisset. Ex Italia tamen felicior describitur successus: Sermum. Ungarie regem, accepta prius clade, ex Bohemis, Polonis et Germanis reintegrasse exercitum et Turcos profligasse ac ipsorum ductorem Ibreim Bassa vivum cepisse. Quod utinam verum sit!” – Érdemes összevetni egy velencei jelentéssel, SANUDO 1895. T. 42. c. 667. (1526. szeptember 16.): „Al presente notifica come ne li castelli del conte Bernardin è stà fato segni di alegrezza con trar artellarie et far fochi; et questo per la nova hauta che poi roto parte del campo del re di Hongria, il Re con le zente havia, et zonto il vayvoda de Ydria et il capitano Marco di bohemi asaltò il campo del Turco et quello messe in disordine et halo rotto et preso Imbraim basà.” – ORTVAY 1914. 203–206. – ARTNER 1926. 104–105. – *Mohács* 1987. 146. Burgio szeptember 5-én ezt jelentette: „Őfelségéről azt beszélük, hogy vitéz küzdelem után épségben távozott a harctérről, de nem tudni, hogy hová. Ez a hír volt itt elterjedve, s ez tartotta magát három napig.” – JÁSZAY 1846. 41. Ferdinánd szeptember 9-én értesült Lajos haláláról, s rögtön nekilátott igényelt jogait biztosítani, főként Zsigmond és Szapolyai ellen, akiknek trónigényéhez nem fért kétsége.

¹⁴⁴ JÁSZAY 1846. 105–107. Ellentmondásnak tartja, hogy a források egy része romlatlannak tartotta Lajos holttestét, annak ellenére, hogy augusztus 29-től október közepéig hevert a mocsárban.

talált két titokzatos hullával. Mogyoróssy János, néhány tévedéssel megtoldva, követte Szerémi munkáját és egy újabb adalékkal szolgált a két dunaszekcsői holttest ügyében. Szerinte az ott található Angyal-kápolnában temették egy sírba a királygyilkosság után Tomori Pált és Szapolyai Györgyöt. Scitovszky János pécsi püspök felkérésére 1840-ben ásatást végeztek a kápolna falainál, ahol két, egymás mellé helyezett emberi maradványra bukkantak, ám ezeket a csontokat az ásatást végző napszámosok szétszórták.¹⁴⁵ Podhradczky József átvitt jelentésű megjegyzését, miszerint II. Lajos halálát Szapolyai János okozta volna, szó szoros értelműnek vették és bizonyítékként kezelték a későbbi szakirodalomban.¹⁴⁶ Gosztonyi Jenő még egyet csavart a történeten, s lábjegyzetében már Dunaszekcső legendái közé illesztette a gyilkosságot, ráadásul összeszerkesztette Czettrich beszámolóját Szerémiével, miszerint Lajos csakugyan belezuhant a mocsárba, ám Tomori és Szapolyai kihúzták onnan, majd élve vitték tovább Szekcsőre, hogy ott később meggyilkolják.¹⁴⁷

Pázmány Dénes a húszas évek elején új szempontból vizsgálta meg Lajos halálát. A legújabb kutatások szerint, amelyeket a bécsi udvari titkos archívumokban ejtettek volna meg, tényleg Mária királyné gyilkoltatta meg II. Lajost két szeretőjével, Nádasdy Tamással és Czettrich Ulrikkal. Pázmány eddig ismeretlen spanyolországi kéziratokra hivatkozott, amelyről Ballagi Aladár tett volna említést neki szóban. Ő is a Dunába fojtotta Czettrichet, illetve összekeverte Szapolyai Istvánt Szapolyai Györggyel. Meglepő magyarázattal szolgált arra is, hogy miért nem lelte eddig a kutatás II. Lajos meggyilkolására vonatkozó levéltári adatot. Példaként Nádasdy Tamás Ferdinándhoz írt beszámolóját említette: „de a pergamenpapíros alsó része, épp azon a helyen, ahol Lajos személyére tér át, ollóval le van rézsút vágva. Régi szokás volt, hogy a magyar titkos részleteket az okiraton megsemmisítették vagy külön más aktába tették. Így történt ezzel is.” Az évfordulóra Neusiedler Jenő megismételte a fenti állításokat, néhány figyelemre méltó kiegészítéssel. Csele-patakot ő is túlságosan kicsinek találta, hogy a király belefulladásra és hiteles forrásként elemezte Szerémi krónikáját. Ugyanakkor helyesen látta meg, hogy az udvari káplán forrásai között leginkább a népkronikákat, a hagyományokat és a babonás hiedelmeket kell keresni. Nála is láthatjuk azt a makacs tévedést, amely a legtöbb

¹⁴⁵ MOGYORÓSSY 1884. 36. Bizonyítékként hozza Garay Alajos (1818–1886) dunaszekcsői plébános levelét, amelyet 1881-ben küldött hozzá. – GENTHON 1959. 75. Feltételezhetően a falu hajdani temetőjében álló régi kápolnáról lehetett szó, amely 1775-ben épült, s a 19. század első felében klasszicista stílusban átépítették.

¹⁴⁶ PODHRADCZKY 1832. 68. – MOGYORÓSSY 1879. 42. – GOSZTONYI 1891. 37–38. – NEUSIEDLER 1926. 14–23.

¹⁴⁷ GOSZTONYI 1891. 29–31. „E pontra nézve megjegyzem, hogy 1840–41-ik évben Scitovszky János, akkori pécsi püspök, utóbb esztergomi prímás, felszólítására a szekcsői szigetben ásatások történetén, az »Angyal kápolná«-nak romjai alatt négyszögű falak között egy sírban két, egymás mellett fekvő csontváz találtatott, mit azonban az ásók, mire a felügyelő odaérkezett, szétszórtak. Igazolja e tény a helybeli nép, mely az ásatás körülményeire még élénken emlékezik. Íme a királygyilkos és annak megbosszulója egy sírban!”

övéhez hasonlatos munkát is jellemezett, miszerint Szerémi részt vett volna a mohácsi ütközetben. Másik visszatérő hamis állítása az volt, hogy Lajos, bár beleesett a Csele-patakba, onnan élve húzták ki a testőrei és vitték Dunaszekcsőre. Érdekes, hogy Tatai-féle változatot vegyítette Szerémiével, holott a többi királygyilkosságot taglaló mű írója mindenáron ragaszkodott Tatai szerzőségéhez és személyéhez. Munkája végén ismertette Lajos meggyilkolásának másik változatát is. Itt a kényszerhelyzetben lévő Mária lett a gyilkosság megrendelője, akit meddsége miatt az a veszély fenyegetett, hogy a pápa felbontja Lajossal a házasságát és nem tudja biztosítani a Habsburgok részére az örökösödést. Így maga is kiszorulhat a hatalomból, tehát két szeretőjével, Czettrich Ulrikkal meg Nádasy Tamással kitervelte és végrehajtotta a gyilkosságot. Bizonyíték erre ismét a cseh háromélű kard lett és a királyi kamarás – állítólagos – erőszakos halála Komáromnál.¹⁴⁸

Baráthosi Balogh Benedek munkájában a Csele-patak rehabilitálását tűzte ki célul. Ezek szerint Lajos haláláért nem ez a csermely a felelős, azzal kiegészítve, hogy a gyilkosság valódi megrendelői a Habsburgok voltak.¹⁴⁹ Gyakorlatilag megismételte Szerémi állításait, azzal az ismert kiegészítéssel, hogy egy oklevelet a bécsi levéltárban megcsonkítottak ott, ahol II. Lajos igazi halálát tárgyalta. Itt valószínűleg Pázmány által említett irat történetét vette át – hivatkozás nélkül – az író.¹⁵⁰ Az irodalmi stílusban vallomást tevő Csele-patak tételesen sorolta fel, hogy miért nem okozhatta II. Lajos halálát.¹⁵¹ Szerémi kéziratával

¹⁴⁸ NEUSIEDLER 1926. 18–22.

¹⁴⁹ BARÁTHOSI 1937. 26. „És itt ütközik ki a Habsburg-gazság egy másik oldala. Felidézték a háborút, amelyben minden emberi számítás szerint mi csak veszíthettünk, ők pedig arattak. A gyászoló ország kétségbeesett jajsikoltásán a Habsburg-kamarilla kézdörzsölő örömmámorban úszik. A cserbenhagyó elárulás elhallgatásának elleplezésére használják azt a Habsburg kitalálású vakulj magyar beállítását, hogy Mohácsnál a magyarság mint védőbástya vívta a kereszténység harcát a pogánnyal.”

¹⁵⁰ BARÁTHOSI 1937. 29. „Hatodszorra említjük meg Nádasy jelentését, amely a bécsi titkos levéltárban van. Ezt a jelentést megcsonkították. Azt a részt, amely II. Lajos király halálát tárgyalja, ollóval levágták, pedig ez volt a perdöntő a király halálában. De éppen ez a megcsonkítás a legfényesebb igazolása annak, ami Lajos királlyal történt.”

¹⁵¹ BARÁTHOSI 1937. 29–30. „Fejtegetésünk során mindenképp hallgassuk meg a Csele-patak vallomását, amellyel lemossa magáról a királyölés bectelen vádját. Íme, miket mond: Aki engem csak egyszer látott, rögtön tudja, hogy én nem ölhettem meg királyomat. Hatodrangú kis patakocská vagyok, alig másfél méter széles. Vízem alig van s csak ha nagyobb eső jön, büszkélkedhetem annyival, amennyibe még egy ma született csikó sem tudna beléfulladni. Meredek partjaim sincsenek s geológiai viszonyaimnál fogva nem is lehettek soha. Nem kérkedhetem azzal sem, hogy partjaimon suhogó nádasok hallgatják csörgedezésemet. Csak ott, ahol játékos futásom végén a Duna-ágba torkollok, találkozom sáros mocsárral. Belém hát még, árvíz esetén sem fülhott a király, legfeljebb ebbe a Duna-ágba. De ezt sem hihetem. A belefulladás helyének mondott rész a csatától alig 10 kilométerre fekszik. Királyom, aki erőstermetű, lovagi tornában elsőrendű hatalmas ifjú volt, 7000 emberrel menekül. A török, cselettől félve, nem üldözi. Nem tudom, hogyan képzelhetik el az emberek egy királyról, hogy olyan nyomorult lovon jön a csatába, amely 10 kilométernyi futás után nem tud szelíd medremen átugorni. Ha pedig azt mondják, hogy nádas

kapcsolatban is meglepő eredményre jutott az író, amikor azt kívánta megmagyarázni, miért írta meg Szerémi a királygyilkosságot, hiszen végig Szapolyai Jánost szolgálta. Baráthosi szerint erre a válasz csupán annyi, hogy az eredeti kézirat elveszett és a másolatot Bécsben készítették.¹⁵² A legenda különös fordulatot vett ebben a munkában, ugyanis a következő feltételezése szerint Tomory Pál és Szapolyai György nem Dunaszekcsőn nyugszanak, mint ahogyan a múlt századi irodalom feltételezte, hanem holttestüket Lajos hullája helyett Székesfehérváron helyezték a márványkoporsóba, hiszen nem képzelhető el, hogy az éjszakai mészárlás két nagy ellenfelét a helyszínen temették volna el. Az író viszont ebben az esetben tartozik azzal a magyarázattal, hogy akkor hol nyugszik II. Lajos magyar király, akit Baráthosi szerint nem temethettek jeltelen sírba a Csele-patak partján. Szerémi és a többiek történetét, a királygyilkosság alapjáról indulva, cáfolta meg pontról pontra. Szerinte a háromélű kard is bizonyíték volt a Habsburg-gyilkosságra, hiszen a magyarok nem használtak ilyen fegyvert, míg a cseheknél akkortájt nemzeti harceszköz volt. Háttérben a feslett nőszemély, Mária és bátyja, a trónra éhes Ferdinánd állhatott. Az ítéletvégrehajtó ebben az átszerkesztett történetben Czettrich Ulrik cseh kalandor lett. A menekülő királyné a Duna felé vette az útját, s a mohácsi révnél a kalandor cseh zsoldosai-val meggyilkolják a királyt, s tetemét a vízbe dobták. Czettrich Neszmélyen találkozott szeretőjével, Máriával, aki előtt Lajos gyűrűjével bizonyította, hogy elvégezte a piszkos munkát. Ám nem élvezhette cselszövésének gyümölcsét, Komárom előtt a Dunába fojtották a sokat tudó merénylőt. Baráthosi így fejezte be a történetét, amelyben felmentette Szapolyai Györgyöt és a Csele-patakot a királygyilkosság vádjáról: „II. Lajos és a mohácsi 24 000 halott a Habsburgok áldozatai, láncszemek a magyar vértanúk sorozatában. Ez Mohács története.”¹⁵³

Nemeskürty sokat vitatott könyvének kiinduló feltevése az volt, hogy Mohács tragédiájának az okozója a bűnös uralkodó osztály, aki ahelyett, hogy a népre támaszkodva megszervezte volna a honvédelmet, inkább egymás ellen fordulva hajszolta az országot végzete felé. A történet központi alakja a démonizált Szapolyai János lett, aki a Dózsa-felkelés kegyetlen leverőjeként gátlástalanul tört a hatalom megszerzésére. Az európai helyzetet elemezve arra a megállapításra jutott az író, hogy a Habsburg-ház trónra jutása helyes és hasznos cselekedet volt. Nemeskürty

---

iszapba fulladt, nem mondanak igazat, mert olyan bolond nincs, aki a Dunát akarja átugratni lovával. Azt is mesélik, hogy lova megsebesült s azért nem tudott rajtam keresztülözölni. Hát kérem, jöjjenek s nézzenek meg. Ha egy lovas belém esik, elzárja egész medremet. Hogy fülhatott hát belém jó királyom s hú apródjai! El sem fértek volna bennem. De másképpen is, ki hiszi el 7000 magyarról, hogy királya kidőlt lova helyett ne adott volna alája másik lovat, ha más nem, két, életre-halálra hú apródja, Aczél és Trepka. Én magamba nem fullaszthattam s el sem temethettem. Igazán csak Brodarics és Gottlieb urak Habsburg-védő meséje, hogy 50 nap múlva találták meg nem is létező iszapomban és sásomban. Ha meg a torkolatomnál lévő dunai sásban volt, akkor halva dobták oda. Mindezek alapján kérem felmentésemet s becsületem helyreállítását.”

¹⁵² BARÁTHOSI 1937. 31. „A bécsi levéltárban őrzött másolat a XVII. századból való. Ez is ott készült, ahol annyi történeti okmányt eltüntettek, vagy meghamisítottak a Habsburgok érdekében.”

¹⁵³ BARÁTHOSI 1937. 32–35.

ebben a sajátos keretben mesélte el a király halálának általa elképzelt változatát.¹⁵⁴ A költői kérdésekkel megtűzdelt elemzése ügyesen vegyítette a lehetségest a megtörténnel és a valóságot lehetetlennel. Erre az álláspontra kemény kritikai felelet készült a történészszakma korszakkal foglalkozó képviselői részéről.¹⁵⁵ A rendkívül éles hangú bírálók az íróban a vélt vagy valós nacionalizmus ellen fellépő, illúziókkal leszámoló sikerkönyv íróját látták, aki a történelemtől élvezetes stílusban, szándékos torzításokkal és csúsztatásokkal írt.¹⁵⁶

Az évfordulóra írt tanulmányában Zakar András azt fejtette ki röviden, hogy a Fuggerek által irányított Mária ötlette meg II. Lajost természetesen a szeretőivel.¹⁵⁷ A legenda következő állomása már egy népszerű rádióműsorban bukkant fel, ahol újabb érdekes adalékokkal gazdagodott a mítosz. Volt olyan történet, amelyben a bogumil és huszita eretnecség üldözése okozta volna Lajos halálát, volt, ahol a két régi elemet szerkesztették össze: Szapolyai György a gyilkos de Czetrich Ulrik cseh kardjával követte el a merényletet. A rádióhallgatók említést tettek egy Bécsből származó titkos iratról, amely valahol Magyarországon pusztult volna el. Ez feltételezhetően a Pázmándy által említett, később megcsonkított bécsi oklevél lehetett.¹⁵⁸

Ezután Grandpierre Endre a magyar történelmet újszerű nézőpontból tárgyaló kötetben, két kiadásban jelentette meg a királygyilkosság történetét.¹⁵⁹

¹⁵⁴ NEMESKÜRTY 1966. A koncepció főbb elemei: 21. „Vele született rossz tulajdonsága: hirtelen dühkitörései s ilyenkor vérengző kegyetlensége talán ennek a gyengeség látszatát mindenáron ellensúlyozni akaró gátlásnak hatására uralkodott el rajta már beteges mértékben.” 37. „Magyarország ilyen szerencsésen még egyetlen katonai vereséget sem vésztelt át, mint ezt.” 40. „János nem merte felfegyverezni a parasztságot; ez végzete lett.” 45. „Ezért a helyzetért sem a török, sem Zápolya János, sem Mohács nem felelős. Csak és egyedül a magyar nemesség.” 58. „Ha így nézzük a dolgot, a Habsburg-ház trónra emelése helyes és hasznos cselekedet volt.”

¹⁵⁵ A Mohács-vita legfontosabb hozzászólásai: SZAKÁLY 1968. 260–264. – SZAKÁLY 1969. 39–47. – BARTA 1975. 94–107. – KLANICZAY 1975. 783–798. – BEKE 1976. 100–103. – VEKERY 1976. 715–727. – PERJÉS 1976. 829–842. – BARTA 1976. 918–927. – NEMESKÜRTY 1976. 928–938. – KERESZTURY 1976. 938–941. – FARAGÓ 1976. 941–942.

¹⁵⁶ NEMESKÜRTY 1966. 221. „hanem a magyar nacionalizmus Európában szinte egyedülálló módján nyugodtan és zavartalanul meghamisítjuk a saját történelmünket.” – SZAKÁLY 1968. 260–263. Elfogadhatatlannak ítélte, hogy a kötet szerzője történészek felé regénynek, a nagyközönség számára pedig történeti munkának tartja könyvét.

¹⁵⁷ ZAKAR 1976.

¹⁵⁸ BARTA 1980. 5–6. – BENDA–BARTA 1988. 73–79. „Meg vagyok győződve arról, hogy II. Lajos nem a patakba fulladt bele, hanem saját üldözésének a kelyhéből ivott. Ugyanis a magyar királyok, már az Árpád-háziak közül néhányan, majd az Anjouk és a későbbiek is, üldözték az akkor eretneknek tartott bogumilokat és huszitákat. Ezek pedig az igazi hitet és vallást hirdették és képviselték. Tulajdonképpen ez ütött vissza 1526-ban, olyan Mohácsunk lett, mint nekik volt.” illetve „Noszlopi Tivadar Elmúlt idők című munkájában olvasta, hogy Lajos királyt meggyilkolták. Azt is tudja, hogy Szapolyai György a király apródjának, a cseh Czetrich Ulriknak a kardjával szúrta le a királyt.” – NOSZLOPY 1910. 84–86. Noszlopy Tivadar (1861–) kaposvári tisztviselő Szerémi alapján tárgyalta Lajos halálát, ám Gosztonyi elméletét nem fogadta el hitelesnek.

¹⁵⁹ GRANDPIERRE 1989. 143–175. – GRANDPIERRE 1991. 207–229.

Utolsó könyvében rendkívül egyéni elképzelésébe ágyazódott be II. Lajos halála. Grandpierre művében történelmünk rendhagyó ritmusának bizonyítékait sorolta fel, dialektikus szemléletében históriánkat váltakozó gyorsulásokként és lassulásokként jellemezte. Ennek a megközelítési módnak a lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy az író tervszerűséget vélt felfedezni királyaink életével, pontosabban élettartalmában és halálában.¹⁶⁰ Ennek fényében értelmezte a vegyesházból származó királyaink uralkodását, amelyben II. Lajos regnálása egy ellenszakaszban valósult meg, ahol gyorsuló ritmusban mindössze tíz évet trónolt, ellentétben atyjával és I. Mátyással. Véleménye szerint a jelek határozottan arra utaltak, hogy a „fejlett titkos ügynöki hálózattal rendelkező Habsburgoknak sikerült kiküszöbölniük a történelmi események ritmusát felpörgető külső zavaró tényezőket, illetve elhárítaniuk a királygyilkosságokra törő titkos erők tevékenységét.” Az általa értelmezett számadatokból arra a következtetésre jutott, hogy az Árpád házi és vegyesházi királyaink uralkodási éveiből 791 év, míg a Habsburg-korszak uralkodóinak mindössze 26 év hiányzik. Érvelésének lényege: a magas kort megélt Habsburg-uralkodók az optimálisnak mondott időszakot (33–60 életév) többnyire elérték, ugyanakkor a többi királyunk, kevés kivétellel, fiatalon meghalt. Grandpierre szerint, míg a Mohács előtti történelmünk töréseit rejtett erők, többnyire ma napig ismeretlen háttérben álló tényezői okozták, addig a Habsburg-uralom alatt ezek a központi hatalom folytonosságát szaggató titkos erők kiiktatódtak.¹⁶¹ II. Lajos rejtélyes halálát tárgyaló fejezet ennek ismeretében íródott. Az aprólékosan elemzett Sárffy-jelentést nem fogadta el hitelesnek, ám a beszámoló lényegét abban látta, hogy Szapolyai megválasztását törvénytelennek tüntette fel és hiteltelenítette. Hiteles forrásként elemezte ugyanakkor Szerémi históriáját, s a két beszámoló valós és vélt elmentmondásait ügyesen ütköztette össze. Végső konklúziója a következő volt: II. Lajos halálát összeesküvés okozta.

A legkülönbözőbb információhordozókon őrződött meg a királygyilkosság legendája az utókornak, gondoljunk csak a Verancsics-család tulajdonában lévő Szerémi-kéziratra, a korabeli magyar, cseh, horvát, szlovák és német nyelvű históriás énekekre, olasz nyelvű kémjelentésekre, az akkor újdonságnak számító *Neue Zeitung*okra, a 16–17. századi nyomtatott történelmi munkákra, kis példányszámú szakkönyvekre, hatalmas dicsőséget hozó sikerművekre, népes hallgatótáborral rendelkező rádióműsorokra. Így nem tarthatjuk furcsának azt sem, hogy a mítosz az adatáramlás legújabb vívmányán, a világot behálózó interneten is felbukkant.¹⁶²

¹⁶⁰ GRANDPIERRE 1991. 10–11.

¹⁶¹ GRANDPIERRE 1991. 10–49.

¹⁶² Elsősorban a „Nimrud” internetes levelezőfórumra, s „Középkor” nevű újságára gondolunk. Itt mondok köszönetet Hosszú Gábornak (Budapesti Műszaki Egyetem), aki lehetővé tette mindannyiunknak, hogy a rendkívül izgalmas vitában és eszmecsereben részt vehessünk, s megköszönöm vitapartnereimnek kiváló hozzászólásait, amelyek nélkül ez a tanulmány nem készült volna el. A levelezőfórum címe: <http://nimrud.eet.bme.hu/14/>.

Függelék

I. Georgius Sirmiensis: *Epistola de perditione regni Hungarorum*.¹⁶³

[129v] Mira res, posth *propagines* Joanni Corvini *exterminacionis* in tota Hungaria non *verebatur* confiteri recte peccata sua Emericus Therek, nec Ambrosius Sarkan. Ordinati sunt ad Romam peregrinari propter indulgenciam confessionis; et cumque ad Beatissimum Papam convenissent cum magno dono, eum merverunt, et Sanctissimus eodem tempore, ipsos laute observavit. Post unam septimanam Sanctissimum rogaverunt, ut eos exaudire dignetur; Sanctissimus precepisset, ut eis confessorem ordinarent. Illi quidem noluerunt, solummodo peculiariter ad suam personam vellent confiteri. Sanctissimus ait: „Quod si non ultis alium preter me.” Papa secundo die *preparavit* se audiendum, et in pretorio suo sedem pontificalem statuere precepit.

[129r] Et resedit ibi, confidebatur Emericus Therek, quod in multis modis perjuris fuisset, ac quomodo *exterminavisset* genelodiam Mathie Regis Corvini per intoxicaciones de manibus propriis, et sic usurpasset *possesiones* domini sui Joannis Corvini; et sic *dealii is*. *Quod jam difinivisset* confessionem, ut pro *animam* ipsius domini sui unum claustrum edificaret, et religiosos ordinaret. Et alter latro Ambrosius sic de homicidio et de aliis. Et¹⁶⁴ venerunt ad Hungariam; et mox unum claustrum optimum et hornamentis suis bene hornaverat in Futagh extra civitatem, et captivos Turcas¹⁶⁵ cum eis sub baculo compellebant ad adjuvandum lapidiciis. Et ego dum scolasticus eram, sepe fabulabam cum eis privatim, ut ne factores sentirent, sub lingua Traciana; et semper dicebant mihi: „Ecce nos laboramus, sed per Turcas rursum diruatur.” Et ego sic dicebam, et sic est *etc*.

[130r]¹⁶⁶ Cumque obsedisset Vienam rex Mathias, mira res, quod ingenia Maiestatis suae nil proficiebant contra muros Viennenses, vel aliqua paries fuisset diruta contra bombardas regiae Maiestatis. Et venit Jacobus magister ad regem, et ait: domine rex nescimus quid sit, quod ingenia Maiestatis vestrae nil poterunt nocere munitibus Viennensibus. Et dixit rex, mira rex magister Jacobe, si ita factum est. Sciscitatus erat de prudentibus et de astutibus. Ait ad regem unus studiosus vir: credat Maiestas vestra, quod non potest nocere parietibus Viennensibus, donec magister Glogor hic in civitate erit. Rex e converso: quare Ait studiosus: rogaverunt eum in collegio studentes sui, ut lectiones, quas continuere¹⁶⁷ facit,¹⁶⁸ donec expleat. Fecit scriptas characteres in carta virginea,¹⁶⁹ et ad quatuor angulos¹⁷⁰ abditavit; donec per-

¹⁶³ *Szerémi kézírata* [128r–134v]: A Wenzel- és a Szádeczky-féle kiadás hibás olvasatát a szövegből kurzívval emeltük ki, a közlésben pedig betartottuk a levelek szerinti tagolást. A kéziratba bekerült későbbi betoldásokat, javításokat lábjegyzetben hozzuk. Bekötéskor a kézirat utolsó leveleit, valószínűleg még a 16–17. század folyamán, összekeverték, s így csak az értelem illetve az őrszavak segítségével lehetett helyreállítani a levelek eredeti sorrendjét. A kéziratot nem betűhíven közöljük, rövidítéseket pedig feloldottuk. A szövegben található kihúzások többségükben a szerző javításai.

¹⁶⁴ Valami áthúзва

¹⁶⁵ Valami áthúзва

¹⁶⁶ 130r–130v kimaradt a Wenzel-kiadásból és a magyar fordításokból.

¹⁶⁷ Javítva: *continuerat*

¹⁶⁸ Kihúзва: *faciebat*. Javítva: *pacifice*

¹⁶⁹ Javítva: *virginea*

¹⁷⁰ Más kézzel: *civitatatis*

severant ibi, nil poterunt nocere ingenia Maiestatis vestrae. Dixit: nonne hic est tunc magister meus Glogovita in civitate *Viennense* Dixerunt: etiam domine! Et rex statim post ipsum erexit¹⁷¹ simulando unum studiosum virum, et scripsit rex ei, et simpliciter eum rogans et deprecans sibi

[130v] ut veniret, ne tardaret, ibi, et ego illam summam¹⁷² studentibus in duplo dissolvam sibi. Et iste studiosus vir apprehendens in manibus scedulam regiae Maiestatis et in subsilencio ad Glogovitam in collegio allata erat in manibus sedula de cartigero Glogovite. Glogovita perlegit et intellexit, relationem nullam fecit, tantum hec dixit: jam voluntas regiae Maiestatis erit. Et altera die convocationem fecit scolasticibus suis, et dixit eis: jam quisquis intendat se ipsum ad patriam domui suae et meam sallariam, quod mereor, reddatis. Et studentes dixerunt: quomodo nos oportet evadere hostem Hungarorum? In prima hora Saturnii cum minuta Saturnis, et una carectem¹⁷³ in manibus eorum aplicavit. Persolverunt ei, quantum potuerunt, extra libere de civitate sine impedimento extra ierunt. Quod vidit Glogovita studentes de civitate exeuntes, et ipse pohec¹⁷⁴ de quatuor angulos collexit carectes(!) scedulae et sic ad regem sub papillione ejus resedit.¹⁷⁵ Videns pauper¹⁷⁶ rex Mathias Glogovitam,¹⁷⁷ ait illi: bene mecum fecisti. Dixit jam Glogor: ingenia vestre Maiestatis miro modo videbis muros et paries dirutas cadentes in terram. Et jam Jacobum magistrum vocare fecit, et qua tures fortes¹⁷⁸ sunt ingenia mea preparare debeas. Et sic factum est.¹⁷⁹

[128v] De morte Ludovici regis est epistola flebilis (...?) et ad Reverendissimum (...lem ep(isco)pum (...)aralaen.(?)

Dum scribebant anno 1526.¹⁸⁰ ac eodem anno erat littera domincalis G. Et eodem anno moverat se Cesar Turcarum nomine Zoltan Zeliman versus Hungariam in octava Joannis Baptiste contra Regem Ludovicum jam post acceptam nobilissimam arcem Nandor-Albam, ac ex commissione sua potencia per fluium Zawa et per fluium Drawa pontes preparare fecerat. Et¹⁸¹ vidit Cesar predictus, quod nullus obstantem sibi, et venit adacter per pontes fluiuorum, que findunt insulas regiones, et castra metatus erat sub arce Soklos. Inde quidem¹⁸² adolescens Rex *Lodovicus*, qui erat inexpertus in rebus bellicis, quasi amens tacebat; et Hungari optimates ac barrones expectabant de ipso ut quid deberet eis facere. Jussit cancellario episcopo Thome Jauriensi litteras scribere, et mox allate fuerunt epistole per precursores Regie Majestatis ad Bohemiam, et ad Germaniam ex Reginalis Majestate Marie, et ad alias provincias Regni Hungarie. Ut putavimus, venerunt decem milia virorum exceptis Hungaris. Inter hec erat unus Hungarus astrologus nomine Melchior, qui Papam fertur dixisse convaluisse, et in carta sua praticare fecerat nativatem suam, ut ne abiret¹⁸³

¹⁷¹ Javitva: *direxit*

¹⁷² Javitva: *Salarium*

¹⁷³ Javitva: *characterem*

¹⁷⁴ Javitva: *post hec*

¹⁷⁵ Javitva: *resedivit*

¹⁷⁶ Javitva: *pauperem*

¹⁷⁷ Valami kihúzva

¹⁷⁸ Valami kihúzva

¹⁷⁹ Betoldva: *et erant barones ac nil*

¹⁸⁰ Margón kiemelve: 1526

¹⁸¹ Kihúzva: *quod*

¹⁸² Kihúzva: *vel*

¹⁸³ Kihúzva: *Maria Virgo assumpta est*

[131r] ne abiret ad bellum; quia ibi relinquetur quasi in una botta juxta palludem. Allata quidem erat carta, de manu precursoris; sed a Rege Lodovico abditaverunt, ad scitum ipsius neglexerunt perlegere, ut bella sua ne in desperatione remaneret. Et eodem tempore erat etiam unus astrologus apud Reginam Mariam nomine Joannes Borguirius Alemanus, practicavit sibi horam bonam, in qua sese moveret ad bellum, ut in die Laurenti martiris, quod est in sexta feria post meridiem in prima hora¹⁸⁴ Venus. Ilico movit se Rex Lodovicus cum gente predicta, et Regina Maria in arce Buda relicta erat. Et Rex Lodovicus castra metatus erat juxta civitatem Tolnensem secundo die egressu suo de Buda, et cum eo quattuor capellani, et quintus Anthonius doctor sacre theologie professus, ac ipsius Regis Lodovici egregius predicator; et insuper Hungarorum optimates, *quod* sencientes Regem fore jam castore suo existentem, quilibet sese peculiariter cum acie sua currebant hilari corde circa ipsum. Quod vidisset Rex Lodovicus gentem suam copiosam, iterum crevit se infra opidulum Batam, ubi sacramentum sanguis venerabatur. Et ibi Rex Lodovicus in die Assumpcionis Marie predicacionem et missam audivit, et confessionem fecerat, ac insuper communicavit, et in sermone Anthonius doctor subito prophetaverat. In exordio suo animabat milites ac utramque gentem ad pugnam contra etnicos: „Fratres amantissimi, subito erimus in cena agni pascalis cum eo;” postea revocaverat, et confortabat eos milites in conflictione *prosperitatus*. Quidam ridebant, quidam autem ad jocum non accipiebant

[131v] Jam de *ditto* opido Batha descenderat Rex Lodovicus cum exercitu suo proxime opidulo Mohach, in campo castra metatus est. Et quod audisset Cesar Zoltan Zeliman, mox crevit se adversum Regem Lodovicus, et ilico inceperunt extraque parte pugillum dare inter se in duo ebdomadam integram. Et super Christianis per Deum dabatur triumphum cathervatim; et dixerunt Cesari raucore verbo Turci basse: „Quod si integraliter pugnam non demus eis, ex nostris pauci redidemus statim de Turcis.” Quod audiens Cesar Turcarum, mox alas sua extendere fecit cum Ismaelitica gente sua quam ad tria miliaria, et ex utraque parte pagani, et Christiani steterunt facie ad faciem ad pugnam. Et in quarta feria in die Joannis Decolacionis Baptiste post horam terciam meridionalis irruerunt in conflictum, et ibi prevaluerunt Hungarum gentem Ismaelite. Et quod vidit Rex Lodovicus prophetavit dicens: „Vos Scitie genus, pugnat viriliter ista vice; quoniam *attenu*s non habebitis Regnum Hungarorum. Ego nempe hic moriar; de hac die Budam negligam visibus meis.” Et erat principaliter belli ductor Georgius Zepusiensis, et cum eo Paulus Thomori, qui erat archiepiscopus Bachiensis, et erat jam in sacris. Et alii optimates ibi multi per arma hostibus *prostati* erant ad terram; et Regem Lodovicum Isti duo predicti Barrones inter se ipsos acceperunt, et duxerant pacifice Regem Lodovicum citra palludem Chele.¹⁸⁵ Et portaverunt Regem ad villam Scecchew ad domum plebanii. Et erat valde in crepusculo noctis¹⁸⁶ ac pluviosa, et erant duo miliaria magna de quo loco venerant. Et erat stuba calida plebani, et ibi Regem Ludovicum exuerant de lorica metallina, et cassidem eius. Dum sederet Rex Lodovicus tanquam lassus; et refectionem parvam cito preparaverunt, ut jam comederet. Dixit Paulus Thomori „Comedat cito Regia Majestas Vestra, quia Turci celeriter post nos

[128r] post nos festinant.” Et ait ad Georgium Sepussiensem: „Vestra magnificencia eat ad hospicium suum, et ego similiter ad meum, non tardemus, statim equitare debemus versus Budam.” „Ego sum paratus, ait Georgius, solummodo Vestra Reverenda dominacio eat se ad hospicium; ego quidem Regem explorabo.” Paulus Thomori discessit ad hospicium cum familia sua cum lampadibus. Inde qui-

¹⁸⁴ Valami kihúzva

¹⁸⁵ Aláhúzva: *Chele*

¹⁸⁶ Áthúzva: *cum*

dem Georgius ait Regi Lodovico: „Tu corizator Rex! Tu mekator Rex! Tu iniuste Rex! Quod perdidisti Regnum Hungarie, et juris patronatum nostrum omnes possessiones, ducis Laurencii, qui obligaverat sese in defectum seminis, et pater noster sic ei e conversor.” Ait Rex Lodovicus: „Non mea voluntas, sed magnatorum et prelatorum.” Rapiens per timpum Regem furibunde, mox in tribus locis de latere dextro finxit cum spata triacute Bohemica. Citrich et alii cubicularii Regie Majestatis terrerunt se, et fugam dederunt ad hospicium Pauli Thomori, et dicebant clamore valido: „Cito cito, magnifice domine, quia occidit Regem Lodovicum Georgius Sepusiensis.” Quod audisset archiepiscopus Bachiensis, surgens illico seviendo cum caterua sua irruit adversus Georgium *Sepusiensem*, et ipsum reinterfecit. Quod audisset belli ductor Georgi *Sepussiensis*, quamobrem erat maxima pars Georgiana, et reinterfecerunt Paulum archiepiscopum. Et erat valde in crepusculo noctis, et domos in villa igne accensa, et sub flamma igne plusquam erat in duobus horis conflictio ex utraque parte. Et magnus clangor erat, quod in duobus milliariibus sonabat in aere clangor eorum. Ita fertur dixisse, quod in conflictu Cesaris Turcarum non erant tot milites prostrati in campo Mohach, sicuti in hora mortis Lodovici Regis. Et caterua Georgiana permansit, Pauli Thomori pauci evaserunt. Belliductor Georgii predicti consilium inierunt, et Georgium et Paulum predictos optimates in una thomba marmorea in ecclesia ibidem ville. Et Regem voluerunt in lintheamen, nudis pedibus

[133r] nudis pedibus et nudo capite, eciam in aurea camisia sua per Reginam preparatam, et in auream catenam tenuam in collo pendentem cum parva cruce, et anulum aureum in digito fidei copulacionis pro signo demum cuncta ista permiserant super eum ad cognoscendum; et sic ipsum involuerunt propriis vestibus suis tinctis sanguine, quasi ex martiribus unum duxerunt media nocte retrorsum ^{ad}¹⁸⁷ sub rippam laci prope villulam Chele. Et ei cavernaculam foderunt nocte per lumina lampadarum, et ibi eum relinquendo. Et jacuit ibi pauper Rex Lodovicus a die ¹⁸⁸ Decolacionis Joannis Baptiste usque adiem Beati Martini confessoris. Et Joannes vaivoda non erat in bello, quia dupliciter eum in exulem fecerant ¹⁸⁹ cum Rege Lodovico principes et prelati *quondam*(?) cum regnicolis, et extra rancorem Georgius *Sepussiensis* germanus Joannis Waivode. Et cum audientem Regem Lodovicum non existentem in provincia sua, et ex utraque Danubium flui reliquentes fugientes terram optimates et nobiles, et ignobiles usque ad Strigoniame et Budam capientes ceci et claudi. Et quod sic audivit Cesar Zoltan Zeliman, mox sese direxit ad Budam visidare; et cum triumpho maximo rediit pacifice ad Regnum suum Constantinopolitane urbem. Inde Joannes vaivoda sciens esse Budam civitatem vacantem cum Pesth civitate, et erat vigintiquinque miliaria a Buda. Et misit unum militem Hungarum nomine Gotthardum Kwn ad occupandum, et sic Budam optinuit Joannes vaivoda. Et cum intrasset in arce Budense in profesto Omnium Sanctorum, et post prandium accesserunt ad Joannem vaivodam septem viri strenui quilibet habentem *per se* unam ¹⁹⁰ clavam in manibus suis, et in simul poplite curuo dixerunt ei: „Quidquid nobis commisserat Vestra Magnificencia ordinavimus.” Et sic inceptit Joannes vaivoda sciscitare de Rege Lodovico quasi nesciret. Et inter curiales hec nascere

[133v] hec nascere fecerunt posthec curiales, quod aliquis piscator invenisset submergentem corpus eius in una caverna iuxta laci Chele Regem Lodovicum. Et misit nos duos capellanos post ipsum per duas quadrigas, et sic eum invenimus eadem forma sicut scriptum est de ipso, ut supra. Et corpus eius absque olfacto portavimus ad Albam Regalem ad sepeliendum. Joannes vaivoda de Buda preparare fecit

¹⁸⁷ Áthúzva: *lacum*

¹⁸⁸ Áthúzva: *usque*

¹⁸⁹ Áthúzva: *Rex Ludovicum*

¹⁹⁰ Áthúzva: *unam*

sibi de cento aureo floreno unam coronam nimis pulcram cum aurifabris, et spellivit cum honore, sicut decet Regem et tanquam dominum suum graciosum in die Sancti Martini confessoris in Sabato. Et se ipsum coronare fecit in Regem Hungarorum¹⁹¹ in Dominico die, quem demum minime colebant eum ac metuebant. Et sic finis est per unum devotum capellanum suum, qui sibi fuit valde graciosus dominus Rex Lodovicus. Ac vidi et vidimus a latero dextro tria fixura. Quia Rex Lodovicus quinque articulos habebat sese ad mortem. Primo quod dupliciter in exulem fecerant regnicole Joannem vavodam; secundo quod a Georgio Siculo crucigero milite expedierat Regem Ladislaum Kasmiriensis cum *regno suo Hangarici*(!); tercio quod regnicoli juramentum fecerant post defectum seminis Regis Hungarie, ut ipse sit Rex Hungarorum cum bulla sigillarum pendentibus ad manus suas obtulerant; quarto quod totam possessionem suam a Rege Lodovico per suam infidelitatem erogaverant, et nesciebat jam demum quo reclinare caput suum; quinto quod propter possessionem Laurencii ducis, quia post defectum seminis descenderat ad istos duos juvenes, videlicet ad Georgium Scepusiensem et ad Joannem *vaivodam*, sed Rex Lodovicus donaverat Ladislao More; sexto quod astrologi ei *prepracticaverant*, ne abiret ad bellum, quia ibi relinquetur etc.¹⁹² Mors Lodovici regis est causa Hungarorum, sed regnum eorum non est causa Hungarorum, quod perdidit, hawd potius causa Germanorum, de quibus scriptum est, et testimonium habemus sub arma protonotariorum etc. Mors Ludovici

[132r] Mors Ludovici regis est causa Hungarorum; sed regnum eorum non sunt in causa, quod perdidit; hawd potius Germanorum, de quibus causis eorum scriptum est in testimonium in alia istoria cronicis, per *prothonotariorum* sub arma eorum in *Strigonie* arcis, quod scripserat propriis manibus epistolam rex Romanorum ad regem Joannem, et proxime epistolam Ferdinandi optimates Hungari, qui adherebantur circa ipsum, quod ipsum non coronaretur, donec legitime certaret cum Etnicis et ipsos ultra mare expugnaret, solummodo concederet sibi rex Joannes locum Budensem. Et sub fide magna ipsius scripserat eciam toti comitatus Hungarorum, et promissionem suam epistolas per precursorem suum currere fecerat per singulos comitatibus. Et hec vlgus Hungarorum quod sensissent, magis adherebantur circa Ferdinandum, quam ad regem Joannem. Cumque precipue Emericus Cibak intellexisset tam promissionem suam Ferdinandi, clam ilico comletum habuit a Ferdinando contra regem Joannem. Et rex Romanorum intellexisset libita vlgorum *Stitie*, mox crevit sese ad regnum Hungarie¹⁹³ super aquam flui Ister, et super terram. Cumquam apropinquasset ad Strigoniam, eciam nuntiavit regi Joanni, quod concederet sibi Budam, quod si non obtemperaret ei, extunc super caput ipsius expugnaret arcem Budensem, et ut iret in pristinum locum suum ad *vaivodatum*¹⁹⁴ Transsilvanensem, et pacifice permaneret ibi, et sibi fideliter serviret. Hec omnia rex Joannes perciperet et in mente recluderet

[132v] et in mente recluderet, scripsit literas rursus ad regem Romanorum, quod ne veniret contra eum, ac intrusus ne esset super eum, quia discernandum est iam inter Christianorum principes, quod me cernit regia maiestas Hungarorum post decessum Lodovici regis, sive per fas, sive per nephas, quia et tua Maiestas deinceps ita ambulabit per Hungaros infideles optimates, sicuti nunc et ego; ergo sileas ne premeditaris venire occipite ceco ad Budam. Rex Romanorum perlegens epistolas regi Joanni, dixit Petrus Prini ad regem Ferdinandum: nil revereat Maiestas vestra, nec obtemperat verbis in scriptis regis Joannis, sed tute eamus ad Budam. Spectabat Joannes rex relacionem iterum a rege Ferdinando, sed precursor venit sine relacione.

¹⁹¹ Valami áthúzva

¹⁹² Az utolsó sorok kimaradtak a szövegközlésből. Kis eltéréssel a következő levél ezekkel a sorokkal kezdődik.

¹⁹³ Idáig közölte Wenzel a szöveget. A magyar fordítások is eddig tartanak.

¹⁹⁴ Felette betoldva: *in officio*

Et rex Joannes de Buda extra meavit, quod nichilominus aliud faceret. Rex Romanorum castra metatus erat illico ad campum Rakos, et cives Budenses invitare fecit ad se ipsum, ut regem Romanorum cum honore introducerent, quemadmodum decet! Rex equitavit ad opidum Hattwan. Dum scribebant anno 1527.¹⁹⁵ in die festo sancti Stephani regis cum processione ac sub velamine introduximus regem Romanorum cum hymnis canora prosequeremur ipsam usque ad arcem cum maximo triumpho. Pontem suum super fluium Ister preparare fecit citra Pesth, et gentem suam in campum *Kelewenfelde*, moram habuit usque ad quintum diem. Precepit post hec prelati et principes regnicolarum Hungarie, ut convenirent in simul ad Albam Regaliam, et cum gregati forent, surrexit rex Ferdinandus de Buda et equitavit cum Germanorum ducibus ad Albam Regalem, et ibi coronatus est per episcopos predictos. Et fortiter clamabant comitates nobilium Hungarorum et ignobiles, ut¹⁹⁶ nequaquam coronaretur, donec promissionem impleret¹⁹⁷ exenim(!) quatenus Turcarum

[134r] Turcarum gentem repugneret, et arces ab eis deliberaret. Et sic coronaretur, sed in suspirio eorum tacuerunt. Quod vidissent Hungari fallentem ac perjurum regem Romanorum, clamaverunt rurs[um]¹⁹⁸ regem Joannem comites Hunorum(!). Venit Ferdinandus retr[ro] ad Budam. Et consilium dederunt regi Romanoru[m] palatinus Stephanus Bator, et Petrus Prinii et Thom[as] episcopus Jauriensis cancellarius, quatenus expugnaret regem Joannem usque ad mortem, quia tua Maiestas inquit[etus] erit ab ipso in gubernatione tua regietatis. Et [misit] unum germanum belliductorem nomine Nicolaum Gro[zanz]¹⁹⁹ habentem sub se quinque *milia* virorum, et remig[ra]vit ultra post Joannem regem adversus Agriam. [Ivit] Joannes rex ad Debrechen, de Debrechen ad Polo[niam] post conflictionem sub Cassovie per Alemanos. De Bud[a] rex Romanorum exiit ad Strigoniam, de Strigon[ia] ad Viennam, in die conversionis beati Pauli apos[toli]. Et inter duobus bobis permansit regnum Hunga[rie] absque principatu. Et quod audivit rex Joannes re[gem] Romanorum exilientem de Buda, laudavit eum in astucia sua, quod meatum dedisset pro spacio ad German[os]. Inde vidit Turcus regnum Hungarie sine principatu, [et] veniens cum guerra suarum, et regionem ex utraque flui Marusium depredans, ac *Urrrens* (urgens?), et populum maxime deducens ad Turciam. Et Cesar Zoltan Zoliman commoturus erat in nomine(?) dei, nuntiavit regi Joanni, ut veniret ad Hungariam, et ad Budam noviter statueret eum. Et sic rex Joannes de Polonia venit ad Hungariam, in civitate Lippa. Et Cesar movit se iterum adversus Budam cum agmina multitudine sua, et rursus statuit regem Joannem in locum suum pristinum. Et Cesar cum gente sua Is[maelitica] depredavit, quantum voluit, et rursus equitavit [ad domum suam] cum multitudine [...]

[134v] Et per unum sacerdotem Georgium Sirmiensem, qui quondam capellanus Ludovici regis adolescentis, et post decessum ipsius eciam Joannis regis, qui in multis periculis currebat cum eis, et in vanum laborabat, quod ei nil porrigebant, atamen eos svadebat, quantum potebat, et ex gratia dei eis sepe divinabat, dum vota sua reddebat, ac de Chestakovo cum divertebat, et [in] civitate Cracoviensi post hoc dum residebat, et hec [in] memoria sua semper recondebat, et de mente²⁰⁰ [hec] jam scribebat, quod beata virgo eum adjuvabat etc. [Alatta 17. századi kézzel:] „HISTORIA RERUM UNGARICARUM à Georgio Sirmiensi Regis Ludovici²⁰¹ sacellano scriptitata.”

¹⁹⁵ Margón kiemelve: 1527.

¹⁹⁶ Felette betoldva: *uterque*

¹⁹⁷ Felette betoldva: *suam*

¹⁹⁸ A szögletes zárójelbe tett kiegészítések Szádeczkyé, a lap szélét ugyanis leszakították.

¹⁹⁹ Margón javítva: *Nicolaus de Zolyon*

²⁰⁰ Kihúzza: *demum*

²⁰¹ Más kézzel: *et Joannis regis*

II. Lajos király halála Szerémi György és Tatai Miklós szerint

SZERÉMI

„Azután pedig az egyháziak mindent elrendeztek, ami szükséges volt Lajos király temetéséhez. Én odaszaladtam uramhoz, Lajos királyhoz, hogy lássam, és tapasztalatot szerezzek. Dávid János, Tatai Miklós voltak igazi káplánjai Lajos királynak. Itt már, kedves olvasó uraim, jól figyeljétek írásban tett nyilatkozatomat Lajos király haláláról. Amikor testét nézegettük, három szúrászt találtunk; cseh karddal volt átdöfve. Mi papok csak titokban vizsgáltuk meg, s nem volt szabad másoknak elmondanunk János vajda miatt. Így történt Lajos király halála. Biztosan fel tudjuk az igazságot tárni János király halála után. Egy magyar vitéz, hogy meghallotta, hogy János király meghalt, mondja: Már fel kell tárnom Lajos király halálát. – És így kezdett beszélni: Szeretett testvéreim, figyeljétek, és tudjátok meg tőlem halálát, miképpen történt meg vele. Lajos királyt a mocsáron átvittük egészségben és épen, Szepesi György és Tomori Páli, a Cseribasa. Velünk volt Citrich is. És amikor megérkeztek Báta mezőváros mellett egy faluba, mondta Szepesi György: Király uram, nemde akarsz itt valami pihenőt tartani, leszállni a lóról, a vasból kivetközni, s hogy valami ennivalót készítsünk neked. Hogy a szegény király ezt hallotta, tetszett neki a tanács; hasonlóképpen a Cseribasa is jóváhagyta. Mikor a király megtette, amit mondtak neki, Tomori Pál a király engedelmeivel elment szállására. Azután György a királlyal maradt. Mondta Szepesi György: Te király, bestye táncos király, elvesztetted Magyarországot s a mi jogunkat s az igazságos ítéletet Lőrinc herceg birtokára; bizony te meghalsz. – György kihúzta cseh kardját, és megszurta több mint háromszor. A király leesett a földre; csak egy szál ruhában ült a szobában. Tomori Pál megtudva azt, hogy megölte, rögtön

TATAI

„Lajos királyt az a két előbb mondott báró maga közé vette, békésen vezették a Csele mocsáron át, s elvitték Szekcső faluba, a plébános házába. Az éjszaka nagyon sötét volt, és esős; két nagy mérföldre volt az a hely, ahonnan jöttek. A plébános szobája meleg volt, s ott Lajos királyt kivetköztették ércpáncéljából és sisakjából. Míg Lajos király fáradtan ült, hamar készítettek neki kis ennivalót, hogy már egyék. Mondta Tomori Pál: Egyék hamar királyi felséged, mert a törökök gyorsan utánunk sietnek. – És Szepesi Györgyhez szól: Nagyságod menjen szállására, én is hasonlóképpen az enyémre. Ne késlekedjünk, mindjárt lovagolnunk kell Buda felé. – Én kész vagyok – mondja György –, menjen csak tisztelendő uraságod a szállására, én bizony a királyt megvárom. Tomori Pál elment szállására szolganépével, lámpásokkal. Azután pedig György mondja Lajos királynak: Te táncos király! Te parázna király! Te igazságtalan király! Elvesztetted Magyarországot s a mi atyai jogunkat Lőrinc herceg összes birtokaira, aki lekötötte magát magtalanságra, s így a mi atyánk is viszont neki. – Lajos király mondja: Nem az én akaratom, hanem a mágnásoké és a főpapoké. – Megragadta a királyt dühösen hajánál, s mindjárt jobb oldalába három helyen beledőfött a háromélű cseh karddal. Citrich és a királyi felség más kamarásai megjedtek, s Tomori Pál szállására futottak, s mondták nagy hangerővel: Gyorsan, gyorsan; nagyságos uram, mert megöli Lajos királyt Szepesi György. – Hogy ezt hallotta a bácsi érsek, azonnal felkelt, s tombolva rohant csapatával Szepesi György ellen, s ő viszont őt ölte meg. Hogy ezt meghallotta Szepesi György hadnagya, mivel a nagyobb rész György-párti volt, viszont Pál érseket ölték meg. És az éjszaka na-

nekirontott Györgynek. – Ó te, gyilkos lator – mondta Györgynek. Tomori pán-célban volt, nem vetkőzött ki, mert őrizte a királyt; csak éppen hogy elment szállására szolgálóihoz. Pál mindjárt megölte Szepesi Györgyöt. Szepesi Györgynek volt egy alhadnagya nagy csapattal; hogy meghallotta, hogy urát, Györgyöt megölték, azonnal a Cseribasára rontott csapatával, s ott megölték Tomori Pált. Íme, ily módon hárman feküdtek holtan. És – mondta a magyar vitéz – már éjszaka volt, péntekre virradóra; s nagyon sötét volt az éjszaka. És tüstént gyorsan Györgyöt és Pált egy sírba fektették a falusiak templomában. Lajos királyt ruhájából kivetkőztették s így vitték a tóhoz. De nem bocsátották le a tóba, hanem a tó partján lenn ástak sirt szegénynek, s otthagyták. Ily módon láttam én előbb említett káplántársaimmal a három szúrást testén; arany kereszt függött a nyakán, vékony ruhában és ingben volt, amint levetkőztették, s az újján jegygyűrű volt még tanúságul.”

gyon sötét volt; házakat gyújtottak fel tűzzel a faluban, s a tűz lángja mellett több mint két óráig tartott a harc mindkét részről. És oly nagy volt a zaj, hogy két mérföldre elhallatszott a levegőben kiáltozásuk. Úgy mondják, hogy a törökök császárának csatájában nem esett el annyi katona Mohács mezején, mint Lajos király halálának óráján. György csapata megmaradt; Tomori Pálból kevesen menekültek el. Az előbb mondott György hadnagya és népe tanácsot tartott, s a nevezett György meg Pál főembereket ugyanott a falu templomában egy márványsírba tették. És a királyt lepedőbe göngyölték mezüláb és fedetlen fejjel; a királynétől készített aranyos ingében, nyakában vékony aranyláncon függő kis kereszttel, s a házassági hűség aranygyűrűjével ujján; mindezt rajta hagyták jelül a megismerésére. Azután beburkolták vértől ázott saját ruháiba, s mint valami vértanút vitték éjfélkor vissza a tó partja alá, közel a Csele faluhoz. És kis gödröt ástak neki éjjel, lámpák fényénél, s őt ott hagyták.”

III. Martin Fumée: Histoire des troubles de Hongrie.

„Car luy estant à Bude, comme il disnoit, estans les portes de son Chateau clauses, suyvant la coustume, un certain phantosme en forme d’homme, laid de visage, ayant les iambes tortes, et clochant vint frapper à la porte: et à haute voix demanda à parler au Roy, pour luy dire choses qui concernoient son salut, et celuy de Royaume. Ce Phantosme n’estant escouté pour le commencement par les Gardes qui estoient pres la porte, ainsi que coustumierement il se praticque és Cours des Princes, s’escria plus fort: et avec une voix horrible demanda derechef qu’on eust à le faire entendre au Roy. En fin aucuns esmeus par l’importunité de cest homme, luy demanderent ce qu’il vouloit dire. Mais iceluy replicquant qu’il ne vouloit reveler ce secret à autre qu’au Roy: cecy fut rapporté à sa Majesté, laquelle envoya vers luy un des siens, le mieux et plus richement vestu qui fut lors pres sa personne, feignant, et comme estant la personne du Roy, l’enchargeant de s’enquerir de cest homme ce qu’il vouloit dire. Cestui-cy se presentant devant ce Phantosme, et luy demandant à part ce qu’il vouloit luy dire en secret: l’autre luy deniant ceste qualité de Roy dont il pensoit l’abuser luy dit tout hault, que puis que le Roy n’avoit voulu l’ovyr il periroit en brief. Ces mots proferez ce Phantosme s’esvanovyt de devant les yeux d’un chacun, laissant un grand estonnement à tous ceux qui estoient lá presens: qui est une histoire approchante de celle de Saül. Mais toutefois differente, en ce que l’un requist ce qui ne s’offroit à luy et à cestui-cy on s’offroit sans l’avoir recherché. A quoy on baillera telle solutions qu’on voudra.”

IV. Martin Fumée: The historie of the troubles of Hungarie.

„A strange aparation. For he being at Buda, when he was at dinner, the gates of his Castle being shut, (as the custome was) a certaine Ghost in forme and shape of a man, evill favoured, with crooked legs, came hauling and knocked at the gate, and with a loude shrill voyce, desired to speake with the King, to acquainte him with things which neerely concerned both the good of himselfe and of the kingdome. His speeches being not at the first heard by the guard, who were at the gate, (as it is the use in Princes courts) hee cried lowder, and with a horrible voyce demaunded againe whether they gave the King notice thereof. In the end certaine of the companie being moved by the importunitie of this deformed Ghost: they demaunded of him what he would have; but he replying, sayd, that he would not reveale his secrets to any but to the King. This message was presently carried to his Maiestie; who understanding thereof, sent unto him one of his servants, in the best and richest apparell and one who was next himselfe, faining that he was the King commaunding him to enquire what this fellow would say. This messenger comming before this Ghost, and asking of him in private what secret he would impart unto him: the other denying that he was King (whereby he thought to abuse him) with a high and loude voyce, he sayd, that since the King would not heare him, he should shortly perish. These words being pronounced, he vanished away, to the great astonishment of all that were present. It is a discourse somewhat neere unto that of Saule; but yet different, for that which the one required was not offered to him; but this of it selfe, was presented without seeking for it, which one may enterpret divers waies.”

V. Paul Conrad Balthasar Han: Alt und neu Pannonia.

„Kurz vor der Schlacht befand sich der König Ludwig zu Ofen auf dem Schloss: Da kommt einer in Gestalt eines Krüppels nachdem die Thor verschlossen und die Wacht allbereit aufgeführt vor das Schloss-Thor schreyet mit heller schneller und jämmerlicher Zeter-Stimme man mög ihm doch das Thor öffnen! dann er mit dem König was hochnothwendiges zu reden hätte. Wolte sich auch nicht bis auf den folgenden Tag lassen abweisen; wiewol man ihm anzeigte der König sässe allbereit über Tafel und würde das Thor keinem bey nächtllicher Weil aufgesperret: sondern fuhr mit Schreyen inständig fort; und bat endlich: da man ihn je nicht einzulassen gedächte solte man aufs wenigst nur den König zu ihm heraus bitten. Hierüber entstehet bey der Hof-Bursch ein Gespött und Gelächter und ward daraus ein Affen-Spiel gemacht was der arme Tropff doch bey dem König gutes anzubringen hätte. Weil es aber dennoch gleichwol auf sein inständiges Begehren dem König angesagt wurde: Hat dieser einen seiner Hofleute an ihn unter dem Schein und Ausgeben seiner selbsteigenen Person abgefertigt. Welchem der vermeinte Krüppel aber die Sache nicht vertrauen wollen; sondern wider ihn gesprochen: Du bist nicht der König habe derohalben mit dir nichts zu reden. Magst aber deinem König andeuten: Weil er meine Bitte und Ermahnung verschmähend in Person nicht zu mir kommen wollen werde er bald umkommen. Auf dieses ist das Gespenst verschwunden; und zwar noch wie vor die Sache verlachtet endlich aber durch einen so jämmerlichen Ausgang bestätigt worden.“

Rövidítések feloldása

- Acta Tomiciana* *Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae serenissimi principis Sigismundi, ejus nominis primi, regis Poloniae.... I–XIII. Posnaniae, 1852–1915.*
- ACSÁDY 1894. ACSÁDY Ignác: *Verancsics Antal és Szerémi György.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1894. 1–59.
- ANDRÁSSY 1861. ANDRÁSSY Manó: *Kiadatlan magyar érmék és pecsétyűrűk.* = Archeológiai Közlemények 1861. 49–64.
- ANGYAL 1920. ANGYAL Dávid: *Mohács.* Bp., 1920.
- ARANY 1951. ARANY János: *Elesett a Rigó lovam patkója.* In: *Arany János összes művei.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Bp., 1951.
- ARTNER 1926. ARTNER Edgár: *Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vést megelőző években, 1521–1526.* In: *Mohács* 1926. 63–123.
- BAJZA 1936. BAJZA József: *Egykorú horvát vers a mohácsi vésről.* = Egyetemes Philológiai Közöny 1936. 198–203.
- BAKSAY 1899. BAKSAY Sándor: *Dáma.* Bp., 1899.
- BALOGH 1929. BALOGH István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szeged, 1929.
- BARÁTHOSI 1937. BARÁTHOSI-BALOGH Benedek: *A magyar nemzet igazi története. III. rész. A magyarság kigyilkolása a Habsburgok alatt.* Bp., 1937. /Baráthosi Turáni Könyvei XVII./
- BARTA 1975. BARTA Gábor: *Történelemről írni.* = Valóság 1975/12. 94–107.
- BARTA 1976. BARTA Gábor: *Mohács ürügyén.* = Jelenkor 1976. 918–927.
- BARTA 1977. BARTA Gábor: *Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.)* = Történeti Szemle 1977. 1–30.
- BARTA 1980. BARTA Gábor: *Hogyan halt meg II. Lajos király.* = História 1980/1. 5–6.
- BARTA 1981. BARTA Gábor: *A Sztambulba vezető út 1526–1528. (A török–magyar szövetség és előzményei.)* = Századok 1981. 152–205.
- BARTA 1986. BARTA Gábor: *Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben.* In: *Mohács* 1986. 275–322.
- BARTONIEK 1975. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Bp., 1975.
- BÁRDOSSY 1943. BÁRDOSSY László: *Magyar politika a mohácsi vész után.* Bp., 1943.
- BEKE 1976. BEKE Kata: *Ki írjon a történelemről?* = Valóság 1976/3. 100–103.
- BENDA 1937. BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században.* Bp., 1937.
- BENDA 1942. BENDA Kálmán: *A törökör német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához.* Bp., 1942.
- BENDA–BARTA 1988. BENDA Kálmán–BARTA Gábor: *Mendemondák és valóság II. Lajos király haláláról.* In: *Olvastam valahol. III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban.* Bp., 1988. 73–79.
- BENE–BORIÁN 1988. BENE Sándor–BORIÁN Gellért: *Zrínyi és a vadkan.* Bp., 1988.
- BENISCH 1903. BENISCH Arthur: *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai.* Bp., 1903. /Művelődéstörténeti Értekezések 9./
- BEÖTHY 1923. BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom a mohácsi csatában.* In: *Uő.: Romemlékek. I.* Bp., 1923. 33–52.

- BERTÉNYI 1986. BERTÉNYI Iván: *Szfragisztika*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerkesztette KÁLLAY István. Bp., 1986. 169–193.
- BERTÉNYI 1994. *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerkesztő KRISTÓ Gyula. Bp., 1994. A *gyűrűspecst* címszó.
- BLEYER 1897. BLEYER Jakab: *A magyar vonatkozású német történeti népelemek 1551-ig*. = *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1897. 334–347.; 417–436.
- BÖHM 1909. BÖHM Károly: *A Landsknechtek*. Bp., 1909.
- BRODARICS 1977. BRODARICS István: *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*. In: KULCSÁR 1977. 289–328.
- BRODARICS 1985. BRODERICUS, Stephanus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. In: *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*. Series nova. Tomus VI. Edidit Petrus KULCSÁR. Bp., 1985.
- BUDAI 1804. BUDAI Ferenc: *Magyarország polgári historiájára való lexikon a XVI. század végéig*. Nagyvárad, 1804–1805.
- DUDÁS 1886/1. DUDÁS Gyula: *Szerémi élete*. = *Századok* 1886. 242–252.
- DUDÁS 1886/2. DUDÁS Gyula: *Szerémi György emlékirata. Történetkútfői tanulmány*. Bp., 1886.
- ECKHARDT 1939. ECKHARDT Sándor: *A magyarság külföldi arcképe*. In: *Mi a magyar?* Szerkesztette SZEKFŰ Gyula. Bp., 1939. 99–101.
- ECKHARDT 1940. ECKHARDT Sándor: *Attila a mondában*. In: *Attila és hunjai*. Szerkesztette NÉMETH Gyula. Bp., 1940. 143–216.
- ERDÉLYI 1892. ERDÉLYI László: *Szerémi György élete és emlékirata*. Bp., 1892.
- ERDÉLYI 1893. ERDÉLYI László: *Szerémi emlékiratának függeléke, az »epistola fleblis« még sem Szerémi munkája*. = *Századok* 1893. 544–546.; 731–732.
- ERDÉLYI 1894. ERDÉLYI László: *Még egyszer Szeréminek kesergő leveléről. Újabb feleletem Szádeczky úrnak*. = *Századok* 1894. 62–69.
- ERDÉLYI 1941. ERDÉLYI László: *A mohácsi vész nemzedéke. Néplélektörténeti korrajz egykorú emlékiratokból*. Bp., 1941.
- ERNYEY 1923. ERNYEY József: *Egykorú cseh krónikás énekek a mohácsi veszedelemről*. = *Népelet* 1923/1924. 15–23.
- ETÉDI 1792. ETÉDI SÓS Márton: *Magyar gyász, vagyis második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme*. Pest, 1792. BEKK, Rariora Hungarica 195.
- FANCEV 1935. FANCEV, Franjo: *Mohačka tragedija od god. 1526. u suvremenoj hrvatskoj pjesmi*. = *Nastavni Vjesnik, Knjiga XLIII*. 1934/1935. 18–28.
- FARAGÓ 1976. FARAGÓ Vilmos: *Egy vitacikk ürügyén – az illetékeségről*. = *Jelenkor* 1976. 941–942.
- FODOR 1991. FODOR Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Bp., 1991.
- FODOR 1997. FODOR Pál: *A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*. = *Történelmi Szemle* 1997. 21–49.
- FÖLKER 1900. FÖLKER József: *Mohács története*. Mohácson, 1900.
- FRAKNÓI 1876. FRAKNÓI Vilmos: *A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*. = *Magyar Könyvszemle* 1876. 8–14.
- FRAKNÓI 1881. FRAKNÓI Vilmos: *XVI–XVII. századbeli francia nyomtatványok Magyarországról*. = *Magyar Könyvszemle* 1881. 74.
- FRAKNÓI 1918. FRAKNÓI Vilmos: *Küzdelem a nemzeti királyságért 1505-ben*. = *Századok* 1918. 142–160.

- FRANGEPÁN 1927. *Frangepán Kristóf levele a mohácsi csatáról Jožefíc Ferenc zenggi püspökhöz.* = *Protestáns Szemle* 1927. 24–26.
- FUMÉE 1594. FUMÉE, Martin: *Histoire des troubles de Hongrie.* A Paris, chez Michel Sonnius, 1594. OSzK, App. H. 542.
- FUMÉE 1596. FUMÉE, Martin: *Historia von den Empörungen, so sich im Königreich Ungarn, auch in Siebenbürgen, Moldaw, in der Bergische Walachey und andern Örthern zugetragen haben ... biss dieses ... 1596.* Gedrukt zu Cölln, durch Lambertum Andree, 1596. BEKK, MV 443.
- FUMÉE 1600. FUMÉE, Martin: *The historie of the troubles of Hungarie. Newly translated out of French.* (Trad. Rooke Church.) London, imprinted by Felix Kyngston, 1600. OSzK, App. H. 655.
- GAÁL 1844. GAÁL József: *A vén sas.* Pest, 1844.
- GENTHON 1959. GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei. I. Dunántúl.* Bp., 1959.
- GÉVAY 1840. GÉVAY Antal: *II. Lajos király halála. Egy kortárs eltérő előadása.* = *Tudománytár* 1840. 167–175.
- GOSZTONYI 1891. GOSZTONYI Jenő: *Duna-Szekcső a múltban és jelenben.* Pécssett, 1891.
- GÖLLNER 1961. GÖLLNER, Carl: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts.* Berlin, 1961.
- GÖMÖRY 1889. GÖMÖRY Gusztáv: *Egykorú levél a mohácsi csatáról.* = *Hadtörténeti Közlemények* 1889. 503–506.
- GRANDPIERRE 1989. KOLOZSVÁRI G(ANDPIERRE) Endre: *Lajos király három halála és négy temetése.* Bp., 1989.
- GRANDPIERRE 1991. GRANDPIERRE K. Endre: *Magyarok titkos története.* Bp., 1991.
- GYALÓKAY 1926. GYALÓKAY Jenő: *A mohácsi csata.* In: *Mohács 1926.* 193–277.
- GYÓRY 1933. GYÓRY János: *A kereszténység védőbástyája – Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban.* = *Minerva* 1933. 69–124.
- HALMAY 1926. HALMAY Barna: *Az 1526-iki mohácsi csata keletkezése és igazi helye.* Debrecen, 1926.
- HAN 1686. HAN, Paul Conrad Balthasar: *Alt und neu Pannonia, oder Kurz-verfasste Beschreibung des uralten edlen Königreichs Hungarn... von mehr dann 1000. Jahren hergeholet, vorzeigend aller christlichen Könige ... Leben, Regierung, Gross-Thaten und Absterben, samt Vermeldung aller angehörigen Länder, Städte und vornehmsten Plätze.* Nürnberg, 1686. BEKK, MV 316.
- HÁY 1964. HÁY Gyula: *Mohács.* In: Uő.: *Királydrámák.* Bp., 1964. 239–337.
- HELTAI 1981. HELTAI Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Sajtó alá rendezte KULCSÁR Margit, bevezetőt írta KULCSÁR Péter. Bp., 1981.
- HERMANN 1961. HERMANN Zsuzsanna: *Az 1515.évi Habsburg-Jagello szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi előtörténetéhez.* In: *Értekezések a történeti tudományok köréből.* Új sorozat 21. Bp., 1961.
- HLATKY 1938. HLATKY Mária: *A magyar gyűrű.* Bp., 1938.
- HOFER 1996. *Magyarok kelet és nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Szerkesztette HOFER Tamás. Bp., 1996.
- HOPP 1992. HOPP Lajos: *Az „Antemurale” és „Conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban.* Bp., 1992. /Humanizmus és reformáció 19./
- HORVÁTH 1935. HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása.* Bp., 1935.
- HORVÁTH 1937. HORVÁTH Magda: *A törökveszedelem a német közvéleményben.* Bp., 1937.

- HUSZÁR 1912. HUSZÁR Imre: *Hazánkra vonatkozó külföldi újsághírek a XVI–XVII. századból.* = Századok 1912. 516–520.
- IPOLYI 1876. IPOLYI Arnold: *A magyar mű- és történeti emlékek kiállítása.* = Századok 1876. 486–561.
- JÁSZAY 1846. JÁSZAY Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után.* Pest, 1846.
- JÁSZAY 1990. JÁSZAY Magda: *Velence és Magyarország.* Bp., 1990.
- JÁSZAY 1996. JÁSZAY Magda: *A kereszténység védőbástyája – olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról.* Bp., 1996.
- KÁPOLNAI 1889. KÁPOLNAI PAUER István: *A mohácsi hadjárat 1526-ban.* = Hadtörténeti Közlemények 1889. 177–208.; 441–462.
- KARÁCSONYI 1913. KARÁCSONYI János: *Világbolondító Tomkó János.* = Századok 1913. 1–11.
- KERESZTURY 1976. KERESZTURY Dezső: *Csak néhány kérdés.* = Jelenkor 1976. 938–941.
- KISS 1976. KISS Béla: *II. Lajos halála.* = Vigilia 1976. 507–512.
- KLANICZAY 1975. KLANICZAY Tibor: *Mi és miért veszett Mohácsnál?* = Kortárs 1975. 783–798.
- KOHN 1880. KOHN Sámuel: *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez.* = Történelmi Tár 1880. 331–355.
- KONT 1913. KONT Ignác: *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910).* Paris, 1913.
- KOSÁRY 1978. KOSÁRY Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* Bp., 1978.
- KNAUZ 1875. KNAUZ Nándor: *Két krónika.* = Századok 1875. 684–699.
- KRIZA 1990. KRIZA Ildikó: *Rex iustus – Rex clarus (Mátyás király a néphagyományban).* = Hunyadi Mátyás Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerkesztette RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László. Bp., 1990. 363–410.
- KOVÁCS 1996. KOVÁCS Gábor: *A mohácsi történelmi emlékhely. Szimbolikus harc a történeti emlékezetért.* In: HOFER 1996. 283–303.
- KUBINYI 1981. KUBINYI András: *A mohácsi csata és előzményei.* = Századok 1981. 66–107.
- KUJÁNI 1913. KUJÁNI Gábor: *Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez.* Bp., 1913.
- KUJÁNI 1914. KUJÁNI Gábor: *Brodarics István szereplése János király oldalán.* = Századok 1914. 34–51.; 107–125.
- KULCSÁR 1977. *Humanista történetírók.* Szerkesztette KULCSÁR Péter. Bp., 1977.
- KULCSÁR 1981. KULCSÁR Péter: *A Jagelló-kor.* Bp., 1981.
- KUMOROVITZ 1993. KUMOROVITZ L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban.* Bp., 1993.
- LAMPÉRTH 1926. LAMPÉRTH Géza: *Mohács. A mohácsi vész 400-dik évfordulóján.* [Bp.], 1926.
- LISTIUS 1653. LISTIUS László: *Magyar Márs, avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete.* Nyomtatott Bécbén, Cozmerovius Máthe által, 1653. BEKK, RMK I. 185.
- LÓKÓS 1997. LÓKÓS István: *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei.* Debrecen, 1997.
- MARGALITS 1902. MARGALITS Ede: *Horvát történelmi repertórium. I–II.* Bp., 1902.
- MOGYOROSSY 1884. MOGYOROSSY János: *Történelmi adatok Szerémi György emlékirataiból.* B.-Gyulán, 1882.
- Mohács* 1926. *Mohácsi emlékkönyv 1526.* Szerkesztette LUKINICH Imre. Bp., 1926.
- Mohács* 1986. *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Szerkesztette RÜZSÁS Lajos és SZAKÁLY Ferenc. Bp., 1986.

- Mohács 1987. *Mohács emlékezete*. Szerkesztette KATONA Tamás. Bp., 1987.
- NEMESKÜRTY 1966. NEMESKÜRTY István: *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541*. Bp., 1966.; 1968².
- NEMESKÜRTY 1975. NEMESKÜRTY István: *Őnfia vágta sebé*t. Bp., 1975.; 1980².
- NEMESKÜRTY 1976. NEMESKÜRTY István: *Magam mentsége Mohács után*. = Jelenkor 1976. 928–938.
- NÉMETH 1897. *Baranya múltja és jelene. II.* Szerkesztette VÁRADY Ferenc. Pécs, 1897.
- NEUSIEDLER 1926. NEUSIEDLER Jenő: *Mohács. Miként halt meg II. Lajos király?* Nagykanizsa, 1926.
- NOSZLOPY 1910. NOSZLOPY Tivadar: *Második Lajos király halála*. In: *Elmúlt idők*ből. Kaposvár, 1910. 84–86.
- OLÁH 1977. OLÁH Miklós: *Athila*. In: KULCSÁR 1977. 329–390
- OMM 1896. *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. XIII. Bp., 1896.
- ORTVAY 1910. ORTVAY Tivadar: *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Bp., 1910.
- ORTVAY 1914. ORTVAY Tivadar: *Mária, II. Lajos magyar király neje*. Bp., 1914.
- OSzK/16. *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok*. Összeállította SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. Bp., 1990.
- ŐZE 1996. ŐZE Sándor: „*A kereszténység védőpajzsa*” vagy „*üllő és verő közé szorult ország*”. In: HOFER 1996. 99–107.
- PÁZMÁNDY 1923. PÁZMÁNDY DÉNES: *II. Lajos halála*. = Világ 1923. október 12. 3–4.
- PERJÉS 1976. PERJÉS Géza: *Csendes, békés meditáció Mohácsról*. = Jelenkor 1976. 829–842.
- PERJÉS 1979. PERJÉS Géza: *Mohács*. Bp., 1979.
- PINTÉR 1906. PINTÉR Jenő: *Listius László Mohácsi veszedelmének forrásai*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1906. 152–171.; 280–291.
- PODHRADCZYK 1832. PODHRADCZYK József: *A mohácsi ütközet szerentsétlen kimenetelét tulajdoníthatjuk-e Zápolya Jánosnak?* = Tudományos Gyűjtemény 1832. V. kötet. 59–71.
- PROHÁSZKA 1936. PROHÁSZKA Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Bp., 1936.
- PROKOPP 1967. PROKOPP Gyula: *II. Lajos király pecsétgyűrűje*. = Vigilia 1967. 527–530.
- PROKOPP 1983. PROKOPP Gyula: *Esztergomi Primási Levéltár*. In: *Magyarország levéltárai*. Szerkesztette BALÁZS Péter. Bp., 1983. 272–280.
- PUKÁNSZKY 1926. PUKÁNSZKY Béla: *Mohács és az egykorú német közvélemény*. In: *Mohács 1926*. 277–294.
- RÁCZ 1995. RÁCZ István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995.
- RÁZSÓ 1986. RÁZSÓ Gyula: *A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában*. In: *Mohács 1986*. 127–162.
- RÉDEY 1926. RÉDEY Tivadar: *Mohács emléke költészetünkben*. In: *Mohács 1926*. 313–334.
- RÉVÉSZ 1926. RÉVÉSZ Imre: *Mohács és a reformáció*. = Protestáns Szemle 1926. 475–486.
- ROTH 1963. ROTH, Paul: *Die Neuen Zeitungen in Deutschland im 15. und 16. Jahrhundert*. Leipzig, 1963.
- ROZMÁN 1940. ROZMÁN Erik: *A török kérdés a magyar irodalomban*. Pannonhalma, 1940.
- ŠAFÁRIK 1826. ŠAFÁRIK, Pavol Jozef: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Ofen, 1826.

- SANUDO 1895. SANUDO, Marin [Minor]: *I diarii di Marino Sanuto*. (Editori: Nicolo BAROZZI, Guglielmo BERCHET). 1–59. Tom. Venezia, 1879–1903.
- SIMAI 1905. SIMAI Ödön: *Mohács a magyar költészetben*. Mohács, 1905.
- SIRISAKA 1890. SIRISAKA Andor: *Magyar közmondások könyve*. Pécs, 1890.
- SOKCSEVITS 1998. SOKCSEVITS Dénes: *A horvát humanizmus magyarságképe a 16. században*. In: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Szerkesztette JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, 1998. 61–67.
- SOLYMOSSY 1926. SOLYMOSSY Sándor: *Mohács emléke a néphagyományban*. = *Mohács 1926*. 335–348.
- SÓLYOM 1933. SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország*. Bp., 1933.
- SÖRÖS 1898. SÖRÖS Pongác: *Verancsics Antal élete*. Esztergom, 1898.
- SÖRÖS 1907. SÖRÖS Pongrác: *Jerosini Brodarics István 1571–1539*. Bp., 1907.
- SUETONIUS 1975. SUETONIUS, Gaius Tranquillus: *A caesarok élete*. Fordította KIS Ferencné. Bp., 1975.
- SZABÓ 1908. SZABÓ Dezső: *Magyar országgyűlések 1505–1508*. = *Századok 1908*. 697–719.
- SZABÓ 1909. SZABÓ Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Bp., 1909.
- SZABÓ 1911. SZABÓ Dezső: *Válasz Szekfű Gyulának „A magyar országgyűlések története II. Lajos korában” c. könyvről szóló birálatára*. = *Századok 1911*. 553–555.
- SZAKÁLY 1968. SZAKÁLY Ferenc: *Recenzió Nemeskürty István könyvéről*. = *Századok 1968*. 260–264.
- SZAKÁLY 1969. SZAKÁLY Ferenc: *Egy történelmi bestseller és ami mögötte van*. = *Valóság 1969/5*. 39–47.
- SZAKÁLY 1975. SZAKÁLY Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975. /Sorsdöntő történelmi napok 2./
- SZÁDECZKY 1892/1. SZÁDECZKY Lajos: *Szerémi György élete és emlékirata*. Bp., 1892. /Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből XV. 7./
- SZÁDECZKY 1892/2. SZÁDECZKY Lajos: *Szerémi emlékirata kiadásának hiányai*. Bp., 1892. /Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből XV. 8./
- SZÁDECZKY 1893. SZÁDECZKY Lajos: *Ki írta a Lajos király haláláról kesergő levelet? Válasz Erdélyinek*. = *Századok 1893*. 819–824.
- SZÁDECZKY 1894. SZÁDECZKY Lajos: *Válasz Erdélyi úr 3-ik »kesergő levelére«*. = *Századok 1894*. 69–73.
- SZÉCHENYI 1841. SZÉCHENYI István: *A Kelet Népe*. Pozsonyban, 1841.
- SZÉKELY 1888. SZÉKELY Samu: *Brodarics István élete és működése*. = *Történelmi Tár 1888*. 1–34; 225–262.
- SZÉKELY 1961. SZÉKELY György: *Élmény, néphit és valóság Szerémi művében*. In: SZERÉMI 1961. 7–22.
- SZEKFŰ 1911/1. SZEKFŰ Gyula: *Recenzió Szabó Dezső könyvéről*. = *Századok 1911*. 448–451.
- SZEKFŰ 1911/2. SZEKFŰ Gyula: *Szabó Dezső válaszára*. = *Századok 1911*. 654–655.
- SZENDREY 1923. SZENDREY Zsigmond: *Mohács a magyar folklórebán*. = *Népelet 1923/1924*. 11–14.
- Szerémi kézirat* GEORGIUS SIRMIENSIS: *Epistola de perditione regni Hungarorum*. OSzK Kézirattára, Fol. Lat. 4020.
- SZERÉMI 1857. SZERÉMI György: *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*. Kiadta WENZEL Gusztáv. Pest, 1857. /Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. I/

- SZERÉMI 1941. SZERÉMI György: *A mohácsi vész kora*. Fordította ERDÉLYI László. Szeged, 1941.
- SZERÉMI 1961. SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Fordította ERDÉLYI László és JUHÁSZ László, bevezetés és a jegyzeteket írta SZÉKELY György. Bp., 1961. /*Monumenta Hungarica V.*/
- SZITTYAY 1922. SZITTYAY Dénes: *A simancasi spanyol állami levéltár magyar vonatkozású anyaga*. = *Történeti Szemle* 1922. 152–163.
- SZOMORY 1922. SZOMORY Dezső: *II. Lajos király*. Bp., 1922.
- SZURMAY 1901. SZURMAY Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Bp., 1901.
- TARDY 1986. TARDY Lajos: *Rémessék II. Lajos és „természetes” fia körül*. In: Uő.: *Kis magyar történetek*. Bp., 1986. 40–53.
- TERBE 1936. TERBE Lajos: *Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a keresztélyiség védőbástyája*. = *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1936. 297–351.
- THIENEMANN 1924. THIENEMANN Tivadár: *Mohács és Erasmus*. = *Minerva* 1924. 1–65.
- THURÓCZY 1980. THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Fordította HORVÁTH János. Bp., 1980.
- THÜRY 1892. THÜRY József: *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz*. = *Századok* 1892. III. közlemény. 560–579.
- THÜRY I–II. *Török történetírók*. Fordította és jegyzetekkel kísérte THÜRY József. Bp., 1893–1896. I–II. kötet.
- TOLNAI 1926. TOLNAI Vilmos: *„Több is veszett Mohácsnál” magyarázata*. In: *Mohács* 1926. 311–312.
- TÖRÖK 1926. TÖRÖK Pál: *A mohácsi vész diplomáciai előzményei*. In: *Mohács* 1926. 141–192.
- TRENCSÉNYI 1966. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre: *Erasmus és magyar barátai*. In: Uő.: *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Bp., 1966. 50–132.
- TÜSKÉS–KNAPP 1986. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *A szent vér tisztelete Magyarországon*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerkesztette FÜGEDI Erik. Bp., 1986. 76–117.
- UNGNÁD 1986. *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Fordította és a bevezető tanulmányt írta KOVÁCS József László. Bp., 1986.
- VÁMBÉRY 1860. VÁMBÉRY Ármin: *A mohácsi ütközet*. = *Új Magyar Múzeum* 1860. 1. füzet. 31–37.
- VEKERDY 1976. VEKERDY László: *Nekünk Mohács kell?* = *Jelenkor* 1976. 715–727.
- VERANCSICS I. *Verancsics Antal összes munkái. I.* Kiadta SZALAY László. Pest, 1857. /*Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. II.*/
- VERANCSICS II. *Verancsics Antal összes munkái. II.* Kiadta SZALAY László. Pest, 1857. /*Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. III.*/
- VID 1910. VID V. Jeromos: *Szerémi György emlékiratainak művelődéstörténeti adatai*. Bp., 1910. /*Művelődéstörténeti Értekezések* 43./
- VOINOVICH 1922. VOINOVICH Géza: *Mohács*. Bp., [1922.]
- WACZULIK 1937. WACZULIK Margit: *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században*. Bp., 1937.
- WALDAPFEL 1940. WALDAPFEL József: *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához*. = *Egyetemes Philológia Közlöny* 1940. 197–211.
- WENZEL 1879. WENZEL Gusztáv: *A szláv történeti emlékek és a magyar történelem*. = *Történelmi Tár* 1879. 618–619.
- ZAKAR 1976. ZAKAR András: *Elhallgatott fejezetek a magyar történelemből*. Svájc, 1976.

- ZAY 1982. *Magyar emlékirók 16–18. század.* Szerkesztette BITSKEY István. Bp., 1982. 7–58.
- ZILAHÍ 1860. ZILAHÍ Károly: *Szerémi György emlékirata.* = Budapesti Szemle 1860. X. 160–200.
- ZOMBORI 1987. ZOMBORI István: *II. Lajos udvara – Szydłowiecki kancellár naplója alapján.* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerkesztette R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987. 107–117.
- ZRÍNYI 1985. ZRÍNYI Miklós: *Vitéz hadnagy.* In: *Zrínyi Miklós prózai művei.* Főszerkesztő KLANICZAY Tibor. Bp., 1985. /Zrínyi-könyvtár I./
- ZSILINSZKY 1878. ZSILINSZKY Mihály: *Szerémi György emlékirata.* = Havi Szemle 1878. I. 250–255.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Der mysteriöse Tod Ludwigs des Zweiten

Der mysteriöse Tod Ludwigs des Zweiten ist oft innerhalb des Themenkreises der Tragödie von Mohács diskutiert worden. Die hierbei aufgeworfene Frage lautet: wurde der ungarische König während seiner Flucht ermordet oder ist er im über die Ufer getretenen Bach Csele ertrunken? Der unter den zeitgenössischen Quellen glaubwürdigste Bericht stammte von István Brodaries, dem Bischof von Szerém und königlichem Kanzler. Die türkischen Quellen aus dem 16ten Jahrhundert legen die Geschichte in mehreren Varianten dar, aber ein gemeinsamer Zug ist in jeder Version zu beobachten, alle erzählen nämlich, daß der König oder sein Pferd verletzt worden sei. Das dürfte der Kern der späteren Legende sein. Etliche venezianische Spionageberichte führen an, daß Ludwig von seinen Freunden getötet wurde, obwohl er laut anderen Meinungen im Wasser ertrunken ist. Kroatische, polnische und tschechische Quellen bestätigen im allgemeinen die Tatsache eines Unfalls, aber es gibt auch Quellenwerke die die Möglichkeit eines Königsmordes nicht ausschließen. Die größte Quellenmenge wird mit der Verbreitung eines neuen Informationsträgers verbunden. In den 1520er Jahren befasste sich eine große Anzahl der volkstümlichen Neuen Zeitungen mit der Schlacht von Mohács und mit dem Schicksal Ludwigs des Zweiten. Dies führt uns zu der Frage: wem war es eigentlich daran gelegen das Gerücht über die Ermordung Ludwigs des Zweiten zu verbreiten? Man mußte der europäischen und einheimischen öffentlichen Meinung weismachen, daß János Szapolyai Woiwode von Siebenbürgen der Rolle des ungarischen Herrschers unwürdig ist. Er hatte ja die dynastische Rechtsordnung verletzt, in der Ferdinand von Habsburg der legitime Nachfolger Ludwigs des Zweiten durch einen Ehevertrag wurde. Dazu kam noch die Beschuldigung, daß er sogar der Anstifter zur Ermordung des Königs gewesen war. Deshalb war es nötig, daß die Zeitungen zusammen mit der anderen beliebten Gattung jener Zeit, dem Volkslied, auf deutschem Gebiet verbreiten, daß die Ungarn das Christentum verraten und sich mit den Türken geeinigt hätten, außerdem daß sie Königsmörder wären. Die Schaudergeschichte der Ermordung Ludwigs des Zweiten ist aus diesen Quellen ins spätere Legendar hinübergelant. Einer der aufregendster Archetypen ist für uns durch die in Manuskript gebliebene Chronik von Hofkaplan György Szerémi verewigt worden. Das Nachleben der in der ersten Hälfte des 19ten Jahrhunderts entdeckten Chronik ist auch ziemlich geheimnisvoll. Ein Teil des Geschichtsforscher hat die Fiktion von Szerémi nach einer falschen Textausgabe an eine nicht existierende Person gebunden, infolge dessen wurde der Bericht von Szerémi als glaubwürdig betrachtet, obwohl beide Geschichten über den Königsmord vom Hofkaplan geschrieben wurden. So ist es nicht verblüffend, daß in den vergangenen hundert Jahren die Geschichte der gewaltsamen Tötung Ludwigs des Zweiten in den abwechslungsreichsten Formen zum Vorschein gekommen ist.

MĂRZA, IACOB

Drucksachen aus den Niederlanden (des XVI-ten Jahrhunderts) in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia

Siebenbürgen, eine Provinz mit einer reichen Geschichte in Taten und Daten, hat im Laufe der Jahrhunderte eine nuancierte kulturelle Entwicklung gekannt, im engen Zusammenhang mit der Geschichte des Erdteiles und besass mehrfache Verbindungen mit einigen Ländern Europas. Ein Ergebnis der kulturellen Beziehungen im Mittelalter zwischen Siebenbürgen und einigen europäischen Ländern die sich auf die verschiedensten Wege entfalteten, wird auch durch die Existenz in seinen Dokumentarbibliotheken einer bemerkenswerten Anzahl von alten Büchern (angefangenen mit Handschriften bis zu Drucksachen) dargestellt.

Wir nähern uns dieser Forschungsthematik, mit unwahrscheinlichen Verwertungsmöglichkeiten, durch die Vorführung und Interpretierung der Untersuchungsergebnisse, die an der Bibliothek Batthyaneum im Zusammenhang mit den Drucksachen des XVI-ten Jahrhunderts, die in den Niederlanden verlegt wurden und sich bei uns in Alba Iulia befinden, durchgeführt wurden. Das ist eine Folge der kulturellen Beziehungen zwischen Siebenbürgen und dem europäischen Erdteil.

In „*rara et pretiosa*“ Bücherfonds dieser Bibliothek,¹ wo zahlreiche Auflagen einiger berühmten Drucker der XVI–XVII-ten Jahrhunderte (Manutius, Estiennus, Frobenius, Elsevirius, Plantinus u. a.)² aufbewahrt werden,

¹ Zum „*rara et pretiosa*“ Bücherfonds gehören unter anderen: E. SCHILERU: *Die Urkundenbibliothek Batthyaneum*. = Die Kunst in der Rumänischen Volksrepublik. 10, 1955, S. 38–52; *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia (Die Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia)*. București, 1957; I. MĂRZA: *Unfamiliar Libraries XIV: the Batthyaneum Alba Iulia*. = The Book Collector, Oxford, 24, 4, Winter 1975, S. 558–564; idem: *O poartă spre Europa: Biblioteca Batthyaneum (Eine Öffnung an Europa: die Bibliothek Batthyaneum)*. In: *Țara dintre cetăți și râuri*. București, 1984, S. 139–148; idem: *Paradisul ca o bibliotecă (Das Paradies als Bibliothek)*. = Steaua, Cluj, LXIII, 8–9, 1992, S. 55–56.

² Aus den letzten Untersuchungen, die einen Teil dieser Drucksachen verwerten: L. C. BICA – I. MĂRZA: *Cărți aldine în Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia (Aldinbücher in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia)*. = Apulum (Alba Iulia) XI, 1973, S. 311–350; I. MĂRZA: *Tipărituri elzeviriene în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia (Considerații preliminare) /Elzeviersdrucke in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia (Einleitende Forschungen)*. = Biblioteca și cercetarea (Cluj-Napoca) III, 1979, S. 106–115; idem: *Les elzévirs de la Bibliothèque Batthyaneum d'Alba Iulia*. = Revue roumaine d'histoire (București) XVIII, 2, 1979, S. 289–312; idem: *Plantiniana in*

wurden zur Zeit 136 Überschriften (151 Bände), die in den verschiedenen Druckereien der Niederlande im XVI-ten Jahrhundert gedruckt wurden, gefunden.

Entwurf über die Entwicklung der Druckerei in den Niederlanden des XVI-ten Jahrhunderts

Um die Bücher des XVI-ten Jahrhunderts, die auf verschiedene Wege aus Belgien und Holland nach Siebenbürgen, d. h. in die Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia kamen, besser schätzen und auswerten zu können, sind wir der Meinung, dass ein Einblick in die Geschichte des Druckens dieser Länder zu der Zeit, von Nutzen wäre.³

---

der Batthyaneum Bibliothek in Alba Iulia (I). = Apulum XVII, 1979, S. 311–332; idem: *Ediții Elzevier în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia, I (Elzeviersausgaben in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia, I).* = Studii și comunicări. Arheologie – Istorie (Sibiu) 21, 1982, S. 325–341; idem: *Tipărituri din Țările de Jos (secolul al XVI-lea) în Biblioteca Batthyaneum (Niederländische Drucksachen (das XVI-te Jahrhundert) in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia).* In: *Valori bibliofile din patrimoniul cultural-național. Cercetare și valorificare. II.* București, 1983, S. 517–532; idem: *Noi identificări de tipărituri elzeviriene în Biblioteca Batthyaneum (Neue Identifizierungen von Elzeviersdrucksachen in der Bibliothek Batthyaneum).* = Apulum XXI, 1983, S. 191–202.

³ Wertvolle Informationen zur Lage der Druckkunst in den Niederlanden im XVI-ten Jahrhundert können aus den verschiedenen Fachlexikons und Handbüchern entnommen werden: J. KIRCHNER: *Lexikon des Buchwesens. I–IV.* Stuttgart, 1952–1956; G. LEYH: *Handbuch der Bibliothekswissenschaft.* Begründet von Fritz Milkau. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage, I–III/2, Wiesbaden, 1952–1961; ESDAILE: *Manual of Bibliography.* Revised edition by Rog Stokes, London, 1967; A. BANDINI BUTI: *Manuale di bibliofilia.* Milano, 1971.

In demselben Sinne werden nutzvoll Synthesen zur Buch – und Druckgeschichte untersucht. Davon wären erwähnenswert: A. CIM: *Le livre I–V.* Paris, 1905–1908; K. SCHOTTENLOHER: *Das alte Buch.* Berlin, 1929; J. MELO-RENAULT: *L'art du livre.* Paris, 1931; P. A. BENNETT: *Books and Printing.* Cleveland–New York, 1951; L. FEBURE et H. J. MARTIN: *L'Apparition du livre.* Paris, 1958; S. H. STEINBERG: *Five Hundred Years of Printing.* London, 1959; Fr. FUNKE: *Buchkunde.* Leipzig, 1959; Douglas C. MC.MURTRIE: *The Book.* London–New York–Toronto, 1960; A. FLOCON: *L'univers des livres.* Paris, 1961; G. H. PUTNAM: *Books and Their Makres During the Middle Ages. I–II.* New York, 1962; D. B. UPDIKE: *Printing Types.* Cambridge, Massachusetts, 1966; C. CLAIR: *A History of European Printing.* London–New York–San Francisco, 1976; K. SCHOTTENLOHER: *Bücher bewegten die Welt. I–II.* Stuttgart, 1968; *Liber librorum. Cinq mille ans d'art du livre.* Présenté par Hendrik D. VERVLiet. Bruxelles, MCMLXXIII.

Im Kontext der heutigen Forschung sollen wir auch die rumänischen Facharbeiten durchlesen: H. MATEI: *Cartea un călător milenar (Das Buch – ein tausendjähriger Reisender).* București, 1964; H. STANCIU: *Călătorie în lumea cărții. Mica enciclopedie ilustrată (Reise in die Welt der Bücher. Kleine illustrierte Enzyklopädie).* București, 1970; V. DUȚĂ: *Călătorie în lumea scrierii și tiparului (Reise in die Welt der Schriftung und der Buchdruckerkunst).* București, 1988; V. OLTEANU: *Din istoria și arta cărții Lexicon (Aus der Geschichte und Kunst des Buches Lexikon).* București, 1992.

Die sich mit heftigen Schritten entwickelnde Druckkunst in den Niederlanden am Ende des XV-ten Jahrhunderts und während der nächsten auch, muss auf das wirtschaftliche Gedeihen dieses Teils des Kontinentes bezogen werden: viele Handelsstädte, fortschrittliche Handwerkerproduktion, leichte Kommunikationswege, kompakte fleissige, ideenreiche Gemeinschaften u. s. w. Die Anfänge der Druckkunst sind hier mit der Tätigkeit von Coster aus Haarlem verbunden, dem ein Fragment aus „Donat“ zugeschrieben wird. Es steht fest, dass die besonderen Ergebnisse im Bericht der Druckkunst in der zweiten Hälfte der Wiegendruckezeit, besonders die bemerkenswerten Errungenschaften aus Aalst, Utrecht, Louvain, Bruges, Deventer, Antwerpen, Leyda u. a. die Existenz von geschickten Fachleuten bezeugen, die anhand von hochleistungsfähigen Druckpressen, dank des guten Papierses und der hervorragenden Tinte, graphisch wertvolle Bücher gedruckt haben, die auch ihres Inhaltes wegen von verschiedenen Leserkategorien gesucht wurden, von Geistlichen und Grafen bis zu Lehrern und Studenten. Dazu gehören Drucker wie: J. von Westfalia, Ger. von Leew, C. Mansion, Jac. von Breda u. a.

Gegen Ende des XV-ten Jahrhunderts kennt von diesem Standpunkt aus, die Stadt Antwerpen einen grossen Aufschwung. Handelsstadt, Zentrum für Finanzen und Welthandel, Siedlung mit einem hohen geistigen Leben (zahlreiche Schulen, Universität, Kollegien u. s. w.) wird Antwerpen im XVI-ten Jahrhundert der Sitz mannigfaltiger Druckereien. Diese werden auf dem Kontinentalmarkt eine bemerkenswerte Anzahl von Büchern einbringen. Zu dieser Epoche gehört die ununterbrochene Tätigkeit von W. Vosterman (1504–1543), M. Hillen (1506–1558), M. de Keyser (Caesar, Lempereur) (1526–1536), J. Graphaeus, M. Nutius, Chr. Plantin (1554–1589), J. Stelsius, J. Ap. Theobaldeus⁴ u. a. Ebenso produktiv, was die Bücheraufgaben anbetrifft, waren auch Amstelodanum, Franekera, Leodium, Lovanium, Lugdunum Batavorum (Leyda) u. s. w.

In der zweiten Hälfte des XVI-ten Jahrhunderts wird Chr. Plantin nicht nur durch die Menge seiner gedruckten Bücher oder die Dimension seiner Beschäftigung sondern auch dank der unumstrittenen Qualität und Originalität seiner verlegten Werke, die Tätigkeit der Druckereien in Niederlanden dominieren. Wir wollen uns jetzt nicht mit seinem Leben und seiner Tätigkeit befassen, auch nicht mit den zwischen 1554–1589 gedruckten Büchern. Das sind im allgemeinen bekannte Daten, auch können diese von den Forschern in Fachlexikons und Synthese der Buchgeschichte und der Druckerei gefunden werden.⁵ Trotzdem müssen wir die grosse Anzahl von gedruckten Titeln (1600) erwähnen und zugleich auch die Mannigfaltigkeit der Bereiche, anfangen von Ritual-

⁴ Bezüglich der Tätigkeit dieser Vertreter der Buchkunst in den Niederlanden gemäss der Bibliographie vorgeführt bei der Fussnote 3.

⁵ Gemäss, besonders, C. RUELENS-A. DE BACKER: *Annales plantiniennes depuis la fondation de l'imprimerie Plantinienne à Anvers jusqu'à la morte de Chr. Plantin (1555–1589)*. Paris, 1866. und M. ROOSES: *Le Musée Plantin-Moretus*. Anvers, 1913. Informationen zu diesen Druckern können auch unter dem bibliographischen Material bei der Fussnote 3 entdeckt werden.

büchern (Bibeln, Psalmen, Evangelien u. s. w.) bis zu wissenschaftlichen Bereichen. Vom technischen und esthetischen Standpunkt aus, haben die plantinischen Drucksachen wahrhaftig eine Schule gegründet. Ihm verdankt man die systematische Anwendung der „Tiefgravur“ in Titelblättern und Abbildungen. Eigentlich, hat er dadurch die Epoche der barocken Drucksachen angeleitet.

Natürlich beschränkt sich die Entwicklung der Druckkunst im XVI-ten Jahrhundert in Niederlanden nicht nur auf die Tätigkeit von Chr. Plantin, obgleich dieser einen Höhepunkt der Druckkunst seiner Zeit darstellte. Zu den bemerkenswerten Leistungen⁶ auf diesem Gebiet zählen auch: M. von Keyser, der viele Drucksachen mit „Bastardbuchstaben“ verlegte, die zu den Meisterstücken der sich besonders im folgenden Jahrhundert einen bemerkenswerten Namen macht; J. Graphaeus, ein in Antwerpen tätiger Drucker, Verleger von wertvollen graphischen und künstlerischen Werken; J. Janssonius, Verleger, Kartograph und Graveur, Verfasser von allgemeinen anerkannten Atlanten über Frankreich, Italien, Wiederauflagen von Ptolemäus u. s. w.; M. Hillen, ein Handwerker, der seine Druckmaschine in den Dienst des derzeitigen humanistischen Ideals stellte und der dem künstlerischen Aspekt seiner Drucksachen (Frontispice, Rahmen und Anfangsbuchstaben im italienischen Stil, römische Buchstaben) besondere Achtung schenkte; M. Nutius, Verleger von Philosophiewerken, die von verschiedenen Kreisen von Intellektuellen hoch geschätzt wurden; W. Silvius, der erste Drucker der Leyda Universität; J. Stelsius, höchst repräsentativ für das Niveau der Druckerei in Antwerpen im XVI-ten Jahrhundert, der auch zahlreiche Werke in Spanisch druckte u. s. w.

Zentren der Druckkunst

Wir kehren zu den Drucksachen zurück, die im XVI-ten Jahrhundert in den Niederlanden gedruckt und im „libri antiqui“ Fonds der Bibliothek Batthyaneum aufbewahrt werden.⁷ Von den 151 Bänden, wurde der älteste im Jahr 1526, in Antwerpen, in der Druckerei von J. Theobaldus Gournensis gedruckt. Es handelt sich um *Sanctum Jesu Evangelium. Acta apostolorum*, in 12° (F VII 29), eine technische Hochleistung. Der letzte Band dieser Epoche wurde 1599 von Chr. Cuvverx, in Leodium gedruckt: *Divi Norberti (...) vita*, in 4° (T₂ V 49,

⁶ Für die künstlerische Werte der Drucksachen aus Niederlanden zu der Zeit, gem. W. NUHOFF: *L'art typographique dans les Pays-Bas*. 1–21, livraison (1500–1540). La Haye, Leipzig.

⁷ Alle Drucksachen der Niederlande, welche im Artikel erwähnt werden, tragen „signatura recens“, so wie sie auch zur Zeit in der Bibliothek Batthyaneum aufbewahrt werden. Als Identifizierung benutzen wir noch ausser der Bibliographie von der Fussnote 3: J. G. GRAESSE: *Trésor de livres rares et précieux. I–VII*. Dresde, 1859–1860; J. Ch. BRUNET: *Manuel du libraire de du l'amateur de livres. I–VII*. Paris, 1860–1880; C. RUELENS–A. DE BACKER: *Annales plantiniennes (...)*; *Leiden Imprints 1483–1600 in Leiden University Library and Bibliotheca Thysiana*. Nieuwkoop, 1974.

coll. 2). Zu derselben Zeit gehören auch: J. Livineivs: *XII. panegirici veteres*. Antverpia, Ex officina Plantiniana, apud J. Moretus, in 8° (L₄ V 6); M. Manilus: *Astronomicon*. Ex officina Plantiniana, apud Chr. Raphalengium, in 4° (F₄ III 20, coll. 1).

Was die Anzahl der von den verschiedenen Druckereizentren herausgegebenen Werken anbetrifft, steht Antverpia mit 116 Ausfertigen an erster Stelle. Diese kulturelle Hegemonie im Bericht der Druckkunst wird durch den allgemeinen Aufschwung der Stadt erklärt. Lugdunum Batavorum, wo die Elzevier Druckerei ihren Höhepunkt erreicht, steht an zweiter Stelle, mit 12 Exemplaren. Amstelodamum und Leodium sind nur mit 3 Exemplaren dargestellt, vergleichsweise mit der Stadt Lovanium, die 6 Exemplaren hat. Mit je einer Ausfertigung erscheinen die Druckereien aus Franekera und Embden. Also was die Leistung der Druckerein anbelangt, die im XVI-ten Jahrhundert in den Niederlanden tätig waren, bezogen auf die Anzahl der sich in der Bibliothek aus Alba Iulia befindlichen Bücher, steht Antverpia an erster Stelle.

Druckmeister – Druckereien

In engen Zusammenhang damit steht auch die Zugehörigkeit der Ausfertigung der verschiedenen Druckerein und Druckmeistern, angefangen mit dem anonymen Meister aus Embden und J. Bellerus aus Antverpia bis zu Joach. Trognaeus und J. Withagius aus derselben Stadt. Alle bestätigen den Aufschwung der Druckereien in Antverpia zu jener Zeit.

Erstrangig darunter ist natürlich „architypographus regius“ Chr. Plantinus, der um eine Zeit das ganze buchdruckerische Netz der Niederlanden unter seiner Kontrolle hatte. Es wurden bis zur Zeit 90 Werke (101 Bände) ans Licht gedruckt. Aus dieser Rechnung wurden die Auflagen des XVII-ten Jahrhunderts ausgeschlossen, die alle auf die Tätigkeit der Druckereianstalt von J. Moretus hindeuten. Was die plantinischen Drucksachen anlangt, müssen wir noch manche Aspekte in Betracht ziehen. Chr. Plantin hat öfter mit der direkten Hilfe der Druckmeister verlegt. Diese Tatsache wurde auf den Titelblättern verzeichnet. So wurde P. ab Opneer: *Officium Missae*. 1570, in 8° mit der Hilfe von S. Paulus Delphensis (X₃ V 30) gedruckt.⁸ Der Band Aeg. Dom. Topiarius: *Conciones in epistolas et evangelia*. 1575, in 8° trägt den Vermerk: „Apud Antonium Tilenium Brechtanum sub Struthio“ (A₂ IV 23, coll. 2).⁹ Sieben der philosophischen Werke, die von unserer Forschung eingeschlossen werden, tragen den Vermerk „Apud Franciscum Raphalengium“, als Zusatz zu der üblichen Inschrift „Ex officina Plantiniana“. Erwähnenswert sind darunter: J. Heursius:

⁸ I. MÂRZA: *Plantiniana*. I. S. 318, Nr. XV. Siehe auch C. RUELENS–A. DE BACKER: *Annales plantiniennes...*, S. 98, Nr. 3.

⁹ I. MÂRZA: *Plantiniana*. I. S. 324, Nr. XLV; C. RUELENS–A. DE BACKER: *Annales plantiniennes...*, S. 146, Nr. 13.

Praxis medicinae nova ratio. Lugduni Batavorum, 1590, in 4° (H₄ II 34); Fl. Vegetus: *De re militari libri quatuor*, dieselbe Ortschaft, 1592, in 8° (F₄ VI 4, coll. 1); M. Manilus: *Astronomicon*. 1599, in 4° (F₄ III 20, coll. 1) u. a. Manche plantinische Werke wurden nach dem Tode des Druckergründers gedruckt, und zwar von dessen Witwe, in Zusammenarbeit mit J. Moretus. Z. B.: *Guidon, et practique spirituelle du soldat chrestien*. A Anvers, chez la Vefue, Jan Mourentorf, 1590, in 8° (I₂ VIII 19); Th. Stapletonus: *Promptuarium morale super evangelia dominicalia totius anni*. Antverpiae, apud Viduam, 1593, in 8° (D₂ IX 16).

Nach Chr. Plantin befindet sich an zweiter Stelle, was die Anzahl der bei uns aufbewahrten Bücher anbetrifft, J. Stelsius, mit 11 Werken (11 Bänden). Danach folgt der anonyme Drucker aus Embden mit 4 Werken (1 Band), M. Keyser mit 3 Werken (1 Band), Barth. Gravius und J. Withagius mit je 2 Werken (2 Bände). Der Rest der Drucker werden von je einem Titel repräsentiert. Das sind J. Bellerus, Arn. Birckmann, Arn. Covninx, L. Elsevier, Ph. Galleus, J. Graphaeus, J. Janssonius, M. Hillen, H. Houius, J. Kerbergius, J. Latius, Gualt. Herberius, P. Mortier, Leon. Niestus, Chr. Ouyvreux, Aeg. Radaeus, Guil. Silvius, J. Theobaldus und Joach. Trognaesius.¹⁰

Inhalt der Bücher

Ein für unsere Forschung interessanter Aspekt wird von den in den Drucksachen auftretenden Bereiche der Kultur und Wissenschaft dargestellt: a) Verleger – und Kulturpolitik, die von Druckern angefangen mit Chr. Plantin und bis zum anonymen Meister aus Embden vertreten wird, bezüglich der in – und ausländischen geistigen Bedürfnissen, d. h. bezüglich der Aufträge, die sie von den verschiedenen gesellschaftlichen Leserschichten erhielten; b) die Kennzeichen der niederländischen Kultur im XVI-ten Jahrhundert, die Präponderanz je eines Bereiches der Wissenschaften, die gleich von den Ergebnissen der verlegerischen Politik der Druckereileiter verraten sind.

Im Einklang mit diesen beiden Bemerkungen wollen wir die Drucksachen des XVI-ten Jahrhunderts von ihrem Inhalt aus behandeln. Die Forschung von 151 Bänden (136 Titeln) hat zu interessanten Schlussfolgerungen geführt. Natürlich haben die gestlichen und Ritualwerke, von Bibeln und Psalmen bis zu den Werken von dogmatischen und skolastischen Theologen den Vorrang. Vertreten sind auch die Bereiche der Erdkunde, Geschichte, Jura, Philosophie, Medizin, Philologie, griechische und lateinische Antiquität wobei viele dieser Werke auch heutzutage ihre Perennität bewahren. Diese sind aber ziemlich bescheiden vertreten im Vergleich zu den Werken der ersten Kategorie. Eine kurze Vorführung dieser Bücher wird dieses bestätigen.

¹⁰ I. MÂRZA: Tipărituri din secolul al XVI-lea, editate în Tăricele de Jos, în Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia (Catalog) (Drucksachen aus dem XVI-ten Jahrhundert, die in den Niederlanden gedruckt waren, in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia (Katalog), Handschrift.

Nach unseren Rechnungen gibt es 37 Bände die Bibeln darstellen,¹¹ verschiedene Auslagen des Alten und Neuen Testamentes u. a. Zu dieser Kategorie gehören *Biblia belgica*, ein Band in folio gedruckt in Embden am 20. Mai 1565 (F III 10, coll. 1–3); die God. Dunaeus verdankte *Bibel*, von M. Caesar, 1534 in folio gedruckt, eine auch künstlerisch wertvolle Ausfertigung (B III 13, coll. 1–3.); *Biblia* in der Auflage des Exegeten J. Hentenius, erschienen in Lovanium, in folio, im Jahre 1547, gedruckt von Barth. Gravius (F II 12); *Biblia* Ausfertigung in 8°, gedruckt von Stelsius Witwe und Nachfolgern in Antverpia, im Jahre 1570 (D V 2) u. a. Wir dürfen die *Biblia poliglota*, 1573 aus dieser Aufzählung nicht auslassen, ein Meisterwerk der Druckkunst in den Niederlanden und nicht nur der plantinischen Druckerei. Zu den in folio über ein Zeitspanne von 4 Jahren gedruckten 8 Bänden, mussten täglich je 40 Arbeiter mitwirken. Die Kosten der Druckerarbeiten sollen nach dem Gelehrten Ben. Arias Montanus, Kapellan des Königs Philip II., Gelehrter, der unter anderen auch die Auflage der *Königlichen Bibel* überwacht hat, zu 150.000 Talern gestiegen sein, was Chr. Plantin fast vor den Bankrott brachte.¹² (D I 1–8)

Erwähnenswert wären hier und verschiedene Auflagen der Psalmen, Messen u. a., das wären unserer Meinung nach ungefähr 50 Bände. Z. B.: *Davidis regis ac prophetarum aliorumque sacrorum veterum Psalmi*, ein gedrucktes plantinianisches Werk, in 4° (F IV 20, coll. 1); P. Fridericus: (...) *Evangelia anniversaria*, aus derselben Druckerei, 1581, in 8° (Q₂ VII 48); Cl. de Sainctes: *Liturgiae*, verlegt in Antverpia, 1562, von J. Stelsius in 8° (K₃ V 3); *Psalterium Davidicum graecolatinitum*. Antverpia, J. Stelsius, 1543, in 12° (F VII 28); das Werk hat auch eine spanische Fassung in 8° gedruckt 1555 von J. Stelsius (F VII 6)¹³ u. a.

Aufbewahrt in demselben Fonds werden noch: Ben. Ar. Montanus: *Commentaria in duodecim prophetas*. Antverpia, 1571, in folio (D III 4); Aeg. Dom. Topiarius: *Conciones in evangelia et epistolas*. Anvers, 1574, in 8°, gedruckt ebenfalls von Chr. Plantin (A₂ IV 23, coll. 1); S. Pagninus: (...) *Epitome thesauri linguae sanctae* (...). Antverpia, 1576, in 8° (R₄ VII 2); Fr. Costerus: *In hymnum Ave Maria Stella, meditationes*. Antverpia, 1589, in 16° (R₆ III 1, coll. 2); S. Lubertus: *De principiis christianorum dogmatum*. Franekera, Aeg. Radeus, 1591, in 8°, (G₂ IX 22); G. Heruet: *Le saint, sacre universel, et general Concile de Trente*. Anvers, G. Silvius, 1564, in 8° (L₃ V 10); Barth. Carranza: *Summa omnium conciliorum*. Antverpia, J. Stelsius, 1556, in 8° (L₃ VI 16); P. Canisius: *Summa doctrinae christiana*. Antverpia, J. Withagius, 1570, in 12° (I₂ VII 21).¹⁴

¹¹ Siehe, für diese Drucksachen, W. A. COPINGER: *The Bible and its Transmission*. London, 1897.

¹² C. RUELENS—A. DE BACKER: *Annales plantiniennes*... S. 128–135, Nr. 1; I. MĂRZA: *Plantiniana*. I. S. 319–322, Nr. XXI–XLIV; idem: Editii plantiniene în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia (Cercetări preliminare) /Plantinische Ausgaben in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia (Einleitende Forschungen)/. Handschrift.

¹³ I. MĂRZA: Tipărituri din secolul al XVI-lea ... (Catalog). Handschrift; idem: *Plantiniana*. I. passim.

¹⁴ Ibidem.

Die hohe Anzahl der Ritualbücher und der Werke mit geistlicher Orientierung verrät eigentlich die skolastisch-theologische Dominante der niederländischen Kultur des Mittelalters. Es widerspiegelt die Rolle der Kirche in der Kultur Belgiens und Hollands und zugleich die Rolle der verschiedenen konfessionellen Orden nicht nur zur Zeit der Reform, sondern auch in den folgenden Jahrzehnten.

Ein verhältnismässig reich vertretenes Gebiet in den Drucksachen des XVI-ten Jahrhunderts in den Niederlanden ist die heilige und profane Geschichte. Anzutreffen beim Kapitel „libri historici“ sind entweder Geschichten von heiligen Vätern oder Mönchsorden oder Werke, die vom Leben den Sitten und der Religion mancher Völker handeln. Es waren eigentlich im Mittelalter stark verbreitete Bücher, die sowohl graphisch als auch inhaltlich bestimmte Wissenbedürfnisse der Epoche zu decken versuchten. Weiter gibt es Beschreibungen und Berichte über schwer erreichbare geschichtliche oder geographische Zonen und auch Einleitungen in die Geschichte einiger Völker (die Perser z. B.) oder Gebiete (Afrika, Asien).

Konkret wird die verlegerische Politik in den Niederlanden im XVI-ten Jahrhundert durch besondere Neigungen zur Meditation und Lektüre auf dem Gebiet der Geschichte illustriert. Es handelt sich hier um 4 Bände aus der *Historia ecclesiastica*. Lovanium, Arn. Birckmannus, 1569, in 8° (Q₂ VI 29–31; S₄ VIII 14); Abr. Ortelius: *Aurei saeculi imago, sive germanorum veterum vita, mores, ritus, religio*. Antverpia, Ph. Gallaeus, 1596, in 4° (D₃ IV 34); das 1569 in Chr. Plantins Druckerei, in folio, gedruckte Werk *Origines Antverpiae* (B₃ III 8); der interessante Band von B. Bizarus: *Persicarum rerum historia in XII. libros descripta*. Antverpia, Chr. Plantin, 1583, in folio (D₃ II 9); Rich. Stanihurstius: *De rebus in Hibernia gestis*. 1584, ein Band in 4°, verlegt in derselben Druckerei (A₃ IV 8, coll. 1); Fl. Veg. Renuus: *De re militari*. Antverpia, 1585, in 4° (H₄ III 4, coll. 1–3); das obengennante Werk von 1592 gedruckt von Fr. Raphelengius, in 8°, in *Lugdunum Batavorum* (F₄ VI 4, coll. 1–2).¹⁵ Es sind im ganzen 15 Bände mit geschichtlichem Thema.

Die 11 rechtswissenschaftlichen Bände handeln sowohl vom ekklesiastischen als auch vom laischen Recht. Zu den Werken, die teilweise das Niveau der Rechtswissenschaften in den Niederlanden des XVI-ten Jahrhunderts verraten, zählen wir *Tractatus nouus, de iure tutelarum, § curationum*. In: *Lugd. Bat.*, L. Elsevier, 1597, Band in folio (T₃ III 2); *Statvta consistorialia (...)*. Leodium, G. Norberius, 1582, in 4° (P₃ V 13, coll. 2); die Exegesen von L. Russarius und Fr. Duarenus über das rechtswissenschaftliche Werk von Justinianus in der Auflage von Chr. Plantin, Antverpia, 1567, in 8° (N₃ VII 8–9; 10, coll. 1–2, 11–13; 14, coll. 1–2)¹⁶ u. s. w.

Die mittelalterliche Philosophie ist bei den Druckern des XVI-ten Jahrhunderts in den Niederlanden auch in vielen Werken vorhanden. Es sind 9 Ausfertigung

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

gungen, die diesen Wissensbereich darstellen: Fr. Tittelmanus: *De consideratione dialectica libri VI*. Antverpia, M. Nutius Witwe, 1561, Band in 8°, zwei Exemplaren (R₆ III 15, coll. 1; E₄ VI 6, coll. 1); idem, *Naturalis philosophiae compendium*, in derselben Ortschaft und Druckerei, 1561, in doppelter Auflage (R₆ III 13, coll. 2; E₄ VI 6, coll. 2); die Auflage von 1561 des Werkes *De vita et moribus philosophorum libri X*. Antverpia, in der Druckerei Chr. Plantin, in 8°, in dreifacher Ausfertigung (T VIII 1; X₂ VI 9, coll. 1; B₃ V 17); S. Eunapius: *De vitis philosophorum et sophistarum*. Antverpia, in der Druckerei von Chr. Plantin, 1568, in 8° (X₃ VI 9, coll. 2–3)¹⁷ u. a.

Auch die Erdkunde wurde von den niederländischen Druckereien des XVI-ten Jahrhunderts behandelt, aber im Vergleich zur Geschichte, Rechtswissenschaften und der Philosophie in kleinerem Masse, d. h. 6 Bände. Davon erwähnen wir die interessantesten: P. Apianus, G. Frisius: *Cosmographia, sive descriptio univarsi orbis (...)*. Antverpia, Arn. Covninx, 1584, in 4° (L₂ VII 4); der este Band von *Atlas contractus*, den wir J. Janssonius, 1566, in folio (U₆ IV 9) verdanken; das Werk von J. Afric. Leo: *De totius Africae descriptione*, erschienen 1556, in Antverpia, in der Druckerei von J. Latius, in 8° (B₃ VI 16); Abs. Ortelius: *Theatrum orbis terrarum*. 1595, Plantins Druckerei, in folio, Antverpia (F₃ IV 14, coll. 1); *Nomenclator Ptolemeicvs*, verlegt wie oben (F₃ IV 14, coll. 2).¹⁸

In bescheidenen Ausmassen erscheinen unter denselben Drucksachen Auflagen von klassischen Verfassern oder aus dem Gebiet der Philologie. Die aus den Werken eines Cicero oder Demosthenes auserwählten Weisheitssprüche, gedruckt 1561 von Chr. Plantin in Antverpia in 16° (F₃ III 22) begleiten die kastellanische Ausführung des ciceronischen Werkes *De officio, de amicitia et de senectute*. 1549, das wir J. Stelsius verdanken, in 8° (M₄ VII 34).¹⁹ Was die Philologie anbetrifft, nennen wir bloss: M. A. Cassiodorus: *De orthographia liber*. Antverpia, Chr. Plantin, 1579, in 12° (X₄ VI 34, coll. 2).²⁰

Wir dürfen dieser Forschung dem Inhalt noch kein Ende setzen ohne medizinische oder astronomische Werke von besonderen dokumentarischen Wert zu nennen. Dabei denken wir an Werke wie: J. Heursius: *Praxis medicinae nova ratio*. In: *Lugdunum Batavorum*, Fr. Raphelengius, 1590, Band in 4° (H₄ II 34); P. Forestus, *Observationum et curationum medicinalium libri quinque*, in derselben Ortschaft und Druckerei, 1591, Band in 8° (H₄ VI 6, coll. 1); die Auflage des Jahres 1593 desselben Werkes in 2 Büchern (H₄ VI 6, coll. 2); M. Manilus: *Astronomicon* in der Fürsorge von J. Scalingerus, *Lugdunum Batavorum*, Fr. Raphelengius, 1599–1600, in 4° (F₄ III 20, coll. 1–2).²¹

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

Die Herkunft der Drucksachen (Besitzer: Personen und Institutionen)

Ein interessantes Problem was die Drucksachen des XVI-ten Jahrhunderts aus den Niederlanden, die sich in der Aufbewahrung der Bibliothek Batthyaneum aus Alba Iulia befinden, betrifft, ist das ihrer Herkunft. Es besteht die Frage der Bibliotheken und Buchsammlungen von Bücherliebhabern oder Institutionen, die vor der Bibliothek Batthyaneum aus Alba Iulia diese Drucksachen zu besitzen vermochten. Dabei dürfen wir die Besitzvermerke als integranter Teil eines alten Buches nicht ausser Acht lassen. Diese veraten die geistige Laufbahn der Bände von der Druckerei oder Bibliothek zum Erwerber. Zu diesem Kontext gehört auch das Interesse mancher Leser oder Eigentümer der diversen Schichten der Botschaft und dem Ideengehalt dieser Bände gegenüber.

Die vorgenommenen Untersuchungen hatten auch überraschende Ergebnisse zufolge. Dabei entdeckten wir Ex-libris seitens Bucherliebhabern oder Sammlern aber auch Institutionen, die Bibliotheken besaßen. Den ältesten handgeschriebenen Eigentumsvermerk verdanken wir Melchiorus Kleselius, der Prepozit in Wien, 1579 war, wie uns das gedruckte Ex-libris versät, das auf Ben. Ren. Andegeus, *Locorum praecipvorvm sacrae scriptvrae (...)*. Antverpia, J. Stelsius, 1567 (A₂ X 31) abgestempelt ist. Das letzte Ex-libris auf derselben Buchgattung wurde im Name der Dokumentarbibliothek aus Alba Iulia in der ersten Hälfte unseres Jahrhunderts gedruckt. Es befindet sich auf dem Band *Sanctvm Jesv Christi evangelium. Acta apostolorum*. Antverpia, J. Theobaldus, 1526 (F VII 29).

Was die Possessores antecedentes (personae) anbetrifft, galt anfangs unsere Achtung einigen Eigentumsvermerken aus der zweiten Hälfte des XVI-ten Jahrhunderts. Wir nennen darunter „Ex libris Vincentii Muschingeri. Anno salutis 1586“ vom plantinischen Werk (...) *Novum Jessu Christi D. N. testamentum*. 1574 (F VII 32). Auch erwähnen wir die holographische Notiz auf Grund derer die Überweisung des Bandes Th. Stapletonus: *Promptuarium morale (...)*. Antverpia, Chr. Plantin, 1593 (D₂ IX 16) vom Grosswardein Bischof Martinus Peths, im Jahr 1595, also 2 Jahre nach dem Druckdatum, an den Bischof von Jauria (Schlesien), Joannes Kuthfals aufgespürt werden kann.

Die Anzahl der Eigentümer von holländischen oder belgischen Drucksachen des XVII-ten Jahrhunderts ist beträchtlich grösser. So erscheint auch der Name eines Wiener Bücherliebhabers am 20-ten Januar 1623 – Joannes Leonhardus Fleiner – (A₂ X 31), das Ex libris von Petrus Raczkovi, wahrscheinlich Student in Debrecinum (Hungarien). Dieser kaufte am 25-ten August 1627 das Werk von Fr. Titelmanus: *Naturalis philosophiae compendium (...)*. Antverpia, M. Nutii vidua, 1561 (R₆ III 13, coll. 2). Auf dem Werk desselben Verfassers, *De consideratione dialectica VI*, erscheint auch der siebenbürger Johannes Ursini Bistic/e/n/sis/ (R₆ III 13, coll. 1). Wir übertragen den Vermerk „Sum ex Libris Adami Lampl â Fronsparg Anno 1630“ von der Ausfertigung, die G. Stewechius Kommentar über Fl. Veg. Renatus Werk darstellt, gedruckt 1585 in der plantinischen Druckerei (H₄ III 4, coll. 1–3).

Die Untersuchungen brachten auch eine Privatbibliothek aus der ersten Hälfte des XVII-ten Jahrhunderts zum Vorschein. Es handelt sich um die Bibliothek von Endres Vitius. Dieser besass 1635 einige berühmte Werke des Rechtswissenschaften, gezeichnet von L. Russardus und Fr. Duarenus, mit besonderen Hinweisen auf das rechtswissenschaftliche Werk des Kaisers Justinian (N₃ VII 8–9, 10, coll. 1–2, 11–13, 14, coll. 1–2). Von einer voll organisierten Bibliothek, die sogar einen Kathalog besass, berichtet der Band D. Laertius: *De vita et moribus philosophorum libri X*. Antverpia, Chr. Plantin, 1566 (B₃ VI 17). 1641 gehörte es Ferdinandaeus, was wir anhand der Inschrift „In usum Ferdinandaei Catalogo inscriptus 1641.“ beweisen können. Das Eigentumsrecht wird auch auf einem anderen Werk, 1537 in Lovanium von Barth. Gravius, P. Lombardus: *Sententiarum libri IIII* (A₂ III 4): „(...) Hic liber est meus et post mortem nescio cuius Paulus Ambrus sacerdos catholicus 1650 In G. Z.“ Letzten Endes, war am 9-ten Juli 1687 J. Nobla, Buchbesitzer, noch unbekannt, der Eigentümer der illustrierten und erklären Geschichte des Kaisers Josua, unter der Redaktion von A. Masius in Antverpia, 1574, bei Chr. Plantin gedruckt (E III 7).

Auch für das XVIII-te Jahrhundert sind während derselben Untersuchungen einige interessante Ex-libris Arbeiten oder Eigentumsvermerke zum Vorschein getreten. Es ist daraus zu schliessen, dass Bücher verschiedenen Privatbibliotheken gehörten, davon sogar manchen ganz eindrucksvollen, das von ihrer Ankunft in der Bibliothek Batthyaneum aus Alba Iulia. Wir erwähnen da die Wiener Bibliothek des Kardinals Christophor Migazzi (1714–1803), berühmt auch als Bücherliebhaber im habsburgischen Reich des XVIII-ten Jahrhunderts. Davon stammen etwa 80 Bände gedruckt im Jahrhundert in den Druckereien von M. Keyser (Lempereur), L. Elsevier, J. Grapheus, M. Hillen, M. Nutius (Nucius), Chr. Plantin – der an erster Stelle steht – J. Stelsius, J. Withgius u. a. Die Drucksachen beschäftigten sich mit verschiedenen Wissenweigen, von Bibeln, Testamenten, Evangelien, Schreiben der Apostel bis zu humanistischen gesinnten Werken.²²

Weitere Bucheingetümer des XVIII-ten Jahrhunderts sind unter anderen: der Begründer der Bibliothek von Alba Iulia (Karlsburg), der Graf Ignatius von

²² Siehe „Catalogus Bibliothecae Christophori Migazzi (scientiis, ecclesiasticis, historia, scientiis profanis)“, I–III, in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia, XI–13–15; „Catalogus librorum Cardinalis Christophori à Migazzi“, in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia, XI–26.

Siehe auch JAKÓ Zsigmond: *A Batthyaneum-könyvtár történetéből. I. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése (Aus der Geschichte der Bibliothek Batthyaneum. I. Die Anschaffung der Sammlung Migazzi)*. = Könyvtári Szemle (București) XIII, 3, 1969, S. 125–129; Eva MÂRZA–Iacob MÂRZA: „Bibliotheca Migazziana Viennensis“ (Sugestii pentru o reconstituire) / „Bibliotheca Migazziana Viennensis“ (Ideen für eine Wiederherstellung). Handschrift.; Al. RĂDULESCU–I. MÂRZA: *Ex-librisul unui bibliofil vienez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în patrimoniul cultural al Bibliotecii Batthyaneum (Das Ex-libris eines wienerischen Bücherliebhabers aus dem zweiten Teiles des XVIII-ten Jahrhunderts im kulturellen Bestand der Bibliothek Batthyaneum)*. = Revista muzelor și monumentelor (București) 5, 1983, S. 61–64.

Batthyani (1741–1789).²³ Dieser besass nur 5 niederländische Bücher des XVI-ten Jahrhunderts, die er aber auch mit Interesse gelesen haben muss, was die Randbemerkungen auf folgenden Büchern bestätigen: J. Heursius: *Praxis medicinae nova ratio*. In: *Lugdunum Batavorum*, Fr. Raphelengium, 1590 (H₄ II 34); J. Livineius: *XII. panegyrici veteres*. Antverpia, J. Moretus, 1599 (L₄ V 6); *Psalterium Davidicum graeco-latinum*. Antverpia, J. Stelsius, 1543 (F VII 28).

Die meisten Bucheigentümer besitzen nur je eine Ausfertigung. Das ist der Fall von Joannes Grammius,²⁴ Staatsrat, Historiograph, königlicher Bibliothekar, Senior der Universitär aus Hefnia (Holland), Lehrer für Griechisch und Mitglied des wissenschaftlichen Kollegiums derselben Stadt (E III 7); der Graf Joannes Albertus ab Oedt²⁵ (R₂ VI 14, coll. 2); der Philolog und Exeget in humanistischen und theologischen Wissenschaften Johann August Ernesti (1707–1781), tätig in den verschiedenen Städten aus Imperiuss²⁶ (F₄ VI 4, coll. 1–2, L₄ V 6); der Graf Fr. Gregorius Giannini mit ausgedehnten Gütern und verschiedenen kirchlichen und öffentlicher. Dienstgraden in den mährischen Gebieten des habsburgischen Imperiums (M₂ III 8); der Graf von Heuel (K₃ V 3); der Pastor Thomas Rukerus Baranguttensis (D V 2); der fürstliche Kanzler und Graf Wenceslaus de Sinzendorff²⁷ (R₃ VI 5); der Gelehrte und Theologe Moritz Karl Christian Woog (1684–1760)²⁸ (A₃ IV 8).

Zum Schluss möchten wir noch 2 dieser Buchbesitzer nennen, die in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts tätig waren; sie sind Bibliothekseigentümer und somit hier eingetragen: Stephanus Fangh (+ 1835), der zu jener Zeit verschiedene Ämter beim römisch-katholischen Kapitulum in Alba Iulia erfüllte; Joannes Aemilius Buczy (1782–1839),²⁹ Vertreter der Aufklärung und

²³ Siehe auch „Elenchus librorum Excell/entissimi D/omi/ni Comitis et Episcopi Transylvanienensis Domini Ignatii de Batthyan in Bibliotheca sua Cibiniensi reperibilium de A/nno/ 1782“, in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia, XI–265; JAKÓ Zs.: *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező /Ignaz Batthyány, Gelehrte und Wissenschaftler/*. = Erdélyi Múzeum (Cluj) LIII, 1–4, 1991, S. 76–99.

²⁴ *Bibliotheca Grammiana, sive Catalogus bibliothecae, quam reliquit vir illustris et magni nominis Joannes Gramminiis S. R. M. Dan. et Norv. a Consiliis status et justitiae historiographus regius /.../*, Havnia, 1748.

²⁵ „Bibliotheca Exc. D. B. M. Com. ab Oed horis consuetis pro suctione publicabitur. Anno Christi M D CC LII. D. XVII. Jul. seqq. pars II.“ In dem Gräfl. Oedischen Haus, in der Teinfalt – Strasse.

²⁶ ECKSTEIN: *Johann August Ernesti*. In: *Allgemeine deutsche Biographie*. 8. Leipzig, 1877, S. 235–241.

²⁷ „Catalogus librorum defuncti Comitis à Sinzendorff, Sup. Aulae Caes. Cancelarii, qui publicae venditioni exponentur mense Nov/em/bri die 18 Anni 1743, Viennae Austriae ex Typographia Angheliana.“

²⁸ G. MÜLLER: *Moritz Karl Christian Woog*. In: *Allgemeine deutsche Biographie*, 44. Leipzig, 1898, S. 209.

²⁹ „Conscriptio Librorum Reverendissimi Joannis Aemilii Buczy Canonici, dum viveret Astronomi 1839“, in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia, XI–420.

der Romantik in Siebenbürgen, ein Gelehrte mit philologischen Beschäftigungen, ehemaliger Aufseher der Sternwarte von Alba Iulia. Der erste Gelehrte besass den ersten Band des *Atlas contractus*. 1566 (U IV 9), der zweite besass aus derselben Gattung *Evangelia aniversaria*, 1581 (Q₂ VII 48).

In diesen *possessores antecedentes (personae)* kommen auch Anstalten hinzu, wenn auch in geringer Anzahl. Viele dieser Anstalten, die bei Kirchen oder Mönchenorden fungierten, hatten wohl organisierte Bibliotheken, wie es uns Kataloge beweisen, auf die wir anlässlich dieser Untersuchung stiessen.

Z. B. befindet sich auf Cl. de Sainctes, *Liturgiae*, gedruckt in Antverpia, in der Druckerei von J. Stelsius, 1562 (R₃ VI 5) der Vermerk: „Collegii Societatis JESV Ratis(onensis) 1601.“ Eine andere Notiz lautet: „Residentiae Albensis Catalogo Inscriptus An(n)o 1613 12 August“ und befindet sich auf Fr. Costerus Band *De universa historia dominicae passionis meditationis quinquaginta*. Antverpia, Chr. Plantin, 1587 (R₆ III 1, coll. 1)³⁰ 1620, D. Laertius Werk, *De vita et moribus philosophorum libri X*, gedruckt in Anverpia, im Jahr 1566 vom oben genannten Drucker, war im Katalog des S. Jesu Kollegiums aus Wien (X₂ VI, 9, coll. 1) eingetragen. Eine Wiener Anstalt „Domus Professae Soc/ieta/tis (Jesu)“ besass 2 plantinische Drucksachen und eine von J. Stelsius. Es handelt sich um den Vermerk „Domus Professae Soc/ieta/tis JESV Viennae Catalogo Inscriptus Littera O. Anno 1645“, der sich auf dem Werk P. ab Opmeer: *Officium missae*. 1570 (X₃ V 30). Ein ganz ähnlicher Ex-libris befindet sich auf den Bänden Epiphanius: *Ad physiologum*. Antverpia, Chr. Plantin, 1588 (U V 15) und Cl. de Sainctes: *Liturgiae*. Antverpia, J. Stelsius, 1562 (R₃ VI 5).

Eine Lehranstalt aus Siebenbürgen, das S. Jesu Kollegium aus Trei Scaune, besass 1691 *Promptuarium morale*, ein plantinisches Werk, gedruckt 1593 in Antverpia, so wie es vom Ex-libris „Collegij Harom/szekie/nsis Socie/ta/tis Jesu A/nno/ 1691“ (D₂ IX 16) bewiesen wird. Wahrscheinlich ist es als Schenkung in die Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia gelaudet.

Der Orden der Dreifalligkeit in Alba Iulia hatte angefangen von 1719 den Sitz im Inneren der habsburgischen Festung. Da bildete sich zu gleicher Zeit auch eine Bibliothek.³¹ Aus dieser Bibliothek stammt auch der Band J. Janssonius, *Atlas contractus*, I, gedruckt 1566 (U₆ IV 9). Die Zugehörigkeit zur Bibliothek bestätigt der Vermerk „Ex bibliothecae Residentiae Albae Carolinensis ordinis Excalceatoru/m/ S/ancti/ss/imae/ Trinitatis de Redemptione Captivorum.“

³⁰ „Inventarium de A/nno/ 1773 universorum bonorum mobilium et immobilium ad Residentiam sublatae Societatis Jesu Albae Carolinensem spectantium. Consignatio librorum communium in Residentia reductae Societatis Albo Carolinensi repertorum et aestimatorum“, in der Bibliothek Batthyaneum, XI–19.

³¹ Siehe „Catalogus librorum qui continentur in Bibliotheca Residentiae Carolinensis Ordinis Discalceatorum/ S/ancti/ss/imae/ Trinitatis de Redempt/ione/ Capiiv/orum“, in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia, XI–272; I. MÁRZA: *Catalogul unei biblioteci de la Alba Iulia din secolul al XVIII-lea /Der Katalog einer Bibliothek von Alba Iulia aus dem XVIII-ten Jahrhundert/*. = *Biblioteca și cercetarea*, XI, 1987, S. 158–182.

In der S. Jesu Bibliothek mit dem Sitz in Hermannstadt³² wurden 5 Bände aus dem XVI-ten Jahrhundert entdeckt; darunter: *Psalterium graeco-latinum*. Antverpia, J. Stelsius, 1543 (F VII 28) und *Biblia*. 1570, gedruckt in derselben Druckerei (D V 2). Die letzte Ausfertigung trägt ein Ex-libris „Reside/nti/ae Soc/ietatis/ J/esu/ Cibinij 1736“. Es ist ein eindeutiger Beweis der Zugehörigkeit dieses Buches zur hermannstädter Sammlung.

Weitere Anstalten mit Büchern derselben Familie wären: „Collegium Claudiopolitanum“ (wahrscheinlich gehörend zum S. Jesu) der den Band Barth. Fumi: *Summa sive Aurea armilla*. Antverpia, Officina Stelsiana, 1576 (P₃ VI 13); „Congregatia B/eatae/ M/ariae/ A/lbae/ Carol/inensis“ besass, mit einer Ausfertigung aus dem schon oben angeführten Werk von Fr. Costerus, gedruckt bei Chr. Plantin im Jahre 1587 (R₆ III 1, coll. 1); „Conventus Vienn/ensis/ Carmelit/orum/ Discal/ceatorum/“ enthielt das Kommentar zum Werke *De re militari* von Fl. Veg. Renuatus, gedruckt in Antverpia bei Chr. Plantin, 1585 (H₄ III 4, coll. 1–3); „Domus oblatu Residentiae Benefactoribus Vajda Hunyadensis“ hatte unter seinen Büchern im Jahre 1713 auch *Conciones in evangelia et epistolae*, herausgegeben von Aeg. Dom. Topiarius. Antverpia, Chr. Plantin, 1574 (A₂ IV 23, coll. 1).

In den Buchbesitzenden Anstalten desselben Kathogorie gehören „Domus Probationis Soc/ieta/tis Jesu Viennae ad S/anctam/ Annam“. Das Ex-libris dieser Wiener Anstalt wovon das erste seit dem Jahre 1703 stammt, entdeckten wir auf 2 Ausfertigungen: P. Apianus, G. Frisius, *Cosmographia, sive descriptio universi orbis* (...). Antverpia, Arn. Corninx, 1584 (L₄ VII 4) und P. Canisius; *Summa doctrinae christianae*. Antverpia, J. Withagius, 1570 (I₂ VII 21). Letzten Endes dürfen wir „Domus Veneth/iensis/ Soc/ietatis/ Jesu“, das als Eigentümer des Bandes Fr. Lucas: *Notitiones in sacra biblia*, gedruckt in Antverpia von Chr. Plantin, 1580 (O IV 16) auch nicht ausser Acht lassen.

Schlussfolgerungen

Die Forschung der niederländischen Drucksachen aus dem XVI-ten Jahrhundert, die jetzt in der Aufbewahrung der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia stehen, hat wie gesehen, eine Skizze der Druckkunstentwicklung im betreffenden historischen und geographischen Raum vorausgesetzt. Darin wurden die Druckzentren, die Druckereien, der Inhalt und die Herkunft (Personen und Anstalten) der Drucksachen verfolgt.

Die Schlussfolgerungen wollen die verhältnismässig grosse Anzahl von Drucksachen – 151 Bände (136 Titel) betonen. Gleichzeitig erscheint Antverpia

³² „Catalogus Librorum Communium in Residentia Supressae Societatis Jesu Cibiniensis reptorum et aestimatorum in anno 1774 conspectus“, in der Bibliothek Batthyaneum Alba Iulia, XI–273; I. MÁRZA: *Inkunabeln in einem siebenbürgischen Bibliothekskatalog aus dem Jahre 1774*. = *Revue Roumaine d'Histoire* XXIV, 1–2, 1985, S. 147–152.

als Druckzentrum in den Niederlanden im XVI-ten Jahrhundert an erster Stelle. Die Forschungen schliessen 115 Titel hier gedruckte Ausfertigungen ein. Betonen wert ist auch Chr. Plantins Tätigkeit auf dem Gebiet der Druckkunst. Es wurden 101 Bände (90 Titel) unter der Devise „Labore et constantia“ in den Jahren 1561–1600 gedruckt. Was den Inhalt der Werke anbetrifft, haben die religiösen und Ritualwerke den Vorrang, was aber die humanistischen, medizinischen oder astronomischen Wissenszweige nicht ausschliesst. Es ergaben sich aus vorstender Studie eine Reihe von *possessores antecedentes* (*personae et institutia*) aus den verschiedensten Gebieten des habsburgischen Kaiserreiches, Siebenbürgen eingeschlossen. Die Eigentumsvermerke angefangen von der zweiten Hälfte des XVI-ten Jahrhunderts bis zu den ersten Jahrzehnten des XIX-ten Jahrhunderts beweisen individuell und alle zusammen den Verkehr der belgischen und holländischen Drucksachen, weiter auch die verschiedenen Interessen der Gelehrten, manche von ihnen sogar Bibliothekenbesitzer. Es erschienen auch manche kulturelle Anstalten, die unter ihren Bänden auch Drucksachen dieser Kategorie besaßen, davon manche sehr wertvolle sowohl vom graphischen Standpunkt aus (Druckmarken, Buchstaben, Schmuckelemente, Abbildungen u. s. w.) oder was die Bindekunst anbetraf.³³

Die um XVI-ten Jahrhundert in den Niederlanden erschienen Drucksachen sind eigentlich alleinstehende Beweise für die alte belgische und holländische Buchzivilisation, in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia. Unter den Handschriften befindet sich Ausfertigungen, die von den Verfassern der betreffenden Länder (Arnoldus de Lovanio OSB, Hugo Grotius u. a.) herausgegeben oder abgeschrieben wurden (Johannes de Flandria).³⁴ Aus der Wiegendrucke sammlung sind 3 Ausfertigungen aus den Werkstätten von Rich. Pafraet und Jac. de Breda, in Daventria oder zweitens zwei, die das Ex-libris der kaiserlichen Utrecht Bibliothek tragen.³⁵

Die in den Niederlanden im XVI-ten Jahrhundert gedruckten Bücher, die sich in der Aufbewahrung der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia – eine

³³ Das ist nicht nur der Fall der plantinischen Drucksachen, die im allgemeinen auch aus diesem Grund bekannt sind. Wir gedenken einer Reihe von Werken herausgegeben von M. Keyser, Arn. Covninx, Ph. Gallaeus, J. Graphaeus, J. Janssonius, M. Hillen, J. Stelsius, J. Theobaldus u. a. In den Seiten ihrer Werke erschienen nicht nur besondere Druckmarken, was Inhalt und Kunst anbetrifft, sondern auch komplexe Holzschnitte, sowohl als Thematik als auch als Technik. Einige Ausfertigungen sind besonders künstlerisch gebunden (Holz oder Karton in Leder oder Pergament gebunden) mit Metallvaschluss oder Ketten. DAVON: *Institutiones ad christianam theologiam l...l.*, 1572 (X II 2); Barth. CARRANZA: *Summa omnium conciliorum*. 1556 (L₃ VI 16); Barth. FUMI: *Summa sive Aurea armilla*. 1576 (P₃ VI 13). Herausgegeben in Antverpia, bei J. STELSIUS, werden diese Ausfertigungen mit geometrischen oder vegetalen Schmuckelementen geziert, mit biblischen Bildern oder symbolische Helden.

³⁴ R. SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Editio quarta retractata adaucta illuminata. Szeged, 1958, S. 72, 110, 193, 293.

³⁵ P. KULCSÁR: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged, 1965, S. 39, 41, 75, 87, 99.

Bibliothek von europäischen Ausmassen – befinden, gehören alle zum eingedruckterregenden Fonds „rara et pretiosa“ und tragen die Kennmarken berühmter Druckereien des Erdteiles. Auf indirekte Wege in die Alba Iulia Bibliothek eingetreten, durch die Vermittlung einiger Sammlungen oder Privatbibliotheken aus den verschiedenen Zentren des habsburgischen Kaiserreiches, als direkte Konsequenz der geistigen Beziehungen Siebenbürgen und diverse Kulturstätten,³⁶ stelle diese nicht nur Denkmäler der Druckkunst aus Belgien und Holland dar, sondern auch bemerkenswerte Werke des Humanismus, der Renaissance und Reform.

³⁶ Siehe, für Aspekte der kulturellen Interferenz zwischen Rumänien und Niederlanden zur modernen Epoche, *Secolul 20 /Literatură universală – arte – dialoguri culturale (Allgemeine Literatur – Künste – kulturelle Beziehungen)/* (Bucureşti) 349–350–351, 1–6, 1991, passim.

BÁLINT GÁBOR

A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egypengős” perei 1936-ban

Bevezetés

Könyveket egységáron kiadni nem új dolog. Magyarországon a két világháború között először a Genius könyvkiadó indított el ilyen sorozatokat. Indoklásuk a következő volt:

„...legelőször árpolitikánkban akarjuk a könyvkiadás egységesítésére és rendezésére irányuló terveinket megvalósítani.

A külföldi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a közönség szívesen veszi, ha a hasonló hangú, hasonló témakörű könyveket hasonló köntösben, hasonló kiállításban juttatják eléje: szívesen veszi, ha a könyv már külsejével megszólaltatja azt a szellemet, amely a tartalmával megnyilvánul. És még jobban elősegíti a könyvpiac áttekintését és megkönnyíti az olvasó tájékozódását, ha a *könyvek ára is uniformizálva van* –, még pedig, mondanunk sem kell: ha *minél kisebb áron van uniformizálva*.¹ (kiemelések az eredetiben)

Ezt a módszert hamarosan több más kiadó is átvette, pl. a Palladis, majd az Athenaeum és a Nova. Egyes korabeli elemzők viszont kiemelték, hogy az alacsony áron egységesített könyvek veszélyt jelentenek a könyvkereskedelemre:

„Kezdetben voltak a szörnyen drága könyvek. [...] több, mint egy esztendővel ezelőtt nagy reklámhadjárat kapcsán megindult a kétpengős könyvek sorozata [...] mindenki előre sejtette azt is, ami ezután matematikai pontossággal bekövetkezett: a magyar közönség minden könyvet, amelynek ára két pengőnél magasabb volt, idegenkedéssel fogadott. Könyvkereskedők mondják, hogy a kétpengős sorozat katasztrófát jelentett üzletük számára, mert ettől az időtől kezdve úgyszólván lehetetlen bármilyen könyvet eladni. Mert a közönséget nehéz meggyőzni. Hogyan kerülhet – mondják – 6,80 pengőbe az új Zweig, fűzve, amikor – bocsánat a hasonlatért – két pengőbe kerül Ursula Parrott – kötve?...”²

Ezt a véleményt nem osztották a kiadók, és sorban álltak elő az egységárú sorozatokkal, amelyek a nevükben hordozták az ármejelölést. Az Athenaeumnak és a Novának egyaránt volt kétpengős és 4,80-as sorozata, egypengősöket pedig

¹ 1.00, 2.90, 4.80. *Új utak a magyar könyvkiadásban*. = *Literatura* 1929. könyvnapki külön-szám. 194.

² KEMÉNY István: *A német könyv válsága – elméletben, és a magyar könyv válsága – gyakorlatban*. = *Literatura* 1933. január. 17–18.

mindhárom cég kiadott. A bonyodalom, amelyből a következőkben leírt perek létrejöttek abból származott, hogy vajon ezek az ármegjelölések sorozatcímnek számítanak vagy sem? Ha igen, akkor felmerülhet a szerzői jog kérdése, amely természetesen a sorozatcímre is vonatkozik.

Az idézetben említett kétpengős sorozat valószínűleg az Athenaeum ilyen áru kiadványaira vonatkozik. Általános nézet volt, hogy a cég hatalmas nyomdájának köszönhetően (amely a külső megrendelések közti „üresjáratokban” ezzel foglalkozhat), tudja ilyen olcsón adni ezt a sorozatot. És persze nem szabad elfeledkezni az idézetben említett két szerző közötti különbségről az olvasói kedveltség szempontjából. Ursula Parrott az Athenaeumnál 1932-ben megjelent regénye, az *Ex-feleség* több tízezer példányban fogyott el! Így tudott a nyomdával nem rendelkező Nova is 15 éves regényeket vászonba kötve kiadni 2 pengőért. Ebből következően ezek a alacsony árak szinte minden esetben a könnyebb, a kapósabb irodalmat sejtették. Ez érvényes mindhárom kiadó olcsó könyveire: a kétpengősök inkább külföldi bestsellerek, az egypengősök pedig kifejezetten kalandregények voltak.

Az utóbbiaknak éppen ekkoriban, 1935-ben kezdődött meg a virágkoruk: a *Literatura* pl. (melynek terjedelmét nagy részben a könyvismertetések tették ki) külön rovatot indított Kalandos regények címmel az 1935. május 15-i számban. Kezdetben a Palladis egypengőseit ismertették itt, de már egy-két szám után (amikor a Nova is elkezdte a saját sorozatát) nagyjából egyenlő arányban szerepelt Palladis-, illetve Nova-krimi. Mint a perek anyagából is kiderül majd, az egypengősök nagyjából azonos külsővel, 18 cm-es gerincmérettel, 12–15 ív terjedelemben és kizárólag fűzve jelentek meg.

A Palladis: a felperes

A Palladis Könyv-, Papír- és Írószerkereskedelmi Rt. 1925-ben alakult Vári Dezső, a Pallas Nyomda igazgatójának kezdeményezésére. Mint a neve is mutatja, szoros szálakkal kötődött a Pallashoz: tíz évig annak épületében működött, s természetesen a nyomdai munkálatok is itt folytak. 1936. januárjában Vári nyugdíjba vonult a Pallastól, és a Palladis vezérigazgatója lett, s ekkor a cég új épületbe, a Géza utca 2-be költözött. A vállalat másik két hangsúlyos vezetője Tiringer Károly (eddig a Pallas műszaki igazgatója), valamint Zigány Árpád: nekik cégjegyzési jogosultságuk volt.³ Rajtuk kívül pl. Marsovszky Ivor (később a sajtócenzúra elnöke) is igazgatósági tag volt – nemcsak a Palladisnál, hanem a Pallasnál is. A későbbiekben dr. Cavallier József író és főszerkesztő, Doóry (Klemm) László nyugalmazott vezérőrnagy, és dr. báró Kray István volt tanácsos neve is feltűnik a tagok között.

Zigány egyébként 1936. novemberében meghalt. Az ismert műfordító, és ifjúsági regények írója az első tíz év meghatározó egyénisége lehetett, 1926-tól ő

³ N. PATAKI Mária–TIMKÓ György: *A Kossuth Nyomda története*. Bp., 1994. 168.

volt a Palladis könyvkiadói igazgatója. Később Steinhofér Károly neve tűnik fel a kiadványokon, mint felelős kiadóé. A cég írószerosztályának igazgatója pedig Szennay (Spannraft) Sándor nyugalmazott ezredes volt.

A vállalat története még feldolgozatlan, sorozatainak címjegyzéke alapján nem tartozott az igényes irodalmat nyújtó cégek közé. A „Pengős regények” 1930-tól 1942-ig megjelent majdnem 200 kötete egyértelműen a krimi, illetve kalandregény kategóriába tartozik. Megjelent itt Agatha Christie 11, Edgar Wallace 10, Zane Grey és Erle Stanley Gardner 13-13 regénye stb. Magyar szerző csak egy-kettő, pl. Leleszy Béla szerepel. Mindezeket látva kicsit furcsának tűnik a kiadó egy mondata az egyik pályázati kiírásukban, amelyről a *Literatura* beszél:

„... csupán azt kötik ki, hogy a [Koszorús regényekre] pályázó munkák maradjanak meg azon az erkölcsi alapon, amelyet a kiadásukban »Pengős regények« gyűjtőcímmel megjelenő Félpengős, Egypengős, Kétpengős és Hárompengős regények kiadásában mindig szem előtt tartottak.” (a kiemelés tőlem B. G.)⁴

Az említett „Koszorús regények” a Palladis egy újonnan induló sorozata lett volna, de mindösszesen egy kötete jelent meg: Erdős Renée Réz Bálint álnéven írott *Abiság* című regénye. A több mint 200 félpengős pedig nem más, mint az egypengősök kisebb volumenű „testvérei” – mind a szerzőket, mind a külső megjelenésüket tekintve.

Az Athenaeum és a Nova: az alperesek

Az Athenaeum megalakulásától kezdve az egyik legjelentősebb hazai kiadó volt, majd pedig Miklós Andor vezetése alatt egyértelműen a legnagyobb magyar sajtóvállalat lett. Nemcsak nagy teljesítményű, korszerű nyomdája, hanem a konszernhez tartozó három nagy példányszámú napilap, az ún. Est-lapok is biztosították az elsőségét. A kiadó két világháború közötti történetét – irodalomtörténeti szempontok alapján – már megírták.⁵

Ritkán esik szó az „Athenaeum detektív és kalandor regényei” című sorozatról, amely 1933-ban indult. 49 kötete jelent meg, nagyrészt a Palladis sorozatánál sokkal ismeretlenebb szerzőket felvonultatva. Itt már feltűnik a külföldi álnéven író magyar is: Aczél Lajos nyolc regénye lát napvilágot Louis Lucien Rogger néven. A minőség kérdése természetesen e sorozat kapcsán is megjelenik. A kiadó képviselője úgy nyilatkozott egy szaklapnak hogy ők „ebben a műfajban is igényesen válogatnak és új hangot hoznak.”⁶

A Palladis másik „ellenfele”, a Nova Irodalmi Intézet 1924 óta működött, a tulajdonosai Müller Dávid és fia, Müller Pál voltak. Családi vállalkozásként in-

⁴ *Literatura* 1935. február 1. X.

⁵ Kiss István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Bp. 1980.

⁶ *A Könyves*. 1933. 21–22. Idézi: Kiss István: *i. m.* 263.

dult, s a másik két céghez képest kisebb kiadónak számított, ráadásul a harmincas évek elején egy hullámvölgybe került, amelyből igen nehezen sikerült kilábalnia: éppen a már említett kétpengős könyvek elindításával 1932-ben.⁷

Az egypengősök, a kéthetente az árusokhoz kerülő „Nova kalandos regényei” 1935. nyaratól kezdődően jelentek meg, a Palladiséhoz hasonló, azokkal részben megegyező írókkal. A Nova háziszerezőjének számított viszont Rejtő Jenő, akinek szinte valamennyi regénye itt jelent meg: P. Howard néven 14, Gibson Lavery néven 5 mű. Szintén csak a Nova adta ki a különben teljesen ismeretlen német író, Fred Roberts 25 munkáját. Egyébként a sorozat minőségével kapcsolatban a következőket írja a *Literatura* – mintegy beköszöntőként:

„A magyar rendőri riportázs-irodalom nagytudású doyenje, Tábory Kornél vállalta egy új magyar könyvsorozatnak, a Nova kiadásában megjelenő »Kalandos könyvek« (!) szerkesztését, s ezzel garanciáját adta annak, hogy ez az új sorozat nem csak mint érdekesítő olvasmány, hanem mint irodalmi nivójú alkotás is megállja a helyét.”⁸

Ez volt tehát a helyzet 1935-ben az egypengős kalandregények magyarországi piacon.⁹ Vásárló valószínűleg mindhárom kiadványsorozatra lett volna, ám a Palladis, amely a legkorábban kezdte meg ezek kiadását, úgy vélte jogi úton kell pótolnia azt a veszteséget, amely a másik két cég kiadványai miatt érte. Ezért pert indított az Athenaeum, majd pár hónappal később a Nova ellen.¹⁰

*Az 1. per: Palladis-Athenaeum*¹¹

A dr. Szalai Emil által képviselt Palladis 1935. február 25-én adta be a keresetét az Athenaeum ellen szerzői jogbitorlás és tisztességtelen verseny miatt. A tárgyalás 1936. január 28-án volt, dr. Ruff Lajos törvényszéki bíró vezetésével. Az Athenaeumot, mint alperest dr. Salusinszky Gyula képviselte, aki egyben a vállalat igazgatósági tagja is volt.

A felperes előadta, hogy a cég 1930 elején „1 pengős regények” cím alatt regénysorozatot indított, amelynek népszerűsítése érdekében nagy reklámtevékenységet fejtett ki. A sorozathoz tartozó regények – melyből eddig 77 jelent

⁷ BÁLINT Gábor: *A Nova könyvkiadó története.* = MKsz 1998. 4. sz. 372–387.

⁸ *Literatura* 1935. szeptember 1. 268

⁹ A gyűjtők és antikváriusok szerint a három sorozat közül a Nováé a legkelendőbb, a legnívósabb, leginkább ez a sorozat nyújtotta azt, amit ígért. Napjainkban az antikváriumokban elég gyakran kaphatóak a Palladis sorozatai, esetenként az Athenaeumé is (maga a sorozat sem volt hosszú életű!), viszont a Nova kalandos regényei valóban ritkaságnak számítanak, és az áruk is többszöröse amazokénak.

¹⁰ A perek irataiból csak az ítéletek maradtak meg (egyenként kb. 3–5 oldal), a fellebbezések, valamint a többi kiegészítés, és a mellékletként bemutatott kiadványok sajnos nem. A továbbiakban a perek (az ítéletekből kikövetkeztethető) menetét közlöm.

¹¹ Fővárosi Levéltár. Budapesti Királyi Törvényszék 13.P. 32414/1935

meg – a keresethez csatolt példányéval azonos címlappal és hátlappal jelentek meg. Mindegyik címlapján szerepelt a sorozat címe, és a reklámlapokon is mint „1 pengős regények”, vagy „Pengős regények” név alatt hirdették.

Vári Dezső, a cég vezérigazgatója 1930. október 7-én a szabadalmi bíróság szerzői jogi osztályán e sorozatcímet az 1921. évi LIV. tc. 13. §-a¹² szerint bejelentette. Miután a beiktatás a jogosultság vagy a bejelentett tények valóságának vizsgálata nélkül történik, így ennek a per elbírálása szempontjából nincs jelentősége.

Az Athenaeum képviselője a következőket mondta el: 1933. augusztusában kezdték el a regénysorozatot, kötetenként 96 filléres, majd 1935. februárjától kezdve 1 pengős áron.¹³ Ezzel egyidejűleg az új címlapon és hátlapon az 1 pengős pénzdarab nagyított rajzát alkalmazták.

A felperes szerint az alperes a gyűjteményes mű címét lényegében változtatlanul a saját regénysorozatának címéül átvette amikor a címlapon a pengő rajzát alkalmazta, tehát cselekménye az 1921. évi LIV. tc. 2. § és 6. § 8. pontja¹⁴ értelmében szerzői jogbitorlást képez.

A bíróság véleménye szerint jogi értelemben vett gyűjteményes műről csak akkor beszélhetünk, ha a gyűjtemény valamely összefogó gondolat, szempont, vagy cél érdekében létesített egységes egészet alkot, és az egységesítés érdekében kifejtett szellemi tevékenység olyan önálló értéket képvisel, amely miatt a gyűjteményes mű külön szerzői jogi védelemben részesül. A felperes által kiadott regénysorozat ilyen értelemben nem tekinthető gyűjteményes műnek, mert ez az összefogó szellemi tevékenység hiányzik. A Palladis hivatkozott ugyan arra, hogy ebben a sorozatban kizárólag családias hangú és tartalmú műveket adott ki, de ez sem tekinthető ilyen „összefogó gondolatnak”.

Így tehát az Athenaeum cselekménye nem ütközik az említett törvénybe, nem minősül szerzői jogbitorlásnak.

A továbbiakban a Palladis képviselője előadta, hogy az „1 pengős regények”, mint cím a nagymérvű reklámtevékenység és a sorozatban megjelent művek

¹² 1921:LIV. tc. a szerzői jogról: „13.§ Álnév alatt megjelent vagy pedig a szerző nevének – valódi vagy közismert írói (művészi) nevének – kitétele nélkül megjelent írói művek az első megjelenéstől számított ötven évig védetnek. De ha a mű első megjelenésétől számított ötven év alatt a szerző nevét beiktatás végett bejelentették (43.§), vagy ha ugyanazon idő alatt a mű a szerző neve alatt jelent meg, a védelmi idő a 11., 12. és 14.§ szerint számíttatik.”

¹³ Ez volt a 19. kötet: Dashiell Hammett: *A máltai sólyom*. Innentől a sorozat címe is megváltozott. „Az Athenaeum detektív és kalandor regényei” helyett „Az Athenaeum detektívregényei”-t használták.

¹⁴ Uo.: „2.§: Adalékokból vagy több műből szerkesztett gyűjteményes műre, mint egységes egészre nézve a szerkesztő – a gyűjteménybe felvett egyes adalékok vagy művek szerzőjét megillető jogok sérelme nélkül – a szerzővel egyenlő védelemben részesül. [...] 6.§ A szerzői jog bitorlásának tekintendők különösen: [...] 8. a szerző beleegyezése nélkül a mű közzétett címének lényegében változatlan átvétele más mű címéül, ha a körülményekből nyilvánvaló, hogy az átvétel, amely nem volt elkerülhetetlen, a közönség megtévesztését célozta és a szerzőnek vagyoni vagy nem vagyoni kárt okozhatott.”

nagy kelendőse folytán az olvasóközönség számára egyértelműen az általa forgalomba hozott sorozatot jelenti. Mivel az alperes a 96 filléres sorozatát 1 pengőre változtatta, és a pénzdarab felnagyított rajzát alkalmazta a borítón, az olvasókban azt a hitet keltette, hogy ugyanazt az 1 pengős regényt kapja, amely fogalmat a Palladis vitte be a köztudatba.

A bíróságnak tehát azt kellett eldönteni, hogy a Palladis részéről a cím és a borító tekintetében a Tvt. 9. és 12.§-a¹⁵ általi ún. minősített használat fennfogy-e vagy sem.

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara véleménye szerint a cím és a borító annyira ismertté vált a kereskedők, de különösen a vevőközönség körében, hogy erről általában a felperest és az általuk forgalomba hozott regényeket ismerik fel. Ezt alátámasztja a bemutatott reklámtevékenység illetve a sorozatban megjelent művek nagy száma is. (A törvényszék egyébként megkereste ez ügyben a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületét is, de a per szempontjából érdemleges választ nem kapott.)

A bírói gyakorlat a fenti törvények alkalmazásánál nemcsak a két termék teljes azonosságát veszi figyelembe, hanem azt is, hogy ezek az átlagos vevő felületes figyelme és futólagos rátekintése mellett összetéveszthető-e vagy sem.

Az alperes képviselője rámutatott a két regénysorozat külső eltéréseire, s különösen arra, hogy a saját sorozatánál szerepel a címlapon „Az Athenaeum detektívregényei” felirat, tehát az összetéveszthetőség ki van zárva...

Am a bíróság szerint az átlagvevő az egyes részleteket nem figyeli, hanem az azonosságot csak az emlékezetében élő összbemutató alapján ítéli meg, s az olyan olcsó regények vevőközönsége, mint amilyenekről szó van, nem helyez súlyt arra, hogy a regénynek ki a kiadója, s hogy esetleg detektívregénynek van megjelölve...

Az előadottak ellenére a bíróság az alperest csupán a pengős pénzdarab rajzának alkalmazásától tiltotta el, mert lényegében ugyanazt a borítót az Athe-

¹⁵ 1923: V. tc. a tisztességtelen versenyről: „9.§ Árut nem szabad olyan jellegzetes külsőben vagy olyan elnevezéssel forgalomba hozni, sem áru szállításánál vagy üzletfelek szerzésénél olyan segédeszközt vagy megjelölést (ideértve a nevet, céget, ismertető jelet, rajzot és védjegyet is) használni, amelyről a forgalomban már egy másik versenyvállalatot szoktak felismerni. 10.§ A 9.§ eseteiben a bíróság a sértett versenytárs kérelmére köteles elrendelni: 1. hogy a megtévesztő eszközök előállítására szolgáló berendezések (szerszámok, készülékek, gépek, illetőleg ezek alkatrészei stb.) ily célra hasznavehetetlenekké tétessenek; 2. hogy a megtévesztő eszközöknek az árukra még nem alkalmazott készletei megsemmisíttessenek; 3. hogy az elmarasztalt tulajdonában meglévő árukról a megtévesztő eszközök eltávolíttassanak, még ha ez az áruk megsemmisítésével is járna. [...] 12.§ A 9–11. §-ok rendelkezései – az alábbi kivételekkel – a könyvek, könyvalakú füzetek, folyóiratok és időszaki lapok címére, illetőleg nevére, nemkülönben az ily sajtótermékek címlapjának, valamint árjegyzékeknek, katalógusoknak és falragaszoknak ezek jellegzetes külső kiállítására, úgyszintén a hirdetések ábráira és szövegére és ugyancsak a színművek, zeneművek és mozgófényképészeti művek címére, illetőleg elnevezéseire is kiterjednek. A jelen § eseteiben a 10.§ 1. bekezdésének 1. pontja alapján megsemmisítésnek nincs helye és időszaki lapokra nézve a 11.§ 2. bekezdésében említett zár alá vételt sem lehet elrendelni.”

naeum már a 96 filléres regényeknél is használta, s ha a felperes ezt több mint másfél éven át tűrte, annak abbahagyását a bírói gyakorlat értelmében már nem követelheti, ez úgy tekintendő, mintha ezekhez hozzájárult volna.

A Palladis képviselője előadta még, hogy az alperes a 1935. évi reklámnyomtatványain az „1 pengős regények”, és a „2 pengős regények” szavakat használja. Mivel a törvényszék szerint ezek is sorozatcímek és nem egyszerű ármegjelölések, ezért ez is törvénybe ütköző. Ugyanakkor mivel a „2 pengős regények” megnevezést az alperes már 1932. februárjától használja, és ezt a felperes három éven át tűrte, így ennek abbahagyását már nem követelheti. Annál is inkább mivel ez a megnevezés nem vált olyan közismertté mint a másik esetben.

Szerepelnek ezeken a reklámokon a pengős pénzdarab rajzai is. Mivel azonban a felperes hasonló nyomtatványokat csak több évvel ezelőtt terjesztett, ezért a pengő rajzának kizárólagos alkalmazásának jogát – még ha ilyen joga fennállott volna is – elvesztette.

A budapesti királyi törvényszék ítélete tehát a következő volt: az alperes a szerzői jogi törvény vonatkozó szakasza alapján kiszabandó pénzbüntetés terhe mellett a regényborítóin nem alkalmazhatja az 1 pengős pénzdarab rajzát (de a fentiek szerint a reklámokon használhatja! – B. G.), és nem használhatja az 1 pengős detektívregények megjelölést sem.

*A 2. per: Palladis-Nova*¹⁶

A dr. Szegő Izsó ügyvéd által képviselt Palladis 1935. június 23-án adta be a keresetet a Nova ellen tisztességtelen verseny címén. A tárgyalás 1936. február 10-én volt, dr. Draskóczy Pál királyi törvényszéki bíró vezetésével. A Novát, mint alperest dr. Hajós Dezső képviselte.

A Palladis kérése az volt, hogy az alperes hagyja abba detektív-, kalandos, vagy romantikus regények 1 pengős áron való forgalmazását, mivel az 1 pengős regények árunév a Tvt. 9. §-a értelmében védelem alatt áll, így az, aki ilyen név alatt, vagy ezzel összetéveszthető megjelöléssel ugyanilyen árut hoz forgalomba az utánpótlást követ el. A pengős regényekről ugyanis a Palladist szokták felismerni. Ezt a Novának el kell ismernie, és a hírlapokban nyilatkozatot kell közölnie arról, hogy a jog a Palladisé.

A Nova képviselője ezzel szemben a kereset elutasítását és kártérítést kért, mivel úgy véli, könyvkiadó lévén nem tiltható el attól, hogy pengős áron regényeket hozzon forgalomba. Mindkét fél bemutatott a saját kiadványaiból két-két darabot.

A törvényszék a per tényállását a következőkben állapította meg: a felperes a csatolt regényeknek megfelelően 1 pengős regényeket hoz forgalomba, amelyek felső tábláján a regény egy jelenetét ábrázoló kép van, a kép alatt a regény címe, a fedőlap felső szélén pedig az „1 pengős regények” van feltüntetve. Az

¹⁶ Fővárosi Levéltár. Budapesti Királyi Törvényszék 13.P.38512/1935

alperes által forgalomba hozott regényeknél a fedőlap felső részén van megjelölve a szerző neve és a regény címe, alatta látható a regény egyik jelenete, és alul a bal sarokban fel van tüntetve egy fehér körben: Ára 1 pengő.

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara átirata szerint is helytálló az, hogy az 1 pengős regény elnevezés a kereskedők és a vevőközönség körében közismertté vált, mint a felperes által forgalomba hozott regénysorozat.

A peres felek a Pp. 30. §-a szerint versenytársaknak¹⁷ minősülnek, tehát a felperes az üzleti versenyben érdekeltnek tekinthető. A Tvt 9. §-a kimondja, hogy árut nem szabad úgy forgalomba hozni, vagy olyan segédeszközt vagy megjelölést használni, amelyről egy másik versenytársat szoktak felismerni.

A Palladis azonban a keresetében nem ezt jelölte meg. Nem azt sérelmezi, hogy a Nova ugyanolyan formában jelenteti meg regényeit, és hogy ugyancsak feltünteti, hogy e könyvek ára 1 pengő, valamint azt sem sérelmezi, hogy az alperes is a könyv egy jelenetét tünteti fel a fedőlapon, hanem az a célja, hogy a Nova ne hozhasson forgalomba 1 pengős áron detektív-, kalandos, romantikus regényeket. Míg az előzőket kérni a törvényben előírt módon lehetősége volna, az utóbbira nem, mert nem tiltható el egy könyvkiadó attól, hogy bármilyen tárgyú regényt akár 1 pengős áron forgalomba hozzon, mert ez a vállalatot a létalapjában támadná meg. Az alperes ezen eljárása tehát nem ütközik sem az üzleti tisztességre, sem az erkölcsökre.

Mivel a felperes minden további bizonyítás jogától elállott, az alperes által felajánlott bizonyítás pedig a fenti álláspont után feleslegesnek mutatkozott, a bíróság kihirdette az ítéletet: a királyi törvényszék a felperest keresetével elutasítja és arra kötelezi, hogy az alperes részére 400 pengő perköltséget 15 nap alatt végrehajtás terhével fizessen meg.

*A 3. per: Palladis-Athenaeum*¹⁸

Mivel az Athenaeum megfellebbezte a január 28-án hozott ítéletet, új tárgyalásra került sor 1936. június 15-én. A felek képviselői ugyanazok voltak, a bíróság tagjai Verner László ítéletáblai tanácselnök, dr. Nyíri Zoltán és dr. Dulánszky Lajos ítéletáblai bírók.

Ez a bíróság nem fogadta el a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara az előző tárgyalásra kért véleményét – legalábbis nem megnyugtató bizonyítékként az ún. minősített használat kapcsán. Ugyanakkor az összetéveszthetőséget sem

¹⁷ 1923: V. tc. a tisztességtelen versenyről: „30.§ Vállalat a jelen törvény értelmében minden akár egyéni, akár társas üzem, amely áruk előállításával vagy forgalombahozatalával, vagy pedig ipari vagy kereskedelmi szolgáltatások visszerhes teljesítésével foglalkozik. [...] Versenytárs (versenyvállalat) a jelen törvény értelmében minden azonos tárgyú vagy hasonló vállalat, amennyiben a távolsági viszonyokra és az eseteknek egyéb körülményeire figyelemmel az üzleti versenyben érdekeltnek tekinthető.”

¹⁸ Fővárosi Levéltár. Budapesti Királyi Ítéletábla P.XIV. 3552/1936

1 PENGŐS REGÉNYEK

A KÁRTYÁS ASSZONY
REGÉNY
IRTA
ERLE S. GARDNER

1
PENGŐ
ER

Az Athenaeum
detektívregényei

DININ

FOTO FOX

Mason:
Budapesti expressz

találta megállapíthatónak, mivel – a már említett különbözőségek mellett – a címek betűtípusa és színe is más, tehát ezt még a felületes átlagvevő sem tévesztheti össze. Ugyanakkor elfogadta az Athenaeum azon előadását, mely szerint a 96 filléres árat azért emelte fel 1 pengőre, mert ezekhez már jobb papírminőségű borítófedelelet adott. Nem tiltható el az alperes a pengő rajzának használatától sem, mivel a felperes egyáltalán nem is használja ezt a kiadványain.

Az ítéletábla döntése folytán tehát a Palladis teljesen pervesztes lett, és 350 pengő elsőbírósági, és 200 pengő fellebbezési költség fizetésére kötelezték.

*A 4. per: Palladis-Nova*¹⁹

A korábbi per eredményével egyik fél sem volt elégedett. A március 2-án postázott ítéletet a Nova (tehát a győztes alperes!) 14-én, a Palladis 17-én megfellebbezte. Ez az ügy is felkerült tehát az ítéletáblához.

Az új tárgyalás 1936. szeptember 11-én zajlott le. A felek ügyvédjei ugyanazok voltak, a bíróság tagjai Orosz Mihály ítéletáblai tanácselnök, dr. Hetényi József és dr. Telegdy Lajos ítéletáblai bírók voltak.

A bíróság álláspontja szerint a felperes lényegében ebben a keresetében is azt kéri, hogy az alperest tiltsák el az 1 pengős árú kiadványok megjelentetésétől – amire nincs lehetőség. E kérelem „határozatlanságot és ingadozást mutat” de továbbra is az árra helyezi a súlyt, ha viszont olyan értelműnek lenne tekintendő, hogy a Nova regényeinek külsejét változtassa meg (tehát ne használjon a borítón a könyvből vett jeleneteket), az már új keresetnek minősülne, és e fellebbezési eljárásban nem tárgyalható.

Ugyanakkor az alperes több eredeti külföldi kiadványt is bemutatott, amelyekkel arra hívta fel a bíróság figyelmét, hogy hasonló egységárak (pl. Németországban 1 márka, Angliában 1, illetve 6 penny stb.) külföldön is szokásosak, és ezen könyvek alakja, megjelenése és tartalma is hasonló.

A bíróság véleménye szerint a felperes maga sem az „1 pengős regények” megnevezést tekintette a legfontosabbnak, mert a *Palladis* című folyóiratában²⁰ kiemeli, hogy a pengős regények emblémája Pallas Athéné éles metszésű profilja, másrészt egy tájékoztatóban azt is közölte még 1930-ban, hogy az 1 pengő csak átmeneti ár.

Mindezen kiegészítésekkel az ítéletábla a budapesti törvényszék ítéletét helybenhagyta, és a sikertelenül fellebbezett Palladist ezen további eljárási költségekre kötelezte, s az alperes részére (melynek fellebbezése viszont sikeres volt) 200 pengőt tartozik fizetni.

¹⁹ Fővárosi Levéltár. Budapesti Királyi Ítéletábla P.VII.4212/1936

²⁰ Nyilván a *Palladis dróttalan hírei* című „házi magazinról” van szó, amely 1931-től jelent meg.

*Az 5. per: Palladis-Athenaeum*²¹

A Palladis 1936. szeptember 9-én felülvizsgálati kérelmet nyújtott be, így az ügy a Kúria elé került. A felek ezúttal új ügyvédek fogadtak: a Palladist dr. Kolben György, az Athenaeumot dr. Kertész László képviselte. A bíróság elnöke dr. Ternovszky Béla volt.

A tanácselnök úgy találta, hogy az Athenaeum árjegyzékszerű reklámnymotványain egyértelműen kitűnik – bármilyen megnevezésük is a sorozatok –, hogy a cég a saját kiadványait hirdeti, aki tehát ilyen árjegyzékekből tájékozódik, az nem tévesztheti össze egy másik céggel.

Ugyanakkor a köztapasztalat azt mutatja, hogy – különösen a kis értékű áruknál – a közönség csak felületesen szemléli az áru külsejét és jelzőjét. Mivel mind a felperes, mind alperes bemutatott kiadványainak egyezik a színe (vörös, fekete, szürke), körülbelül egyforma nagyságúak, az értékjelzés (az „1 pengős” szavak, illetve a pengős érme rajza: ezek ugyanazt jelentik) egyaránt a bal felső sarokba esik, így az ilyen csekély értékű árunál ez elégséges a összetéveszthetőséghez, vélekedett a bíróság.

Viszont az a fellebbezés másik pontjára, az ún. minősített használat kérdésére vonatkozóan nincs elégséges adat (a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara pl. nem jelölte meg a forrásait, válasza nem is arra a kérdésre vonatkozott stb.), ezért az nem dönthető el ebben a felülvizsgálati eljárásban.

Az ítélet tehát a következő: a Palladist a pengős érme képének a hirdetésekben való alkalmazása kérdésében a felülvizsgálati kérelmével elutasítja, egyebekben a fellebbezési bíróság végítéletét feloldja és további tárgyalásra és újabb határozat hozatalára utasítja. A felperes felülvizsgálati költségét 160, az alperesét 128 pengőben állapítja meg.

Ez volt ebben az ügyben az utolsó tárgyalás, ugyanis 1937. szeptember 13-án a Kúria a felek közös kérésére a pert megszüntnek nyilvánítja és a perköltséget kölcsönösen megszünteti.

Az Athenaeum egypengősei a perek után

A Palladis és az Athenaeum nyilván megelégtették a hosszan tartó és költséges pereskedést, ezért peren kívüli egyezséget kötöttek. Az 1937. július 12-én megkötött szerződés²² főbb pontjai a következők voltak:

„1. 1942. június 30-ig mi (mármint az Athenaeum – B. G.) és rokonvállalataink nem hozunk forgalomba új kiadványokat, sem régebbi kiadványokat új lenyomatban sem egypengős, sem egy pengőn aluli áron. (Értetik egy pengő bolti ár gyanánt az egy pengőt valamivel meghaladó bolti ár is, ha ez nyilván csak az egypengős árjelleg

²¹ Fővárosi Levéltár. Magyar Királyi Kúria P.IV. 4912/1936

²² A szerződés, valamint a következőkben említett és idézett többi irat lelőhelye: OSzK Kézirattár. Athenaeum iratai. Fond 3.

helyettesítésére szolgál.) Tudomásul vették azonban Önök, hogy egyes kivételes esetekben kiadhatunk egy pengő, vagy egy pengőn aluli bolti áron kiadványt, azonban semmi esetre sem sorozatban és semmi esetben sem detektív, vagy kalandorregényt.

2. Az utóbbi években általunk kiadott egypengős (96 filléres) Athenaeum detektívregények című sorozatban még csak két számot fogunk kihozni, az 1937. júliusi és augusztusi kötetet éspedig egy pengő bolti áron. Ezzel ezt a sorozatot megszüntetjük. Ezen vonatkozásban a következőkben állapodunk meg Önökkel:

a. a sorozat 1937. júliusi és augusztusi számát (összesen két szám) nem fogjuk 1937. november 15 után sem belföldi, sem külföldi rendelőknek szállítani [...]

b. a sorozat máig megjelent számainak meglévő készletét nem fogjuk 1937. augusztus 15. után sem belföldi, sem külföldi rendelőknek szállítani [...]

d. [...] 1937. november 15-én kötelesek leszünk a magyarországi bizományosainkat felszólítani, hogy az a. illetve b. pontokban említett kötetek bizományi készletét azonnal küldjék vissza [...]

Tekintet nélkül a fentiekben foglalt időbeli és más korlátozásokra, jogunk van az a. és a b. pontbeli köteteket az Est-lapok előfizetési propagandájánál az előfizetési árba kalkulálva az előfizetőknek kiszolgáltatni, azzal a kikötéssel, hogy az előfizetők a könyvet csak a lapra való előfizetéssel kapcsolatosan szerezhetik meg.

3. A b. pontbeli készlet nagyságára vonatkozólag tájékoztatásul közöljük, hogy kötetenként maximum 2000–3000 példány fölött rendelkezünk, míg az utolsó két kötetet maximálisan 7500 példányban fogják kinyomni. [...]"

Ezzel tehát a két cég a folyamatban lévő pert kölcsönösen megszünteti, viszont az Athenaeum köteles a Palladist képviselő ügyvéd, dr. Szalai Emil költségeit, ezer pengőt kifizetni. Ez nem kevés pénz, igaz a Palladis eddig már kb. 1310 pengőt költött ezekre a perekre... Mellesleg ez a szerződés elég súlyos feltételeket tartalmaz az Athenaeum számára, talán még súlyosabbakat, mint egy esetleges teljes pervesztés esetén róttak volna ki rá. Főleg azért furcsállható ez az egyezség, mivel a Palladis a Novával szemben teljesen pervesztes lett ugyanabban az ügyben, tehát az Athenaeumnak is lett volna esélye, hogy kisebb presztízsveszteséggel záruljon le számára ez a persorozat.

Am ezzel az Athenaeum egypengőseinek története még nem ért véget. 1938. január 13-án a vállalat eladta a detektívregények teljes raktári készletét (összesen 62730 példányt) a Tolnai Műintézetnek, kötetenként 18 fillérért. A szerződés természetesen hangsúlyozta, hogy ezeket a köteteket nem szabad sem könyvadások, sem kolportázs útján forgalomba hozni, kizárólag előfizetési vagy egyéb lapakció keretében. Egy év múlva a Palladis reklamált emiatt. Szerintük a sorozat példányai nagy számban kerültek könyvpiaci forgalomba, s ez súlyos szerződésszegés. Önmagában az sem szabályos, hogy az Athenaeum eladta valakinek a meglévő készletet. Az Athenaeum képviselője szerint viszont ezt annak idején szóban egyeztették Vári Dezsővel, tehát ha szerződésszegés történt, akkor azt Tolnaiék követték el. A Tolnai Rt. erre a következőket válaszolta egy 1939. május 1-én kelt levélben:

„A detektív regények eladása a megállapodás kikötéseinek megfelelően történik. Könyvkereskedők részére példányokat el nem adtunk és uccai árusítás sem történik... A könyveket előfizetőink sorában igyekszünk elhelyezni kézbesítőink közbenjöttével, akik rendelkezéseink betartására szigorú utasítást kaptak. Teljesen elképzel-

hetetlen tehát, hogy ezek – mint Önök írják – nagyobb számban kerültek volna könyvpiacra. Annál kevésbé áll fenn ennek valószínűsége, mert e könyvek kelendősége erősen várakozásunk alatt maradt és legnagyobb részük ma is még raktárainkban fekszik.”

A Palladis május 5-i levelében válaszul közölte, hogy a vezérigazgatójuk általán nem emlékszik arra, hogy ő beszélt volna Erényi Andrással, az Athenaeum cégvezetőjével a Tolnaival történő üzletkötés miatt, de a továbbiakban úgy tekintik, hogy ez a beszélgetés valóban megtörtént. Viszont

„... akkor is meg kell állapítanunk, hogy azon szöveg, amelyet önök 1938. január 13-ikán létrejött Tolnai-féle megállapodás gyanánt közölnek, egyáltalán nem felel meg a mi Önökkel létesített 1937. július 12-iki megállapodásunk. Ugyanis ez utóbbiban világosan ki van kötve, hogy csakis a lapok előfizetési árába belekalkulálva adhatták önök ... a példányokat, tehát tulajdonképpen mintha ingyen adnák annak, aki előfizet [...] A Tolnai vállalattal kötött megállapodás azonban egészen más, mert tetszés szerinti előfizetési, vagy lapakció keretében ad jogot a terjesztésre, és főként hiányzik benne, hogy csak az előfizetési árba kalkulálva adhatók oda a példányok, minélfogva joga lehetett a Tolnai vállalatnak pl. arra is, hogy aki előfizet vagy lapot vesz, kap kisebb-nagyobb áron ily regénykötetet.

... Hogy a Tolnai vállalat még az Önöknek a vele való megállapodását sem tartotta be, ez még továbbmenő súlyos sérelmünk. Mert megállapíthattuk, hogy minden előfizetési akciótól függetlenül vásárolhatók ezen könyvek a legkülönbözőbb trafikokban, kolportőröknél és egyéb elárúsító helyeken. (A Gozsdu-udvarbeli Frischmann cég szállítja ezen köteteket kisebb és nagyobb tételekben, miután sok ezer példányban beszerezte a Tolnai műintézetét.)”

Tolnaiék mindezen vádakra a következőket válaszolták május 8-án:

„Tisztviselőnk, aki a könyvek eladásával foglalkozik, a Frischmann ügyre vonatkozólag a következőket adja elő: Frischmann házaló kijelentette, hogy a Palladistól Benedek úr felhívta őt azzal, hogy Csehszlovákiából visszajött egy tömeg Palladis regény és kérdezte, hogy hajlandó-e átvenni. Erre állítólag Frischmann azt mondta volna, hogy nagyon drágának tartja ezeket, mert ő az Athenaeum detektív regényeket sokkal olcsóbban kapja, mégpedig 16 fillérért. Azonban, hogy ő vett volna tőlünk ilyen regényeket, arról szó sem volt. Frischmann ki is jelentette, hogy nem vett ilyen regényeket, nincs is az ő üzletében egyetlen példány sem, amiről tisztviselőnk meg is győződött.”

Úgy látszik a Palladis is kénytelen volt megállapítani, hogy a vádak megalapozatlanok voltak, mert az ügy itt befejeződik. Mindenesetre érdekes dolog, hogy e túlzó vádakra („sok ezer példány”) éppen azután került sor, miután egy ügynök elutasította a Palladis kiadványait, és inkább az Athenaeumét részesítette előnyben...

Ám az a bizonyos peren kívüli egyezés még ezek után is éreztette hatását. 1939. október 4-én az Athenaeum levélben fordult a Palladishoz, hogy szeretne egy új könyvsorozatot indítani a „levente és tanuló ifjúság” részére, de ebben nem lennének detektívtörténetek és kalandos regények, és semmilyen könyv- és lapterjesztő helyeken nem fogják árusítani. E feltételekkel a Palladis kegyesen „nem kifogásolta” a sorozat elindítását...

Az Athenaeumnál úgy látszik már belátták, hogy mégsem kellett volna megkötni az ominózus egyezséget, hiszen amíg ez érvényben van, addig szinte kérelmezniük kell a Palladistól az olcsó könyvek kiadását. Ezért kértek jogi tanácsot dr. Ecker Ferenctől, aki (keltezés nélküli) válaszlevelében a következőket írja:

„Megbízásukból átnéztem a ... perük iratait. ... Az ... egyezség nagyobb terjedelmű, mint a perbeli kereseti kérelem, mert verseny-tilalmi kikötést tartalmaz, minden egy pengős és egy pengőn aluli bolti árú új kiadványra is, és csak kivételképpen enged meg az Athenaeumnak ily bolti árú mű kiadását, ha az nem sorozat és nem dektív, vagy kalandor-regény. Ez a perenkívüli egyezség csupán azért mert nagyobb terjedelmű, mint az azt megelőző perbeli kereseti kérelem, nem támadható meg.”

Az egypengősök további sorsa

Az Athenaeum és a Palladis közötti szerződés 1942. június 30-án járt le. Most már újra elindulhattak volna az Athenaeum egypengősői. Ám július 17-én megjelent a bizonyos körök által már régóta sürgetett ún. „ponyvarendelet”, amely éppen az olcsó kiadványok megjelenését korlátozta a háború miatti papírhányra hivatkozva. Eszerint a három pengőnél alacsonyabb áron forgalomba hozott könyvet, füzetet stb. csak miniszterelnöki engedéllyel lehetett előállítani. Az engedélyezéshez ívenként tíz pengő eljárási díjat kellett fizetni. A kérelmezési kötelezettség visszamenőleg is érvényes volt 1939. január elsejétől, tehát az azóta megjelent kiadványokat is engedélyeztetni kellett.²³

A Novánál nem vállalták az ezzel járó veszélyt és a tetemes többletköltséget: a „Nova kalandos regényei” abbamaradt a 191. kötet után. Sorozaton kívül kiadtak még egy Nagy Károly (Charles Lorre)-regényt, de belátták, hogy nem éri meg az olcsó krimik kiadása.

A rendelet után a Palladis is abbahagyta az egypengősök kiadását. Helyette elindította a „Palladis regénytár”-at, amelynek ára három pengő volt. Kezdetben id. Dumas két kalandos regénye *A fekete tulipán* és *a Gróf Monte Christo* jelent meg itt, valamint Sienkiewicz *Quo vadis?* című műve, de később a leggyakrabban szerző ismét Zane Grey lett vadnyugati történeteivel... Úgy látszik a közönség szívesen vette ezeket a fajta könyveket a magasabb árakon is.

Egyébként az egypengős ár amúgy sem lett volna sokáig tartható az infláció miatt: nyilván nem lehetett ugyanolyan árban adni valamit a háborús negyvenes években, mint 1930-ban, amikor a Palladis elkezdte ezen sorozata kiadását. 1944-ben az engedélyezendő kiadványok árának határát is felemelték háromról öt pengőre...

*

²³ A rendeletet, és a közvélemény reakcióit elemzi CSAKI PÁL: *A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején.* = MKSz 1988. 1. sz. 41–46.

A fentiekben csak egy szeletét ismerhettük meg annak az állandó harcnak, amely a kiadók között folyt a piac uralásáért. Láthattuk, hogy itt a két kisebb kiadó lett a győztes, a nagy cég pedig elvesztette ezt a harcot. Persze az Athenaeum számára az egypengősök kiadása nem volt létkérdés, sokféle sorozatuk és kiadványuk között ez kis tétel volt. Talán ezért vállalta ezt a – kicsit megalázónak tűnő – peren kívüli egyezséget.

GÁBOR BÁLINT

Die „Einpengő“-Prozesse der Verlage Palladis, Athenaeum und Nova 1936

Zwischen den Weltkriegen waren es in der Mode in Ungarn solche Buchreihen, deren Benennung auch den Preis der einzigen Bände enthielt, z. B. die Halbpengő-, Einpengő- und Zweipengő-Romane des Verlags Palladis und einige Reihen der Verlage Nova und Athenaeum. Die billigen Preise konnten sie natürlich nur mit den gangbaren Bestsellern und Krimis halten. Die in der Studie ausführlich beschriebenen Prozesse wurden wegen solchen Buchreihen der erwähnten Verlage in Gang gebracht, in denen sie Detektiv- und Abenteuerromane zu ein Pengő ausgaben. Obwohl die Preisebezeichnung konkret nur im Titel der Palladis-Reihe vorkam, war, nach der Meinung der Firma, die Tatsache, dass auch andere Verlage ebensolche Bücher zu ebensolchem Preis ausgaben, gesetzwidrig.

Der Verlag Palladis verlor 1935 beide Prozesse gegen Nova: nach der Meinung des Gerichts kann man niemandem verbieten zu einem beliebigen Preis Bücher mit beliebigen Themen auszugeben. In der anderen Prozessreihe, die der Verlag Palladis gegen Athenaeum erhob, kam es zu keinem Endurteil. Hier war die Hauptfrage, ob der Käufer die Einpengő-Romane beider Verlage verwechseln kann, trotz dessen, dass auch der Name des gegebenen Verlags an der Decke der Bücher immer vorkam. Weil aber der Prozess sich in die Länge zog, machten die Firmen ein ausserprozessliches Übereinkommen. Auf Grund dessen sollte der Verlag Athenaeum nicht nur seine erwähnte Reihe und das Verkaufen der übergebliebenen Exemplare einstellen, sondern musste er sogar um die Beistimmung von Palladis bitten, wenn er eine neue Einpengő-Reihe in Bewegung setzte.

Weiterhin veröffentlichten die Verlage Nova und Palladis Detektiv- und Abenteuerromane zu einem „ein-Pengő“-Preis, bis 1942, als, laut eines Gesetzes, die Bücher unter zwei Pengő genehmigungspflichtig wurden. Damit wurden auch die Reihen beider Verlage unterbrochen.

KÖZLEMÉNYEK

Kiegészítések az Assisiben található Árpád-kori ferences Missaléhoz. Az *Ars Hungarica* 1989. évi évfolyamának első számában adtunk hírt, hogy Assisiben a Ferences Könyvtár 607. jelzet-számán egy kétségbevonhatatlanul magyarországi eredetű ferences Missale maradt fenn¹. A kései felismerés a korábbi katalógusok elnagyolt leírásainak volt köszönhető. Elsőként Cesare Cenci 1981-es kódexkatalógusa vette számba a magyar szenteknek, Istvánnak, Lászlónak és Imrének miséit, ami alapján nem volt túl nehéz magyar provenienciára gyanakodni². Leírásunkat Csapodi Csaba is részben elfogadta, s felvette a Missalét a *Bibliotheca Hungaricába* 3405-ös számon, ugyanakkor figyelmen kívül hagyta a kódex bejegyzéseihez forrásként szolgáló, általunk azonosított Favershami Haymo ferences Ordo missalisát a Magyarországon vélhetően megvolt középkori kéziratok listájában³. Sajnos 1988 óta nem volt alkalmam újra kézbe venni a kéziratot, ám 1990-ben megjelent Marco Assirelli és Emanuela Sesti katalógusa a Ferences Könyvtár korai illuminált kéziratairól, s ebben hosszasan írnak jelen kézitről is. Fejtegetéseiket nem érdektelen a hazai kutatás⁴ számára röviden összefoglalni⁵.

Az illuminált kódexkatalógusban a szerzők a Ferences Könyvtár egyik figyelemre méltó kéziratoként írják le a Missalét. A magyar szentek alapján számukra is kétségtelen, hogy a kéziratot Magyarországon másolhatták, nagy valószínűséggel a 13. század közepén, 1260 és 1279 előtti években. A kódex posszeszoraként emlegetett „Frater Lazarus de Saray” számukra egyértelműen a Volga torkolata környéki tatár missziót jelző Saraival azonos, amire mi inkább csak óvatos utalást tettünk. Sarai ferences története egyébként a 13. század végétől egy 1375. évi dűlást még kihelyezve Temerlán általi 1394-es elpusztításáig tartott. A magyar történelemből is ismert Guillelmus Rubruck 1253-ban jutott el ide, majd az első ferences konvent létrehozására vonatkozó adat 1286-ból származik. 1313-ban már a város melletti San Giovanni konventben temették el a megtérített Toktaj

¹ VESZPRÉMY L.: *Egy Árpád-kori ferences kézirat Assisiben.* = *Ars Hungarica* (17.) 1989. 1. sz. 91–96.

² C. CENCI OFM: *Bibliotheca Manuscripta ad Sacrum Conventum. II.* Assisi, 1981. 2102 tételszámon.

³ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II.* Bp. 1993. 353. És vö. *Bibliotheca Hungarica. III. Adatok elvesztett kötetekről.* Bp. 1994, ahol nem találunk ismételt említést a kézitről.

⁴ Az itáliai magyar emlékek tervszerű kutatásáról az *Ars Hungarica* folyóirat 1998. évi évfolyamában olvashattunk tanulmányokat. Korábban a Hajnal István Kör 1992. évi velemi, Hajnal István emlékkonferenciáján J. Fodor Adrienne (Bp. Egyetemi Könyvtár) tett értékes megjegyzéseket a 14. századi tatár térítésben részt vevő ferencesekről, szintén az Assisiben található kódex kapcsán (a konferenciakötet az idén fog megjelenni).

⁵ M. ASSIRELLI–E. SESTO: *I libri miniati del XIII e del XIV secolo (Bibliotheca del Sacro Convento di Assisi, II).* Assisi, 1990. 29, 36–39. és 1–3 képek. A leírás másolatban való megszerzéséért Kovács Péternek (MTA Történettudományi Intézet) tartozunk köszönettel.

kánt, majd 1338-ban Új Saraiban már a vélhetően harmadik konvenetet alapítják. Tardy Lajos a magyar kutatás számára összegyűjtötte az erre vonatkozó adatokat, de sajnos az itt mártíromságot szentvédő „Stefano Ungaro” testvérnél több magyar vonatkozást azóta sem sikerült találni. A misekönyv, útimisszale zsebkönyvmérete (16,5+12,5 cm) megengedi a nagyobb távolságra történő szállítás lehetőségét, ugyanakkor a kézirat, azaz a kézirat mintapéldányának archaikus jellege óvatosságra int.

Az említett katalógus leírásból tudjuk meg, hogy Assisiben először 1844–45-ben Giovanni Giuseppe Ghisoti említi a kéziratot: „XXXII. A. 254. Missale aliud antiquum”-leírásában. A kódex azonosságát igazolja a köteten mindmáig olvasható régi jelzet, valamint egy még régebbi, 18. századi Assisire utaló „Ex libris” megléte. A leírás megerősíti korábbi paleográfiai elemzésünket, hogy a Szent István-misé a kódex főrészét író kéz másolta be, ami a kódex provenienciájának megállapítása szempontjából döntő jelentőségű. A kódex közelebbi datálását az újabb leírást készítő is a bejegyzett ünnepek alapján végezték el. A főkézzel azonos, 13. századi bejegyzésnek vélik a Szentháromságról, egy további, második kéznek Szt. Erzsébetről és ismét a Szentháromságról, valamint egy további, harmadik kéz művének a Szt. László és Szt. Klára-könyörgések bejegyzését. Különös jelentőséget tulajdonítanak a Szentháromság ünnepe megülésének, aminek megünneplését 1260-ban a Narbonne-i káptalan írta elő, majd a római kúriához való igazodás jegyében nem ünnepeltek 1279 és 1331 között. Mivel a Szentháromságról szóló imádságok megelőzik Szt. Erzsébet és Szt. Klára jól datálható kanonizációját (1235, 1255), a kódex másolása ezen időpontok utánra tehető, vélhetően a Szentháromságról rendelkező 1260. évi időpont elé.

A kézirat magyarországi lokalizálását az újabb művészettörténeti elemzés is megerősítette, ami Wehli Tündének 1989-es cikkünkben közölt véleményével alapjaiban egyezik, s a német kódex-festéssel való kapcsolatokra hívta fel a figyelmet. Az újabb támpontok mégis szerencsésen kiegészítik korábbi véleményünket, s a kódex főszövegének keletkezése immáron nagy bizonyossággal a 13. század második felére tehető, s mivel a másoló kezek közel egykorúak, Szent Klára (1255) és a Szentháromság (1260) ünnepét előíró időpontok körüli évekre. A datálást ugyanakkor megnehezíti, az újabb leírást végzők által figyelmen kívül hagyott tény, hogy a kódex főszövege egy archaikus, 1230–40-es évekbeli misekönyvet vett alapul, amit azután kétségbeesetten javítottak és pótoltak a betoldásokat végző kezek, felismervén a kézirat nagyfokú elavultságát. Ebből a megközelítésből a pontosan datálható ünnepek hiányának a főszövegben valamivel kisebb lesz a jelentősége, s pl. 1260-as időpont, mint terminus ante quem sem látszik megdönthetetlen időpontnak, annál inkább szóba jöhet az 1279-es esztendő, mint a kódex másolásának legkésőbbi lehetséges éve. Mindazonáltal semmi kétség nem férhet a 13. század második felében, Magyarországon való másolás valószínűsítéséhez. A kódex további sorsa, későbbi ismert posszeszórának, „Lazarus de Saray” kiléte azonban továbbra is találgatásra adhat okot.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből. Harminc évvel ezelőtt egy német nyelvű tanulmány jelent meg a *Magyar Könyvszemlé*ben, amely egy 1597-ből származó, a török veszedelemmel foglalkozó magyar nyelvű nyomtatott krónikás ének olyan töredékét ismertette, amely számos, addig még ismeretlen versszakot is tartalmazott. A jelen dolgozat célkitűzése, hogy meggyőző bizonyossággal kimutassa: a töredékesen fennmaradt költemény szerzője Baranyai Decsi János. Noha ezt már a nyomtatvány első ismertetője is feltételezte a múlt század végén, de ezt a feltételezést a mértékadó szakirodalom a későbbiekben megkérdőjelezte. Az alábbiakban ismertetendő érvek viszont, amelyek újabb eredményekre támaszkodnak, kétségtelenül alátámasztják hogy a vers szerzője Baranyai Decsi János volt.

A magyar nyelvű nyomtatvány szövegét, amelynek töredékei kőtestáblában maradtak fenn, először 1898–99-ben Lukinich Imre ismertette.¹

Összesen 12 levél maradt fenn, ezek közül kilenc nagyjából épen, további három nagyon hiányosan. Bár a címlapon utalás szerepel arra, hogy a verset mely ének dallamára kellett énekelni, az ének kezdősorát a címlap súlyos hiányossága miatt nem sikerült azonosítani. A vers fennmaradt utolsó három versszaka fontos adatokat nyújt írásának körülményeiről:

„Az ki ez verseket most így öszue rende,
Hogy hazaiat birya pogan, busul szieuben,
Kiuan Istentül valaha menni földében.

Neuet vers feiekben nem akara foglalni,
Mert nagyob dolgokban akarta ielenteni,
Mostani időben kellet így el titkolni.

Ezer ötszaz es kilenczuen hét esztendőben,
Mikor az Törökrül gondolkodnec buaban,
Egy pusztá Clastromban Szekelyec varasaban.”

Egy év múlva Lukinich, aki a töredéket az 1597. évből származó kolozsvári nyomtatványként határozta meg, arra következtetett, hogy a szerző Baranyai Decsi János.² Megállapítása szerint az utolsó versszakban olvasható „Székelyek városa” Marosvásárhelyt jelenti, melyet ebben az időben Székelyvásárhelynek neveztek, a „pusztá klastrom” az az iskolaépület, ahol 1597-ben Baranyai Decsi tanított. Lukinich szerint Baranyai Decsi fennmaradt történeti munkájának³ felfogása és célja feltűnően egyezik a historiás énekével. A hasonló gondolati irányultságot műveiből vett részletekkel támasztotta alá.

1907-ben Köblös Zoltán publikálta a nyomtatvány legutolsó lapján olvasható szöveget „Históriás ének töredéke” címmel.⁴ Leírja, hogy a szöveget záró dísz a Báthory család fametszetű címere, s hogy az egy levélnyi töredék, melynek aljából 2 sor hiányzik, az Erdélyi Nemzeti Múzeumban található. A töredéket 16. századi kolozsvári nyomtatványnak tartotta. Lukinich publikációját nyilván nem ismerte.

1959-ben Stoll Béla tette közzé a töredékek szövegét a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 1. kötetében, „Török császárok krónikája” címmel.⁵ Véleménye szerint a nyomtatás helye valószínűleg Kolozsvár, idejéül 1597-et, az ének szerzésének évét adta meg. Rekonstruálta a fennmaradt levelek legvalószínűbb sorrendjét, egy-két további lehetőséget is megengedve. Meghatározta a nyomtatvány eredeti terjedelmét, amely valószínűsíthetően összesen 18 levelet

¹ LUKINICH Imre: *Egy historiás ének töredék a XVI. századból.* = Kalazantinum (4.) 1898–1899. Első közlemény: 7. sz. 80–82., Második közlemény: 8. sz. 96–98.

² LUKINICH Imre: *Baranyai Decsi János ismeretlen historiás éneke.* = Kalazantinum 1899–1900. 4–6.

³ Ioannis DECII BAROVII: *Commentariorvm de rebvs Vngaricis (libri qvi exstant).* A latin szöveget TOLDY Ferenc adta ki: *Baronyai Decsi János Magyar Historiája 1592–1598.* Pest, 1866. Magyar fordítása: *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598].* Fordította és a bevezetőt írta KULCSÁR Péter. Budapest, 1982.

⁴ KÖBLÖS Zoltán: *Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz.* Harmadik Közlemény. = Erdélyi Múzeum. (Új folyam. II.) XXIV. 1907. 248–249. Nr. 52.

⁵ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század I. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete.* Sajtó alá rendezte: BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla. Bp., 1959. 19. [Török császárok krónikája] 86–102. A műhöz tartozó jegyzetek: 524–527.

tartalmazott, az utolsó levél üres volt. Stoll Béla vizsgálata szerint a históriás ének 282 háromsoros versszakból, azaz összesen 846 sorból állott. A szövegkiadás a töredékes sorokon kívül 428 teljes sort tartalmazott, tehát terjedelmében az eredeti költemény felét.

A szerzőség kérdésében Stoll Béla így foglalt állást: „Bár Lukinich érvelését megerősíteni látszik az a körülmény, hogy az énekben szereplő nagyszámú közmondás közül a legtöbb megtalálható Decsi 1598-ban megjelent *Adagiáiban*, mégsem tekinthető bizonyítottnak Baranyai Decsi szerzősége. Valószínűtlennek látszik ugyanis, hogy egy humanista műveltségű történetíró magyar nyelvű históriás éneket is szerezzon. Ha a két mű felfogásbeli iránya azonos is, irodalomtörténetileg két egészen más réteghez tartoznak; Baranyai Decsi valószínűleg mélyen megvetette magyar nyelven verselő íróársait.”

Baranyai Decsi említett *Adagiája* 1598-ban Bártfán jelent meg, amely az első nyomtatásban fennmaradt magyar nyelvű szólás- és közmondásgyűjtemény.⁶ A kötet, a címlapon említett ötezerrel szemben 4795 tételt tartalmaz, magyar adatainak száma 4827, mivel néhány tétel több magyar megfelelőt is tartalmaz.⁷ Stoll Béla a költeményhez fűzött jegyzetekben tíz olyan mondást jelölt meg, amely megtalálható Baranyai Decsi munkájában, s megadta azok pontos helyét is a gyűjteményben.

1970-ben jelent meg Gernot Nussbächer közleménye, amely a cikk szerzője által a Brassói Állami Levéltárban 1965-ben fellelt újabb töredék révén napvilágra került, eddig ismeretlen részek szövegét tartalmazza.⁸ Nussbächer a magyar nyelvű verssel együtt talált több, a 17. század elején Szebenben nyomtatott naptártöredéket is. Eredményeiről 1965-ben és 1966-ban Romániában német, román és magyar nyelvű publikációkban számolt be.

Az általa megtalált rész gyakorlatilag a nyomtatvány második fele, ezzel a költemény szövege a 127. versszaktól az utolsó, 282. versszakig hiánytalanná vált. Így a vers 664 teljes sora lett ismert, ami az eredeti terjedelem mintegy 80%-a. Stoll Béla korábbi rekonstrukciójához képest egy helyesbítés vált szükségessé: a Stoll által 253-tól 270-ig számozott tizennyolc versszak valójában a 235-től a 252-ig terjedő részt tartalmazta, míg az eredetileg a 253-tól 270-ig terjedő versszakok szövegét Nussbächer közölte először.

Nussbächer elvetette azt a korábbi véleményt, hogy kolozsvári nyomtatványról lenne szó. Ugyanis a vízjel alapján megállapította, hogy a nyomtatvány papírja a szebeni papírmalomban készült. Márpedig a kolozsvári nyomda ebben az időben csak Kolozsváron készült papírt használt fel. Ugyancsak a szebeni nyomtatás mellett szól, hogy más szebeni nyomtatványtöredékekkel együtt került elő.

A vers szerzősége kérdésében a szebeni nyomtatás érvet jelent Baranyai Decsi János mellett: Fabricius János szebeni nyomdájából már 1596-ban kikerült egy jelentős munkája, az ókori római szerző, Sallustius két történeti művének magyar fordítása.⁹ Nussbächer lábjegyzetben utalt arra, hogy a Brassói Állami Levéltár munkatársnője, Korodi Anna is – Lukinich publikációját nem ismerve –, pusztán az utolsó versszak alapján Baranyai Decsit gondolta a vers szerzőjének.

Megjegyzem, hogy a Nussbächer által elsőként közölt szövegben is találhatók magyar szólások, amelyekre a cikk írója külön nem hívta fel a figyelmet: „Bizony mesz es mazzag helylet te kígyot keuansz” (240. versszak 2. sor); „Tü sem iobbac vartoc az Deakne vásznanal!” (259. versszak 1. sor.)

⁶ *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm Chiliades quinque*. Bartphae 1592. (RMK I. 298. = RMNY 815) Faksimile kiadás: BARANYAI DECSI János: *Adagiorvm*. Bp. 1978. /Eötvös Loránd Tudományegyetem Fontes ad Historiam Linguarum populorumque Uraliensium 5./

⁷ PACZOLAY, Gyula: *János Baranyai Decsi and his Adagia*. = Acta Ethnographica (Megjelenés alatt.) {4.}

⁸ NUSSBÄCHER, Gernot: *Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”*. = Magyar Könyvszemle (86.) 1970. 387–394.

⁹ *Az Caivs Crispvs Salvstiusnac ket Historiaia*. Fordította: BARONYAI DETSI Janos. Szeben. 1596. (RMK I. 286. = RMNY 786.)

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 1971-ben megjelent első kötetében Borsa Gedeon a művet a szebeni Fabricius nyomdában 1597–99 között készült munkaként katalogizálta.¹⁰ A nyomda azonosítása tekintetében a betűtípusokra hivatkozott. A szerző személyére vonatkozó Lukinich-féle feltevést megemlítette, de a mű szerzőjét ismeretlennek tartotta.

Kutatástörténeti összefoglalónkat egy, az előzőektől látszólag távol eső ágon folytatjuk tovább.

1961-ben jelent meg az *Országos Széchenyi Könyvtár 1959. évi évkönyve*, amelyben Berlász Jenő tanulmányt publikált Istvánffy Miklós nádor könyvtáráról, aki széleskörű anyaggyűjtés alapján nagyívű magyar történetet írt a 16. századról. A szerző ismertette az általa talált, egykor Istvánffy által összegyűjtött forrásanyagot tartalmazó köteteket.¹¹

1975-ben jelent meg az *Országos Széchenyi Könyvtár 1972. évi évkönyve*, amelyben Berlász Jenő beszámolt arról, hogy 1973-ban Zágrábban egy olyan 142 főlíóbból álló kézirat-kolligátumra bukkant, amely egykor nyilvánvalóan Istvánffy Miklós könyvtárában volt.¹² Ugyanolyan külsejű és tartalmú kötetről van szó, mint amilyenből az Országos Széchenyi Könyvtárban három található, s amelyeket korábbi cikkében ismertetett. Berlász nemcsak kodikológiai szempontból ismertette az újonnan fellelt kötetet, hanem létrejötteinek történelmi hátterére is kitért és a gyűjteményt alkotó egyes tételekről hosszabb–rövidebb leírást is adott. A harmadik tétel, amely a 87-től a 99. főlíót foglalta el, Baranyai Decsi János 1598-ból származó beszédének a kézírata. Hosszú címe Berlász közlése alapján: „Oratio Joannis Decij Baronij ad serenissimum principem ac dominvm Signismvndvm Dei gratia Transylvaniae, Moldaviae ac Transalpiniae Walachiae Sacrique Romani Imperii principem, eqvitem aurei velle- ris, partium regni Vngariae dominvm ac Sicvlorvm comitem, 1598 de bello adversus Tvrcam fortiter & constanter perseqvando.” azaz „Baranyai Decsi János figyelmeztető beszéde a felséges fejedeleme- hez, Zsigmondhoz, Isten kegyelméből Erdély, Moldávia és Havasalföld urához, a Szent Római Biro- dalom hercegehez, az aranygyapjas rend lovagjához, a Magyar Királyság részeinek urához és a szé- kelyek zászlósúrához, 1598-ban, a török elleni bátor és állhatatos küzdelem szükségességéről.”

Berlász tanulmányában magáról a beszédről csak nagyon röviden emlékezik meg. Megállapítja, hogy „a törökellenes háború folytatására buzdító röpiratról van szó, amellyel a szerző az 1598. év első negyedében, tehát [Báthory] Zsigmond uralmának végnapjaiban igyekezett a fejedelmi poli- tikát támogatni a törökbarát közvéleménnyel szemben.”

1977-ben Kulcsár Péter Berlász tanulmányának ismertetésekor felvetette azt a lehetőséget, hogy a gyűjtemény talán Baranyai Decsi gyűjtőmunkájának eredménye lehet.¹³

1987-ben Balázs Mihály és Monok István tanulmányt szenteltek a kolligátumban található két, eddig kiadatlan munkának, köztük Baranyai Decsi beszédének.¹⁴ Elemzésük kimutatja a törökök elleni szent háborúra buzdító beszéd gondolati csomópontjait, amely a protestáns történelem- szemlélet talaján állva mind bibliai, mind ókori, mind aktuális példák és minták sorával igyekszik a harc szükségességét és a győzelem bizonyosságát igazolni. A szerzők véleménye szerint is a beszéd 1598 elején készült.

¹⁰ *Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473 – 1600.* Bp. 1971. Nr. 842. 603–604.

¹¹ BERLÁSZ Jenő: *Istvánffy Miklós könyvtáráról.* = *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* 1959. Bp. 1961. 202–240.

¹² BERLÁSZ Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex.* = *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* 1972. Bp. 1975. 215. A kol- ligátumról a 216–228. oldalakon ír.

¹³ KULCSÁR Péter = *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve* 1972. (Bp. 1975. 425 l.) *Ma- gyar Könyvszemle* (93.) 1977. 78–80. Berlász Jenő cikkéről: 79–80.

¹⁴ BALÁZS Mihály–MONOK István: *Történetirók Báthory Zsigmond udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről).* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerkesztette és az előszót írta: R. VÁRKONYI Ágnes Bp. 1987. 249–262. jegyzetek: 377–379.

1990-ben Balázs Mihály, Monok István és Varga András közzétették a beszéd teljes szövegét Tar Ibolya magyar fordításával együtt.¹⁵ Rövid előszón kívül a beszéddel kapcsolatos néhány fontos megjegyzést lábjegyzetek formájában közöltek.

A beszéd szövege már első olvasásra is jó néhány olyan részletet tartalmaz, amely rendkívül szoros analógiát mutat az 1597-ben írt törökellenes harcra buzdító verssel. Ennek illusztrálására említek három példát. A magyar fordítás Tar Ibolya munkája. A versidézetek Stoll Béla és Gernot Nussbächer szövegkiadásából lettek összeillesztve: Stoll szövegkiadásából valók a 136., 137., 138., 161., 162., 209., 210., Nussbächeréből a 135., 163., 164., 165. számú versszakok.

1. „Huc accedit munitissimus regionis situs, qui talis tantusque est, ut non sit mirandum Lysimachus Macedoniae Regem olim a Dromochete Dacorum Rege fundi atque adeo capi quoque potuisse. Quod item luculenter aperret etiam ex Traiani Romanorum Imperatoris longe potentissimi rebus gestis qui quamvis amplius XVI. annis cum Deceballo Dacorum Rege bella gesserit gravissima: ...”¹⁶

Magyarul: „Ehhez járul még a vidék rendkívüli módon és mértékben megerősített helyzete, úgyhogy nem csoda, ha valamikor Drachometes, a dákok királya le tudta verni, sőt, el tudta fogni Lysimachus makedón királyt. Ez a Traianusszal, a messze leghatalmasabb római császárral kapcsolatos eseményekből is ragyogóan kiviláglik, aki több, mint 16 éven át viselt súlyos háborút Decebál, a dákok királya ellen, ...”

Ugyanezt a két eseményt említi a vers is:

209. Regen Dromothetes az Lysimachus kiralt,
Macedonianac Sandor vtan kirallyat
Meg veré, nagy kenczen vgy ada meg ömagat.

210. Az Traianus Czaszar regen Erdely orszagat,
Tizenhat esztendeig vitta az Daciat,
Végre vgy vette meg Decebalus orszagat.

2. „Sed et apud Ezechielem luculenter promittit Deus miraculosam Gogi atque Magogi, qui multorum eruditorum iudicio ipsissimi sunt Turcae, deletionem, quam in hisce iam ultimis temporibus fore divus quoque Ioannes in sua Apocalypsi manifeste declarat”¹⁷

Magyarul: „De Ezékielnél is világosan megígéri az Isten Góg és Magóg pusztulását, akik sok tudós ítélete szerint maguk a törökök, s hogy ez a mostani időben fog bekövetkezni, azt az isteni János is világosan kinyilatkoztatja a Jelenések könyvében.”

Hasonlítsuk össze a vers alábbi részével:

161. Ezechiel által eszt Isten meg mutata,
Mikor Gog és Magog ellen iöuendöt monda,
Töröc veszedelmet vilagossan meg monda.

¹⁵ BALÁZS Mihály–MONOK István–VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*. Szeged, 1990. /Lymbus Művelődéstörténeti Tár II./ 37–100. {Latin szöveg és magyar fordítás}

¹⁶ BALÁZS Mihály–MONOK István–VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*. Szeged, 1990. /Lymbus Művelődéstörténeti Tár II./ 73. 3–7. sor.

¹⁷ BALÁZS Mihály–MONOK István–VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*. Szeged, 1990. /Lymbus Művelődéstörténeti Tár II./ 77. 15–18. sor.

162. Az Gog vgy mond, es Magog nepei fel kelne,
Persac es Szereczönöc ü vellüic készülne,
Szantalan nagy sokasaggal ük el fel iüene.
163. Az Isten nepere erős hadat tamasztnac,
Az ö Anyaszentegyhazat vesztic sülylesztic,
Tüzzel es fegyuerrel üldöztic es kergetic.
164. De mihelt az rendelt üdö el tellyesedic,
Az Gog es az Magög szörnnyen ot el veztetic,
Töröc birodalom czuda keppen el mulic.
165. Ezent mongya szent Ianosis ö latasiban,
Hogy Isten Töröket el törli haragyaban,
Pogant meg emesztic tüzzel boszszu allasban.

3. „His ego praedictionibus maiorem fidem censeo habendam, quam vel Ioannis Hiltenii, vel Firmiani Lactantii terriculamentis, quibus illi statuunt Orientem rursus dominaturum et Occidentem servitutum, praesertim cum iam pridem completum noverimus.”¹⁸

Magyarul: „Úgy vélem, eme jövendöléseknek nagyobb hitelt kell adni, mint akár Joannes Hiltenius, akár Lactantius Firmianus rémképeinek, akik szerint a Kelet újból uralkodni fog, a Nyugat pedig szolgaságba süllyed, kivált mivel erről már tudjuk, hogy beteljesedett.”

A versben a következőket olvashatjuk Hilteniusról:

135. Mert élt mi előttünc masfel esztendöuel,¹⁹
Hiltenius neuü Ianos iambor étellel,
Turingiaban Isenacum varasaban.²⁰
136. Irta ezer öt szaz tizenhet esztendöben,²¹
Hogy az keresztyenseg lenne meg hanyatlasban,
Melylet valonakis lattunc az mi idönkben.
137. Ezen ember irta hogy ezer es hat szazban,
Egy kegyetlen ember birni fogna Europat,
Gog es Magog ezer haz szaz hatban Europat.
138. Igaz leszén ez mondas aszt csak Isten tudgya,
Bizony az Töröknecc vagyön arra szandeka,
Szandekaban vagyön elsöben így io modgya.

A fejedelemhez intézett latin nyelvű oráció és a köznépnék szóló magyar nyelvű ének nyelvi és műfaji különbözőségéből fakadó eltérésektől eltekintve a két mű mondanivalója és érvrendszere

¹⁸ BALÁZS Mihály–MONOK István–VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*. Szeged, 1990. /Lymbus Művelődéstörténeti Tár II./ 79. 7–10. sor.

¹⁹ A másfél esztendő helyett másfélszáz esztendőt kell értenünk.

²⁰ Isenacum Eisenach latin neve.

²¹ A versszak első sora félreérthető: nem 1517-ben írta ezt Hiltenius – akkor már nem élt –, hanem jövendölése erre az időre vonatkozott. Pontosabban 1516-ra jósolta, hogy „jő egy férfi, aki a papság ellenzője lesz”.

teljesen azonos. A két munka időben egymáshoz nagyon közeli, a vers 1597-ben készült, a beszéd 1598 első negyedében. Végül pedig a részletek szoros tartalmi azonossága, amelyet a fenti példák mutatnak, álláspontom szerint meggyőzően bizonyítja a két mű szerzőjének azonosságát. Bár a harmadik példánál a jövődőlés helyességét a vers kérdésesnek, míg a némileg ellentmondásos beszédrészlet kevésbé valószínűnek tartja, a lényeges azonban a számunkra az, hogy mindkét esetben Johannes Hiltenius ferencesrendi szerzetes (szül.: ≈1425. Ilten, Hannover mellett, megh.: ≈1500. Eisenach) apokaliptikus jóslataira történik hivatkozás, aki egy meglehetősen kevésbé releváns személy az aktuális történelmi események szempontjából. Így alig hihető, hogy az óra történő hivatkozások két különböző szerzőtől származnának.

Baranyai Decsi Jánostól más esetet is említhetünk, amikor az őt éppen foglalkoztató motívumot különböző nyelvű szövegekben, különböző helyen is felhasználja.

Sallustius fordításának magyar nyelvű előszava 1595. őszén készült. Ebben ezt írja: „De most szintén ugyan vagyon dolgunk, kik effélékben munkálkodnának, mint amaz bölcs Theodorus Gazának, ki mikor az Aristotelesnek az állatokról írt históriáját görögből deák nyelvre fordította volna, és nagy szépen összeköttetvén és kívül megaranyoztatván egy fejedelemnek bemutatta volna, azt remélvén, hogy ennyi megböcsülhetetlen munkájáért valami nagy segítséggel ajándékozhatnék meg: az fejedelem megkérvdvén miben állana az könyűnek aranyazása, csak annyi segítséggel lön neki, az mennyit az könyűkötés ér vala, annyi munkáját olyan bölcs embernek semmire böcsülvén.”²²

1596. augusztus 16-án Hunyadi Ferenchez írt latin nyelvű levelében pedig, amelyben éppen arról ír, hogy a Báthory Zsigmond fejedelemnek ajánlott Sallustius fordításért semmilyen anyagi elismerésben nem részesült, ezt olvassuk: „S amikor a fenséges fejedelemnek felajánlottam, ugyanaz történt velem, ami Teodoro Gazával; ő ugyanis, amikor azt a hatalmas, görögből fordított művét az állatok történetéről, ha nem csalódom, Gyula pápának felajánlotta, csak annyicska pénzt kapott érte, amennyi a könyv díszes kötésére volt elég.”²³

A Sallustius fordítás megjelenésének időpontjával kapcsolatban egy megállapítást szeretnék itt tenni, amelyet eddig még nem említett a könyvészeti szakirodalom.

A mű a címoldal tanúsága szerint 1596-ban készült Szebenben. Felvetődik a kérdés, vajon lehet-e pontosabb időpontot megjelölni, hogy mikor került ki a kötet a nyomdából. Az előszó keltezése a következő: „Datum die Diui Michaelis Archangeli. 1595.” azaz Szent Mihály arkangyal napján, 1595-ben, amely a szakirodalom megállapítása szerint 1595. szeptember 29-e. Az előszóban a fejedelem hadisikereiről szóló lelkes beszámoló tudósít Bokcsa, Vasóc, Facsád, Lippa és Jenő bevételéről. Ezek közül az első négy még az előszó dátuma előtt történt – Facsádot 1595. augusztus 12-én, Lippát augusztus 18-án vették be²⁴, de Jenőt, más néven Borosjenőt csak októ-

²² Az *Caivs Crispvs Salvstiusnac ket Historiaia*. Fordította: BARONYAI DETSI János. Szeben. 1596. (RMK I. 286. = RMNY 786.) „Az olvasokhoz” című nyolcoldalas előszó 6–7. oldalán. Az előszó szövege megjelent: *Baronyai Decsi János Magyar Historiája 1592–1598*. Pest, 1866. LXIII–LXVIII. valamint: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor*. Bp. 1990. 420–422.

²³ A levelet Szabó Károly találta meg, aki a latin szöveget 1881-ben tette közzé: SZABÓ Károly: *XVI. századi magyar tudósok levelei*. = Történelmi Tár 1881. 470–493. Az idézett részlet: 474–475. Magyar fordítását már 1880-ban megjelentette: SZABÓ Károly: *Adatok Decsi János életéhez*. In: *Protestans Theologiai Könyvtár XIII. Magyar Protestans egyháztörténelmi monographiák*. Bp. 1880. 137–144. Az idézett részlet: 141. A levél CSONKA Ferenc fordításában: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 804–807. Az idézett részlet: 805–806. Ezt a fordítást idéztem.

²⁴ *Régi Magyar Költők Tára VII. század I*. Bp. 1959. 513.

ber 22-én.²⁵ Ebből következik, hogy az előszó a végső formáját 1595. október 22. után, nyilván a korrektúra készítése alkalmával nyerte el.

De érdemes felfigyelni a címoldalt követő ajánlási oldalon olvasható szövegrészre: „Publicum testimonium gratulationis de fuis fugatisque ex Transalpina copiis barbaricis, & saluo ac incolu mi eiusdem Principalis Maiestatis reditu á Germanico Imperatore.” Magyarul: „Nyilvános hálaadás a barbár csapatoknak Havasalföldről való kiveréséért valamint ugyanannak a Fejedelmi Ófelségének épségben történt visszaérkezéséért a Német Császártól.” Ennek értékeléséhez tudnunk kell, hogy a sikeres havasalföldi hadjárat után Báthory Zsigmond 1596. január közepén Prágába ment Rudolf császárhoz, ahová február 7-én érkezett meg és március 4-én érkezett vissza Erdélybe. Vele együtt volt Prágában Hunyadi Ferenc, a fejedelem orvosa, aki egy Baranyai Decsihez írott levelében említi is prágai útját.²⁶ Orvosi közreműködésére szükség is lehetett: a fejedelem az út során megbetegedett, erről Istvánffy Miklós történeti művében említést is tesz.²⁷

A fent idézett sorokból egyértelmű, hogy a Sallustius kötet ajánlásának ezt az oldalát csak 1596. március 4-e után nyomtathatták. A két fordítás szövegének nyomtatása bizonyosan korábban megtörtént. Azok lapszámozása ugyanis egymástól és az előszótól függetlenül indul, mindkét rész esetén az 1. laptól, és ívjelzetük is egymástól független, amint ez a kötet könyvészeti leírásából is kiderül.²⁸ Tehát a két fordítást, illetve a címoldalt, az ajánlást és az előszót magába foglaló harmadik egységet egymástól függetlenül is nyomtathatták. Egyébként az egyetlen teljes épségben fennmaradt példányban, amely a Magyar Tudományos Akadémia gyűjteményében van, a két fordítás a címlapon megadotthoz képest fordított sorrendben lett bekötve.²⁹ Ezért nagyon valószínű, hogy a címlapot, az ajánlást és az előszót tartalmazó, összesen 12 oldal terjedelmű rész nyomtatása történt legutoljára. Így a Sallustius-fordítás 1596. márciusában vagy áprilisában került ki a nyomdából. Ennél későbbi kiadás esetén ugyanis már elvesztette volna aktualitását a fejedelem szerencsés visszaérkezését köszöntő ajánlás.

Visszatérve a magyar nyelven írott ének kérdéséhez, néhány további megjegyzést szeretnék tenni, először is a vers címével kapcsolatban. Bár az első százegynéhány versszak a török császárok viselt dolgait, majd a törököknek a magyarok elleni háborúját tárgyalja, az egész vers számára a korábban használt „Török császárok krónikája” címet nem tartom megfelelőnek. A címlapból csak egy erősen sérült, hosszúkas csík maradt fenn, a négysoros címből mindössze 14 betű olvasható. Ezért a cím pontos rekonstruálása alig megoldható feladat. Figyelembe véve a nyomtatvány tartalmát, szóhasználatát, valamint az 1598. évből fennmaradt szebeni nyomtatványok címlapjainak tipográfiáját is, „Az pogány törökök történetéről és az keresztyének végső győzedelméről” címrekonstrukciót javaslom, az alábbi tipográfiai elképzelés szerint: (Aláhúzással jelölöm a címlapból fennmaradt betűket.)

²⁵ MÁRKI Sándor: *A tizenöt éves török háború történetéhez*. Első közlemény. = *Hadtörténeti Közlemények* (7.) 1894. 347–364.

²⁶ A levél latin szövege: SZABÓ Károly: *XVI. századi magyar tudósok levelei*. = *Történelmi Tár* 1881. 472–473. Magyar fordítása: SZABÓ Károly: *Adatok Decsi János életéhez*. In: *Protestans Theologiai Könyvtár XIII. Magyar Protestans egyháztörténelmi monographiák*. Bp. 1880. 138–140. A levél CSONKA Ferenc fordításában: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 801–803.

²⁷ ISTVÁNYFFY Miklós: *Magyarország története*. Fordította: VIDOVICH György Debreczen, 1867. XXX. könyv 755.

²⁸ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Bp. 1971. No. 786. 652.

²⁹ BARANYAI DECSI János: *Az Caius Crispus Sallustiusnak két históriája*. Faksimile kiadás. Bp. 1979. A faksimile szövegét gondozta VARIAS Béla. A kísérő tanulmányt írta KURCZ Ágnes. /Bibliotheca Hungarica Antiqua X./ A kísérő tanulmány 29.

AZ POGAN TÖRÖKÖK TÖRTENETE- ről, es az Kereftyenec Vegsö gyözedelmeröl

Másik megjegyzésem a vers megszületésének helyszínével kapcsolatos. Miután Baranyai Decsi 1596. augusztus 16-án keltezett, Hunyadi Ferenchez írt, fentebb már idézett levelében említett kivándorlási tervei meghiúsultak, Székelyvásárhelyen maradt, mint a helyi protestáns iskola vezetője. 1597. augusztus 26-án a székelyvásárhelyi tanács döntése alapján, több évi munkája elismeréseként édesanyjával, mostohaapjával és annak fiával együtt használatra megkapta azt az iskolaházat, amely korábban a Szent Miklós egyházhoz tartozott. Az oklevél meglehetősen részletességgel és pontossággal körülhatárolta a város és a használatba vevők jogait és kötelességeit. A tulajdonjog a városé maradt, használókat közszolgálati és adófizetési kötelezettség is terhelte. Az oklevélből kiderül, hogy az épület egy dombon helyezkedett el.³⁰

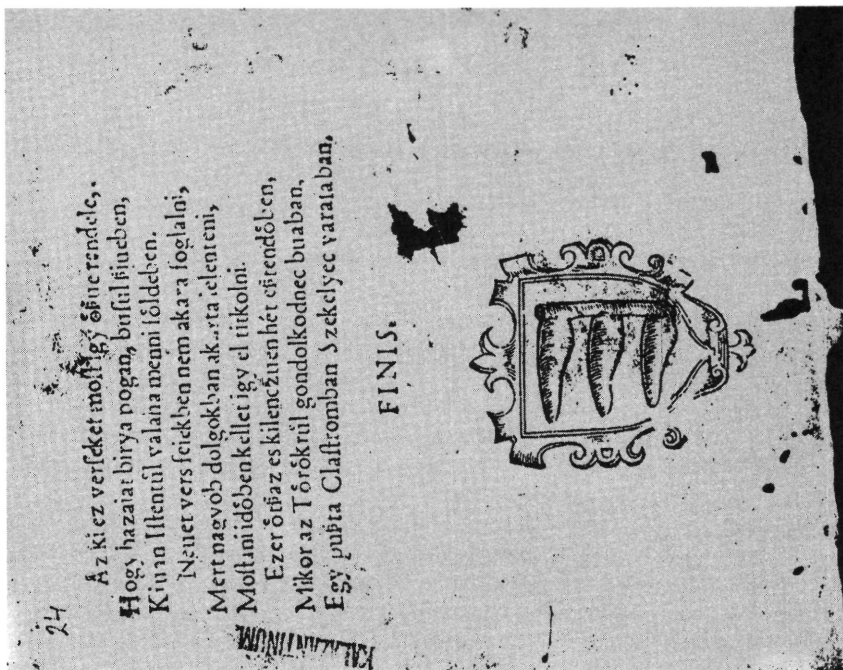
Fennmaradt egy, a 17. század közepén írt emlékirat, az 1581-ben született marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memorialéja. Ő Borsos Sebestyén krónikáját folytatta, amely az 1490 és 1583 közötti eseményekkel foglalkozott. Az emlékirat 1580-tól, Nagy Szabó Ferenc szüleinek házasságától kezdve tartalmaz a helyi eseményekre vonatkozó feljegyzéseket egészen 1658-ig, feltehetően írójának haláláig. Visszaemlékezéseiben foglalkozik Decsi Jánossal és az iskolaépület ügyével is. Kissé zavaros beszámolójában ellenérzést áruel az épület átadásával kapcsolatban. Úgy írja le, mintha azt Báthory Zsigmond ajándékozta volna Decsinek. Összevetve beszámolóját a használatba adásról szóló okirattal, a következő történet bontakozik ki előttünk. A Szent Miklós templomhoz tartozó épület eredetileg az egyház tulajdonában lévő kolostor volt: „barátok klastroma”. Ebben később iskola működött. Nagy Szabó Ferenc beszámolóját úgy értelmezem, hogy egy, az épületben történt tüzesetet követően kapta meg Decsi János, „és ő megépítette vala s benne lakék feleségével”. Baranyai Decsi János egyébként 1600-ban nősült meg. Decsi János halála után a város megígérte a prédikátoroknak, hogy az épületet visszaalakítják iskolává. Ekkor mostohaöccsétől, Decsi Dánieltől „pénzen és más házon a város megcserélé”, és újból iskolává alakították, s az épület a visszaemlékezések írása idején is ezt a funkciót töltötte be.³¹ Ez volt tehát 1597-ben az a „puszta klastrom székelyek városában”, ahol a törökök elleni harcra buzdító ének megszületett.

Harmadik megjegyzésem a szerzőnek a török történelmi ismeretei forrásával kapcsolatos. Stoll Béla magyar hagyományokra, Tinódi Sebestyén elveszett krónikás énekére gondolt. Az általa átnézett külföldi művek közül Erb Matthias művét találta a vershez legközelebb állónak, de megállapítása szerint közvetlen forrásul ez sem szolgálhatott a költő számára.³² Mivel a vers íróját Baranyai Decsi János személyében ismertük fel, ezáltal a vers forrásaira nézve is egy kapaszkodót kapunk. Ugyanis Baranyai Decsi történeti művében említést tesz arról, hogy miután 1595 augusztusában elfogták Dzsáfer jenei béget és Mehmed lippai béget, ez utóbbival – de feltehetően

³⁰ *Adalék Décsi Czimor János életéhez.* Közli: KONCZ József. = *Történelmi Tár* 1881. 582–583. valamint: KONCZ József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium Története.* Marosvásárhely, 1896. 21–23.

³¹ *Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja.* In: *Erdélyi Történeti Adatok. I. Kolozsvár, 1855. 96.*

³² *Régi Magyar Költők Tára XVII. század I. Bp. 1959. 526.*

2. A nyomtatvány utolsó oldala

1. A nyomtatvány töredékesen fennmaradt címlapja

(A képek a Magyar Tudományos Akadémia Mikrofilmárban őrzött másolatról készültek.)

az előbbivel is –, sokat beszélgetett Gyulafehérváron a törökök történetéről. Idézem Decsi szövegének vonatkozó részét: „Néhány előkelővel együtt elfogták Dzsafér jenei béget, ezt az idős férfit, aki a szomszédság meg számos erdélyi követjárás folytán igen sok tapasztalattal rendelkezett, és aki Színánnal együtt oka és kezdeményezője volt az egész háborúságnak. Aztán Memhet lippai béget, az egykori budai basa virágzó ifjúságában levő fiát, dagadt embert, akivel Memhet basa jelenlétében Fejérvárott beszélgettünk a perzsa háborúkról, a török történelemről és különböző dolgokról.”³³ Tehát Baranyai Decsi török történelmi ismeretei egy részét az elfogott török főuraktól is szerezte.

A következő megjegyzésem a műben található szólásokra, közmondásokra vonatkozik. Ugyanis körülbelül ugyanabban az időben, amikor a históriás éneket írta, Baranyai Decsi nyomtatásra készítette elő szólásgyűjteményét, amely Bártfán 1598-ban jelent meg. Ennek előszavában azt írja: „... jóllehet ezt a művecskémet elsősorban a magam vagy legalábbis kevesek használatára gyűjtöttem össze, mégis úgy gondoltam, hogy nem csekély haszonnal forgathatja minden rendbéli litterátus ember”.³⁴ Így nem megalapozatlan a gyanúnk, hogy a politikai célokon túlmenően Baranyai Decsi számára a históriás ének remek lehetőséget kínált az általa éppen kiadásra előkészített szólások és közmondások alkalmazására is.

Végül arra a kérdésre igyekszem válaszolni, hogy Baranyai Decsi miért név nélkül jelentette meg az éneket, mégpedig tudatos elhatározással. Indokairól a szerző az utolsó előtti versszakban tájékoztatja az olvasót.

Neuet vers feiekben nem akara foglalni,
Mert nagyob dolgokban akarta ielenteni,
Mostani időben kellet igy el titkolni.

Nem osztom Lukinich azon vélekedését, hogy a szerzőnek azért kellett eltitkolnia a nevét, mert „az azon időben zavaros erdélyi politikai és társadalmi viszonyok” közepette „veszedelmes lett volna a megbukott német-barát politika pártjára állni”. A vers írásának évében, 1597-ben Báthory Zsigmond uralkodott, s hogy a versszakok első betűjében nem rejti el a nevét, a költőnek már a vers írása előtt el kellett döntenie. Lukinich erre a feltételezésre nyilván a versek harmadik sorából következtetett. Neve eltitkolásának egyik célja valóban a vele politikailag ellentétes, törökbarát nézetek képviselői részéről vagy más okból érkező kellemetlenkedő bírálatok elkerülése volt. Baranyai Decsi János több művének előszavában utal a rosszálló és ellenséges bírálatokra. Sallustius fordításainak előszavát így kezdi: „Jól tudom én azt, hogy az magyar nemzetnek szokása szerint sokan lesznek az olvasók közül, kik ezt az én munkámat avagy megutálják, avagy ugyan meg is csúfolják és rágalmazzák.”³⁵ Az Adagiák előszavának végén pedig ezt írja: „Mert jó lelkiismeretem tudatában vagy könnyedén megvetem majd gáncsoskodóim ócsárlását, vagy pedig művecs-

³³ *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Fordította és a bevezetőt írta KULCSÁR Péter. Bp. 1982. 10. dekád 8. könyv 9. fejezet: 235. A latin eredeti TOLDY Ferenc kiadásában: *Decsi János Magyar Historiája 1592–1598*. Pest, 1866. 188.

³⁴ *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm Chiliades quinque*. Bartphae, 1592. Faksimile kiadás: BARANYAI DECSI János: *Adagiorvm*. Bp. 1978. /Eötvös Loránd Tudományegyetem Fontes ad Historiam Linguarum populorumque Uraliensium 5./ Az előszó latin szövegét kiadta TOLDY Ferenc: In: *Decsi János Magyar Historiája 1592–1598*. Pest, 1866. XXXVI–XLV. Az előszó magyar fordítása CSONKA Ferentől: *Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 810–818. Az idézett részlet: 817.

³⁵ *Az Caius Crispvs Salvstiusnac ket Historiaia*. Fordította: BARONYAI DETSI János. Szeben, 1596. „Az olvasokhoz” című nyolcoldalas előszó 1. oldalán. Az előszó szövege megjelent: *Baranyai Decsi János Magyar Historiája 1592–1598*. Pest, 1866. LXIII–LXVIII. valamint: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor*. Bp. 1990. 420–422.

kém gúnyolóit és irigyeit az irodalmi közjő érdekében arra fogom majd jámborul ösztökélni, hogy valami hasonlót vagy ennél jobbat próbáljanak meg alkotni...”³⁶

Ennél is fontosabb indoknak tartom a versszak második sorában megfogalmazott érvet, amely szerint Baranyai Decsi nem tartotta méltónak ezt a munkáját arra, hogy névvel ellátva adja ki; sem történeti, sem irodalmi értelemben nem érezte elég magas színvonalúnak. A filozófiából doktorált, komoly jogtudományi művet publikáló, a klasszikus latin nyelven történeti munkát és politikai szöveget író szerző, – bár két magas színvonalú műfordítást megjelentetett magyarul –, de az enyhén döcögős, magyar nyelven szerzett regőséneket talán szégyellte magáénak vallani. Noha ellent kellett mondanom Stoll Béla kétségeinek a vers szerzőjének személyét illetően és ha nem is gondolom, hogy Decsi János „mélyen megvetette magyar nyelven verselő írótságait”, de igazat kell adnunk Stollnak annyiban, hogy Baranyai Decsi latinul írt művei és a históriás ének „két egészen más réteghez tartoznak”, és ez a tény lehetett a szerző tudatos anonimitásának elsődleges oka.

Igazat szolgáltatva Lukinich Imrének a szerzőség kérdésében és leleplezve a törökök elleni harcra buzdító költemény íróját, a 16. század végének e kevés sikert s megbecsülést kapott polihisztorá sokirányú munkásságának egy újabb érdekes és fontos színfoltját ismerhettük meg.

HOLLER LÁSZLÓ

Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei. Könyvtörténeti szempontból fontos vállalkozásba kezdett az 1980-as években a holland Bert van Selm professzor és néhány munkatársa, akik nem kevesebbet tűztek ki célul, mint hogy feltérképezik és mikrofilmre veszik a hazai és külföldi könyvtárakban, valamint levéltárakban található 1599 és 1800 között nyomtatott holland aukciós katalógusokat. A „Book sales catalogues of the Dutch Republic” projektben résztvevők eddig mintegy 4000 katalógust találtak és az ezekről készült mikrofilmek száma meghaladja az 1800 darabot. Külföldi könyvtörténészek számára nagy jelentőséggel bír az a tény, hogy e mikrofilmek több holland könyvtár és levéltár mellett teljes számban megtekinthetők Párizsban (Bibliothèque Nationale), Szentpétervárott (National Library), Wolfenbüttelben (Herzog August Bibliothek) és Wrocławban (Biblioteka Uniwersytecka; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolinskich PAN) is. A katalógusok rövidesen interneten is hozzáférhetők lesznek.¹

E hatalmas anyag jócskán tartogat meglepetéseket magyar kutatók számára is. Igaz ugyan, hogy a két országot nagy távolság választja el egymástól, ám a 17–18. század folyamán szoros kulturális szálak kötötték őket össze. A magyar református diákok körében nagyon népszerű Heidelberg 1622. évi feldúlása után a 18. század végéig peregrinusaink tömegei keresték fel Hollandiát és töltöttek hosszabb-rövidebb időt a Leideni, Franekeri, Groningeni, Utrechti és Harderwijki Egyetemen, valamint az Amszterdami és Deventeri Athenaeum Illustre-ben. A franekeri *Album Studiosorum* szerint számuk csak a fríz kisváros egyetemén meghaladta az 1200 főt.²

³⁶ *Adagiorvm Graecolatinvngaricorvm Chiliades quinque.* Az előszó magyar fordítása CSONKA Ferencről: *Magyarországi humanisták.* Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 810–818. Az idézett részlet: 818.

¹ L. <http://www.etcl.nl/bsc/>

² L. S. J. FOCKEMA ANDREAE–Th. J. MEIJER (ed.), *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844).* I. *Naamlijst der studenten.* Franeker, 1968., (a továbbiakban ASF).

A hollandiai peregrináció majd 200 éve alatt több olyan professzor is akadt, aki szívügyének tekintette és minden lehetséges módon – tudományos munkákkal, ösztöndíjakkal (stipendia), ajánlólevelekkel (testimonia), stb. – segítette a Hollandiában tanuló magyarokat és támogatta a távoli Magyarország sokat szenvedett református egyházát. Többek között Campegius Vitringa, Herman Alexander Röell, Ruardus Andala (Franeker), Hermannus Venema, Hieronymus Simons van Alphen (Utrecht) és nem utolsósorban Johannes Cloppenburg sokat tettek a magyarokért. A diákok s patrónusaik igyekeztek a maguk eszközeivel meghálálni a sok segítséget. Hol finom magyar bort küldtek szeretett professzoraiknak, hol emlékkönyvi bejegyzésekkel, s disputációkba írott ajánlásokkal emlékeztek meg róluk. Nem volt azonban ritka a Magyarországról küldött, esetleg Hollandiában vásárolt magyar vonatkozású könyvajándék sem. A professzorok mellett említést kell tennünk olyan magyar kapcsolataikról híres holland nyomdászokról és könyvkereskedőkről is, mint például Johannes Janssonius van Waesberge (1596–1664), kinek műhelyéből számos magyar munka került ki. A hungaricák 17–18. századi hollandiai jelenléte tehát korántsem a véletlen műve, ezeknek feltárására a hazai kutatás napjainkig nem fordított kellő figyelmet. Születtek ugyan rövidebb tanulmányok, ám egy átfogó munka egyelőre várat magára, jóllehet ennek elkészítését a holland kollégák által összegyűjtött aukciós katalógusok nagymértékben megkönnyítik.³ A már említett franekeri teológia professzor Johannes Cloppenburg (1592–1652) egyike volt azoknak, akiknek könyvtárát magyar könyvek gazdagították. A jelen tanulmány célja, hogy képet adjon a professzor magyar diákjairól, valamint bemutassa könyvtárának érdekes magyar anyagát.

*

Cloppenburg 1592. május 15-én született Amszterdamban. Szülővárosa alumnusaként iratkozott be 1607-ben a Leideni Egyetemre, s nyert felvételt a Rendek Kollégiumába. A fiatal teológus hallgató Franciscus Gomarus tanait követte, aminek következtében többször került összetűzésbe az arminianusokkal. 1609-ben például az arminianus meggyőződésű régens Petrus Bertius miatt hagyta el a Rendek Kollégiumát. Egy évvel később pedig Conradus Vorstius professzori kinevezése ellen emelte fel a szavát.⁴ Cloppenburg 1612-ben felkereste a Franekeri Egyetemet, majd ezt követően hosszabb külföldi peregrináció következett. Útja során ellátogatott több svájci, francia és német egyetemre, így 1613-ban a magyarok körében akkoriban rendkívül népszerű heidelbergi-re is. A magyarok iránti szeretete talán épp erre az időre vezethető vissza. Hazatérése után 1616-tól lelkesként tevékenykedett először Aalburgban és Heusdenben, majd Amszterdamban és Brielleben. Első professzori kinevezésére 1640-ben került sor a Harderwijk-i Illustre Gymnasiumban. Cloppenburg ott töltött utolsó esztendejét beárnyékolta a kollégájával, Antonius Deusinggel folytatott heves teológiai vitája, minek utána szinte felüldülést jelentett számára a Franekeri Egyetem által felkínált professzori és akadémiai lelkesi állás.⁵ Székfoglaló beszédét 1644. május 3-án tartotta *Oratio inauguralis de cathedrarum evangelicarum libertate christiana* címmel.⁶

³ L. EREDICS Péter, *Magyar vonatkozású könyvek Hieronymus Simons van Alphen professzor könyvtárában*. = Könyv és könyvtár (21.) 1999. 257–264, továbbá NÉMETH S. Katalin: *Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacón*. = MKsz (102.) 1986. 305–309.

⁴ D. NAUTA (ed.): *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. Kampen, 1978–1998. II. 127.

⁵ D. N. J. POOLE: *The history of the covenant concept from the Bible to Johannes Cloppenburg. De Foedere Dei*. San Francisco, 1992. 211.

⁶ Ferenc POSTMA-Jacob van SLUIS (Hrsg.): *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden. Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. 158, 56/1644.1 (a továbbiakban AAF).

Míg Heidelberg esetében csak feltételezni lehet Cloppenburg magyar kapcsolatait, addig Franekerben ezt bizonyítani is tudjuk. Már kinevezése évében disputált nála magyar diák Bihari Ferenc [Franciscus Bihari, ASF 3953] személyében.⁷ A professzor Franekerben töltött kilenc éve alatt jelenlegi ismereteink szerint 30 magyar *candidati* vett részt *respondens*ként a vezetésével zajlott disputációkban.⁸ Ez a szám azonban eddig ismeretlen nyomtatványok előkerülésével emelkedhet.

Külön figyelmet érdemel Cloppenburg sociniánusok ellen írott *Compendiolium Socinianismi confutatum* című munkája, mely 1651-ben nyolc magyar diák kérésére született. A kötet sikerét bizonyítja, hogy 1652-ben megjelent annak második kiadása, sőt ugyanabban az évben a holland fordítása is.⁹ A holland fordításban Cloppenburg a következőket közli a kötet létrejöttéről:

„Az 1651. év elején néhány magyar diák keresett meg azzal a kéréssel, hogy magánóráimon röviden ismertessem meg őket a sociniánus tanok cáfolatával.”¹⁰

Persze korántsem ez volt Cloppenburg egyetlen olyan vállalkozása, amelyben magyaroknak jutott a főszerep. A professzor röviddel a *Compendiolium* megjelenése után négy magyar diákkal disputáltatta a *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti, adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum* című munkáját.¹¹ Nem is beszélve Cloppenburg azon teológiai műveiről, melyekben magyar és külföldi *respondens*ek vegyesen szerepelnek. Az fentiek tükrében talán nem meglepő, hogy diákjai Cloppenburgot „pater hungarorum”-nak nevezték.

Peregrinusaink bőségesen vásároltak és juttattak haza a sokféle akadémiai nyomtatványból, így a disputációkból is. Tették ezt részben a könyvek iránti szeretetből, valamint a magyarországi oktatás támogatása végett. Ám szerepet játszottak emellett az otthoni alma materek is, melyek kötelezővé tették peregrinusaik számára a tudományos munkák vásárlását. Ferenc Postma találóan jegyzi meg, hogy „a magyarok franekeri megjelenése több száz, ha nem több ezer könyv és kézirat külföldre történő „kiáramlását” indította el.”¹² Nem véletlen tehát, hogy a magyarországi és erdélyi könyvtárak napjainkban is jelentős mennyiségű holland anyagot őriznek, gyakran olyan munkákat, amelyekből Hollandiában már egyetlen darab sem található.¹³

Cloppenburg kapcsán külön szót kell ejteni a Sárospataki Református Kollégium Könyvtáráról. E nagyszerű tudományos gyűjtemény a II. világháború előtt értékes nyomtatványokat és kéz-

⁷ Uo., 159, 56/1644.7.

⁸ L. Uo., 159–174.

⁹ Uo., 166–167, 56/1651.3,4a,4b,4c.

¹⁰ Johannes CLOPPENBURG: *Kort begriip van de opkomste ende leere der Socinianen, kortelick verrat in 11 capitellen, by een gebracht ende grontelick wederleyt in de Nederlantsche tale*. Dordrecht, 1652. 36–37. (Ex. Vrije Universiteit Amsterdam, UB VU <XI.05666; XI.05667>). [Alsoo nu met den aenvangh des jaers 1651 eenige Ungersche studenten versochten onse onderwijnsinge binnens huys, daer inne sy in een kort begriip vatten mochten de wederlegginge van de geheele Socinisterije.]

¹¹ AAF, 167, 56/1651.6, valamint 56/1652.1.

¹² Ferenc POSTMA: *Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585–1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica*. Theol. Diss. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 1995. CXI. [... de 'intocht' der Hongaren te Franeker de 'uittocht' van honderden, ja duizenden boeken en geschriften in gang heeft gezet.]

¹³ L. UO.: *Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Három romániai tanulmányút élményei (1991–1993)*. = Könyv és könyvtár (20.) 1998. 113–133 és *Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában. Negyedik romániai tanulmányút élményei (1994)*. = Könyv és könyvtár (21.) 1999. 233–256.

iratokat tudhatott magáénak, egyebek mellett a franekeri professzor több disputációját, amelyek egy része 1945-ben szovjet hadizsákmányként kikerült az országból. A műveket jelenleg az oroszországi Nyizsnij Novgorodban őrzik, s csak remélni lehet, hogy azok egyszer még visszakerülnek eredeti helyükre.¹⁴

*

Cloppenburg 1652. július 30-án hunyt el Franekerben. Az egyetem professzorai és diákjai a *Rhapsodia lugubris in insperatum excessum Joh. Cloppenburgii* című kötetel vettek tőle búcsút.¹⁵ Gazdag könyvtárának árverésére majdnem egy évvel később, 1653. június 4-én került sor Leidenben Petrus Leffen nyomdász és könyvkereskedő műhelyében. Az erről készült negyedréti íves aukciós katalógus egyetlen ma Hollandjában fellelhető példánya a Leideni Egyetemi Könyvtár birtokában van (UBLD <1368 H 26: 1>).¹⁶ Cloppenburg könyvei témakörök és nyelvek szerint kerültek be a kiadványba, ezeken belül pedig a további beosztás alapja a formátum volt. E cikk keretei nem teszik lehetővé a katalógus teljes anyagának bemutatását, meg kell azonban említeni, hogy a mintegy 2700 kötet több tudományterületet fog át. Legnagyobb számban a teológia képviselteti magát latin, görög, héber, angol, francia, német, dán, olasz, spanyol és persze magyar nyelvű munkákkal. Cloppenburg azon teológiai disputációnak egy része is megtalálható itt, amelyekben a professzor magyar diákjai *respondens*ként szerepeltek. Példaként említhetném a *Compendiolum Socinianismi confutatum*ot és a *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti, adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum*ot. Külön fejezetek tartalmazzák továbbá a jelentős mennyiségű jog- és orvostudományi, filozófiai, továbbá történet- és földrajztudományi művet. A katalógusban az alábbi magyar vonatkozású és magyar nyelvű tételeket találjuk:¹⁷

Libri Theologici, in Folio:

- (Nr. 105) Loci Communes St. Sthgedini¹⁸
- (Nr. 129) I. Alstedii Prodromus religionis Triumphantis Alb. Jul. 1635¹⁹

¹⁴ A Sárospatakról elhurcolt könyvek teljes listája az alábbi honlapon tekinthető meg: <http://www.libfl.ru/eng/Saros/start.html>. Katalógusuk megjelent: *Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue.* – *Trofejnye knigi iz biblioteki Sarospatakszkogo reformatszkogo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nizsegorodskoj goszudarszvennoj oblasztnoj univertzsalnoj naucsnoj biblioteku. Katalog.* Compiled by E. ZHURAVLEVA, N. ZUBKOV, E. KORKMAZOVA. Moskow, 1997. Rudomino. (Vö. Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 1. sz. 129.)

¹⁵ AAF, 524, M/1652.6.

¹⁶ *Catalogus variorum et insignium librorum illustris bibliothecae Johannis Cloppenburgii, s.s. theol. doct. ac profess. dignissimi in alma Frisiorum Academia Franekerana. Quorum auctio habebitur in officina Petri Leffen, bibliopolae, Leyd. in de Klock-steegh, in den Phoenix, ad diem 4 Junii stylo novo, hora octava.* Lugduni Batavorum, 1653.

¹⁷ A hungaricák azonosíthatósága érdekében a lábjegyzetben megtalálható a kötetek címe, valamint azok első kiadásának RMK – (SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár I–III.* Bp. 1879–1898.) vagy RMNY-féle (BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc: *Régi Magyarországi Nyomtatványok (1473–1635), I–II.* Bp. 1971–1983.) tételszáma.

¹⁸ SZEGEDI KIS István: *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine cum confessione de Trinitate, perpetuis tabulis explicati et scholasticorum dogmatis illustrati.* Basileae, 1593. (RMK III 832).

¹⁹ Johann Heinrich ALSTED: *Prodromus religionis triumphantis.* Albae Juliae, 1635. (RMK II 494).

Libri Theologici, in Quarto:

- (Nr. 116) Stephanus Pannonius De Curriculo Judiciorum Dei²⁰
- (Nr. 182) Georg. Enjedini de Trinitatis Dogmate²¹
- (Nr. 273) Andr. Dudithii Epistola ad Ioh. Lasvium De Divina Triade²²
- (Nr. 274) Ministri Ecclesiarum Sarmatiae & Transylvaniae de falsa & vera unius Dei cognitione, Albae Juliae²³

Libri Gallici, Italici, Hispanici, Anglici et Aliarum Exotic. Ling., in Octavo:

- (Nr. 93) Biblia Hungarica Car. Casp. Amst. 1645²⁴
- (Nr. 94) Lib. Hungar. Az Mennyengas Sagmack Tuzessos Zlopa²⁵

A katalógus magyar tételei közül néhány jelenleg is megtalálható Hollandiában. Így Szegedi Kis István munkáját a Groningeni Egyetemi Könyvtárban (UBGr <DH-2 Magazijn>), a Dudith-féle *Epistolat* pedig az Utrechti Egyetemi Könyvtárban (UBU <E qu 197>) őrzik. Enyedi György művéből három darab maradt fenn, az egyik Utrechtben (UBU <E qu 197>), a másik kettő pedig Leidenben (UBLd <1365 E 17; 1365 E 18>). Míg a *De falsa et vera unius Dei patris* című unitárius vitairatnak két példánya ismeretes, Groningenben (UBGr <DH 'AL 2>) és Utrechtben (UBU <E qu 258>). Az utrechti példány tartalmazza Franciscus Gomarus (1563–1641) teológia professzor „F. Gomarj” possessori bejegyzését, s ugyanez a mű szerepel Gomarus 1641-ben elárverezett könyvtárában is.²⁶ Mint láttuk Cloppenburg 1607 és 1612 között Leidenben Gomarus hűségös tanítványa volt. Nem kizárt tehát, hogy tanítómestere már akkor megismertette a Gyulafehérváron kiadott vitairattal.

A legnagyobb meglepetést azonban kétségtelenül az 1645-ben Johannes Janssonius van Waesberge amszterdami műhelyében nyomtatott magyar biblia jelenti. A műnek Hollandiában egyetlen fellelhető leideni példányáról (UBLd <Bibliotheca Thysiana 20>) Miklós Ödön már 1917-ben beszámolt, azt azonban nem közölte, hogy a kötet tartalmaz egy nagyon fontos, Cloppenburg számára írott bejegyzést is.²⁷ Erről először Ferenc Postma tett említést 1995-ben megvédett doktori disszertációjában.²⁸ A professzor egyik magyar diákja, Igaz Kálmán [Colomannus Igaz, ASF 4484], 1647. március 10-én az alábbiakat írta a bibliába:

²⁰ STEPHANUS PANNONIUS: *De circulo operum et iudiciorum Dei, qui, a lapsis primis Hebraeis trahi incoeptus, in erectis ultimis Hebraeis finietur, [s.l.]*. 1608. (RMK III 1066).

²¹ ENYEDI György: *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet*. Claudiopoli, 1598. (RMNy I 836).

²² DUDITH András: *Epistola Andreae Dudithii Sac. Caes. mtis consiliarii, ad Iohannem Lasvium equitem Polonum. In qua de divina Triade disputatur*. Cracouiae, 1590. (RMK III 805).

²³ *De falsa et vera unius Dei patris, filii, et spiritus sancti cognitione libri duo. Authoribus ministris ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transylvania. Albae Juliae, 1568.* (RMNy I 254) Cloppenburg minden bizonnyal használta a művet, mivel azt részletesen tárgyalja a *Compendioliumban*.

²⁴ KÁROLYI Gáspár: *Szent Biblia az az: Istennek O és Uy Testamentomában foglaltatot egész szent Írás*. Amsterdam, 1645. (RMK I 766).

²⁵ MIKOLAI HEGEDŰS János: *Az menyeyi igasságnak Tüzes oszlopa*. Utrecht, 1648. (RMK I 812).

²⁶ E. DEKKER–J. KNOOP (ed.): *The auction catalogue of the library of F. Gomarus*. Utrecht, 1996. 26, Nr. 11.

²⁷ MIKLÓS Ödön: *De Hongaarsche bijbels in Nederland*. = Het Boek (6.) 1917. 322.

²⁸ POSTMA: *Auf der Suche...*, i. m., CXII.

„R[evere]ndo ac Clariss[im]o D[omi]no Johanni Cloppenburgio, S.S. Theologiae D[oc]tor[i] et in alma Academia Franek[erana] Professori digniss[im]o, offero hoc munusculu[m], in perpetuae amicitiae et benevolentiae sijmbolum. Anno 1647, die 10. Martij. Colomannus Justus. [Manu Propria]”²⁹

Ennek ismeretében nagyon valószínű, hogy a mű azonos a professzor hagyatékában feltüntetett magyar bibliával. A többi könyvben hasonló, Cloppenburggel kapcsolatos bejegyzést nem találtam.³⁰

EREDICS PÉTER

Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz. Könyvtárakat lehetne megtölteni a Bod Péter által írott, illetve a róla szóló művekkel, így ebben a rövid bevezetőben csakis arra törekszem, hogy a levelek tükrében igyekezzek a róla írottakat, illetve azok tartalmát ismételten megvilágítani.

Életét elsősorban Erdély múltjának, kulturális hagyatékának tanulmányozására, emlékeinek gyűjtésére és feldolgozására szentelte: minden keze ügyébe kerülő magyar könyvet áttanulmányozott, illetve kéziratok hagyatékokat vizsgált át.

Ráday Gedeonnal való kapcsolata révén az erdélyi felvilágosodás és nemzeti kulturális mozgalom fellépésének, illetve a hasonló magyarországi kezdeményezéseknek nyújtott ösztönzést.

Tudományos munkájának szerves részét alkotta a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére való törekvés. Saját tapasztalatból tudta, hogy a magyar szókincs nem elégséges minden fogalom, szakterminus kifejezésére. A Bod által javasolt társaságnak egyik feladatául Apáczai Csere János kezdeményezésének eredményesebb folytatását szánta (mindenféle tudományokhoz tartozó szavakat magyarul adni elő), valamint az új magyar nyelvtan kidolgozását.

Munkásságának legfontosabb ága a irodalomtörténet. A kisebb gyűjtések, kiadványok mind csak előmunkálatai voltak a nagy irodalomtörténeti vállalkozásnak. Bár vallása miatt nem hagyott ki senkit sem a tudósok közül, mégis a reformátusok szerepelnek nála a legnagyobb számban. Ez csak annak a következménye, hogy elsősorban református forrásanyag alapján dolgozott. Forráshelyei között fontos helyen áll Bethlen Kata, Ráday Gedeon és testvére, Ráday Eszter könyvtára. Ezeknek a céltudatosan fejlesztett magyar könyvgyűjteményeknek a kiegészítésében maga is sokat segített.

Bod Péter, a tudós férfiú volt Ráday Gedeon erdélyi ügynöke, s Ráday Gedeon volt Bod Péter magyarországi ügynöke. Adták-vették egymás után, illetve egymás számára a könyveket, úrhölgyek közreműködésével (pl. Bethlen Imréné Gyulai Klára, Kordáné Nemes Júlia stb.).

Az itt közreadott levelekben is tetten érhető mindaz, amit az imént néhány mondatban felvázoltam. A leveleket publikálók sorában csak a sokadik vagyok: Kiss Áron, illetve Torda István már kiadta azokat.¹ Sajnos, a Kiss Áron szövegközlésében elkövetett hibák folytatódnak Torda

²⁹ Igaz Kálmán 1646. június 30-án Colomannus Igaz néven iratkozott be a Franekeri Egyetemre. L. ASF, 137, Nr. 4484. A fenti bibliában található dedikációja mellett tudomásunk van egy magyar nyelvű költeményéről is, melyet Laurentius Banck franekeri professzor számára írt ugyan csak 1647-ben. L. AAF, 521, M/1647.2.

³⁰ Köszönettel tartozom Ferenc Postma professzornak (Vrije Universiteit Amsterdam), amiért felhívta figyelmemet a leideni bibliában található bejegyzésre és annak másolatát rendelkezésemre bocsátotta, valamint Loes Kuiper-Brusse konzervátor asszonynak (Utrechtii Egyetemi Könyvtár) a Franciscus Gomarussal kapcsolatos adatokért.

¹ Kiss Áron: *Bod Péter három levele gróf Ráday Gedeonhoz.* = Figyelő 1876. I., 172–176.

Kiss Áron: *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben.* = Magyar Könyvszemle (7.) 1882. 257–263.

BOD Péter: *Magyar Athenas.* Vál. TORDA István. Bp. 1982. /Magyar Hírmondó./ 464–484.

Istvánnál is, aki nagyobb részét megismétli az 1882-es közlésben írottakat. Mindkettejük kiadásából hiányzik viszont az az 1766-os levél, amit alább közölni fogok. Bod Péter levelei (szám szerint öt darab) teljes terjedelmükben, betűhíven, hibák nélkül most először látnak napvilágot. Lelőhelyük a Ráday Levéltár (VIII. 231–235).

Tekintetes Ur, –
 érdemem felett való nagy Fautorom!

Igen alkalmas időben érkezett Visa hozzám; mert már régen varván fel készültem vala hogy utána írjak: de már az elmaradván köszönöm az Urnak ebbéli jó indulatját, a mellyel kívánta segiteni jóra intézett szándékomat. Gyönyörűséges szép és igen ritka Monumentum; a mellynek jó helye vagyon fen forgó Irásotskámban. A Deákság benne szép folyó a dolog igen világos, a mellyek majd olyan gondolatot szerzetének bennem hogy talám nem régen költötte valaki, de az authentiája meg vagyon, a mi lehet egy az időbeli level: Ez előttem sokat tészem hogy felolvastattam a Varmégye Gyűlésén, a Notárius által. s' ugy látom hogy az István király Dekretoma is szép Deáksággal vagyon írva; mellyre nézve lehet ketelkedni hogy ez is az idore tartozó nem volna.

Le iratta volt az Ur Erdélyben létében a Mgs Gróf Aszszony Teleki Josefne aszszonyom könyveiknek laistromokat; a mellyek azon Laistromban nem találtattak, az Ur Parantsolatja szerint magam jedzeteimből azokat kérvén most elküldöttem az Urnak.

En tartottam eddig leg regib nyomtatott Könyvnek a Pesti Gábor által Magyarra fordítatt s kinyomtatott négy Evangyelisták irasokat; mellyek 1536-dik eszt. Betsbe nyomtatattak; de nem régen akadtam regibre, a Sz. Pál Apl Leveleinek Magyarra való fordításokra. Fordította Komját Benedek Peréni Jánosnak a Peréni Péter fiak tanitoja a Frangepán Kata Peréni Péter özvegye kérésére 1532. eszt. Nyomtatott Krakkoban Lengyel orsz. 1533. esztben. Kitészik az előljáró beszédben hogy ezen Uri aszszonynak kezénél vala régi fordítás is írásban s ugyan annak darabos magyarsága és nehéz olvashatása adott alkalmatosságot az új fordításra.

Ha talám az Urnak terhére nem lenne kérésem, nagy bizodalommal kérném valami könyveknek a Pesti könyv aros által való meg szerzésekre. Kellenének néha (1 a Schvandtner Collectiojából az második és harmadik Tomus, az első meghozattam volt meg akkor midőn kijött mindjárt Be is kellene kötetni azon blts Pesti könyvkötő által Frantzia kötésbe a mint vagynak az Urfié, s ez enyim is az első Tomus ugy vagyon. (2 Belii Adparatus ad Histor Hung. Deak secunda, az első Deak meg vagyon kellenének egyéb jönyvek is de Catalogusom nem levén ne tudom mik talátnak ott. A béküldések iránt Debretzenből szolgálna nekem akar az Ur Domokos Márton Uram, akar Dr Buzinkai Uram v. Tisz. Tatai Ferentz Uram. Az arakat vagy bizonyosan ki küldeném, vagy ha kinek adsignálná az Ur Erdélyben annak adnám. E mellett sok dolgokban az Ur nékem használhatna. (1. Nagy szükségem vagyon az Carolus VI.-nak be adott Memorialek iránt in religiosis. ha az Urnál megvolnának bár' tsak az nevezetesebbeket közölné az Ur én velem. (2 szeretném tudni mikor az 1722 a Pseti Commissinak Actait de ádtak az Evangelicus Commisiariusok volt-e valami válasz arra a királyi Felségtől? Az Urnak hozzam mutatódo Gratiáját töllem ki kitelhetőképen megháláni szivesen igyekezném.

Mostan semmi ujsagot nem tudok a mellyel kedvedkedhetném.

A Tipografiák, meg azon állapotban vagynak, a mellybe látta az Ur Erdélyben létében, nem is fogtak ez után Semmi uj Munkához: mivel censura nélkül nem mértek, a censurát pedig elkezdzeni terhesnek látszik. En kértem azon kis Bibliai Historiáskának megujjítására, a melly már egyszer kijött, de azt sem mérik vállalni. igaz hogy benne valami auctariummal, de az senkit meg ne sértene.

Köszöntöm alazatosan

a Tek. Aszszonyt minden testi és lelki jóknak kívánásokkal, ugy az Kedves Gedeon Urfit, kit isten neveljen a maga ditsőségére. Istenek ajánlván az Urat kedveseivel egyetemben maradok az Urnak

alázatos kész szolgálja
Bod Péter

Migenben 26. Apl.
1754.

A Mgs Grof Teleki Joséf Urfi jó egészségbe vagon, köszönti az Urat kedveseivel egyetemben minden lelki és testi jóknak kívánásokkal. Minthogy a szép rendért az Ecclesias Historiában követjük az Alf. Turrentinus Compendiumaz ha az Pesti Bibliogrka által meg lehetne szereznünk az Urfinak s néha is szükségünk volna reá, mer jó Exersitáit tsak masokrol szerzünk magasabb költsön. Titt. Joh. Alphensi Turrentini Compendium Historiae Ecclesias. Ad Christo sato usque ad res cum contitu actione ad presens usque teophus eckl. a Joh. Simonis. Hala. Magdeburg impensis Brewntii 1750.

Meltóságos Ur
erdemem felett való nagy Fautorom!

Felette sajnálom hogy az Urnak Tratzalrol 15 Ixbr irott levele valahol oly sokat késett, mellyet épen ezen orában hozza meg a Karolyvári Postás, ott pedig nem kesett: mar nem régen is jöttek leveleim; tartom kötelességemnek mindjárt valaszolni reá.

Ezen dologban szinten tegnap előtt irtam levelet Tiszt. Püspök Borosnyai L. János Urmk, a ki az Ur Vaji Abraham Uram és Tisz. Püspök Tsáji Marton Uram, kérésekre irt volt nékem. Itt az fen forgo Makai Károlynk semmi emlékezete nintsen, olyan nevű nem is volt itt. Tudakoztan ezen dologrol eléggé s egyéb nyomára nem talalhattam; hogy David István nevű ifju ment volt a Prussushoz, ki ott magát hivatta Makaink Hadnagyi v. Kapitányi tisztben leven, de onnan ment szolgálatra az Hollandiai respublikához, ez vitette el két öttseit Hollandiába Ferentzet és Sámuel, azok jötteenek e vissza vagy nem épen ne tudom. Ezeknek atyok David, máskent Makai Feretz lakott ez előtt Benedekben itt nem meszsze, most már Tordán. Ezekk melle tehetem ezt is: szintén tegnap érttetem hogy Kolosvárt vagon egy Hollandus fi, a ki azt mondja hogy ő az Konstantinápolyi Belga Residenshez igyekszik Papnak; ez ment volt Tordára David v. Makai Ferentzhez, azert hogy a fiai Hollandiáb tölle Péntz költsönöztenek, fizesse meg. Talán ez mondotta volna magát Makainak. En egyebet ezen dolgokban ki nem nyomozhattam ha valamit bizonyosabbat érthetek én tartom kötelességemnek a Mgs Urat tudositni. En jó lélekkel mérném azon Hivatalra ajánlani a Josef Mgs Grof Urfi Teleki Josef Ur mellett lakott Carolus a Magdeburg nevű Frantzia Praeceptut

józon, emberséges magát egész betsülettel alkalmaztató in Mathematicis iure civili et Publice. Inperii conjunctionibus Historiæ, egy tanult jó ember. Az Urfi mellől régen elbótsátott bizony, az én ítéletem szerint az Urfit nem kevés hálával, igertenek vala neki Száz Tallért, de még sem marada meg. úgy vala hogy az Hazájába menyen; de mások tsalagottak sok mesterségekkel. Már az Uraktól egészen absolutus. Lakik most vagy inkább tölti az időt a Mgs Grof Kemeny László Urnál sekretariusi titulus alatt de ne gondlom hogy oda légyen valami szoros kötelessége. Ezt mernem azon Spartára bátran be állítani: úgy hiszem rea is venne magát.

Nem régen arra kértem vala a Mgs Grof Teleki Josef Urfit, hogy írta az Urnak az iránt, hogy Magyar Könyvek Listájokat küldenél bé, már én a mint a Mgs Ur kért vala Magyar Könyvek szerzésére, arra kész vagyok s reménségem is vagyok; de nemelleyek drágátskák s ha volnának a Catalogusban azokat ujjolag nem szereznők it meg. Nem regen is akadtam egy néhány ritka és szép Magyar könyvekre meg is vettem. Ha az könyvek Listájok lezünkön lésznek osztán batrabban vásárlunk. A mellyeket a Mgs Ur szamomra véssen reménlem hogy az Ur Domokos Marton Uram Debretzenből el küldi Kolosvarra, v. a Mgs Vass Urnak beszoigáltatják. A Mgs Aszszonyt az Urfival egyetemben alazatosan kőszőntőm minde joknak kívánásával. En pedig maradok
az Urnak

alázatos szolgálja
Bod Péter

Migenben 16 Xbr
1754

Sietve írott levelelről követem a Mgs Urat.

Méltóságos Ur
érdemem felett való jó Pátronus Uram!

Vettem mind a Mgs Ur 20 Marty Ludánybol írott levelét, mind az Nagy Sámuel Uram Pestről 24. Martii írott Levelet az M. Könyvek Laistromokkal együtt. Igen jól esett hogy ezen Katalogus kezemhez jött, mert eddig tartozkodtam megvenni nemelley Könyveket, a mellyek elő fordultanak, nem tudván ha szükségesek e vagy nem? már pedig a mellyek ezen Laistromban nem lésznek azokat megszerezni, kivált a régiebbeket tellyes tehetségem szerint igyekezem. Ezen kívül más Laistromok az Ur Könyvek velem nem közöltetett. Ezt pedig parealtatván mind Tiszt. Ajtai Urnk Enyedre s mind a Mgs Grof Aszszonynek Teleki Josefné Aszszonyomnak Hevizre elküldöm.

Száz Reneus Forintok iránt ír a Mgs Ur a Magyar Könyvek szerzésekre, hogy akar küldeni. Sok Magyar Könyvek kellenének annyi Pénzre. En utat nem tudok mutatni az bátorságos elküldésre; hanem ha azt tselekedné a Mgs Ur hogy M.országon a Mgs Grof Aszszony Teleki Lászlóné aszszonyom Gondviselőjének által adná, és osztán itt Erdélybe a Mgs Aszszony ismét vagy nékem vagy a kinek tetszik parantsolni a Mgs Urnak meg adná. Különben a Pénznek bé nem küldése reszéről a könyvek szerzéseken akadályt nem téssen: inkább tett eddig az Laistromnak nem létele: így is látom hogy vettem vagy kettőt a mellyek megvoltanak.

Az Svantner Collectionjára igaz hogy szükségem volt; de meg sem gondoltam hogy az Urnak illy formán alkalmatlankodjam vélek. Nem is tudom,

miképen ebbéli gratiáját megszolgálni az Urnak: valami mindazáltal tehetségemben léssen azt véghez vinni elnem mulatom. Tiszt. Tatai Ferentz Urnk írtam Debretzenbe. hogy ha valami mod léssen benne küldje be Erdélybe vagy Kolosvárra Tiszt. Szathmári Sigmund Uramhoz, vagy Enyedre Tiszt. Ajtai Mihály Urmhoz, vagy valahova bizonyos és bátoraságos helyyre.

Irja Nagy Sámuel Uram hogy azon könyvekkel az Pesti Bibliopola küld vagy tízig valo Katalogusokat is a mellyeket jó helyekre el kell küldeni, igen jó szível meg tselekszem; magam pedig régen keresem azt az Katalogust de mind eddig is meg nem szerezhette: nékem annyival is kevesebbe esik.

Hamaráb válaszoltam volna az Urnak; de az Mgs Ur Vay Abraham Um küldvén hozzám levelet a mellyben C. Magdeburgot Patakra hivatta mind a Nemet Nyelv s mind más nemely tudományoknak tanítására, vártam hogy mitsoda ki menetele léssen. Tegnap vettem választ Levelemre mellynek a veleje ez:

Gratia, qua apud meum Illustrissimum Principalem fruor et animus Statui Scholastico me nunquam inumuscendi, obicem *ponunt*, quo minus Tuae voluntati hac vice satisfacere possim. Ignosces mihi si Tibi indicem vir clarissimae, quod ante aliquid ad huc septimanus Instructionem Domicellorem Banffi et Nalatzi cum Salario 300 Rhens et libera intertentione recusaverim.

Igaz, hogy néki kétszáz Forintokat megígért vala a Mgs Grof Ur Teleki László Uram is, hogy a Mgs Josef Urfi mellett maradjon tovább is; de nem tetszett most ugy értettem Száz Forint a fizetése. Ingeniariusságra szándokozott, lévén arra is szép fundamentoma: s nagy hajlandosága, biztatták vala is valami Uri emberek hogy szolgálnak néki; akkor tsak az biztatással marada; most mi tartoztatja nem tudom.

A téli szörnyű hideg miat estenek sok károk a szőlőkben; a mellyek elnem voltanak fedve a földbe elvesztenek; meg a mellyek elfedve voltak azok kizzúl is sok meg aszszott. Tavaly, ezen a vidéken Májusban igen sok Hernyo tamadván a gyümöls fáknak leveleket s gyenge gyümölsöket elvesztegette vala; most ismet a fák ágain valami Pok haló formájú tsomotskák vagynak, a mellyekből a nap melege által az apro Henyok kelnek ki igen feles számmal s már kezdettenek az fákra esni. Az itt való lakosok kimentenek a szőlő hegyekre és a tojasokat igyekeztek egybe szedni s elégetni. Tsuda hogy annak a hideg semmit nem ártott. Itt vagyon igen nagy szárazság; meg ebben az eszben nem léven eső.

Alazatosan köszöntöm a Mgs Aszszonyt az Ur Intől lelki és testi áldást kívánván. A Mgs Urfinak is kívánom hogy nevelkedjék nem tsak testben, hñ a tudományban is Isteni félelemben, s éljen jo egészségben kedves Tanitójával egyetemben.

A Kglmes isten oltalmába ajánlván a Mgs Urat kedves Hazával egyetemben maradok
a Mgs Urnak

alázatos Kész szolg.
Bod Péter

Mlgenben 16 Apl.
1755.

(Mellékletek)

Grof Teleki Josefne aszszonyom őNga
eddig vett az Ur számára ezeket

- 1 Totfalusi Biblia
- 2 Roterdami Remánk keresztyenséget tanító
kezben viselő könyvetskeje
- 3 Tofeus soltarok Magyarázata
- 4 Koltsar György Postillaja
- 5 Jesuitak Titka
- 6 Bornemiszsza Peter Dominicájának
3dk része
- 7 Szat Nemeti Dominicaják Toldalekja

Maga is vettem

1. Sárpataki Mihály Noe Bárkáját.
  2. Felegyházi Tamás Keresztyen Hitrúl
irt Konyvet 4 R.
  3. Enyedi György Munkáját Magyarul
és holmi aproságokat.
- M. Ezen subducált hármat Türi Uram
kezekhez hozta, es ezeken kívül
ugy vettszinte hármat | . mert az
könyvek Ludanyban adodtak kezem-
ben, és így itt nem lévén az nevei
eszemben nem jutnak,
de ugy tettszik hogy volt,
az Edgyik. A Szent Háromságrol
irott könyv in 8va bizságos titulussa
Anonimusé, ha az titulussa
jól jut Eszembe, Igasság sarka
az Masik. Debretzenyi Predicator
Kőleséri Samuel Uram, bizonyos
Munkatskája
az Harmadik mostan
eppen eszemben nem jutt.
mivel confundállom más
könyvekkel mellyeket. legg
kozelebb szerzettem. Ezeket
tsak azért jedzettem fel
hogy tudva legyen, hogy már
ezeket Turi Uram kezemhez
hozta.

Méltóságos Ur

érdemem felett nagy Fautorom!

Felette sajnállom, hogy Tek. Lázár István Uram a Mgs Ur
rendelése szerint itt jára ugyan, de majd semmi időt együtt
töltenünk nem lehete, s a kevés idő alatt sem levelet nem irhattam,

lévén magamkis szintén akkor elmulthatatlan foglalatosságom; sem pedig a mit talám tselekedhettem volna is hirtelen eszembe nem jutott. A könyvek szerzesekben igyekeztem, de kevésre lehetett menni, minthogy a régiség és Hazánk megemesztették sokféle vesződesei, a mellyek voltak is, de tsuda hhoogy e Tatár égete Török hamazta Hazáb tsak annyit is lehet találni, holott itt egymást érte a sok pusztulás ez előtt. A Meltosagos Grof Aszszony Teleki Josefne Aszsz. őNsga a nyáron is egy néhány felé, magam is jelen lévén. akkor ő Nsgánál, adott Papoknak Lajstromat, hogy mitsoda könyveket vennének meg, ha elő akadnának, nézván abban nagy részen a Mgs Urra is Vett ennek előte is egynehányat, a mellyeket által adott a Mgs Gróf Aszszonyk Teleki Lászlóne Aszsz. őNgk: mellyek Szebenben voltak s ugyan ez okon nem lehetett most által adatniok a Mgs Ur embereinek; de azoknak ki küldetésekben lehet ezután is modot találni. En pedig ennek utána is ha tsak találhatok olyat, a mi az Ur könyveinek Laistromokban nem lészen szerentsémnek tartom megvenni s modot keresek az elküldetésekben is.

A mi az azokat illeti az itt vásárolt Könyveknek, az iránt nem illő Melt. Urnak szorgalmatoskodni; mert nekem eléggé előre megfizetett a Magyar Írók kér darabjoknak megküldetésekben, tsak azt sem tudom vissza fizetni egész eleteemben; annal inkább tovább is vagyon reménységem hogy a Mgs Ur által a Magyar országban nem regen ki adott Könyveket megkaphatom a mellyek vagy Historiara vagy Törvényes dolgokra tartoznak. Biztam vala Türi Sámuel Uramra az Télben hogy Pesten a mellyek a Mausz Katalogussában meg volnának azokat néha küldje meg, de sokakat a mellyek voltak a Katalogusban nem talált meg magánál; nemellyeket pedig meg találván el küldött. Keresem régen s nem tudtam meghozatni Steph. Huszti Jurisprudentia Practica – Belii Compendi Hungariae Geographia poson. 1753. In 8. Desericii de initiis ac majoribus Hungarorum commentaria – Budae 1753. fol. Priisci Rhetoris Excerpta editione Belii Posoniensem – Ha valahol elő akadnának és reá szerzene a Mgs Ur, kívánom meg halálni. Tiszt. Tatai Uram debretzenben a ki kezembe szolgáltatná, ha addig el küldetnének. Es ha valami új könyv Magyar Historiára tartozó jőne ki, abban reszeltetne, mivel tudom, hogy nem lehet hogy a M. Urnak mindjárt értésére ne essék. Nekem az magam Hivataljára közelebről tartozó Teologia után, nagyob gyönyörűségem vagyon az Hazánk Historiáják vizsgálásáb s akármilyen ala való könyvet kapjak is arra a materiára, mind kedves.

Látom, hogy a Mgs Ur könyvei között talaltatnak a Heltaitól egybeszedett és kiadott magyar versek a M. Királyok dolgaikrol. En talám azokat nem láttam. Igaz ugyan hogy akadtak az én kezemre is, nemely régi M. versek, a mellyek 1550 táb irattak és a Heltai Műhelyből 1570 tájban költenek ki, de talám nem azok lésznek. Egy néhány rendbelinek Tinódi Sebestyen Deák, a ki a Török Bálint udvari embere volt az előtt, az szerzője. Vagyon az után Hunyadi Janos győzedeimeiről. írva Nagy Bántzai Mattheus. Debr. 1575. Az kenyer mezején 1479-ben lett győzedelemről Temesvári István

irta 1569 esztben. Második János király eleteről Tsanadi Demeter
irta Debr. 1577 esztben.

Régen gondolkodom hogy írjak a Mgs Urnak az iránt, minthogy a Magyar
Nyelv erőssen kezdett meg romlani a mi időnkben jó volna annak
ekesítése s megerősítésére valami jót tsinálni a más Nemzetekk
Peldájok szerint. (1 Jo volna valami Literata Societást felállítani;
mellynek tagjai Magyar országnak s Erdelynek minden reszeiből
lennének; de minthogy ez magános ember tehetséget felül mulja.
Lehetne (2 egybe szedni az eddig ki adott Magyar Grammatikakat s
egyét jót tsinálni, tsak azt ne tsinálna Tót vagy mas nemzetből
való hm a ki gyermekségében is Magyarok között nevelkedett.
(3 ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar Historiakat
és verseket, a mellyekben nintsenek deák és Frantzia vagy egyéb
nyelvből való Szók. azok tisztán Magyarok. De most az katonaságot
viselt Magyar nemességéből való ifjuk ugy kezdették attakirozni
a Magyar nyelvnek tisztaságát, a melly ennyi száz esztendőök alatt
magánossan álván Európában a maga valóságában, még a sok
nyelveket értő nagy Skáligernek is tsudájára, épen megmaradva vala,
hogy nem sokára a maga épségéből ki rukkoltatván, avantsiroztatni
fogjak a pajzanok közzé; hogy az parasztok közt ha annak josága meg
marad de azokhoz is igen be ment a Deák szokkal való éles az varmegyei
Tisztektől, már ők is a contributiot a norma vagy planum szerint
administraljak a Regius Commissariusoknak és a computoson, tesznek
demonstratiot az inquisitio szerint. szegény Magyar nyelv. Az Isten
tehetséget adott a Mgs Urnak s azokbol az Heltaitol régen ki adott
versekből, a mellyeket kedvesebbeknek lehetne itelni nyomtassa
ki a Mgs Ur Budán vagy a hol helyesnek itélné, hogy az afeléknék
olvasásokkal egyenesednének a meg deakosult s frantziasult szollások
modjai.

Valami ollyas Erdélyi ujságom nintsen, elhiszem Szebenből vészen tudositást
a Mgs Ur gyakorta Mgs Uri atyafiairol. A Pestis tsinált most Erdélyben
sok bajt az reggetés által, mivel lineák levén szabadon jární nem
lehet. Másut különben még nintsen, hanem Brassóban és ennek vidékén a
Bartzaságon. Az felsőbbeknek rendelésekből böjt hirdetetett az Irí
iteletének elfordítatására; de a köznép ugy látom az egész ország
megátalkodott várva várja az pestist, de egyik sem magára, ha mind
másra, a tanítást bé ne vészi, meg tsufolja.

A Mgs Aszszonyt minden joknak kívánásokkal alázatosan köszöntöm, a Mgs
Ufinakis nevelkedést testben lélekben egész indulatbol kívánok
A Kglmes istennek ajánlván pedig a Mgs Urat, hozza tartozó kedveseivel
együtt maradok

Mgs Urnak

MÍgenben 20 2br
1756.

alázatos kész szolgája
Bod Péter

Tek Dantzkaí Josef Uram és az Aszszony a Mgs Urat és Aszszonyt nagy btl
köszöntik istenek aldését kívánván a Mgs Urra és kedveseire.

Méltóságos Ur

Jo és Nagy Pátronus Uram!

A szüret után keves idővel a Mgs Gróf Vass György Ur ó Nga által elvittem
a Mgs Ur kedves ajándékát, jó akaratját az Pray Annales. Hit három

Tomusban, szép kötésben, jól és épen romlás nélkül. Szégyenlem megvallani hogy eddig a Mgs Urat azal nem tudositottam. Jollehet szüntelen igyekeztem; de az naprol napra addig haladott a míg végre erre az időre jutott, egyik dolog az másikat sokszor elromlatatja az ilyen *közképen* tétetett emberrel. Köszönöm azért ebbéli joakarátját a Mgs Urnak, hogy meg emlékezett rollam és nem sajnallott meg küldeni ezen Historiát, meg egy darab ugy hiszem léssen. Az első Tomus bé töltött vala jó remeséggel; de a többek meg kissebiték az elsőnek betsületit. Ugyan tsak, rend és Deákság, s Kronologia jó benne.

A Magyar könyvek Laistromokat tessék az Urnak menél hamaráb elküldeni, Senki benne hasznosabban nem szolgál mint én, tsak tudhassam mik kellene. Nem messze vagy az Enyedi Kollegium, ritka az a könyv, s melly ott elő sem fordul, az Ekklesiákban is, nekem járnom kell, s ha mit észre vések abban jó szívvvel szolgálók. Én viszontág az M. ország Historiájára való dolgokat, kívánnám az Mgs Urto; mivel az Isten beszéde után, leg inkább gyöbnyörködöm az Haza dolgainak tanulásokban. A Kollar Könyvei talán nem tilalmasak, azok az is szeretném s egyebet is a mit lehet találni az M. Dolgokrol.

En örömet Erdélyi dolgok meg irásokkal kedveskedném a Mgs Urnak; de én nem tudom most az Erdélyi dolgokat. Azt látom hogy Ekklesiainkat perforratis et nomine rebus eceteniballatták, mert az Isten tudja.

Az is igaz hogy a kik M. VC. voltanak anyjokban, nagy anyjokban de anél inkább ha magok azok r ltanak és el hagyták, mind ez vonultattak a Várgyei törvényes táblakra, hogy meg pereltessenek; holott azok ellen törvény nintsen; hanem azok ellen elég vagy az Adprobaták, a kik a nagy *Recepta* Religiokat háborgatják. Grof Bánfi Dénes Ur mint buzgo Profelistus evocaltatta grof Iktari Bethlen Samuelné Aszszonyomat és Grof Bethlen Pálne Aszszonyomat, ki is néhai Teleki János Ur leánya.

Ha a Mgs Ur néha levelet méltóztatik írni, eljő az Karolyvári István.

Károlyvár. Igen. Tudja már az Posta Mester és a levelet bizonyoson kezembe küldi.

A Mgs Aszszony alázatosan köszöntöm minden lelki és testi joknak szives kívánatokkal. Talán eddig ifju aszszony is vagy az Mgs Ur körül a második Gedeon követi az Atyáknak jó szokásokat: a ki ifju korában jól hazasodik kárát nem valja.

Az Ur Isten kglmes oltalmába ajánlom a Mgs Urat kedves Uri Házával egyetemben és maradok a Mgs Urnak

MIgenben 21. Jan. 1766.

Alázatos kez szolgálja
Bod Péter

SZABÓ ÁGNES

Tessedik Sámuel tanügyi tevékenysége és a sajtó.* Tessedik szarvasi iskolájának keletkezéstörténetét, pedagógiai céljait, szervezetét, működését részletesen feltárta már a szakirodalom.¹ A minden részletre kiterjedő kutatás figyelmét azonban mindaddig elkerülte a korabeli sajtóban fellelhető, Tessedikre vonatkozó közlemények vizsgálata. Pedig ezek az egyidejű írások számos apró és érdekes, olykor ismeretlen adatokat is tartalmazhatnak, amelyek kiegészíthetik, árnyalhatják, módosíthatják a Tessedik pedagógiai tevékenységéről eddig kialakult képet.

Tessedik Sámuel², (1742–1820) mint jozefinista szellemű lelkész, mint a falu társadalmának kutatója, és mint jeles agrár-szakember egyaránt figyelmet érdemel. Munkásságának legjelentősebb területe azonban mégis iskolaszervezői, pedagógiai tevékenysége.

Tessedik külföldi tanulmányok után, a felvilágosodás, főként a német filantropizmus eszméivel felvértezve, 1767-ben érkezett Szarvasra, a kis alföldi mezővárosba, ahol azután 53 évig élt és dolgozott, mint evangélikus lelkész. Még abban az évben megbízták a Békés megyei evangélikus iskolák felügyeletével is. A falusi nép mélyeséges tudatlanságát, a korabeli iskolák elkésztető állapotát látva fogalmazódott meg benne a javítás szándéka. Először a felnőtteket próbálta meggyőzni prédikációk, imaórák, beszélgetések, a családok látogatása útján arról, hogy változásokra van szükség. Saját kertjében, új mezőgazdasági módszerekkel kísérletezett, és ezek helyességéről próbálta a falu lakosságát meggyőzni.³ Hamar felismerte azonban, „hogyan a nép között a korosabbak igen nehezebben hajlíthatók és javíthatók”.⁴ Ezért tűzte ki élete fő céljává a falusi gyermekek és ifjak nevelését. Önéletrajzában a következőképpen fogalmazza ezt meg: „... elhatároztam magamban, hogy az én eszményem szerinti minta iskolát fogok felállítani”⁵

1779 őszén Tessedik a gyulai Károlyi-uradalomhoz fordult a felállítandó gyakorlati gazdasági iskola tervével, amelyben a parasztgyermekek saját életükhöz, jövőbeli munkájukhoz szükséges ismereteket szerezhethetnének. A terv megvalósításához földet kért a város melletti szikes területből.⁶ 1780 tavaszán 6 hold földet kapott arra a célra, hogy iskolai mezőgazdasági gyakorlati területet létesítsen. Az iskola alapítását tehát 1780 májusára tehetjük. Tessedik is innen számította iskolája létét.

1781 őszén Rát Mátyás a pozsonyi *Magyar Hirmondó*ban egy rövid hírben tudósított a szarvasi gazdasági iskola alapításáról és az augusztusban tartott első ünnepélyes vizsgáról:

„Szarvasról Békés.-Vármegyébenn” „Az ide való Egyházi Tanítónak, Tessedik Sámuel Uramnak Falusi Gazdaságot gyakorló Oskolája, a tavasszal ditséretesen lábra állott, s múlt

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 025753)

¹ A hatalmas Tessedik irodalomból a következőket emelhetjük ki: SZELÉNYI Ödön: *Az első magyar munkáspedagógus, Tessedik Sámuel élete és munkássága*. Bp. 1928.; LAKOS Sándor: *Tessedik Sámuel és a német szellemi élet*. Bp. 1940.; WELLMANN Imre: *Tessedik Sámuel*. Bp. 1954.; PENYIGEY Dénes: *Tessedik Sámuel*. Bp. 1980.; TÓTH Lajos: *Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége*. Bp. 1980.

² Felvidéki polgári családból származott. Pozsonyban végezte iskoláit. A lelkészi pálya mellett döntve 1763-tól kezdve két évet töltött külföldön, az erlangenit egyetemen, ahol orvosi, természettudományi előadásokat is hallgatott, megismerve az új, felvilágosult eszméket is.

³ Mindezzel olyan irányt képviselt, amelyet korábban Weszprémi István (*Gazda ember lelkésze*, 1764, 1768, 1776) című művével. Hasonló elveket vallott Kömlei János református lelkész is, aki külföldről hazatérve Becker felvilágosító könyvét (*Noth- und Hülfsbüchlein*) fordította le, hogy ezzel is elősegítse a parasztság felvilágosítását, hogy bemutassa, hogyan tud rendbe hozni egy korábban nyomorúságos falut a pap, a tanító és a földesúr közös erővel (*Szükségben segítő könyv*, 1790).

⁴ *Theschedik Sámuel önéletrajza*. Ford. és kiad. ZSILINSZKY Mihály. Pest, 1873. 19.

⁵ *I. m.*: 21.

⁶ 1779. augusztus 30.-án adta át részletes tervét a földesúrnak Gyulán, melyre 1780 májusában kedvező választ kapott.

Kis-Asszony havának 21-dik napján legelső ízben Exáment tartott; melyen a Vármegye és Uraság Tisztjei közül-is, feles vendégek méltóztattak megjelenni.⁷

A lap következő számában hosszabb ismertetést is olvashatunk Tessedik iskolájáról:

„Azon Vármegyében Szarvason igen hasznos dolgot mivel az Ev. gyülekezetnek Egyházi Tanítója, Tessedik Sámuel Uram, hogy a gazdáknak gyermekeiket, a mezei gazdaságnak okosan való folytatására oktatja. Evégett maga minden héten 4 órát szánt ebbéli tanításra, nem csak, hanem különös veteményes kert-is ültetett; melyben e gazdaságban elő-forduló szerek és munkák, a természetnek és helyes találmányoknak mivolta szerént, szemek eleibe terjesztetnek a tanulóknak. Minémü Oskola légyen ez, és mi haszát lehessen reményléni; meg-tetszik azon dolgokból; melyek felől az első Exámenben kérdések tétettek: A közönségesek ezek valának: A természeti dolgok eránt való gondolatlanságnak és tudatlanságnak káros vólta; a természeti tudományok nagy haszna; e világ alkotmányja, és az égbenn látszani szokott dólgo; a levegő égnek, víznek, tűznek, földnek minémüségai; a föld művelésére való újabb találmányok; a szántó földnek javíthatása, a földnek külömb-külömb termésai; a fáknek ültetése; a marhák eránt való gond-viselés; az ember egészségének fenn-tartása. Azon tartományok állapotjához alkalmaztatott különös kérdések-is tétettek, a minémük ezek: Mit terem az úgy nevezett Székes föld, miveletlenül magára hagyattatván? mit termett az idénn? és miért nem termett semmit? Ellenbe mit termett ugyan azon Székes föld, e természeti és gazdaságbéli tudományhoz illendőképpen mivelettétvén, mivelettésének ezen első esztendejében, holott ez különben mód nélkül száraz és terméketlen esztendő vala? Ezen kérdésekre való feleleteiket e tanulók szem-látomást való tapasztalásokból meg-is világosították. De kivált a méhek körül igen szemekbe ötlött a jelen vóltaknak a természeti és mesterséges Rajoknak nagy külömbségek: amidőn látták, hogy a mesterséges rajoknak egygyike szinte 90 fontot nyom vala; holott ama természetiek közül a leg-jobbik is csak 25 fontnyinak találattott. Melly bizonyára azon sík és székes mezőségenn figyelmezésre méltó dolog. – Im mint bódogulhatna hazánk, ha tudományt, mesterséget és szorgalmatosságot szerkeztetnénk-egybe a bő kezü természetnek adományjaival⁸

A valószínűleg Tessedik által fogalmazott tudósítás tájékoztat az új iskola, a Gyakorlati és Gazdasági Ipariskola legfontosabb – a felvilágosodás pedagógiai eszméinek jegyében megalkotott – tantervi céljairól. A legfőbb elv a hasznosság. Azt kell tanítani az iskolában, aminek a falun felnövekvő gyermek későbbi életében hasznát veszi, tehát elsősorban természettudományos és mezőgazdasági ismereteket. Az iskola tanterve követte a Ratio Educationis és az állami norma előírásait, de továbbfejlesztette és kiegészítette azokat, mindenekelőtt olyan gyakorlati oktatással és természettudományos ismeretekkel, amelyre a parasztfiúnak a jövőben szüksége lehetett. A hangsúlyt Tessedik éppen e kiegészítő oktatásra helyezte, ezt fejlesztette azután tovább szabályos oktatást is nyújtó, háromosztályos mintaiskolává. Célja – mint írja – az volt, hogy „értelmes embereket, jó keresztényeket, munkás polgárokat, ügyes gazdákat és gazdaasszonyokat” neveljen. Önéletrajzából tudjuk, hogy több éven át külön díjazás nélkül személyesen tanította a nagyobb gyermekeket. Hogy mire, arról képet nyújt előadásainak az a tervezete⁹, amelyet 1782 tavaszán terjesztett fel a hatóságoknak, és amelyet Pászthory Sándor hagyott jóvá. Ebből kiderül, hogy ez évben – mint már az előzőekben is – 21 témáról beszélt. Azzal kezdte, hogy alapvető hiba, ha az emberek nem ismerik azokat a dolgokat, amelyeket Isten az ő javukra teremtett, és hogy a paraszt élet-

⁷ Magyar Hírmondó, Pozsony 1781. 595.

⁸ Magyar Hírmondó, Pozsony 1781. 602–603.

⁹ *Erster Plan der praktisch-oekonomischen Schule*. Közli HANZO Lajos: *Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása*. = Agrártörténeti Szemle 1961. 271–274.

ben miért fontos a természet ismerete. Beszél a égről, a csillagokról, a levegőről, a villámlásról és a villamosságról, a földről, a természet három országáról, tehát az ásványokról, a növényekről és állatokról, a faültetésről, selyemtenyésztésről, arról, hogy miként kell szikes földet javítani, hogyan kell vetni, mi a különbség a természetes és mesterséges legelő között, melyek a Békés megyében gyakoribb betegségek, és hogyan lehet azokat gyógyítani, melyek a paraszti építkezés hibái és miért hasznosak a manufaktúrák. Ezt mind úgy tárgyalta, hogy a tanulók később, életük során hasznát vehessék.

A következő évben, 1782 decemberében a pozsonyi *Magyar Hirmondó* ismét tudósítást közölt az iskoláról:

„A mezei gazdaságot gyakorló Oskola, melyet Szarvason az oda való Egyházi Gyülekezet Tanítója, Tessedik Sámuel Uram ez- előtt egy-néhány esztendővel maga jó – szánttából fel – állított esztendőről esztendőre kívánatosan látszik gyarapodni. Már azok sem tagadhatják annak hasznos – voltát, a kik azt eleinten nem igen nagyra betsüllötték. Kiváltképpen az úgy nevezett Székes földön tett próbák sokakat meg – engeszteltek, sőt példája követésére – is ösztönöztek: a minthogy a múlt aszályos nyárbann – is többire kétszer lehetett rajta kaszálni, a hol azt annak rendi szerint, mívelték; néhol pedig Lucernai lóhere fű magjával bé – vetvén, 4 hét alatt készre kaszálták; Burgundi répa – is jól termett benne: holott magábann tellyességel terméketlen és haszon nélkül való. – Jövevények gyakarta szoktak ott megfordulni, hogy az említett gazdaság Oskolát láthassák.”¹⁰

Az iskola hamarosan széles körben ismertté vált, nagyrészt a hazai és a külföldi lapok tudósításainak köszönhetően. A *Wiener Provinzial Nachrichten* 1784-ben a foglalkozott Tessedik munkásságával, részleteket közölt tanmeneteiből, ismertette módszerét, és a falusi iskolák részére példaképpen ajánlotta. A cikkben arról is olvashatunk, hogy Tessedik az akkor uralkodó hivatalos felfogással ellentétben mennyire harcolt az iparosításért.¹¹ Ekkor már erőteljesen jelen volt az iskolában az ipar oktatása. A kor kívánalmainak és a kormányzat előírásainak megfelelően elsősorban a selyemhernyó-tenyésztésre, az ezt alátámasztó epreskertek létesítésére, a nyert selyem helyi feldolgozására fektették a fő súlyt. Ehhez járult a későbbiek folyamán a gyapjú helyi feldolgozása, amit iskoláján keresztül Tessedik terjesztett el nemcsak Szarvason, de a környező helységeket is.

Kovachich Márton György lapja, a *Merkur von Ungarn* 1785 és 1787 között több cikkben ismertette részletesen a szarvasi törekvéseket.

1787-ben felfigyelt Tessedik munkásságára II. József is, aki kitüntetéssel adományozott neki az iskola megszervezéséért, a selyemhernyó-tenyésztés előmozdítása és a selyem feldolgozása terén kifejtett munkásságáért.

A Tessedik Sámuel által, Szarvason fenntartott „szorgalmatossági iskolában” a fiúk mellett leányok is tanultak, velük azonos színvonalú elméleti és gyakorlati oktatásban részesültek. 1787-ben a felsőbb osztályok fiú és leánytanulói természetrajzot, földrajzot, fizikát, számtant, mezőgazdaságtant, egészségtant és vallástant is tanultak. Emellett a leányok elsajátították mindazt, amire hitvesként és családanyaként majd szükségük lesz. Tudjuk, hogy a serdültebb leánytanulók közösen tanulmányozták Campe *Väterlicher Rat an meine Tochter* című művét¹², és mindenféle női munkákban is járatosá váltak képzésük során. Az iskola ezekben az években igen jó hírnévnek örvendett. 1792-ben például azt írta a bécsi *Magyar Hirmondó*, hogy

„a melly gondos Szülék jó Gazdákká s Gazdasszonyokká akarják készíttetni gyermekeiket: tsak küldjék Szarvasra, meg fogják tapasztalni, hogy jobb, s gazda-

¹⁰ Magyar Hirmondó, Pozsony 1782. 756–757.

¹¹ Wiener Provinzial Nachrichten 1784. IV. 440.; 453; 474.

¹² Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. Szerk. VINCZE László. Bp. 1956. 107.

gabb örökséget nem hagyhattak volna soha is ezeknek, mint hogy azt a kevés költséget ki-adták érettek, amelyben kerül a Szarvason való tartás és taníttatás.”¹³

A lapalji megjegyzésből megtudhatjuk, hogy mekkora összegbe került a képzés egy tanévre:

„A Szarvasi tartás díjja nem megy többre 50–60–70 forintoknál, mellyekhez 30–40 forint mellesleg való költség kívántatik; a tanításért pedig 2–10 forint. – Németországban híresek a Stuttgárdi és Schnepfenthali Szorgalmatosság Oskolák. De ha valaki ezekben kívánkozna Magyar Országról, tsak az úti költsége is belé kerülne vagy két száz forintba; az ott való esztendei tartózkodás pedig 5–6–7–8 száz, s ezer forintba is; azonban keveset hallana arról: mi terem, s mire van még szükség Magyar Országban? pedig nekünk, Magyaroknak, effélet kell voltaképpen hallani, ha akarunk boldogulni.”¹⁴

Ezekben az években az iskola tanulóinak száma is megnőtt, közel ezer fiatal tanult itt. Új és nagyobb épületre volt szükség. Ezért Tessedik nagyszabású építkezésbe kezdett. 1793 őszén készült el a 12 000 Ft költséggel létrehozott új iskola. Az iskola emeletén tanári lakások voltak, míg a földszinten a tanterem, a raktárak és a munkahelyiségek foglaltak helyet. A tanítás felváltva történt, míg az egyik osztály a tanteremben elméleti foglalkozásokon vett részt, a másik a műhelyek valamelyikében gyakorlati munkát végzett. Még a folyosók is az oktatást szolgálták, ahol különféle nagyobb, és állandóan üzemben levő gépeket helyeztek el.

A bécsi *Magyar Hírmondó* a következőképpen számolt be az új épületről október 23-i számában:

„Szerentsésen elkészüle itt, Isten segedelmével, azon jeles épület, melly a gazdaskodásnak, és szorgalmatos élet – folytatásnak, úgy nemkülömben az ezekre, s más tudományokra való oktatás módjának is tanítására rendeltetett: Most már az Oskolának belső elintézése körül foglalatoskodik a fundáló Hazafi (*T. Teschedik Úr*) segítő Társaival egygyütt. Mivel tudjuk, hogy az Országnak különb-különb részeiből szándékoznak ide Iffjak, hogy magokat az említett tárgyakban tökéletesítsék: jelentetik előre hogy a kik nem tsak hallgatni akarják a letzkéket, hanem a letzkék szerént való munkákhoz magok is hozzá akarnak nyúlni (melly valóban azokra nézve is el-múlthatatlanul szükséges a kik magokért tanulnak, s még annyival inkább azoknak akik Tanítóságra készítik magokat) az olyanok, asztaljokért, bor nélkül egy hétre egy forintot fognak fizetni; esztendei tanításért 12 forintot; ágyért, mosásért és lakásért is hasonlóképpen 12-öt. A letzkék fognak kezdődni a jövő 1794-dik esztendőnek első Áprilissával, alkalmatosság lessz az ide való jövet sokaknak, a Pesti Jósef – napi Vásár. Tótul, és németül szükség lessz tudni ide szándékozó Iffjaknak: tótul, hogy letzkéket érthessék; németül, hogy tzellyokra szolgáló könyveket olvashassák. Ha a kért, és reménylett segedelem hozzá fog járulni ezen fundátzióhoz: a letzkék magyar, és más nyelveken fognak, tartatai.”¹⁵

A cikk utal arra, hogy ekkor Tessedik már reménykedett az állami segítségben. A korabeli lapok gyakran tudósítottak az intézet életéről, amelyekből tájékozódhatunk az iskolában folyó elméleti és gyakorlati képzés tartalmáról.

Érdekes és részletes leírást olvashatunk az 1794. május 11–12-én az alsóbb osztályokban lefolytatott nyilvános vizsgákról a *Novi Ecclesiastico-scholastici Annales* című latin nyelvű folyóiratban.¹⁶ A cikket maga Tessedik írta. A két fiú- és a leányosztály vizsgatételei között szerepeltek a vallás

¹³ Magyar Hírmondó (Bécs) 1792. július 13. 67–68.

¹⁴ Uo. 67.

¹⁵ Magyar Hírmondó (Bécs) 1793. 583–584.

¹⁶ *Novi Ecclesiastico-scholastici Annales* 1795. II. 24–27. Közli: SZELÉNYI Ödön: *Az első magyar munkáspedagógus, Tessedik Sámuel élete és munkássága*. Bp. 1928. 37–39.

alapvető tanai, a gyermekek számot adtak olvasás, írás és számolás és ének tudásukról ugyanúgy, mint a korszak hasonló alsóbb iskoláiban. Emellett azonban olyan ismeretanyag is szerepelt a vizsgán, amelyet csakis ebben az iskolában szerezhettek a tanulók. Solnesis Dávid fiúosztályában például szó volt a vizsgán „az emberi nemet sújtó betegségek okairól és az ételben való rendtartás szabályairól”, „a gazdálkodás szabályairól és azok magyarázatáról”. Raisty Jónás fiúosztályában „a jelenlegi szárazság alkalomat adott az afelett való értekezésre, hogy mily hasznot hajt az embereknek a hasznos munkáikkal való szorgalmas foglalkozás”, szó volt „a tűz használatáról” arról, hogy „micsoda bajokat okoz a tűz”, „a tüzeztől való óvakodásról és azok oktatásáról”. Emellett „Békésmezgye földrajza tárgyaltatott és itt különösen Szarvasról, és főleg a szarvasi földterületnek természettani és természetrajzi állapotáról volt szó, valamint arról is, hogy a szarvasi föld szorgalmas munka következtében egykor mit teremhet.” Farkas Jónás leányosztályában „A vizsgálat népénekkel kezdődött. Ezt egy beszéd követte, melyben az ifjúság, megemlékezve azon különös jóltéteményről, hogy kesztyének között született, és a Jézus vallásában neveltetett, hálát adott Istennek. A kisebb leányok a betűk felismerésében és a szótágok összefoglalásában való előhaladásukat mutatták meg és azt, hogy mily figyelmes lélekkel fognak fel mindent.” Ebben az osztályban is szó volt „a tüzek okairól és azok oltásának módjáról”, „a szorgalmas és erényes nőről”, arról, hogy „micsoda étrendi szabályokat kell megtartani mindenkinek és az egyes embereknek”. A cikkből azt is megtudhatjuk, hogy a tanítás és a vizsga a tanulók anyanyelvén, szlovákul folyt.

A bécsi *Magyar Hirmondó* 1794 decemberében részletes tudósítást közölt az iskola felsőbb osztályaiban folyó sokrétű munkáról.¹⁷ Ebből megtudhatjuk, hogy az idősebb tanulók magas szintű elméleti ismereteket szerezhettek az órákon. Tanultak történelmet, földrajzot, természetrajzot, fizikát, kémiát, valamint korszerű mezőgazdasági ismereteket Mayer és Mitterpacher kézikönyveiből. Emellett fontos részét jelentette az elméleti képzésnek „az emberi test fenntartása módja”, „a Diætetica”, „a barmok orvoslása”, a polgári építézet, a pénzügyi és kereskedelmi ismeretek.

Az oktatást szemléltető eszközök is segítették. Az iskola elektromosság-fejlesztő géppel is rendelkezett ezekben az években, sőt Sprenger módszere szerint meteorológiai megfigyeléseket is végeztek a tanulók.¹⁸ Emellett a természetrajzi és kézműipari gyűjtemény is kezdett gyarapodni, amint arról 1794-ben a *Magyar Hirmondó* is tudósított: „Az Oskolánk számára a Magyar Productumokból (termésekből és kézi munkákból) egy kevés gyűjteményt kezdtünk össze szerezni.”¹⁹

A cikk a gyakorlati oktatás részleteiről is beszámolt. Megtudhatjuk, hogy a selyemszövés, és gyapjúkészítés, a fonalfonás, a textilfestés is szerepelt a tananyagban. Mivel felépült az iskola új épülete, a régi iskolaépületet „fábrikaként” hasznosították:

„a Szarvasiak a régi Oskola házat olyan épületté építették, a melyben most, a gyapjúval való mindenféle bánás végbe mehet, és ezen munkánál három száz embernél több keresi kenyerét.”²⁰

Tessedik a gyapjú feldolgozását 1793-ban indította meg iskolájában, melyet a tanulók nagyon megkedveltek. A finom fonást már az első évben 170 gyermek sajátította el. A következő években, mint azt az újság tudósítása is hírül adja, a gyapjú feldolgozását üzemszerűvé alakították. A „fábrikában” nemcsak az iskola tanulói, hanem felnőttek is dolgoztak.

Annak ellenére, hogy az iskolában folyó oktatás magas színvonalát országszerte, sőt külföldön is elismerték, az intézet azonban 1795-ben mégis kénytelen volt bezárni kapuit: alapítójának

¹⁷ *Magyar Hirmondó* (Bécs) 1794. december 2. Toldalék. 769–771.

¹⁸ Vö.: PENYIGEI Dénes: *Tessedik Sámuel*. Bp. 1980. 244.

¹⁹ *Magyar Hirmondó* (Bécs) 1794. december 2. Toldalék. 769.

²⁰ *Magyar Hirmondó* (Bécs) 1794. december 2. Toldalék. 770.

pénzforrásai kimerültek, fenntartására pedig nem akadt pártfogó. Az iskola sorsának alakulásában közrejátszott a jakobinus-per, Tessedik közvetlen egyházi előjáróinak és község vezetőinek ellenségeskedése is. Tessedik intézete bár magániskolaként működött, az evangélikus egyházi vezetők nem nézték jó szemmel, hogy a lelkész Tessedik állami segítséget akart iskolája számára szerezni; az állami tanügyi hatóságok viszont az autonómia-törvény értelmében nem tartották magukat illetékeseknek az iskola anyagi ügyeibe való beleszólásra.

Három év kényszerű szünet után az udvar figyelme ismét a szarvasi mezőgazdasági iskola felé fordult. 1798 júliusában királyi leirat közölte Tessedikkal: jóváhagyják, hogy ezután minden tankerületből egy vagy két, tanítónak készülő ifjút a szarvasi iskolába küldjenek. Ha két esztendőig szakszerű képzésben részesülnek, akkor tanítóválasztásoknál elsőbbséget kell számukra biztosítani. Nemsokára I. Ferenc dicsérő oklevelet és aranyérmes adományozott Tessediknek, állami támogatást folyósított az intézet részére. Udvari felszólítást kaptak a földesurak is: adjanak támogatást a szarvasi iskolának. 1799 tavaszán tehát újra lehetősége nyílt arra Tessediknek, hogy iskolájában – új körülmények között – folytassa a tanítást, új kibővített programmal. Részben megmaradt a régi feladata: az intézet gazdászokat nevel, akik hozzájárulnak a hazai mezőgazdaság fejlesztéséhez, az ország iparának felemeléséhez. Új feladatként olyan tanítók képzésére is vállalkoztak, akik a mezőgazdasági ismeretek oktatását szakszerűen tudják végezni. A kétéves speciális tanfolyamon az alapító megismertette tanítójelöltekkel a szarvasi parasztyerek számára szervezett iskola célkitűzéseit, tantervét, az oktatás-nevelés anyagát és módszereit, a felhasználható szakkönyveket. A hallgatók nemcsak az újszerű elméleti és gyakorlati szakmai ismereteket sajátították el, hanem pedagógiai képzésben is részesültek. Bár az iskola továbbra is magánintézményként működött, állami támogatásban is részesült oly módon, hogy az igazgató évi 400, a három tanár pedig évi 300–300 Ft fizetést kapott.

A bécsi *Magyar Kurír* 1799-ben, rövid hírből tudósított az ismét működő iskola szeptemberi vizsgáiról. A lap szerint már az újrakezdés első évében 23 tanítójelölt és leendő gazdatiszt képezte magát Tessedik iskolájában.

„Az itt fel-állított praktika Oskola, érdemes Directorának, T. Teschedik Sámuel Úrnak szorgalmatossága által, jó lépéseket teszen elő felé. Ezen le folyt fél esztendői közönséges examenjében, mely is a Nagy Várad Districtus béli Oskolák Királyi Inspectorának T. Werner Úrnak jelenlétében a múlt Sept. 24 dikénn és 25 dikénn tartatott, oly gyarapodását mutatta-ki ez az Oskola, mely által ujjabb fundamentumos terméniséget gerjesztett a felöll, hogy hasznos gyümölsöket fog teremni a hazának. A Praktikánsok száma 23-ra gyúlt, kik között megért idejű, és hivatalokat is viselt emberek is vagynak.”²¹

A cikkből kiderül, hogy az intézetben ekkor már nemcsak környékeliek, hanem távoli tankerületek, uradalmak által küldött ifjak, sőt felnőtt korú emberek is tanultak, akik az iskola két évfolyamát elvégezve vagy tanítóként helyezkedtek el, vagy gazdatisztként működtek a továbbiakban. A szarvasi mezőgazdasági iskola a századforduló után gyors virágzásnak indult. Az újrakezdés éveiben évében már ötvenhatvan hallgatót képeztek ki a tanítóságra és különféle mezőgazdasági tisztségekre.

Ekkor valamiféle átmeneti jelleget öltött az oktatás a középfokú és a felsőfokú képzés között. Bár az országos tanulmányi alapból – mint láttuk – csekély igazgatói, három tanári, és öt gyakoronoki fizetést utaltak ki, de az épületek fenntartásáról, könyvekről, szerszámokról, szertárakról, műhelyekről és egyéb kiadások fedezéséről most sem gondoskodott senki. Ekkorra viszont már Tessedik anyagi forrásai is teljesen elapadtak. Az intézet 1806 októberében véglegesen bezárta kapuit. A *Hazai Tudósítások* a következőképpen számolt be az iskola megszűnéséről 1806-ban:

²¹ Magyar Kurír 1799. 542.

„Azon nevezetes Gazdaságbéli Intézet, melly itten Tiszt. Tesedik Sámuel Urnak buzgó fáradozása által kezdődött, és mind eddig különböző viszontagságokon erőt vévén oktató például szolgált mind kisebb, mind nagyobb gazdaságnak folytatására, tsak ugyan múlt hónapnak végével tellyesen megszűnt. Utolsó hat esztendőkbén a Tudományok fundusából járt fizetése a Director Urnak és két Professornak: de olly meghagyással, hogy minden Tudománybéli Kerületből egy Ifjú ott tanuljon fizetés mellett. Felébreszthette volna ezen Királyi kegyelem a Gazdaságra készülő Ifjainkat, hogy itt magokat önként gyakorolják; de fájdalom! Még a kenyér keresésre is olly hideg vérrel, olly lankadsággal készülünk, hogy az illy ingyen adott oktatásoknak legszebb alkalmatosságát gondatlanul elmúlásztjuk. Mit nem tennének külföldön az Ifjak, ha a hasznos Oktatásokhoz könnyen juthatnának.”²²

A cikk utolsó sorai arra utalnak, hogy a kortársak is érezték, mekkora vesztséget jelentett az ország számára Tessedik egyedülálló iskolájának bezárása, akinek vállalkozása végül a hazai felvilágosult törekvések általános sorsában osztozott.

„Az egyszer már megvalósított jót újra elvetni és helyébe a rossz visszaállítását látni voltam kénytelen.” – írta keserűen az iskolaalapító idős korában.

FEHÉR KATALIN

A győri Streibig-nyomda 18. századi kalendáriumai.¹ „Ah jaj mit tselekedtem! ha a Kalendáriomba annyi sok dolgok vagnak, mitsoda nagy veszedelmet vettem a' gyomromba...”² A parasztember tévedésből megette a kalendáriumot, s a benne megírt bölcsességeket, de a sok oktalanságot is. Ebben a történetben enyhe öniróniával adja az olvasó tudtára a naptárkészítő, hogy nem titkolt szándéka a tájékoztatás, a tanítás és a hasznos tanácsok mellett a szórakoztatás

²² Hazai Tudósítások 1806. II. 346–347.

¹ Az OSzK naptárgyűjteményéből a győri Streibig-nyomda legkorábbi magyar és német nyelvű naptárait néztem át, az 1790-es évekkel bezárólag. (Néhány hiányzó évjáratot Győrből, Sopronból és Keszthelyről pótoltam.) Az OSzK magyar nyelvű példányainak jelzete '1496', s a kicsiny, 12° könyvecskék címlapjai évről évre egyformák, de a toldalék témájára utaló sorok természetesen mindig újak. Az első OSzK-ban őrzött naptár címlapja rövidítve: *Házi és Uti Új Kalendárium, Kristus Urunk' Születése után 1749-dik Esztendőre, ... Kiváltképen pedig Hunyad Mátyás Magyar Ország Királyjának bölts és tréfás Beszédiről 's tselekedetiről szólló Historiai feltételnek continuátiójával meg-bővítettév. Irattatott Stanislaus Dubranowski, Philosoph. Mathemat. által. ... Ki-nyomtatott Győrbe, Streibig Gergely privil. Könyv-nyomtató által.* A német nyelvű naptárak jelzete '826', s az első OSzK-ban fellelhető példány 1747-re szól, amely mindössze 12°. 1757-től 4° formátummal, a magyar nyelvűeknél igényesebb kivitellel, sok fametszettel díszítve, állandó címlappal jelennek meg a Streibig-nyomda német kalendáriumai: *Neu-ingerichter Alter-und Neuer Crackauer Schreib-Kalender, Auf das Jahr nach der Gnadenreichen Geburt Jesu Christi 1762. ... Am Ende folget abermahlen für meine günstige Kalender-Liebhaber eine neue Kalender-Materia zur Zeit-Vertreibung, ... gestellet, durch Stanislaum Dubranowski, Philos. Math. ... Raab, gedruckt bei Gregori Johann Streibig, ...*

Szilágyi Ferenc kötetbe gyűjtötte a győri magyar nyelvű kalendáriumok száz évi, 1749–1849 közötti szépirodalmi anyagát: *Elméti vidító elegy-belegy dolgok ... Vál., szerk., s. s. rend. SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1983. Magvető Kiadó. /Magyar Hírmondó./*

² *Házi és Uti Új Kalendárium.* Győr, 1767.

is. „Erre való nézve mivel a' Kalendárium nem imádkozó, hanem napokat, idöket mutató Könyvteske; én-is tenéked ebbe idödöt mulató dolgokat írok.”³

Az Országos Széchényi Könyvtár naptárgyújteményében a györi Streibig család nyomdájában készült magyar és német nyelvű kalendáriumok különösen figyelemre méltóak.⁴

A 18. századi példányokban a megszokott naptári, asztrológiai és krónika részek után elmaradhatatlan a toldalék, amelyben a legkülönfélébb színvonalú, műfajú és tárgyú szövegeket olvashatjuk, de nem kevés köztük az értékes irodalmi mű. Ókori klasszikusokat sejtető, máskor népi derüt árasztó anekdoták, apoftegma és közmodások, érvágási versek, indiai bölcs intelmei, parasztregulák, Esopus meséi, tankönyvszerű állatleírások, sőt, egy imádság is, és még sorolhatnám a minden évben újdonsággal szolgáló györi naptárak toldalékának tartalmát. Az írások irodalomtörténeti értéke kétségtelen, s ezért közelebbi vizsgálódásra érdemesek. A kalendárium a társadalom minden rétegének kedvelt olvasmánya volt, s népszerűségével elősegítette a felsőbb és alsóbb kultúrrétegek közeledését egymáshoz. (A magyar nyelvű kalendáriumokról részletes történeti és művelődésszociológiai áttekintést nyújt Kovács I. Gábor,⁵ így ezeket a szempontokat itt figyelmen kívül hagyom.)

Győr szerepe a 18. századi magyar irodalomban nem lebecsülendő, s ebben a Streibig-nyomdának nagy része volt. A naptárak mellett számos más munka készült itt, amelyek arra utalnak, hogy a város kulturális életét a világi és jezsuita papok határozták meg. A Streibigéknél nyomtatott egyházi, történeti és egyéb tudományos munkák szerzői vagy sajtó alá rendezői is györi papok.⁶

Mária Terézia kétszer is elrendelt e században népszerűségi összeírást, s ezek alapján következtethetünk valamelyest a Streibig-nyomda kiadványainak, így a kalendáriumok szűkebb olvasóközönségére is.⁷ Összehasonlítva a kor szabad királyi városait, Győrben kiemelkedően sok pap és szellemi foglalkozású éltek. Legnagyobb számban iparosokat jegyeztek fel, nyilván a város katonai jellege vonzotta ide őket. Viszonylag sok a kereskedő és a hivatalnok, ők szintén kalendáriumolvasó emberek lehettek.

1719-ben költözött Streibig József Antal nyomdász Alsó-Ausztriából két évre Kismartonba, ezután Sopronba,⁸ ahol hat évig működött. Végül a györi püspök segítségével Győrben telepedett

³ *Házi és Utí Új Kalendárium*. Győr, 1761. (Mivel az 1. sz. jegyzetben a györi Streibig-nyomdában készült magyar és német nyelvű naptársor címlapjának betűhív leírása olvasható, a későbbiekben felesleges minden utalásokról külön megjegyezni a naptár címét, mivel az nem változott. Hogy melyik évre szól a tárgyalt kalendárium, mindig pontosan megadom a dolgozatban.)

⁴ A 18. századi magyarországi nyomtatványok felmérése keretében Szelestei N. László foglalkozik többek között a györi kalendáriumokkal is. SZELESTEI N. László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. 475–515.

⁵ KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Bp. 1989. Akadémiai Kiadó.

⁶ Pontos adatokat közölnek erről: PITROFF Pál: *A györi sajtó története (1728–1850)*. Győr, 1915. és JENEI Ferenc: *Irodalmi élet Győrött a 18. század végén*. Győr, 1934.

⁷ Vö. TOMAJ Ferenc: *Győr népszerűsége Mária Terézia korában*. Győr, 1943. /Györi Szemle Könyvtára 26./ 10.

⁸ Streibigék Magyarországra telepedéséről I. BORSA Gedeon: *Adatok a XVIII. századi kismartoni nyomdáról*. = MKsz 1956. 2. sz. 138–139., valamint WIX Györgyné: *Néhány adalék a kismartoni nyomda történetéhez*. = MKsz 1965. 2. sz. 138–141. Wix Györgyné Pitroff Pál és Borsa Gedeon kutatási eredményeit újabakkal egészíti ki. A budapesti Egyetemi Könyvtárban talált 1720-ból egy latin nyelvű kisnyomtatványt, amelynek Streibig József Antal nemcsak nyomdásza volt kismartoni műhelyében, hanem minden bizonnyal szerzője is. Wix Györgyné megállapítja, hogy a Streibig dinasztia magyarországi tevékenysége 1720-ban, a kismartoni nyomdában kezdődött, s Streibig József Antal közvetlenül az alsó-ausztriai Wildbergből érkezve, ottani betűivel kezdte meg munkásságát, majd 1721 vége felé Sopronba költözött, ahol 1727-ig működött.

meg a Streibig család. Könyvnyomtatói vállalkozásuk olyan sikeres volt, hogy százhusz évig kezükben tartották a könyvnyomtatást.⁹ Már azelőtt is adtak ki Streibigék német és latin kalendáriumot, hogy megindították a magyar naptárat, *Házi és Uti Új Kalendárium*,... címmel. Felépítésére jellemző a korban szokásos három jól elkülöníthető rész. A naptár részben található versek is, évszakokról, érvágásról, mindenféle egészségi tanácsokkal. A csillagászati rész általában híres tudóstól származik. Streibig kalendáriumainak asztrológusa, Stanislaus Dubranowski is kora híres lengyel matematikusa volt.¹⁰

A harmadik nagy egység a toldalék, amely egy naptársoron belül is rendkívül sokszínű. A mindennapi életben fontos tudnivalókat, a szórakozást, a gazdasági és történelmi művelődést biztosította olvasóközönsége számára a naptár. Az alábbiakban a *Házi és Uti Új Kalendárium* igényesebb írásai kerülnek bemutatásra.

Az 1749-es kalendárium így vezeti be érvágási mutatóját: „Miképpen kellessék az ér-vágással bánni, és magát alkalmaztatni.” Az intelmek sora után pontosan megtudjuk, hogy a Hold állása szerinti mely napokon ártalmas, illetve jó eret vágni, majd a kieresztett vér milyensége alapján a betegségre következtet a szerző. Ezt egy érvágási vers követi, felező tizenkettesekben, a boszorkánykonyhák hangulatát felidézve.

„Hogyha a' dagadás meg-szűnt de még-is az ér fáj.
Vedd ökör epéjét, és ahoz meg-szózt
Írós 's lud vajját, mindenikből két latot,
Ezekkel kend gyakran meg-vágott eredet,
'S meg-szűnik a' fájás mely bántá testedet.”

A magyarral egyidejűleg német nyelvű naptársor is készült a Streibig-nyomdában, *Neu-eingerichter Alter-und Neuer Crackauer Schreibkalender*,... címmel. Az 1746. évben ugyanaz az érvágási mutató és vérelemzés olvasható, mint a fent említett 1749-es magyar kalendáriumban, nyilván egymás változatai. Az idézett érvágási vers azonban biztosan magyar. Az olvasók igen kedvelték és számítottak az érvágási tanácsokra. Ezt bizonyítják Streibig mentegetődő sorai, amelyeket Mária Terézia 1756. évi tiltó rendelete után éveken át kinyomatott magyar és német kalendáriumokban is. Az igény még jó ideig észlelhető, erre példa az 1770-re szóló magyar naptár, amelynek üres lapjain a tulajdonos saját bejegyzései, orvosi receptek olvashatók. Tréfás orvosságrecepteket szórakoztatás céljából közölt a kalendarista, mint 1758-ban is:

„Második orvosság, a' gyötrő, és sokakat meg-rontó Szerlem Nyavalyája ellen.
Recipe: Végy a' leg-szebb szerelem gondolatokból
6. Lathot.
Esantzia manéros sókból 3. Lathot.
Szív gyakor óhajtást 300. Fontot.
Complementum füvet 4. öreg szekérral.
Szerelmeskedő szurdikot 7. ölet.”

Bölcs népi megfigyeléseken alapulnak a győri naptárak gazdasági részei, a parasztrekulák. 1770-es kalendáriumában ismeretterjesztő mezőgazdasági tanácsok gyűjteményét nyomtatta ki

⁹ L. PITROFF Pál: *A győri sajtó története (1728–1850)*. Győr, 1915. 8.

¹⁰ L. KOVÁCS Imre: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig. (A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához benyújtott doktori értekezés.) 1938. 52.

Streibig, amely nem más, mint Lippai János *Posoni kert*-jének¹¹ leegyszerűsített kivonata. Lippai eredeti művét szintén kiadta már korábban Streibig Gergely János.

Történelmi forrás értékűek a győri naptárak krónikái, amelyek szintén a toldalékban kaptak helyet. A fontosnak tartott, főként hazai történeti események évenkénti tömör felsorolása, vagyis a krónika, legelőször 1592-ben, a Debrecenben nyomtatott csízióban jelent meg, ahogy Hervay Ferenc kutatási eredményeiből megtudjuk.¹² A krónikák forrásai Székely István *Világ krónikája* és Heltai Gáspár *Magyar Krónikája*, amelyek többszörös közvetítéssel juthattak el a kiadókhöz. Az olvasó a kronológiában a magyar történelem állomásait kísérhette minden évben nyomon, s ezáltal jó színvonalú történelmi műveltségre tehetett szert. A világ, elsősorban Európa „legújabb” hírei pedig kiszélesítették látókörét, az újság szerepét töltötte be ez a kalendáriumi rész. Erre jó példa az 1758-as győri kalendárium „Európában és a’ külső Országokban, az elmúlt Esztendőben történt Dolgokról” című tudósítása, amely apró részletekre is kitérve az elmúlt év politikai és kulturális híreit is összegyűjti. A Streibig-nyomda magyar nyelvű naptárainak elmaradhatatlan fejezete a magyar krónika. A német nyelvűek közül, az OSzK gyűjteményét vizsgálva, mindössze az 1747-esben olvashatjuk, a későbbi számokból a magyar krónika teljesen kimarad. Az 1747-es német nyelvű és az 1749-es magyar nyelvű kalendáriumok krónikái teljesen megegyeznek egymással, még az 1746. évi júliusi hőségéről is ugyanúgy számolnak be.

Irodalomtörténeti szempontból is értékes írásokkal bőven találkozunk Streibig naptáraiban. A kor szokását követve szerzőt, fordítót, forrást nem jelöl meg Streibig. A kalendárium mivoltához tartozik ez az anonimitás, s hogy honnan, kitől származnak a történetek, a kor emberét egyáltalán nem érdekelték. Maga a kalendárium az elbeszélő, az olvasó pedig okulni, újdonságokról tudomást szerezni és nem utolsósorban szórakozni akart.¹³

Mint a magyar nyelvű naptárak jelentős részében, a győriben is találunk hónapverseket, rigmusokat. Formájuk felelő tizenkettes, és többségük alkalmi témát versel meg, a hónapokat, napokat. Több évi anyagot áttekintve a legkülönbözőbb versekre bukkanhatunk a toldalékokban. Figyelemre méltó 1771-ből egy irónikus hangvételű, tizenhat szakaszos, felező nyolcasokban írt vers, „A’ hamis szabad Nyelvről”, amelynek utolsó versszaka az örökérvényű igazságot fogalmazza meg:

„Azért nyelved’ zabolában
Tartsad atzél kaptságában,
Ne nyargaljjon szabadjában,
Hogy ne hozzon gyalázatban.”

Korabeli folyóiratok, útleírások, más kalendáriumok lehettek a forrásai a mindenféle népek szokásait bemutató szövegeknek, 1761-ben és 1768-ban. Ez utóbbi évben hosszú írást közöl

¹¹ LIPPAI JÁNOS: *Posoni kert*. A mű első része Nagyszombatban, 1664-ben, a második és harmadik része Bécsben 1664 és 1667 között jelent meg. L. még Lippai munkájáról részletesen a 4. sz. jegyzet 499. lapját.

¹² Vö. HERVAY FERENC: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. = MKsz 1970. 4. 373–378. Hervay alaposan feldolgozza a legkorábbi 16. századi magyar kalendáriumokat és csíziókat, és táblázatot közöl az 1602–1712 között kiadott magyar naptárakról, megjelölve, hogy melyik évtől krónikásak. Rámutat arra a magyar sajátosságra, hogy a magyar naptárakhoz különösen korán járult krónika. (A Debrecenben nyomtatott krónikás naptáraknál jóval későbbi, 1660-ból való például az első ismert krónikás bécsi naptár.) Vö. még DUKKON ÁGNES: *Tótfalusi Kis Miklós naptárjai (1694–1702). A naptárkiadás hagyományai*. = ItK 1978. 54. (Dukkon Ágnes nem számol be azokról a korai krónikás kalendáriumokról, amelyeket Hervay bemutat.)

¹³ A kalendárium szórakoztató szerepéről l. ROHNER, Ludwig: *Kalendergeschichte und Kalender*. Wiesbaden, 1978. 314.

Streibig a cigányok eredetéről, 1769-ben pedig negyvenöt strófában számol be Mária Terézia 1761. és 1768. évi rendeleteiről, arról, hogy ezentúl hogyan kell élni a cigányoknak, s a cigányok emiatti kesergéséről. A néprajzkutatás számára is érdekes munka ez. A kalendáriumok keresettségét főleg a tréfás, anekdotázó, mesélő olvasmányok biztosították. A legkülönbözőbb műfajok képviseltek magukat, rendszerint keverednek. Apoftegma, adoma, anekdota és példa nehezen különíthetők el egymástól. Legtöbbjük fordítás, vagy nemzetközi vándoranyag változata.¹⁴

A szellemes, szórakoztató oktatás egyik legnépszerűbb formája a „Kérdések és Feleletek”. Egy részük a mai talalós kérdésekkel rokon, de van köztük komolyabb hangvételű is, nevelő, vagy éppen ismeretterjesztő tartalommal. Az 1758. évi kalendárium egész gyűjteményét adja e kérdéseknek és feleleteknek, s két évvel később, 1760-ban a német olvasóknak hasonló anyagot nyomtatott ki Streibig, néhány talalós kérdés teljesen megegyezik a magyarral. A kalendarista elsődleges forrásként a szájhagyományt, a köztudatban élő talalós kérdéseket jelölhetjük meg. Nyilván a naptárkészítő maga is szerzett néhányat, és más korábbi kalendáriumokból is átvett. Ekkor, az 1760-as években jelent meg háromszor is Bod Péter *Szent Hiláriusa*, amelyben kérdés-felelet formában ír mulattató és nevelő céllal életbölcseiségekről, tudományról, vallásról, gazdagságról, betegségről, szerelemről, házasságról, bűnről és halálról. A *Hilárius* idegen nyelvű, hasonló jellegű munkákból merít, fő forrása Johann Heidfeld terjedelmes talalós mesekönyvének kilencedik kiadása. (*Sphinx theologico-philosophica*. Teológiai és filozófiai szfinksz. 1600.)¹⁵ A fenti két győri kalendárium (1758. magyar, 1760. német) kérdés-feleletei rokonok Bod Péterével, de míg a Hilárius vallási-erkölcsi célzatossága jellemző vonás, addig a naptárak talalós kérdései általában profán, világias jellegűek, akkor is, ha bibliai szereplők a kérdés-feleletek alanyai, s a folklór hagyományokat érintetlenebbül közvetítik. A magyar naptár számos molnár csúfolójából az egyik: „K. Mitsoda mesterségbe nem akasztják-fel az embert? F. A’ mólnár mesterségbe, mert ha a’ Mólnárok fel-akasztatnának, kenyér nélkül maradnánk.” Jóval korábban, 1629-ben, a Lőcsén megjelent *Mesés Könyvecske* szintén közli e csipkelődést: „Melyik mesterségen nem akasztják, és nem kötik fel a lopókat? Felelet: Az mólnár mesterségen, oka ez, mert hogy ha az Tolvajokat mind felkötnék, félé vólna, hogy kenyér-nélkül meg ne fogyatkoznánk.”¹⁶ Kónyi János is feldolgozza ugyanezt a témát.¹⁷ A magyar és a német kalendáriumban is olvashatjuk a következőket: „K. Ki volt e’ világon a’ki nem született még-is meg-hólt? F. Adám, mert ő a’ földből teremtett, nem született.” Ugyanez 1760-ban, németül: „Frag: Welcher Mensch ist nicht gebohren, und doch gestorben? Antwort: Adam, dann er ist nicht gebohren, sondern erschaffen worden; und zwar vor Christi Geburt 4052. Jahr, hat gelebt 930. Jahr.”

Aranyigazságokra oktatja olvasóit Streibig 1769-ben. Kettő, három vagy négy dologról állítanak valamit a mondások, sokuknak ősi, de még ma is ismert közmondás az alapja, és már Kisviczay Péter 1713-ban megjelent latin–magyar közmondás gyűjteményében is megtalálhatók.¹⁸ Egy példa közülük: „Kettő előtt hasznos ki-térni: a’ terhes szekér előtt, a’ részeg ember előtt.” Kisviczaynál: „Isten is kitért volt a részeg ember előtt.”¹⁹ Bölcs, a mai olvasó számára is megiszivlelendő tanácsokat sorol fel az 1771. évi kalendárium „Régi Példa-beszéd: Ne szólj nyelvem,

¹⁴ A kalendáriumokban előforduló különböző műfajokról ad áttekintést ROHNER, Ludwig: *i. m.* 86.

¹⁵ Vö. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 547.

¹⁶ *Mesés Könyvecske*. Lőcse, 1629. Idézi GYÖRGY Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Bp. 1937. 167.

¹⁷ Vö. KÖNYI János: *A’ mindenkor nevető Democritus...* Buda, 1782. II. 211.

¹⁸ KISVICZAY Péter: *Selecta Adagia latino-ungarica*. Bártfa, 1713.

¹⁹ KISVICZAY Péter: *Selecta Adagia latino-ungarica*. Bártfa, 1713. Idézi ERDÉLYI János: *Magyar közmondások könyve*. Pest, 1851. 6565.

nem fáj fejem. A 'Beszédéről és a Hallgatásról.' címmel.²⁰ A terjedelmes szöveg szép magyar nyelvezettel íródott, minden bekezdés intellemmel kezdődik, majd ezt indokolja, vagy a következményekre utal. Az ismeretlen szerző tetszetős hasonlatokkal és szólásokkal ékesíti írását, irodalmi rangra emelve ezzel munkáját: „Ha valaha valakiről valamit szólasz másnak, mindenkor meg-gondold, hogy annak fülébe mégyen, még a madár-is elviszi a' szót, többet ne szólj, hanem a melly beszédednek mindenkor Ura lehetsz. (...) Semmit ne szólj felebarátod ellen olytat, a'mellyet el nem szenved, mert kis szikrából sokszor nagy tűz támad, egy, két szóból örökös harag, nagy pör, patvar származik.”

A kalendáriumok jellegzetes műfaja az anekdota, még gyakoribb az adoma. A 18. század elején a mulatságos, rövid történetek, a népszerű kisepika egyre terjedt. Az irodalom és folklór érintkező pontjai ez idő tájt annyira közel kerültek egymáshoz, hogy az élőszóbeli műformák megkezdhetők az írásbeli kultúrába való átfejlődésüket.²¹ Így a népi eredetű anekdota is az irodalomba lépett. Miközben a folklór magyar anekdoták a szóbeliségből az írásbeliség szintjére, sőt irodalmi színvonalra emelkedtek, a külföldi anekdoták a 18. század második felében magyarra fordítva váltak ismertté.²²

Az anekdota rövid, a hitelesség igényével fellépő, csattanóra végződő, sokszor humoros kis elbeszélés, a történelmi hűségénél fontosabb a jellemzés és az erkölcsi tanulság. Az emberi tulajdonságok lényegét ragadja meg, közvetlensége a szóbeli előadási forma öröksége.

A győri kalendáriumok anekdotái kétfélék: vagy valamilyen hírességhez, történelmi személyhez kötődnek, vagy a jellegzetes anekdotafigurákat szerepeltetik. Az 1753-as és az 1758-as magyar nyelvű naptárak „Ravasz mesterséges Okoskodások” és „Mulatságos rövid Történetek és Kérdések” címmel közölnek mindkét típusból. András Sámuel és Kónyi János anekdotáival²³ rokonok ezek, s a nemzetközi vándor elemeket dolgozzák fel. András Sámuel és Kónyi János egyetemes anekdotatárakból írták ki gyűjteményüket. Kónyi anekdotáinak nagy része német eredetre vezethető vissza, András a „Vade-mecum” nevezetes, Európa-szerte közismert gyűjtemény fordítását adja. Az 1758-as Streibig kalendárium három anekdotája András Sámuelnél is szerepel, szintén az „I. Maximilián arany tyukjai”, „Sok rossz között kissé jobb” és a „sok feleség” motívumát dolgozzák fel.²⁴

Éveken át közöltek a győri naptárak Mátyás -anekdotákat. Csupán négyet olvashatunk ma, mivel csak az 1749. és 1752. évi naptárak maradtak fenn. Kettőt Galeottotól vett át a kalendarista, de az 1749-ből valók ismeretlenek, és stílusukat tekintve nem egyszerűen a népi íz, hanem a ma illetlenek ható szókimondás jellemzi őket.²⁵

Streibig sokat foglalkozott kalendáriumában a házassággal, 1757-ben mulatságos történetekkel támasztotta alá az asszonyi gonoszságról vallott nézeteit. Történeteiben a gonosz asszony a főszereplő, s rendszerint a férj úrrá lesz rajta, jól megveri. A köztudatban élő, népi elemekkel átszótt anekdoták ezek.

²⁰ L. még SZELESTEI N. László kiemelését szintén ebből a kalendáriumból: OSZK Évkönyv 1980. 490.

²¹ Vö. GYENIS Vilmos: *A XVIII. század anekdotájáról*. In: SZAUDER József-TARNAI Andor: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 718.

²² L. a 15. sz. jegyzet 612. lapját.

²³ ANDRÁS Sámuel: *Elmés és mulatságos Anekdoták*. Béts, 1789.

KÓNYI János: *A' mindenkor nevető Democritus*,... Buda, 1782.

²⁴ ANDRÁS Sámuel *i. m.*-ben a következő címelekkel olvashatjuk a történeteket: I. 5. 8.: I. Maximilián aranytyukjai, II. 237. 274.: Sok rossz között a' kisebb jobb., II. 305. 304.: Miért vett sok feleséget?

²⁵ Az említett Mátyás-anekdotákkal szintén foglalkozik SZELESTEI N. László: *i. h.* 492.

A nögúnyolás a témája Lindorak indiai bölcs vidám leveleinek is, amelyeket 1759-ben kezdett közölni Streibig.²⁶ Az ígért kilenc fejezetből a cenzúra miatt csak négy jelenhetett meg. A bölcs az indiai királyhoz, Kulteberhez írt leveleiben a házasságtól óvja őt, a nőkről minden rosszat elmondva. A 18. századi orientalizmus középeurópai divatja készítette a szerzőt az indiai házassági tanácsok megírására. Hogy honnan kölcsönözte anyagát, nem tudni, de az asszonycsúfolás a kor kalendáriumainak gyakori, kedvelt motívuma.²⁷

Minden bizonnyal jámbor szerzetes írta azt a szép imádságot, amelyet az 1752. évi naptárban olvashatunk: „Áhítatos Imádság. A' mellyel élt némelly Római Matrona naponként, életének végéig.” Itt szó sincs gúnyolódásról. Bizalommal fordul a feleség Istenhez, aki az asszonyi nemet teremtette, s kéri kegyelmét, hogy jó felesége legyen férjének. A kor patriarchális elvárása, amelynek eleget kell tennie egy nőnek, ti. a férj a feleség ura. Az imádság felsorolja, hogy milyen ne legyen, és milyen legyen az asszony, szembeállítva a veszélyeket az erényekkel, mindezt kérésekké formálva Isten felé: „Mindenható Isten a' ki az Asszonyi nemet az Adám óldal tetemébül és következőképen tsontbül formáltad: állj mellém kegyelmes segedelmeddel hogy ne legyek kemény nyakú, tulajdon indulatim után járó, meg-keményedett, meg-általkodott és hirtelen haragú. ...”

Nincs mód itt a teljesség igényével áttekinteni a 18. századi győri Streibig-nyomda kalendáriumainak toldalékait. A fellelhető példányokat átvizsgálva most csak a legérdekesebbnek tűnő, irodalomtörténeti szempontból értékes írások érintőlegesen bemutatása volt a szándékom.

ROZSONDAI RITA

Fáy András három könyvajándéka sajátkezű dedikációival. A Debreceni Egyetemi Könyvtár régi könyveinek katalógusát böngészve akadtam két cédulán erre a megjegyzésre „Fáy András ajándéka”.

A könyveket kézbe véve meg is találtam a dedikációkat, a továbbiakban azokat és összefüggéseiket ismertetem.

1. SULZER, Johann George (!): *Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzeln, nach alphabetischen Ordnung der Kunstwörter auf einz ander folgenden Artikeln abgehandelt.* 1–4. Leipzig, 1785, M. G. Weidmanns Erben.

Az első védőlap rektóján a következő kézirásos bejegyzés található: Andr[eae] Fáji (?) mit Inn übrigen Theilen. Tek.[intetes] Telepy Károly Úrnak barátságos emlékül junius 26 1863 Fáy András.

Az ajándék gavalléros volt, mert a négy kötetnek mélyvörös bőrkötése, hibátlan aranymetszése van, a gerinceken a szerző neve és a mű címe aranynyomással. A könyvben egyéb possessori nyom nincs.

A mű szerzője Johann George (!) Sulzer (1720–1779) svájci német volt. Kezdetben papként működött és természettudományokkal foglalkozott. Majd Németországban telepedett le; a Berlieni Királyi Akadémia tagja lett. Filozófiai és matematikai professzorrá nevezték ki; pedagógiaelmélettel is foglalkozott. Életpályája polihisztori vonásokat mutat.¹ Fáy András és

²⁶ Lindorak leveleiről l. még SZELESTEI N. László: *i. h.* 495.

²⁷ Pitroff Pál Zarathustra utánzatnak tartja Lindorak leveleit. L. PITROFF Pál: *i. m.* 18.

¹ *Allgemeine deutsche Biographie XXXVIII.* Leipzig, 144–147., valamint *Historisch Biographisches Lexikon der Schweiz.* Neuenburg, 1931, VI. 604–605.

Sulzer könyvét Fáy kétségkívül bekötötte mielőtt ajándékba adta volna, a kiadói példányok szerény papírkötésben kerültek forgalomba.

Telepy Károly² festőművész (1829–1906) ismeretsége a 19. századi hazai művészeti egyesületekkel kapcsolatos, amelyeknek alapításában, vezetésében mindketten részt vettek.

Fáy többekkel együtt életre hívja a Pesti Műegyletet³ 1839-ben, amelynek első elnöke Trefort Ágoston lett. Őt követte Fáy az elnöki poszton.⁴

A Műegylet kiállítások rendezésével, műlapok terjesztésével a képzőművészeti ízlés fejlesztését tűzte ki céljául.⁵ Telepy Károly olaszországi tanulmányútja során szorgalmasan küldte műveit a Műegylet kiállításaira, és 1857-től az egyesület részvényese lett.⁶

A Pesti Műegyletet az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat követte, amelyet a Pesti Műegylet és a Képcsarnok Egylet működésével elégedetlen festőink (Barabás Miklós, Brodszky Sándor, Telepy Károly) 1859-ben alapítottak.⁷ Telepy egyébként éveken át a Társulat titkára, mütárosa volt.⁸

Visszatérve Fáy Andrásra, róla maradtak fenn könyves adatok. Egyebek mellett a Casinó könyvtárosaaként működött 1835-ben és 1840-ben. Ide Széchenyi István kedvéért iratkozott be.⁹ Magánkönyvtárának gyarapítási módjáról sok mindent meg lehet tudni Burián Pál¹⁰ tudós antikváriushoz írott leveleiből.

A levelek fényt vetnek Fáy jártasságára a latin auktorok kommentált kiadásainak világában. Ezeket rendeli meg Buriántól, de nem pénzzel fizet, hanem saját műveinek példányaival, főként a *Bélteky házéval*. Minden levelében erősen alkuszik, a lehető legtöbbet szeretné kiszorítani az antikváriusból, drágállja árait. Saját könyvtárából duplumokat ajánl fel Buriánnak csere céljából.¹¹

Fáy András két másik dedikált könyvajándéka nem került pénzbe, mivel azok saját művei voltak.

2. *Terve a pest-megyei köznép' számára felállítandó takarékpénztárnak*. Buda, 1839.

3. *Kelet' népe Nyugoton*. Pest, 1842.

A dedikációk „,N.[agyságos] Takács Mihály úrnak a szerző”, illetve „N.[agyságos] Takács Mihály úrnak barátságos tisztelettel a szerző”.

A megajándékozott személy valószínűleg a Takács család gyöngyöshalászi ágából való Mihály, aki 1860-ban halt meg 69 éves korában.

Foglalkozásáról, hivatalviseléséről Nagy Iván¹² nem közöl adatot. Petrik és Szinnyei sem jegyzik. Jó barátja lehetett Fáynek.

Fáy András nem csupán saját könyvtárát gondozta, gyarapította, hanem baráti kapcsolatai ápolásában is igazi bibliofil volt.

OJTOZI ESZTER

² Telepy Károly művészetének jellemzését l. SZABÓ Júlia: *A XIX. század festészete Magyarországon*. Bp. 1985. 38.

³ *Művészeti Lexikon III*. Bp. 1965–1968. 742.

⁴ BADICS Ferenc: *Fáy András életrajza*. Bp. 1890. 599., valamint ERDÉLYI Pál: *Fáy András élete és művei*. Bp. 1890. 199.

⁵ FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Bp. 1987. 614.

⁶ TELEPY Katalin: *Telepy Károly a magyar táj romantikus festője*. = Déri Múzeum Évkönyve 1967. Debrecen, 1968, 564.

⁷ *Művészeti Lexikon II*. Bp. 1966. 599.

⁸ ÉBER László: *Művészeti Lexikon*. Bp. é. n. 912.

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III*. Bp., 1891–1914. 207 h.

¹⁰ Burián Pál Fáyval való levelezése idején Kolozsvárott élt és működött. SZINNYEI: *i. m. I*. 1422. h.

¹¹ SZAMOSI János: *Fáy András három levele Burián Pálhoz*. = Athenaeum 1874. 120–122.

¹² NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI*. Pest, 1865. 20.

FIGYELŐ

Gondolatok a könyvtárról. 175 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 1826. március 17-én, az országgyűlés alsó táblájának ülésén jelentetett be, hogy gróf Teleki József, édesanyja és testvérei édesapjuk közismert könyvtárát a felállítandó „Magyar Tudományos Intézetnek” ajánlják fel. Gondolatainkat sok irányból indíthatjuk, hogy egy ünnepelő könyvtárat köszöntsék évfordulóján. Az ünnepeléshez magasztos eszmék felidézése illik, és illik a hétköznapi gondjai fölé emelkedni. Magasztos gondolatok – hazafiság, nemzeti kultúra, európai horizontú tudás, kultúrák egymást erősítő együttélése – nehezen képzelhetők el könyvtár nélkül, az akadémiai könyvtár hétköznapijaira gondolva pedig valóban magasztosulni kell, hogy föléljük emelkedjünk.

A könyvtár történetét bemutató kiadványokban olvashatjuk, hogy azt „a haza összes polgára” használatára szánták. Az alapítólevél értelmében gondoskodtak megfelelő könyvtáros kinevezéséről, a főkönyvtárnokot pedig az Akadémia közgyűlése választotta. 1836-ban az Úri utcai Trattner-Károlyi-házban (ma Petőfi Sándor u. 3.) bérelt helyiségeket a Magyar Tudós Társaság. Toldy Ferenc, az Akadémia akkori főtitkára, egy írnok segítségével maga rendezte és katalogizálta a szakrendben felállított könyveket. 1844 őszére készült el a rendezéssel, a könyvtár használatra készen állt. Ekkor vezette végig Toldy Vörösmarty Mihályt, a Tudós Társaság rendes tagját, a könyvtár helyiségein, aki ezen élmény hatására írta „Gondolatok a könyvtárban” című versét. Hivatalosan az 1844. évi XIII. nagygyűlés keretében nyitották meg a könyvtárat.

Több korai bencés rendtartásban az apát maga felel a könyvtár rendjéért, állományaért. Való igaz, ma már a könyvtárak nagyobbak, és a bencés rendházakban is szakképzett könyvtárosok irányítják és végzik a munkát. Olyanok, akiket a közösség nagyra becsül, és rábizza azt a felelősséget, amelynek lényege a tudományos és a kulturális hagyomány feltárásában, őrzésében, és továbbhagyományozásában áll.

1850-től Teleki József Hunfalvy Pált nevezte ki könyvtárnoknak. 1865-re felépült az Akadémia palotája, s a Duna-parti szárny földszintjén előre kidolgozott tervek szerint kapott helyiségeket a könyvtár, amelyet 1867 elején nyitottak meg a szélesebb körű olvasóközönség előtt. A könyvtár technikai berendezése a palotába való költözéstől kezdve a kor színvonalán állt. Az olvasótermekben kezdettől fogva gázvilágítás volt, 1895-ben már a villanyt is bevezették.

Manapság is egy könyvtár akkor tudja ellátni a hagyományörző és tovább örökítő feladatait, ha a kor színvonalán álló technikai felszereltségéről a fenntartó gondoskodik. Számít továbbá arra a munkára, amelyet csak a könyvtár tud elvégezni: szervezeten, módszeresen, az egyes könyvek és más dokumentumok értékítélet nélküli feldolgozásával, és az azokról szóló információknak a felhasználóhoz való eljuttatásával. A könyvtár ugyanis intézmény. Olyan továbbá, mint a tudós, vagy maga a tudomány: akkor ér valamit, ha nem önmagáért van.

A könyvtár állománya dinamikusan gyarapodott, 1869-től a kormányzat állandó államsegéllyel támogatta a beszerzést. Kezdetől fogva jelentős szerepet játszottak a cserekapcsolatok, nemcsak a könyv- és folyóirat-gyarapodás miatt, hanem a cserén keresztül kifejtett kultúr-diplomácia révén is.

A könyvtárak gyarapítása ugyancsak a fenntartó feladata, de ha a könyvtár felelősséggel sáfárkodik a saját gyarapodását jól össze tudja kötni olyan célokkal, amelyek túlmutatnak közvetlen feladatain. Emberek vagyunk, hiú emberek. Egy új könyvet, ha kézbe vesszünk, megnézzük a mutatóban, hogy a szerző hivatkozik-e ránk. Ha külföldön vagyunk, jóleső érzéssel nyugtázzuk az ottani könyvtárak katalógusaiban saját munkáink jelenlétét. Statisztikailag kimutatható: ezen munkák túlnyomó többségét a könyvtárak juttatták oda: elvitték hírünket, eredményeinket a világba, és elhozták külhoni kollégáink könyveit, eredményeit hozzánk. A könyvkiadók és a kereskedelem csak a harmadik vonalban követik ezt, hiszen a személyes csere is megelőzi őket. Ha a kiadó és kereskedő nem is annak a kultúrának és nemzeti tudománynak a része, amelyet közvetítenie és táplálnia kellene, akkor nem több: vállalkozás.

A II. világháborút követő évek a helyreállítással teltek. Az Akadémia államsegélyben részesült, amelyből a könyvtár helyreállítására is nagy összeget fordítottak. Az 1949-ben a Magyar Tudományos Akadémiát – szovjet mintára – az ország legfelsőbb tudományos testületévé tették. Megszüntették önálló, köztestületi jellegét és közvetlen állami irányítás alá vonták. Az Akadémia legrégebb intézetének, a könyvtárnak a funkcióját is újraszabályozták. Fő feladata az Akadémia keretei között folyó tudományos kutatások szakirodalmi háttérének biztosítása lett.

Természetesen mindig is ez volt az egyik alapfeladata, csak az újfajta tudományos és néha politikai igények mentén alakuló, illetve átalakuló intézeti hálózat mindig mást kívánt. A 19. századi gyűjtemény így egyre inkább múzeumi jelleget öltött, illetve a tudományos munka szempontjából nem szakirodalmi háttérként, hanem a kutatás tárgyaként jelent és jelenik meg. A tudós könyvtáros így egyre inkább nem nyelvész, történész, vagy valamely intézeti szaktudomány művelője, hanem könyvtörténész, művelődéstörténész, illetve az információ tudomány művelője.

Az 1980-as években az Akadémia egykori – 1863 és 1865 között épült – bérháza átépítésével alakították ki az új könyvtárt. Az épület első emeletén 120 személyes olvasótermet nyitottak, itt helyezték el a katalógusokat és a mintegy 18 ezer kötetes segédkönyvtárt. Az Akadémiai Könyvtár az 1997. évi CXL. törvény értelmében országos tudományos szakkönyvtár, állománya a három különgyűjteménnyel – Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Keleti Gyűjtemény, Levéltár – együtt több mint 2 millió könyvtári egységet tesz ki.

Véglegesen kialakult tehát a központi könyvtár és az intézeti könyvtárak hálózata. A központi könyvtár „a haza összes polgára”, főleg a fiatalok, az egyetemisták által látogatott gyűjtemény, és az a forrásbázis, amely nélkül komoly történeti kutatás elképzelhetetlen. Mert a forrás, és a régebbi szakirodalom – „mások tapasztalata, a történelem” (ahogy Justus Lipsius mondja) – ebben a könyvtárban van. Mondhatja valaki, hogy miért kellene a hagyományt átörökíteni a következő generációnak, mondhatja akár tudományos hitvallásként, hogy nem érdekli, hogy az elődök az őt foglalkoztató kérdéstről mit írtak. Ha Cassiodorus rendi közösségében egy ilyen vélemény terjedt volna el, bizonyára kevesebb szövegemlékkel kellene bajlódniuk a

klasszika-filológusoknak. Tóbiás a tejesember is elmozdított egy alapkövet, azután a harmadik leányát kitagadhatta.

Az ünnepi gondolatok azonban ne legyenek borúsak. Az akadémia könyvtára ma Magyarország egyik legjelentősebb tudományos szakkönyvtára. Megsokszorozott feladatai ellátásában fenntartója támogatása mellett a többi könyvtárra is támaszkodhat. Alapvető feladataink ugyanis közösek. Megoldásukat is közösen kell megtalálni, és ebben az összefogásban átélhetjük azokat a pillanatokat, amikor azok, akikért vagyunk, „a haza összes polgára”, megáll rohanásában és megállapítja, hogy jól tesszük a dolgunkat. Nem csak most, amikor ünneplünk, hanem a hétköznapiokban is.

MONOK ISTVÁN

Antalóczi Lajos (1947–2000). Dr. Antalóczi Lajos pápai prelátus, kanonok, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár igazgatója férfikorának delén, ötvenhárom évesen súlyos betegségének fájdalmait szinte titkolva, utolsó percéig dolgozva költözött abba az örök hazába, amelynek létezését, Istentől várható üdvösségünket maga is alázattal hirdette, amikor papnak lenni megpróbáltatás volt. Töretlen hittel szolgálta az egy igaz Urat 1972-es pappá szentelésétől haláláig mind az oltárnál, mind a könyvtárban. Haláláig működött plébánosként is, noha ez a kettős teher csak rendkívüli ember vállára helyezhető biztonsággal. Ő mindkettőt példásan látta el. Amikor az Egri Főegyházmegyei Könyvtárba került, annak állapota magán őrizte az államosítás minden átkos jelét. A régi könyvtártermek tornateremnek voltak átalakítva, és az állomány jelentős része ebek harmincadjává vált.

1978-tól dolgozott segédkönyvtárosként, majd 1983-tól a könyvtár vezetőjeként Dr. Antalóczi Lajos, akire a termek és az állomány méltó körülmények közé történő visszahelyezése és fejlesztése várt. Még az egyházi javak visszaszerzése előtt, 1991 augusztusában a régi termeket visszakapták, amiben oroszlánrészre volt Antalóczi Lajos és Glatz Ferenc akkori kultuszminiszter levélváltásának. A külföldi adományok, így a számítógép, a fénymásológép, a katalóguscédula-sokszorosító is Antalóczi atya fáradhatatlan „lobbyszásának” eredményei. Még a visszaköltözés előtt a barokk díszteremben jelentős felújítási munkálatokra került sor, mert bár az itt tárolt állomány jórészt megmaradt, a turistalátványosságként őrzött könyvek körülményeiben számos javítanivaló akadt. Antalóczi vezetése alatt sor került a barokk díszterem állományának korszerű feldolgozására is. A barokk kor püspök-mecénásai sorában a legelső hely Eszterházy Károly egri püspököt illeti. Nem túlzás azt állítani, hogy a könyvtáralapító egri püspökhöz méltó erkölcsi magaslatra emelkedett Antalóczi Lajos pp. prelátus, kanonok, akinek nevéhez fűződik a régi fényét visszanyert könyvtár bicentenáriumára szervezett tudományos emlékülés. (*Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993.* Emlékkönyv. Szerk. Dr. Antalóczi Lajos. Eger, 1993.), valamint – az Emlékkönyvtől függetlenül – a konferencia előadásainak külön kötetben való kiadása. Eszterházy életművéről Antalóczi doktor maga is többet publikált: megemlíti pl. a pápai Eszterházy-konferencián elhangzott előadásának kötetben való megjelentetését.

Irodalmi életünkben is szerepet játszott a könyvtár számos kiadvánnyal, így Listóczy László egri irodalomtörténész több munkáját adták ki, valamint arra is volt példa, hogy Antalóczi Lajos igazgató saját dédelgetett kutatási tervét adta át másnak, hogy hamarabb feldolgozásra kerüljön az anyag. Nagy kérdés, hogy hozzá hasonló irodalompártoló, kultúraszervező egyéniség található-e ma, aki alkalmas egy ilyen értékes gyűjtemény vezetésére?

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Új sajtótudományi és könyvkereskedői folyóirat. A könyvkultúra és a sajtótudomány életképességét – és szerencsére nem az elhalásra valló jeleit – mutatja, hogy a közelmúltban két folyóirat is indult a fenti tárgykörben. Az előző év első felében jelent meg *Magyar Média* címmel, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége kiadásában egy új sajtótudományi folyóirat. A negyedéves folyóirat főszerkesztője Buzinkay Géza. A lap eddig megjelent számai azt bizonyítják, hogy a magyar média története és jelenlegi helyzete, problémái egyaránt beletartoznak a folyóirat profiljába. Az eddigi számokban főleg ismert újságírók, médiakutatók, sajtótörténészek és könyvtárosok cikkei olvashatók. Az írások tudományos igényességgel, lábjegyzetekkel készültek. A lap főbb rovatai: Média-, illetve sajtótörténet, Portré, Interjú, Műfajelmélet, Vita. A számok végén kritikák és recenziók találhatók, amelyekben frissen megjelent sajtótudományi művekről olvashatunk. Reméljük, hogy a folyóirat, amely – főként sajtó- és médiatudományi cikkeivel – hiányt pótol, kezdeti színvonalát a továbbiakban is megőrzi.

A múlt esztendő végén jelent meg *Antikvárium* címmel egy olyan folyóirat, amely szintén hiánypótlónak nevezhető. A „könyvkereskedők és gyűjtők lapja” alcímmel megindított havi folyóirat főszerkesztője Balzsay Cecília, aki bevezető írásában lapját „könyvgyűjtőknek, antikváriusoknak, könyvtárosoknak, könyvkiadóknak és terjesztőknek” ajánlja. Fórumot kíván teremteni a könyvvel foglalkozók számára és informálni akarja a könyvbarátokat. Az első számokban könyvkereskedők, antikváriusok és könyvtárosok cikkei találhatóak, valamint gyűjtők és antikváriumok könyvajánlatai és igényei. A főszerkesztő ígérete szerint lapja a jövőben szívesen közli azokat a cikkeket, amelyek a hazai antikváriátus történetével kapcsolatosak.

KÓKAY GYÖRGY

SZEMLE

A magyar felsőoktatás évszázadai. Szerk. KARDOS József. Bp. 2000. Nemzeti Tankönyvkiadó, 185 l., ill.

A 2000. év második felében a Nemzeti Tankönyvkiadó egy rendkívül impozáns, gazdagon illusztrált oktatástörténeti kiadvánnyal lépett a közönség elé. A szerzőhármas – Kardos József, Kelemen Elemér és Szögi László – a magyar felsőoktatás történetét mutatja be kronologikus bontásban, adatokkal, forrásközlésekkel, képekkel.

A nagy, kerek évszámok rendszerint vizsatekintésre, összegzésre készítetnek bennünket. Az évezredforduló alkalmával hangsúlyozottabban érvényesül ez a törekvés életünk és közéletünk minden területén. A magyar történelemben az első évezred vége felé történt sorsfordító események különös jelentőséget adnak az azóta eltelt újabb ezer év értékelésének. Az elmúlt évtizedben egymást követték a különböző millenáris rendezvények. Így 1996-ban egyebek mellett az ezeréves magyar iskolára emlékeztünk. Feltételezések szerint 996 táján kezdte el működését az első magyar iskola Pannonhalmán. Érdekes magyar neveléstörténeti tény, hogy az első fontos pedagógiai munka éppen István király „Intelmei” fiához, Imre herceghez. A „Libellus de institutione morum” azaz „Erkölcstanító könyvecske” a pedagógus szakma szerint nem más, mint egy alaposan kidolgozott nevelési program a kamasz fiú Imre herceg számára, általában a főúri ifjaknak tanulságul (I. Mészáros István: *Győri iskolatörténeti millennium*). I. István a Szent Koronával a nyugati keresztény Európával kötött egyezséget, s ma nekünk, politikája örökösének, ezt

a szerződést integrációs készségünkkel újból meg kell erősítenünk.

A rendszerváltást követően megfogalmazódtak azok a reformtörekvések, amelyek a magyar felsőoktatást az európai mértékhez illesztik vissza. Az 1993-as első, önálló magyar felsőoktatási törvénnyel elindult a reformfolyamat intézményi és tartalmi szinten. Agyoncsépett, de mélységesen valós tartalommal bír az a közhellyé vált mondas, amely szerint csak múltunk feltáráásával ismerhetjük meg jövőnket. Ez az alapvetés vezérelte a Művelődési és Közoktatási Minisztériumot, amikor 1994-ben közzétette Szögi László szerkesztésében a *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái* című kiadványt. 2000. január 1-jével létrejöttek az új felsőoktatási intézmények. A Millennium alkalmából az ELTE Egyetemi Könyvtárban 2000. március 22-től október 15-ig kiállítást rendeztek „A magyar felsőoktatás évszázadai” címen az Oktatási Minisztérium támogatásával.

Jelen neveléstörténeti munka szerzői a kiállítás tematikáját dolgozták fel könyv formában. A szép kivitelű könyvet fellapozva tipográfiailag is azonnal szembetűnik a háromhasábos felosztás. A külső, szélső tartalmazza a kronologikus vezetőt, a középsőben íródnak le, magyarázódnak a történeti összefüggések, a belsőben, a gerinchez legközelebbiben kapnak helyet a forrásrészletek. Első ránézésre meglepő a két szélső kolumna nagyon hasonló színe, amelyek értelmezhetőbbek lennének eltérő színválassal. A hármas tagolást a vonzó és érdekes illusztrációs anyag színesíti. A lapok fejlécének végén az adott oldalon szereplő időtartamot feltüntető évszámok könnyítik a kötetben való

tájékozódást. Nagyon praktikus és metodikailag tetszetős megoldás, hogy az időrendi mutató eseményeinek bővebb kifejtését, háttérét nyomban az adatközlés mellett találja az olvasó. Sőt, a magyarázatot az egykorú levelek, okiratok idézetei teszik teljessé. Napjaink vizualitáshoz szokott érdeklődőjének bőséges képanyag nyújt segítséget a kor megelevenítésében. A kötet saját érdeme az itt először publikált forrásszemelvények mellett az ugyanígy most közreadott tárgyi emlékekről készült illusztráció. Kitűnő segédanyag lehet az oktatástörténettel foglalkozók kezében.

A szerzők négy nagyobb korszak megírásán osztoztak. Az 1000-tól 1866-ig terjedő kort Szögi László, az 1867–1919-es időszakot Kelemen Elemér, az 1920-tól 1990-ig húzódó periódust Kardos József, és az utolsó 1990-től 2000-ig tartó kicsi, de annál mozgalmasabb szakaszt Kardos József és Kelemen Elemér tárta fel. A nagy egyetemjárások idejéből meglepően sok adattal és a források bőségével találkozunk. A könyves szakma szemével tekintve az első korszakban a gutenbergi forradalom után a reformációval kezdődően hirtelen megszorodnak a tények – felpezsdült Európa és Magyarország szellemi élete, megnőtt a magasabb kultúra iránti igénye. A felvilágosodás a tudás, az ismeretek kiteljesedésének kívánalmát hozta magával. A reformkorra viszont már megindult az ismeretanyag specializálódása, a szakemberképzés. A múlt század közepétől az autonómia, s a vele szorosan összefüggő nemzeti kérdések kerültek előtérbe. A három magyar egyetemalapítási próbálkozásból, az 1367-es pécsiből és az 1395-ös budaiból csak az 1635-ös nagyszombati bizonyult tartósnak. A közben eltelt csaknem kétszázötven év alatt kialakultak a főiskolai szintű képzés keretei. A peregrináció egészen a 19. század végéig működött, amelynek intenzitását és irányát a térképek jól szemléltetik. A szakirányú felsőfokú oktatás rendszere csak a 19–20. században vált teljessé. Ezt a szerveződést írja le a könyv 1867–1919-es korszakát felölelő része. Ekkor forrnak ki felsőoktatásunk etikai, metodikai, pedagógiai alapelvei. A fejezetről grafikonok, táblázatok adnak

összegző áttekintést. A harmadik korszak már viharos történetű századunkból 1920-tól 1990-ig terjedően 70 évet ível át. A sértett, sebzett országnak a Tanácsköztársaság leverése utáni első intézkedései egyike a numerus clausus (1920. szeptember 26.) volt, amelyet 1928-ban feloldottak. Méltán kiemelendő Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi minisztersége (1922–1931). Az 1945 utáni felsőoktatáspolitikai demagóg vadhajtásai az 1960-as évek végére erejükét veszítik, és az 1980-as évek elején megjelennek azoknak a reformgondolatoknak a csírái, amelyek napjainkra fejlődtek ki és érnek be. Az 1990–2000 közti évtizedben vázolódik fel Magyarország felsőoktatási intézményhálózata, illetve a bekövetkezett és a várható változások tendenciái.

Nehéz megállni, hogy a könyvből ki ne ragadjunk a magyar felsőoktatás történetét meghatározó momentumból néhány fontosabb, jellemző korszaklelet idéző adalékot. Visszatulva István király történelmi szerepére a forrásokból plasztikusan követhető, hogyan változtak időről-időre a felsőoktatáspolitikai irányai. V. Orbán pápa 1367-ben az első magyar egyetemet engedélyező levelében így indokolt: „Mi pedig, megfontolván a páratlan hitbéli tisztaságot, mellyel mind maga a király, mind elődei, Magyarország királyai, valamint az ország lakói a szent római egyház iránt viseltettek, ahogy egyébként a király és a nép most is viseltetik, ama forró óhajástól vezéreltetünk, hogy az ország a tudományok ajándékaival gazdagodjék, s a tudás termékeny talajává váljék ...” Később Heltai Gáspár Mátyás a „renezánsz király” egyetemépítési terveiről így tudósít: „A kamrák öt kerengőre nyílnak ... ezeknek olyan tágasaknak kellett lenniük, hogy befogadhasák az egész tanuló ifjúságot ... mennél alkalmasabbak legyenek a kitűzött célra ...” Alig 150 év múltával Pázmány Péter alapító oklevelében (1635) a következőképpen érvel: „Gyakran aggodalmasan fontolgatva, hogy miképen terjeszthetnők a katolikus hitet Magyarországon és hogyan segíthetnék a legnemesebb magyar nemzet tekintélyén, a többi segédeszközök között jutott eszünkbe, hogy állítassék a tudományoknak valami egyeteme, a melyben a harcias nemzetnek

bátorsága is szelídülne és mind az egyház kormányzására, mind az állam igazgatására alkalmassá képezetnék.” 1777-ben Mária Terézia a Ratio Educationisban ekként rendelkezik: „Az egész országban és a magyar korona örökös területén csak egyetlen egyetem létezik, mely Budán, az ország kellős közepén nyert nagyserű elhelyezést, gazdag alapítvány birtokában, ellátva a tudományok összes ágának szakembereivel.” Az 1848-as egyetemről szóló törvénytervezet szellemisége már sokkal liberálisabb: 1. § Az egyetem olyan állodalmi intézet, melyben a tanulóifjúság, a középtanodákban nyert ismereteinek alapján, a tudományok mélyébe avattatik. 2. § Az egyetem körében semminémű vallás- vagy hitfelekezeti előnyöknek helye nincs. 3. § Az egyetem a közoktatási miniszter hatósága alatt áll.” Az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés Klebelsberg Kunoval más kultúrfilozófiát fogalmaztat meg (1925): „... Magyarországon a kultúrtaica honvédelmi tárca is. ... olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyverével kell véde-nünk hazánkat, ... és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar ... életképes és erős ... „ A II. világháború befejeztével a Magyarországon megszilárdult kelet-európai világrendszer ideológiája ismerősen köszön vissza a köztünk élő idősebb nemzedékek számára az egyik 1950-es a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának szabályozásából: „... felelős vezetés elő fogja segíteni felsőoktatásunk célját, hogy az egyetemeinkről Népköztársaságunkhoz hű, marxista-leninista tudással felfegyverzett, kitűnően képzett szakemberek kerüljenek ki, akik odaadón építik a szocializmust.” S a fent említett 1993-as törvény kimondja: „A magyar felsőoktatás első önálló törvényi szabályozásának alapját az alkotmányos emberi jogok, az európai egyetemek Magna Chartája, valamint a társadalmi és a nemzeti lét jobb feltételeinek megteremtése iránti igény alkotja.”

Az esztétikus emlékkönyv és tankönyv nagy-szerűen felel meg tárgya szellemiségének. A lapokon megjelenő felsőoktatás-történetünk múltja bárkit büszkeséggel tölthet el, hiszen amíg az ország nem bírt alkalmas, szakosodott intéz-

ményvel, addig diákjaink vándoroltak el Európa-szerte és hozták haza megszerzett tudáskin-csüket. Felsőoktatásunk, ha lassabban is indult meg, az európai értékekhez méltón bontakozott ki, kivítva Nobel-díjas tudósaival a világ elismerését. Manapság informatikusaink a legke-resettebbek. Gutenberg forradalma századunkra lecsengett, a számítástechnika forradalma még tart, de az információt megtöltő tudás forradalma már kezdi átrendezni világunkat. A millenniumi oktatástörténeti emlékkötet arról győz meg bennünket, ha eddig sikerült lépést tartanunk a kor kihívásaival, a jövőben is ott lehetünk más nemzetekkel egyetemben.

FABÓ EDIT

Szent Biblia, az az Istennek Ó és Uy Testamentomanac prophetac es apastaloc által megiratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatot egészszen, az Istennek Magyarorszagban valo anya szent egyházának epülésére. Caroli Caspar előljarobeszébével. Ez masodic kinyomtatatast igazgatta, néhol megis jobbitotta Szenci Molnar Albert. ... (Hanau, 1608, Johannes Halbey, RMNy 971.) Hasonmás formában megjelent ÖTVÓS László gondozásában. Debrecen, 1998. /Nemzetközi Theologiai Könyv 35./ – **Magyar Biblia Avagy az Ó és Uj Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Irás a Magyar Nyelven.** Mellyet A Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit meg-mutatató marginalis jegyzésekkel meg-volá-gosított: Comáromi C. György S. I. M. D. és D. P. M.DC.LXXXV Esztendőben. (Leiden, 1718, Campegius Vitringa, RMK I. 1336.) Hasonmás formában megjelent ÖTVÓS László gondozásában. Debrecen, 2000. /Nemzetközi Theologiai Könyv 45./

A Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat 1960-ban az első teljes magyar nyelvű *Új testamentum* kiadásának (Sárvár–Újsziget, 1541, Sylvester János, RMNy 49.) hasonmásával indult útjára. Mára a 33. kötetnél tart, de a XVI-

XVIII. századi Biblia kiadások fakszimiléi rendre a sorozaton kívül jelentek meg. Az első teljes protestáns fordításé (Vizsoly, 1590, Károlyi Gáspár, RMNy 652.) a Helikon Kiadónál 1981-ben, Szántó Tibor, Holl Béla és Katona Tamás gondozásában, az első teljes román nyelvű Új testamentum Gyulafehérváron az Ortodox Püspökség gondozásában, hat tanulmánnyal (Nicolae Neaga, Grigorie T. Marcu, Mircea Păcurariu, Virgil Căndea, Florica Dimitrescu, Iacob és Eva Mărza), kritikai szöveg kíséretében 1988-ban (*Noul Testament*, Alba Iulia, 1648, Simion Ștefan, RMNy 2210.), majd az *Aranyas Biblia* az Európa Kiadónál 1991-ben, Király László szerkesztésében, Tamóc Márton tanulmányával (Amszterdam, 1685, Misztótfalusi Kis Miklós, RMK I. 1324.). Most a régi magyar irodalom tanulmányozásával foglalkozó szakmai közösség elől egy kicsit rejtve, az egyháztörténeti kutatások örvendetes fellendülésének jeleként két szép fakszimile is megjelent, s ismereteim szerint készül a harmadik is, Szenci Molnár Biblia fordításának 1612. évi oppenheimi kiadásáról (RMNy 1037.)

A Biblia magyar fordításának története sohasem volt elhanyagolt területe a régi magyar kultúra kutatásának. A legutóbbi irodalomtörténeti szöveggyűjtemények (Nemzeti Tankönyvkiadó, Osiris Kiadó, Balassi Kiadó) komoly szövegkritikai munkával ápolták a fordítások előszavait, egy válogatás külön kötet formájában is napvilágot látott (*Magyar bibliafordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*. Vál. Nemeskürty István. Budapest, 1990, Szépirodalmi Kiadó). Itt nem szívesen említem a számos nem kellő szakmai szigorral sokszorosított szövegválogatást. A Balassi Kiadó ez évben kiadja azt a forrásgyűjteményt, Zvara Edina munkáját, amely végre valamennyi XVI–XVII. századi teljes- és részleges fordítás kísérő szövegeit (ajánlások, filológiai bevezetések) rövidítések nélkül tartalmazza.

A debreceni vállalkozás tehát nem előzmények, és nem is folytatás nélküli, mégis nagyon nagy haszonnal forgathatók a hasonló kiadások. A hanai Biblia a korban 1500 példányban jelent meg, ma 58 példányt tart számon a

nemzeti könyvtár. Nem kevés, de ahhoz nem elég, hogy a felsőoktatásban, az otthoni kutató munkához is rendelkezésre álljon. A kiadásban Szenci Molnár Albert külön címlappal elválasztotta az apokrif könyveket, a fakszimile ezeket is tartalmazza. Nem része azonban a kiadásnak a különálló Zsoltárok könyve, és a Heidelbergi káté sem. Nagy kár, hogy a kiadás nem követte a már elterjedt gyakorlatot, miszerint a hasonló kiadást egy szakember által írt terjedelmes tanulmány kíséri az olvasóhoz. Ebben az adott kiadás kutatásának állapotát, újabb eredményeit is össze lehet foglalni, és a kiadásra vonatkozó teljes szakirodalmi bibliográfiát is rögzíteni.

Ez az egyetlen hiányossága annak a fakszimilének is, amelyben a hányatott sorsú Komáromi Csipkés György-féle fordítás leideni kiadását vehetjük kézbe. Komáromi Csipkés György (1628–1678), kálvinista lelkész már 1675-ben kinyomtatta műveinek jegyzékét. E jegyzéken szerepel egy tétel, amely bizonyítja azt, hogy ekkorra elkészült a *Magyar Biblia* új változatával. 1705-ben tüz pusztított a debreceni városi nyomdában, és a háborús idők sem kedveztek egy nagy vállalkozásnak, a Biblia kiadásának. Ezért Debrecen városa, és a Tiszántúli református Egyházkerület Leidenben, Campegius Vitringa műhelyében nyomtatta ki azt a Bibliát, amely már figyelembe vette Komáromi Csipkés javításait. Nem tudjuk miért, de a könyv impresszumában 1685 szerepel kiadási évként, jóllehet 1718-ban jelent meg. A korabeli adatok alapján valószínűsíthető, hogy 4200 példány készült el, és az első szállítmányt, 2915 darabot 1719-ben az eperjesi harmincadvánál lefoglalták. Debrecen városa a királyhoz fordult engedélyért, hogy a Bibliát terjeszthesse. A király válaszában engedélyezte az országba történő behozatalt, de ellenőrzését is elrendelte. Erdődy Gábor Antal egri püspök Kassára vitette a példányokat átvizsgálásra. A vizsgálat eredménye egy érdekes irat, amelyben a jezsuita cenzor a Komáromi Csipkés fordítást összevetette a Vulgata szövegével, Károlyi Gáspár 1590-ben megjelent vizsolyi kiadásával, és Szenci Molnár Albert Hanauban, először 1608-ban megjelent kiadásával.

A vizsgálat eredménye több mint 600 eltérés Vulgátától, de ezek közül a keresztelési formula fordítása bizonyult csak olyannak, amelyet a király kijavítani rendelt. A javítások után a Biblia terjeszthető. Károly király engedélyének dátuma 1723. június 11. Ennek ellenére Erdődy püspök mindig talált újabb ellenőrizni valót, és végül Debrecen nem kapta meg a könyveket. 1754-ben a könyvek jelentős részét minden valószínűség szerint – a szakirodalomban hosszú vita folyt erről – Egerben elégették. Debrecen város, a kálvinista egyház és a patrónus főurak számos alkalommal próbálkoztak azzal, hogy a Lengyelországban maradt példányokat Magyarországra hozzák, de ezt csak 1789-ben teheték meg. Különösen kedves tehát a kiadás Debrecen városának, a Tiszántúli Református Egyházkerületnek. A mostani hasonmás kiadás – csakúgy, mint a hanai – a számos alapítványi támogatás mellett élvezhette a gyülekezetek nagyvonalúságát is.

MONOK ISTVÁN

Gyöngyösi István: Márssal társalkodó Murányi Vénus. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit. Az utószót írta JANKOVICS József. Bp. 1998. Balassi Kiadó, 203 l. /Régi Magyar Könyvtár. Források 8./

A *Márssal Társalkodó Murányi Vénus* először Kassán látott napvilágot 1664-ben. Második kiadása Kolozsvárott jelent meg 1702-ben. Ez az utóbbi azonban nem azonos a Gyöngyösi-től kibocsátottal. A sajtó alá rendezője, Tsétsi Zachariás – ahogy Kovásznai Sándor (†1792), aki élete utolsó éveiben Gyöngyösivel foglalkozott, mondotta: – „igen sületlen elméjű ember” volt; meghamisította Gyöngyösi alkotását. Kihagyott belőle 48 versszakot, elszórtan közbeiktatott 8 stórfát, másokat átírt. A „versek újabb megjobbítása”, a szavak felcserélése, a sok szép jelző, költői kifejezés, a szórend megváltoztatása következtében nemcsak a sorok ritmusa szűnt meg, egész sorok, versszakok váltak érthetlenné. A kolozsvári kiadásnak

1796-ban Dugonics Andrásztól javított változata sem vitt közelebb Gyöngyösihez.

Két évszázadon át tíz meghamisított kiadás alapján ismerték meg az olvasók a *Murányi Vénus*t és alkottak véleményt szerzőjéről. Gyöngyösi népszerűsége, olvasottsága azonban a toldott-foldott kiadások ellenére nem változott. Kevesen voltak, akik Kazinczy módjára észrevették a barokk költő gyengéit. A közvéleményt inkább kifejezte Gvadányi ítélete, hogy magyar anya nem szült még olyan magyar poétát, mint Gyöngyösi, „és talán egyhamar ilyet nem is fog szülni”.

A *Murányi Vénus* kiadástörténetében 1905-ben következett fordulat. A Magyar Remekírók sorozatban Badics Ferenc megjelentette a kassai kiadás kiigazított szövegét. 1914-ben pedig közölte a mű kritikai kiadását. Badicsnak alapul az első kiadás kézzel javított, de hitelesnek bizonyult példánya szolgált a marosvásárhelyi Teleki Técából. Javításainak hitelességét a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárból előkerült példány bizonyítja, amely a jelen kiadás forrásául szolgált.

Az 1664-ben a nyomdából kikerült példányok számos vaskos nyomdai hibát tartalmaztak. Ezekről a nyomda hibajegyzéket készített, és a Debrecenben megmaradt példányba a jegyzékből kivágott javított alakokat beragasztották a megfelelő helyekre. A marosvásárhelyi példányba kézzel írták be a helyesbítéseket. Majdnem hiánytalanul. Ebben a példányban akadnak azonban más nyelvjárási, ejtési változtatások is, nem javított sajtóhibák. Jankovics József és Nyerges Judit most visszaállította a nyomtatvány eredeti szövegét, elvégezve a szükséges javításokat.

A szövegében a legteljesebb mértékben megbízható kiadvány nem a szó szoros értelmében vett kritikai kiadás. Hogy ne befolyásolják a szöveginterpretációt, Badicstól eltérőleg követték az első kiadás központozását. Helyesírásiag azonban közelítették a mai helyesírási gyakorlathoz. Jelölték a magánhangzók rövidegét illetőleg hosszúságát. Csakúgy, mint a mássalhangzóké; megszüntették azoknak gyakran előforduló kettőzve írását. Javítottak néhány szótagszámhibát, szövegromlást, betűhibát. (A változtatásokat külön jegyzékbe foglalták.)

Így az olvasó megbízható, minden nehézség nélkül olvasható, külsőleg is tetszetős kiállítású könyvből ismerkedhet meg a XVII. század nagy barokk költőjének érdekes alkotásával.

A mű maradéktalan megértését segíti a rop-pant gazdag Szövegmagyarázat c. fejezet. (A jegyzet terjedelmében a versanyagnak egyharmadát teszi ki!) A magyarázat helyenként feleslegesnek is tetszik. Szükséges volt-e pl. Szolnok, Eger, Vác vagy akár Kassa, Füleik földrajzi helyének magyarázata? Ugyanígy Venusé, Marsé stb? Egyik-másik mitológiai, antik személy jegyzete a szöveg megértéséhez feleslegesen túlméretezett. Daedalusról szólva mért kellett beszélni Ikarosz sorsáról? Amit a szómagyarázatban Pandoráról megtudunk, mit sem segít a III. rész 122. versszakának megértéséhez. A róla szóló bő tájékoztatáshoz viszonyítva viszont túlságosan keveset mondanak pl. Herculesről. Az 'óriások' szó magyarázataként kevés a 'gigászok', 'titánok' értelmezés; említeni kellett volna a titánok lázadását, harcát Uranosz ellen. (A gigászok, titánok egyébként nem ugyanazok az óriások.) Azzal, hogy a jegyzetben a neveket, utalásokat abc-rendbe szedték, nem egyszer megnehezítették a problémák megoldásának a megtalálását. Az I. 16. versszak 1646-ot mond Rákóczi György háborúba indulása évének. Hogy ez 1644-ben volt, azt a versszak első-második sorát idéző jegyzetből tudjuk meg. Nehéz feltelezni, hogy az olvasó ezt a felvilágosítást a „Mídon az esztendő...” idézetnél keresi.

A jegyzetanyagban bő tárát találjuk azoknak az intertextuális jegyeknek, amelyek Gyöngyösi olvasottságát, a klasszikus irodalomban, a magyar költőelődök munkáiban való jártasságát bizonyítják. Hivatkozások, utalások, költői képek, ismétlődő kifejező eszközök, reminiszenciák lelőhelyére tömegével mutatnak rá a kiadók. Arra azonban nem, milyen hatással voltak művei, a belőlük kiolvasható, ellentmondásokat sem nélkülöző eszméi saját és az őt követő kornak rendi, nemesi társadalmára. Hogy pl. a *Murányi Vénus* I. rész 29–32., 42. versszakának csaknem szóról-szóra való átvételével festi a régi erkölcséből, hírnevéből kivetkőzött nemzeti nemzetet az 1681. évi soproni országgyűlés-

ről szóló versünk. (Varga I.: *A kuruc küzdelmek költészete*. Bp. 1977. 62. sz. 49–51., 55., 52. versszak.) Mindamelllett nem hiszem, hogy lenne Magyarországon még egy másik kiadvány, amely szövegmagyarázataival ilyen mértékben ki tudná elégíteni mind a kutatók, mind az érdeklődő olvasók kíváncsiságát.

A kiadványt Jankovics Józsefnek a Gyöngyösi-irodalomban való jártasságáról, csalhatatlan ítélőképességéről tanúskodó tömör utószava zárja. Benne világos képet nyújt Gyöngyösi irodalomtörténeti utóéletéről, az újabb kutatások eredményeképpen a költő és életműve rehabilitációjáról.

VARGA IMRE

Životopis a přehled pracovních výsledků úplná bibliografie. Univ. Prof. PhDr. Richard Pražák, DrSc. Dr.h.c. Brno, 2000. Masarykova Univerzita v. Brně, 44 l.

Bizonyára nem túlzás azt állítani, hogy a külföldi hungarológusok közül irodalmunk tágabb kontextusának föltárásáért, irodalmunk népszerűsítéséért kevesen tettek annyit, mint a 2001-ben hetvenévéssé lett brnói professor emeritus, Richard Pražák. E kerek évforduló alkalmából „anyaegyeteme” megtisztelte azzal, hogy közreadta annotált bibliográfia formájában pályarajzát és ezt követőleg bibliográfiáját. Ez utóbbi nagyrészt cseh, magyar irodalomtörténeti és cseh–magyar, illetőleg közép-európai irodalmi kapcsolatokat tárgyaló műveket tartalmaz az alábbi bontásban: kilenc cseh, német és magyar nyelvű monográfia (ideértendő szakdolgozata, Eötvös József munkássága 1848 előtt, amely jórészt kéziratban maradt), két általa szerkesztett könyv, a magyar középkori legendák és krónikák anyagából készült válogatás és Kazinczy brnói kapcsolatainak (spielbergi fogságának) anyagát adó kötet. Az általa szerkesztett és részben írt cseh nyelvű „Magyarország története”, négy terjedelmes egyetemi jegyzet, amely a közép- és délkelet-európai történelmi összefüggéseket mutatja be, hét bibliográfia a csehszlovákiai magyar hungarológia

köréből, százötvenkét tanulmány/folyóiratcikk, tíz bevezető tanulmány, illetőleg utószó magyar költők/írók cseh nyelvű kötetkiadásához (néhány kötet esetében Pražák nyersfordítást készített, és válogatta a kötet anyagát), négy magyar szépirodalmi mű cseh fordítása feleségével társszerzőségben, rádióelőadások, magyar irodalmi művek televízióra alkalmazott szövegének fordítása (az *Egri csillagoké*, a *Lila ákácé*), címszavak lexikonokban, referátumok, ismertetések, népszerűsítő művek; egybevéve az egészet: mintegy 650 tétel. Ugyanakkor a Pražák-művek ismertetése, kritikája, érdembeli citációja száznál több tételt tartalmaz. A róla írott köszöntők és lexikon-címszavak mennyisége: mintegy 25-re rúg.

A számos kínálkozó következtetésből mindössze kettőre telik itt hely. Az egyik: a mennyiségi szemponton túl Richard Pražák a krónikáktól kezdve Déry Tiborig, Tersánszky Józsi Jenőig pásztázta végig a magyar történelmet és irodalmat, időnként kitekintve a nyelvészetre és zenére. Egyszóval olyan művelődéstörténeti célzatú történet- és irodalomtörténetírást művelt, amellyel új utakat tört a külföldi hungarológia számára. Ez érződik a róla szóló ismertetések elismerő soraiban is. A másik az a kapcsolatrendszer, amit a magyar tudományossággal kiépített. Hiszen nem pusztán irodalmunkat és történelmünket közvetítette, hanem irodalmunk/történelmünk kutatóinak nézőpontját, módszeres eljárásait, elméleti megfontolásait is. A hungarológiának így tágabb értelmezését tette lehetővé, hiszen a cseh kutatói hagyományokat szembesítette és szembesíti ma is a magyar kutatás felől érkező impulzusokkal; illetéknéppen irodalmunk/történelmünk számunkra kedvező fénytörésben állhat az érdeklődők előtt. Hozzá kell tennem, hogy e könyvészet tanúsága szerint Pražák nemcsak csehül és magyarul, hanem németül, franciául, finnül is publikált, így valóban részese a nemzetközi tudományos munkamegosztásnak. A szöveges pályarajzból kitetszik, hány alkalommal kutathatott magyar könyvtárakban, mely magyar tudósokkal, folyóiratokkal létesíthetett mindkét fél számára gyümölcsöző kapcsolatokat. Négyesztendő nagyköveti tevékenysége számottévv hozzájárulás volt a cseh–magyar érintkezések elmélyítéséhez.

Richard Pražák első, még szerény, ám témájában jelentős publikációja 1950-ből való, tárgya: Vörösmarty Mihály. A bibliográfia anyaggyűjtésének végpontja 2000 novembere. Ez a kerek fél évszázad egy nagyívű tudósi pályát bontakoztatott ki, a cseh–magyar kapcsolatok utol alig érhető tevékenységét hozta. S ha a brnói hungarológia oktatása jelenleg szünetel is, Richard Pražák alapvetése nem tűnt el nyomtalanul. Ez a nagyalakú, sajnálatosan csak 200 példányban megjelent, szép kiállítású füzet – nyugodtan írhatjuk – tudománytörténeti jelentőségű.

FRIED ISTVÁN

Tatai-Baltá, Cornel: Gravorii în lemn de la Blaj (1750–1830). Blaj, 1995. 285 l., ill. – **Tatai-Baltá, Cornel: Pagini de arta românească.** Blaj, 1998. 127 l., ill.

Cornel Tatai-Baltá romániai művészettörténésznek tanulmányai hosszú sora után most két önálló kötete foglalkozik a balázsfalvi nyomdához kapcsolódó fametszők munkásságával.

Éppen a balázsfalvi könyvnyomtatás egyike azoknak a területeknek, ahol a román és magyar művelődési hagyományokat – az adatok és fennmaradt emlékek gazdagságának köszönhetően – párhuzamosan, együttélésükben és egymással kölcsönhatásukban lehet vizsgálni.

Ehhez hozzájárul, hogy a 18. századi balázsfalvi könyvnyomtatás legalább annyira jelentős művészettörténeti mint nyomdászattörténeti szempontból. Az 1697–1701 között Rómával létrejött egyesülés következtében az erdélyi románság jelentős része a görög-katolikus egyházhoz csatlakozott. A 18. század negyedik évtizedében újonnan alapított erdélyi görögkatolikus érsekségnek, a balázsfalvinak nagyjából Bécsben tanult egyházi vezetői (akik gyakran a kolozsvári jezsuita kollégium neveltjei voltak), rendkívüli energiával, célratorőn fogtak hozzá az új főpapi székhely fel-emeléséhez. Ennek egyik szükséges tényezője volt a tipográfia felállítása. A meginduló nagyszabású építkezések, a katedrális és az iskola mellett már a legelső főpapoknak, Inochentie Micu-Klein és

Petru Pavel Aron püspöknek egyik legfőbb célkitűzése a görög-katolikus románság szolgálatában álló nyomda megszervezése és munkába állítása volt (1747).

Tatai-Baltă balázsfalvi fametszetekről szóló könyvének (*Gravorii în lemn de la Blaj*) egyik bevezető fejezete a régi román könyvek fametszetes díszítésének történetét foglalja össze. Összefoglalásából érkekelhető, hogy milyen gazdag román irodalma van ennek a témának. Amikor a szerző végigkíséri a 16. századtól kezdve a román könyvek illusztrálását a havasalföldi és moldvai fejedelemségekben, Erdélyben és másutt, e fametszetek stílusában végbement változásokra is kitér. A 16. században készült egyházi könyvek csak iniciálékat és különböző díszítő motívumokat használtak, figuratív ábrázolás elvértve akad közöttük. A következő században megjelentek a figuratív ábrázolások, és Brâncoveanu fejedelem idejében Bukarest és Buzău lett a könyvnyomtatás és fametszés irányadó központja. Az itt kialakult jellegzetes, dekoratív fametsző-művészet még hosszú ideig, a 18. század folyamán is mintául szolgált a román fejedelemségek vagy Erdély nyomdahelyein készült kiadványok készítésénél. Az új, 18. századi tipográfiai központok azonban, mint Râmnic vagy Balázsfalva (Blaj) amellelt hogy részben régebbi mintákat másoltak, egyéb hatásokat is befogadtak, mindenekelőtt a barokk stílust.

Ebbe az általános képbe helyezve tárgyalja a szerző a továbbiakban a balázsfalvi nyomda létesítésének történeti körülményeit. A görögkatolikus püspököknek folyamatosan gondjuk volt a balázsfalvi officina betűkészletének felfrissítésére. Ezt a munkát a kolozsvári református kollégium Németalföldön tanult nyomdász, Páldi Székely István végezte 1755-től kezdve, tipográfusként pedig a váradi római katolikus püspöki szeminárium nyomdájának gyakorlott vezetőjét, Becskereki Mihályt alkalmazták. A balázsfalvi nyomda mellett a kezdetektől olyan tipográfusok dolgoztak, akik a fametszésben is járatosak voltak, sőt Ioanițiu Endrédit Páldi Székely a betűmetszésre, matrica-készítésre is megtanította.

A balázsfalvi fametszetekről szóló kötet legterjedelmesebb része az ottani fametszők munkás-

ságát méltatja, előbb az egyes nyomtatványokat bemutatva, majd katalógusban sorra véve az 1750 és 1830 között készült alkotásaikat. A katalógusban nem szerepelnek a vignetták, iniciálék – ezeknek egy-egy mesterhez kötése nyilvánvalóan nehézségekbe ütközik. A katalógusban előbb a név szerint ismert mesterekhez köthető művek találhatóak, majd a vitatott szerzőségűek és az ismeretlenek által metszettek. Az egyedi leírások tartalmazzák az egyes metszetek témáját (címét), méretét, a mester szignóját (ha van) és összes előfordulását, sőt a metszetről szóló régebbi és újabb irodalmat is. A sorban mindjárt az első a Vlaicu nevű metsző szignált alkotása a balázsfalvi kolostorról, amelynek Tatai-Baltă az 1751 és 1824 között itt készült nyomtatványokban hét előfordulását regisztrálja. Ioanițiu Endrédinek, akiről már Jakó Zsigmond megállapította, hogy Becskereki Mihály egyik legtehetségesebb tanítványa volt, hét metszetét azonosítja a szerző. Ezek közül a Keresztrefeszítést ábrázoló metszet fordul elő a legtöbb balázsfalvi nyomtatványban: 1783 és 1817 között hét alkalommal.

A balázsfalvi nyomda fametszői Vlaicu, Endréd, Sandul, Papavici és Dimitrie Finta különböző stílust képviselnek. Rajtuk kívül név szerint nem ismert mesterek alkotásai is fennmaradtak a kinyomtatott könyvekben. Csak az utóbbi, ismeretlen mesterek mintegy száz illusztrációt és fametszetes címlapot hagytak az utókorra. E címlapok olyan sajátosságát képviselik a cirillbetűs román könyvnyomtatásnak, amelyet az a korábbi századoktól örökölt, és még abban az időben is alkalmazott, amikor a latin betűs könyvek címlapjáról az egyedi fametszetek már eltűntek. Összességében pedig szinte megszámlálhatatlan címlap, iniciálé, könyvdísz készült a balázsfalvi érseki nyomdában. A grafikai művészetek szerényebb darabjai részben didaktikus céllal készültek, ugyanakkor tehetséges művészek folytatták a 17. századi havasalföldi fejedelmi udvar körül kialakult fametsző-művészet legjobb hagyományait.

Cornel Tatai-Baltă most tárgyalta másik, legújabbán megjelent kötetében (*Pagini de artă Românească*) a tanulmányok mindegyike valamilyen módon a balázsfalvi nyomda nagyrészt 18. századi tevékenységével és az ahhoz kap-

csolódó személyekkel foglalkozik. Külön tanulmány szól a barokk stílus jelenlétéről a balázsfalvi fametszésben. Endrédi 1760-1761-ben együtt dolgozott a kolozsvári református nyomdában Páldi Székely István, Németalföldön tanult tipográfussal. Endrédi balázsfalvi metszeteiben érhető tetten először a barokk hatás. Nagyjából vele egyidőben működött a moldvai származású Sandul nyomdász és fametsző, aki néhány nagyméretű, egyébként hagyományos stílusú metszetét barokk keretbe foglalta. A kötet egy másik tanulmánya ugyanennek a Sandul nevű balázsfalvi fametszőnek a temesvári Bánáti Múzeumban őrzött alkotásairól szól és a nevét emlékeztetéssé tevő könnyező Szűz Mária ikonról. Sandul nyomdász készítette ugyanis azt a metszetet, amely a balázsfalvi könnyező Szűz Mária ikonosztázát ábrázolja (ennek a Petru Pavel Aron püspök halálakor, 1764-ben történt csodának jegyzőkönyvét Miskolczi Ambrus és V. András János közölte, lásd: *Europa. Annales. Cultura-Historia-Philologia*, 2B. Bp. 1995. 422–469).

Az ukrainai fametszetek balázsfalvi recepcióját tárgyaló tanulmány ugyancsak érdekes hatásokra mutat rá. Ezek elsősorban Petru Papavici-nek, ennek a rendkívül termékeny fametszőnek alkotásain figyelhetők meg, aki 1764–1780 között tevékenykedett. Negyven metszete köthető bizonyossággal nevéhez, de további húsznak is valószínűleg ő az alkotója. Munkásságával jelentős folytatója a bizánci hagyományoknak, és önála mutatható ki legközvetlenebbül a száz évvel korábbi ukrán nyomtatványok fametszeteivel való kapcsolat. Egyes általa készített címlapokon jól felismerhető az eredeti, előző századból való ukrán metszet kompozíciója, amelyet Papavici barokkosítva átfogalmazott.

A balázsfalvi nyomda 18. századi munkáságának egyik csúcsa *Samuil Micu Bibliája* 1795-ből. Ez a tipográfia és a grafikai ábrázolások tekintetében is kiemelkedő mű, amely mint *Balázsfalvi Biblia* vagy *Samuil Micu Bibliájaként* is ismert, jelentős alkotása a 18. század végi Erdélyi Iskolának. Ugyanez a tanulmány nyomdatörténeti érdekességeket tartogat, minthogy a Biblia kiadástörténetét kíséri nyomon egészen a papírbeszerzéstől kezdve. Nyomdászai is név szerint ismertek. Nyolc személyt neveznek meg a korabeli iratok, köztük szerepel betűöntő, szedő, korrektor stb. Az 1140 lap terjedelmű Biblia iniciáléi, fejlécei növényi díszítésűek: modernebb kivitelben az 1648-as gyulafehérvári *Új Testamentum* díszjele emlékeztetnek.

Cornel Tatai-Baltă e két tanulmánykötetet megelőzték múzeumi évkönyvekben, az *Ars Transsilvaniae* 1992. és 1995. évfolyamában (francia nyelven: *Le baroque dans la gravure sur bois de Blaj és Une valeureuse gravure sur bois de Sandu (XVIII s. conservée au Musée du Banat de Timișoara)*, a *Cultura creștină* valamint a *Revista muzeelor* című folyóiratokban található közleményei, amelyek többsége a balázsfalvi nyomda és fametszőinek munkásságáról szól, különböző korszakokban és különböző megközelítésben. A balázsfalvi fametszetekkel és a fametszők tevékenységével foglalkozó tanulmányai részben már közlésre kerültek a gyulafehérvári múzeum *Apulum* című évkönyvének mintegy tíz évfolyamában (Francia változatban is megjelent egy része: *L'activité des graveurs sur bois de Blaj (1750–1830)*. = *Revue Roumaine d'Histoire* (25.) 1–2. 1986. 113–121.)

V. ECSEDY JUDIT

TARTALOM

<i>Kóka György</i> : 125-éves a Magyar Könyvszemle	1
<i>Tóth Péter</i> : Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról	3
<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : Szent László „csodás” tettei krónikáinkban	20
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : II. Lajos rejtélyes halála II.	33
<i>Márza, Jacob</i> : Drucksachen aus den Niederlanden (des XVI-ten Jahrhunderts) in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia	67
<i>Bálint Gábor</i> : A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egypengős” perei 1936-ban	83

KÖZLEMÉNYEK

<i>Veszprémy László</i> : Kiegészítések az Assisiben található Árpád-kori ferences Missaléhoz	100
<i>Holler László</i> : Baranyai Decsi János éneke 1597-ből	101
<i>Eredics Péter</i> : Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei	112
<i>Szabó Ágnes</i> : Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz	117
<i>Fehér Katalin</i> : Tessedik Sámuel tanügyi tevékenysége és a sajtó	126
<i>Rozsondai Rita</i> : A győri Streibig-nyomda 18. századi kalendáriumai	132
<i>Ojtozi Eszter</i> : Fáy András három könyvajándéka sajtókezű dedikációival	138

FIGYELŐ

<i>Monok István</i> : Gondolatok a könyvtárról. 175 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára	140
<i>Földvári Sándor</i> : Antalóczi Lajos (1947–2000)	142
<i>Kóka György</i> : Új sajtótudományi és antikvárius folyóirat	143

SZEMLE

A magyar felsőoktatás évszázadai. Szerk. Kardos József. Bp. 2000. (<i>Fabó Edit</i>)	144
Szent Biblia, az az Istennek Ó és Új Testamentomanac prophetac es apastoloc által megíratott szent könyvei... Hasonmás formában kiad. Ötvös László. Debrecen, 1998. – Magyar Biblia Avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló teljes Szent Írás a Magyar Nyelven. ... Hasonmás formában kiad. Ötvös László. Debrecen, 2000. (<i>Monok István</i>)	146
Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi Vénus. Kiad. Jankovics József, Nyerges Judit. Bp. 1998. (<i>Varga Imre</i>)	148
Životopis a přehled pracovních výsledků úplná bibliografie. Univ. Prof. PhDr. Richard Pražák. Brno, 2000. (<i>Fried István</i>)	149
Tatai-Baltă, Cornel: Gravorii în lemn de la Blaj (1750–1830). Blaj, 1995. – Tatai-Baltă, Cornel: Pagini de artă românească. Blaj, 1998. (<i>V. Ecsegy Judit</i>)	150

SOMMAIRE

<i>Kókay, György</i> : Magyar Könyvszemle (La Revue du Livre Hongrois) a 125 ans	1
<i>Tóth, Péter</i> : Un saint byzantin en Hongrie, un saint hongrois à Byzance. Le culte de Saint Démétrius en Hongrie	3
<i>Gerics, József – Ladányi, Erzsébet</i> : Les actes „miraculeux” de Saint Ladislas dans nos chroniques	20
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : La mort énigmatique de Louis II., roi de Hongrie. II.	33
<i>Márza, Jacob</i> : Drucksachen aus den Niederlanden (des XVI-ten Jahrhunderts) in der Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia	67
<i>Bálint, Gábor</i> : Les procès „à un pengő” des maisons d’édition Palladis, Athenaeum et Nova en 1936.	83

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprémy, László</i> : Suppléments au Missale franciscain de l’époque des Árpád, conservé à Assisi	100
<i>Holler, László</i> : Un chant de János Baranyai Decsi de 1597	101
<i>Eredics, Péter</i> : Les livres hongrois du professeur Johannes Cloppenburg	112
<i>Szabó, Ágnes</i> : Les lettres de Péter Bod à Gedeon Ráday	117
<i>Fehér, Katalin</i> : L’activité dans le domaine de l’institution publique de Sámuel Tessedik et la presse	126
<i>Rozsondai, Rita</i> : Les calendriers de l’imprimerie Streibig de Győr au XVIII ^e siècle	132
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Trois dons de livre d’András Fáy avec ses dédications autographes	138

CHRONIQUE

<i>Monok, István</i> : Quelques idées sur la bibliothèque. La Bibliothèque de l’Académie des Sciences de Hongrie a 175 ans	140
<i>Földvári, Sándor</i> : Lajos Antalóczi (1947–2000)	142
<i>Kókay, György</i> : Une revue nouvelle de la science de la presse et des libraires-antiquaires	143

REVUE

Les siècles de l’instruction supérieure hongroise. Réd. par József Kardos. Bp. 2000. (<i>Fabó, Edit</i>)	144
Szent Biblia, az az Istennek Ó és Új Testamentomanac prophetac es apastoloc által megíratott szent könyvei... (La Sainte Bible...) Éd. facs. par László Ötvös. Debrecen, 1998. – Magyar Biblia Avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló teljes Szent Írás a Magyar Nyelven. ... (La Bible Hongroise...) Éd. fasc. par László Ötvös. Debrecen, 2000. (<i>Monok, István</i>)	146
Gyöngyösi, István: Márssal társolkodó Murányi Vénus. (La Vénus de Murány s’entretenant avec Mars.) Éd. par József Jankovics, Judit Nyerges. Bp. 1998. (<i>Varga, Imre</i>)	148
Životopis a přehled pracovních výsledků úplná bibliografie. Univ. Prof. PhDr. Richard Pražák. Brno, 2000. (<i>Fried, István</i>)	149
Tatai-Baltă, Cornel: Gravorii în lemn de la Blaj (1750–1830). Blaj, 1995. – Tatai-Baltă, Cornel: Pagini de artă românească. Blaj, 1998. (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	150

112 92 5 9

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

1876–2001

117. ÉVFOLYAM

2001

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

117. ÉVFOLYAM 2001. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratok 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelkezhet a korrekúra visszaküldésével egy időben.

KATALIN KEVEHÁZI

Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn*

Die 1502 in Wittenberg gegründete Universität nahm in den ersten fünfzehn Jahren ihres Bestehens keine hervorragende Stellung unter den deutschen Universitäten ein. Ab 1517 wurde sie aber plötzlich weitbekannt und berühmt.¹ Das ist wohl in erster Linie Luther zu verdanken. An der Universität waren aber auch andere namhafte Vertreter der Reformation tätig, denen ebenfalls eine wichtige Rolle in der Verbreitung und Weiterentwicklung der lutherischen Lehre zukam.

Einer der wirkungsvollsten unter diesen war Philipp Melanchthon, der im August 1518 seine Antrittsrede an der Universität hielt, wo er dann bis zu seinem Tode im April 1560 arbeitete. Nicht zu unrecht wurde er Praeceptor Germaniae genannt, weil im Mittelpunkt seiner Tätigkeit fortwährend die humanistische Umstrukturierung der Studien stand.² Seine Vorlesungen und Exegesen, die er an der Universität bzw. in seinem Haus hielt, zogen viele Studenten aus Deutschland und dem Ausland nach Wittenberg an.

Auch zahlreiche ungarische Studenten wurden an der Universität Wittenberg immatrikuliert. Sie studierten früher in Wien, Krakau und Padua in größerem Ausmaß. Mit der Verbreitung der Reformation gingen immer mehr Studierende an deutsche Universitäten, in der ersten Hälfte des Jahrhunderts meistens nach Wittenberg. Die ungarischen Studenten, die dort studiert hatten, gründeten dann die ersten protestantischen Schulen in Ungarn und wurden Lektoren und Rektoren in diesen Schulen. Wittenberg blieb praktisch das ganze Jahrhundert über das Zentrum der protestantischen Priesterausbildung. Fast alle bedeutenden

* Dieser Aufsatz ist eine überarbeitete und erweiterte Fassung der 1984 schon auf ungarisch publizierten Studie. Die dort zum ersten Male veröffentlichten Melanchthon-Texte werden hier nicht nochmals veröffentlicht. Siehe KEVEHÁZI, Katalin: *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon. (Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn.)* In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. (Aufsätze zur Geschichte der lutherischen Reformation in Ungarn.)* Szerk./Hrsg. von Tibor FABINY. Bp., 1984. 165–180. (im folgenden: KEVEHÁZI 1984.)

¹ Die Geschichte der Universität Wittenberg betreffend siehe z.B.: *Bibliographie zur Geschichte der Universität Wittenberg.* [Nachdruck: ERMAN, Wilhelm: *Bibliographie der deutschen Universitäten.* T.2. Leipzig–Berlin, 1904. 1095–1158. Anhang: *Auswahlbibliographie zur Geschichte der Universität Wittenberg, Berichtszeitraum 1900–1977.* von H. HERRICHT. Halle (Saale), 1980].

² Aus der diesbezüglichen äußerst reichen Literatur siehe z.B.: PAULSEN, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichts.* Bd. 1. Leipzig, 1919. – HARTFELDER, Karl: *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae.* Berlin, 1920.

Vertreter der ungarischen Reformation kamen in der Stadt vor, es ist vielleicht keine Übertreibung zu behaupten, daß es sich hier um den Großteil der führenden Intelligenz des Jahrhunderts handelt.³

Nach Lampe sollte der erste ungarische Student, Gergely Szentantali, der später in Tordafalva (Komitat Baranya in Südungarn) diente, ziemlich früh, 1521 an der Universität Wittenberg immatrikuliert haben.⁴ In der Matrikel der Universität ist er jedenfalls noch nicht zu finden. In den darauffolgenden Jahren finden wir aber laufend Eintragungen neben den Studentennamen, die auf ungarische Abstammung hindeuten, wie „Pannonicus“, „Ungaricus“, „Transsylvanus“ und dergleichen, und zwar ungefähr fünfzig bis zum Tode Melanchthons. Ein Teil dieser Studenten dürfte auch mit dem Praeceptor in Kontakt getreten sein. Wir wissen zum Beispiel, daß Melanchthon sonntags lateinische Exegesen für jene Studenten hielt, die der deutschen Sprache nicht genügend mächtig waren. Darüber hinaus lud er viele von seinen Studenten zu sich zum Essen ein. Unter den eingeladenen müssten aller Wahrscheinlichkeit nach auch Ungarn gewesen sein; darüber berichtet Melanchthon selbst in einem Brief.⁵ Er gab mehreren von seinen Studenten Empfehlungsschreiben, als jene heim- bzw. fortgingen. Ein solches Empfehlungsschreiben an Tamás Nádasdy⁶ erhielt János Drugnetius am Ende seiner Studien, oder József Pesti Macarius bekam auch eines an Bucer in Straßburg.⁷ Melanch-

³ Die Namenliste der immatrikulierten Studenten enthält die Matrikel der Universität. Siehe die moderne Ausgabe: *Album Academiae Wittebergensis etc.* Leipzig-Halle, 1841–1934. Bd. 1–5. Zu den Ungarn betreffenden Angaben in vgl.: BARTHOLOMIADES, J. D.: *Memoria Ungarorum, qui in alma condam Universitate Vitebergensi (...) studia (...) confirmarunt.* Pesthini, 1817. FRANKÓI (FRANKL), Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp. 1873. 288–319. RÉVÉSZ, Imre: *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig*, = Magyar Történelmi Tár VI. 1859. 205–230.

⁴ LAMPE, Friedrich Adolph: *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transsylvania etc.* Trajecti ad Rhenum 1728. 663: (Nach Mihály Sztárai) „Secundus a Sztarino Reformator fuit in Partibus Eszekianis juxta Dravum fluvium, Tordafalvae (...) Gregorius ab Oppido Sancti Antonii (Ungarica: Szent Antali Gergely) discipulus quondam Philippi Melanchthonis Wittebergae, Anno 1521.“ Neue Fachliteratur zu diesem Themenkreis: SZABÓ, András: *Ungarische Studenten in Wittenberg 1555–1592.* In: *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert.* Hrsg. von András SZABÓ. Bp., 1999, Calvin Verlag (Kálvin Kiadó). 154–168.

⁵ Der Brief wurde am 18. August 1544 datiert. Veröffentlicht: *Corpus Reformatorum.* Bd. 1–28. *Melanchthonis Opera.* Ed. C. G. BRETSCHNEIDER, H. E. BINDSEIL. Halle, 1834–1860 – (weilers: CR–Bd. V. 467. No. 3014).

⁶ CR Bd. VIII. 512–513. No. 5818. – RIBINI, Johannes: *Memorabilia augustanae confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III. Posonii, 1757* – (weilers: RIBINI I. – 504–505).

⁷ Der Brief wird von Endre Zsindely erwähnt: *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai, A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve.* Bp. 1967. 62. Über das Leben von József Pesti Macarius siehe: RITÓOKNÉ SZALAY, Ágnes: *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Jozsephus Macarius.* = Acta Classica Univ. Scient. Debrecen. IV. 1968. 107–117.

thon blieb mit mehreren ungarischen Studenten auch nach ihrer Heimkehr im engen Kontakt.⁸

Die Erforschung der ungarischen Beziehungen Melanchthons wird seit langem als einer der Schwerpunkte der ungarischen Kulturgeschichtsschreibung behandelt. Diese Arbeit vermag schon bedeutende Ergebnisse vorzuweisen. Bei der Analyse der ungarischen Rezeption Melanchthons muß man zahlreiche Quellentypen beachten. Seine theologische Nachwirkung kann erst durch das anspruchsvolle Durchlesen der Predigtbände der Reformatoren gewertet werden. Ein Großteil der Unterrichtspläne im Ungarn des 16. Jahrhunderts wurde aufgrund bzw. mit der Übernahme des Schulsystems des Praeceptor erstellt. Wichtige Quellen sind dabei seine Briefe¹⁰ sowie seine Eintragungen in den Büchern von einigen seiner Studenten. Obwohl solche Autographen, die in Ungarn vorzufinden sind, nicht immer auf ungarische Beziehungen hinweisen, die Verzeichnung und Untersuchung dieser Texte gehört aber auch organisch zur Melanchthon-Forschung.

Die Absicht dieses Aufsatzes ist die Darstellung der ersten Ergebnisse dieser Arbeit. Es wird jedenfalls nicht darauf verzichtet, in einer späteren Forschungsphase den Gesamttext aller in ungarischen Beständen aufbewahrten Melanchthon-Autographen in einer selbständigen Publikation herauszugeben. Diesmal werden nur die bis jetzt gefundenen und aufgearbeiteten Melanchthon-Texte aufgelistet.**

I. Briefe

I.1. Der bereits mehrmals publizierte Brief Melanchthons, der im Oktober 1537 auf Bitte von Mátyás Dévai Bíró an Tamás Nádasdy geschrieben wurde, gelangte in das Evangelische Nationalarchiv (Evangélikus Országos Levéltár).¹¹ Dévai ließ sich 1529 an der Universität Wittenberg immatrikulieren, wo er mit Melanchthon engen persönlichen Kontakt aufnahm. Noch zweimal (1537 und 1541) suchte er Wittenberg wieder auf. In einem Brief, der während seines

⁸ Zu diesen Beziehungen siehe: FRAKNÓI, Vilmos: *Melanchthon és magyarországi barátai*. Bp. 1874.

⁹ Als eien Zusammenfassung siehe: BORZSÁK, István: *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1965. 433–446.

¹⁰ Es wird gerade an der kritischen Ausgabe der Briefe Melanchthons gearbeitet: *Melanchthons Briefwechsel*. Kritische und kommentierte Ausgabe Hrsg. von Heinz SCHEIBLE. Stuttgart, 1980.

** Bemerkung der Redaktion: Ein neuer Fund wird eben in diesem Heft veröffentlicht (KOLLÁROVÁ, Ivana: *Philipp Melnachthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava*.)

¹¹ Signatur: I. A. 2/4f; zur Zeit ist es an der ständigen Ausstellung des Evangelischen Nationalmuseums. Nur eine spätere Kopie ist uns zugänglich (I.A.2./1/VIII/); Veröffentlicht: CR. Bd. III. 417–418. No. 1613 – RIBINI I. 40–41. – Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (im folgenden: PEIL), 1860. 398–399. Dargelegt von BALÁZS, János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 157–158.

zweiten Besuches geschrieben wurde, berichtet er dem Praeceptor darüber, daß Nádasdy eine Schule in Sárvár (Ungarn) gegründet hatte. Aus diesem Anlaß begrüßt Melanchthon dem ungarischen Aristokraten und empfiehlt ihm am Ende des Briefes zwei Studenten von ihm, namens Mátyás Dévai Bíró und János Sylvester.

I.2. Noch ein weiterer Brief von Melanchthon wird in dem Evangelischen Nationalarchiv aufbewahrt. Dieser wurde später, im August 1555 an den Stadtrat von Bártfa (heute: Bardejov in der Slowakei) geschrieben. In diesem Brief empfiehlt Melanchthon dem Stadtrat einen seiner Studenten, Samuel Scherer, der in Bártfa geboren war und sich 1554 an die Universität Wittenberg einschreiben ließ, als einen hervorragenden und kultivierten Mann, der seiner Heimat dienstlich sein könnte: „Obsecro, ut virum honestum et eruditum Salomonem qui patriae utiliter servire poterit, non deseratis“.¹²

I.3. Károly Harmath fand in der Handschriftensammlung des Preßburger Evangelischen Lyceums (Velka teologicka kniznic, Bratislava) den Weihbrief von Erasmus Crossensky vom 25. Dezember 1559, der von Melanchthon ausgefüllt wurde.¹³

II. Eintragungen in den Büchern

II.1. Sámuel Németh und Károly Karner publizierten diejenigen Eintragungen, die von Melanchthon stammen, bzw. auf ihn zurückzuführen sind, die in den Büchern des Evangelische Lyceums Sopron (Ödenburg, Ungarn) vorliegen.¹⁴

Auf Deckel I. des Psalmenkommentars¹⁵ von Johannes Bugenhagen trug ohne Zweifel Melanchthon einen Satz des ersten Korintherbriefes ein: „Fundamentum aliud poni non potest praeter id quod positum est, quod est Christus Jesus“. Die Stellenangabe ist jedenfalls falsch: Melanchthon schrieb 1 Tim 3 statt 1 Kor 3,11, was wahrscheinlich ein Fehler ist.

Auf Deckel II. verzeichnete eine andere Hand ein Gedicht Melanchthons, und zwar eine Paraphrase des Davidliedes im 17. Kapitel des ersten Chroniknbuches. Der Praeceptor führte dieses Lied am 16. Februar 1560, an seinem letz-

¹² Signatur: I. A. 24/4(6). – Veröffentlicht: PEIL 1860. 424–425.

¹³ HARMATH, Károly: *A pozsonyi evang. lyceum kéziratgyűjteményének ismertetése*. 2. közl. = *A pozsonyi ág. hiv. ev. főiskola értesítője az 1878/79-i tanévről*. Pozsony, 1879. 3–35. Das Dokument ist auch im CR.: Bd. IX. 997. No. 6890.

¹⁴ KARNER, Károly: *Melanchthoniana aus Ungarn*. = *Archiv für Reformationsgeschichte* 1964. 66–70. Die Abhandlung von Sámuel Németh erschien zwar früher (*Keresztyén Igazság* 1936. 175.), Károly Karner publizierte aber auch die von ihm herausgegebenen Texte wieder.

¹⁵ *Joannis Pomerani Bugenagii in libros Psalmorum interpretatio*. Basileae, 1524. Signatur: Lb 220.

ten Geburtstag, vor seiner Hörerschaft auf – vermutlich als Antwort auf das an ihn gerichtete Loblied.¹⁶

II.2. Es ist ebenfalls eine Eintragung von Melanchthon auf Deckel I. und auf dem Vorsatzblatt des Kolligats 'Le 442' vom Soproner Lyceum zu lesen. Der deutschsprachige Text blieb zwar undatiert, soll aber nach 1558 entstanden sein, denn das Exlibris bezeugt, daß der erste Besitzer („H. R.“) das Kolligatum in jenem Jahr binden ließ. Dieser Band kam wahrscheinlich noch im 16. aber spätestens im 17. Jahrhundert nach Sopron.

II.3. Károly Karner und Jenő Sólyom machten das Autograph bekannt, das in einem Plinius-Band in der Széchényi Nationalbibliothek zu finden ist. Der Text selber, der zwei griechischen Distichonen und einen kurzen lateinischen Hochzeitsglückwunsch beinhaltet, wurde auf den Deckel II. geklebt. Darunter steht ein Ausschnitt aus dem Auktionskatalog der Lantos-Altbuchhandlung mit dem Faksimile der Handschrift und deren Transkription. Der Umstand, daß die Melanchthon-Handschrift auf diese Weise (auf den Umschlag geklebt) verblieb, verstärkt die Wahrscheinlichkeit, daß dieser Text ursprünglich nicht in diesem Band enthalten war.¹⁷

II.4. Eine eigenhändige Eintragung Melanchthons ist auch in einer Bibel aus Lyon zu lesen, die in der Universitätsbibliothek Budapest steht.¹⁸ Der ehemalige Besitzer des Buches war György Csirke, eine bisher wenig bekannte Person der Reformationsgeschichte Ungarns. Zuerst hat uns Jenő Sólyom auf seine Person und Schaffen aufmerksam gemacht. Die ihn betreffenden Angaben wurden dann von Ágnes Ritoók-Szalay in einer Abhandlung unter Hinweis auf die oben erwähnte Bibel mit der Signatur, zusammengefaßt.¹⁹

Nach seinen Studien in Wien ließ sich György Csirke 1559 an der Universität Wittenberg inskribieren. Das Empfehlungsschreiben, das Zsigmond Gyalui an Melanchthon schrieb, ist uns bekannt. Er geht davon aus, daß der Junge in Wittenberg Jura studieren wollte.²⁰ Der ungarische Student hielt sich zum Zeitpunkt des Todes von Melanchthon, im April 1560, noch in Wittenberg auf. Er selbst verabschiedete sich mit einem Gedicht von seinem Meister, der, wie er schrieb („Tu praeceptor eras, tu meus hospes eras“) nicht nur sein Lehrer, sondern auch sein Gastgeber war.

¹⁶ Es sind mehrere Varianten dieser Paraphrase bekannt, wie z.B.: CR. Bd. X. 648. No. 332.

¹⁷ Dieser Band: *C. Plinii Secundi Historiae mundi Libri XXXVII*. Basileae 1545, Frobenius; Signatur: Fol. Lat. 4490. – Zur Eintragung und zum Band: KARNER, Károly-SÓLYOM, Jenő: *Ein wiedergefundenes Melanchthon-Autograph*. = Magyar Könyvszemle (im folgenden: MKsz) 1970. 214–218.

¹⁸ *Biblia Sacra ad optima quaeque veteris, vt vocant, translationis exemplaria summa diligentia, parique fide castigata*. Lvgdvni, 1558., Signatur: Bp. EK M 342.

¹⁹ RITOÓKNÉ SZALAY, Ágnes: *Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa*. = Diakónia 1980/2. 15–21. Das erwähnte Gedicht von György Csirke hat sie in dieser Abhandlung publiziert.

²⁰ Veröffentlicht: BAUCH, Gusztáv. *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon, a XVI-ik században*. Zweiter Teil. = Történelmi Tár 1885. 538.

Die Eintragung des Praeceptors steht (gemeinsam mit den Empfehlungsschreiben von anderen Professoren)²¹ auf dem Vorsatzblatt der Bibel: Es gibt auf dem 5. recto einen zehnzeiligen hebräischen Text, dann mit dem Vermerk „id est“ seine lateinische Übersetzung, die auf dem 6. Folio weitergeht. Die Auslegung des hebräischen Textes ist nicht einfach. Es wurde zwar von Melanchthon mit Quadratschrift eingetragen, die Interpunktion fehlt aber völlig. Der erste Satz, die Worte von Tanaida über Gott, zeigen an, daß er ein Zitat aus dem Talmud ist. Der Text selbst ist eine apokalyptische Epochenaufgliederung, die in der damaligen Geschichtsschreibung wieder Beliebtheit erlangte. Danach sollen von der Schöpfung bis zum Weltuntergang sechstausend Jahre vergehen, die sich auf drei, jeweils zweitausend Jahre lange Epochen aufteilen lassen: Die erste ist die gesetzlose Leere („Inane“), die von der Zeit des Gesetzes („Lex“) aufgelöst wird, während die letzte Epoche dem Messias und dem Evangelium angehört („Dies Messiae“). Diese dritte Periode wird aber wegen der Sünden der Menschen wesentlich verkürzt. Die Eintragung entstand 1560, also „5522 Jahre nach der Schöpfung“, wie Melanchthon die Datierung dem Textinhalt entsprechend ergänzt.²²

Der Band gelangte wenig später nach Ungarn. György Csirke schenkte ihn zum Neujahr 1560 an den Sohn des Vizekönigs Tamás Nádasdy, Ferenc, wie es aus der autographen Widmung hervorgeht: „Illustrissimi Domnini Comitis Thomae De Nadasd Palatinj et Viceregis Hungariae filio Illustri ac Generosissimo Domino Francisco Nádasdj Palatinidj Domino et patrono obseruandissimo, in auspicio noui annj 1560. Georgius Albany a Chyrke Viteberga dono mittit.“

Ein paar Jahre später 1562 berichtet eine Eintragung von Michael Armpruster über den Tod und die Beerdigung des Grafen Tamás Nádasdy im September gleichen Jahres in Egervár (Ungarn). Die Person Armprusters konnte bisher noch nicht genau identifiziert werden. Er muß aber möglicherweise ein Gutsverwalter oder sonstiger Bediensteter der Familie Nádasdy gewesen sein, denn er nennt Nádasdy „Gnädiger Herr“ („Dominus meus gratiosissimus“) und dieser Vermerk wurde in dem Familienbesitz, „in Arcae Kappw“ (Kapuvár, Ungarn) datiert.²³

Auf den letzten Seiten des Buches finden wir noch eine interessante Eintragung: „Mynt Isten Akarya 1577 Gesty Ferentz Manu propria“. Das Buch war

²¹ Auf Deckel I. sind noch Eintragungen von Georg Maior, Joachim Camerarius und Paul Eber zu finden. Für Melanchthon siehe: KEVEHÁZI 1984. 174.

²² Vgl. dazu: MENCKE-GLÜCKERT, E.: *Die Geschichtsschreibung der Reformation und Gegenreformation*. Osterwieck/Harz, 1912. Dieser geschichtsphilosophische Satz wird von Melanchthon auch in anderen Eintragungen formuliert. Siehe: CR. Bd. VII. 715–716. No. 4837. und Bd. IX. 416. No. 6431. Hier möchte ich mich bei György Benyik, Lehrer an der Theologischen Hochschule Szeged, für die Hilfe bei der Auslegung des hebräischen Textes bedanken.

²³ ÁKOS SZALAY publiziert einen Brief von Michael Armpruster: *Négy száz magyar levél a XVI. századból*. 1504–1560. Pest, 1861. 372–373.

damals schon vermutlich im Besitz des Feldherrn Ferenc Geszti. Danach ist nur eine einzige datierte Eintragung auf dem Titelblatt des Buches zu finden: Es wurde 1702 in den Katalog vom Ordenshaus der Jesuiten aufgenommen.

II.5. In der Handschriftensammlung der Széchényi Nationalbibliothek wird ein Exemplar vom *Calendarium Historicum* des Paul Eber (herausgegeben 1550 in Wittenberg) aufbewahrt. Auf einem der Vorsatzblätter können wir die Handschrift Melancthons lesen. Das eingetragte Gedicht wurde von Zoltán Császár samt Photokopie des Textes veröffentlicht.²⁴ Das erste Distichon dieses Gedichtes war bereits früher bekannt: Auch das Gedicht mit dem Titel „De lectione historiarum“, das im *Corpus Reformatorum* ebenfalls publiziert wurde, fängt damit an.²⁵

Das Buch wurde, wie es sich vom Exlibris erschließen läßt, 1550 von seinem ersten Bersitzer in einen mit Schnallen versehenen Ledereinband einbinden lassen. Über der Jahreszahl auf dem Deckel sind die Buchstaben „P. G.“ zu lesen, auf dem Titelblatt steht – leider stark durchgestrichen – der Name „Petrus G[?]bach“. Wir wissen also nicht, wem der Kalender ursprünglich gehörte. Ebenfalls ist es uns nicht bekannt, wer der gewisse „Steffan Seyberlich“ war, der das Buch – nach der anonymen Eintragung auf einem der Rücksatzblätter – 1552 als Geschenk aus Wittenberg geschickt haben sollte. Dieses letztere Datum bestätigt nur so viel, daß das betreffende Autograph Melancthons aus dem Zeitraum zwischen 1550 und 1552 stammt, es ist uns aber unbekannt, wohin der Band damals gelangte. Dem Vermerk auf dem Titelblatt „Collegii Jaurinensis Societatis Jesu Cathalogo Inscriptus 1663“ zufolge sollte er bereits Mitte des 17. Jahrhunderts in Ungarn gewesen sein: Er wurde nämlich in den Katalog der Jesuitenbibliothek in Győr (Raab) aufgenommen.

II.6. Gyula Moravcsik fand in der Teleki Téka von Marosvásárhely (heute: Târgu Mureş, Rumänien) die reichlich verzierte Buchtafel aus dem frühen 16. Jahrhundert, auf deren Rückseite einige eigenhändig geschriebenen Zeilen von Melancthon zu lesen sind.²⁶ Wie es bereits vom Titel der fünfundzwanzig Zeilen lange Eintragung („Ex Nicephoro descriptio figurae Christi“) andeutet, ist der Text die Kopie vom Christus-Portrait, das im ersten Kapitel des Werkes vom byzantinischen Kirchengeschichtsschreiber Nikephoros Xantopulos beschrieben wurde. Die Tatsache aber, daß dieses kirchengeschichtliche Werk in griechischer Sprache zuerst 1630 gedruckt erschien, läßt die Vermutung zu, daß Melancthon bei der Niederschreibung des Zitates eine Handschrift benutzte, die zur lateinischen Ausgabe von 1551 gefertigt wurde. Jener Handschrift lag aber wahrscheinlich das einzig bekannte Manuskript vom Werk des Nikephoros

²⁴ CSÁSZÁR, Zoltán: *Melancthon kéziratosa verse az Országos Széchényi Könyvtárban.* = MKSz 1940. 170–171. Signatur: Oct.Lat. 706. Melancthons Text: KEVEHÁZI 1984. 174.

²⁵ CR. Bd. X. 629. No. 290.

²⁶ MORAVCSIK, Gyula: *Un fragment de l'histoire ecclesiastique de Nicéphore Xanthopulos copié par Philippe Mélancthon.* In: *Studia Byzantina.* Bp. 1967. 414–418.

zugrunde, das heute in der Österreichischen Nationalbibliothek (Wien) aufbewahrt wird und aus der Corvina-Sammlung stammt.

II.7. Das Christus-Portrait von Nikephoros taucht noch einmal unter den ungarischen Melancthon-Autographen auf: in den großen Protestantenbibliothek von Sárospatak liegt die schön gestaltete Baseler Bibel vor, in der ich denselben Text (ebenfalls mit Melanchthons Handschrift) gefunden habe.²⁷ Der Titel der Eintragung weicht zwar förmlich von dem von Marosvásárhely ab („Descriptio Figurae corporis Domini nostri Ihesu Christi. Ex Nicephoro Constantianopolitano“), der eigentliche Text ist aber damit fast völlig identisch damit. Melancthon sollte also beide Male dasselbe Manuskript als Ausgangspunkt benutzt haben.

Die Frage ist schwer zu beantworten, wie der Band, der die Eintragung beinhaltet, nach Ungarn gelangte. Nach dem Super ex libris habe der erste Besitzer „M. W.“ das Buch 1552 einbinden lassen. Von ihm können wir nichts mehr vom Band erfahren,²⁸ genau so, wie von den anderen Namen, die die übrigen Eintragungen beinhalten. Auf dem Verso des Titelblattes ist ein Begrüßungsgedicht an einen gewissen „Tettelbachius“ zu lesen, dessen Autor „Georgius Khamper de Scharfenek“ ist. Eine einzig sichere Angabe haben wir nur zur Geschichte des Bandes: Er war laut Vermerk auf dem Titelblatt 1692 bereits in Ungarn, in jenem Jahr wurde er nämlich in den Katalog der salvatorischen Franziskaner in Preßburg (Pozsony, heute: Bratislava, Slowakei) eingetragen.

II.8. In der Handschriftensammlung der Zetralbibliothek der Universität Szeged, im Nachlaß von Béla Szádeczky-Kardoss machten wir die Notizen und die Photokopie ausfindig, die von Szádeczky-Kardoss in der Bibliothek der Protestantenkollegium in Klausenburg (Kolozsvár, heute: Cluj Napoca, Rumänien) gemacht wurden. Das Buch, von dem die Aufnahme gefertigt wurde, ist die Ausgabe der Briefe des Jacobus Sadoletus in Lyon 1550. Der Eintragung auf dem Titelblatt folgend soll es an der Wende des 17. und 18. Jahrhunderts in die Bibliothek des Klausenburger (Kolozsvár, Cluj Napoca heute in Rumänien) Protestantenkollegiums einhergegangen sein.²⁹ Die beiden anderen Possessoreintragungen in dem Bande (super ex libris: „S+S 1552“ und auf dem Schmutztitel-Verso das zweifelhafte „M[arcus? oder Martinus?] Fron[ius?] 1667“) ver-

²⁷ *Divinae Scripturae Veteris ac Novi Testamenti (...)* Basilae, 1545. Hier möchte ich mich bei Imre Czeglé und bei den Mitarbeitern der Bibliothek in Sárospatak für die Möglichkeit des Fotografierens und der Publikation der Eintragung bedanken. Die Zeilen Melanchthons sind auf der Innenseite des Deckels und auf dem Recto des Vorsatzblattes zu lesen (KEVEHÁZI 1984. 174–175.) Auf dem Verso steht die Schrift von Paul Eber ebenfalls aus 1552, sowie ein kurzes Zitat von Basilius. – Zu einer weiteren Variante der Melancthon-Eintragungen vgl. CR. Bd. IX. 1083–1084. No. 6965.

²⁸ Bemerkung der Redaktion: Melchior Weidmann war vermutlich ein Schüler von Melancthon. Siehe den Aufsatz von Ivona KOLLÁROVÁ in diesem Heft: *Philipp Melancthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bartislava*.

²⁹ *Iacobi Sadoleti, episcopi Carpentocrati, s. r. e. cardinalis epistolarum liber sexdecim*. Lugduni, 1550, Seb. Gryphius. Heutige Signatur: R 80 493. Melancthon's Text: KEVEHÁZI 1984. 175.

raten kaum etwas über die Vorgeschichte des Buches. Wir wissen auch nicht genau, wann und an wen Philipp Melanchthon die Zeilen auf den Deckel und das Schmutztitel-Recto schrieb, die zweifelsohne von ihm stammen.

Die Eintragung besteht aus zwei Abschnitten und beide loben die Redekunst. Melanchthon selbst gibt seine Quellen an, die Zitate sind aber nicht wortgetreu. Wir fanden jedenfalls keine Parallele zum ersten Satz im Platondialog *Phaidros*, der die Theorie der Beredsamkeit behandelt. Der zweite Teil ist die Paraphrase der Verse 169–173. im VIII. Lied der *Odyssee*.

II.9. Der Band mit der Signatur 30.095 der Agramer National- und Universitätsbibliothek (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb) enthält das Melanchthon-Werk *Loci praecipui theologici*, das 1556 in Leipzig herausgegeben wurde. Der erste Besitzer des Buches, der auf dem Titelblatt den Namen „Andreas Gäller Styrius“ vermerkte, kaufte es 1558. Er ließ es sogar – nach Zeugnis vom super ex libris, das auf dem Einband aus dem 16. Jahrhundert steht – noch im selben Jahr einbinden. Vom Possessor wissen wir noch, daß sein Name mit dem Prädikat „Nobilis“ am 16. August 1558 in die Matrikel der Universität Wittenberg eingetragen wurde.³⁰ Aus dem darauffolgenden Jahr 1559 stammen die Zeilen, die – wahrscheinlich auf seine Bitte – vom Autor des Bandes auf die Vorsatzblätter geschrieben wurden. Das Gedicht Melanchthons, das aus neun Distichonen besteht, ist (wie schon der Titel: „De dicto. Non potest sibi homo sumere quidquam nisi datum sit ei a Deo“ zeigt) die Paraphrase von dem bekannten Satz Johannes des Täufers.³¹ Eine andere Variante der Gnome ist uns schon aus dem *Corpus Reformatorum* bekannt. Der Unterschied zwischen den beiden Varianten resultiert aus der Abweichung der 8. und der abschließenden Verse.³² Eine weitere Version der Paraphrase ist in einem Kolligat in Dresden zu finden. Der Text weicht von dem Agramer nicht wesentlich ab: die erstere ist nur um ein Distichon kürzer. Sie wurde unlängst von Robert Stupperich bekanntgemacht.³³

Es gibt noch eine Eintragung im Band: Ein Besitzer des Buches schrieb seinen Namen auf das Titelblatt ein halbes Jahrhundert später: „...Legitimus huius libri possessor est [?]ssus Chris[tophorus] Steinbach a Teuffenpach Anno Christi 1612“. In Ermangelung aller weiteren Angaben können wir nicht wissen, wie und wann das Buch nach Agram kam.

³⁰ *Album Academiae Wittebergensis*. Bd. 1. 349.

³¹ Joh 3,27. – Mihály Balázs und István Monok machten mich auf den Band und die Eintragung aufmerksam, darum gilt ihnen mein Dank. Text: KEVEHÁZI 1984. 176.

³² CR. Bd. X. 652. No. 341. Dergleiche Text ist in den Bänden zu lesen, die in dem Archiv des Hermannstädter Landeskonsistoriums (hier: II. 11.) sowie in der Bibliothek des Evangelischen Lyceum in Pozsony aufbewahrt sind (Bratislava in Slowakei) (hier: II. 12.)

³³ Der Band MELANCHTHON: *Responsiones ad impios articulos Bavaricae inquisitionis, Witebergae*, 1559 und das gleichzeitig und im selben Ort erschienene *Chronicon Charionis*. STUPPERICH, Robert: *Melanchthoniana inedita IV*. = Archiv für Reformationsgeschichte 1983/84. 61–74.

II.10. Die oktavo-Ausgabe von *Melanchthon Loci praecipui theologici*³⁴, die 1559 in Leipzig bei Valentin Papas Erben erschien und in der eine Eintragung von dem Reformator, ein Zitat jeweils von Augustin und Gregor von Nazianz, mit dem Datum 1560 zu lesen ist, steht heute noch in der Bibliothek des Brukenthalmuseums in Hermannstadt (Nagyszeben, heute: Sibiu, Rumänien). Der erste Besitzer des Buches war Franz Salicäus, Seelsorger in BIRTHÄLM, der von seinem Sohn Johann beerbt wurde. Nach Gustav Gündisch³⁵, der den Band entdeckte, bzw. die Melanchthon-Eintragungen publizierte, soll das Buch bereits im 18. Jahrhundert in die Hermannstädter Gymnasialbibliothek gelangt sein, von dort sei es zum heutigen Aufbewahrungsort gekommen.

II.11. Die Schriften- bzw. Bücherbestände von zahlreichen Pfarreien gelangten in das Archiv des Hermannstädter Landeskonsistoriums, das nach der politischen Wende 1989 errichtet wurde. Gemeinsam mit dieser Quellensammlung wurde auch das Werk von Martin Luther erhalten: *Tomus quartus omnium operum. (Praefatio Philippi Melanchthonis.) Wittebergae, per Johannem Lufft (VD 16. L 3418)*.³⁶ Früher Ledereinband mit Blindpress auf Holz, es wurde aber mit neuem Leder auf Papier restauriert. Bloß eine geringe Fläche des Deckels ist im originalen Zustand erhalten geblieben. Vermutlich hat den Band der erste Besitzer um 1553 einbinden lassen. Auch auf dem verso des hinteren Vorsatzblattes sind inhaltliche Verweise einer Hand aus dem 16. Jahrhundert zu lesen. Wir wissen also nicht, wer jener ungarische (vermutlich ein Siebenbürger Sachse) war, der mit den führenden Personen der Reformation den Kontakt aufnahm. Auf den Vorsatzblättern sind nämlich Eintragungen von Wittenberger Professoren aus dem Jahre 1553 zu lesen: Paul Eber, Johann Forster, Georg Maior, Johann Bugenhagen und Philipp Melanchthon trugen hier Vermerke ein. Die erste Hälfte des Melanchthon-Textes ist völlig identisch mit den Eintragungen in Dresden³⁷ und in Pressburg (II. 12.) und ist eine Variante derjenigen in Agram (II. 9.), die zweite Hälfte kann (mit einigen leichten Unterschieden) als Vorlage derjenigen in Budapest betrachtet werden (II. 4.):

De dicto Non potest sibi
homo sumere quidquam
nisi datum sit ei a Deo

³⁴ Bibliothek des Brukenthalmuseums in Hermannstadt (Nagyszeben, Sibiu) Sign. V. II, 461.

³⁵ GÜNDISCH, Gustav: *Franz Salicäus. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Siebenbürgens*. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung*. Festschrift für Bischof D. Dr. h. c. Friedrich Müller. Hrsg. von Franklin Clark FRY. Stuttgart, 1967, Evangelisches Verlagswerk. 204–219. über Melanchthons Autograph: 205–206.; Ders.: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Köln–Wien, 1987, Böhlau. 259–274.

³⁶ Mein besonderer Dank gilt dem Archivar Hans-Jürgen Binder, der mir den Band zur Verfügung stellte.

³⁷ STUPPERICH, Robert: *Melanchthoniana inedita IV*. = Archiv für Reformationsgeschichte 1983/84. 61–74.

Nullius est foelix conatus et vtilis vnqua(m)
 Consiliu(m) si non detq(ue) iuuatq(ue) Deus.
 Tunc iuuat ille aut(em), cum mens sibi co(n)scia recti,
 Mandati officij munera iusta facit.
 Et simul auxiliu(m) praesentj a numine Christi
 Poscit et expectat non dubitante fide.
 Sic precedet opus faustu(m) populisq(ue) tibiq(ue),
 Diriget et cursus Aura secunda tuos.
 Inuictamq(ue) Dei dextra(m) vix nulla repellat,
 Omnia cogentur cedere prona Deo.
 Ipso etiam quamuis Adamanti incisa feru(n)tur,
 Cum petimus, cedunt fata seuera Deo.
 Nec Deus est numen Parcarum carcere clausu(m),
 Quale putabatur Stoicus esse Deus.
 Ipse potest solis currus inhibere volantes,
 Ipse velut scopulos flumina stare iubet.
 Scriptu(m) manu Philippi

1552

Traditio Domus Eliae
 Sex milia Annor(um) Mundus
 Et postea destructio
 Duo millia annor(um) Inane
 Duo millia annor(um) Lex
 Duo millia annor(um) Dies Messiae
 et siqui anni ex his
 deeru(n)t, deeru(n)t propter
 peccata nostra quos
 multa su(n)t
 Scriptu(m) Anno Mundi 5516

II.12. Ergänzung der Redaktion: Siehe den Aufsatz von Ivona Kollárová in diesem Heft: „Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bartislava“.

III.

Im abschließenden Teil dieses Aufsatzes möchte ich noch über solche Melanchthon-Autographen berichten, die – alten Signaturen, Verweisen, Kopien zufolge – früher vermutlich in Ungarn waren, bisher konnten sie aber nicht ausfindig gemacht werden.

III.1. Obwohl mir die heutige Signatur unbekannt ist, jener Brief kann vermutlich in Käsmarkt (Késmárk, heute: Kežmarok, Slowakei) aufbewahrt sein, den Melanchthon am 12. Oktober 1553 an den Stadtrat schrieb. In diesem Brief empfahl er seinen Schüler, Paul Nicius aus Namslau zum Priesteramt, das er dann laut Protokoll bis Februar 1555 tatsächlich bekleidete. Der Brief wurde von Pál Križko publiziert, er kommt weiters noch im *Corpus Reformatorum*

vor; seine Abschrift ist in der Handschriftensammlung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zu finden.³⁸

III.2. Im Evangelischen Nationalarchiv ist die Kopie des Abschlußzeugnisses verwahrt, das für den aus Wittenberg eben heimkehrenden Ferenc Kun aus Eperjes (heute: Prešov, Slowakei) ausgestellt und auch von Melanchthon selbst unterschrieben wurde.³⁹ Die Kopie wurde für die Sammlung von Sámuel Dobai-Székely gefertigt, der Fundort des Original Exemplars ist heute unbekannt.

III.3. Es ist ebenfalls die Kopie eines Briefes, und zwar eines Empfehlungsschreibens von Melanchthon, in einem Exemplar von *Calendarium Historicum* von Eber in dem evangelischen Lyceum in Sopron aufbewahrt.⁴⁰ Der Praeceptor schickte diesen Brief zugunsten seines Schülers aus dem Komitat Túróc, Simon Jessenius, nach dem von Türken verheerten Ungarn. Der junge Ungar – der höchstwahrscheinlich Mitglied der Familie Jeszenszky aus Túróc war, aus der auch der spätere Professor in Wittenberg, János Jeszenszky (1566–1621) stammte – wurde 1555 Student in Wittenberg. Laut Brief trat er den Heimweg im April 1556 an. In seiner Heimat wurde er später Vizehauptmann des Komitats Trencsén, sowie Kanzler und Rat der ungarischen Stände und starb im Jahre 1592.⁴¹ Der Band, der die Eintragung enthält, gelangte am Ende des 16. Jahrhunderts nach Ungarn, zunächst in den Besitz von Johannes Faber, Pfarrer AB in Liptau (Liptó, heute: Liptov, Slowakei), dann seines Sohnes Matthias Fabricius. In den Bestand des evangelischen Lyceums kam er im Laufe des 19. Jahrhunderts als Teil der Glosius Stiftung.

III.4. In der Csaplovics Bibliothek in Felsőkubin (heute: Dolny Kubin, Slowakei) ist unter der Signatur 875 ein 1560 in Leipzig gedrucktes Exemplar des Werkes von Melanchthon *Corpus doctrinae Christianae* zu finden. Nach dem Katalog der Bibliothek soll dieser Band die eigenhändige Zueignung Melanchthons enthalten. „Honesto et erudito Ambrosio Stubnero dedit Philippus“.⁴² Ob dieses Schreiben tatsächlich ein Autograph ist, wissen wir nicht (unsere Mikrofilmbestellung ist nämlich ohne Antwort geblieben). Es wäre jedenfalls sehr wichtig, diese Eintragung mit anderen, mit Sicherheit von Melanchthon stammenden Notizen zu vergleichen. Der Praeceptor starb nämlich im April 1560,

³⁸ KRIZKO, Pál: *Melanchthon Fülöp levele, melyet 1553. október 12-én Körmöczbánya szab. kir. városához intézett.* Bp., 1897. /A Luther-Társaság kiadványai 27./ Ders.: *Ein Brief Philipp Melanchthons. Eigenhändig geschrieben an den Magistrat der kön. Bergstadt Kremnitz im Jahre 1553 nach Christo.* Bp., 1897. 23. CR. Bd. VIII. 162. No. 5482. RIBINI I. 152–153. Signatur der Faksimileausgabe: Tört. 2°281/I. 28.

³⁹ Signatur: I. A. 24/4 (7); es gelangte aus der Sammlung von Miklós Jankovich in das Evangelische Nationalarchiv (EOL). Das Zeugnis wurde 1558 datiert

⁴⁰ Jahr: 1564; Signatur: P93. Dargelegt von Károly KARNER (vgl. Anm. 13).

⁴¹ Zur Familie Jeszenszky: RUTTKAY, László: *Jeszenszky (Jessenius) János és kora.* 1566–1621. Bp. 1971. NAGY Iván: *Magyarország családai etc.* 5. köt. Pest, 1859. 336–343.

⁴² *Catalogus librorum impressorum saculi XVI. qui in bibliotheca Caploviciana in Dolny Kubin asservantur.* Ed. Jan SMETANA, Jozef TELGARSKY. Matica Slovenska 1981. 173.

es ist also nicht sicher, daß er den Band, dessen Impressum dasselbe Jahr angibt, noch hätte in seinen Händen haben können.

III.5. Zum Schluß seien diejenigen Ungarn betreffende Schreiben von Melanchthon erwähnt, deren weder die Originellen, noch ihre Fundorte bekannt sind. Die Redakteure des *Corpus Reformatorum* wußten aber von denen, und nahmen die zu den Werken Melanchthons auf. Da diese Schriften gesammelt und gut zugänglich sind, wird es hier auf ihre Darstellung verzichtet.

Als Schlußwort möchten wir noch einmal betonen, daß die eigentliche Absicht der Abhandlung nur die Auflistung war. Der Erwerb und die Verarbeitung der noch fehlenden Informationen erfordert eine weitere Forschung, deren Ergebnisse wir im Rahmen einer größeren Studie publizieren werden. Wir hoffen jedenfalls, daß die Forschungen, die die handschriftlichen Eintragungen in alten Büchern erschließen und die sich gerade im Aufwind befinden, auch zu diesem Quellentypus der ungarischen Melanchthon-Rezeption neue Beiträge liefern können. Hier möchten wir Frau Ágnes Ritoók-Szalay besonderen Dank aussprechen, die uns bei dieser Arbeit mit neuen Angaben und vielen Ratschlägen half.

KÖPECZI BÉLA

Casimir Freschot, az antikvitás és Magyarország

Olyan szerzőről szólok, aki a XVII. század végén és a XVIII. század elején olasz, francia és latin írásokkal széles visszhangot váltott ki a korabeli közvéleményben. Casimir Freschot 1640-ben Franciaországban született, 1663-ban Besançonban bencés szerzetes lett. Innen Rómába, majd Bolognába ment. 1689-ben Monte Cassinóban felszentelték. 1700-ban Franciaországba távozott és itt is halt meg 1720-ban.¹

Érdeklődése egyszerre fordult a földrajz és a történelem felé. Első munkáját 1671-ben jelentette meg, amikor lefordította franciára T. Tomassi Cesare Borgiáról szóló könyvét. Ezután foglalkozik Dalmácia történetével, Velencével és annak nemességével, Rómával és ostromával, Savojával és a fejedelem intrikáival, Firenzével, Genovával, Bajorországgal, Csehországgal, a bécsi udvarral, Magyarországgal, a francia kálvinizmussal, Angliával és a katolicizmus fennmaradásával, Utrechttel és az ottani béketárgyalásokkal, amelyeknek iratanyagát kiadja és 1450-től 1718-ig Európa-történettel. Írásait Bolognában, Velencében, Milánóban, Nápolyban, Kölnben és Utrechttben jelenteti meg.² A címek felsorolása is bizonyítja, hogy munkássága Európa nyugati és középső részét foglalja magába és rendkívül széles dokumentációra támaszkodik.

Mi köti tevékenységét az antikvitáshoz? Mint az antikvitás szerzői, ő maga is leírja az egyes országok vagy városok földrajzi környezetét. Amikor a múltat idézi, az annales műfajában ismerteti annak történetét. Az *Idea generale del Regno d'Ungheria*-ban a dedikáció Pliniust idézve mondja: „Historia quomodo descripta delectat.” Ez persze általános fogalmazás, mert nem tesz különbséget az annales és a historia között, mint az antik szerzők. A múltat illetően felhasználja a történeti forrásokat és a historiában újságokat és jelentéseket. Amikor a bécsi udvart írja le, kifogásolja, hogy a Habsburgok nem adnak ki újságot és nem foglalkoznak propagandával. A *Mémoires sur la Cour de Vienne* című 1705-ben megjelent munkájában ezt írja:

¹ *Dictionnaire de biographie française*. N. PRÉVOST és mások szerk. Paris, 1979, 14. köt. 930–931.

² Munkáit leírja a *Historia rei litterariae Ordinis Benedicti*. Szerk. M. ZIEGENBAUER. 4. köt. 1754, a 246-tól különböző számokon, a *National Catalogue of the National Library*. London, 1972. 185 köt. 5–7., *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1913. 55. köt. 217–219.

„Mindenesetre a fejedelmek a közönségnek az igazságról bizonyosságot és a köz számára levezetést kell, hogy adjanak, és e bizonyosság arról inkább jellemző, mert hiszen önmagukat igazolják és saját hasznukról szólnak.”³

Az antikvitáshoz kapcsolja a szerzőt a stílus gondossága, amely már nem latin, hanem barokkos olasz vagy francia.

Bennünket elsősorban a Magyarországgal foglalkozó könyvei érdekelnek, amelyek szorosan kapcsolódnak a XVII. század végének török elleni háborúhoz. Az első könyvet 1683 végén jelenteti meg Velencében és egy évvel később Bolognában. A címe: *Idea generale del Regno d'Ungheria*. A második kiadást Natale Coregucci Francesco Bendini Monténak ajánlja és itt említi az általunk már idézett Plinius-mondást. (1684. szeptember 8-án.) Az előszóban a szerző informálni akar: azt mutatja be, ami történt és nem azt, amit elképzelnek. Bécs ostromát írja le, amelyről számtalan megemlékezés szólt Itáliában és külföldön. Dicséri az isteni kegyelmet és a keresztények ellenállását és győzelmét. A bevezető után egy képet közöl, ahol két keresztény harcos összeölelkezik.

A munka a múltat illetően az annales műfajt alkalmazva fő forrása a latin nyelvű *Florus hungaricus*, amely 1663-ban és 1664-ben jelent meg Amsterdamban és Londonban. Ennek alapján mondja el, hogy a magyarok a szkíták, illetőleg a hunok rokonai, tehát „egy olyan vad és torzult nemzeté, amely a kapcsolatokat az emberiségtől eltérő jellemvonásokkal folytatta és alig tudta kifejezni magát.”⁴ A hunok Balambér vezetésével Valens császár idején szarvast üldözve jelentek meg a Fekete-tenger partján, majd a gótokat elűzve a Duna mentén telepedtek meg. Megemlékezik Attiláról és a catalaunumi csatáról, Itália előzönléséről. A magyaroknál leírja kalandozásait. Röviden elmondja az ország földrajzi helyzetét, dicséri földjét, folyóit, halait, gabonáját és borát s megállapítja: „è un paese favorito del cielo”.

Ezek után felsorolja a királyokat és a hozzájuk fűződő eseményeket. István királlyal kezdi, aki felvette a kereszténységet, kialakította az államot és az egyházat. Magyarországnak megszerezte Európa tiszteletét.⁵ Ismerteti a trónviszályokat és a különböző csatákat. I. Lászlóval kapcsolatban megemlíti, hogy uralkodása alatt történt István szentté avatása. II. András helyett Imrét említi és nem szól az Aranybulláról. Nagy Lajosról azt mondja, hogy igazságos király volt. Szól Mária királyné bebörtönzéséről, Zsigmond megválasztásáról s vele kapcsolatban említi a nikápolyi csatát, amelyet szerinte a franciák miatt veszítették el. Dicséri Hunyadi Jánost és török hadjáratait. Mátyásról azt állítja, hogy élete végén felesége biztatására „elpuhult”.⁶ II. Lajosnál megemlíti a mohácsi csatát,

³ En tout cas les princes doivent au public un témoignage et une déduction publique de la vérité et ce témoignage doit être d'autant plus éclatant qu'ils se justifient eux-mêmes et parlent pour leur profit. 206.

⁴ Nazione così selvaggia e diforme, il cui commercio si nudriva con maniere tote prive di caratteri dell'umanità, che appena potevano esprimerci. 2. (A bolognai kiadást idézem.)

⁵ Prese al nome Ungheria la stima e'l concetto nell'Europa. 7.

⁶ Vienne Matthias da Scrittori rimpovertato di qualche molitie sul fine degli anni. 25.

halálát és a kettős királyválasztást. Szerinte Zápolyát a protestánsok jelölték, Ferdinándot pedig „az igaz hitet védelmező nemesek”. Az első a törökhöz fordult segítségért, azok pedig megindultak Bécs ellen. Mint bencést, különösen érdeklő Martinuzzi György sorsa. Szolimán elfoglalja Budát s ebben a helyzetben Martinuzzi György egyeztetni akar a császárral, s itt említi Nadányi munkáját. Így emlékezik meg róla: „Elég azt mondani, hogy az ég és a föld könnyes hangon írták György védelmét, akinek a haláláért Ferdinándot sújtotta az egyház ítélete.”⁷ Ezek után kiemeli a török elleni császári hadjáratokat és megemlíti Zrínyi Miklós szigeti ellenállását. (Itt is említi a *Florust*.)

Vallás nélküli embernek tartja János erdélyi vajdát, aki szerinte meg akarta öletni Miksa császárt. Részletesen szól a 15 éves háborúról, de előbb megemlíti Báthory István erdélyi vajdát és lengyel királyt. Kezdetben dicséri Báthory Zsigmondot, de később elítéli lemondásait. Mihály vajda három fejedelemséget uralt és Bécsbe ment, de nem emlékezik meg haláláról. Bocskait úgy állítja be, mint aki védte a protestantizmust, és szól a bécsi békéről. Bethlent „Gábornak” hívja és megemlékezik a nikolsburgi, és I. Rákóczi Györggyel kapcsolatban a linzi békéről. II. Rákóczi György lengyel hadjáratát nem említi s zavarosan írja le a korabeli erdélyi viszonyokat.

Legrészletesebben Lipót uralkodásával foglalkozik s az első részben Gualdo Priorato *Historia di Leopoldo Cesare* (1670) és *Continuatione*-jére (1676) támaszkodik. Fő tétele: a vallásos császárral szemben jelentkeznek a jórészt protestáns magyarok, akik összefognak a törökkel Bécs ellen. A századközepi török hadjáratokban az olasz Montecuccolit emeli ki, s a szentgotthárdi csatában éppen csak megemlékezik a franciákról. Zrínyi Miklós nem fogadja el erődítményének lerombolását, követeli a magyar hadak felállítását és kapcsolatban áll külföldi hatalmakkal.⁸ Halálát vadászbalesetnek tulajdonítja. A vasvári békét a Hollandia ellen készülő francia háborúnak, és a magyarok „durezza”-jával magyarázza, akik nem voltak hajlandók ellenállni a töröknek. A Wesselényi-összeesküvés résztvevői le akarták tartóztatni a császárt, a törökhöz és a franciákhoz fordultak segítségért. Zrínyi Péter lánya a katolikus vallásra áttért I. Rákóczi Ferencnek lett a felesége és felkelt a császáriak ellen. A murányi várban megtalálták az összeesküvés bizonyítékait, a vezetőket letartóztatták, kivégezték, kivéve Rákóczi Ferencet, akinek anyja közbelépett érdekében. A császár elrendelte a gubernium bevezetését és megkezdődött a protestánsok üldözése. Utóbbiról ezt írja:

„Miután a Felsőleges Háznak a katolikus vallás iránti buzgalma és minden cselekedetének elsőrendű motorja volt a császár, fő célja, hogy helyreállítsa mindenütt, ahol a háborúk szabadossága és a sok eretnek pökhendisége, akiket fegyverrel kézben tartáltak, elnyomva azokat, a Nagymester és a Lovagok a legszigorúbb végrehajtói lettek a császár szándékának, miután a kálvinista és lutheránus prédikátorok nem

⁷ Basta dire ch'il cielo e la terra scrissero con note lagrimevoli le difese di Giorgio, per la morte del quale fu Ferdinando fulminato dalle censure della Chiesa. 43–44.

⁸ Uo. 120–121.

voltak hajlandók lemondani az új nézetek lázadó szellemű prédikálásáról, elküldettek a nápolyi gályákra, hogy megtanulják az béklyók között a szerénységet és az engedelmességet.”⁹

A magyarok tehát felkeltek és kérték Erdély és a török segítségét. Thököly állt az élükre, akiről azt mondja, hogy kálvinista. A császár engedélyével feleségül vette Rákóczi özvegyét, Zrínyi Ilonát. 1681-ben összehívják Sopronban az országgyűlést, ahol nádort választanak, s az udvar engedményt tett a nemeseknek és a protestánsoknak. Thököly mindezt nem fogadta el, a Porta Magyarország királyának akarta kinevezni, de ő megelégedett a felvidéki fejedelemséggel. Thököly sikerei arra indították a Portát, hogy Bécs ellen induljon. Arról nem szól, hogy Thököly Eszéken találkozott volna a nagyvezírrrel. A császár a török ellen a pápához és az európai hatalmakhoz fordult segítségért, a szerző egy szót sem szólt Franciaországról.

Bécs ostromát P. de Valckeren *Vienna a Turci obsessa* (a 228. oldalon említ-i) című könyve alapján naplószerűen írja le. Hogy stílusát jellemezzük, idézünk egy részt:

„Ebből az együttérző és szolgálatkész buzgalomból, amely mindenkinek a szívében megnyilvánult, jelentkezett a város bevehetetlen megőrzésének csodás gyümölcse, hiszen elvesztése magával hozta volna Európa legszebb részének pusztulását. De az Isten jól ismert hatalmának játékaival négy homokszem felállításával megzavarta a hullámos tengert s gátat szabott a támadásnak, s kevés csapat ellenállásával, erőteljes ösztönzésektől hajtva, visszaverte természetük szentelenségét és az ottomán düh özönét, egy majdnem 30 000 főből álló hadsereg büszkeségét és gigantikus erőfeszítéseit, amelyek dühös ambícióval arra igyekeztek, hogy lenyeljék a Keresztény Birodalom maradványait, csatákra és hódításokra futottak anélkül, hogy figyelembe vették volna a szembenálló erők legkisebb gyanúját és erőfeszítéseit.”¹⁰

A szerző hasonló stílárís megnyilvánulásai másutt is megtalálhatók, jelezve a kor olasz történetírásának irányait.

⁹ Come il zelo dell'Augustissima Casa verso la Religione Cattolica e il primo motore di tutte le sue deliberazioni, la cura principale dell'Imperatore fu di rilevarla in tutt'i luoghi ove la licenza delle guerre e la petulanza di molti Heretici, che si hanno trovate l'armi nelle mani, l'haveva oppresse, il Gran Maestro e il Cavallieri erano stati rigidissimi esecutori dell'intentione di Cesare, molti predicanti Calvinisti et Luterani non havendo voluto moderare il loro sedizioso ardore di predicar le nuove opinioni, erano stati mandati su le galere di Napoli ad imparare fra i ceppi la modestia e l' obbedienza. 115–156.

¹⁰ Da questo concorde e servoroso zelo, che brilava nel core d'on'uno, naque il frutto saporito dell'invita conservatione d'una Città, la ruina della quale traheva seco la desolatione della piu bella parte dell'Europa. Ma Iddio per scherzo della sua non mai assai conosciuta potenza si grande giuco di confondere il furor del piu tempestoso mare con l'opposizione sola di quattro granelli di sabbia, con i quali come freno l'imbriglia, tutto che agitati da il piu efficaci stimoli della sua natura protervia, ha voluto anco in questo diluvio del furore Ottomano, reprivere con la resistenza di poche truppe l'orgoglio e li sforzi giganteschi di un Esercito di quasi trecento mila combattenti, che rapiti dalle furiosa ambitione d'inghiottir le reliquie del Christiano Impero, correvano alle stragi e alle conquiste senza un minimo sospetto di forze ballanti à contraltare i loro disegni. 202–203.

Ezek után elmondja, hogy a török táborban a román fejedelemségek vezetői figyelmeztették a bécsieket a csapatok mozdulatairól. Apafy csapatai is jelen voltak, Thököly azonban csak egyszer látogatta meg a nagyvezírt. A török leve-rése után a szerző leírja az ünnepeket és közli Sobieski lengyel király leve-leit a pápához és Velencéhez. Thököly a lengyel király útján szeretne kiegyezni Béccsel, de követeléseit nem fogadják el. A könyv október 28-án Esztergom bevételével fejeződik be.

A *Bibliothèque universelle*-ben a protestáns Jean Leclerc megjegyzi:

„Befejezhetette volna azzal a reflexióval, amely az embernek rögtön eszébe jut, amint e Történetet elolvassa: abból a szándékból, hogy Magyarországon despotikus uralmat erőltessenek a testekre és a lelkekre, olyan háború született, amely az Ausztriai Házat kétujjnyira közelítette romlásához. De ez a Történet csak azzal a szenvedéllyel van tele, amelyet a latinok két szóval fejeztek ki: *Vae victis*.”¹¹

Leclercnek tökéletesen igaza van, Freschot dicséri a császár despotikus uralmát és a protestáns-üldözést.

Buda bevétele arra indítja, hogy munkáját kibővítse és más címet adjon: *Ristretto della historia d'Ungheria: ... sino alla triomfante presa di Buda*, amely 1686-ban Bolognában, 1687-ben Nápolyban és Milánóban is megjelent. Az 1688-as milánói kiadásához csatolnak egy más szerzőtől származó összefoglalót az 1686-os és 1687-es eseményekről.¹²

A bevezető rövidebb, mint az, amely az *Ideában* megjelent és a keresztények közös harcát dicsőíti. Folytatásként elmondja, hogy Thököly követeit Sobieski letartóztatta, viszont Lotharingiai Károly kihirdette a magyaroknak adott amnesztiát. A pápa védnöksége alatt létrejött a Szent Liga, amelyben a császár, Velence és Lengyelország működik együtt. Vác megadása után sor kerül Buda 1684-es ostromára, amely bukással végződik. Schultz császári tábornok legyőzi Thökölyt, elfogja iratait, a várak is átállnak. Thököly hívei elpártolnak és a szerzőt „feloniával” vádolja (395.). A császári csapatokban a francia hercegek is megjelennek és ezt erőteljesen hangsúlyozza. Zrínyi Ilona Munkácson ellenáll. Thökölyt a váradi pasa letartóztatja, de hamarosan szabadon engedik. Részletesen szól Buda 1686-os ostromáról és elfoglalásáról. Megemlékezik Apafi Mihály átállásáról, akinek dicsérte semlegességét Bécs ostromának idején, s aki kiegyezett a császárral, megőrizve fejedelemségét és megszabadulva a török uralomtól.

Zrínyi Ilona ellenállása arra indítja, hogy szóljon róla:

¹¹ Il avait pu, s'il eût voulu, finir par cette réflexion, qui se présenta d'abord à l'esprit en lisant cette Histoire: c'est que du dessein que l'on avait fait d'établir en Hongrie un empire despotique sur les corps et sur les âmes, il est né une guerre qui a mis la Maison d'Autriche a deux doigts de sa ruine. Mais cette Histoire n'est pleine que de cette passion que les Latins exprimaient par ces deux mots: *Vae victis*. *Bibliothèque universelle*, XI. 94–95.

¹² A Buda bevételéről szóló részt Gyurits Antal fordításában magyarul is megjelentette: *Buda-vár visszafoglalása, 1686*. Szatmár, 1886.

„November vége felé a rebellió a munkácsi várba szorult, ahol Teleky boldogtalan felesége attól a hiú reménytől eltelve, hogy férjének sorsa jobbra fordul, kész volt ellenállni a császári tábornokok felhívásainak, s hogy a romlástól megmeneküljön, amely fenyegette őt, s fogadja el azt a megbocsájtást és amnesztiát, amelyet a császári kegyelem még felajánlott. Ezzel szemben megátalkodott szembenállással fülét befogta és ilyen módon rebellisnek deklaráltatott és a császári hadak célpontja lesz az első hadjáratban. Kétségtelen, hogy ennek a hölgynek az ellenállása a mi századunkban a kegyetlenül elítélt bűnézetnek és a büntetés félelmének kiváló példája, mert bár a női nem általában kivonatik a közbüntetés terhe alól, mégis semmi sem igazolhatja a császári ígéretek kétértelműségét, hiszen nem hitt a kegyelemben, amelyet felajánlottak neki és bizonytalan elkeseredésének hiú reményében vakon hitt a reménytelen kegyelemben, s önmaga kegyelmével nem törődve, makacs erőfeszítéssel tönkre teszi önmagát.”¹³

Freschot elítéli tehát Zrínyi Ilona ellenállását, bár Nyugat-Európában mindehnyütt ünnepelték. Thököly felesége 1687-ben feladja a várat és császári kísérettel gyermekeivel együtt Bécsbe megy.

Thökölyt váradi szabadulása után újból bemutatja:

„Valójában szabadságát ünnepelve Tekely Váradon egyik udvarmesterét 40 fővel arra készítette, hogy tegye közzé visszaállításának híret és önmaga négyezer töröktől kísérve előrehaladt leveleket és kiáltványokat juttatott el a megyéknek és az első időben mellette állt személyeknek, hogy térjenek vissza zászlai alá: de kimérikus volt öröme és reménye, melyeket elképzelt, mert egyetlen jelentős személy sem tért vissza pártjához, ellenkezőleg megújították hűségükről tett nyilatkozataikat és erőteljesen követelték, hogy szabadítsák meg őtőlük azt, aki előbb a rebellióra kényszerítette őket.”¹⁴

¹³ Si vide avanti il fine di Novembre la Ribellione confinata nel solo Castello di Mungatz, ove l'infelice Moglie del Tekely, sostenuta dalla vana speranza di vedere risorgere la fortuna del Marito, osò resistere a gl'inviti che fecero fare i Generali Cesarei di salvare dalle ruine, che gl'erano evidenti, l'avanza della grazia e del perdono, che gli offeriva ancora la clemenza dell'Imperatore, onde havendovi con ostinata diffidenza chiuso l'orrecchie fu con espresso proclama dichiarata ribelle e destinata scopo dello sdegno e dell'Armi Imperiali alla prima campagna. Sara senza dubbio la resistenza di questa Donna un rimarco esempio al Secolo nostro dell'empieza flagellata dalla coscienza della colpa e'l timor del supplicio; poichè oltre i riguardi del suo sesso vien per ordinario sottrato al publico castigo, non havendo imaginable motivo di sospettare doppezza nelle promesse Imperiali, non osa ancora fidare se stessa alla clemenza, che se gl'appresenta, ed eleggendo i vanneggiati soccorsi dell'impotente sua disperazione, cieca precipita all'ostinato partito di forzare la pietà a non haver pietà di sè stessa quando rovinera sotto i suoi pervicaci sforzi. 433.

¹⁴ In fatti tutto fastoso Tekely della ricuperata libertà, fece precedere a Varadino un suo Maggiordomo con un seguito di quaranta persone per pubblicare la sua restituzione, egli in tanto, scortato da quattromila Turchi, avanzandosi e facendo spargere Lettere e Libelli par li Comitati e alli parziali della sua prima fortuna per richiamarli sotto le sue Insegne: ma fu chimera la gioia e la speranza, che aveva concepite, perche non solo niun Soggetto di considerazione ritorno al suo partito, anzi tutti li piu qualificati rinovarono li protesti della loro fede e dimandarono con istanza d'essere condotti a debellare quello, che li haveva altre volte tenuto impegnati nella ribellione. 437.

Az 1705-ben megjelent *Mémoires de la Cour de Vienne*-ben a bécsi pletykák mellett megemlékezik a Rákóczi-szabadságharcról is, amelyet elítél. „Van-e olyan mérsékelt kormányzat – írja – amellyel szemben a népeknek ne volna okuk panaszkodni.”¹⁵ Itt jegyzi meg, hogy helyesli a jezsuiták kiűzését, akiknek jelenléte támasztja a rebelliót. E megjegyzés miatt felvetődik a kérdés, hogy vajon Freschot volt-e e könyv szerzője? A. A. Barbier mindenesetre neki tulajdonítja.¹⁶

Talán utolsó munkája a latinul megjelent és 1715-ben Nürnbergben kiadott *Rerum per Europam gestarum*, amely 1645-től 1715-ig mondja el a kontinens történetét. Idézi a Rákóczi-szabadságharc eseményeit a szatmári békekötésig, a fejedelem Lengyelországba meneteléig. A szabadságharcot továbbra is a császáriak szemszögéből ítéli meg.¹⁷

Freschot Magyarországról szóló könyvei császárpártiak és katolikus szemléletet tükröznek. A múltat források alapján írja meg, a jelent a korabeli újságok és jelentések alapján, s mindezt a barokk olasz és francia stílus jegyében.

BÉLA KÖPECZI

Casimir Freschot, die Antiquität und Ungarn

Die Studie rezensiert die sich mit Ungarn beschäftigenden Bücher des französischen Geschichtsschreibers Casimir Freschot (1640–1720), der zum benediktiner Orden gehörte. Der Autor bespricht eindringlicher sein 1683 in Venedig unter dem Titel *Idea generale del Regno d'Ungheria* erschienenes Werk. Hier beschreibt Freschot die Belagerung von Wien der Gattung der *Annales* entsprechend, aber bei der Überschau der Geschichte der Ungarn erwähnt er auch die Streifzüge, die ersten ungarischen Könige, die Schlacht von Mohacs und die Kämpfe gegen die Türken. Im allgemeinen schreibt er über die Ungarn nicht mit großer Zuneigung, die Freiheitsbewegungen von Ferenc Rakoczi II. und Imre Thököly werden von ihm verurteilt. Nach der Eroberung von Buda gibt er sein Buch unter einem anderen Titel heraus (*Ristretto della historia d'Ungheria... sino alla trionfante presa di Buda*. Bologna, 1686.). In seiner 1705 erschienenen Arbeit *Memoires de la Cour de Vienne* wie auch in seiner letzten Publikation *Rerum per Europam gestarum* (Nürnberg, 1715.) gedenkt er wiederum der Freiheitskämpfe von Rakoczi. Seine Bücher sind von kaisertreuer Anschauung geprägt; er hat die Vergangenheit auf Grund von Quellen, die Gegenwart anhand von zeitgenössischen Zeitungen und Berichte bearbeitet.

¹⁵ Mais où les peuples n'aient à se plaindre de quelque chose. *Mémoires...* 242–243.

¹⁶ *Dictionnaires de ouvrages anonymes. II.* Paris, 1852. col. 199.

¹⁷ Idézetek mű 362–395, 409–410, 415, 421, 427, 428, 437, 441, 457, 461, 473, 481, 492, 495, 499–500.

BARTÓK ISTVÁN

Régi magyar grammatikák Sopronban

Adalékok Sylvester János Grammatica Hungarolatinájának utóéletéhez

Csaknem fél évszázada, hogy Peéry Dezső közölt egy XVIII. századi levelet, amely tartalmazza az akkor Sopronban fellelhető magyar grammatikák felsorolását.¹ A dokumentum rendkívül fontos forrás nyelvtanirodalmunk történetéhez, ám az évtizedek során szaporodtak a kételyek hitelességét illetően. Az alábbiakban közreadok egy eddig ismeretlen, 1958-ból származó levélváltást, amely igen figyelemreméltó szempontokat vet fel, és mindenképpen indokoltá teszi a grammatikák ügyének újragondolását. Néhány újabb adalékkal magam is szeretnék hozzájárulni a kérdés további vizsgálatához.

I. Balázs János és Pröhle Jenő

A két levelet a soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium könyvtárának feldolgozatlan kéziratai között találtam. Peéry Dezső szövegközlése nyomán Balázs János pontosabb tájékoztatásért fordult Pröhle Jenőhöz, a gimnázium tudós tanár-könyvtárosához; érdeklődésére kimerítő választ kapott.

Balázs János Pröhle Jenőnek²

Budapest, 1958. február 11.

Kedves Barátom,

Ne haragudj, hogy ismeretlenül rádtörök e levelemmel. De nagy szívességre szeretnék megkérni, s legjobban ez ügyben Te tudnál segítségemre lenni.

A Magyar Nyelv egyik legutóbbi számában Peéry Rezső közzétette a Soproni Magyar Társaság 1794 december 24-én kelt s a marosvásárhelyi Magyar Társaság elnökségéhez intézett levelét. Ebben a soproniak 22 olyan régi magyar nyelvtant sorolnak fel, amelyek állítólag birtokukban voltak. Ezek között a második helyen szerepel Janus Pannonius állítólagos latin–magyar nyelvtana is. Már most azt szeretném tudni: megvan-e valami Nálátok az említett helyen felsorolt grammatikákból, különösen az érdekelne, hogy fellelhető-e a Magyar Társaság régi könyvtárában Janus és

¹ PEÉRY Dezső: *Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelv-mívelő mozgalomhoz.* = Magyar Nyelv (53.) [1957.] 274–278.

² Az eredeti levél gépirat az MTA Nyelvtudományi Intézetének A5-ös méretű, fejléces levélpapírján.

Sylvester emlegetett műveinek egy-egy példánya. Én magam kétkedéssel olvastam a Janus szerzőségére vonatkozó tudósításokat. A legmeggyőzőbb cáfolat csupán Tőletek várható. Ezért arra kérlek, szíveskedj utána néznetni a kérdéses anyagnak.

Fáradozásaidat előre is hálásan köszönöm, s cserébe, ha miben tudok, szívesen segítségedre leszek. Válaszodat várva sok szeretettel köszöntelek

[Balázs János]

*Pröhle Jenő Balázs Jánosnak*³

Sopron, 1958. március 9.

Kedves Barátom!

Távoláll tőlem, hogy a „rám-törésért” haragudjam, különben is, ha személyesen nem is ismerjük egymást, nem vagyunk egészen ismeretlenek egymásnak. Ha erre az „állj elő, vén Márkus, vedd elő Janust, Szilvesztert” felszólításra megelégedtem volna rövid nemleges válasszal, postafordultával küldhettem volna, de leveled olyan pontokat érintett, amelyek számunkra könyvtártörténeti kérdéseket vetnek fel, másrészt pedig ama Magyar Társasági levél szavahihetőségének ártanak, vagy látszhatnak ártani. Neheztelek is Peéryre, hogy, bár a feldolgozáshoz kapott tőlem irodalmat, közlés előtt nem mutatta meg a dolgot. Ilyen fogyatékosan feldolgozva nem lett volna szabad közölni a nyersanyagot. A helyzet:

A levél hitelességéhez kétség nem fér. A közlésében néhány apró sajtóhiba akad és az a furcsaság, hogy grammatika-felsorolásban a dőlt *a* = &, valamint a dőlt *ac* = &c.

De a levél szavahihetősége rosszul fest első pillanatra, ha elárulom, hogy a felsorolt grammatikák közül jelenleg mindössze három található a M. T. könyvtárában és összesen 12 a M. T. és a líceumi könyvtárban együttesen, ezek közül is kettő megállapíthatóan 1840-ben került a könyvtár állományába. Az M. T. könyvtárának ránkmaradt legrégebb, 1824-ből való jegyzékében sem szerepel lényegesen több nyelvtan, egyébként a jegyzék vizsgálata azt bizonyítja, hogy az akkori állomány nem egy darabja hiányzik a maiból. A hiányok többsége ugyan nem érzékeny veszteség, de azért még RMK kötet is akad a hiányok közt. A hiányok egyik magyarázata az a M. T.-ban sokáig bevett szokás, hogy a könyvek egy részét a tagok közt elárverezték, de ez elsősorban olyan könyvekre vonatkozhatott, amiket újabb, teljesebb kiadással pótoltak a könyvtárban. Így vette meg Apám a 90-es években mint diák Vörösmarty 1847-es kiadását, most Tőle kérjük kölcsön kiállításra. Nem hiszem, hogy az árverés ezeket a régiségeket lényegesen érintette volna.

Szándékosan hagytam későbbre az egykori soproni diákok szavahihetőségének pozitív bizonyítékait. 1794-ben több grammatikának kellett lennie az ifjúság kezén, mert a született magyarok számára leghelyesebbnek ítélt Budai Magyar Grammatika is csak 1818-as kiadású példányban szerepel a mai állományban s az is csak 1840-ben került a könyvtárba. Másrészt a M. T. 1791 és 1792-ből való jegyzőkönyvei szerint az akkori „Társok” Molnár és Kövesdy és mások grammatikáiból „szedegetett” részeket adtak elő a magyar nyelvre vonatkozóan, tehát olyanokból, amiknek ma szintén bittal ütjük a nyomát a könyvtárban.

A kérdésre azonban némi világosságot derít az meggondolás, hogy a levélben foglalt „itt található Grammatikák” kifejezésben az itt szót nemcsak a M. T. és az is-

³ Az előző levél mellett található a válasz gépiratának indigóval készült másodpéldánya, két A4-es lapon.

kola könyvtárára vonatkoztatjuk, hanem általában Sopronra. Az újabb grammatikák (t. i. az akkor újabbak) a diákok közt foroghattak közkézen és ezért esetleg nem találták értelmét, hogy a könyvtárba is sorolják. De a professzorok tulajdonában is voltak értékes könyvtárak. A M. T. akkori tanárelnökének, Raics Péternek a könyvtára később a tanári = líceumi könyvtárba torkollott, tehát a fentiek miatt már nem érdekes, de az akkori rektornak, Wietorisz Jonatánnak a könyvtáráról Kis János Emlekezéseiben (I. közl., Sopron, 1845. 41. l.) olvassuk: „jeles könyvtárában ... a bölcselkedési, szép literaturai s kivált magyar dolgok esméretéhez tartozó osztályokból válogatott munkák találtattak”. Ugyanott Kis János arról is beszél, hogy Wietorisz könyvtára nekik például francia nyelvtanulásuknál bőségesen rendelkezésükre állott. Nyilván rendelkezésükre bocsátotta néhány év múlva azoknak az ifjaknak is, akik épen az ő javaslata alapján dolgozták ki ama bizonyos szóbanforgó, majdnem azt írtam, ominózus választ. Wietorisz gyűjteményét pedig halála (1802) után Széchenyi Ferenc vásárolta meg. Hazánkban úgy látszik a könyvek számára egy Róma van, amerre minden út vezet: az OSZK.

Az elmondottak lényegesen emelhetik a nyelvtan-lista összeállítóinak megbízhatóságát, de nem oszlatják el a kétségeket egynél több ponton. Janus Pannoniusnál arra is gondoltam, nem tévesztették-e össze valami más nyelvtaníróval. De az egyetlen példányban ismert Szilveszter-féle újszigeti nyelvtanon kívül kérdőjeles még Telegdy Rudimenta-inak szereplése a listán, hisz ennek nyomtatott példánya nem ismeretes, kézíratos példányait pedig a rovásírás kutatói szorgosan hajsztolták. De nem találtam a rendelkezésemre álló lexikonokban és könyvészetekben a 9. pontban felvett Szilágyi Péter Grammatikájának a nyomát sem. Mindezek – legalább számomra – maradnak kérdőjelek.

Gondolom, egy véleményen vagyunk: a levelezést nem lett volna szabad ilyen meztelenül közzéadni. Quid nunc? A Magyar Nyelvnek – úgy érzem – vissza kell térnie az ügyre, de roppant ügyetlenül fest, hogy csupa fájdalmas negatívummal vagy nyílt kérdéssel tér vissza rá.

Talán a Magyar Nyelv szerkesztőségével is meg kell beszélni a dolgot. Arra kérnélek, ha a fentiekkel kapcsolatban valami adatra vagy nyomra jutottál vagy megoldás mutatkozik a közlés kiegészítésére, légy szíves értesítsél. Ha véletlenül újabb adatra bukkannék, természetesen szintén közölni fogom.

Többet, s mégis kevesebbet írtam, mint amit vártál. Ezért ne neheztelj.

Baráti szeretettel köszönt

[Pröhle Jenő]

Amint a fentiekből kitűnik, Balázs János a legrégebbi magyar grammatikákról szóló soproni hírek cáfolatát várta, ám ehelyett az 1794-es levél hitelességének megerősítését kapta. Bizonyára nem győzték meg Pröhle Jenő érvei, hiszen ezekre – tudomásom szerint – sehol sem hivatkozott, inkább kétségeit fogalmazta meg.⁴ Az ő véleménye határozta meg a későbbi állásfoglalásokat. Érthető

⁴ „Kérdés, hogy a Soproni Magyar Társaság tagjai valóban látták-e a [Janus Pannoniusnak tulajdonított] kétnyelvű grammatika valamely példányát, másolatát, mint ahogyan idézett levelükben állítják, vagy ők is csak Baronyai Decsi vagy Bod Péter idézett tudósításaiából értesültek felőle, de jegyzékükbe – a bibliográfiai teljesség kedvéért – azért mégis felvették.” BALÁZS János: *Ki írta az első magyar nyelvtant?* = Filológiai Közöny 1958. 116–120; 120.

„Ebben [a levélben] a soproniak felsorolják a náluk meglevő magyar grammatikákat, köztük Janus Pannoniusét is. Kérdés mármint, hogy e nyelvtan valamely kézíratos példánya valóban birtokukban volt-e, vagy pedig csak Baronyai Decsi és Bod nyomán említették.” BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 66.

módon elsősorban a Janus-grammatika érdekelte a kutatókat, hiszen a soproni adat egy ismeretlen munkára vonatkozik.⁵ Mindazonáltal az sem lenne érdektelen, ha valóban meglett volna Sopronban Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának* egy másik példánya, a mindmáig unikumnak tartott mellett. Erre senki nem gondolt, inkább annak hangoztatása vált általánossá, hogy a soproni jegyzék nem feltétlenül a meglévő példányokat sorolja fel, hanem, különösen a legkorábbiak esetében, pusztán hírből ismert munkák bibliográfiai adatait.⁶ A jegyzék hitelességének kérdésével részletesebben Sólyom Jenő foglalkozott; érveit még idézni fogom.

II. Teleki László és Wietorisz Jonatán

A soproni levél keletkezésének körülményei megérdemlik az alaposabb vizsgálatot. Hivatkozott közleményében Peéry Dezső kiadott néhány részletet a Soproni Magyar Társaság jegyzőkönyveiből és az említetten kívül még egy levelet.

„Az egyik levél eredeti: az Erdélyi Magyar Társaság Marosvásárhelyt 1794. május 29-én kelt, Teleki László aláírta megkeresése a Soproni Magyar Társasághoz, mely a soproni társaktól egy tervezett magyar nyelvtan előmunkálataként a magyar nyelvtanokra vonatkozó véleményt kér. A másik a Soproni Magyar Társaság 1794. december 27-én kelt levelének másolata, melyben a soproniak huszonnégy nyelvtant sorolnak fel, és rövid értékelést fogalmaznak meg e nyelvtanok használhatóságára vonatkozóan.”⁷

Talán még tanulmányozható lesz a válaszevél eredetije is. Balázs János ugyanis a mind ez idáig csak másolatból ismert dokumentumról ezt írja:

⁵ Más helyen terjedelmes tanulmányban részletesen kifejtettem, hogy a soproni levél és más adalékok alapján milyen következtetéseket vonhatunk le Janus grammatika-szerzőségére vonatkozóan: BARTÓK István: *Janus Pannonius és a magyarországi grammatikai irodalom*. In: *Humanista műveltség Pannóniában*. Szerk. BARTÓK István, KECSKEMÉTI Gábor, JANKOVITS László. Pécs, 2000. 97–113.

⁶ „Nem tudjuk, hogy alapos volt-e a nyelvtanok tanulmányozása. Balázs János Sylvester János és kora (Bp. 1958.) című műve 66. lapján hivatkozik erre a soproni levélre, amely Janus Pannonius nyelvtanát is említi, de Balázs valószínűnek tartja, hogy ilyen nyelvtan nem volt a kezükben, csak a korábbi utalásokat vették át ők is, ma ugyanis ilyen nyelvtan nincs már a társaság könyvtárában. Lehet tehát, hogy több nyelvtant csak emlegettek, de nem tanulmányozták őket.” BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp. 1963. 133.

„Hogy valóban kezükben volt-e [a soproniaknak] Janus Pannonius latin–magyar nyelvtanának egy másolata, vagy csupán Baranyai Deccsi nyomán, a bibliográfiai teljességért vették fel a huszonnégy munka közé, ma már nem tudhatjuk.” SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységeseülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 68.

⁷ PEÉRY: i. h. 274. A soproniaknak küldendő levélről a marosvásárhelyi társaság üléseinek jegyzőkönyveiben: JANCSÓ Elemér: *Az Erdély Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 165, 167.

„Klaniczay Tibor szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az eredeti válaszlévlél is megvan az egyik kolozsvári levéltárban; ő ott nemrégiben látta.”⁸

A társaság üléseinek jegyzőkönyveiből kiderül, hogy komolyan vették a marosvásárhelyiek felkérését, és a válaszra alaposan felkészültek. A munkát a líceum rektora, Wietorisz Jonatán irányította.

„Nyilas [szeptember] 15 kén tartott rendes Gyűléstünkbe [...] Tanátsnok T. Prof. Wietorisz úr jelen lévén javasolta Társaságunknak, a Maros Vásárhelyi Levélre való feleletre nézve, [...] hogy a felelő [...] 1) Nevezze meg a nálunk esméreatesebb Grammatikákat. 2) Ezek közzül azt-is, a’ mellyet Társaságunk leg-helyessebbnek gondol. [...]

Nyilas [szeptember] 22 kén ... Meg-állapodtunk T. T. Tanátsnok Urunk javaslásán. Hogy az itt található M. Grammatikák közzül a’ leg-jobbat ki-lehessen tanulni; Ki-nevezettek e’ végre Tsaplovits, Halász, Weörös, Horváth János, Horváth Sámuel és Madarassy Társak. Ezen Deputatio a jövő Hétfőre halasztotta el munkája kezdsét.

Bak [december] 6 dikán tartott rendes gyűlésünkbe fel-olvasta a Grammatikák meg-olvasása eránt kirendelt Deputatio naponként tett munkáját és ítelését.

Bak [december] 20 kán Fel-olvastatott a Maros Vásárhelyi M. Társasághoz küldendő Levél, és elküldése a jövő Szombatra határozódott.

Bak [december] 24-kén [helyesen: 27-kén] utnak botsáttatott a Maros Vásárhelyre Szándékozó Levél.”⁹

Tehát egy hattagú bizottság két és fél hónap alatt végezte el a grammatikák feldolgozását. Munkájukról jegyzeteket készítettek, amelyekben napokra lebontva ismertették és értékelték az elvégzett részfeladatokat. Ennek eredményét foglalták össze a levélben, amelyben a jegyzőkönyvvel összhangban határozot-tan és félreérthetetlenül állítják:

„Nem elégedtünk meg tsupán tsak a’ mások ítéletével: Hanem magunk-is által-néztük az itt található Grammatikákat, a’ mellyek név szerént ezek voltak:

1. Johanis Sylvester (:alias Erdőssy:) Grammatica Hungarico-Latina, in usum puerorum recens scripta Neanesi 1539 14 Junii
2. Jani Pannonii Grammatica Hungarico-Latina.
3. Albert Molnár Grammatica Hungarico-Latina Hannoviae 1610 in 8vo
4. Joannis Telegdy Rudimenta”

– és így tovább, egészen a 22. tételig.¹⁰

⁸ BALÁZS: *Ki írta...*, 117. Kéziratom lezárásáig annyit sikerült megtudnom, hogy a kolozsvári Állami Levéltárban az Aranka György-gyűjtemény lajstromában 1794-ből a 11. sz. levél „A’ Soproni Magyar Társaság leírása”, jelzete: F 258. A levél az utolsó használat után a „reponenda” csoportba került, és még nem tették vissza a helyére, de már keresik. Az utánjárásért Gábor Csillának, a keresésért Kiss Andrásnak mondok köszönetet.

⁹ PEÉRY: *i. h.* 277–278. Másoknak is feltűnt, hogy a jegyzőkönyv szerint 24-én „bocsáttatott útnak” a levél, a másolat keltezése viszont december 27-e. Peéry Dezső kiadásában a 24-e félreolvasás, elütés vagy sajtóhiba eredménye: a kéziratban egyértelműen „Bak 27-kén” áll. Az eredeti jegyzőkönyv: A’ Sopronyi Magyar Tanuló Társaság Jegyző Könyve Sopronyba 1792–1806. Jelzete a soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium könyvtárában: A II. 1.

¹⁰ PEÉRY: *i. h.* 275–276.

A szövegezés nagyon is világos és egyértelmű, ezért semmiképpen sem érthetek egyet Sólyom Jenővel, aki szerint: „Csak a fogalmazás szabatosságának hiánya miatt kél bennünk az a benyomás, hogy a felsorolt magyar grammatikák nálunk mind megtalálhatóak voltak.”¹¹

Egy másik érv is szól amellett, hogy a grammatikák a maguk fizikai valóságában megvoltak Sopronban. A szeptember 15-i ülésen a „tanácsnok úrnak”, Wietorisz Jonatánnak volt egy harmadik javaslata is: „3) Ha a Maros Vásárhelyi M. Társaság valamelyiknek a' meg-nevezendő Gramatikák közzül hijjával volna, [a válaszlevél írója] ígérje-meg, hogy Társaságunk meg fogja küldeni.” A levél valóban ezzel az ígérettel zárul: „Ezekből, ha valamelyiknek hejával volna a' Tekéntetes Társaság: mi e' felől tudósíttatván leg örömostebb fogunk véle szolgálani.”¹²

A szövegösszefüggésből nem derül ki határozottan, hogy az előzetes javaslat és a megfogalmazott ígéret vajon az összes felsorolt grammatikára vonatkozott-e, vagy pedig csak azokra, amelyeket alkalmas forrásnak tartottak a tervezett új magyar nyelvtanhoz. Ismét ellent kell mondanom Sólyom Jenőnek, aki szerint a nemes gesztust „csak az ajánlott három grammatikára értették”.¹³ Legalább ugyanennyire valószínűsíthető az előbbi lehetőség is. Ha pedig az lenne igaz, akkor az cáfolhatatlan bizonyíték volna a huszonkét felsorolt munka egykori meglétére. Hiszen bizonyosra vehetjük, hogy a soproniak nem ígértek volna oda kölcsönbe olyasmit, ami nekik sincs meg.

A jegyzőkönyvből tudni lehet, hogy felmerült a grammatikák kivonatolásának gondolata, de ezt később elvetették. Ha erre nem is került sor, a feldolgozás menetét rögzítő munkanapló viszont elkészült, és mint a jegyzőkönyvből kitűnik, a társaság december 6-i ülésén fel is olvasták. Ha ez meglenne, bizonyosan kiderülne belőle, hogy melyek voltak az áttanulmányozott művek; és feltehetően a pusztán címnél többet is elárulna az egyes tételekről. Sopronban a Magyar Társaság iratanyagában nem találtam meg a munkanaplót. Mégsem tartom lehetetlennek, hogy az 1794 decemberében felolvasott dokumentum még előkerülhet.

A kéziratgyűjtemény legrégebbi összeírásai 1823-ból és 1824-ből maradtak fenn. Mindkettőben három tétel szerepel a marosvásárhelyi ügygel kapcsolatban: az erdélyi Magyar Társaság felkérő levele, a magyar grammatikák feldolgozására kinevezett bizottság gyűléseinek anyaga és a válaszlevél „párja”, azaz másolata. Az adatok a következőképpen szerepelnek a lajstromokban:

1823:

18.25 Az Erdélyi M. Társaság levele 1794.

20.27. A' Magyar Grammatikák meg olvasására rendelt deputatio gyűlései

21.28. Az Erdélyi Társaság levelére való felelet párja¹⁴

¹¹ SÓLYOM Jenő: „Janus Pannonius magyar grammatikájának” állítólagos soproni példányáról. = Irodalomtörténeti Közlemények 1962. 74.

¹² PEÉRY: i. h. 277.

¹³ SÓLYOM: i. h. 74.

¹⁴ A' Sopronyi N. M. Társaság Archivumja 1823. eszt. registrálva, jelzete: A. IV. 5.

1824:

25. Az Erdélyi M. Társaság levele

27. A' magyar Grammatikák meg-olvasására ki rendelt Deputatio gyűlései

28. Az erdélyi Társaság levelére való felelet párja.¹⁵

Mindezekből világosan kitűnik, hogy a bizottság két és fél hónapos munkája során gyűléseket tartott, az ott elhangzottakat írásba foglalta. Ennek kell tartalmaznia „a Gramatikák meg-olvasása eránt kirendelt Deputatio naponként tett munkáját és ítéletét”. Az iratanyag még 50 évvel a történetek után is külön levéltári tételként létezett.

Az 1824-es év fontos dátum a soproni könyvtártörténetben: ekkor egyesítették a konventi és a líceumi könyvtárat.¹⁶ A XIX. századi beszámoló tanúsága szerint ez szempontunkból veszteséget is jelenthetett:

„1824-ben a Gymnasium – 1787 óta Lyceum – régi rozszant épülete lerontatván s helyébe új építmény állíttatván, a gyülekezet vezérifiai czélszerűbb könyvtárhelyiségre is kiterjesztették figyelmüket, öt terem jelöltetvén ki ennek számára. S miután így elég nagy volt a tér, a gyülekezet elhatározta, hogy az eddig külön kezelt conventi könyvtár is a lyceumba tétessék át, a két könyvtár egybeolvasztassék s a tanárok közül választandó külön könyvtárnok által kezeltessék, kinek fáradozásáért a lyceumi épületben szabad lakása legyen. A kinevezett új könyvtárnok meg lett bízva mind a két könyvtár átvizsgálásával, a felesleges, hiányos, rongált s haszonvehetetleneknek mutatókönyvek kimustrálásával, a megtartandóknak pedig szakok szerinti lajstromozásával s czélszerű elrendezésével, mely munkát 1829-ben el is végezte.”¹⁷

A kéziratos anyag következő lajstromát 1827-ben készítették, három évvel a nagy könyvtárrendezés megkezdése után. A korábbi három tétel közül ebben már csak egy szerepel. Nincs szó sem a marosvásárhelyiek leveléről, sem a deputatio gyűléseinek anyagáról. A vegyes anyag egyik tétele viszont:

Elegyes Írások

[...]

88. Egy Levél mellyben a' Tár' az Elöl-Ülő Urnak ir 1794¹⁸

Ez nem lehet más, mint a válaszlevél másolata. Azt valóban az „Elöl-Ülő Urnak” címezték, és az aláírás is csak „A' Sopronyi Mr. Társaság Tagjai”.

¹⁵ A Sopronyi N. Magyar Társaság Archivumában Találtató Irományok Lajstroma 1824. Julii 6^{dikán} jelzete: A. IV. 7.

¹⁶ Mindkettő eredete messzire vezethető vissza. Az evangélikus konvent könyvtára középkori plébániai gyűjtemények anyagára épül; a líceum az 1557-ben alapított evangélikus szellemű iskolát tekinti elődjének. GRÜLL Tibor: *A soproni evangélikus könyvtárak rövid története.* = Diakónia 1993. 2. sz. 59–64.

¹⁷ MÜLLNER Máttyás: *Adatok a soproni ev. lyceumi könyvtár történetéhez.* = Magyar Könyvszemle 1880. 1–8; 2–3.

¹⁸ A Sopronyi N. Magyar Társaság Levél-tárában találtató Irományok Lajstroma az 1827dik esztendőben történt megvizsgáltság 's szerkeztetés szerint, jelzet nélkül.

Mindebből levonhatnánk azt a következtetést, hogy a felkérő levél és a feldolgozás dokumentációja a revízió során, 1824 és 1827 között elveszett. Könnyen elképzelhető, hogy a kéziratos munkanapló „a haszonvehetetlennek mutatkozó könyvekkel” egyetemben „kimustrálásra” került. Viszont a marosvásárhelyi levél, annak ellenére, hogy az 1827-es jegyzékben nem szerepel, a válasz másolatával együtt mind a mai napig megvan.¹⁹ Talán nem kell végképp lemondanunk arról a lehetőségről sem, hogy a két levéllel együtt a grammatikák „megolvasásának” dokumentációja is átvészelte az évszázadokat, és még előkerülhet a társaság eddig feldolgozatlan iratanyagából.

Sólyom Jenő vizsgálódásai során „Janus Pannonius állítólagos magyar grammatikájára” összpontosít. Úgy látja, hogy „ezentúl bízvást mellőzhető az érvelés a »soproni példánnyal«, legalább is a Magyar Társaság könyvtárával kapcsolatban”. Legfőbb érve, hogy a nevezetes levél keletkezése körüli könyvjegyzékekben „a nyomozott grammatika” nem szerepel. Ugyanakkor ő maga is kénytelen belátni: „Igaz, hogy a levélben felsorolt grammatikák közül egy sem.” Még azok sem, amelyekre – értelmezése szerint – a kölcsönadás ígérete vonatkozott. „Nos, igaz ugyan, hogy a levélben ajánlott három grammatika címe sem található a XVIII. sz. utolsó évtizedéből való könyvtári naplóban, tehát mondhatná valaki, hogy Janus Pannonius magyar grammatikájának említetlensége nem perdöntő. Igen ám, de az ajánlottak mégis meglehettek a diákok és tanáraik birtokában, vagy éppen az iskolai nagykönyvtárban.”²⁰ Ugyanezen az alapon nemcsak az ajánlott három munka, hanem „a nyomozott grammatika”, vagy akár mind a huszonkét felsorolt mű is meglehetett Sopronban.

Egy Janusnak tulajdonított munka vagy Telegdi *Rudimentája* mai ismereteink szerint kézirat lehetett, ezért nem is szerepelhetek a könyvek lajstromában. Sylvester János és Szenci Molnár Albert grammatikája viszont bizonyosan megjelent nyomtatásban. Sem a XVIII. század végén, sem később nem esik róluk említés a soproni könyvek között – ezeket pedig igazán nem tarthatjuk a fantázia szüleményeinek.

Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanáról határozottan állíthatjuk, hogy a soproniak birtokában volt. A társaság munkálkodásának első éveiben – amint erre Pröhle Jenő is utal fentebb közölt levelében – a tagok nyelvészeti, retorikai, poétikai és esztétikai könyveket tanulmányoztak; ezeket kijegyzetelték, a jegyzeteket az üléseken felolvasták. A jegyzőkönyvek megőrizték az 1790-ben ilyen módon feldolgozott munkákat.

„Bika Hav. 9 napján. El olvastuk hárman úgy mint N. P. és K. [Németh László, Potyondi László és Kis János] a' Magyar nyelv tanító könyvből szedegetett jegyzéseinket; Szedtük pedig ezekből a' könyvekből: N. az Adamiból: P. a' Melibeusbol, Molnárból és Tsétsiből: K. pedig Kalmárból.

Bikának 24 napján. H. [Hrabovszky István vagy Halasi Mihály] a' magyar Grammatikából való jegyzéseit mellyeket Kövesdiből és Kleinből szedegetett.

¹⁹ A marosvásárhelyiek levelének jelzete: D I. 5/a; a válaszlevél másolatának: D I. 5/b.

²⁰ SÓLYOM: *i. h.* 74.

Ikernek 8 napján. N. is el olvasta Adelungból szedett jegyzéseit a' nyelvnek Philosophiájáról.²¹

A levélben említettek közül szerepel Szenci magyar grammatikája, valamint Adami, Bél, Tsétsi, Kalmár, Kövesdi és Klein munkái – tehát 7 darab, a 22 tételnek mintegy harmada.

III. Wietorisz Jonatán és Szarka János

Mint Pröhle Jenő leveléből kitűnik, az 1958-ban Sopronban található régi magyar grammatikák közül legfeljebb tízről feltételezhető, hogy 1794-ben kézbe vehették a nevezetes lista összeállítói. Pröhle felveti annak a lehetőségét, hogy a hiányzó munkák a líceum rektorának, Wietorisz Jonatánnak a könyvtárában lehettek.

Az OSzK kéziratárában Wietorisz gyűjteményének kétféle katalógusa van meg: egy teljesebb²² és egy rövid válogatás.²³ A „magyar könyvtár” teljesebb jegyzéke több száz tételt tartalmaz, elsősorban történelmi, egyház-, irodalom- és jogtörténeti munkákat, de geográfiai és más szakkönyvek és kéziratok is találhatóak közöttük. Grammatika egy sincs. Igen kevéssé valószínű, hogy a több nyelven beszélő, olvasó és író Wietorisznak nem voltak nyelvtani tárgyú könyvei. Inkább arról lehet szó, hogy történeti vonatkozású – amint ezt a katalógus címe is jelzi – gyűjteményében ezeket nem tartotta számon. Az itt felsoroltak lehetnek a „jeles könyvtárnak” a „magyar dolgok esméretéhez tartozó osztályokból válogatott” darabjai, amelyekre a Pröhle Jenő által idézett emlékezés vonatkozik. A könyvtár másik részét alkothatták a „bölcsekedési és szép literaturai” munkák. A grammatikák lehettek tehát a Wietorisz-gyűjtemény másik vagy később összegyűjtött részében. Az OSzK-ban őrzött összeírás 1770-ben készült; nehezen elképzelhető, hogy a tudós könyvgyűjtő 1794-ig ne tett volna szert újabb könyvekre és kéziratokra.

Ha nem is sikerült bizonyítékot találni arra, hogy Wietorisz birtokában lettek volna régi magyar grammatikák, személye mégsem érdektelen nyelvtanirodalmunk történetében. Ha egy régen elfelejtett XIX. századi adatot összevetünk Wietorisz könyvjegyzékének tételeivel, valamint kollégájának, Szarka Jánosnak munkásságával, megállapíthatjuk, hogy – az általános vélekedéssel ellentétben – Sylvester János magyar nyelvtanáról az egyik legkorábbi említés a XVIII.

²¹ Az 1790 Esztendőbe öszve állott Társasságnak végzése és tettei; SMT I. jegyzőkönyv, 10–11. A jegyzőkönyv – címével ellentétben – az 1790–91-es évek eseményeit is megőrökíti.

²² Bibliotheca Hungarica complectens tam libros editos, quam Manuscripta Jurisperitorum, Historicorum ad Hungariam spectantia, collecta in proprios usus per Jonathan Wietoris, 1770. OSzK: 5 Quart. Lat.

²³ Catalogus librorum quorundam Bibliothecae Jonathan Wietoris. Bibliotheca Hungarica Historica. A külső oldalán: Ex Bibliotheca Hungarica Jonathan Wietoris [...] Excerpta. OSzK: 22. Fol. Lat.

század végi soproni szellemi élethez kapcsolható. Ennek jelentőségét akkor értékelhetjük igazán, ha röviden áttekintjük a Sylvester nyelvtanának ismeretéről tanúskodó megjegyzéseket.

Ez alkalommal nem térek ki azokra a feltételezésekre, amelyek Toldy Ferenc óta fel-felbukkannak irodalomtörténetünkben: a Janus Pannonius vagy más, meg nem nevezett szerző latin–magyar grammatikájáról szóló hírek (Baranyai Decsi János, Miskolci Csulyak István, Bod Péter, Nalácz József) voltaképpen Sylvester János munkájára vonatkoznak. Ezt csak akkor állíthatnánk, ha bizonyos lenne, hogy sem Janus Pannonius, sem más nem írt latin–magyar nyelvtant a régiségben.

Az 1794-es soproni levél keletkezésétől időben visszafelé haladva érdemes számba venni az utalásokat Sylvester grammatikájára. Annál is inkább, mert ennek során alkalom nyílik hivatkozni eddig figyelembe nem vett adatokra is.

Egy-két évvel a soproni levél megírása előtt már lehetett olvasni olyan beszámolót a *Grammatica Hungarolatináról*, amely a példány alapján készült. A mű 1808-as kiadásának bevezetőjében Kazinczy Ferenc hivatkozik Weszprémi István közleményére, ami megjelent „Az 1792diki Újságlevelekben, és azután a Kassai Museumban is. Lásd ennek II. köt. 422d. lap.”²⁴ A kassai *Magyar Museumban* a hivatkozott helyen olvasható a „Tudósítás A' leg-régibb Magyar Grammatikáról”. Keltezése és aláírása a következő: „Az illy tsekélységekben magokat gyönyörködtetőknek kedvéért írtam Debretzenben Szent Mihály' havának 8-dik napján, 1792. Dr. Weszprémi István.”²⁵ Ugyanez a szöveg a következő évben újra napvilágot látott a bécsi *Magyar Hírmondóban*. Itt a címe: „Tudósítás A' leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról”. A keltezés szövege egyszerűbb, a dátumot Weszprémi az időszerűre javította: „Debreczenben, Böjt elő Havának 2-dik napján 1793-dikban. D. W. I.”²⁶

Nem sikerült olyan „1792diki Újságlevél” nyomára akadnom, ami tartalmazta volna a szóban forgó közleményt. Kazinczy feltehetően rosszul emlékezett a két megjelenés sorrendjére, és a *Magyar Hírmondó* 1793-as cikkéről gondolta, hogy megelőzte a *Magyar Museum* közlését. A soproni levél megírását megelőző években tehát kétszer bizonyosan megjelent Weszprémi István beszámolója Sylvester nyelvtanáról.

Még tovább haladva az időben visszafelé, eljutunk addig az említésig, amelyet Kazinczytól a régi magyarországi nyomtatványok újabb bibliográfiájáig a

²⁴ KAZINCZY Ferenc kiad.: *Magyar régiségek és ritkaságok*. Pest, 1808. VI.

²⁵ WESZPRÉMI István: *A leg-régibb Magyar Grammatikáról*. = *Magyar Museum* (Kassa), 1792. II. kötet, IV. negyed, 422–428.

²⁶ WESZPRÉMI István: *Tudósítás A' leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról*. = *Magyar Hírmondó* (Bécs) 1793. [26. szám] Böjt-más havának 29dik napján, 426–431.

Amint arra Éder Zoltán felhívta a figyelmet (ÉDER Zoltán: *Sylvester Grammatikájának utóéletéről*. Bp. 1990), Weszprémi több más írásával együtt kötetben is kiadta ezt a munkáját A harmadik elmélkedés szől „A' Leg-régibb Magyar Grammatikáról.” A keltezés megegyezik a *Magyar Museumban* megjelent cikkével. (WESZPRÉMI István: *Magyarországi öt különös elmélkedések*. Pozsony, 1795. 81–88.).

szakirodalom a legrégebbinek tart. Kazinczy szavaival: „Hogy Sylvester egy magyar-deák Grammatikák írt, 's Új-Szigeten kibocsátotta, nem kerülte-el a' Tudósok' észre-vétét. Említi azt már Denis: említi, talán ugyan csak őutána, Wallaszki is.”²⁷ Wallaszky valóban Denis „után” dolgozhatott, hiszen Sylvester nyelvtanáról semmi olyasmit nem közöl, ami a néhány évvel korábbi bécsi kézikönyvben ne szerepelt volna.²⁸

Denis közlése csakis olyan forrásra mehet vissza, amelyik a *Grammatica Hungarolatina* példányának, vagy legalábbis pontos címléírásának az ismeretén alapul. Denis a régi bécsi nyomtatványokat sorra véve az 1544-es évnél tárgyalja Sylvesternek a „De Bello Turcis inferendo Elegia...” című költeményét, és megpróbálja összefoglalni a szerzőjének személyére és munkásságára vonatkozó adatokat. Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, milyen félreértések forrása lett ez a hely. Ami ez alkalommal számunkra fontos: azt olvashatjuk, hogy a nyelvtan címe: „Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta”, megjelenése „Neanesi (Uj-Szigeth, Neuinsel)” és nyolcadrét nagyságú.²⁹ A hivatkozott források: Benkő József,³⁰ Bél Mátyás³¹ és Laskai

²⁷ KAZINCZY: V. „[Sylvester] E művét [a *Grammatica Hungarolatina*t] már a XVIII. századi könyvészeti kézikönyvek, így Michael Denis (412) és Paulus Wallaszky (Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, Posonii-Lipsiae 1785, 311) számontartották.” *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos. Bp. 1971; 102.

²⁸ Az előző jegyzetben hivatkozott helyen a következő áll: „Transfudit is [Sylvester] etiam aliquot Cantilenas Lutheri in Hungaricum, atque scripsit Grammaticam Hungaro-latinam in usum puerorum, Neanensi, (Vj-Szigethini) in 8. 1539.”

²⁹ „Benkő I. cit. [Transylvania] p. 334. macht diesen [Sylvester] zum Uebersetzer des ungarischen zu Uj-Szigeth 1541. gedruckten N. Test., und berufft sich auf Bels Litterat. Hunno-scythica p. 36. Aber da sagt der vortreffliche Mann nichts von Sylvesters geistlichen Würden, auch p. 66. nichts. Hingegen werden in des Petr. Lascovius Monedulatus Tract. De Homine magno illo in rerum natura miraculo, in der Vorrede alle Ungarn genannt, die von 1522. bis 1585. Wittenberg besucht haben, unter welchen sich denn auch aufs Jahr 1534. Joh. Sylvester sonst Erdössy, wie es dort heisst, und der Benedict Abadi, der das erwähnte N. T. gedrucket hat, befinden. Noch vor diesem gab Silvester 1539. durch ihn Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta, Neanesi (Uj-Szigeth, Neuinsel) 8, heraus. Diese beiden Stücke mögen sein Verdienst zur wien. Professur gewesen seyn.” DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckgeschichte, bis M.D.L.X. Viennae, 1782. 411–412.*

³⁰ „Caput XX. De eruditiss Transsilvaniae

I. Seculo XVI-to

1. Romano-Catholici

6. Joan. Silvester sive Serestely Claudiopolitanus, Electus Episcopus Csanádiensis, et Ferdinandi Imperatoris ad Concilium Tridentinum Orator, Novum Testamentum, Hungaricum fecit, et in Uj-Sziget Hungariae, sumtibus Thomae Nádasdi Hungariae Palatini; Typographo Benedicto Abádi, Viro docto et academica peregrinatione illustri usus, publici juris fecit. Vid. Belius in Litter. Hun. Scythic. p. 36.” BENKŐ, Josephus: *Transsilvania*. Vindobonae, 1778. Pars prior, Tom II., 333–334.

³¹ Bél Mátyás a Benkő és Denis által hivatkozott, a hun-szkíta rovásírásról szóló művében négy helyen említi Sylvestert, de csak Újtestamentum-fordításával kapcsolatban.

„Sectio Secunda. De Litteris Hunno-Scythicis speciatim.

Csókás Péter.³² Sylvester grammatikai munkáját nem említik, tehát Denis máshonnan vette értesüléseit.

Révész Imrének egy 1859-ben megjelent tanulmányából derül ki, hogy Wietorisz Jonatán és soproni kollégája, Szarka János tudott egyet s mást Sylvester-ről, ami szempontunkból rendkívül fontos. Nemzetiségét illetően meglepő információval rendelkeztek: úgy olvasták, német volt. Révész a következőképpen idézi forrását:

„»Sylvester alias Erdősi, natione Germanus, artis typographicae gnarus, vel eo nomine adlectus per Devayum esse videtur, ut ejus opera ederentur aliqui libelli«” – mondja Wietorisz Jónathán egy Zarka Jánossal együtt 1770-ben készített kézirati munkájában, melyben a magyar protestáns reformatio történetét adják elő. Ezen műből az Erdősi [!] vonatkozó rövid pontokat Bauhoffer György budai és Fabó András agárdi ev. lelkész urak közölték velem, a legnemesebb készséggel, melyért fogadják itt is legőszintébb köszönetemet.”³³

Cur autem K. in P. mutarint recentiores Hungari, in Coniunctione Caussali, Kedig, Kediglen, vt iam scribant: pedig, pediglen, autem, sed, vero, equidem nequeo reperire. IOANNES SYLVESTER, qui anno MDXLI floruit, in versione Noui Testamenti vbique habet Kedig, neque aliter recentior versionis eiusdem editio, quae MAXIMILIANO II. imperante, excusa est. Certe Cardinalis PÁZMÁNY, eodem modo scribere, rarius licet, nihil addubitauit.” BEL, Matthias: *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Lipsiae, 1718. 36.

„Ypsilon denique litterae vim apud Hungaros plane non obtinet, licet vsus sit familiarissimi, sed qui solius admodum notae diacriticae vices obit: consonantibus namque g, l, n, t, iunctum, easdem emollit, vt: gyalázat, ignominia; nyavalya, morbus; atya, pater. Hinc est, quod veteres, neglecto [tő] Ypsilon ministerio, litteras emolliendas, virgula quadam, superius adscripta, notare maluerunt. Ita vetus librorum Noui Foederis codex, interprete IOANNE SYLVESTRO, editus, vbique habet: g’, l’, n’, t’, id vero, pro illius indole aetatis, rudi caractere.” BÉL: *i. m.* 42.

„Sectio Tertia. De Praeiuiciis, quae aduersus Litteraturam Hunno-Scythicam, adferuntur.”

Bél idézi Szenci Molnár Albertet, aki a régi magyar kéziratok és könyvek hiányáról panaszkodik. Szerinte a legrégebbi magyar forrás Székely István világkrónikája (Krakkó, 1558).

„Mihi vero suppetit codex librorum Noui Foederis Historicorum antiquior longe, quem Hungarice reddidit IOHANNES SYLVESTER, et FERDINANDI, Romanorum, Hungariae, Bohemiae Regis filii, MAXIMILIANO et FERDINANDO, inscripsit anno 1541, de quo codice alibi commodior erit dicendi locus.” BÉL: *i. m.* 66.

„Sectio Quarta. De Alphabeti Hunno-Scythici Scriptione, et facta abrogatione.

Igitur, disiectis, quae caliginem Alphabeto nostro poterant inducere, praeiuiciis, et adserta eius antiquitate, iuuabit nunc scriptionis et lectionis quoddam exemplar producere, quod, quia e manu scriptis codicibus, haud licuit decerpere, Orationem Dominicam, ex antiqua IOHANNIS SYLVESTRI, quam supra indicauimus, interpretatione, in literas istas Hunno-Scythicas placuit referre, eamque istiusmodi litteris exaratam, chalcographi artificioso stilo in aes curatius incisam, curiosorum oculis heic in Tab. V. spectandam subiicere.” BÉL: *i. m.* 76.

³² Ajánlásában Laskai mindössze ennyit ír, felsorolva az egyes években beíratkozott személyeket: „Anno 1534. Michael Vngar Strigoniensis, Georgius Faber Soproniensis, Lucas Syluestri, Thomas de Vyhel.” LASCOVIUS, Petrus Monedulatus: *De homine magno in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus lib. II. Vitebergae*, 1585. A4v–A5r. RMK III. 744.

³³ RÉVÉSZ Imre: *Erdősi János magyar protestáns reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére*. Debrecen, 1859. 19.

A szerzőpáros egyik tagjáról, Wietorisz Jonatánról már kiderült, szerepe milyen fontos a soproni magyar grammatikák feldolgozásában: ő szervezte és irányította a munkát. Nem lehetetlen, hogy a nevezetes levélben felsorolt grammatikák egy része az ő birtokában volt. Szarka János ugyancsak felkészült szakember volt. Tanulmányait Nemeskéren kezdte, Győrben folytatta, majd Tübingenben járt egyetemre, teológiai doktori címet szerzett. 1759-ben tért haza, konrektor lett Sopronban. 1763-ban betegsége miatt kényszerült lemondani hivataláról. A tudományoknak szentelte magát. Könyve³⁴ nyelvészeti érdeklődéséről is tanúskodik. Több kézírata maradt fenn.³⁵ Szempontunkból különösen fontos, hogy 1780-ban cikket írt a pozsonyi *Magyar Hirmondóba* Sylvester *Újtestamentumáról*, amit Bécsben látott.³⁶

A kéziratossághoz tartozó szerzői Sylvester nyelvtanírói munkásságát is említik, mégpedig korábban, mint az eddig számon tartott források. Révész Imre tanulmányának megjelenése idején a *Grammatica Hungarolatina* ma ismert egyetlen példánya még nem került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába, 1874-ben vásárolták meg. Révész a következőket írta:

„Hogy Erdősi eredeti kiadásu nyelvtanának azon példánya, melyet Kazinci lemá-soltattot s mely Sinai birtokában volt, megvan-e jelenleg, pl. a Fáyféle emődi könyvtárban: én nem tudom; de ha tudomásom nem csal: senki sincs iróink közül, ki azt látta vagy használta volna. Wietorisznak Erdősire vonatkozó jegyzetéből azt is látom, hogy a mult század elején vagy közepe táján, a Sinaién kívül létezett még más eredeti példány is.”

Idézi is Wietorisz megjegyzését: „Praeter Novum Testamentum etiam gram-maticam hungaricam ejus vidisse se scribat Cel. Schwarzius.”³⁷

³⁴ *Coniectura de origine, potestate, et antiquitate nominis Nádor-Ispán, quod vulgo Palatinum Regni ung. Comitem interpretantur, rationibus philologicis et historicis firmata*, Sopronii, 1772.

³⁵ KATONA, Stephanus: *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*. III. Po-sonii, 1777. 310–312.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Bp. 1909. 399–400.

³⁶ A „Tudománybéli dolgok” között a szerkesztő a „Görög és Római mértékre vett Magyar Verseket” méltatja. Eddig a legrégebbi, amit ismert, Vilmányi Libetz Mihály ajánlása Székely Ist-ván Krónikájához (Krakkó, 1558).

„De vagnak még régibb a'-féle hat és öt lábu őszve kötött versek. Sopronbann lakozó Szarka János Uramnak szorgalmatos vizsgálódása nem régen igen jeleseknek talála. Méltó, hogy ezen régiség felől tett tudósításának bé-iktatásával, a régi dolgokbann gyönyörködő tudósokat-is tápláljam s fel-índítsam, hogy a kiknek rejtekekbenn még olyan kintsek találkoznak, ök-is hordgas-sanak valamit őszve, melyel másoknak vagy gyönyörűséget, vagy hasznot-is szereznének. – Leve-lének szóról szóra ez a folyamatja.

A minap Bétsben lévén, a Sylvester János Magyar Új Testamentomára akadtam a Tsászári K. Biblióthécában, mégpedig mind a két féle nyomtatásra. [...]”

Az ismertetés során Szarka az azóta is leggyakrabban idézett részeket közli, például „Az Ma-gyar nípnek...” címzett bevezetést és a virágénekekről szóló sorokat. Magyar Hirmondó (Po-zsony), 1780. 43. levél, 345–350.

³⁷ RÉVÉSZ: *i. m.* 23.

Az idézetekből kitűnik, hogy Révész Imre nem látta a Wietorisz–Szarka szerzőpáros kéziratát, kénytelen volt azokra a részletekre szorítkozni, amelyeket a hivatkozott „ev. lelkész urak” másoltak le neki. Kérdés, hogy a Wietorisz–Szarka-kézirat elárulna-e a családi nevével többet Schwarziusról – mindazonáltal érdemes lenne utánajárni, megvan-e még valahol a mű. Igen fontos volna tudni, ki lehetett az idézett Schwarzius, hiszen jelenlegi ismereteink szerint az ő említése a legkorábbi egyértelmű híradás Sylvester János magyar grammatikájáról. Az időhasználatból (scribat) akár arra is lehetne következtetni, hogy a szerző többször is említette a munkát.

IV. Johann Schwarz és Gottfried Schwarz

Mindaddig, amíg egy Schwarz nevű szerzőnél nem olvassuk, hogy látta Sylvester magyar grammatikáját, csak találgathatunk. Ezt tette Révész Imre is: „Ezen Schwarz valószínűen az lesz, kinek életét Klein leírja: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evang. Prediger etc. Leipzig und Ofen. 1789. 366. stb. I.”³⁸ A hivatkozott helyen Klein János Sámuel a XVII–XVIII. század fordulóján élt Johann Schwarz életét és munkásságát ismerteti.³⁹

Ez a Schwarz külföldi születésű. 1669-től Bártfán, majd Lőcsén volt rektor. 1674-ben Wittenbergbe ment, végül Querfurtban lett püspök. Az evangélikus egyháztörténeten kívül személye érdekes lehet a kritikátörténet számára is: bártfai rektorsága idején logikai és retorikai tankönyvet szerkesztett és adott ki.⁴⁰ Kérdés, hogy Johann Schwarz munkásságát mennyire méltányolta az utókor, és a soproni tanárok száz év elteltével vajon olvasták-e műveit.

Ha már egyelőre úgymint csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, nekem is van egy ötletem. Valószínűbbnek tartom, hogy a Wietorisz–Szarka szerzőpáros hivatkozása idősebb kortársukra, a XVIII. századi Gottfried Schwarzra vonatkozik. Ő ugyanis sokkal inkább rászolgál a „celeberrimus” jelzőre, mint névrokona, a hajdani bártfai rektor; emellett más érvek is szólnak mellette.

Gottfried Schwarz (Igló, 1707. nov. 19.–Rinteln, 1788. nov. 23.) tanulmányait Lőcsén, Csetneken és Osgyánban kezdte. 1726-tól a jénai egyetemen tanult. Az 1730-as évek elején Lőcsén volt konrektor, majd rektor. 1734-ben Pestre jött. 1735-től Németországban élt, Marburgban és Halléban tevékenykedett. 1742-től osnabrücker rektor, 1749-től rintelni püspök.⁴¹ Bod Péter is felvette a *Magyar Athénásba*, mivel „magyarnak vallja ez-is magát”, és „nagy készüllettel készült

³⁸ RÉVÉSZ: i. m. 23.

³⁹ KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von der Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. I–II.* Leipzig und Ofen, 1789. 366–388.

⁴⁰ BARTÓK István: *Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között.* Bp. 1998. 83, 113.

⁴¹ SZINNYEI: i. m. XII. Bp. 1908. 754–758.

a' Magyar Históriainak ki dolgozására".⁴² Szinnyei szerint „tudományos híre messze külföldön elterjedt.” Ezt igazolja például Weszprémi Istvánnak egy levele: 1769. január 20-án Czirbesz Jónás Andrást kéri, hogy küldje el neki Schwarz Dudith-kiadását (Halle, 1743), amelyhez a kiadó Dudith András életrajzát is megírta.⁴³

Szinnyei Schwarznak 28 könyvét sorolja fel, néhányat megemlít. „számos cikkei közül” is. Klein 41 művének bibliográfiai adatait közli. Schwarz számos munkát szentelt a magyar történelem feldolgozásának.⁴⁴ Bod Péter is említi azt a könyvét, amelyben „azt mutogatja, hogy a' Magyarok a' Pogányságból a' Görögök által térítették 's a' Görögök által-is tértenek meg”.⁴⁵ A könyv Wietorisz Jonatán könyvtárában is megvolt,⁴⁶ emellett a katalógus felsorolja Gottfried Schwarznak több kéziratos dolgozatát is.

Wietorisz kollégája és szerzőtársa, Szarka János nemcsak olvasta a könyvet, hanem maga is állást foglalt a kérdésben. A csaknem kétszáz lapnyi munka kéziratban maradt.⁴⁷ Ebben Szarka János a szerzőre mint „Cel. Schwarziusra” hivatkozik – pontosan úgy, mint a kéziratos egyháztörténetnek a Sylvester grammatikájáról szóló helyén.

Hogy valójában kitől származik Sylvester János latin–magyar nyelvtanának eddig ismert – sajnos csak hírből ismert – legkorábbi említése, azt csak az 1770 előtt működött, számításba vehető Schwarz nevű szerzők munkáinak alapos vizsgálata döntheti el. Azért is érdemes volna a helyet megtalálni, mert talán még messzebbre vezethetne vissza az időben, gyarapítva a *Grammatica Hungarolatina* utóéletére vonatkozó ismereteinket.

Az azonban kétségtelen, hogy az erről a forrásról szóló értesülést a XVIII. századi soproni tanárok grammatikai érdeklődésének köszönhetjük. Wietorisz Jonatán és Szarka János nevét a Sylvester-kutatás történetében ezért is számon kell tartanunk.

⁴² BOD Péter: *Magyar Athenas...*, Szeben, 1766. 286.

⁴³ SZELESTEI N. László: *Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979.* Bp. 1981. 519–562; 532.

⁴⁴ KLEIN: *i. m.* 1. 465–472.

⁴⁵ [SCHWARZ, Godofredus]: *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta, auctore Gabriele de Juxta Hornad Hung.* Francofurti et Lipsiae, 1740.

⁴⁶ *Godofr. Schwarzii Initia religionis Christianae inter Hungaros Ecclesiae orientali adserta,* Hal. 1740.

⁴⁷ Ioannis Zarka Defensio Godeffr. Schwartzii Initia Religionis Christianae apud Hungaros Ecclesiae Orientali vindicantis, Codex Autographus. OSZK: 2021. Fol. Lat.

ISTVÁN BARTÓK

Alte ungarische Grammatiken in Sopron

Beiträge zum Nachleben der Grammatica Hungarolatina von János Sylvester

Am Ende des 18. Jahrhunderts wirkte eine Studentenorganisation im evangelischen Lyzeum in Sopron, die die Pflege der ungarischen Sprache zum Ziele setzte. Die Mitglieder der Gesellschaft haben eine Liste über die in Sopron erreichbaren ungarischen Grammatiken unter der Leitung ihres Professors Jonathan Wietorisz zusammengestellt. Die zwei ältesten Items sind das Werk von Janus Pannonius, dem berühmten humanistischen Dichter des 15ten Jahrhunderts und die *Grammatica Hungarolatina* von János Sylvester aus dem Jahre 1539. Es ist kein Exemplar mehr der Grammatik von Janus Pannonius aufzufinden, viele bezweifeln sogar ihre Existenz. Aus der Arbeit von Sylvester ist heutzutage ein einziges Stück bekannt.

Die Studie systematisiert die Daten die die Authentizität des Verzeichnisses von Sopron belegen. Auch wenn die Exemplare nicht mehr entdeckt werden konnten, ist die früheste bekannte Botschaft über die lateinisch-ungarische Grammatik von János Sylvester erhalten geblieben, dank dem grammatischen Interesse der Professoren von Sopron. Jonathan Wietorisz und János Szarka haben bei einem gewissen Schwarzius gelesen, dass er die Grammatik von Sylvester gesehen hätte. Es ist höchstwahrscheinlich, dass es sich um Gottfried Schwarz (1707–1788) von ungarischer Herkunft handelt, der ab 1735 in Marburg und Halle tätig war und später den Posten des Rektors von Osnabrück und danach den des Bischofs von Rinteln bekleidete.

Ob die Voraussetzung ihren Platz behauptet kann erst nach der Auffindung der Berufung entschieden werden.

UJVÁRI, HEDVIG

Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.

1. Die Entstehung des Blattes

Nach 1849 gehörten die Pester Kaufleute zu den ersten, die nach der Zentralisierung der zerstreuten Kräfte bestrebt waren.¹ Seitens des Hofes wurden diese Bestrebungen geduldet, denn vom bestimmten Grade des materiellen Wohlseins erhoffte man die Entfremdung des Volkes vom Gefühl der Freiheit und der Selbständigkeit. Die Gründung verschiedener Interessengemeinschaften war nicht mehr zu verhindern.² 1852 gründete der Pester Kaufmann Jakob Kern mit anderen Kaufleuten eine Handelsgesellschaft namens *Pester Lloyd* zur Wiederbelebung des Handels in Ungarn. Zu den Tätigkeiten der Gesellschaft gehörte u. a. die Gründung einer Kornhalle, einer Effektenbörse, die Errichtung des Lloydgebäudes sowie die Unterstützung und Förderung gesellschaftlicher, wirtschaftlicher und kultureller Vorhaben.³ Von den Mitgliedern der Handelsgesellschaft wurde kurz nach dem Zustandekommen der Gesellschaft die Herausgabe eines periodisch erscheinenden liberalen Organs beschlossen, das im K. u. K. Reich, im deutschsprachigen Europa, und weltweit in deutscher Sprache über Handel und Wandel des Landes berichten und „den Zwecken und Funktionen der Gesellschaft dienen soll“.⁴

‘Möchten doch (...) alle Mitglieder und vorzüglich die überwiegende Anzahl der dem kaufmännischen Stande Angehörenden, die das Journal der Gesellschaft zu meist interessiren muß, die höchst bedeutende Tragweite des in ihre Hände gelegten

¹ Siehe: FALK, Miksa: 1853–1903. A Pesti Lloyd-társulat 50 éves jubileumára megjelent díszmű előszava [Vorwort zur Festrede anlässlich des 50-jährigen Jubiläums der Pester Lloyd-Gesellschaft]. = Ország-Világ, 24. Jg, Nr. 17, 26. April 1903, S. 323–324.

² Siehe: *Pester Lloyd*. In: *Hírlapjaink*. Bd. 1, S. 1–4, hier S. 1.

³ Siehe: FALK, Max: 1853–1903 [Über das 50-jährige Bestehen des Pester Lloyd]. In: DEUTSCH, Anton: *Die Pester Lloyd-Gesellschaft. 1853–1903*. Bp. 1903. S. III–XIV.

⁴ Siehe: DEUTSCH, Anton: *Der „Pester Lloyd“*. In: ders.: *Die Pester Lloyd-Gesellschaft. 1853–1903*. Bp. 1903. S. 161–193, weiterhin nur als A. Deutsch 1903 angegeben. Vgl. auch A. D.: *A „Pester Lloyd“*. = Ország Világ, 24. Jg, Nr. 17, 26. April 1903, S. 328–330, weiterhin: *Die Generalversammlung der Pester Lloyd-Gesellschaft*. = PL, 1. Jg, Nr. 1, 1. Januar 1854, S. 2. Im letzterwähnten Artikel wird auch auf die Zunahme der Anzahl der Mitglieder der Gesellschaft hingewiesen: Diese ist seit der vorjährigen Generalversammlung von 561 auf 630 gestiegen.

Organs und zugleich die Gelegenheit zur Einflußnahme auf dessen Gedeihen wahrnehmen, um durch eifrige Unterstützung desselben den eignen Vortheil, die Zwecke der Gesellschaft, die wieder identisch mit dem Gedeihen des Vaterlandes und des Gesamtstaates, nach Kräften zu fördern!⁵

In der am 19. September 1852 abgehaltenen Sitzung des Ausschusses der Handelsgesellschaft wurden die Vorbereitungen für die Herausgabe der Zeitung beschlossen. Gleichzeitig wurde der Posten des Generalsekretärs für das Blatt ausgeschrieben. Keiner der zwölf Bewerber (unter ihnen auch Viktor Hornyánszky, Redakteur der *Pester Zeitung*, Leopold Rottenbiller, der im Jahre 1848 Oberbürgermeister von Pest war, oder Max Friedländer, der später in Wien bei der *Presse* arbeitete und im Jahre 1863 die *Neue Freie Presse* gründete) erhielt die Anstellung. Vielmehr wurde Karl Weisskircher, ein Mitglied der Gesellschaft, mit der Stelle provisorisch betraut und als verantwortlicher Redakteur eingesetzt. Im Namen der Gesellschaft hat er an die zuständige Polizeibehörde den Antrag zur Bewilligung der Herausgabe des *Pester Lloyd* als Tageszeitung gestellt. Am 23. Juli 1853 erhielt er von dort folgende Mitteilung:⁶

Zahl 2690/Pr.

An

die Pester Lloyd-Gesellschaft

hier.

Laut hohen k. k. Militär- und Zivil-Gouvernements-Erlasses vom 18. Juli l. J. Zahl 12.370 G/4325 hat sich die k. k. oberste Polizeibehörde mittelst Erlasses vom 2. Juli Zahl 8439/1272 IV bestimmt gefunden, der Lloyd-Gesellschaft die ange-suchte Bewilligung zur Herausgabe einer kautionspflichtigen periodischen Druckschrift in deutscher Sprache, betitelt „Pester Lloyd“, unter der verantwortlichen Redaktion des Karl Weißkircher, mit dem Bemerkten zu ertheilen, daß die in dem vorgelegten Programme projektirte Rubrik „Oesterreich und Ausland“ in zwei Rubriken abzutheilen sein wird, nämlich Oesterreich, umfassend jene Notizen und Aufsätze, welche die verschiedenen Kronländer des Kaiserreiches betreffen, und Ausland, welcher die Notizen aus fremden Ländern und alle auf auswärtige Verhältnisse bezüglichen Mittheilungen einzureihen sind.

Dem weiters gestellten Ansuchen um Enthebung von der Kautionspflicht kann mit Rücksicht auf den § 13 der Preßordnung nicht willfahrt werden.

Hievon wird die Lloyd-Gesellschaft in Erledigung ihres Einschreitens vom 7. Mai l. J. und unter Zurückstellung der Gesuchsbeilagen mit dem Besatze verständigt, daß, falls die Gesellschaft von der erhaltenen Bewilligung Gebrauch machen

⁵ Die Generalversammlung der Pester Lloyd-Gesellschaft vom 29. Dezember. = PL 1. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1854, S. 2.

⁶ Siehe A. DEUTSCH 1903, S. 164f.

will, die nach § 10 der Preßordnung vorgeschriebenen Nachweisungen acht Tage vor dem Erscheinen des ersten Blattes zu liefern sind.

Pest, am 22. Juli 1853.

Der k. k. Hofrath und Polizeidirektor
Prottmann m. p.⁷

Nach der Erteilung der Genehmigung veranlasste der Ausschuss die notwendigen Maßnahmen zur Herausgabe des Blattes. Die erforderliche Kautions von 10.000 Forint erbrachten die Mitglieder der Gesellschaft bei einem Zinssatz von 6%. Diese Summe konnte in zwei Jahren vollkommen beglichen werden. Für den Posten des Chefredakteurs wurde der Journalist Dr. Johann Weiss ausgewählt. Laut Vertrag wurden ihm 1500 Forint Jahreseinkommen und 50% des Ertrags der Zeitung zugesichert. Mit den Handelsangelegenheiten des Blattes wurde die Landerer AG betraut, für ein Jahresabonnement wurden 15 Forint festgelegt. Den Druck des Blattes übernahm Gusztáv Emich unter der Bedingung, das Pränumerationsblatt in 5000 Exemplaren herauszubringen. Ein Aufsichtsrat des Blattes wurde ins Leben gerufen, die Mitglieder waren vornehme Pester Kaufleute: Moriz Schulhof, Vinzenz Weinzierl, M. G. Ullmann, Friedrich Kochmeister und Jakob Kern. Die Redaktion hatte ihren Sitz in der Dorotheagasse. Das Probeexemplar erschien am Sonntag, den 11. Dezember 1853, das regelmäßige Erscheinen des Blattes begann mit dem 1. Januar 1854.⁸

2. Die erste Periode: 1854–1867

Die Gründung des Blattes erfolgte in einer Zeit, als jegliches publizistisches Wirken streng von der Zensur beobachtet wurde. Die Pressegesetze des gefürchteten Innenministers Baron Bach waren hart und streng. Brisante Themenbereiche wie z. B. Politik, die Erläuterung von finanziellen und ökonomischen Fragen waren strengstens untersagt.⁹ Dies erschwerte natürlich die redaktionelle Arbeit des *Pester Lloyd*. Der Chefredakteur war Johann Weiss (1854–1866).

Wie bereits im obigen Zitat der Polizeibehörde zu lesen ist, stand vorrangig die Spalte „Österreich und das Ausland“ im Visier der rigorosen Zensur. Sie konnte nur durch die Aufteilung in zwei selbständige Rubriken: „Österreich“ mit allen dazugehörigen Nachrichten aus den Ländern der Krone, also auch aus Ungarn und „Ausland“, wo das Nachrichtenmaterial aus dem Ausland untergebracht war, existieren. Jegliche Kritik, Auflehnung gegen den Thron und Stim-

⁷ ebd., S. 165f.

⁸ ebd., S. 166f.

⁹ Siehe FALK, Anm. 1, S. 323.

men für die Einheit des Reiches wurden unterdrückt. In den ersten Jahren ihres Bestehens brachte die Zeitung im überwiegenden Teil allgemeine Handelsnachrichten, sie galt als maßgebliches Wirtschaftsblatt.¹⁰

Laut Pränumerations-Einladung des Blattes vertritt der Pester Lloyd „nationalökonomische, politische und Kulturinteressen“:

Zuförderst werden demnach sämtliche **merkantilen, industriellen und landwirthschaftlichen Interessen** Ungarns vom 'Pester Lloyd' ausführlich besprochen. Die Gesellschaft, deren Namen das Blatt trägt, ermöglicht es, aus allen wichtigeren Handelsplätzen des Landes und ganz insbesondere vom hiesigen Platze, den strengsten Anforderungen des Kaufmanns entsprechende Geschäftsberichte, mit den nöthigen Daten über Zu- und Abfuhrn, Käufe und Verkäufe u. s. w. der Landesprodukte zu liefern. Die Herbeischaffung der Materialien wird von den bestunterrichteten Geschäftshäusern auf den verschiedenen Plätzen besorgt. – Mit der Redaktion derselben wurde eine sehr geschäftskundige Feder betraut. – (...)

Dem **politischen Theile** dieses Blattes wird die Redaktion alle den Zeitumständen entsprechende Aufmerksamkeit zuwenden, und sind namentlich bereits die nöthigen Einleitungen getroffen, damit die wichtigeren telegrafischen Depeschen und ebenso briefliche Mittheilungen 'von der türkischen Grenze' ihr auf direktem Wege zukommen, so daß der ungarische Leser von den bedeutenderen Ereignissen auf dem politischen Schauplatze durch den 'Pester Lloyd' um 12–14 Stunden früher Kunde erhält, als durch die Wiener Blätter. – Zahlreiche Korrespondenzen werden außerdem die hierauf bezüglichen Ansprüche der pl. t. Leser zu befriedigen suchen.

Im **Feuilleton** werden populäre und gleichzeitig unterhaltende Darstellungen verschiedener Natur- und Kunstprodukte, die dem Gedeihen der Volkswirthschaft dienen, – Besprechungen der hierortigen Kunstleistungen auf der Bühne, im Atelier und im Musiksaale, – Lesefrüchte der heimischen Literatur, statistische und geschichtliche Schilderungen der bedeutenderen ungarischen Städte, zeitweilig auch gelungene Darstellungen einzelner Geschichteperioden unserer Vergangenheit einander abwechseln.

Inserate werden (...) ungewöhnlich billig (...) berechnet.

Der 'Pester Lloyd' erscheint täglich, mit Ausnahme der Montage, im Groß-Folio-Format.

(...) Die Redaktion des 'Pester Lloyd'.¹¹

Das Blatt bestand aus vier, sechs oder acht Seiten. Die erste Seite erhielt die Wiener Börsenkurse und Fahrpläne der Dampfschiffe und der Eisenbahn. Ebenfalls auf dieser Seite erschienen die Börsen- und Handelsnachrichten sowie am Samstag die Handelsübersicht der Woche, Geschäftsberichte und nicht zuletzt der Wasserstand der Donau. Die zweite Seite befaßte sich mit der politischen Berichterstattung, und falls es ein Feuilleton gab, wurde es meistens hier gedruckt, eventuell schon auf Seite eins, unter dem Strich. Auf Seite drei wurde die politische Berichterstattung fortgesetzt und die Nachrichten zum Tagesgeschehen, die telegraphischen Depeschen des Blattes sowie die Zusam-

¹⁰ A. DEUTSCH 1903, S. 168.

¹¹ PL 1. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1854, S. 4. Hervorhebung im Originaltext.

menfassung der Tagesneuigkeiten gedruckt. Die Spalte „Offener Sprechsaal“, Annoncen für Veranstaltungen, die Fremdenliste und der Name des verantwortlichen Redakteurs wurden hier plazierte. Die vierte Seite gehörte ganz den Anzeigen, Mitteilungen und Bekanntmachungen. Falls das Blatt aus sechs oder acht Seiten bestand, bildeten zwei bzw. vier Seiten die Beilage, die für kurze Berichte und zahlreiche Anzeigen offen stand. Nicht selten umfassten bei einer achtseitigen Wochenendausgabe drei Seiten ausschließlich Werbung. Erschien das Blatt sowohl samstags als auch sonntags, dann war der Inhalt der Sonntagsausgabe der Samstagsausgabe sehr ähnlich und das Blatt erschien am darauffolgenden Montag nicht.

Obwohl im ersten Halbjahr die Bilanz bereits ein Defizit von 5880 Forint aufwies, wurde kurz nach dem Erscheinen des Blattes am 10. Juni 1854 die Ausgabe eines Abendblattes beschlossen. Dieses erwies sich als ein finanzieller Erfolg, denn die Abonnentenzahl belief sich am 15. Januar 1855 bereits auf 2300. Für die damaligen Verhältnisse ist charakteristisch, dass Polizeidirektor Prottmann in einem Schreiben an die Gesellschaft den Umstand beanstandet, mit welcher Geschwindigkeit das Blatt die Nachrichten veröffentlicht. Ein Telegramm galt damals eher als Seltenheit, und ein eigenständiger Artikel wurde – unter den damaligen Umständen – nur sehr selten veröffentlicht. 1857 wurde der Zeitungsstempel eingeführt, demzufolge mußte das Jahresabonnement um 4 Forint erhöht werden. Diese Massnahme brachte aber keine bedeutende Änderung der Abonnentenzahl mit sich.¹²

Das Ende der „Bach’schen Ära“ und personelle Veränderungen prägten die Geschichte der 1860er Jahre des Blattes. Der Chefredakteur Johann Weiss schied 1866 aus der Redaktion aus, sein Nachfolger wurde Dr. Samuel Rothfeld, der diese Position bis 1867 innehatte. Auf diesen Umstand verweisen jedoch nur Erinnerungen und Berichte von Zeitgenossen sowie verschiedene Lexika.¹³ Nach gründlichem Studium des Jahrgangs 1866 des Blattes konnte der Wechsel des Chefredakteurs nicht festgestellt werden. Auch die Nachfrage in der Natio-

¹² Siehe A. DEUTSCH 1903, S. 167f. Vgl. auch A. D.: *A „Pester Lloyd“*. Anm. 4, S. 328f, FALK: *Irodalmi jubilaemok* [Literarische Jubiläums]. = A Hon (Abendausgabe), 17. Jg, Nr. 6, 7. Januar 1879, S. 1. Das Abendblatt war sehr begehrt, „’der Pester Lloyd’ betrieb damit ein regelrechtes Monopolium“. Vgl. dazu: ZILÁHI, Simon: *Az újság fejlődéséről* [Über die Entwicklung der Zeitung]. = Magyar Salon, Bd. 38, S. 247–253, hier S. 249. 1854 kostete die Pränumeration ganzjährig 12 fl, halbjährig 6 fl, vierteljährig 3 fl, monatlich 1 fl. Mit Postversendung: 15 fl (1/1), 7 fl 30 kr (1/2), 4 fl (1/4). Siehe PL, 1. Jg, Nr. 1, 1. Januar 1854, S. 4.

¹³ Deutsch gibt nur ohne genaue Jahreszahl an, dass Weiss zu Beginn der 60-er Jahre das Blatt verließ und für das Provisorium [er versteht darunter bis Falks Antritt] S. Rothfeld mit den Redaktionsarbeiten betraut wurde. Vgl. dazu A. DEUTSCH: *A „Pester Lloyd“*. = Ország-Világ, 24. Jg, Nr. 17, 26. April 1903, S. 329. Szinnyei gibt konkrete Jahreszahlen an: Weiss soll das Blatt bis 1866, Rothfeld von 1866 bis 1867 redigiert haben. Vgl. SZINNYEI (vollständiges Titel in Kapitel 3, im Kapitel über *Falk*), Bd. XIV, S. 1483 und 1259.

nalbibliothek Széchenyi konnte diesen Wechsel nicht bestätigen: In den Karteien für den internen Gebrauch der Bibliothek sind die Namen der Chefredakteure nicht verzeichnet. Die Ausgaben erwähnen seit dem Zustandekommen des Blattes 1854 nie den jeweiligen Chefredakteur, lediglich der Name des verantwortlichen Redakteurs wurde angegeben. Dieser war seit dem Zustandekommen des Blattes bis zum 8. Dezember 1867 Karl Weißkircher sowohl während Weiss als auch während Rothfeld.¹⁴

Die Unstimmigkeiten, die sich in den Jahren 1866/67 zwischen der Redaktion und des Zeitungsausschuss der Lloyd-Gesellschaft entwickelt hatten, führten zum Bruch. Die Redaktion verließ samt Vertrieb die Gesellschaft und gründete ihre eigene Zeitung namens *Ungarischer Lloyd*.¹⁵

Nach dieser Trennung fungierte Emanuel Blau als verantwortlicher Redakteur des *Pester Lloyd*, der seit der Gründung dieses Organs neben Karl Weißkircher und M. Fried zu den Mitarbeitern gehörte.¹⁶ Er versah nur knappe zwei Wochen diesen Aufgabenbereich,¹⁷ denn um das Fortbestehen des *Pester Lloyd* zu sichern, verhandelte die Handelsgesellschaft wegen der Vergabe des Postens des Chefredakteurs mit mehreren namhaften Journalisten und Politikern u. a. mit Ede Horn in Paris und János Pompéry. Die Verhandlungen verliefen erfolglos. Der Zeitungsausschuss der Gesellschaft beauftragte danach Mór Wahrmann, für den Posten den berühmten Journalisten, Dr. Max Falk zu gewinnen. Die Verhandlungen verliefen erfolgreich, der Kandidat sagte zu. Im Blatt wurden die Veränderungen folgendermaßen bekannt gegeben:

¹⁴ Das letzte Mal verzeichnet in Jg. 14, Nr. 288, 8. Dezember 1867, Beilage. (Die Schreibweise seines Namens schwankt zwischen Weißkircher, Weisskircher sowie Weiskircher.) Auch auf die *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867* [Ungarische Pressebibliographie 1850–1867] von Margit BUSA. Bp. 1996, ist kein Verlass, denn ihre Angaben stimmen mit denen im Blatt nicht überein: Sie gibt Karl Weikircher erst ab dem 3. Oktober 1854 als verantwortlichen Redakteur an, obwohl er bereits im 1. Jg, Nr. 1 v. 1. Jänner 1854 verzeichnet war! Vgl. S. 99. Im Verzeichnis der Redakteure ist Johann Weiss überhaupt nicht unter dem *Pester Lloyd* verzeichnet und S. Rothfeld nur unter dem *Ungarischen Lloyd*; siehe S. 328. Weißkircher ist beim *Pester Lloyd* zwar angeführt, jedoch wie bereits angedeutet, mit dem falschen Datum und dasselbe gilt auch für Max Falk, der erst ab dem 27. Dezember 1867 sowohl für das Abend- als auch für das Morgenblatt verzeichnet ist. Vgl. S. 1 und 328.

¹⁵ Vgl. A DEUTSCH 1903, S. 168. Die erste Nummer des *Ungarischen Lloyd* (Morgenblatt) erschien am 25. Dezember 1867. Als verantwortlicher Redakteur Karl Weißkircher verzeichnet, die Inhaber waren K. W. und S. Rothfeld. Vgl. auch BUSA, S. 132.

¹⁶ Siehe DEUTSCH, Anton: *1854–1903* [Zum 50. Jubiläum]. = PL, 51. Jg, Nr. 1, 1. Januar 1904, 2. Bogen der Jubiläums-Nummer.

¹⁷ Als verantwortlicher Redakteur zuerst im Abendblatt Nr. 282, 9. Dezember 1867, das letztes Mal im Abendblatt Nr. 292, 20. Dezember 1867 verzeichnet. Das Morgenblatt 14. Jg, Nr. 299, 21. Dezember 1867 stand bereits unter Max Falks Redaktion.

Probekblatt.

1853. — Nr. 10. —

Sonntag den 11. Dezember.

Pester Lloyd.

Pränumeration:

Für die 12 Blätter, in 6 Hefen gebunden, monatlich 12 fl. ...

Inserktion:

Der Raum der Pester Lloyd ...

Der „Pester Lloyd“ erscheint täglich mit Ausnahm der Montage.

Redaktions- und Expeditions-Bureau: Perethgasse Nr. 12 in 2. Stock.

Infrascripte Briefe werden nicht angenommen, Manuscripte nicht zurückgeliefert.

Die ausführliche Pränumerationsanzeige auf der letzten Seite.

Table with 3 main sections: Eisenbahn und Dampfschiffe, Wiener Börsen-Course vom 9. Dezember, and Pester Körnerpreise. Includes columns for destinations, prices, and exchange rates.

Die 10. Dezember. In dem wir uns zum Besche ...

Wegen Ungewissheiten. Die 10. Dec. Anlässlich eines ...

Wegen Ungewissheiten. Die 10. Dec. Anlässlich eines ...

An die geehrten Mitglieder der Pester Lloydgesellschaft!
An die geehrten Abonnenten des ‚Pester Lloyd‘!

Der unterfertigte Ausschuß der „Pester Lloydgesellschaft“ sieht sich in der erfreulichen Lage, den geehrten Mitgliedern unserer Gesellschaft und den geehrten Abonnenten unseres Blattes anzeigen zu können, daß es ihm gelungen sei, als Chefredakteur für den „Pester Lloyd“ den in allen Theilen unseres Vaterlandes und wohl auch noch über dessen Grenzen hinaus hochgeschätzten Publizisten, Herrn Dr. Max Falk, zu gewinnen. (...)

Vor dem Ablaufe dieses Monats noch wird Herr Falk die Leitung des Blattes übernehmen und mit dessen Lesern in unmittelbaren Verkehr treten. Es wird damit jenes Provisorium seines Abschlusses finden, welches mit der Resignation des früheren, volle dreizehn Jahre hindurch verdienstvoll wirkenden Chefredakteurs Herrn Dr. Johann Weiß eingetreten war (...).¹⁸

Auch folgende Ankündigung, die Person des verantwortlichen Redakteurs und den Namen des Blattes betreffend, erschien im Blatt:

Zur Beachtung.

Neuerdings eingelangten Anfragen zufolge erklären wir, daß Herr Weißkircher seit dem 9. d. M. aufgehört hat, verantwortlicher Redakteur des ‚Pester Lloyd‘ zu sein und überhaupt keinerlei Funktionen beim ‚Pester Lloyd‘ versieht. Unser Blatt wird vom 1. Januar 1868 so wie bisher unter dem Namen ‚Pester Lloyd‘ fort erscheinen. (...)

Das Zeitungskomiteé des ‚Pester Lloyd‘.¹⁹

Kleinere Unklarheiten und Verwirrungen gab es jedoch, manche Unannehmlichkeiten mußten beseitigt werden, denn nach ein paar Tagen kam es zur nachdrücklichen Wiederholung der obigen Bekanntmachung:

Zur nachdrücklichen Beachtung.

Noch immer kommen uns Briefe und Anfragen zu, welche von dem Mißverständnisse diktiert sind, als würde der ‚Pester Lloyd‘ vom neuen Jahre angefangen einen andern Titel annehmen. Dem gegenüber erklären wir wiederholt:

daß das Blatt der ‚Pester Lloydgesellschaft‘ auch fernerhin als ‚PESTER LLOYD‘, zugleich als das AMTLICHE ORGAN DER HIESIGEN WAAREN- UND EFFEK- TENBÖRSE UND DER KORNHALLE“ erscheinen wird (...).²⁰

Mit Max Falk nahm ein neues Kapitel in der Geschichte des *Pester Lloyd* seinen Anfang.

¹⁸ PL 14. Jg, Nr. 291, 12. Dezember 1867, S. 2.

¹⁹ PL 14. Jg, Nr. 299, 21. Dezember 1867, S. 2.

²⁰ PL 14. Jg, Nr. 302, 25. Dezember 1867, S. 2. Wiederholt in Nr. 303, 27. Dezember 1867. Hervorhebung im Originaltext.

3. Die zweite Periode: Das Blatt des Max Falk

a) Zur Person des Max Falk

Max Falk²¹ kam 1828 in Pest als Sohn eines deutschstämmigen Pester Kaufmanns zur Welt. Falk erinnert sich an seinen Vater als einen Mann mit viel Geistesvermögen und literarischer Bildung, der es kaum noch erwarten konnte, ihn in die Schule zu schicken. Schon in seinen Schülerjahren kam er mit der Publizistik in Berührung, indem er für deutsche Blätter in Pest aus dem Ungarischen übersetzte. Bereits 1843 brachte der *Ungar* Übersetzungen und Theaterkritiken von Falk, bis 1847 war er als Hilfsredakteur des Blattes tätig. Zwischen 1844 und 1846 veröffentlichte der *Spiegel* seine Rezensionen und Übersetzungen u. a. von Bajza und Petöfi. 1847 kam er auf das Wiener Polytechnikum, jedoch die Ereignisse vom Oktober 1848 verhinderten ihn an die Fortsetzung seines Studiums. Während der Revolution widmete er sich dem Journalismus und beteiligte sich bei den radikalen Wiener Blättern *Studenten-Courier* und *Der Freimüthige* bis zu deren Einstellung im Oktober 1848. Danach kam er zur von Ernő Schwarzer redigierten *Oesterreichischen Zeitung*, wo er mit seinen 20 Jahren bereits Leitartikel verfasste und ein Gehalt von 100 Forint bezog. Im März 1849 wurde auch dieses Organ verboten. Nach der Einstellung des Blattes setzte er seine journalistische Tätigkeit beim Wiener *Wanderer* fort. Ursprünglich galt das Blatt als ein belletristisches Tageblatt, jedoch Falks Vorschlag zufolge wurde das Blatt zum politischen Tageblatt umstrukturiert und galt als führendes liberales Organ. Seine Journalisten waren Meister des Federschwingens: Sie wussten ganz präzise, wie man dem Leser genau das Gegenteil davon zum Verständnis gibt, was in den gedruckten Zeilen steht.²² Für diese Zeitung verfasste er über 15 Jahre lang Artikel im Bereich Außenpolitik und Ungarn. Die Ungarn-Artikel erschienen fast ausschließlich aus seiner Feder, dazu mit solchem Erfolg, dass die rare Abonnentenzahl in Ungarn 2000 Zunahmen verbuchen konnte. Auch für das ungarische Blatt *Figyelmező* war er in dieser Zeit tätig, er belieferte es mit Wiener Briefen. Diese Tätigkeit hat er später in *Pesti Napló* fortgesetzt.

²¹ Zur Person des Max Falk siehe: *Zsidó Lexikon* [Jüdisches Lexikon]. Red. v. Péter UJVÁRI. Bp. 1929 (Reprint Ausgabe 1987), S. 255f; SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái* [Das Leben und Werk ungarischer Schriftsteller]. Bd. 3. Bp. 1980/81, Nachdruck, S. 91–101; *Magyar írók élete és munkái* [Das Leben und Werk ungarischer Schriftsteller]. Megindította ID. SZINNYEI József [Begonnen v. József Szinnyei Senior]. Red. v. János VICZIÁN. Bd. 8. Bp. 1992, S. 108–110; *A magyar sajtó története* [Die Geschichte der ungarischen Presse]. Red. v. Domonkos KOSÁRY und Béla NÉMETH G. Bd. II/1: (1848–1867). Bp. 1985, passim; RÓZSA, Mária: *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat)* [Die ungarländische Presse von den Anfängen bis 1944. (Skizze)]. = *Magyar Könyvszemle*, 1993, Nr. 2, S. 224–230; FALK, Max: *Hogyan lettem magyar íróvá?* [Wie wurde ich zum ungarischen Schriftsteller?]. = *Ország-Világ*, 22. Jg, Nr. 44, 3. November 1901, S. 880–882.

²² Vgl. auch [ÁBRÁNYI, Kornél, jüng.] II. K. A.: *Post festa. (A „Pester Lloyd” jubileumához)* [Zum Jubiläum des Pester Lloyd]. = *Magyarország*, 1. Jg, Nr. 9, 9. Januar 1879, S. 1–2, hier S. 1.

1850 gewann er eine Anstellung bei der Wiener Sparkasse, aber daneben übte er den Beruf des Journalisten weiterhin aus: Er schrieb u. a. für die 1855 von János Török gegründete *Magyar Sajtó* in Wien und für sämtliche Pester Blätter.

Für *Budapesti Hírlap* schrieb er seit Juli 1856 über ökonomische Fragen, dann folgten bald (ab Januar 1857) die am Anfang des Blattes veröffentlichten täglichen politischen Berichte. Ende 1859 wurde die Rubrik eingestellt und damit nahm auch Falks Tätigkeit beim Blatt sein Ende. Auch bei dem Blatt von Zsigmond Kemény *Pesti Napló* befasste er sich mit finanziellen und national-ökonomischen Fragen und schrieb ab 10. 12. 1856 Tag für Tag die „Tájékozás rovat“, die Rubrik, die die außenpolitische Berichterstattung des Blattes repräsentierte. Seine manchmal zu heftigen kritischen Ton aufweisenden Artikel über das Finanzwesen riefen oft die Vorwürfe des Finanzministers hervor, mehrmals musste er Mahnungen einstecken, oder einige Nummern des Blattes wurden sogar konfisziert. Da Kemény das Blatt ganz bewusst leitete, instruierte er in aussenpolitischen Fragen Falk persönlich oder durch seinen Vermittler Pál Királyi. Während des Schmerling'schen Provisoriums (1862–1867) galt sein Hauptinteresse der französischen und der Bismark'schen Politik, da Österreichs Position innerhalb des Bundes auch Auswirkung auf die ungarischen Verhältnisse hatte. Für das Wiener Blatt *Magyar Sajtó* schrieb er in der selben Form und im selben Geist. Innerhalb eines Jahres schrieb er für das Organ 400 Artikel. In diesen Artikeln verwendete er die später so legendär gewordene Signatur (Fk).

In die zweite Hälfte der 1850-er Jahre fällt seine Bekanntschaft mit dem Grafen István Széchenyi: Falk wurde ihm 1858 vorgestellt und danach wöchentlich mehrmals nach Döbling gefahren. Er galt als Vertrauter des Grafen, durchlas und ergänzte sämtliche seiner Schriften. Auf Vorschlag von Ferenc Deák wurde er 1861 zum korrespondierenden, Ende 1863 zum ordentlichen Mitglied der ungarischen Akademie gewählt. Ab 1866 wurde er als Ungarischlehrer bei der Kaiserin geladen. Der Wendepunkt in seinem Leben war das Jahr 1867, denn der bisherige Hauptangestellte des Wiener *Wanderer* und Korrespondent zahlreicher ungarischer Journale kam Ende Dezember an die Spitze des *Pester Lloyd*, mit dem er bis zu seinem Tode gleichzusetzen war.²³ Neben seiner journalistischen Tätigkeit war er als Abgeordneter auch in der Politik aktiv, er befasste sich hauptsächlich mit finanziellen Angelegenheiten, er galt als Anhänger der jeweiligen Deák-Partei.

b) Die Geschichte des Blattes zwischen 1867–1880

Als neuer Chefredakteur übernahm Falk die Leitung des *Pester Lloyd* am 20. Dezember 1867. Am darauffolgenden Tag erschienen bereits drei Artikel²⁴ aus seiner Feder, in denen er sein journalistisches Programm detailliert darstellte sowie sich zu der politischen Einstellung seines Blattes äußerte.

²³ Ebd., S. 2.

²⁴ An die geehrten Leser des „Pester Lloyd“ und die anderen zwei nicht betitelten Artikel. = PL 14. Jg, Nr. 299, 21. Dezember 1867, S. 2.

Erstens sprach er seine Mitarbeiter an, ohne die er nicht imstande wäre, der ihm anvertrauten Aufgabe gerecht zu werden. Er findet Unterstützung im Kreis der sich um das Blatt versammelnden „tüchtige[n] literarische[n] Kräfte[n]“ und im Kreis „eine[r] Reihe ausgezeichneter Fachmänner aus den verschiedenen Lebenssphären“, die „nicht nur den guten Willen, sondern auch die Fähigkeit besitzen“, ihn zu unterstützen. Als seinen einzigen Verdienst nennt er „diese zerstreuten Kräfte gesammelt und zu konzentrischem Wirken nach einem bestimmten Ziele hin vereinigt zu haben“:

Dieses Ziel ist kein anderes und kann kein anderes sein, als die Förderung der geistigen und materiellen Interessen Ungarns, die Entwicklung seiner Freiheit und seines Wohlstandes mit- und durch einander.²⁵

Falk betont den Zusammenhang von Freiheit und Wohlstand. Unter Letzterem versteht er „einen alle Schichten der Gesellschaft durchströmenden Wohlstand“, des des gesamten Volkes, nicht den Wohlstand und Reichtum Einzelner. Zur dessen Erlangung führt der Weg durch erhöhte Arbeit, dem Volk auferlegt vom Staat, das heißt mit einem erhöhtem Maß von Pflichten. Dafür muß dem Volk auch „ein höheres Maß von Rechten zu Theil werden.“²⁶

Da die ganze Menschheit „durch Arbeit nach dem Rechte, wie nach den Mitteln, frei zu werden, frei zu bleiben“ ringt, definiert Falk die Aufgabe der ihres Berufes bewußten Presse, den Kämpfern dabei „ermuthigend, belehrend, unterstützend zur Seite“ zu stehen.²⁷ „Für Freiheit und Wohlstand, für Förderung der geistigen und materiellen Interessen“ zu kämpfen sieht er als grundlegende Aufgabe eines jeden maßgebenden publizistischen Organs an, so auch seines Blattes. Falks Hauptbestreben richtet sich danach, daß der *Pester Lloyd* ausgewogen beiden Aufgabenbereichen der Publizistik gerecht wird: Das Blatt soll weder nur als politisches Journal fungieren, in dem die Handelsnachrichten nur marginär behandelt werden noch ausschließlich Handels- und Gewerbebezwecken dienen, wobei die politischen Ereignisse nur spärliche Behandlung erfahren:

(...) 'Pester Lloyd', für welchen keine der beiden Richtungen Nebensache ist, der nicht bloß politisches Journal ist, welches nebenbei auch nothdürftig Handelsnachrichten bringt, aber auch kein Handels- und Gewerbejournal, in welchem die Politik bloß als Lückenbüßer behandelt wird. Hier herrscht das vollste Ebenmaß, die vollste Harmonie zwischen beiden Theilen der publizistischen Aufgabe.

So habe ich das Blatt vorgefunden, und diese in ihrer Anlage so richtige, in ihren Wirkungen so heilsame Doppelnatur will ich ihm auch treu zu bewahren bemüht sein.²⁸

²⁵ ebd.

²⁶ ebd.

²⁷ ebd.

²⁸ ebd.

Zuletzt äußert er sich zu seiner Person und seinen Prinzipien. Er steuert dem Blatt seine zwanzigjährige Berufserfahrung, seine ständig wohlbewarte Unabhängigkeit sowie seinen makellosen Namen bei.

Im folgenden Artikel²⁹ gibt Falk seine politische Ars Poetik preis. Falk weist auf die prekäre politische Situation hin, denn er übernimmt das Blatt nach dem Ausgleich mit Österreich, in einer politischen Situation, in der Ungarn vor einer bedeutenden Wende steht. Gerade in dieser Zeit der Umwandlungen kann und darf das Blatt auf keinen Fall als Organ einer bestimmten Partei fungieren. Die Zeitung will lediglich die politischen Parteien im Umgestaltungsprozeß begleiten, sich jedoch von jeglicher Stellungnahme zugunsten einer strikt fernhalten, aber unbedingt an der Wegbereitung für die Ergreifung von Freiheit, Humanität und Zivilisation teilhaben:

Im Augenblicke einer solchen Metamorphose kann unser Blatt weniger denn je das Organ einer bestimmten Partei sein. Die neuen Ziele sind noch nicht ausgesteckt und die Wege, die betreten werden sollen, liegen in tiefes Dunkel gehüllt. Mit ungetheilter Aufmerksamkeit und inniger Theilnahme werden wir diesen hochwichtigen Umgestaltungsprozeß der politischen Parteien begleiten, ohne uns nach irgend einer Seite hin als gebunden zu erachten.³⁰

Mit diesem Bekenntnis ist gleichzeitig das Verhältnis zu der Regierung gekennzeichnet, welche sich im überwiegenden Teil aus Befürwortern des Ausgleichs zusammensetzt. Diese politische Stellungnahme stimmt mit der des *Pester Lloyd* überein, so liegt es dem Blatt „sicherlich völlig ferne, dieser Regierung, deren Emporkommen wir als ein Glück für Ungarn betrachteten und noch betrachten, systematische Opposition machen zu wollen“.³¹

Das heißt aber nicht, dass das Wirken der Regierung seitens des Blattes völlig kritiklos gutgeheißen werde. Sollte sie nicht die richtige Stellung beziehen, wird die Zeitung als seine Aufgabe betrachten, ihrer Stellung, Haltung und ihrem Wirken gegenüber Opposition zu machen und seine Überzeugung auch offen auszusprechen.

Allein es werden neue Fragen auftauchen und mit ihnen werden sich auch die Stellungen verschieben. Welche Stellung die Regierung diesen einzelnen Fragen gegenüber einnehmen werde, wir wissen es nicht, aber so oft uns unsere Ueberzeugung sagen wird, daß ihre Stellung nicht die richtige sei, wird uns weder Furcht noch übertriebene Delikatesse davon abhalten, dies offen auszusprechen.³²

Falk sieht seine Hauptbestreben in drei Zielsetzungen manifestiert: Unbefangenheit, patriotischer Wille und Förderung des Wohlstandes des Vaterlandes.

²⁹ Weder betitelt noch signiert.

³⁰ ebd.

³¹ ebd.

³² ebd.

In diesem Sinne will er sich an der Spitze eines in deutscher Sprache geschriebenen ungarischen Blattes behaupten.³³

Bei der Struktur des Blattes verfolgte Falk die Grundzüge seiner Vorfahren, jedoch der politischen Berichterstattung wurde mehr Platz eingeräumt und mehr journalistischer Aufwand investiert. Spalten und Berichte, die bisher auf Seite drei erschienen, kamen auf die erste Seite der Beilage, die noch mit sämtlichen Rubriken ergänzt wurde. Die Seitenzahl lag bei Falk durchschnittlich zwischen sechs und zwölf Seiten. Seite eins brachte die Börsentabelle, die Börsen- und Handelsnachrichten, diverse Geschäftsberichte, eventuell Auszug aus dem Amtsbaltte „Közlöny“ sowie den Wasserstand und die Wetterverhältnisse (Rubrik „Witterung“). Die zweite Seite wurde ganz der politischen Berichterstattung gewidmet, hier wurden die außenpolitischen Nachrichten, längere Berichte sowie Nachrichten aus dem Unterhause gedruckt. Reichte diese Seite nicht aus, dann wurden die Meldungen auf Seite drei fortgesetzt. Die Rubrik „Zur Tagesgeschichte“, die „Telegraphischen Depeschen“ und die „Tagesneuigkeiten“ erschienen noch hier, letztere wurden aber häufig in der Beilage fortgesetzt. Das Telegrafennetz des Blattes war weltweit ausgebaut, sie erhielten Nachrichten neben den bedeutendsten europäischen Städten auch aus Übersee: u. a. aus New York, Washington und Havanna. Seite vier diente ausschließlich Werbezwecken. Die erste Seite der Beilage war sehr locker gestaltet, viele neue Spalten wurden hier plaziert. Neben den bisher eingebürgerten Rubriken erschienen die neuen wie „Wünsche und Beschwerden“, „Vereinsnachrichten“, „Kultur und Theater“, „Literatur und Wissenschaft“, „Verstorbene“, „Korrespondenz“ (häufig wurden Leserbriefe gedruckt), „Lottoziehung“, „Gerichtshalle“, „Sport“ (eher selten, hauptsächlich für den Pferdesport). Auf Seite sechs waren nur Anzeigen untergebracht. An den Wochenenden war es keine Seltenheit, dass aus den zwölf Seiten (beinhaltete zwei Beilagen) acht nur Werbezwecken dienten. Das Abendblatt war nicht so seitenstark, es umfasste vier bis sechs Seiten, aber oft wurden auch hier Feuilletons abgedruckt. Im Morgenblatt befand sich das Feuilleton entweder auf Seite zwei, am häufigsten jedoch auf Seite drei und die Fortsetzung erfolgte dann in der Beilage.

Die Journalisten haben sich nur selten kenntlich gemacht, wenn überhaupt, dann nur die Feuilletonisten. Grundsätzlich kann man feststellen, dass sowohl die Berichte als auch die längeren Artikel eher mit Signaturen (P. C., R. C., H., D., T., P. D., – a –, G. G., – v., X etc.) versehen waren. Einige Anhaltspunkte bezüglich der Mitarbeiter konnten doch aufgefunden werden: Bei einer journalistischen Streitigkeit zwischen Falk und Ede Horn unterzeichneten die Mitarbeiter des *Pester Lloyd* eine Erklärung zugunsten ihres Chefredakteurs. Aus dieser Liste lassen sich die Namen der Mitarbeiter Leo Veigelsberg, Karl Mandello, August Wohl, J. Deutsch, F. Glaß, Julius Beerman, Karl Geist, Sigmund Sonnenfeld, Anton Deutsch und Sigfried Lustig entnehmen.³⁴ Als eine

³³ ebd.

³⁴ PL, Abendblatt, Nr. 139, 21. Juni 1875, S. 2.

weitere Quelle erweist sich Anton Deutschs Jubiläumsartikel, der aber noch wegen der zeitlichen Verschiebung der genauen Überprüfung bedarf.³⁵

Eines war aber deutlich zu erkennen: Der Name des verantwortlichen Redakteurs: Max Falk. Die geerbten Redaktionstraditionen seiner Vorfahren Weiß und Rothfeld, die praktisch nur ihren Namen zum Organ gaben und sich mit den Redaktionsarbeiten offensichtlich nicht abquälten, gedachte Falk nicht fortzusetzen: Er war nicht nur der Chefredakteur des *Pester Lloyd* sondern auch der verantwortliche Redakteur seines Blattes. Höchstens in seiner Abwesenheit konnte man folgende Mitteilung aus dem Blatt entnehmen:

„In Abwesenheit des Chefredakteurs Dr. Max Falk für die Redaktion verantwortlich: Julius Beermann.“³⁶ Das zeugt von einer enormen Arbeitskraft Falks, denn er hat praktisch seit seiner Ernennung zum Chefredakteur erst nach vier Jahren eine längere Pause eingelegt. Nach dieser im Jahre 1871 legte er wieder erst nach drei Jahren einen zweimonatigen Zwischenstop ein: „In Abwesenheit des Chefredakteurs Dr. Max Falk für die Redakrion verantwortlich: Leo Veigelsberg.“³⁷

Neben den Wirtschaftsinformationen gewannen ab 1867 auch die politischen und literarischen Mitteilungen zunehmend an Bedeutung. Dies ist nicht zuletzt dem ausgezeichnet organisierten Nachrichtendienst zu verdanken, dessen technische Methoden und personelle Möglichkeiten die schnelle Berichterstattung ermöglichten.

Falk sah eine seiner Hauptaufgaben darin, für sein Blatt die Spitzenkräfte der Publizistik zu gewinnen. Dieses Vorhaben ist ihm vollkommen gelungen, dabei ist das geistige Niveau und damit das Ansehen des Blattes sichtbar gestiegen. Wie es von den ausländischen Blättern schon seit langem praktiziert wurde, sandte er auch Korrespondenten ins Ausland. Den ökonomischen Fragen wurde besondere Aufmerksamkeit gewidmet, das Blatt erörterte die Fragen der Bank-, Kredit-, und Steuerwesen immer aus ungarischer Sicht und seiner Meinung wurde immer große Bedeutung beigemessen. Die jährliche Rubrik „Rückblicke auf die Entwicklung der ungarischen Volkswirtschaft“ von Sándor Dorn, Károly Mandelló und Antal Deutsch wurden als Sonderdruck auch im Buchformat veröffentlicht und auch im Ausland zugänglich gemacht. Die Konkurrenz des Blattes, der 1867 gegründete *Ungarischer Lloyd*, obwohl er über be-

³⁵ DEUTSCH, Anton: 1854–1903. [Zum 50. Jubiläum]. = PL 51. Jg, Nr. 1. 1. Januar 1904, 2. Bogen der Jubiläumsbeilage.

³⁶ Im Morgenblatt 18. Jg, Nr. 164, 16. Juli 1871 noch Max Falk verzeichnet, im Abendblatt Nr. 161, 17. Juli 1871 bereits Julius Beermann. Er führte das Blatt zwei Monate lang, bis zur Nr. 214, 15. September 1871. Das Abendblatt Nr. 211 vom 15. September 1871 stand schon unter Falks Redaktion.

³⁷ Ab PL 21. Jg, Nr. 159, 12. Juli 1874. Das Abendblatt Nr. 204, 9. September 1874, S. 2 weist schon Falks Namen auf. 1875 war Falk für vier Wochen abwesend: Veigelsberg redigierte die Nummern zwischen 22. Jg, Nr. 162, 17. Juli 1875 bis Nr. 198, 29. August 1875. Beim Abendblatt Nr. 197, 30. August 1875 war Falk schon da.

deutende materielle Mittel disponierte, konnte nicht mithalten, so wurden seine 1343 Abonnenten laut Vertrag im Jahre 1876 vom Pester Lloyd übernommen. Der *Pester Lloyd* entwickelte sich zum führenden und meinungsbildenden Blatt innerhalb der deutschsprachigen Presse Ungarns. Die bedeutende Leserschaft zeigte sich immer dann, wenn das Blatt um Spenden bat. Hervorzuheben ist vor allem die Summe von 186.378 Gulden, die für Opfer der Szegediner Überschwemmung im Jahre 1879 erbracht wurde.³⁸

Der *Pester Lloyd* entwickelte sich bald zum maßgebenden Organ des Handelswesens und des Bürgertums.³⁹ Er wurde zum Mitstreiter der Deák'schen Ideen, und nicht nur im Inland sondern auch außerhalb der Landesgrenzen überbrachte es seinen Lesern die liberalen Ansichten. Es war ein ungarisches Blatt in deutscher Sprache, das sich verstärkt an das deutschsprachige Ausland richtete, wollte dort die Leser, die über die Verhältnisse in Ungarn nur durch die nicht immer unbefangene Berichterstattung ausländischer, meistens ungarnefeindlicher Wiener Blätter unterrichtet waren, informieren, ihnen ein Blatt, das „in ruhiger, aber entschiedener Sprache, überall, wo es Noth thut, für die Ehre und Interesse Ungarns eintritt“, bieten.⁴⁰ Falk selbst ordnet seine Zeitung unter die Organe, die in Europa Rang und Namen haben:

Es gibt heute kaum ein hervorragendes Blatt in Europa, welches nicht fortlaufend von den, in unserem Journale ausgesprochenen Ansichten Notiz nehmen, welches denselben nicht die ehrendste Beachtung schenken und den 'Pester Lloyd' nicht als einen völlig ebenbürtigen Kollegen schätzen und behandeln würde, – und seit einigen Jahren gibt es auch nicht einen namhafteren Staat in Europa, dessen Regierung nicht zu den Abonnenten des 'Pester Lloyd' zählen würde, und wir haben somit die Genugthuung, daß in allen unser Vaterland berührenden Angelegenheiten, soweit man sich auswärts für dieselben interessirt, heute nicht mehr bloß die Stimme unserer Gegner, sondern auch die unsere gehört wird.⁴¹

³⁸ Siehe A. DEUTSCH 1903, S. 174f und 182–185. Vgl. auch die angeführten Spenden im Anhang.

³⁹ Er war das Organ der Denkweise, des bürgerlichen und wirtschaftlichen Lebens des ungarländischen Bürgertums. Vgl. GARZÓ, Imre: *A magyar ellenzék német lapja* [Das deutschsprachige Organ der ungarischen Opposition]. = Szegedi Híradó, 11. Jg, Nr. 47, 13. Juni 1869, S. 1.

⁴⁰ Siehe: [FALK]: *Fünfundzwanzig Jahre: 1854–1879*. = PL 26. Jg, Nr. 1, 1. Januar 1879, S. 2. Vgl. auch ÁBRÁNYI, S. 1; *Pester Lloyd*. In: *Hírlapjaink*. Bd. 1, S. 2; SZTRÓKAYNÉ MÁNDI Teréz: *Német nyelvű világlapunk: a Pester Lloyd* [Unser deutschsprachiges Weltorgan: der Pester Lloyd]. = Magyar Sajtó, 1968, S. 153–155, hier S. 153.; *A Pester Lloyd 50 esztendőös* [Der Pester Lloyd ist 50 Jahre alt]. = Ország-Világ, 25. Jg, Nr. 2, 10. Januar 1904, S. 33.

⁴¹ Siehe FALK, Anm. 17.

KÖZLEMÉNYEK

Ki volt Antonius de Hungaria, az első esztergomi misekönyv megrendelője? Csak irigyelni lehet az itáliai történelmmel foglalkozókat, hogy mennyi értékes és fontos dokumentum marad rájuk az elmúlt évszázadokból, ellentétben hazánkkal. Jól bizonyítja ezt a veronai városi könyvtár igazgatójának, Emilio Sandalnak értékes felfedezése. Ő ugyanis azzal a kéréssel keresett meg, hogy kapjon másolatot az 1480-ban Veronában készült *Missale Strigoniense*, ill. *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*ban található vízjelről. E kiadványból ugyanis ma egyetlen példányt sem őriznek Olaszországban. Ez természetes, hiszen a kötet szövegét magyarországi használatra állították össze, és előállítását követően azt teljes egészében hazánkba szállították. Sandal úr a korai veronai nyomtatványokkal való foglalkozása során kutatta ki, hogy ezt az első, hazai misekönyvet „Antonius de Hungaria, canonicus Strigoniensis” rendelte meg Itáliában. Miután kilátásba helyezte, hogy erről külön cikkben tájékoztatja majd a magyar szakköröket, az alábbiakban egyedül annak a kérdésnek megválaszolására kell szorítkozni, hogy ki is volt ez az esztergomi kanonok, Antal.

Neve Itáliában „Antonius de Hungaria” volt, amely csak származásának országát jelöli. Ez természetes, hiszen Magyarországon kívül általában így jelölték hazánk fiait. Itthon természetesen más nevet kellett neki is viselnie. Ez rendszerint származásának helységére utalt. Azonosításához esztergomi kanonoksága nyújtotta a legjobb kiinduló pontot. Kollányi Ferenc a századfordulón összeállította az ezekre a személyekre vonatkozó akkori ismereteket.¹ Viszonylag szerencsésnek mondható, hogy az „Antal” keresztnév abban az időben sem volt olyan elterjedt, mint pl. a „János”. Így a számításba vehető személyek száma korlátozott volt. Ezek közül az az Antal, esztergomi kanonok jöhetett elsősorban számításba, aki zólyomi főesperes és az egyházjog tudora volt, és tevékenysége 1469–1476 között volt Kollányi számára ismeretes.² Az a körülmény, hogy a kánoni jog doktora volt, nyilvánvalóvá tette azt, hogy egyetemi tanulmányait külföldön végezte, hiszen itthon ilyen tudományos fokozatot abban az időben nem lehetett elnyerni. Ez megerősíteni látszott azt, hogy ő lesz a keresett személy, aki Itáliában, az esztergomi misekönyv kinyomtatásáról 1479-ben tárgyalt.

Azonban Kollányi beszámolt még Komjáthi Antal kanonokról is, aki 1459 és 1462 között volt az egyházjog tudora és a Szent László oltár igazgatója.³ Ez immár jó fogódzót jelentett „Antonius” személyére vonatkozó további részletek tisztázásához. Miután feltételezhető volt, hogy korábbi itáliai kapcsolataira alapozva tárgyalt 1479-ben, ezért az ottani egyetemek hazai származású hallgatóit volt érdemes szemügyre venni. Ehhez Veress Endre összeállítása nyújtott kiváló segítséget. Innen tudható, hogy 1453. június 1-jén a ferrarai egyetemen „Antonius de Comiati,

¹ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–0900*. Esztergom, 1900.

² KOLLÁNYI: *i. m.* (1. jegyzet) 111.

³ KOLLÁNYI: *i. m.* (1. jegyzet 105. – Erre az adatra C. Tóth Norbert volt szíves felhívni a figyelmet.

clericus Jauriensis dioecesis, qui studit Viennae et Paduae, doctoratus fiat in iure canonico".⁴ Ebből tehát kiviláglik, hogy ő ott és ekkor nyerte el az egyházjog doktori fokozatát. Megtudni továbbá, hogy előtte a padovai egyetemet látogatta,⁵ és azt megelőzően a bécsit. Valóban ez utóbbi egyetemen a jogászok anyakönyvébe 1450. áprilisában írták őt be.⁶

Miután Magyarországon több Komját nevű település is található,⁷ származási helyének pontosításához szükség volt valami további fogódzóra. Ehhez nyújtott támpontot a hivatkozott ferrarai bejegyzés, amely szerint ő „clericus Jauriensis dioecesis”, vagyis a győri egyházmegye papja volt. Így már tisztázható volt, hogy Antal kanonok a nyugatmagyarországi Felsőőr körzetében levő kis községből, Vaskomjátról származott.

A legkorábbi okleveles adat esztergomi kanonokságáról 1459. április 3-áról ismeretes.⁸ A következőz évből két adat is fennmaradt róla: január 3-ról és augusztus 28-ról.⁹ Az 1462. június 12-én kelt iratban, ahogy ezt már Kollányi is megírta,¹⁰ már mint „rector altaris S. Ladislai regis in eccl. Strig”, vagyis az esztergomi főszékesegyház Szent László király oltárának igazgatójaként szerepel.¹¹ Kollányitól tudni, hogy 1469 és 1476 között zólyomi főesperes volt.¹² Életéről az utolsó híradás a most megismert itáliai tevékenysége 1479-ben. Feltehetően ezt követően hamarosan meghalhatott, mert 1483-ban már „János” volt a zólyomi főesperes.¹³

BORSA GEDEON

Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava. There are only a few original and several transcripts of Melanchthon's texts which have been preserved in what is now called Slovakia. Some of the copies are deposited in the manuscript collection of the Lutheran Lyceum Library in Bratislava (Pressburg, Pozsony)¹. The professional public might therefore be intrigued by an original text, so far unknown, identified in course of bibliographical elaboration of 16th century prints of this collection. The text – Philipp Melanchthon's autograph – is placed on the fly-leaf of the collected works of Gregorius Nazianzenus in Greek. The book was printed by Joannes Herwagen sen. in Basel in 1550 (Adams G 1133). Signature: V. teol. 1464. It

⁴ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864.* Bp. 1941. 360.

⁵ VERESS: *i. m.* (3. jegyzet) 160.

⁶ SCHRAUF Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen.* Bp. 1892. 143.

⁷ Így pl. Nyitra közelében, ahol az 1573–1574. években Huszár Gál nyomdáját működtette.

⁸ Bp., Országos Levéltár DF 237 774. – Ennek és a továbbiakban idézett okleveleknek adatai Borsa Ivánnak köszönhetők.

⁹ Bp., Országos Levéltár DF 237 553 és DL 102 844.

¹⁰ KOLLÁNYI: *i. m.* (1. jegyzet) 105.

¹¹ Bp., Országos Levéltár DF 238 321.

¹² KOLLÁNYI: *i. m.* (1. jegyzet) 111.

¹³ KOLLÁNYI: *i. m.* (1. jegyzet) 114.

¹ Editor's note: Cf. HARMATH Károly: *A pozsonyi evang. lyceum kéziratgyűjteményének ismertetése.* 2. közlemény. (*The manuscripts collection of the Lutheran Lyceum Library in Pozsony (Bratislava)*). = A pozsonyi ág. hitv. ev. főiskola értesítője az 1878/79-i tanévről. Pozsony, 1879. 3–35.; Erasmus Crossensky's ordination document (25. 12. 1559.) by Melanchthon was published from this collection: *Corpus Reformatorum.* Bd. 1–28. *Philippi Melanchthonis Opera Quae Supersunt omnia.* (Ed. C. G. BRETSCHNEIDER, H. BINDSEIL.) Halle (Saale), 1834–1860. Bd. IX. 997. No. 6890; See also in this volume: KEVEHÁZI, Katalin: *Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn.* I. 3.

is a binder's volume with another work in it: Liber Ancoratus, omnem de fide christiana doctrinam complectens by Epiphanius Constantinopolus, printed by the same printer in 1544 (Adams E 250). Melanchthon's Text goes as follow:²

De dicto Non potest sibi
homo sumere quidqua
nisi data a Deo

Nullius est foelix conatus et vtilis vnqua(m)
Consiliu(m) si non detq(ue) iuuetq(ue) Deus.
Tunc iuuat ille aut(em), cum mens sibi co(n)scia recti,
Mandati officij munera iusta facit.
Et simul auxiliu(m) praesentj a Nomine Christi
Poscit et expectat non dubitante fide.
Sic precedet opus faustu(m) populisq(ue) tibiq(ue),
Diriget et cursus Aura secunda tuos.
Invicta(m)q(ue) Dei dextra(m) vix nulla repellat,
Omnia cogentur cedere prona Deo.
Ipsa etiam quamuis Adamanti incisa feru(n)tur,
Cum petimus, cedunt fata seuera Deo.
Nec Deus est numen Parcarum carcere clausu(m),
Quale putabatur stoicus esse Deus.
Ipse potest solis currus inhibere volantes,
Ipse velut scopulos flumina stare iubet.
Scriptu(m) manu Philippi Melanthonis
1552

There is another text on the title page verso:

„Librum hunc peculium olim Philippi Melanthonis, Melchioris Weidmanni aliorumque virorum celeberr(imorum) Bibliothecae V(enerabilis) Conuentus Eccl(esi)ae A(ugustanae) C(onfessionis) Pooniensis dono offert atque dicat Ludovicus Schedius, Doct(or) Philos(ophiae) et in Reg(ia) Universit(ate) Scientiaru(m) Pestana Prof(essor) Aesthetices Publ(icus) Ord(inarius) Anno MDCCC mense Novembri.”

The Third inscription in the document is a possessor's note of the said above mentioned Melchior Weidmann. Apart from that, the book contains many Latin notes and marginalia coming from Weidmann's hand. The supralibros M W 1551 also proved that he truly owned the book. He might have been Melanchthon's student or friend.³

One can assume that the book was given to Ludwig Schedius by one of the further possessors in the period when, after finishing the Lutheran Lyceum in Pozsony (Bratislava), he studied and lived in Germany. He returned to Hungary, more precisely to Pest (Budapest today) in 1791. He becomes professor at the university. In 1800 he donated the book to the Lutheran Lyceum Library in Pozsony, where it is deposited in the Great Theological Library (Velka teologicka kniznica, Bratislava) section.

IVONA KOLLÁROVÁ

² Editor's note: The text is the same as the one mentioned by KEVEHÁZI II. 9. (Zagreb), II. 11. (Nagyszében, Hermannstadt, Sibiu) and by STUPPERICH, Robert: *Melanthoniana inedita IV.* = *Archiv für Reformationsgeschichte* (Dresden) 1983/84. 61–74.

³ Editor's note: Melchior Weidmann owned another dedication from Melanchthon too. See KEVEHÁZI II. 7. in this volume.

Orczy Lőrinc válasza Barcsay Ábrahám levelére. Orczy Lőrinc verseinek kézírata rendezetlenül, többnyire dátum nélkül található az Országos Levéltárban.¹ A különös címet viselő költeményt – Orczy Lőrinc „válasz Barcsaj Levelére de dato Gotzendorff² 20. 8br. 1778.” – Barcsay Ábrahám két levelére írta. A „Schribau, Prussiai Silesia szélin 3dik 9bris reggel négy orakor, 778.” keltezésűre 44 sor, a másakra, a „Silesiába Glotzersdorffi gunyhombol, 20dik 8br 778.” dátumúra a nyolc utolsó sor került. Barcsay Ábrahám költőtársának és atyai barátjának Schribauból frott korábbi levelét episztolával folytatja, amelyet ismét próza, egy utóirat követ. A második levél csak prózában íródott. Az elsőre, a versbetétes levélre válaszol Orczy Lőrinc 1778. október 20-a körül. Mindkettőjük költeménye megjelent a Révai Miklós által kiadott *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei*³ című kötetben.

Révai Miklós gyanított, de nem kellőképp bizonyítható szerkesztési, címadási szokásának példáját is bemutatja ez a két levél: Barcsay verse⁴ a „Midőn Erdődi Gróf Pálfi Károly Budán Felséges Maria Theresia hagyásából a Tudomány mindenességnek erősítő levelét hirdetné” címmel a kötet 137–138. oldalán, míg Orczyé „A' menynykő háritó dárdákról” a 209–211. oldalán van. Orczy verse Barcsay két levelén – eltérően a megszokottól – letisztázottan, feltűnően jól olvasható kézírással, kevés javítással található. Orczy versírási gyakorlatát ismerve, bizonyosra vehető, hogy ezen kívül is, és a Barcsay Ábrahámnak elküldött válaszpéldányon kívül is létezett (léteztek) még fogalmazvány(ok).

A „Mennykő háritó dárdákról” című költeménynek nincs kézírata az OL-ban. A megtalált kézirat ugyanis nem Budapesten, hanem a Román Állami Levéltár nagybányai fiókjában a Petrovay György által elvitt anyagban van.⁵

*A' menynykő háritó dárdákról*⁶

kézíratos

- Tehát meg hallottad Pindus tetejéről
hogi Budán nints kérdés Töldj erejéről,
s' Magiarok nem nézik hegies Kópiaját
sisakját Buzgányát rozsdás Sarkantyuját.
5. Ugi vagion fiaink Bekesség ölébenn
Minervának jutván Kegies Kebelébenn
Kard helyett tollacskaát forgatnak Kezekbenn
cziifrán nevededő Apolló nevébenn
s' ott hol Mátyás hajdantt hallott Követeket
10. Szomszédos Népeknek szabott s' tett frigyekeket.⁷
Ott gjáva papocskák tanitnak Be Céket,

nyomatásban megjelent

Tehát meg hallottad *Pindus'* tetejéről,
Hogy Budán nints kérdés Toldi' erejéről:
S' Magyarok nem nézik hegyes kópiaját,
Sisakját, buzgányát, rozsdás sarkantyuját.
Úgy vagyon: Fiaink Békesség' ölébenn,
Minervának jutván kegyes kebelébenn,
Kard helyett tollatskáat forgatnak kezekbenn,
Tzifrán nevedeknek *Apolló'* nevébenn.
S' ott, hol Mátyás hajdan hallott Követeket,
Szomszédos Népeknek szabott s' tett frigyekeket,
Ott gyáva Papotskák tanitnak *Bé-Céket*,

¹ Országos Levéltár, P szekció 523, Varia irregistrata. A továbbiakban: OL. I. H. KAKUSKA Mária: *Orczy Lőrinc versei a Magyar Országos Levéltárban.* = ItK 1998. 5–6. sz.

² Helyesen: Glotzersdorf

³ RÉVAI Miklós: *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei.* Pozsonbann, 1789. A továbbiakban átveszem HORVÁTH János: *Orczy Lőrinc.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* (Szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974. 647–714.) rövidítését: KNE.

⁴ Barcsay Ábrahám költeményeiről I. EGYED Emese: *Levevők fejéről Műsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.* Kolozsvár, 1998. /Erdélyi tudományos füzetek, 224./

⁵ L. H. KAKUSKA Mária: Az Orczy család levéltáráról. Kézirat; Uő.: „Orczy Lőrinc hagyatéka és ismeretlen versei” c. az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2001. ápr. 18-án elhangzott előadás.

⁶ A szövegeket betűhíven közlöm, Orczy Lőrinc aláhúzásait megtartottam, az olvashatatlan szavakat kipontozva [ ]-be tettem.

⁷ *Törvényeket* áthúzva.

- osztván fiainknak csecses ereklyéket.
 Ne ne vess, jó lehet még ezen dologból
 Hadj ember valik tudós iffiúból
15. Verulam szarmazhat Normal Iskolából
 Magyar Bacon johet nekkari
 Kolbert Pop [sic][...] ⁸ Tass gjenge Grofocskából
 Athenas Roma is szeretett Betüket
 Gyűjtött idő múlva Tudós Mestereket,
20. Fegjverhez Kapcsolván jobb Mesterségeket
 ugi terjeszték mesze híreket neveket.
 várd el csak e' század utolsó cikkelyét
 akkor nézd fiaink előlmenetelét
 meg ládd mily nagi fénjre viszik majd hazájokat
25. mely hivenn szolgálni fogják Királyokat.
 a' Koszos ma ...⁹ lésszen küzdő vad¹⁰ ártány
 ugi mondá regentenn várdaj Kapitány¹¹
 fiainkból ha nem lesz Ezres Kapitány¹¹
 lesz Mester prókátor Ersek vagi Kis Kaplány
30. Gjenge rugója tollya¹² van Nemesb esetekel
 szerencse Keveri nagi történeteket
 nem várt végire hajtya sok Készületeket
 igi neveti czálljátul el dült embereket
 elég hagi már Budán Menyköttől nem félnek
35. ha az Eg háborog zörög [...] ¹³ csak nevetnek
 hét aczélos póznánn fellegek hidegenn¹⁴ repdesnek
 Egi csattanásnák süveget nem vesznek
 hagi fő meg üstt arany hideg föld gjomrábann
 sóo miképp mintt válik Kővé vizenynyös aknábann
40. aszt tudgiák s' több illyenn el rejtett titkokat
 beszélvén meg vetik meg öszült apjukat
 Ne várd hát hagi ezek Gyongjosi Lelkének
 valaha oszlopot 's óltárt emellynek
 sött ezek temetik feledékenységbenn
45. mind aszt mind Ki tudós volt Anja Nyelvébenn.
 ha Spartaj Polgár most Budára jönné¹⁵
 nevelés modgiarol kerdeseket tenne
 sok Pántlikás Papot hiszem Ki vezetne
 mesterek s' Atjákat tudom Ki nevetne
50. de talán Saeculum maga igi Kiványa
 mullyonn el Saeneka [!] Zeno Tudománya
 Saganij Praeposnak jöjjön Találmánnya
 terjedjenn világban furcsa tanitványa.

Osztván Fiainknak tsetsés ereklyéket.
 Ne ne vess: jó lehet még ezen dologból,
 Hadi Ember válik tudós ifiúból,
Verulam származhat *Normal Iskolából*,
 Magyar *Kolbert, Póp, Tasszsz*, gyenge Grófotskából,

Athénás, Róma is szeretett betüket,
 Gyűjtött idő múlva tudós Mestereket.
 Fegyverhez kaptsolván több mesterségeket,
 Úgy terjeszték messze híreket neveket.
 Várd el tsak e' század' utolsó tikkelyét,
 Akkor nézd Fiaink' elő menetelét.
 Meg látd, melyly nagy fényre viszik Hazájokat,
 Melyly hiven szolgálni fogják Királyokat.
 A' koszos malatzból lésszen küzdő ártány,
 Úgy mondá régenten Debrezeni Kálmány:
 Fiainkból ha nem lesz Ezres Kapitány,
 Lesz Mester, Prókátor, Érsek, vagy Kis Kaplány.
 Gyenge rugó mozdit nemesb eseteket,
 Szerencse keveri a' történeteket,
 Nem várt végre hajtván sok készületeket,
 S' nevetvén tzeljoktól el dült embereket.
 Elég, hogy már Budán Menynykötől nem félnek,
 Ha az ég háborog s' zörög, fak nevetnek,
 Hét atzélos póznán fellegek repdesnek,
 Ég' tsattanásának süveget nem vesznek.
 Hogy föl meg üst arany hideg föld' gyomrábann,
 Sóo mintt válik kővé vizenyös almábann,
 Azt tudják, s' több illyen el rejtett titkokat
 Beszélvén meg vetik el öszült Apjokat.
 Ne várd hát, hogy ezek Györgyösi' Lelkének
 Valaha oszlopot s' oltárt emeljenek.
 Sött ezek temetik feledékenységbenn
 Mind azt, mind ki tudós volt Anyja' Nyelvébenn.
 Ha *Spartai* polgár most Budára jönné,
 Nevelés' módjáról kérdéseket tenne,
 Sok pántlikás Papot, hiszem, ki vezetne,
 Mesterek' s' Atyákat, tudom, ki nevetne.
 De talám e' század maga úgy kívánja,
 Müljék el *Seneca*, s' *Zénó*' tudománya,
Szagáni préposnak folyjon találmánya,
 Terjedjék világban furtsa Tanitványa.

H. KAKUCSKA MÁRIA

⁸ olvashatatlan szó.

⁹ A kéziratban is kipontozva.

¹⁰ Később betoldva.

¹¹ Később betoldva *Debrezzeni Kálmán*.

¹² Később betoldva *tollya*.

¹³ olvashatatlan szó

¹⁴ később betoldva

¹⁵ Ettől a sortól kezdődik az utolsó nyolc sor, melyek a korábbi dátumú, „20dik 8br 778.” levél tíres oldalára íródtak.

Gyula oktatástörténete a könyvek tükrében a 18. század első felétől 1848-ig. Az 1712–1713-tól fokozatosan visszaszívargó gyulai katolikusok igazán nagy hulláma 1714-ben Deák János licenciatús vezetésével érkezett, aki alkalmyszerűen tanítással is foglalkozott. Az első ismert tanító nemes Sággy József volt, aki feltételezhetően már 1716-ban megkezdte 1719-ig tartó itteni működését.¹ Az elkövetkező évtizedek oktatóiról közelebbit nem tudunk, annál részletesebb adatok állnak rendelkezésre az 1745 óta Gyulán tanítóskodó Petik Ambrusról (1711–1790). Petik amellett, hogy iskolamester volt, a kántor és orgonista feladatát is ellátta.² 1782-ben az *Ungri-sches Magazin*-ban megjelentette Gyula város leírását. Fő műve, a *Geographia, avagy Tekintetes Nemes Békésvármegye tartománya földjének leírása* 1784-ben készült el. Iskolai tankönyvnek szánt összeállítása a Ratio Educationis hatását viselte magán. Kérdés-felelet formájában, a statisztikai adatokat mellőzve ismertetett meg az egyes helységek – három város, 16 falu – fekvésével, lakosaival (nyelv, nemzetiség, vallás, ruházat, megtelepedés), épületeivel, múltbeli relikviákkal és emlékezetes eseményekkel. Szólt a természeti viszonyokról (föld, folyó, erdő, legelő, rét, növény- és állatvilág), valamint felsorolta a főbb megyei, uradalmi tisztségviselőket és birtokosokat. Petik műveltségéről – írása alapján – nem vonható le következtetés, hiszen egyértelmű bizonyossággal csak Losonczy Hányoki István *Magyarország kis tükrö*e című művének 1773-as, első kiadását használta fel hozzá. A felvilágosodás írói közül ismerte Defoe-t, Voltaire-t, Holbachot, Rousseau-t, utóbbi műveivel rokonszenvezett is. A Bél Mátyás-féle *Compendium Geographicum* kiadója felkérésére – a vármegyei tisztikar megbízása nyomán – Petik Ambrus vállalkozott Bél és Bombardi Békés megyét érintő téves adatainak a helyesbítésére. Munkájában Markovitz Mátyás szarvasi evangélikus pap latin nyelvű monográfiájából indult ki.³

Petik kortársa, az 1760-tól német-gyulai tanító, Fröchlich János írást, olvasást, számolást és zenét tanított. 1773-ban a vallási ismeretek oktatásában mindketten Petrus Canisius katekizmusára támaszkodtak. 1778 májusától a Mária Terézia által bevezetett új oktatási rendszer lényegét érintő *Ratio Educationis* (1777) egy nyomtatott példánya is rendelkezésre állt Gyulán.⁴ Az iskola könyvtárában 1809–1810-ben gyarapodott érdemlegesen, amikor Pechata János nagyváradi püspök kerületi biztos révén jutottak hozzá több kiadványhoz. A *Lesebuch zweiter Theil für Stadtschulen* 90, az *Olvasás gyakorlására való könyv második része városi iskolák számára* 60 példányban volt szükséges, mindez összesen 38 forint 35 krajcárba került. További 11 forint 20 krajcárt tett ki két-két *Egész esztendőbeli Evangyéliomok, Lektziók és Epistolák, Lektionen und Epistolen, Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv, ABC könyvcske, Grosse Katechismus, Öreg katekizmus, Számvetés, Helyesírás és Ékesírás, egy-egy Zergliederten Evangelien, Zweiter Theil des Lesebuches in Städten, Einleitung in die biblische Historie és Einleitung zum Rechnen* megszerzése. A *Mittlere Katechismus*-ból négy, a *Kleine Katechismus*-ból, valamint a *Kis katekizmus*-ból három-három kötetre, a *Péllda írások*-ból 60 darabra volt szükség. Az 1810-ben átadott, Pestről hozott könyvek a 10 forint 5 krajcár viteldíj felszámolásával 88 forint 40 krajcárba kerültek. A jegyzékben 13 *Kis katekizmus*, 31 *Rövid sommája*..., négy *Kleine Katechismus*, 36 *Mittlere*

¹ SCHERER I. 1938. 328.; SZENTKERESZTY [1932]. 103.

² Petik Ambrus Szirákon, más feltételezés szerint Jászberényben született, ez utóbbit támasztja alá az 1782. évi canonica visitatio alkalmával megválaszolt kérdőpont is. Gimnáziumi tanulmányait Nagyváradon folytatta. Megfogalmazódott az a megnyugtató módon nem tisztázható állítás is, amely szerint Petik Ambrus Ambrosius de Pete néven a krakkói egyetem hallgatója lett volna. DRASKOVICH 1990. 145.

³ Ua., 144–145.; ELEK 1961. 125.; BML IV. A. 1. b. 23/1782; PETIK 1961. 3., 7., 9.

⁴ Canisius katekizmusa 35 magyarországi kiadást ért meg 1712–1801 között. KANYAR 1982. 27.; BML IV. A. 1. b. 33/1774, 103/1778.

Katechismus, tíz *Rechnung*, két-két *Rechtschreibung* és *Schönschreibung*, 95 *Lesebuch*, 61 *Olvasás*, végül egy-egy kötet *Evangeliumos...* és *Evangelien* szerepelt.⁵

Ez idő tájt Vida Imre, a Harruckern-örökösök praefectusa kívánta a gyulai római katolikus iskolaügyet előbbre lendíteni. Végrendelete (Pest, 1803. augusztus 20.) harmadik pontja értelmében 10000 forintot hagyott a Magyar-Gyulai „Pápista Gyermekek mind Világi, mind az Isteni Tudományokban előmenetekre.” A plébánosnak és a tanítónak járó évi juttatás, valamint az iskolaépület helyreállítási költségei mellett Vida 350 forint kamatáról úgy rendelkezett, hogy azt „a Gyermekek buzgobb fel indítására ajándékokra forditassanak, és annak idejében, a’ midőn az Examen tartatik, a Tanuló Gyermekek[ne]k ki osztogattassanak.” Az 1808. március 14-i vármegyei közgyűlésen Vida Imre példájának a követésére szólították fel az előljárókat. Mindjárt ez alkalommal szentgyörgyi Horváth Zsigmond Békés vármegyei főispán további 500 forinttal növelte az alapítvány tőkét.

1844-ben a Vida-alapból 11 forint 40 krajcárért a szegény sorsú iskolásoknak vásároltak könyveket, 1845-ben 32 kötet kötetéssel együtt 32 forintba került. 1846-ban a szegény tanulók könyveire 10 forint 46 krajcárt, a jutalmazásra szánt tíz darab bekötött énekeskönyvre 6 forint 40 krajcárt költöttek. Az iskolai használatra beszerzett húsz darab énekeskönyv ára öt forint volt, a második osztályos tanulók számára vett 12 példány *Érénypéldő* című olvasókönyv ára hat forintra rúgott. 1847-ben a korábbi évekhez képest több pénz – 16 forint 43 krajcár – jutott a nehéz sorsú gyerekek tankönyveire. Jutalmazásra ezúttal is énekeskönyvet választottak, 25 darab 20 forint 50 krajcárba került. A Vida-alapból fedezték a második osztályosok földgömbjét (32 forint 30 krajcár), Karacs Ferenc négy táblából álló *Magyarország-térképét* (4 forint 30 krajcár), továbbá az iskolai érdemsorozat kinyomtatását (12 forint 30 krajcár). A szegények könyveiről 1848-ban sem mondtak le, ezekért a betűfoglaló táblával együtt 9 forint 50 krajcárt adtak ki. 1849-ben és 1850-ben egyedül a *Katolikus Néplap* előfizetésére költöttek Vida Imre alapítványának a kezelői 7 forint 30, utóbb 6 forint 40 krajcár értékben.⁶

Az 1824. évi egyházlátogatás aggasztónak találta a katolikus oktatás helyzetét: 1174 iskolaköteles gyermek közül csupán 559 beiratkozott tanulót regisztráltak. A távolmaradás hátterében részben a szülők szegénysége húzódtott meg, akik sem a megfelelő ruházatot, sem a szükséges iskolai könyveket nem tudták előteremteni.⁷ A helyzet minden bizonnyal az 1829-es canonica

⁵ RKP 32/1799, 2/1809, 2/1810; *A Kis katekizmus kérdésekkel és feleletekkel a kis gyermekeknek oktatására a császári és királyi tartományokban 1778–1848 között több kiadást ért meg az Egyetemi Nyomdában, a magyaron kívül nemzetiségi nyelveken is nyomtatták. A lajstromban szereplő közép katekizmus a Rövid sommája az öreg katekizmusnak kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak oktatására a tszásári és királyi tartományokban* című mű lehetett. A sorozat harmadik darabja *Az öreg katekizmus kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak nyilván és külön való oktatására a tszásári és királyi tartományokban* volt. 1792-től folyamatosan jelentek meg az *ABC könyvecske a nemzeti iskoláknak hasznokra példányai*. Olvasókönyv gyanánt ebben a korszakban a *Lesebuch für Kinder deutsch und ungarisch* és *Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része...* szolgálhatott. *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság avagy Ortografia* 1780–1811 között jelent meg, *Az ékesírásnak a nemzeti oskolákra alkalmaztatott eleji* 1779-től 1848-ig. MÉSZÁROS 1983. 129–133.; Uő.: 1989. 73.

⁶ BML IV. A. 1. a. 366–367/1808; RKP 42/1844, 63/1845, 40/1846, 30/1847, 53/1848, 59/1849, 55/1850; SZINNYEI V. 1897. 990.

⁷ A görög nem egyesült felekezeten lévők is hasonló problémával találták szembe magukat. Gyurkovics Jenő – királyi tanácsos, a görög nem egyesült nemzeti iskolák főfelügyelője – a vármegyei közgyűlés útján próbált hatni a szülőkre, akiknek „ha másképp nem, testi büntetéssel is leendő megfenyítések terhe alatt legszigorúbban” megparancsolni kérte a gyerekek rendszeres iskolába járatását, a tanítók önkéntes és pontos, szerződés szerinti fizetését, továbbá „az oskolai

visitatio idején is változatlan maradt, mivel Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök 1829. október 28-án a szükségletek fedezésére – a jobb előmenetelben bízva – 30 falusi iskolák használatára szánt ábécét, 24 német-latin ábécét, 13 kis-, 26 közép- és 20 öreg katekizmust, 11 magyar, 5 német olvasókönyvet, 30 magyar bibliát kérdésekkel, 15 arithmetiát, 10 oskolai rendtartást, 8 magyar ortographiát és 9 helyesírás reguláit ajándékozott a gyulai katolikus iskolának.⁸

1836-ban Mogyoróssy János – aki a gróf Wenckheim család gyulai uaradalmának gazdatisztje volt – gondoskodásának köszönhetően Ziegler Antal építőmesterrel könyvtári helyiséget alakítottak ki az iskolaépület emeletének északi folyosóján. Mogyoróssy közel 300 kötetet vetette meg a könyvtár alapját, ezek nagy része azonban 1848/1849-ben elkallódott.⁹

A református egyház már a reformáció hajnalán megalapozta gyulai jelenlétét. 1545-ben iskola működött itt, amelynek Szegedi Kis István volt az első rektora. A látványos virágzásnak indult intézmény azonban a török hódoltság idején elpusztult. Az újkori újjászerveződést követő első név szerint ismert református tanítót, Imre Sámuel viszonylag későn, 1769-ben említik. Imre 1773-ban a vallás alapjait a *Heidelbergi Kátéból*, az *Ó- és Újtestamentumból*, a *Dávid-zsoltárból* és a *Cellariusból* merítette. A 18. századi kezdetek azonban feltételezhetően jóval korábbra nyúlnak vissza. Mivel a templom és az iskola összeforrt egymással, ezért amíg külön rektort nem fogadtak fel, minden valószínűség szerint a lelkészek oktattak.¹⁰

Akárcsak az egyház belső életének a szabályozása, hasonlóképpen az oktatás elvi alapjainak a kidolgozása, az iránymutatás is a Tiszántúli Református Egyházkerületől érkezett. A consisto-

épületeket épségben fentartani, ezeket szükséges készülékekkel és oskolai könyvekkel ellátni köteleztessenek.” Ugyancsak Gyurkovics rendelete volt az *Olvasó könyvetske. A' mezei rendőség' főbb szabályai* (Pápa, 1842) című, Zsoldos Ignác által összeállított munka olvasókönyvként való kötelező bevezetése a görög nem egyesült nemzeti iskolákban. Az utasítást már a következő tanévtől foganatosítani kellett. A szerb és oláh tannyelvű iskolák anyanyelvükön használhatták a művet, ameyet az iskolai bizottmány kezelése alatt lévő alapítvány költségén nyomtattak ki. BML IV. A. 1. b. 2622/1844, 126/1845.

⁸ A püspök összesen 84 falusi iskolák használatára szánt ábécét, 44 német-latin ábécét, 22 kis-, 44 közép- és 35 öreg katekizmust, 19 magyar, 15 német olvasókönyvet, 54 magyar bibliát kérdésekkel, 28 arithmetiát, 20 oskolai rendtartást, 14 magyar ortographiát és 16 helyesírás reguláit ajánlott fel. A jótéteményből Gyulán kívül a csabai, kigyósi, orosházi és sarkadi iskola részesült. Lajcsák Békésre 12 falusi ábécét küldött, a többi tankönyvhöz akkor jutott hozzá az itteni iskola, ha az öt településen maradt ki belőlük. RKP *Prot. Dioec., 1820–1844.* 75.; A küldött könyvek jórészt az 1806. évi *Ratio Educationis*ban előírányzott tankönyveknek felelhetnek meg. A lista „magyar biblia kérdésekkel” tétele *A Szent Írásból szedetett ó és új testamentom-béli történetek a magyar nemzeti oskolák számára* lehetett. Aritmetikát nyilván a Makó Pál-féle *Bévezetés a számvetésre...* című munkából tanultak, amely 1780–1850 között többször megjelent. A helyesírás elsajátítása a *Magyar Ortográfia, avagy Írástudomány...*-ra épült. MÉSZÁROS 1989. 72–73., 76.; Uó 1983. 131–132.

⁹ SCHERER I. 1938. 451.; DUSNOKI-DRASKOVICH 2000. 329.; Az iskola és a könyvolvasás a kortárs Haán Lajos békéscsabai tanító szerint is elválaszthatatlan volt egymástól. Úgy tartotta, hogy a tanító csak akkor töltötte be jól hivatását, ha a tanulók az iskolásévek után képessé válnak a könyvek útján való önképzésre. Haán maga sem sajnálta a költségeket, és sok gyerekekhez szóló olvasókönyvet szerzett be (*Garasos Tár, Robinson, a magyarok képes története*). A köteteket vakációra adta ki a diákoknak, akiket beszámoltatott az olvasottakról. HAÁN 1971. 55–56.

¹⁰ KÓSA 1994. 62.; SZENTKERESZTY [1932]. 103.; TREL I. 1. s. 10. (Gyula, 1836. ápr. 4.); A hallei Christoph Keller szógyűjteménye, a *Latinitatis probatae et exercitae liber memorialis Cellarius* néven híresült el. Magyarországon mind a latin, mind a latin-magyar változata három kiadást ért meg 1719–1777 között. MÉSZÁROS 1989.; BML IV. A. 1. b. 33/1774.

rium 1812-ben széles körben használhatónak vélte a debreceni kollégium alsóbb iskolái számára kidolgozott *Tanítás rendit és módját*, így utasította valamennyi egyházközséget, hogy a 10 krajcárért árult kis füzetet legalább két példányban szerezzze be.¹¹ Az egy évvel későbbi gyulai egyházlátogatás során arra derült fény, hogy húsz énekeskönyvvel kevesebb van, mint amennyire szükség lenne.¹² 1833-ban az egyházkerület a kifejezetten iskolai használatra készített *Ó Átlásra* hívta fel a figyelmet, amit a tehetősebb tanulók magánhasználatra is megvásárolhattak 26 krajcárért. Tíz példány megrendelése esetén a tizenegyedik ingyen járt.¹³ 1841-re az esperesi látogatás nyomán világossá vált, hogy nem odázható későbbre a szükséges iskolai könyvek megjelenítése. Addig is a nemzeti iskolákban alkalmazott *Kis magyar törvénykönyvhöz* utasították a tanítókat, de felhívták a figyelmet arra, hogy az ott leírtak az úrbéri törvényekkel egészítendő ki. Megfelelő tankönyvek híján 1846-ban az *Újszövetséget* vették fel olvasókönyvnek mind a fiú, mind a leány nemzeti iskolákban.¹⁴ 1847-re a kézikönyvek hiánya egyre szembeötlőbb lett. A helyzetten úgy próbáltak változtatni, hogy a tanítókat felkérték az egyes könyvek véleményezésére. 1848-ban végül az *Első évi oktatóra* esett a választás, ebből tanították az írást, olvasást, számolást, a drága zsolttárral szemben olvasókönyvtől is ez szolgált.¹⁵

A színvonalas oktatás záloga a jól felkészült, alaposan képzett tanítói gárda volt. Erre a felismerésre épült az évszázados hagyományokra visszanyúló peregrináció, a külföldi akadémiák felkeresése, a szükséges könyvek megismerésével és beszerzésével. A prédikatori hivatás ezen felül teológiai és egyéb tárgyú könyvek olvasását, a német és francia nyelv ismeretét is feltételezte.¹⁶ 1817-ben az *Útmutatás* első kötetét – amely nem volt kérdés-felelet formára tagolva – a tanítóknak szánták, amit azoknak olyan mélységben kellett elsajátítani, hogy belőle szabadon, a tanulók értelmi képességének megfelelően magyarázhasanak és feleltethessenek. A gyerekek csak legalább két évi iskolába járás után vehették kézbe az *Útmutatást*, amikor annak tartalmát hallomásból már jól ismerték. Az *Útmutatás* további két kötetébe – a *Keresztényi vallás fő ágazataiba* és a *Keresztény erkölcsstudományba* – ugyanígy kellett bevezetni az érettebb diákokat.¹⁷ A tanítóktól megkövetelték, hogy könyv nélkül fűjják az oktatott anyagot, mert csak azt kérhették számon tanítványaiktól, amit maguk is betéve tudtak. Az 1812. évi canonica visitatio szerint Kuthy Lajos gyulai lelkész éppen ebbe a hibába esett, a prédikátor ugyanis olvasva adott elő.¹⁸ A tanítókhöz és a szülőkhöz szólt Niemeyer Ágoston *Nevelés és tanítástudomány* című munkája, amit Ángyán János veszprémi prédikátor fordításában Trattner adott ki Pesten 1822-ben. Ezt az

¹¹ *Presb. jkv.* I. 353.

¹² Nincs arra vonatkozó adat, hogy ténylegesen gondoskodtak-e a könyvek beszerzéséről. BML XXXII. 13. 70. tét.

¹³ TREL I. 29. c. D–IV–5/1833.

¹⁴ Már évekkel korábban, 1845-ben is elemi iskolai használatra ajánlották Zákány József debreceni főiskolai oktató *Szent Biblia ismertetése ref. fiú és leányiskolák számára* című, 20 váltó krajcárért kínált munkáját. A szerző 1847-ben ismertetett templomi és temetési énekeket magába foglaló könyve szintén alkalmasnak bizonyult iskolai célokra. A *Szent Biblia ismertetése* keresettségét jelzi, hogy 1895-ig 11 ízben adták közre. SZINNYEI XIV. 1914. 1716–1717.; KLH 7., 66., 111–112.; TREL I. 29. c. D–IV–15/1846.

¹⁵ KLH 120–122.

¹⁶ *Presb. jkv.* I. 336–337.

¹⁷ *Presb. jkv.* I. 390.; Az *Útmutatás a kisgyermek tanítására...* című konzervatív szellemű munkát 1797-ben Debrecenben adták ki. Három nagyobb tematikai egységen belül – Isten iránti köteleességek, a magunk iránti köteleességek, végül a társaságbeli köteleességek teljesítése – 376 fejezetre tagolódtott. KANYAR 1982. 34.

¹⁸ *Presb. jkv.* I. 514–515.; BML XXXII. 13. 70. tét.

első kötetet kissé megkésve, 1833-ban követte a második.¹⁹ 1828-ban kisszántói Pethe Ferenc felesége kínálta megvételre férje készleten lévő nyomtatványait. Az iskolákban használatos 200 darab *Újtestamentumot* 30 ezüst krajcárért vásárolhatták meg tőle, a 300 példány *A természeti története* kötetenként 2 forint 24 krajcárba került.²⁰ A Helytartótanács hívta fel a figyelmet 1829-ben Schwarz Antal, váci siketnéma-intézeti igazgató *Lehr-methode zum Unterrichte der Taubstummen für Lehrer* című könyvére, amit minden egyházközség számára beszerezni parancsolt.²¹ 1845-ben ismét az egyházkerület volt a kezdeményező, a Bécsben élő tankönyvíró, Fekete János *Gyorsszámítójának* (1843) és *Képes számkönyvének* (1844) a népszerűsítésével. Előbbi 30, utóbbi 10 pengő krajcárba került.²² 13–13 pengő krajcárért lehetett hozzájutni ugyanebben az évben Matuska József két gazdasági tárgyu – *Oktatás a szederfa és selyembogár tenyésztéséről, A gyümölcsfa tenyésztése és nemesítése tanítók és tanulók számára* (1845) – népkönyvéhez.²³ Hasonlóan a tanítók épülését szolgálta Szűcs István törvénytudományi kalauza, a *Kis törvény vagy népszerű törvénytudomány gyermekek számára*, amely elsősorban a polgári iskolába járó fiúk oktatásánál jelenthetett előnyt.²⁴ 1846-ban az egyházkerület az esperesek útján kötelezett minden tanítót Zákány József *Énekhangzatos könyve* (1846) megvásárlására.²⁵

Az egyházkerület nemcsak javasolt, indokolt esetben tiltott is. 1801-ben az *Új német Rudimenta, vagy is a Német nyelv első kezdetében* találtak kivetni valót, nevezetesen az a fél mondat volt a bírálat tárgya, „hogy az Úr Jézus által tartatott erkölcsi vallás még igen kicsiny mértékben volna eszméretes.”²⁶

Hiába létezett átgondolt – de elvi szinten megrekedt – oktatáspolitikai, ha a gyakorlatban az nem érvényesült. Ecsedy Gábor lelkész 1837. évi, négy pontból álló reformjavaslata már állandó tankönyvek beszerzését sürgette Gyulán is. 1842-re tovább súlyosbodott a helyzet, ekkorra a Tornássy János református iskolai felügyelő által kidolgozott jobb tanítási módot megcélzó javaslat volt az utolsó remény. A tervezet – amelyet az 1842. április 17-i presbiteri gyűlés hitelesített és hagyott jóvá – külön fejezetet szentelt a tanítási tárgyaknak. Az első osztály első félévében a betűk megismertetése, a fogalmazás és az olvasás oktatása falitáblák és a debreceni megjavított ábécé szerint történt. A számolást, az úri imádságot, az étkezések és a tanulás előtti, utáni imádságokat is ebből sajtózták el. A vallást, a valóságok és a természet bemutatása hallás után az *Útmutatás* első darabjára épült.²⁷ A természettant és az iskolai regulákat a második félévben sorra kerülő erkölcsi válogatott elbeszélésekhez hasonlóan Edvi Illés Pál szerint oktatták. A vallást a *Katekizmus*ból tanították, éppúgy, mint a második osztály első félévében. Olvasókönyvül a *Zsoltárok könyve* szolgált, egészségtan-tudományt Edvi Illéstől merítettek. A második osztály második félévében az *Énekes könyvből* és a *Latin zsoltárokból* olvastattak, a vallást az *Útmutatás*

¹⁹ SZINNYEI I. 1891. 182–183. A könyv nagy népszerűsége miatt, 1840–1842 között ismét felhívták rá a tanítók figyelmét. Ekkor a két kötet ára 3 váltóforint volt. *Presb. jkv.* I. 308., 455.; KLH 37–38.; TREL I. 29. c. D–IV–10/1842; KANYAR 1982. 59.

²⁰ *Presb. jkv.* I. 482.

²¹ *Presb. jkv.* I. 488.

²² KLH; KANYAR 1982. 28–29.; SZINNYEI III. 1894. 301–302.

²³ KLH 66.; Az *Oktatás* három kiadást ért meg Budán. Először 1843-ban jelent meg, 2., bőv., jav. kiadását 1845-ben, a 3., bőv., jav. kiadását 1846-ban adták ki. Valószínűsíthető – a gyümölcsfa-tenyésztésről szóló könyv megjelenési évéből –, hogy a consistorium az 1845. évi kiadást népszerűsítette. SZINNYEI VIII. 1902. 874.

²⁴ KLH 82.; A könyv Debrecenben jelent meg 1845-ben és 1846-ban. SZINNYEI XIII. 1909. 1178.

²⁵ TREL I. 29. c. D–IV–14/1846.

²⁶ *Presb. jkv.* I. 291.

²⁷ *Presb. jkv.* II. 10., 15–20.; KÓSA 1994. 83–84.

első kötete, a földrajzot a *Hármas kis tükör*, az illetant és a számtant Edvi Illés nyomán dolgozták fel. A nagyobb fiúiskola első évfolyamában a vallásban az *Útmutatás* harmadik darabjához, illetve a *Katekizmus*hoz, földrajzban és történelemben a *Hármas kis tükör*höz és Edvi Illéshez folyamodtak. Tanultak továbbá az *Agendából* is. A második osztályban újdonságként az *Útmutatás* második fejezetét, a legújabb kor történetéhez Táncsics Mihály *Magyarok története, kérdések és feleletekben, az ifjúság számára* című könyvét vették be. A törvénytudomány rövid ismertetése – különös tekintettel a szerződés kötésre és az örökösödre – a levélírás és a folyamodványok készítésének a megtanításában a tanító magára volt utalva, ezt a legújabb törvények szellemében saját magának kellett kidolgoznia. A Tormássy-féle javaslat sikert aratott a vezető református körökben, ezért – utasításukra – elkészítette a leányiskolára vonatkozó tervezetet is, amit 1842. május 5-én hagyott jóvá a presbitérium. A leányok oktatására – a *Hármas kis tükört* leszámítva – a fiúknál jól bevált tankönyv-kollekcióhoz utasította a tanítót. Itt is a debreceni javított ábécé, az *Útmutatás* megfelelő fejezetei, a *Zsoltárok könyve*, Edvi Illés munkája és a dunamelléki katekizmus tűnt fel a megfelelő évfolyamokban.²⁸

A javító szándék ellenére Kis Bálint esperes 1844-ben továbbra is úgy látta, hogy az iskolák nem vergődtek ki a régi „schlendriánságból.” Mindezek hátterében szerinte a megfelelő kézikönyvek hiánya húzódott meg, amelyek a kevésbé tehetséges tanítók munkáját segíthetnék. Kis szerint korántsem elegendő a tudományok népszerű kidolgozása, a felgyülemelő ismeretekből évente ki kell válogatni azokat, amelyeket tanítani kell. Az így nyert tudást kis könyvecskékből összefoglalva, könnyen érthető stílusban, népnyelven, olcsón kell a tanítókhöz eljuttatni. Az addig használt kézikönyvekből, a *Zsoltárból*, a *Kátéból*, az *Útmutatásból* és a *Hármas kis tükörből* csak jobbak elkészültéig lehet tanítani. A *Nagy*, vagy *Heidelbergi Káté* azért esett bírálat alá, mert abból a jó felfogású gyerek is csak pusztá szavakat, homályos kifejezéseket ért meg, hittudományt a legkevésbé sem tanulhat belőle. Az *Útmutatás* pedig – amelyből hagyományosan a hit- és erkölcs tant oktatták – elsősorban a tanítókhöz szól, továbbá terjedelménél fogva nem vált be kézikönyvként. Az tagadhatatlan, hogy a *Kis tükör* sok hasznos, kifejezetten a népiskolákra tartozó ismeretet közölt, de számos ponton – kiváltképpen Magyarország politikai szerkezetében és történetében – aktualizálásra szorult. A Kis Bálint felvetése nyomán kidolgozott választmányi jelentés a számtan oktatásában a Kolozsvárott megjelent *Kisdedek számvetését* és a *Számító Socratest* (1843) ajánlotta a tanítók figyelmébe.²⁹ A legsürgetőbb feladatnak a jó olvasókönyvek írása bizonyult, ezek erkölcsi tárgyú elbeszélésekből, nemes tettekre buzdító példabeszédből, válogatott történetekből, változatos élethelyzetekből, hasznos intésekből, utasításokból épültek fel. A szülők számára is nagy könnyebbséget jelentett az új szisztema, mivel kisebb anyagi áldozattal szerezhettek be néhány garason egyetlen könyvet – a korábbi 5–6 drágább tankönyvhöz képest, amelyből gyermekeik alig 1/10-nyi ismeretet hasznosítottak.

²⁸ *Presb. jkv.* II. 15–20., 31/1842; EDVI ILLÉS PÁL: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvesége, vallási különbség nélkül minden néptanítók s tanulók számára...* című írása Budán jelent meg 1837-ben. 2., bőv., jav. kiadását egy évvel később ugyanitt jelentették meg három kötetben. Az 1841–1844 közötti harmadik kiadásából 1844-ben külön-külön kötetben is közzétették a *Népszerű földleírás-, történet- és törvénytan*, a *Népszerű magyar nyelvtan és írásmód, idegen szók lajstromával*, a *Népszerű gazdaságtan*, a *Népszerű számvetés tan és időszámítás tudománya*, valamint a *Népszerű természet- és egészségtan* fejezeteket. SZINNYEI II. 1893. 1212.; Uő. XIII. 1909. 1280.

²⁹ BML XXXII. 13. 70. tét.; Rátkai Balázs gyulai református tanító bizonyítható módon az ajánláshoz tartotta magát, és beszerezte a *Számító Socratest*. A javainak 1845. évi elárverezésekor 10 krajcárra becsült könyvet Tóth István 1 forint 1 krajcárért vásárolta meg. BML IV. A. 10. b. 21/1846.

Az újítások érvényre juttatásában maga Kis Bálint járt az élen. 1844-re megírta az *Első évi oktatót*, amelyben összefoglalta, mit és hogyan kell tanítani egy év alatt a fiúknak és leányoknak írásból, olvasásból, számvetésből, istenfélelemből és jó erkölcsből. A szerző a lelkipászoroknak, presbitériumoknak, tanítóknak és a szülőknek szánta könyvét. A gyermekek számára azért volt hasznos, mert segítségével az írásban, olvasásban gyakorolhatták magukat. A mű kemény fedélbe kötve, a két metszett írás és rajzolás táblával 16, kötetlenül 12 pengő krajcárba került. A két táblát – 2 pengőért – önmagában is meg lehetett vásárolni. Az 1845. október 4-i tiszántúli egyházkerületi gyűlés úgy az *Oktatót*, mint Kis további két, megjelenés alatt lévő könyvét – a *Női tan vagy Az asszonyi nevezetesebb munkák és kötelességek tudományát* (1846) és a *Falusi földművelőket oktatót* (1846) – bizonyos észrevételek mellett népiskolában használhatónak nyilvánította. A könyvek Gyulán is kedvező fogadtatásra találtak, 1846-ban az *Oktatóból* 20 példányt hoztak. Ami meghaladta az iskolai szükségletet, azt katedrai kihirdetés után a szülőknek kínálták fel megvételre. A *Női tanból* és a *Falusi földművelőket oktatóból* megrendelt 25–25 darab könyvet a gondnok számadása alá helyeztek, a híveknek beszerzési áron árusították azokat.³⁰ 1842–1843-ban a gyulai egyházközség 12 forint 40 krajcárt adott ki iskolai könyvekre.³¹ A beszerzésre fordítható pénz 1845-től legnagyobb részben a Molnár Sára-féle iskolai alapítvány tőkéjéből került ki. A hagyományozó – a gyulai Tormássy család cselédje – célja az volt, hogy adományából időnként iskolai felszerelést vásárolhasson az egyházközség, és a szorgalmas tanulókat megjutalmazhassa. 1846-ban a diákok jutalomkönyveit szerezték be a kamatokból. A kiválasztáskor mérlegelték a lelkész által ajánlott, és nála letett szép nyomású *Újtestamentumokat*.³² 1848-ban nem futotta az iskolai alapból, hogy a gyermekek számára hasznos újságra fizessenek elő, mivel az 1120 váltóforint kamatait tintára, krétára, valamint a szegény tanulók papír- és könyvvásárlására adták ki.³³ 1849-ben az iskolás árva- és ruha szükségletét, illetve a szorgalmas, jó erkölcsű tanulók jutalomkönyvét fizették a Molnár-alap 1174 váltóforint 24 krajcárt kitevő tőkéjéből.³⁴ Az 1847-ben felvett iskola-felügyelői jelentés Gyulán református iskolai könyvtár létezéséről tudósított, amit alapítványi pénzből gyarapítottak.³⁵

Kis Bálint – a lelkipászorok és a tanítók tudományos felzárkóztatása érdekében – több egyházmegye példájára olvasótársaság létrehozását vette tervbe Békés és Vásárhely központtal. A könyveket a papok 20, és a tanítók 6 krajcáros tagdíjából vásárolhatták volna meg. A választmány eredetileg beérte volna azzal, hogy az egyházközségek vegyék meg a tanítók számára legszükségesebb könyveket. Világossá vált azonban, hogy a tanítóktól magasabb szintű műveltséget kell megkövetelni, mint ami a „szellemi minimumból” meríthető. Kis elgondolásához kapcsolódóan Rátkai Balázs olvasótársulat létesítésére irányuló tervezetet nyújtott be az egyházmegyei gyűléshez. A választmány végül mérlegre tette a szóba jöhető javaslatokat, és két olvasótársulat alapítá-

³⁰ KLH 68–69., 74–76., 86–87.; *Presb. jkv.* II. 196/1846, 235/1846; BML XXXII. 13. 70. tét.; Kis 1992. 35–36.

³¹ Az arányok érzékeltetésére: az összes bevétel 10861 forint 39 krajcár, a kiadás 5252 forint 22 krajcár volt. TREL [Gyulai egyházközség, rendezetlen ir. 78/1843].

³² *Presb. jkv.* II. 229/1846; KÖSA 1994. 86.

³³ A sikertelen újság-előfizetésért 1857-ben Gonda Lajos lelkész a Debrecenben újonnan kiadott *Protestáns Népkönyvtár* beszerzésével kárpótolta az érintetteket. A presbitérium kötelezte magát, hogy minden 500 lélek után egy előfizetőt garantál. Gonda optimistább volt, szerinte ennél több megrendelő is kitelik Gyuláról. Egyelőre három felhívási íven 2 pengő forint 58 krajcárt küldtek fel. *Presb. jkv.* II. 244.; TREL I. 29. c. A–XXXIV–270/1857.

³⁴ TREL I. 29. h. (Gyula, 1849. ápr. 14.).

³⁵ Valószínű, hogy ebben az esetben is a Molnár Sára-féle alapítványról van szó. A jelentés tanúsága szerint az iskola az alkalmas székekkel, táblákkal, fali térképekkel és minden további szükségességgel fel volt szerelve. BML XXXII. 13. 70. tét.

sát hagyta jóvá. Gyula – Szentandrás, Békés, Berény, Doboz, Gyarmat, Gyoma, Körösladány, Öcsöd, Szeghalom, Tarcsa, Vári és Vésztó mellett – a második társulathoz tartozott. A tagok sorába minden lelképásztor, oktató, igazgató-oktató 2, minden más tanító 1 váltóforint befizetése mellett nyerhetett felvételt. A magasabb összeg megtérítésével világiak is beléphettek a társaságba. A tervek szerint a rendelkezésre álló tőkét fele-fele arányban a lelkészi, illetve iskolai-tanítói hivatalra tartozó könyvek beszerzésére fordították volna. Más irányú művek – még a lelkészeket érdekelhető idegen nyelvű egyházi beszédek sem – közpénztári kiadás tárgyát nem képezhették. Az előzetes számítások szerint az első társulat jövedelmét 76, a másodikét 87 váltóforintra kalkulálták. Kis Bálint az olvasótársulat tényleges megszervezéséig a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* járatását javasolta a lelképásztoroknak és tanítóknak (Szentés, 1844. június 5.). Az előfizetési díj az 1844. július 1-jétől kezdődő második félévre postán 3 forint 40 pengő krajcárba került. Kis azokra is gondolt, akiknek túl nagy anyagi áldozattal járt volna az előfizetés, számukra azt javasolta, hogy ketten-hárman közösen járassanak egy példányt.³⁶

A más vonatkozásban már említett Rátkai Balázs (†1845) református gyulai tanító személye, működése részletesebb tárgyalást kíván.³⁷ A szeghalmi egyházkerületi ülés végzése nyomán a presbitérium 1842. április 6-án választotta meg tanítónak Zilahy János helyébe. Állomáshelyét már e hónap 23-án el is foglalta. Az 1842–1844 közötti egyházlátogatások alkalmával tisztességes erkölcsű, jó tanárnak ismerték meg, nem volt ellene panasz, tanítványai is dicséretes előmenetelt tanúsítottak. 1843-ban némi hibát fedeztek fel magatartásában, amiért négy szemközt megintették. Ezt leszámítva teljes megalégedésre szolgált rektori működése, ezért 1843-ban a presbitérium úgy határozott, hogy további három évre megtartja állásában. Rátkai gyulai kötődését erősítette, hogy itt alapított családot, 1842-ben Hegedűs József makói kántor lánya, Viktória lett a felesége.³⁸ Mint tanítóra rá hárult a feladat, hogy az iskolai használatra szánt tankönyvek ügyét kézben tartsa. 1845 márciusában 100 kis katekizmust hozatott Pestről, amiért summás számadás kívánalma mellett 26 váltóforint 40 krajcárt utalt ki számára az egyházközségi pénztár. Áprilisban Rátkaira bízta azt a 25 kötet *Gazdasági kis tükröt* is, amelyeket Bodoky Károly vármegyei főmérnök saját költségén februárban vásárolt Hartleben pesti könyvárustól. Bodoky az egyháznak ajándékozta a 8 forint 20 krajcár értékű vételt, amit Rátkai Balázs darabonként 20 krajcáros áron árusított. Az eszeresség útján érkezett 50 darab iskolai használatra szánt katekizmusból – 18 krajcárjával – 47-et sikerült eladnia, viszont az érték járó 12 forint 54 krajcárral nem számolt el. Rátkai a kezelésébe utalt, 1845 április – június között befolyt, 38 forint harang- és orgona-pénzzel is adós maradt. Minden kétséget kizáróan az egyre tornyosuló adósság is közrejátszott abban, hogy a rektor 1845. június 29-én öngyilkos lett. Csödper indult ellene, a 100 forint erejéig érte kezességet vállalt Murvai András és Opritz Ferenc 27 forintot fogott le fizetéséből. Rátkai Balázs esete nagyobb elővigyázatosságra intette a gyulai egyházközséget. 1847-ben a mindenkori rektor kötelességévé tették, hogy a számadása alá utalt könyvek lajstromát – az évenkénti gondnoki számadás része-

³⁶ Az első olvasótársulathoz tartozó települések Battonya, Debelliács, Dombegyház, Ittebé, Kovácsháza, Nagymajlát, Makó, Rittberg, Sámson, Szentés, Szkulia és Vásárhely voltak. BML XXXII. 13. 70. tét.; KLH 55./1844.

³⁷ Rátkai Balázs András 1845. jún. 29-én, három és fél évi gyulai rektorság után, 30 éves korában halt meg. Végzetét öngyilkosság okozta, miután felvágta ereit. A sárospataki diákevek után – öt évig folytatta itt tanulmányait, dicséretes bizonyítvánnyal végzett – földmérő gyakornok lett, majd a Blaskovics családnál nevelősködött. Utóbb Hódmezővásárhelyen magántanítóként működött. BML IV. 426. Gyula, ref. hal. akv. 75/1845; KLH 3–4.; *Presb. jkv.* II. 35–36., 165/1845.

³⁸ TREL [Gyulai egyházközség, rendezetlen ir. 61/1842]; *Presb. jkv.* II. 14., 61/1842, 73/1843; TREL I. 29. h. (Gyula, 1842. jún. 14., 1843. s. a., 1844. szept. 4.).

ként – adja át a curatornak, illetve soron kívül, a gondnok-változóskor is így tegyen. A tanító vezette az iskolai könyvtár gyarapítását tükröző könyvjegyzéket is.³⁹

Rátkai vagyontárgyainak 1845. évi elárverezésekor ingó javai 145 tételben kerültek kalapács alá. Becsült értékük 160 forint 35 krajcárra rúgott. A lajstrom 125–139. sorszámú tétele 15 darab könyvet takar 21 kötetben, 2 forint 58 krajcár értékben. A négykötetes *Népszerű természettant* Körösi János káplán vásárolta meg, a *Selecta latini sermonis* Kovács Sándoré lett. A *Genovéva* Király Andráshoz, a *Gazdasági méhtartás* Czégényi Józsefhez, a *Himlő oltás* Néveri Pálhoz, három ócska kalendárium Szecsei Lászlóhoz, a *Hallgassuk meg a másik félt!* Bene Istvánhoz került. Erkel Fidél (egy vén zsoldár és az *Epitome*) és Tóth István (*Számító Socrates, Török birodalom leírása*) két-két könyvre tett szert, Szücs János (*Magyar nyelvtan*, a kétkötetes *Pálya munka*, *Magyar szókötés*) hármat vásárolt. A várakozást messze felülmúlva, a kikiáltási árhoz képest 9 forint 24 krajcár – a teljes bevétel 275 forint 54 krajcár volt – haszon folyt be a könyvekből. Feltételezhető, hogy ez a néhány kötet Rátkai személyes tulajdonához tartozott, ugyanis Tormássy János iskolai felügyelő 1845. július 6-án a néhai rektor tanítási tárgyú iratai mellett néhány további, „iskolához tartozó könyveket” mutatott be a presbitérium előtt.⁴⁰

A felekezeti előjáróságokon kívül Békés vármegye közönsége is elkötelezte magát a nevelés- és oktatásügy mellett. 1803-ban a Helytartótanács útján jutottak a *Siket-némák' Nevelés és Tanítás által áhétatos keresztényekké és az ország' hasznos tagjaivá való formálásának szükségessé váltságáról szóló iráshoz*. A magyar és német nyelvű változatot egyaránt megkapták, mindkettő Vácott jelent meg 1803-ban Máramarosai Gottlieb Antalnál.⁴¹ Az önkéntes vármegyei adakozások közül említést érdemel 1838-ból szentgyörgyi Horváth Antal táblabíró magyar tanító könyvecskéék nyomtatására felajánlott 100 pengő forintja. A vármegyei közgyűlés 1840-ben 441 forintot utalványozott báró Wenckheim Béla táblabírónak magyar ábécés könyvekre. 1843-ban a magyar nyelv terjesztésére felállított bizottság a csabai központi iskola növendékeit részesítette jutalomban. Kalmár Mihály küldöttségi tag által 23 darab *Hármas kis tükröt* hozattak Geibel Károly pesti könyvkereskedéséből 9 forint 58 krajcár értékben.⁴²

Előremutató hatása volt Bende Károly tótkomlói lelkész *Magyar nyelvvezér* című munkájának, amellyel a szlovák anyanyelvű diákok magyartanulását kívánta elősegíteni. A kéziratot 1840. május 24-én adta át a szerző Békés vármegye első alispánjának, aki azt a magyar nyelv terjesztésére felállított megyei küldöttség elnökének, báró Wenckheim Bélának továbbította. Az írás kedvező fogadtatásra talált, ezért a deputatio úgy határozott, hogy a vármegyei házi pénztár költségére Pesten kinyomtatják. 4998 példány hagyta el a sajtót – a nyomtatási költség 500 pengő forintba került –, ezek kötetését Vég József könyvkötőre bízta. 4698 darabot – két krajcárjával számolva – minden cífrázat nélkül kemény táblába köttettek, a jutalmazásra szánt 300 könyvet 3 krajcárért aranyoztatták is, így a compactornak összesen 171 forint 36 krajcárt fizettek. 4698 könyvet Koricsánszky István vármegyei levéltárnok számadása alá adtak, aki 1843. október 6-án 2492 kötetet – közülük 29 hiányos volt – adott tovább utódának, Szakál Lajosnak. Koricsánszky összesen 2506 példányon adott túl: 1721 darabot hat krajcáros áron árusított ki, 400 *Magyar nyelvvezér* árával a tótkomlói református egyház maradt adósa, 385 kötetet jutalom gyanánt ingyen osztott ki (1842-ben Csabán 75, 1843-ban Mezőberényben 40, Szarvason 140, Csabán 130 darabot). A jutalmazásra szánt könyvekre nagy szükség volt, mivel Tormássy János küldöttségi jegyző jelentése (Gyula, 1842. június 12.) szerint a mezőberényi német és tót nyelvű iskola csekélyebb

³⁹ *Presb. jkv.* II. 138/1845, 279/1847; BML IV. A. 10. b. 21/1846; TREL I. 29. i. A–XXXIV–158/1846.

⁴⁰ BML IV. A. 10. b. 21/1846; *Presb. jkv.* II. 166/1845.

⁴¹ BML IV. A. 1. b. 778/1803; Uo. (jkw. fog.).

⁴² BML IV. A. 1. a. 589/1838; BML IV. A. 7. 36/1843, 17/1844.

eredményét nem kis részben az „alkalmas kézi könyv hiányának tulajdoníthatni.” Koricsánszky végül az eladott tételek árában 172 forint 6 krajcárt fizetett be a házi pénztárba. Szakál Lajos a számadásába utalt könyvecskék közül 1064-et tudott eladni 106 forint 24 krajcárért, 180-at jutalmazásra szánt, Szánthó Albert levéltárnok 1248-at vett át tőle. Már 1842-re úgy tűnt, hogy erejét felülmúló vállalkozásba fogott Békés vármegye a *Magyar nyelvvezér* megjelentetésével. A nyomtatásra fordított összeg annyira megterhelte a magyar nyelv terjesztésére szolgáló pénztárt, hogy 1842 nyarán Novák Antal alispán adakozásra szólította fel a megyebeli birtokosokat és táblabírákat. Még annyi pénz felett sem rendelkeztek, ami elegendő lett volna a magyar nyelv tanításában jelentős előmenetelt felmutató Csorba Mihály és Vozárik Pál békéscsabai, és Villim János mezőberényi tanítók kiérdemelt megjutalmazására.⁴³

1842-ben jutott el Gyulára a Pestbudai Hangászegyesület által fenntartott nyilvános énekiskola 1840/1841. tanévre szóló első évkönyve magyar és német nyelven, Mátray Gábor szerkesztésében. 1847-ben a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület pesti választmányára révén ismerhette meg Békés vármegye közönsége Wargha István akadémiai levelező tag *Terv a' kisdedóvó-intézetek terjesztése iránt a' két magyar hazában* című könyvét.⁴⁴

HÉJJA JULIANNA ERIKA

Felhasznált irodalom

- DRASKOVICH József: *Petik Ambrus gyulai tanító megyeföldrajza (1784)*. In: *Körösök Vidéke*. Honismereti füzet. 1990. Szerk. ERDMANN Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990. 142–145.
- DUSNOKI-DRASKOVICH József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2000. 392 l. /Gyulai Füzetek 12./
- ELEK László: *Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig*. In: *A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet évkönyve I.* Szerk. HANZÓ Lajos. Szarvas, 1961. 89–136.
- HAÁN Lajos *naplója*. Részletek. A szöveget vál. és sajtó alá rend. PAPP János. Békéscsaba, Rózsa Ferenc Gimnázium Igazgatósága – Békéscsabai Városi Tanács – Munkácsy Mihály Múzeum – Megyei Könyvtár, 1971. 116 l. /Bibliotheca Bekesiensis 6./
- KANYAR József: *Tankönyvek és pedagógiai kézikönyvek Dél-Dunántúl népiskoláiban (1770–1868)*. In: *Somogy megye múltjából*. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1982. 19–75. /Levéltári évkönyv 13./
- KIS Bálint: *A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*. Közread. GILICZE László, KORMOS László. Békéscsaba – Szeged, 1992. 443 l. /Dél-alföldi évszázadok 5./
- KÓSA László: *A gyulai református egyház története*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1994. 212 l. /Gyulai Füzetek 7./
- MÉSZÁROS István: *Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei*. = Magyar Könyvszemle (99.) 1983. 2. sz. 129–137.

⁴³ BML IV. A. 4. a. 341/1840; BML IV. A. 1. b. 1492/1842; BML IV. A. 7. sz. n./1842. okt. 31., 17/1844, 12/1845, 12/1846, 22/1846, 16/1847; BML IV. A. 4. a. 495/1842; BML IV. A. 4. c. 495/1842; A fellelhető levéltári források tanúsága szerint Bende Károly könyve már legkésőbb 1842-ben megjelent, ugyanakkor SZINNYEI I. 1891. 818. csak 1843. évi kiadásról tud. Amennyiben ez utóbbi második kiadás lenne, akkor az semmi esetre sem vármegyei költségen került ki a nyomdából.

⁴⁴ BML IV. A. 1. b. 1352/1842, 2412/1847.

MÉSZÁROS István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Bp. – Dabas, Tankönyvkiadó – Dabasi Nyomda, 1989. 183 l.

PETIK Ambrus: *Békés megye leírása 1784*. Sajtó alá rend. DANKÓ Imre. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 1961. 49 l.

SCHERER Ferenc: *Gyula város története. I–II*. Gyula, Gyula M. Város kiadása, 1938.

SZENTKERESZTY Tivadar: *Békés vármegye népoktatásának története*. Békéscsaba, Körösvidék Rt., [1932]. 181 l.

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Bp. Hornyánszky Viktor, 1891–1914.

Rövidítésjegyzék

- BML IV. A. 1. a. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyvei
- BML IV. A. 1. b. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai
- BML IV. A. 4. a. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye első alispánjának jegyzőkönyvei
- BML IV. A. 4. c. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye első alispánjának iratai
- BML IV. A. 7. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Számvevőszékének iratai
- BML IV. A. 10. b. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye Törvényszékének csődperrei
- BML IV. 426. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Békés vármegye felekezeti anyakönyvi lapjai
- BML XXXII. 13. Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (Gyula).
Xerox másolatok levéltári gyűjteménye
- Jkv. fog. Jegyzőkönyvi fogalmazvány
- KLH Református Lelkeszi Hivatal (Gyula). Kerülő levelek és hirdetésmények könyve
- Presb. jkv. Református Lelkeszi Hivatal (Gyula). Presbitériumi jegyzőkönyv
- Ref. hal. akv. Református halotti anyakönyv
- RKP Római Katolikus Plébánia (Gyula)
- RKP Prot. Dioec. Római Katolikus Plébánia (Gyula). Protocollum Dioecesanum [...]
- S. a. Keltezés nélkül
- Sz. n. Szám nélküli
- Tét. Tétel
- TREL Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen)
- TREL I. 1. s. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatala iratai, egyházlátogatási iratok
- TREL I. 29. c. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Békés-Bánáti Egyházmegye esperes által külön kezelt iratai
- TREL I. 29. h. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Békés-Bánáti Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei
- TREL I. 29. i. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Debrecen).
A Békés-Bánáti Egyházmegye Gyulai Egyházközségre vonatkozó iratai

A Hazai és Külföldi Tudósítások beszámolója Peter Krafft I. Ferencet ábrázoló festményéről 1818-ból. A József nádor kezdeményezése nyomán az 1820-as évek első felében kibontakozó hazafias akciónak – hogy tudniillik a magyar rendek Peter Krafft osztrák festővel a Nemzeti Múzeum képgyűjteménye számára a hazai történelemből vett jeleneteket ábrázoló festményeket készítették – mind az emlékműállítás, mind a történeti festészet honi kezdeteivel foglalkozó kutatás – különösen az utóbbi évtizedekben – kiemelt figyelmet szentelt.¹

Az azonban talán már kevésbé köztudott, hogy az akciói nemcsak a hazai történeti festészet 19. század eleji kibontakozásában programadóként közvetett szerepet játszó Joseph Hormayrnek,² az osztrák birodalmi patriotizmus képviselőjének, illetve Kazinczy Ferencnek szellemi vonzáskörébe tartozó tudósok és literátorok,³ hanem a korabeli hazai sajtó is figyelemmel kísérte. A festmények

¹ ESZTEGÁR László: *Kazinczy és Krafft Péter Zrínyi-képe*. = *Művészet* 1905. 64–67.; VASIC, Pavel: *Die Kunst Peter Kraffts*. = *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*. 1960. 58–69.; VANCSA, Eckart: *Zu dem „Vaterländischen Historien“ Peter Kraffts*. = *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 1974. 158–170.; GALAVICS Géza: *A történeti téma*. In: *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Bp. 1980. 61–65.; Uő.: *A történeti hagyomány képzőművészeti hordozói*. = *Ars Hungarica* 1981. 2. sz. 201–202.; Uő.: *A Zrínyi kirohanása téma története (Peter Krafft képe és hatása)*. In: *Művészet Magyarországon 1830–1870. I.* Bp. 1981. 61–65.; RÓZSA György: *Kazinczy a műbíráló*. = *Ars Hungarica* 1981. 2. sz. 206–208.; FRODL-SCHNEEMANN, Marianne: *Johann Peter Krafft 1780–1856. Monographie und Verzeichnis der Gemälde*. Wien–München, 1984. 66–70, 152–153.; SINKÓ Katalin: *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*. = *Művészettörténeti Értesítő* 1983. 4. sz. 189.; Uő.: *Kazinczy Ferenc és a műgyűjtés*. = *Ars Hungarica* 1983. 2. sz. 271.; SZABÓ Júlia: *A XIX. század festészete Magyarországon*. Bp. 1985. 11–12, 117.; SINKÓ Katalin: *A profán történeti festészet Bécsben és Pest-Budán 1830–1870 között*. = *Művészettörténeti Értesítő* 1986. 3–4. sz. 111.; CIFKA Brigitta: *„L'Empereur Francois couronné roi de Hongrie” par J. P. Krafft*. = *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*. Bp. 1993. 121–126.; CENNERNÉ WILHELM B Gizella: *A Zrínyi család ikonográfiája*. Bp. 1997. 24, Kat.: A 113.; CIFKA Brigitta: *Johann Peter Krafft: Habsburg Rudolf és a szerzetes*. = *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*. Bp. 1998. 229–231.; GALAVICS Géza: *A szigetvári Dorffmaister-freskó és a Festetichék*. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*. Szerkesztette: BARDOLY István, LÁSZLÓ Csaba. /*Művészettörténet – Műemlékvédelem* 10./ Bp. 1998. 313–314.; *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Szerkesztette: MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Bp. 2000. 529–531. SINKÓ Katalin szócikke.

² A Hormayr által szerkesztett *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*-ban megjelent írásra reflektáló felhívás (*Tudományos Gyűjtemény* 1821. III. 124.) a hazai művészeket a honi történelem eseményeinek festményeken történő megörökítésére buzdította. SINKÓ: *i. h.* 1986. 99.; Hormayrnek a történeti festészetéről kifejtett nézeteit Thaisz András már korábban is ismertette. (*Tudományos Gyűjtemény* 1819. I. 120–121.) SZENTESI Edít: *Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig*. In: *Történelem-kép. ...* 2000. 84.

³ *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. Wien, 1821. 5–7. uo. 1822. 39, 813.; *Die Gemähldeausstellung des Professors und akademischen Historienmahlers Peter Krafft, auf der Biberbastey...* uo. 1825. 359–361.; F. C. WEIDMANN: *Die Ausstellung der neuesten Gemälde Peter Kraffts*. = *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*. 19. Mai 1825 497–501. *Nikolaus Zrínyi in Szigeth. Frey nach dem Ungarischen des Franz von Kazinczy. Mit einigen Worten über Peter Krafft, und seine Kunstausstellung im Monat May 1825*. Wien, 1825. 23–29.; KAZINCZY Ferenc: *Zrínyi Miklós Szigetvárott*. = *Hebe* 1825. 2–22. A készülő képpel kapcsolatban Kazinczy körében folyó korabeli levelezésről l. GALAVICS: *i. m.* 1998. 314.

elkészítésére buzdító, Budán megjelentetett felhívást⁴ például – melyben a 18–19. század fordulóján megerősödő nemzeti-hazafias szemléletű emlékmű-gondolat pontos és szemléletes megfogalmazást nyert – a *Pressburger Zeitung*⁵ mellett a *Magyar Kurír*⁶ is közölte.

A "mai Postával" – olvashatjuk 1822-ben a bécsi magyar újságban – „következendő nyomtatott jelentést vettünk:

„A' nagy és nemzeti ditsősségre tartozó tetteknek mesterséges leábrázolások, eleitől fogva leghathatósabb eszköz volt, 's jeles viselt dolognak a' világ előtt eleven emlékezetben lehető fenntartására, és ilyen munkával foglalatoskodni, egy kész művésznek legillendőbb elhatározása.” Peter Krafft, „a' ki tekintetes Nemes Pest, Békés, Nógrád 's több Vármegyék számokra készített festései által a' mestermívekben gyönyörködő Magyar Hazafijak előtt is már eléggé ismeretes, feltette magában, hogy a' K. Magyar Muzeum számára Zrinyinek a' Szigetvári hídon lett vitézi elesést és halálát mint legfelségesebb példáját a' Királyért 's Hazáért esett nagylelkű magafeláldozásának, egy festésben leábrázolja, melynek nagysága 22 lábnyi...”

A művész szándéka végrehajtásához 300 „Subscribens Hazafijak” 10–10 ezüstforintját várja. A császár kegyelmes tetszése – olvashatjuk ugyanezen az oldalon – „mellyet a' Zrinyi vitézi halála örök emlékezetére jelesen készített festésen kinyilatkoztatni méltóztatott...⁷ azon közóhajtást gerjesztette, hogy a' Nemzeti Magyar Muzeum még több illy jeles mestermívekkel díszíttetnék.” Az I. Ferenc koronázását ábrázoló festmény előreláthatólag 5000 Ft-ba, a Mária Teréziát és a gyermek II. Józsefet az 1741. évi pozsonyi országgyűlés előtt ábrázoló kép pedig 3000 Ft-ba fog kerülni. Az 1000 Ft költséggel elkészítendő ércoltárban azt a díszes könyvet tartanák, amely a 10–10 ezüst forintot felajánló 900 hazafi nevét tartalmazná.

Három évvel később a formai és a tartalmi elemekre egyaránt kiterjedő, aprólékos ismertetést közölt a Ferenc császár budai koronázását, illetve Zrinyi kirohanását ábrázoló két elkészült festményről a *Wiener Zeitung* lelkes beszámolója⁸ alapján az *Ofner und Pester Zeitung* és a bécsi *Magyar Kurír*.⁹ A bécsi tudósító dicsérte a pesti Nemzeti Múzeum számára készült festmények jól sikerült kompozícióját, a kosztümökkel elért festői hatást, az életteli és világos kifejezést. A koronázási képen – írja – a szereplők méltóságteljes nyugalma, a Zrinyi kirohanását ábrázoló festményen ezzel szemben a harci jelenet mozgalmassága, elevensége ragadhatja magával a műértő szemlélőt. Megemlíti, hogy a császári pár tetszését is elnyerő képeket Pestre küldésük előtt a bécsi közönség – egy külön e célra a Biberbástya mellett kialakított ideiglenes építményben – 1 bécsi Forint belépődíj ellenében megtekinthette.

*

A kortárs kulturális események – köztük a művészeti élet hírei – iránti élénk korareformkori közérdeklődést jelzi ugyanakkor, hogy a hazai sajtó már egy korábbi, József nádor felhívásának

⁴ *Die Darstellung großer, der National-Ehre angehöriger Handlungen durch die Kunst, war von jeher das wirksamste Mittel, große Thaten im lebendigen, und allgemeinen Andenken zu erhalten, und die Beschäftigung damit enthält des Künstlers würdigste Bestimmung.* H.n. é.n.

⁵ *Pressburger Zeitung* 1822. 465–466. A forrást említi – többek között – GALAVICS: i. m. 1998. 314.

⁶ *Magyar Kurír* 1822. I. 319–320.

⁷ A császár tetszése – mint a *Pressburger Zeitung* 1822. május 17-i számában „a hónap elején megjelent” felhívás alapján közölt szövegből is kiviláglik – Krafft vállalkozását illethette, hiszen a nagyméretű, reprezentatív festmény csak 1825-ben készült el.

⁸ *Wiener Zeitung* 1825. április 15. 374. (Az oldalszámozás téves.)

⁹ *Ofner und Pester Zeitung* 1825. 513–514., *Magyar Kurír* 1825. I. 230–231.

mintegy előképét, előkészítését jelentő festmény-rendelési ügynek is figyelmet szentelt. Egy 1818-ban megjelent tudósítás Peter Krafft 1816-ban készített, I. Ferencet ábrázoló egészalakos állóképe¹⁰ keletkezésének történetét és kompozícióját írta le.

„A nagy történeteket csak nagy lelkek szokták elevenen érezni. Illy történet volt I. Ferenc Felséges Urunknak Páris városába győzedelmes bemenetele, mely a' hoszszas háborúnak végét szakasztotta, a' Nemzeteknek az óhajtott nyugodalmat, az Országoknak a' boldogító rendet vissza adta. Minthogy ezen szerentsének a' Magyar Hadak egyik fő eszközei voltak, akár a' zsoldos Katonaságunkat, akár a' könnyű Lovagjainkat tekintsük, Ts. Nemes Pest Vármegyének Rendei azon nemes gondolatra fakadtak, hogy ezt a' történetet valamely kellemetes módon megörökösítsék. Elvégezték tehát, hogy Felséges Urunknak képét azon szempillantatban lefestessék, midőn Páris városából a' két Szövetséges Felség I. Sándor Orosz Tsászár, és Fridrik Wilhelm Burkus Király elejébe jöve. Hogy ezen jelenésnek Felséges Urunkra nézve legnagyobb tekintetet adjanak, az ő Felsége személyit természeti állásában, Magyar Fő Vezéri öltözetben iratták. Mellette áll a' kevély magyar szerszamos paripa, 's utánna a' Magyar Testőrök, és egyéb Vitézek. Jobbról a' tisztelt két Felség közelget, 's megettők Páris városának tekintete, és a' Vitéz seregek látszanak. Ezen szép gondolatot Kraft nevű Képiró olajos festékekkel remek módon lefestette, és a' Kép Ns. Pest Vármegyének gyűlései nagy palotájába felállítatott. De hogy Felséges Urunk eránt a' tiszteletet, szeretetet, és háladást még inkább neveljék és örökösítsék azon nagy történetet is, hogy győzedelmeik után a' Felséges Szövetségesek Budát Hazánknak fő városát meglátogatni méltóztattak, az említett képet rézre metszették. Ezen munka is szerentséden vége ment, 's valamint az írott kép, úgy ez is a' három Felségeknek jelesen etlalált arculatjaikat tetszetősen mutatja. A' metszés nagy formában vagyon, 's olly finom véséssel készült, hogy a' mesterség kívánatinak tellyesen megfelel. Nyomtattatott egész Regál árkusra...Mind az írott, mind a' metszett kép örökös bizonyosága léssen a' Magyar Nemzetnek a' Szép Mesterségek eránt való finom ízlésének, és a' nagy történetek eránt buzgó részvételének. – (Ezen metszett képek mostanában osztottak ki a' Ns. Vmegyé Rendei között.)”¹¹

Az ismertetett műalkotás mind műfaja (uralkodói portré), mind elkészítésének „lojális gesztusként”¹² értelmezhető indokai (I. Ferenc és a Szent Szövetség Napóleon elleni győzelmei, illetve a három császár 1814-es pest-budai látogatása emlékének megörökítése)¹³ alapján elsődlegesen az uralkodócsalád tagjainak vagy a birodalom politikusainak, hadvezéreinek tiszteletére létrehozott ún. monarchikus-

¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. Ltsz. 2230. A festményről I. RÓZSA György: *Megjegyzések a magyar történeti ikonográfia néhány kérdéséhez.* = Folia Archeologica (6.) 1954. 163–165.; FRODL-SCHNEEMANN: *i. m.* 1984. 57, 138–139.; CIFKA: *i. h.* 1993. 52.

¹¹ Hazai és Külföldi Tudósítások 1818. I. félév 49. szám. 385–386. (Az oldalszámozás téves.) A tudósító közli a metszet feliratainak pontos szövegét is. A festménynek és a róla készült metszetnek az osztrák sajtó is figyelmet szentelt: Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode, 1818. 52. szám, II. negyedév, 417. és Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, Wien, 1821. (XII. évfolyam) 144, 512.

¹² RÓZSA: *i. h.* 1954. 165.

¹³ Ezt a szándékot mind a Hazai Tudósítások cikkírója, („örökösítsék azon nagy történetet is, hogy győzedelmeik után a' Felséges Szövetségesek Budát Hazánknak fő városát meglátogatni méltóztattak...”), mind a képről 1817-ben Karl Rahl által szintén Pest megye megbízásából készített nagyméretű rézmetszet (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. Ltsz. 1255) latin nyelvű, a Hazai Tudósítások műleírásában is közölt szövege („Franciscus I. / Domita Gallorum Ferocia / Usurpationibusque coercitis / Vindices Libertatis Europae / Felici Foedere Iuncti Principem / Unionis / Lutetiis Parisiorum Appropinquantem / 17 Calendar Maii 1814 Obvii Exceperunt / Budam Pannonum Profectum / 8 Calendarum Novembris E.A. Itineris Comites Secuti sunt...”) hangsúlyozza.

*Peter Krafft: I. Ferenc császár portréja. (1816)
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka (ltsz.: 2230).*

hódolati emlékművek hagyományát¹⁴ követi. Megjelenik benne ugyanakkor – a festmény témáját, illetve a megrendelők szándékát illetően egyaránt – a nemzeti-hazafias indíttatású emlékmű-állítás eszméje is. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* újságírója egyenesen úgy fogalmaz, hogy a kép elkészíttetésének fő indoka a napóleoni háborúkban részt vevő magyarok katonai erényeinek, hadi diadalainak „megörökösítése” volt. A Pest megyei rendek – írja – azért határozták el I. Ferenc „Páris városába győzedelmes bemenetelének” lefestetését, „Mint hogy ezen szerentsének a’ Magyar Hadak egyik fő eszközei voltak, akár a’ zsoldos Katonaságunkat, akár a’ könnyű Lovagiainkat tekintsük.”

Emlékműveket, emlékjeleket – mint köztudott – az ókor óta gyakran állítottak fel csaták helyszínén vagy kiemelkedő hadisikerek emlékének megörökítésére – elég, ha az ókori római birodalom dáciai hadjáratának diadalát majd’ két évezrede hirdető Trajanus-oszlopot említjük. A magyar hadisikerek, harci erények vagy áldozatos hősiesség emlékművekben – a 18. század végéig gyakrabban történelmi témájú irodalmi (Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*) vagy képzőművészeti¹⁵ alkotásokban – történő megjelenítésének hagyományát ugyanakkor ezen az általános szokáson túl egy sajátos nemzet-karakterológiai toposz is befolyásolhatta.

A nemzet – a nemzeti – azonosságtudatának és etikai értékrendjének a 19. századig egyik legfontosabb, legmeghatározóbb eleme a külföldiek által is elfogadott és hangoztatott, a magyarok vitézségét, harcra termettségét, harciasságát hangsúlyozó toposz volt.¹⁶

¹⁴ PAPP Júlia: „...*Ein Denkmaal, welches auch die Nachwelt noch bewundern wird...*” (*Sajtóhírek 18. század végi hazai monarchikus „emlékművekről.”*) = Művészettörténeti Értesítő 2000. 1. sz. 119–131. A 18–19. század fordulóján és a 19. század elején az emlékműállítás szándéka – mint Krafft I. Ferenc portréja és a róla készült rézmetszet, illetve I. Ferenc 1792-es budai koronázását ábrázoló festménye is jelzi – nemcsak köztéri szobrok, emlékoszlopok, hanem festmények, metszetek készítésében, könyvek kiadásában is megvalósulást nyerhetett.

¹⁵ RÓZSA György: *A magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973.; GALAVICS Géza: *A török elleni harc és egykorú világi képzőművészetünk*. = Művészettörténeti Értesítő 1976. 1. sz. 1–40.; Uő.: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Bp. 1986. Uő.: *Válsághelyzetek és képzőművészeti válaszok a 17–18. századi Magyarországon*. In: *Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Bp. 1989. 51–55. A vitési ideál megjelenítéséről a középkori Szent László-ábrázolásokban: MAROSI Ernő: *Magyarok középkori ábrázolásai és az orientalizmus a középkori művészetben*. In: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Szerk.: HOFER Tamás. Bp. 1996. 83. A magyarok virtuóz katonai ügyességét jeleníti meg Mattheus Küssel A magyar vitézség apoteózisa Wesselényi Ferencnek ajánlva című metszete (1663. Bécs, Albertina. vö.: GALAVICS: i. m. 1986; *Történelem-kép...* 2000. 368–370.), s a vitési erények megörökítésre méltó voltát hangsúlyozta az a metszet is, melyen a nemzet történetét író tudósnak Hermész csatajelenetet ábrázoló képet mutat. (SCHWANDTNER, Johann Georg: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres...* Vindobonae 1746, Tomus II. Pars I. 111. vö.: MAROSI Ernő: *A magyar történelem képei*. In: *Történelem-kép...* 2000. 13.)

¹⁶ Egy 18. század végi hazai „öröm-alkotvány”-on, vagyis a főispáni beiktatás alkalmából készített efemer építményen látható volt „Magyar Ország, Scythiai Szűznek, vagy is inkább Amazonnak képében, Oroszlán bőr volt felső öltözte, mely a’ vitézségnek ’s erőnek jelentője.” Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791.215–216. A fiatal Batsányi magyarrá fordította, átdolgozta és 1785-ben Pesten *A’ magyaroknak vitézsége. Régiek példáival meg-megvilágosítva* címen kiadta Gasó István 1745-ben Nagyszombaton megjelent *Bellica Hungarorum fortitudo* című jezsuita promóciós nyomtatványát. *Batsányi János összes művei. II. S.a.rend.* KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor. Bp. 1960.

„A' Nemzetek” – írta 1819-ben Nagy Pál nagyváradi történelem-professzor a napóleoni háborúk nevezetes hőse, Simonyi „óbestér”, azaz vitézvári báró Simonyi József ezredes-kapitány haditetteit bemutató könyve ismertetésében – „mindenkor, sőt máig is büszkélkednek nevezetes Vitézek' tetteivel; és minden alkalmatossághoz buzgón ragazkodnak, hogy bátor lelküsedeket öröm érzések közt másokkal megismeréssék. Melly dicső ösztönnel Magyar Nemzetünk annál inkább diszeskedhetne, mivel vitézség szerzette Hazánknak eleitől óta, háború, had, és vitézség volt minden története, és minden idő szakaszokban találkoztak Árpád' igaz Onokáji, kik többnyire szerencsés kimenetellel léptek ki vitézség szülte Magyar Hazánk védelmére. –”¹⁷

E dolgozat keretében természetesen a toposz évezredes történetének még csak vázlatos ismertetésére, a változások, hangsúlyeltolódások okainak felsorolására sem vállalkozhatom. Néhány összetevőjének említésével csupán a téma gazdagságát kísérelhetem meg érzékeltetni.

A magyarok harciasságának, vitézségének toposzához kapcsolódott például – Nagy Pál fentebb említett szavaival élve – a „vitézség szerzette Haza” eszméje. Kialakulása – mint Kristó Gyula rámutatott¹⁸ – több évszázados folyamat eredménye volt. Biborbanszületett Konstantin 950 körül keletkezett, „A birodalom kormányzásáról” című munkája 38. fejezetében tükröződő magyar hagyomány szerint a magyarok a besenyők támadása elől, tehát kényszerűségből menekülve jutottak el a Kárpát-medencébe, ahol – elűzve onnan Nagy Morávia lakóit – letelepedtek. A 12–13. század fordulójának krónikairódmájában kezdtek kikristályosodni a honfoglalás önként választott¹⁹ és kiérdemelt voltát hangsúlyozó, a honszerzést legitimáló tényezők. Az arisztokrácia birtokbírása jogalapjának kiszélesítése érdekében (s a szegényes forrás- és tényanyag következtében) Anonymusnak „ellenségeket kellett koholnia, akiket a honfoglaló magyar vezérek rendre legyőztek, s így a magyarok vérük ontásával jutottak hozzá a Kárpát-medencéhez...” A honfoglalás jogalapjai között a névtelen jegyzőnél a csellel való ország-szerzés és az Árpádnak és Álmosnak Attilával való rokonságára²⁰ épülő történeti jog mellett „a legfontosabb, az egész gesztát átszövő elem a Kárpát-medence vérről, szüntelen harcok révén való megszerzése volt.”²¹ „Itt küzdtenek a honért” – írta évszázadokkal később Vörösmarty Mihály is a Szózatban – „Árpádnak hadai.”²²

Bár a keresztény hitre való áttérést követően – nyilván az egyetemes üdvtörténet által meghatározott új morális értékrend elterjesztése és stabilizálása érdekében – a korai idők hazai latin nyelv-

¹⁷ Tudományos Gyűjtemény 1819. I. 125. „Hazafi reménnyel bizakodok, hogy ezen századunk dicső Hérossának példás és gyönyörködtető élete olvasásában minden igaz Magyar, nemzeti örömmel részt venni kíván...., – teszi hozzá a szerző.

¹⁸ KRISTÓ Gyula: *A honfoglalás a középkori magyar történeti hagyományban.* = Magyar Tudomány 1996. 8. sz. 1004–1010.

¹⁹ A kellemes éghajlat alatt megszorodott népességű szittyva földön lakó magyar nemzet a hét vezér vezetésével – írta Anonymus – a „helyszükét tovább nem tűrhétvén...késedelem nélkül fegyverrel, haddal igyekezett módját ejteni, hogy...olyan földet foglaljon el magának, amelyen laknia lehet.” ANONYMUS: *Gesta Hungarorum.* Bp. 1977. 82.

²⁰ ANONYMUS: *i. m.* 1977. 78–79.

²¹ KRISTÓ: *i. h.* 1996. 1007–1008.

²² „Más néppel ontott bajnoki vért hazánk / Szerzője, Árpád, a Duna partján.” – bírálja honfitársai hazafiatlanságát 1810-ben Berzsenyi Dániel is „A magyarokhoz (I.)” című költeményében. Az „országot hódító” „úri szittyák” nemesi hagyományának kritikája majd – többek között – Ady Endrénél jelenik meg. Vö.: MAROSI Ernő: *A magyar történelem képei.* In: *Történelem-kép...* 2000. 19.

vű irodalma „a magyarság pogány kori előtörténetének szándékos kiiktatására” törekedett,²³ a világhódító hunoktól, az „Isten ostoraként” („flagellum Dei”) tisztelt Attila népétől való leszármazás tudata a nemességet öntudatos büszkeséggel töltötte el. A bátor, a „harcban vitéz”²⁴ szittyákkal, azaz a sztyeppei szkítákkal való rokonság gondolata²⁵ – a honszerzés másik fontos alapjának, a hun ősök által egyszer már meghódított Pannóniába, az egykori hazába való visszatérés, „visszajövetel” jogosultságának a hangsúlyozása mellett – a legkorábbi időkől kezdve a magyarok harciasságának, vitézségének „image”-át is erősítette, igazolta. A szittya nemzet „kemény volt a harcban és gyors a lovon; a fején sisakot hordott, az íjjal, nyíllal különbül bánt, mint a világ összes nemzetei közül akármelyik, s hogy csakugyan ilyen volt, azt az utódairól is megítélhetitek.” – írta Anonymus.²⁶ A magyarok „diadalairól és bátorságukról” írta krónikáját Kálti Márk is.²⁷

A XV. századi köznemesi életszemlélet, gondolkodás és érzés is – „melynek legeurópaibb, de mindamellert legöntudatosabb képviselője” maga Mátyás király volt – „ideálját a hun-szittyai katonában látja.”²⁸ Ez a „műveltség és az élvezet iránt érzéketlen” réteg Mátyás költséges kultúrparpártolását is helytelenítette, a művészeteket a régi erkölcsök, a szigorú katonai erények megtartójának vélte. Katonás²⁹ és antiintellektuális jellemüket mind az idelátogató külföldiek,³⁰ mind saját maguk hangsúlyozták.³¹ Mátyásnak a dicsőséges hun királlyal való hasonlatosságát (Secundus Attila) a király történetírói is kiemelték.

²³ Uo.: 19.; KRISTÓ Gyula: *Kik és hányan voltak a honfoglaló magyar vezérek? A magyar őstörténet és a krónikáiról.* = *História* 1999. 4. sz. 7–9. A honszerző Árpád kultusza, illetve a keresztény államot alapító Szent István tisztelete közötti 19. századi, aktuálpolitikai szempontoktól sem mentes „versenyéről” I.: SINKÓ Katalin: *Árpád kontra Szent István.* = *Janus VI.* Pécs, 1989. 1. 42–52. és Uő.: *Ezredévi ünnepeink és a történeti ikonográfia.* = *Művészettörténeti Értesítő* 2000. 1–2. sz. 1–21.

²⁴ ANONYMUS: *i. m.* 1977. 80.

²⁵ A hun és a magyar nép rokonságának, azonosságának évszázadokig továbbélő tanát krónikájában Kézai Simon dolgozta ki. Anonymus – mint láttuk – még csak Árpád és Álmos Attilával való rokonságát hangsúlyozta. KRISTÓ: *i. h.* 1996. 1008. L. még: DOMOKOS Péter: *Szkitiától Lapponiáig.* Bp. 1990.

²⁶ ANONYMUS: *i. m.* 1977. 80. A magyarok is – véli a krónikás – „igen vitéz és a hadi viszonytagokban felette hatalmas nemzet.” Uo. 82.

²⁷ *Képes Krónika.* Bp. 1964. 67.

²⁸ BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században).* Bp. 1937. 16, 19.

²⁹ Mátyás például így beszélt magáról: „Nem sok teológiai könyvet olvastam, egyebet sem sokat. Már gyermekkoromtól fogva a királyi méltóságra neveltek, és sok mindentől csak keveset tanultam, inkább a hadi tudományt tettem valamennyire magamévá.” GALEOTTO, Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv.* Bp. 1979. 96.

³⁰ BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei.* Fordította KULCSÁR Péter. Bp. 1995. 867–869. „Mert zenészek és lantosok is vannak ám ott” – írta Galeotto is Mátyás lakomáiról – „akik a vitézek tetteit hazai nyelven lantkísérettel eléneklik... Mégpedig mindig valamilyen nagy hőstettet énekelnek meg, és soha nem hiányzik a hozzávaló esemény. Ugyanis Magyarország különféle nyelvű ellenségek közt fekszik, ott tehát mindig parázslék a háború. Szerelmes dalokat ritkán énekelnek.” GALEOTTO: *i. m.* 1979. 56.

³¹ BENDA: *i. m.* 1937. 19–20. A magyar nép – írja egy neves történész a 19. század közepén – „férfiakban gazdag és szabad. Fényűzéshez s kincsgyűjtéshez semmi hajlama; csak arra törekszik, hogy a lélek ereje által elleneit felülhaladja.” SZALAY László: *Magyarország története I–IV.* Lipcse, 1852–1854. I. 5. Idézi: BOROS Judit: *Munkácsy Mihály Honfoglalása.* = *Művészettörténeti Értesítő* 2000. 1–2. sz. 141. Köztudott ugyanakkor, hogy a humanisták – mint például Adrianus Wolphardus „Elégia Janus Pannonius költőhöz” (1522) című verse mutatja – a művészeteket a

Közismert ugyanakkor, hogy a harcias, vitéz magyarokról kialakult középkori és koraujkori toposz – a hunokat boszorkányok és ördögök ivadékaiknak tartó késő antik történetírók és egyházatyák nézeteinek továbbélése mellett bizonyára nem függetlenül a kalandozó magyarok harcmodoráról szerzett keserves nyugat-európai tapasztalatok hagyományozódásától – külföldön a hunok vérszomjas kegyetlenségével párhuzamba állított, mintegy abból eredeztetett barbárság képzetét sem nélkülözte.³² Az autentikusnak vélt Mátyás-ábrázolások között a 19. század közepéig itthon is szerepeltek olyan műalkotások, amelyek egy szakállas, apokrif Mátyás-portré hagyományát követték. Azét az ábrázolási típusét, amely a 15. század végén Itáliában megjelent, szatírmászk-szerű Attila-képek nyomán Mátyást „Attila fiziognómiai attribútumaival jelenítette meg”, az „ördögi, a civilizációt elpusztító Attila” uralkodásának Mátyás királyéval való hasonlatosságát hangsúlyozva.³³

A magyarok harciasságáról kialakult korábbi – mint láttuk, nem mindig hízelgő – kép a kényeszerű török-ellenes küzdelemnek a Hunyadiak alatti fényes, diadalmas, illetve a mohácsi csatát és az ország három részre szakadását követő tragikus, panasszal és jajjal (néha diadallal) teli évszázadai alatt a „propugnaculum et antemurale Christianitatis” (a kereszténység pajza, védőbástyája) toposzban³⁴ megtestesülő áldozatos hősiesség, az európai kereszténységet a vad pogányoktól védelmező, elkötelezett hivatástudat karaktervonásával módosult, gazdagodott.³⁵

A magyarok hadi erényeinek, bátorságának és hősiességének hangsúlyozása, illetve a nemzeti múlt diadalmas vagy tragikus hadieseményei, csatái emlékének „megörökösítése” tehát a 19. század elejéig – a történetábrázoláshoz hasonlóan – a nemzeti vonatkozású emlékműállításnak is egyik leggyakoribb, legnépszerűbb hazai témája volt.

A megvalósult vagy csupán terv formájában fennmaradt emlékművek egy része – mint például a vezekényi csatában (1652) elpusztult négy ifjú Esterházy emlékére gróf Esterházy Imre nagy-

katonai erényekkel egy rangra, vagy éppenséggel azok fölé helyezték. *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Válogatta: KLANICZAY Tibor. Bp. 1982. 290.

³² Az egykor szelíd, békés szkíta nemzet – írta Anonymus is – „a háborúskodásba belefáradva, olyan kegyetlenné fajult, hogy – némely történetírók szerint – haragjában emberhúst evett, meg emberek vérért itta.” ANONYMUS: *i. m.* 1977. 80. Vö.: ÁCS Pál: *Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe*. In: *Történelem-kép...* 2000. 51–52.

³³ MIKÓ Árpád: *Imago Historiae*. In: *Történelem-kép...* 2000. 40–41. L. még: VAYER Lajos: *Vom Faunus Ficarius bis zu Matthias Corvinus. (Beitrag zur Ikonologie des osteuropäischen Humanismus.)* = *Acta Historiae Artium* 1967. 191–196.; MIKÓ Árpád: *Divinus Hercules és Attila Secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai*. = *Ars Hungarica* 1991. 151–152. A szakállas Mátyás-ábrázolások egy részének készítői ugyanakkor – mint Johannes Lichtenberger majd’ 50 kiadást megért, először 1488-ban megjelent *Pronosticatio*jának változó Mátyás-képei jelzik – egy reprezentatív, tekintélyes uralkodótípus, a „fejedelem” ideálképek kialakítására is törekedtek. SOLTÉSZ Zoltánné: *Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi*. = *Magyar Könyvszemle* 1976. 1–2. sz. 25–41.

³⁴ TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969; HOPP Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*. Bp. 1992; IMRE Mihály: *A kereszténység védőbástyája. (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai.)* In: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Szerkesztette: PETERCSÁK Tivadar. Eger, Heves Megyei Múzeumok Szervezete, Dobó Vármúzeum 1997. /*Studia Agriensia* 17./ 217–233. Az irodalmi toposz szemléletes képi megfogalmazást nyert a XVII. század II. feléből, ismeretlen mestertől származó, Magyarország a kereszténység védőbástyája című rézmetszetben. (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. Ltsz.: 58.3705.)

³⁵ A vitézség eszményének 16–17. századi változásairól: BITSKEY István: *Virtus és religió (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*. Miskolc, 1999. 87–134.

prépost által a csata színhelyén emelt oszlop (1734),³⁶ vagy a Zrínyiek birtokait megszerző Festetich család egyik tagja, Festetich László megrendelésére a keszthelyi kastély kertjébe 1820 körül Joseph Klieber által tervezett Zrínyi-kút³⁷ – a török elleni harcra buzdító propagandisztikus szándékú, gyakran egy-egy főnemesi család történetéhez, tagjainak katonai áldozatvállalásához kapcsolódó képzőművészeti reprezentáció 17. századi említett hagyományát³⁸ követi.

A magyarok harci-katonai erénye és/vagy önfeláldozó hősiessége nyert megfogalmazást azokban az emlékművekben is, amelyeket egyének vagy kisebb-nagyobb közösségek a győztes vagy vesztes csaták emlékére, illetve egyes katonai alakulatok tiszteletére hoztak létre. A jelentős történeti és régiségértékkel rendelkező építészeti emlék megvédésének – némi óvatossággal talán már „műemlékvédelmi” szempontúnak is nevezhető – szándéka mellett a hazafias indíttatású nemzeti emlékmű-gondolat csíráit fedezhetjük fel abban az 1696-ban kelt keményhangú levélben, amelylyel az erdélyi kenyérmezei csata (1479) emlékére a harcban részt vevő Báthori István vajda által emeltetett kápolna helyreállítása ügyében gróf Apor István a szászvárosi tanácshoz fordult.

„Ugi értem, amaz boldog emlékezetű...Báthori István, a' kenyér mezején a' Pogányság ellen ditsőséges harczának diadalmának örök monumentumára épitet Kápolna egész ruinában vagion, holot penig vi Privilegii azon kápolnát eleitől fogva Kmkk kellet restauráltatni, ugi énis mint eő Felsegének Erdélyi Királyi Thesaurariusza ex officio intem, kérem, sőt...parancsolomis Kgkk, hofi minden haladek nélkül a' praemittált Kápolnát restauraltatván bé-zsendelyeztesse...külömben ha Ktek negligallya, magokk tulajdonítsa vakmerősegekk büntetésit...”³⁹

A mohácsi csata színhelyén egykor emelt, időközben félig elenyészett márvány emlékművet a 18. század végén a pécsi püspök meg akarta újítani.⁴⁰ A kenyérmezei csata hőseinek sírja fölé – a 19. század elejére már jórészt elpusztult, fentebb említett régi kápolna közelében – Orbán Antal egy, a csata emlékét az épület falára íratott versben is megörökítő ún. „Benczenczi filegóriát”

³⁶ KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre: *Magyarország és Erdély képekben. II.* Pest, 1853. 125–127. és Dr. BOROVSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye.* Bp. (é. n.) 357–358.

³⁷ BUTTLAR, Adrian von–GALAVICS Géza: *Magyarországi angolkertek.* Bp. 1999. 25–26.

³⁸ L. a 15. jegyzetet.

³⁹ Erdély történetére vonatkozó más forrásokkal együtt közreadta Döbrentei Gábor. Felső Magyarországi Minerva 1829. I. 32. A levél közzététele a nemzeti emlékmű-gondolat 19. század eleji aktualizálódását jelzi.

⁴⁰ A gyermek Festetich László és nevelője, Péteri Takács József mohácsi úti feljegyzéseiben található sorokat idézi GALAVICS Géza: *Dorffmaister István történeti képei.* In: „Stephan Dorffmaister pinxit”. *Dorffmaister István emlékkiállítás – Gedenkausstellung von Stephan Dorffmaister.* Katalógus. Szerkesztette: KOSTYÁL László, ZSÁMBÉKY Mónika. (Szombathelyi Képtár; Soproni Múzeum; Burgerländisches Landesmuseum, Eisenstadt; Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg 1997–1998) 84. Az utókor „Kijegyzi a' tett / Magos becsét; / 'S gyászoló keblében, / Mély fájdalommal / De büszke érzet' / Fellengete közt, / A' szép emlékezet / Borongó csendes / Virág felett, / Mint Spárta' hamvain / Az égi nagyság' / Hős-nimbusza.” – olvashatjuk A' mohácsi nap' harmadik századán. 1826. Augusztus' 29. című Bajza-költeményben is. Aurora 1827. 342–343. Az 1817-től a mohácsi csatamezőn tartandó emlékmisékről I. SINKÓ Katalin: *Elfeledett történeti képeink.* In: *Az emlékezésről.* Kiállítás és szimpozion. Vigadó Galéria. Bp. 2000. 89. Vö.: *Egyházi beszéd, mellyet pétsi püspök ő méltóságának Király Jó'sef Úrnak a' mohácsi szerentsétlen ütközetnek örök emlékezetére tett fundációja szerént, annak mezején föl állított kápolnánál az öszve gyült keresztényekhez tartott Gozovits György szebényi plébános 29-ik Augustusban 1820. Pesten, 1820.*

emeltetett.⁴¹ A bécsi *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői neves osztrák művésztől a haza dicsőségét idegenek előtt is növelő, a Magyar Lovasság vitézségét megörökítő szép színezett rézmetszetet rendeltek (1790),⁴² a győri csata (1809) hőseinek tiszteletére pedig a zempléni rendek a 19. század első harmadában Sátoraljaújhelyen készítették egy – „a' Haza Védőjének a' Haza Védettjei” által emelt – emlékművet.⁴³

„Sokan mondták” – írta Holéczy Mihály a hétéves háború (1756–1763) 29 „burkus” hőseinek emlékére Heinrich porosz herceg által emeltetett rheinsbergi márvány-obeliszken (1790) található ábrázolásokat és feliratokat ismertető írásában – „oh Magyarok, melly dicsően omlott véretek ama' hét esztendeig gázoló háborúban! oh bajnokaink' hős vezérei, melly felhőkig nyúló oszlopok illetnek titeket!”⁴⁴ Holéczy éppúgy egy birodalmi háborúban megnyilatkozó magyar katonai-vitézi teljesítmény nemzeti emlékmű által történő elismerésének szükségességét hangsúlyozza,⁴⁵ mint a Peter Krafft I. Ferenc állóportróját ismertető tudósító.

Bár címében egy hősnak állít emléket, a közösségi megrendelés, illetve közintézményben történő elhelyezése révén a nemzet egészének önfeláldozó hősiességét reprezentálja – hogy tárgyunknál maradjunk – Peter Krafft Zrínyi kirohanása Szigetvárból című monumentális festménye (1825) is.⁴⁶ Mint az adományozók nevét tartalmazó könyv bronzoltárra helyezésének szándéka jelzi, a Zrínyi kirohanását, I. Ferenc budai koronázását és a Vitam et Sanguinem-jelenetet ábrázoló képek megrendelésénél is „voltaképpen egyfajta „emlék – mű” létrehozása volt a cél.”⁴⁷ Emlékművet – mégpedig nemzeti emlékművet – kívánt létrehozni a Simonyi József haditetteit bemutató könyv szerzője is. A mű megírásával – hangsúlyozza Nagy Pál – az volt a célja, hogy azt „a' mostani és jövőendő magyar maradék példás követésére, 's Nemzetünk díszére a' Magyarok Oltárára tegye...”⁴⁸ vagyis hogy a nemzet példaadó hőseinek emlékét a közösség hosszú távú

⁴¹ Erdélyi Múzeum 1816. V. 184–185.

⁴² A Caspar Sambach és Mark Quirin által készített lap keletkezésének körülményeit ismerteti D. SZEMZŐ Piroska: *A magyar folyóiratillusztráció kezdetei.* = Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1953. Bp. 1954. 121–124.

⁴³ IGAZ Sámuel: Hébe 1823, 268. *Cserneki és tárközi gróf Dessewffy József és kazinczi Kazinczy Ferenc kiküldött táblabíráknak vélemények a' Tek. Zemplény-Várm. rendeihez a' Győrnél MDCCCXIX. Jún. XIV. elesett vitézeknek állítandó emlék' dolgában.* Sáros-patakon, 1811. 2. kiadás; HÖGYE István: *Kazinczy zempléni közszolgálat.* In: *Kazinczy Abaújban és Zemplénben. /Zempléni Füzetek/* 1978. 143–160.; SINKÓ Katalin: *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai.* = Művészettörténeti Értesítő 1983. 4. sz. 188.

⁴⁴ Tudományos Gyűjtemény 1831. VIII. 4–5. A hétéves háborúban harcoló magyar katonák vakmerő bátorságának emlékét – ha „felhőkig nyúló oszlopok” nem is – Esterházy Imre rédei síremlékének Potsdam 1760. évi „huszárós” bevetelét bemutató márványreliefje – amely a város elfoglalására vonuló magyar lovas vitézeket ábrázolja – napjainkig őrzi. KERNY Terézia: *Huszárkaland Potsdamban. Esterházy Imre (1722–1792) rédei síremléke.* In: *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve. Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára.* Bp. 1991. 245–247.

⁴⁵ PAPP Júlia: *i. h.* 2000. 129.

⁴⁶ A korareformkorban egyre erősebbé váló nemzeti közösségi érzés kapott nyomatékos megfogalmazást abban is, hogy Peter Krafftnak a Pest megyei rendek megrendelésére készült, I. Ferencet ábrázoló festményét „Ns. Pest Vármegyének gyűlései nagy palotájában” – tehát reprezentatív politikai közintézményben – állították fel, s hogy a műalkotásról készült metszeteket szétosztották a képviselők között.

⁴⁷ SINKÓ Katalin szócikke In: *Történelem-kép...* 2000. 530.

⁴⁸ Tudományos Gyűjtemény 1819. I. 125. „A' Magyarok” – idéz egy német újságot a hazai sajtó – „abbeli örömben, hogy Hadik fő Vezér a' Sereg Kormányozójává választatott, kimettzeték ezen tiszteletre méltó Hérosnak a' Képét, a' melly azt a' nagy Embert tökéletesen ábrá-

történeti emlékezete számára megörökítse. A világi-történeti – Simonyi esetében ráadásul szinte kortárs – események szakralizálásának szándékát – nyilván a hősie, nemes tettekben megnyilvánuló etikai értékek hangsúlyozása érdekében – mindkét esetben az oltárra helyezés, azaz egyfajta megszentelés, egy fennkölt, emelkedett erkölcsi régióba helyezés szimbolikus gesztusa jelzi.

*

A Krafft I. Ferenc-képeről beszámoló tudósító azon megjegyzése ugyanakkor, hogy „Mind az írott, mind a' metszett kép örökös bizonyága leszen a' Magyar Nemzetnek a' Szép Mesterségek eránt való finom ízlésének, és a' nagy történetek eránt buzgó részvételének”, azt igyekszik hangsúlyozni – vagy inkább bizonyítani – hogy a magyaroknak a (képző)művészethez és a (történet)tudományhoz, azaz a kultúrához is van érzékük.

A magyar nemzet harciasságának, vitézségének hangsúlyozása mellett ennek a karaktervonásnak – pontosabban hiányának – kiemelése is korábbi időkig nyúlik vissza. A reneszánsz időszakában kibontakozó európai „művelődési versenyben” – vagyis annak eldöntésében, hogy egy nemzet milyen mértékben alkalmas a tudományok és a művészetek gyakorlására és befogadására – kezdtek irodalmi formát ölteni azok a nemzet-karakterológiai összehasonlításokon alapuló, évszázadokon keresztül továbbélő toposzok, amelyek az európai nemzetek fejlettségének fokát – részben az ókori hagyományokra visszavezethető milió-, vagy klímaelmélet alapján⁴⁹ – vetették össze.

A kultúra társadalmi presztízsenek felvilágosodás-kori növekedésével, illetve a nemzeti öntudat és a hazafias szemlélet erősödésével párhuzamosan a 18. század második felétől a hazai művelődés hiányosságainak vizsgálata mellett itthon is egyre nagyobb hangsúlyt kapott a művelődési viszonyainkat érintő korábbi és kortárs külföldi kritikák, „balítéletek” visszautasítása. A „balvélekedések” – hogy tudniillik a magyarok csak a fegyverforgatáshoz, a harchoz értettek és értenek – megcáfolásának lehetőségét a hazai tudós és literátor-réteg számára egyrészt a korábbi irodalmi-kulturális eredmények, a szellemi hagyományok és a tárgyi emlékek összegyűjtése, másrészt a hazai kulturális viszonyok átalakítását, fejlesztését, az elmaradottság felszámolását célzó, a felvilágosodás és a korareformkor időszakában kibontakozó lelkes hazafias törekvések népszerűsítése, a kortárs irodalom és művészet támogatása, eredményeinek bemutatása jelentette.

A Ferenc császár portréját ismertető tudósító a két értékrend – azaz a nemzetnek a külföld által is évszázadok óta elismert harci, katonai erényei, illetve a művelődés felvilágosodás-kori felértékelődésével összefüggésben a kultúra iránti érzékenysége (ekkor még elsősorban magunk által hangoztatott) növekedésének – fontosságát egyaránt hangsúlyozta. A festményen ábrázolt jelenet a megrendelők szándéka szerint „megörökösíti” a magyar katonák vitézségét, hősiességét, a festmény és a róla készült rézmetszet pedig – pusztán azáltal, hogy a megrendelők életre hívták őket – a nemzet kulturáliságának „örökös bizonyosságai” lesznek. A kenyérmezei csata színhelyén épített kápolna Apor István értelmezése szerint – mint láttuk – még „csak” a pogányság elleni dicsőséges

---

zolja, és a' mellyet tsupán Barátaiknak osztogatnak el a' Magyarok. Ez a' metzés egy valóságos Remek.” Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789. 489.

⁴⁹ Az elmélet öntudatos cáfolásával már Janus Pannoniusnál találkozunk:

„Tátod a szád, Toszkána szülötte, hogy engem

Barbár föld szült, és ostoba mégse vagyok.

Bár buta is származhat e földön akármí vidékről,

És olyan is, kibén ég, s lángol a nagyszerű szív...”

(*Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. Válogatta: KLANICZAY Tibor. 12.)

harc diadalának „örök monumentuma” volt. A Pest megyei rendek felbuzdulásából és akaratából festmény és metszet alakban realizálódott 19. század eleji „emlékmű”, Krafft I. Ferenc portréja ezzel szemben a nemzet mindkét, talán már nemcsak a szellemi-kulturális élet korabeli prominens képviselői számára, hanem a közvélemény megítélése szerint is egyre inkább egyformán fontossá váló karakternovásának emléket állított.⁵⁰

Az I. Ferencet ábrázoló állóportré és a festményről készült rézmetszet létrehozásának egyik említett indítékában – abban tudniillik, hogy a megrendelők az „emlékmű” funkciót ellátó művészeti alkotások elkészíttetésével egy nyilvános reprezentációval ünnevelt közelmúltbeli esemény (a szövetséges császárok pest-budai látogatása) emlékének megőrkítésére is törekedtek⁵¹ – a nyilvános reprezentációnak és a modern értelemben vett emlékmű-gondolatnak a közös gyökerekre, hagyományokra utaló összekapcsolódása is megfigyelhető.

*

Peter Krafft I. Ferenc portréjának korabeli hazai népszerűsége, a metszetformában széles körben elterjedt kompozíció későbbi többszöri átvétele a tudományos kutatásban ismert.⁵² Nem tudni, hogy a hazai sajtó által említett következő festmények Krafft képe után készültek-e, azt mindenesetre jelzik, hogy az uralkodónak magyar katonai ruhában való ábrázolása ebben az időszakban gyakori lehetett. Tolnay József volt nemzeti főiskolai tanár – olvashatjuk 1821-ben egy tudósításban – a császár „mellképét magyar Katona öltözetben díszesen lefestette, és szép rájába foglaltatván” volt iskolája termében függesztette fel, hogy az ifjúságot az uralkodó tiszteletére nevelje.⁵³ A kassai királyi akadémia professzorai és tanulói 1826-ban saját költségükön készítették intézményük számára a pesti Peschky Józseffel egy I. Ferencet magyar táborszernagygyarmánában ábrázoló, „igen szépen, és helyesen festett” életnagyságú portrét.⁵⁴

A következő két hírből sem a festmények kompozíciójára, sem arra nem történik utalás, hogy a portréfestők milyen öltözetben ábrázolták az uralkodót. Mivel azonban a tudósításokban említett festők nevét a kutatás kapcsolatba hozta Krafft festményével, illetve személyével, nem zárható ki az 1816-os portréval való tematikai vagy stílári rokonság. A budai főgimnázium 1827. évi

⁵⁰ Talán ez a kettős értékrend nyilatkozott meg abban, hogy az 1780-as években Ráday Gedeon péceli kastélya kertjében Zrínyi Miklósnak és Gyöngyösi Istvánnak akart márvány emléket állítani. BUTTLAR–GALAVICS: *i. m.* 1999. 24. „Hajdan csak a’ kard szerze dicső nevet a’ híres Árpád nagy maradékinak” – írta Ferenczy István szobrász – „most pedig a’ Tudomány ’s Barátkozás élesztik forró kebleinket...” Tudományos Gyűjtemény 1823. X. 122. A művelődés áldásait jelképező ábrázolások – „1. Vitézek jönnek a’ Bölcseségnek áldozatot tenni...3. A’ Bölcsesség boldogságot terjeszt a’ tartományokban...4. Serkentést kap a’ hathatóságtól gyamolított munkásság, ’s a’ művészség és tudomány virágzik...” – voltak többségben az említett rheinsbergi hadi emlékmű reliefjein is. Tudományos Gyűjtemény 1831. VIII. 7.

⁵¹ A szövetséges uralkodók 1814. október 25-i magyarországi látogatásáról beszámoló tudósítók – a kor szokásához híven – részletes leírásokat adtak Pest és Buda házainak feldíszítéséről és kivilágításáról, illetve azokról az ideiglenes építményekről és nyilvános ceremóniákról, amelyekkel a helyiek a fejedelmeket köszöntötték. Magyar Kurír 1814. II. „Honnyi Levelek, Tudósítások, és Egyebek a 38. Darabhoz.” 82., Hazai és Külföldi Tudósítások 1814. II. 270–272, 277–279, 285–287.

⁵² RÓZSA: *i. h.* 1954. 165.

⁵³ Hazai és Külföldi Tudósítások 1821. I. 9.

⁵⁴ Ofner und Pester Zeitung 1826. 598–599, Hazai és Külföldi Tudósítások 1826. I. 313, Magyar Kurír 1826. I. 334–335. A festmények a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának katalógusában nem szerepelnek.

ünnepségén az oratórium a császár „igen tsinos, és jól talált ’s T. Marczinkay Úr⁵⁵ által készített magyar képével díszkeskedett.”⁵⁶ A császár és a nádor képével akarták díszíteni 1830-ban a Vas megyei rendek a szombathelyi vármegyeházát. A képeket „egy híres hazafi Képírónk Miklóssy József készítette Bétsben. —”⁵⁷ Miklóssy József egy másik magyar festőhöz, Kozina Sándorhoz hasonlóan Bécsben Peter Krafft tanítványa volt.⁵⁸

PAPP JÚLIA

Egy reformkori pedagógiai kézikönyv és korabeli sajtóvisszhangja. Puchói Marczibányi Lajos 1833-ban 20 aranyat ajánlott fel egy a falusi nép oktatását elősegítő kézikönyv megírására. A pályakérdés így szólt: „Mit kell falusi tanítóknak tudniok a nép oktatása végett és mire tanítassanak a falusi gyermekek?”² Az 1835-ben összeült bírálóbizottság, (amelynek tagjai Fáy András, Schedius Lajos, Bitnitz Lajos, Kis János, Szilasy János és Döbrentei Gábor voltak) az első díjat Edvi Illés Pál: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv*³ című munkájának ítélte oda. A második díjat Warga János nagykőrösi professzor nyerte⁴, és erre a pályázatra írta meg figyelemre méltó munkáját az akkor Pesten mérnöki tanulmányokat folytató Sasku Károly⁵ is.

A mű *A tanítás alaptudománya* címmel három kötetben jelent meg Pesten 1837–1838-ban.⁶ A korabeli sajtóban Warga János tollából megjelent ismertetésen kívül⁷ a munka visszhangtalan maradt, érdemi értékelésre később nem került sor⁸, pedig a könyv számos, ma is követésre méltó gondolatot tartalmaz.

⁵⁵ Marczinkay Elek 1822-ben készített festménye egy Krafft kompozícióját átvevő mű (nem pontos) másolata. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka. Ltsz. 2309. RÖZSA: *i. m.* 1954. 165.

⁵⁶ Hazai és Külföldi Tudósítások 1827. I. 9.

⁵⁷ Hazai és Külföldi Tudósítások 1830. I. 298.

⁵⁸ RÖZSA: *i. m.* 1954. 165.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA (D 25048) támogatásával készült.

¹ Marczibányi Lajos unokaöccse volt a tudomány és irodalom pártoló Marczibányi István (1752–1810) udvari tanácsosnak.

² Vö: FEKETE Géznáné: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei.* Bp. 1988. 207.

³ EDVI ILLÉS Pál: *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok öszvevessége, vallási különbség nélkül minden néptanítók s tanulók számára.* Buda, 1838.

⁴ WARGA János: *Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra. I–II.* Buda, 1837–1838.

⁵ Sasku Károly (Felsőbánya, 1806. – Pest, 1869. július 22.): mérnök, tanár. Szülővárosában, majd a debreceni református kollégiumban tanult. A selmeci bányászati akadémián, később Pesten folytatott mérnöki tanulmányokat. 1842. és 1844. között a máramarosszigeti református liceum tanáraként működött, ahol nevelést, bölcséletet, jogot és mennyiségtant tanított. Ezt követően részt vett a Tisza-szabályozás munkálataiban. Az 1848/49-es forradalomban honvéd századosként harcolt. Orosz fogságba esett. Szabadulása után hosszú ideig nem kapott állást. 1860-ban az Akadémián a nyomtatványok javítója lett, 1865-től haláláig, mint főjavító tevékenykedett. Számos műve jelent meg, geometriai, nyelvészeti, filozófiai, jogi és pedagógiai témákból. Tankönyveket is írt.

⁶ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya. I–III.* Pest, Beimel, 1837–1838.

⁷ Figyelmező 1837. II. 341–345. és 1838. II. 342–347.

⁸ A művet KISS Áron: *A nevelés és oktatástörténet kézikönyve* című 1880-ban (251.) és a *Magyar népiskolai tanítás története* című 1881-ben (208.) megjelent munkájában említi. A szerzőről szóló rövid megemlékezésében LUKÁCSY Sándor is említi a könyvet. (*Egy elfelejtett pedagógus, Sasku Károly.* = Köznevelés 1961. 758.)

Míg a korszakban megjelent neveléelméleti művek szerzői többnyire a kortárs német pedagógusok ismert munkái alapján állították össze kézikönyveiket, addig Sasku Károly könyve a szerző önálló pedagógiai rendszerét tükrözi. A szerző jól ismerte kora európai pedagógiai szakirodalmát, de nem vette át kritikátlanul az azokban hangoztatott elveket. Célja olyan kézikönyv megírása volt, amely valóban segíti a falusi tanítók munkáját, amely problémákat vet fel és gondolkodásra és megoldási javaslatok megfogalmazására készítet. A mű szerkezete logikus, nyelvezete egyszerű, és olyan témákat tárgyal, melyek a korszak pedagógusait naponta foglalkoztatták. A mű bírálója, Wurga János „a hatékony munkák közé számítja... a kisedet, de helyes tartalmú könyvet.”⁹

A három kötet felöleli a pedagógia mindazon területeit, amelyek ismerete nélkülözhetetlen a tanítók mindennapi tevékenységéhez. Az első kötet általános nevelés-és oktatáselméleti kérdésekről szól. A nevelés célját Sasku a következőképpen határozza meg: „az embert a tudományban, erkölcsben tiszoságban minél inkább tökéletesíteni.”¹⁰ Itt tehát ő is megkülönbözteti a nevelés három fő területét, az értelmi, az erkölcsi és a testi nevelést. Mint a legtöbb kortársa, ő is nagy jelentőséget tulajdonít a testi nevelésnek és a másik két terület elé helyezi:

„mivel az ember csak egészséges korában gondolkozhat tisztán és szabadon, csak erős testtel lehet erős és állhatatos akaratja, csak így teheti meg bátran tselekedetekkel azt, a mi nagyot elméjében föltett... a növelésnek szintűgy fő tárgya tartozik lenni a test, mint az értelem művelése, tökéletesítése.”¹¹

A testi nevelésről írva Sasku Károly kiemeli, hogy a legfontosabb dolog a tisztaság, a szabad levegőn való mozgás, a kényelmes ruházat, a mértékletesség ételben-italban, a tanulás és a pihenés helyes arányának biztosítása.

A szerző véleménye szerint az emberi boldogság alapja a tudás. Az állam feladata, hogy minden polgárát megfelelő színvonalú tudáshoz juttassa. Ezért szükséges az oktatási intézmények – legfőképpen a tudás alapjait nyújtó falusi iskolahálózat – fejlesztése és magasabb színvonalra emelése. Az alapvető ismeretek megszerzése mindkét nem számára szükséges, ezért a szerző erőteljesen hangsúlyozza, hogy „a tudományokra fiút jányt egyaránt kell tanítani.”¹² Ezekben az években sokat foglalkoztak a lapok a nők művelődésének kérdéseivel.¹³ Sasku azokkal értett egyet, akik szorgalmazták a nők intézményes művelését.

„Mily oktalan azoknak az állítása, kik azt vitatják, hogy az asszonyoknak nem szükség a tudomány. Mintha nem volnának ők is emberek! Sőt én azt állítom, hogy nekik még szükségesebbek, minden főtudományok, mint a férfiaknak. Ugyanis az asszonyok növelik a gyermekeket.”¹⁴

Hosszú bekezdéseken keresztül példákkal bizonyítja, hogy számos tudományágban kell jártasnak lennie egy nőnek ahhoz, hogy feleségi és anyai feladatait jól elláthassa. Ezekkel a nézetekkel a bíráló, Wurga János is egyetért.

⁹ Figyelmező 1837. II. 312.

¹⁰ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya*. I. Pest, 1837. 4.

¹¹ Uo. 5–6.

¹² Uo. 13.

¹³ Vö. FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről*. = Magyar Könyvszemle 1995. 3. sz. 247–263.

¹⁴ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya*. I. Pest, 1837. 13.

Milyen tárgyakat kell oktatni a falusi iskolákban? A szerző véleménye szerint a legfőbb kiválasztási elv a hasznosság. Azt kell oktatni, ami a gyermek jövőbeni élete szempontjából szükséges és hasznos. A másik lényeges dolog a sorrend.

„Úgy kell a tudományokat renddel tanítani egymás után és egymás mellett, a mint azokat a természet rende hozza magával s teszi szükségessé a növendékre nézve.”¹⁵

Ezt a rousseaui elvet követve Sasku szerint az iskolai tanulás első időszakában a gyermek a körülötte lévő valós világgal, a „földi dolgokkal” ismerkedjen meg. Tanuljon az állatokról, növényekről ásványokról, a lakóhely, a szülőföld, a szűkebb és tágabb környezetről, a Földről, az Égről a csillagokról, tehát mindenről, amit maga körül lát. Mindezeket ne tankönyvekből sajátítsa el, hanem tapasztalati és szemléleti úton. Érdekes ötlete a szerzőnek az, hogy a falusi iskolákban először ne olvasást és írást tanítsanak, hanem ábrázoltassák, rajzoltassák, festessék le a gyermekekkel a környező világot, a növényeket, állatokat, tárgyakat, embereket, eseményeket. A bíráló is egyetért a szerző ezen elképzelésével, szerinte is káros az „értelmet ölő és lelketlen betűvetés” oktatása az első iskolai hónapokban. Miután a gyermekek áttekintést kaptak a közvetlen környezetről, rá lehet térni az olvasás és írás, a számolás, a mértan, a nyelvtan, a földrajz, a történelem, a természetrajz, és később egyéb tárgyak, az egészségügy, a filozófia, a logika, a fizika és a kémia, valamint a zene elemeinek tanítására is. A szerző hangsúlyozza, hogy kizárólag a legalapvetőbb dolgokat kell megtanítani, és mindig oly módon, hogy alkalmazkodunk a gyermek életkori és egyéni sajátosságaihoz. A bíráló nagykorú professzor, Warga János szerint:

„Látszik már e tanításirend és módrólí értekezésben, hogy a szerzőnek célja a természetesség és értelmesség, hogy a szerző növendékeinek tehetségét... első kezdetektől mindig értelmes lépésekben kívánja fejteni.”¹⁶

Amit azonban erősen hiányol, az, hogy Sasku Károly művében „a tanítandó tárgyak közt a vallástudományt nem találja.” Az a véleménye, hogy a vallási ismereteket nem lehet a falusi iskolák tananyagából kirekeszteni. Ugyanígy hiányolja az irodalom iskolai tanítását, amelyet a szerző azért nem iktat be a tanítandó tárgyak közé, mert az „inkább csak mulattatásra mint használatra való, s legfőljebb az érzést finomítja.”¹⁷

A mű második kötete a tanítás módszerével az értékelés és osztályozás problémakörével, a tanító személyével és képzésének hiányosságaival foglalkozik. A korszakban uralkodó oktatási módszereket a szerző túlhaladottnak, sőt esetenként a gyermeki személyiség fejlődésére nézve károsnak tartja. A tanítás nem az értelemet, hanem az emlékezetet fejleszti. A tanulók többsége nem érti, amit meg kell tanulnia, és az iskolákban nem is törekednek arra a tanítók, hogy a dolgok lényegét megértessék tanítványaikkal. Csak az a tanítási módszer célravezető, amely magából a természetből indul ki: „tsak úgy érthet-meg jól valamit a tanuló, ha nem tsak azt tudja miképpen van valami, hanem azt is miért van úgy és nem másképpen.”¹⁸ Az értelmes tanulást leginkább azoknak a tankönyveknek az alkalmazása gátolja, amelyek kérdés-felelet formájában íródtak. A szerző ezek ellen erőteljesen tiltakozik, hiszen

¹⁵ Uo. 16.

¹⁶ Figyelmező 1837. II. 343.

¹⁷ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya. I.* Pest, 1837. 37.

¹⁸ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya. II.* Pest, 1838. 4.

„a kérdések minden egybefüggés nélkül vagy legalább alig fölvehető függéssel vannak egymás-után rakva; a rájuk adandó feleletek pedig, a helyett, hogy azokat a gyermek ön eszéből okoskodná-ki, előre készen vannak szájába adva, mellyeknek nagyobb részét ő tán nem is úgy felelte-volna, vagy talán meg sem értheti.”¹⁹

A *Figyelmezőben* Warga János tollából megjelent bírálat is azt hangsúlyozza, egyetértve a szerzővel, hogy „a kérdésekre kész feleletekkel ellátott könyveket ki kellene a tanítók kezéből venni.”²⁰

Igen fontos meglátása Sasku Károlynak az, hogy „mindent egyedül honi nyelven kell tanítani a növendékeknek, ... hiszen természet- és tzelelleni dolog az, ha a tudományokat idegen, annyival inkább, ha nem is élő, hanem kihalt idegen nyelven tanítják.”²¹ Ezekben az években már az országgyűléseken és a sajtó hasábjain is folyt a küzdelem a magyar tanítási nyelv iskolai bevezetéséért.

A kötet bírálója a magyar nyelv egységes iskolai használatában mélységesen egyetért a szerzővel, egy ponton azonban hosszan vitatkozik vele. Ez pedig a házi feladat kérdése. Sasku véleménye az, hogy a házi feladat fölösleges dolog, hiszen a gyermeknek az iskolában, a tanító magyarázata alapján el kell sajátítania a tananyagot. Ha a pedagógus jól végzi munkáját, ez így is történik, tehát a lecke felesleges. Warga János szerint „Igen helyes a szerző észrevétele akkor, ha értelmetlen lecke adatik fel, ... de a rec. (Warga János) fölöslegesnek nem látja az értelemmel meghatott és teljesen fölfogott tárgyat leczke gyanánt, további elmélkedés végett ... feladni”²²

Hasonlóképpen nem ért egyet a szerző és a bíráló a könyv nélküli tanulás kérdésében. Sasku Károly véleménye szerint az értelem nélkül, szóról-szóra betanult szövegek inkább rombolják, mint fejlesztik a gyermekek értelmét, ezért feleslegesek.

„A könyv nélküli-tanulást mentik a hozzánemértők azzal, hogy az az emlélközö-tehetséget erősíti a gyakorlás-által; és e balvélemény legközönségesbb, még a tanultabb osztály között is. Köszönöm az olyan emlélközö-tehetséget, mellyet az itélö-tehetség hátramaradásával szerez valaki! Már pedig azt, hogy a könyv nélküli-tanulás az emlélközö-tehetség gyakorlása-mellett az itélö-tehetség kifejlődését hátráltatja, magok is annak pártolói elismerik. Ha tehát a kettő közül kell választani: válasszuk az itélö-tehetség gyarapítását.”²³

Warga János nem veti el a könyv nélküli tanulást, éppen az emlékezetre gyakorolt hatása miatt, de a túlzásoktól ő is óvja kora pedagógusait.

Érdekes meglátásai vannak a szerzőnek a tankönyvekkel kapcsolatban is. A tankönyvek drágák, számos falusi gyermek szülei képtelenek megvásárolni. Túlzottan részletezőek, nem emelik ki a tudnivalók lényegét, nincsenek bennük szemléltető képek, ábrák, és ami a legnagyobb baj, a tankönyvek többsége elavult ismereteket tartalmaz, a tankönyvszerzők nem tartanak lépést a tudomány fejlődésével.

A bíráló is egyetért abban a szerzővel, hogy a tankönyvek általában nem tartalmaznak korszerű tudományos ismereteket, de ennek pótlására a képzett tanító szóban kiegészítheti a tankönyv szövegét – vallja.

¹⁹ Uo. 5.

²⁰ *Figyelmező* 1838. I. 342.

²¹ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya. II.* Pest, 1838. 6.

²² *Figyelmező* 1838. I. 343.

²³ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya. II.* Pest, 1838. 8–9.

Az értelmi nevelés körébe tartozó kérdések után a szerző kitér a testi és erkölcs nevelés problémáinak vizsgálatára is. Ma is megfontolásra méltóak a következő gondolatai:

„A mi a testet s annak egészségét illeti: arra figyelmezzön a tanító, hogy tanítványait a sok görnyedőzés-, hosszas egy helyben ülés-, és szomorúság-által el ne rongálja, satnyítsa. Azértis ne irasson velök sokat, kiváltt egy folytában; sokáig ülni vagy állani ne kinszerítse őket húzamosan. Tanítsa őket most állva, majd ülve, majd ismét sétálva; rossz időben szobában, kies napokban pedig künn a szabad levegőn, mert nints az iskola-pornál egészségtelebb... Akármikor pedig, a mellyik növendéknek tanítás-közben ülni tetszik, üljön, a mellyiknek állani, álljon. Sajnálni lehet, hogy némelly durva tanító megvereti tanítványát, ha szegény elalszik; azt pedig nem engedi-meg neki, hogy, midőn az álom el akarja nyomni, fölálljon, vagy egyget sétáljon.”²⁴

Ezek a kívánalmak napjaink iskoláiban sem valósulnak még meg.

Az iskolák komor légkörét is kárhoztatja a szerző, mikor a következőket mondja:

„Szomorítani sem kell a növendéket a komorság-által; hanem szelíden kell előadni a különben is szelíd tudományokat, szelíden kell belé tsepögtetni a szelíd erköltsöket, s vidámon kell őt hagyni szüntelen, mert jó kedvvel kétszerte többet tanul az ember.”²⁵

A szerző erőteljesen elítéli a tanulók külső jegyekkel történő megkülönböztetését.

„semmi, bármilly névvel nevezendő megkülönböztetéseket, sem úgynevezett érdemjegyeket, p. o. gyermekek' nyakába akasztott tsillagokat sem lehet helyben hagyni; annyival is inkább, minthogy ezek-által megszokják a növendékek az érdemet illy külső hasztalan sőt nevetséges jegyekben, nem pedig a valódi jelességben tartani”²⁶ – írja.

Az érdemjegyekkel történő tanítói minősítést is károsnak tartja a szerző. Azt ajánlja, hogy az egy-egy tantárgyból elért eredmények alapján maguk a tanulók válasszák ki maguk közül a legkiválóbbat. Ezzel a nézettel a bíráló is egyetértve ezt írja:

„Igen helyes szabadságra s érdemmértánylásra szoktató nézete a szerzőnek, mi szerint a tanulók választanak ki maguk közül a jelesbeket.”²⁷

A kötet tovább részeiben a tanítók kiválasztásával és képzésük kérdéseivel foglakozik a szerző. Keserűen állapítja meg, hogy nincsenek hazánkban a tanítók képzésére szolgáló intézmények, ezért a jó tanító is igen ritka. Hogyan lehetne ezen változtani? – teszi fel a kérdést.

„...legjobb lenne az olly ifjakat, kiket egyenkint valamelly tudományból tanuló-társaik legderekabbnak kijelelnének, köz azaz országos költségen a külföldi legjobb iskolákba tanulás- és utazási tapasztalás végett kiküldeni, hogy a világ minden eddig szerzett ismérteivel megrakodva térjenek-vissza honokba e jókat sarjadásba hozni. Böven megfizetnék az illy jeles ifjak majdan a rájuk költött néhány ezer forintotskát,

²⁴ Uo. 24.

²⁵ Uo. 25.

²⁶ Uo. 18.

²⁷ Figyelmező 1838. I. 344.

melly kiadást az ország meg sem érzene. Így azt is megnyernénk, hogy a tanítóság az országban legkivánatosbb pálya lenne (melly valóban legditsőbb is), s arra a legde-rekabb emberek vágyva-vágynának.”²⁸

A tanítóknak nagy szerepük van tanítványaik erkölcsének formálásában is.

„...ő csak úgy formálhatja sikeresen növendékei erkölcsét, ha azoknak bizodalmt (mellynél-fogva neki hibáikat és híjjányaikat megvallják) és betsülését (mellynél-fogva hidjék, hogy tanítójok őket jóra oktatja és javítja, s annálfogva tanátsait kö-vessék) meg tudja nyerni maga-iránt.”²⁹

A szerző szerint a tisztelet és a bizalom a tanító és növendéke közötti jó kapcsolat alapja. Ha ez megvan, ritkán lesz szükség büntetésre az iskolában. Ha mégis büntetésre kerül a sor, az minden esetben legyen arányban az elkövetett vétséggel. A tanító előbb figyelmeztesse, majd szelid szóval pírongassa a gyermeket ha szükséges, de semmiképpen ne alázza, és főleg ne verje meg. A szerző nézete szerint a gyakori büntetés, a durvaság, a verés

„...minden rossznak okai az iskolákban. A melly tanító egyszer bíróná teszi magát, fölbontja a tanító- és tanítvány-közötti egybekötöttést, 's helyébe úri és szolgálifüggest, vagy legalább törvényszéki kinszerítés rendszerét hozza-bé; magát porosz-lóná, tanítványát pedig rabná alatsonyítja-le. A büntetések okozzák egész nemeze-teknek a tanulástól elidegenödését.”³⁰

A mű harmadik kötete az oktatás külső körülményeiről szól. A szerző részletesen tárgyalja az iskolai épülettel, annak környezetével kapcsolatos kérdéseket. Nézete szerint az iskola épülete legyen tágas, világos, és állandóan tiszta. A település szélén épüljön, nagy, fákkal beültetett kert vegye körül, mely jó időben alkalmas a kinti foglalkozások tartására is.

A szerző véleménye szerint hat éves kortól tizenkét éves korig minden gyermeknek nyilvános iskolába kell járnia. Az oktatás legyen kötelező és ingyenes. A napi tanulási idő ne legyen túl hosszú.

„A mi az egy-folytában tanítás idejét illeti: eleinte igen rövid legyen ezen idő: s akkor hagyjuk-el a tanítást, mikor még kedve lenne a gyermeknek többet is hallgatni: addig pedig soha se nyújsuk azt, míg a gyermek már elveszti figyelmét: részint hogy a tanulásra rá ne únhasson, részint hogy figyelmét meg ne eröltessük.... Tanuljon kevesebbet inkább a növendék, de pihenten és jó kedvvel.”³¹ – Ezzel az elvvel ma is egyetérthetünk.

Érdekes de vitatható Sasku Károly nézete az iskolai szünnapok kérdésével kapcsolatban. Szerinte túl sok a tanítás nélkül eltelt idő az év során, ezért kell feszített tempóban haladni a tananyaggal. Felteszi a kérdést:

„Ugyan, miért nem osztják-el a tanulni-valókat úgy, hogy rendesen megeröltetés nélkül tanuljanak, de ne is henyéljenek gyermekeink?... Az esztendőnkinti nagy szünetet is... lehetne rövidíteni. Mert jobb lenne a növendékeknek folyvást tanulni, de minél előbb az életbe kiléphetni: mint a sok szünetek mellett a sok iskolázással

²⁸ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya. II.* Pest, 1838. 22.

²⁹ Uo. 26.

³⁰ Uo. 28.

³¹ SASKU Károly: *A tanítás alaptudománya. III.* Pest, 1838. 9–10.

éltök legszebb s mind munkára mind gyönyörködésre legalkalmasabb részét eltöltöni. A szüneteket tehát, a mennyire lehet, kerülni kell.”³²

– vallja a szerző. A bíráló, a gyakorló pedagógus Warga János ezzel nem ért egyet. „A sok szünnapok igaz, kárhoztatandók, ... de mértékkel szükségesek.” – írja.

A tanszerekkel kapcsolatban is vannak Sasku Károlynak olyan javaslati, amelyek napjainkban sem valósultak meg. Azt javasolja, hogy a tankönyveket, tanszereket minden iskolás gyermek ingyen kapja.

Szorgalmazza, hogy minden helység iskolájában hozzanak létre közgyűjteményeket azért, „hogy az eféle gyűjteményeket nem tsak a tanulók, hanem minden polgárok és polgárnék is szüntelen eggyaránt szabadon szemlélhessék, s általok ismérteiket gazdagíthatnák.”³³

Hasonlóképpen ajánlja olyan iskolai könyvtárak létrehozását, melyek a helység lakosai számára közkönyvtárként használhatóak. Ebben a legfontosabb könyvek mellett a hírlapokat is hozzáférhetővé kellne tenni,

„mellyek nélkül az ember azt sem tudhatja, hogy áll ma az a világ, mellyen ő él. Mindezeket köz költségen kell szerezni, hogy a szegényeknek is lehessen tanulniok: mert nem kolduspénz kell a szegényeknek, hogy elallyasodjon: hanem köz intézet, hogy boldogulhasson.”³⁴

Sasku szerint a tanítók szervezett állami képzése nélkül nem oldható meg az oktatásügy számos gondja, hiszen az ő személyétől, munkájától függ generációk oktatása, nevelése. A tanító „minden tudományokban jártas legyen: mert ... tsak bő ismeretekből lehet másokkal is bő ismereteket közleni.”³⁵ Legyen kellemes külsejű, jó erkölcsű, nyugodt, és szeresse a gyermekeket. A tanítókat az államnak kellene fizetnie. A pedagógus közhivatalnok legyen, aki tisztességes bért kap munkájáért, nem pedig természetbeni adományokat.

A bíráló a következő összefoglaló megjegyzésekkel fejezi be recenzióját:

„Ha azokra, miket a szerző ezen könyvecskéiben mond, visszapillantunk, nem lehet tagadni, hogy tanításunk és nevelésünk hiányait fölfogta.... De más felül szerző tudományos rendszerhez magát szorosan nem tartotta, a mit írt, az épen nem tanítás alaptudománya; hanem a tanítás hiányaitól elvont különös részletadatok leírása, de többnyire olly helyes okokkal támított leírás, melly minden tanítás és nevelés körül gondolkodó figyelmét méltán megérdemli.”³⁶

Valóban, Sasku Károly nem szorosan vett neveléstudományi munkát írt, hanem neveléspolitikai, nevelésfilozófiai, nevelés- és oktatáselméleti kérdéseket fejtegetve kora nevelésügyének hiányosságaira hívta fel a kortársak figyelmét. Könyvében számos értékes gondolat van, olyanok is, amelyeket ma is elfogadhatónak és követendőnek tarthatunk. Kíváncsiak közül sok megvalósult, de néhány általa felvetett javaslat – mint például az ingyenes tankönyv- és tanszerellátás, az értékes iskolai gyűjtemények létrehozásának kérdése, a pedagógusok nagyobb megbecsülése – napjainkban is csak álom maradt.

FEHÉR KATALIN

³² Uo. 13–14.

³³ Uo. 15.

³⁴ Uo. 16.

³⁵ Uo. 38.

³⁶ Figyelmező 1838. I. 347.

Zentay Dezső, statisztikus és szerkesztő. Ritka dolog a könyvkiadásban, hogy statisztikai könyvek „bestsellerekké” váljanak. Nyilván az összeállítójuknak nem mindennapi szakmai és szerkesztői tudással kell rendelkeznie. Egy ilyen nagy siker volt a két világháború között Zentay Dezső kiadványsorozata, a „Beszélő számok”. Egyik könyvét így ismertetik:

„Az élet adatainak szinte művészi erejű csoportosítása: ez jellemzi dr. Zentay Dezső írásait. Fanatikus hívője és hivatott művelője a statisztikának. Kezében az adat-tömeg és a számoszlopok egymásutánja nemcsak a számok seregét jelenti, amellyel a matematika törvényei szerint szórakozni lehet. Nem a meddő átlagszámok, a végtelen összehasonlítások, az áttekinthetetlen adattömkelegek, a babonásan tisztelt trendvonalak embere.”¹

Hogy statisztika és statisztika között mekkora különbségek lehetnek, az nyilvánvaló lesz Ascher László egy korábbi, 1931-es bírálatából, amelyben két hasonló témájú könyvet vetett össze. Az egyiket Zentay írta: *A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten*, kiadója Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, a másik pedig *A szellemi munkások összeírása*, amelyet a M. Kir. Országos Statisztikai Hivatal adott közre. Az utóbbi, amely közvetlen állami felügyelet alatt áll, gyakran elmossa a körvonalakat, „értéktelen és kritikátlan adatokat” közöl, azt is „az arányszámok és a meddő részletezések szürke áradatába fojtva.” Ezzel szemben Zentay könyvében „végigvonul az a törekvés, hogy lehetőleg minden számcsoport elemeire bontva és régebbi adatokkal összevetve kerüljön az olvasó elé.” Hiszen „társadalmi bajok, csak kimerítő szociális statisztikán nyugvó diagnózis alapján orvosolhatók” – idézi a szerzőt.²

Zentay (Hoffman) Dezső Zentán született 1888. április 27-én. Szülővárosa középiskolájából ösztöndíjjal került Budapestre, a jogi karra. Gyógyíthatatlan fülbaja végül teljes süketiséghoz vezetett: a szigorlatait úgy tette le, hogy írásban kapta meg a kérdéseket. Am a diploma megszerzése után professzora azonnal beajánlotta a Központi Statisztikai Hivatalba. Több éven át mint egyszerű beosztott dolgozott, 1919-ben nevezték ki az elnöki osztály vezetőjévé. Emiatt egy év múlva meg kellett válnia hivatalától, azután raktárnok, irodavezető majd tisztviselő lett – ha éppen nem volt munkanélküli. 1945-ben kinevezték a KSH elnökének, de még ez év december 2-án meghalt.³

Első tanulmányát 1917-ben írta „Bűnöző gyermekek” címmel, amely az éppen akkor betiltott *Szocializmusban* jelent volna meg. Sok statisztikai tárgyú – vagy legalábbis statisztikai vonatkozású – cikksorozata jelent meg a *Népszavában*, az *Esti Kurirban*, a *Pesti Naplóban* stb. Több önálló munkában is foglalkozott a magántisztviselők körülményeivel (ezeket nem a KSH, a korábbi munkahelye adta ki, hanem a Budapesti Statisztikai Hivatal!), a *Magyarország a statisztika tükrében* című kiadványa pedig német, olasz és francia nyelven is megjelent. A *Társadalmi Lexikonban* és az Athenaeum által kiadott *Közgazdasági Enciklopédiában* is szerepelt jó néhány cikk szerzőjeként.

Zentay, mint a Magyar Nagyothallók Országos Egyesületének ügyvezető alelnöke indította el és szerkesztette az egyesület hivatalos lapját a *Nagyothallók*. Felelős kiadóként is ő szerepelt, az otthoni lakáscímével együtt. A lap 1936. szeptember 20-án jelent meg először – ár nélkül, hiszen tulajdonképpen egy sokszorosított 8–12 oldalas havi hírlevél volt. Nagyrészen az egyesületi étellel foglalkozott, később egy-egy vers is megjelent (Pohánka Margit művei – szintén egyesületi tag), majd elkezdődött „A külföldi nagyothallók mozgalmak története”, ill. a „Híres nagyothallók”

¹ [ASCHER László?] (al): *Számok varázsa*. = Szocializmus 1935. 4. sz. 181.

² ASCHER László: *A szellemi munkások Magyarországon*. = Századunk 1931. 1. sz. 52–53.

³ Zentay életrajzát lásd: Magyar Statisztikai Szemle 1945. 1–6. sz. 33–36.

című cikksorozat. A II. évfolyam 7. számától (1937. szeptember–október) kezdődően már igazi nyomdatermékké vált a lap, a kolofon szerint a Sárkány nyomdában készült, s már 16 oldalas volt. Új cikksorozat indult Beethoven magyar kapcsolatairól, amelyet dr. Czeke Marianne ny. nemzeti múzeumi könyvtárigazgató írt. Eddig a lap még ingyenes volt, 1938-tól viszont évi 4 pengőbe került a jogi személyeknek, 10 pengőbe a hatóságoknak, 3-ba az orvosoknak. Egyes szám ára 80 fillér volt, nagyothallóknak 60, hadirokkantaknak 30.

Az év végén a lap (annyi más sajtótermékkel együtt) megszűnt, csak pár évvel később, 1941-ben indult újra, új évfolyamszámozással, a 384/1941. M. E. III. számú engedély révén. Ekkor már csak havi hat oldallal, felelős szerkesztőként és kiadóként Györgyfy Ákos jegyezte, szerkesztőként Hoffman Dezső szerepelt. 1944. májusától viszont neve eltűnt az immár csak négy oldalt tartalmazó lapocskáról, amely a decemberi számmal be is fejezte működését.

Zentay „főműve” a „Beszélő számok” elnevezésű sorozat volt, amelynek első kötete 1933-ban jelent meg *Magyarország és a nagyvilág* címmel, 112 oldalon, ára 1, 20 P volt. Az első hat kötet a Franklin Nyomdában készült, a továbbiak pedig különböző más nyomdákban: tulajdonképpen Zentay saját kiadásában jelent meg a sorozat. Gazdasági, kulturális és szociális adatokat tett közzé: valódi statisztikai adatokat, ám később szívesen közölt nem statisztikai jellegű adatokat, listákat, névjegyzékeket is. A következő években rendszeresen megjelent egy-egy új könyvecske, mégpedig a következők:

2. *A megcsonkított Magyarország küzdelmes évei*; 3. *Világtörténet, világpolitika, világgazdaság*; 4. *Az utolsó félszázad. Bevallott jövedelmek és vagyonok*; 5. *Világképek. A nagybirtokos Magyarország*; 6. *Vállalatok és igazgatók. A magyar közgazdasági élet vezetői*; 7. *Napjaink problémái. Népek és népcsoportok. A zsidók megszólása nálunk és külföldön* (a Hungária nyomdában készült); 8. *Világstatisztika. A nemzetiségek. A nyersanyag háború. Magyarország szellemi arisztokratái* (a Sárkány nyomdában készült, volt második kiadása is); 9. *A megnagyobbodott Csonka-Magyarország. Jövedelmek és vagyonok* (innentől kezdve a Globus nyomda készítette a könyveket. Négy kiadása volt!); 10. *A négyszer megnagyobbodott Csonka-Magyarország. Világtermelés. A magyar közgazdasági élet vezetői* (két kiadás); 11. *A világtermelés. A megnagyobbodott Magyarország szellemi arisztokratái* (már 4 pengőbe került); 12. *A legnagyobb jövedelmek* (még 1943-ban jelent meg, néhány héttel a 11. kötet után); 13. *Világtörténet. A mai Magyarország. Az utolsó nagybirtokosok* (1945-ben jelent meg, az Egyetemi Nyomdában készült.)

1943-ban, a 12. kötetben közli, mint „a Beszélő számok kiadóhivatala (Budapest, III., Szépvölgyi út 88/b)”, hogy az 1–3, és a 8–10. kötetek kifogytak, a megmaradt példányokat együttes megrendelés esetén 20 pengős áron szállítja. Ugyancsak e kötet borítóján nem kevesebb, mint 50, a legkülönbözőbb politikai beállítottságú sajtóorgánium (*A Hitelettől a Virradatig*) véleményét közli a sorozatról.

Még a *Literatura* című folyóirat is rendszeresen foglalkozott az egyes kötetekkel: a rendszeres ismertetéseken kívül innen vette a lapban több alkalommal is közölt könyvkiadással stb. kapcsolatos statisztikai adatokat. Sőt Zentay külön cikkben számolt be a *Beszélő számok* elindításáról és az első három kötet terjesztéséről.⁴

„A számok korát éljük. Divat a statisztika. Elhatároztam hát, hogy statisztikai szaküzletet nyitok és – inkább amatőr alapon – statisztikai zsebkönyvet szerkesztek. Olcsót, de valódit. Korszerűt és mégis pártatlant.

⁴ ZENTAY Dezső: *A könyv és a közönség.* = *Literatura* 1935. ápr. 1. XXVII–XXVIII.

Megvallom, nehezen indult a dolog. Nehéz: szöveg nélküli szürke számokat beszélőkké tenni... Mégis vállalkoztam. Megszerkesztettem könyvemet. És vártam a vevőket. A sajtó szívesen fogadott. Újdonságot látott a munkámban. Közhirré adta. De a közönség nem nagyon érdeklődött. A közönség nagy része előtt még unalmas a statisztika. Alig is kereste. Elhatároztam, hogy én keresem fel a közönséget. Részint a Tiszti Címtárból, részint a telefonkönyvből kiválogattam vagy 4000 címet. A legfelsőbb négyezret. Közéletünk kiválóságait. És megindult az üzem. Körlevél és postai csekklap kíséretében szétküldtem valamennyi könyvemet. Költséges és kockázatos volt ugyan. De érdekelt. És kíváncsian vártam, hogyan fogadják, reagálnak a váratlan megrohanásra az egyes társadalmi rétegek.

Statisztikát csináltam a statisztikáról.”

Mindenekelőtt elküldte a könyvet a Felsőház tagjainak. Kb. 60%-uk megtartotta és kifizette, kb. 30% visszaküldte – a maradék elveszett, elkallódott. A Képviselőház tagjainál 50% fogadta el, 30% küldte vissza – és 20%-nak veszett nyoma. De voltak akik több példányt is megrendeltek, és volt olyan is, aki az országgyűlési napló kivonatával bizonyította, hogy hasznát vette a könyvnek a törvényhozásnál.

Megkapták a könyvet a Kúria, a Közigazgatási Bíróság és az Ítéletábla bírái is. Itt viszont csak mintegy 20%-a fogadta el, a többiek visszaküldték – többnyire felbontatlanul. Érdekes módon teljesen fordított az arány az aktív és a nyugdíjas katonatiszteknel (ezredestől felfelé): 80% megvette!

Az egyetemi, főiskolai tanárok esetében már bonyolultabb a helyzet. A közgazdasági egyetem és az egyetemek jogi és államtudományi karán a professorok közel háromnegyed része megtartotta a könyvet. Az orvostanások is szívesen fogadták, főleg vidéken, de Zentay megemlíti, hogy e körből származott az egyetlen keményhangú, felháborodott válasz, amely egyenesen molesztálásként értelmezte a küldeményt.

„De jellemző talán az is, hogy az egyik vidéki egyetem egyik karán egyetlen elfogadót sem sikerült találnom, míg egy másik egyetemnek ugyanazon a karán a tanárok közel száz százaléka megvette a könyvecskét.”

Sajnos Zentay szemérmes módon nem említi az intézmények neveit. Összességében tehát a felsősintű oktatók 50% tartott igényt e műre, 25% nem – a többi elveszett, talán a pedellusok át sem adták a tanároknak.

A könyvet megkapták a fővárosban élő kormányfőtanácsosok, tőzsdetanácsosok és bankigazgatók is.

„Innen kaptam a legtöbb megrendelést a későbbi kötetekre. De innen érkezett a legkevesebb fizetmény. És közülük akadt a legkevesebb visszaküldő is. Tudom, rengeteg postája van a legtöbbjüknek. És azt is tudom, a legkevesebben bontják fel sajátkezüleg a postát. Bizony sokszor megtörténhetett, hogy papírkosárba került a munkám a sok árjegyzékkel és nyomtatvánnyal együtt.”

Természetesen az iskolákba is küldött példányokat. Bár a kultuszminiszter beszerzésre ajánlotta⁵ a tanári könyvtárak számára, mégis az iskolák kétharmad része a szűkös pénzügyi keret miatt visszaküldte a könyvet, holott Zentay nekik eleve kedvezményes árat számított. De büszkén jegyzi meg, hogy mindezek ellenére ezekről a helyekről kapta a legtöbb biztatást és elismerést. És persze azért akadt iskola, ahol nemcsak a tanári kar, hanem a diákok is rendeltek

⁵ 71768/1933. sz. rendelet

– esetenként akár 50 példányt is! A legkedvezőbb eredmény a tanítóképző intézeteknél, és a leányliceumoknál volt.

A különböző közhatóságokhoz küldött könyvek szinte csak Budapesten találtak vevőre: a minisztériumokban minden osztály rendelt (néha többet is), a fővárosi tanács pedig az iskolák számára rendelte meg nagy számban. Viszont a vidéki vármegyei és városi hatóságok alig fizettek, sőt jobbára el sem jutott hozzájuk a kiadvány. Zentay külön példányokat küldött ezenkívül a fővárosban székelő konzulátusok, nagykövetségek részére is.

„Ilyenformán mégis sikerült megszabadulnom a könyveimtől. Igaz, hogy némelyik 8–10 körutazást is megtett, amíg valahol megrekedt. Az is igaz, hogy így a sok portó és költség alaposan kimerítette az amatőralapot. És az is tagadhatatlan, hogy végeredményben több üres csekklap hever – valószínűleg olvasójelként – a kintmaradt könyvekben, mint ahány kitöltve visszaérkezett. Mégis büszke vagyok az elért sikerre. Hiszen mégis elértem azt, amivel ma csak kevesen dicsekedhetnek: teljesen elfogyott a könyvem...”

BÁLINT GÁBOR

FIGYELŐ

Megemlékezések a 175 éves Akadémiai Könyvtárról. A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása, gróf Széchenyi Istvánnak a pozsonyi diétán 1825. november 3-án tett bejelentése után néhány hónappal, 1826. március 17-én gróf Teleki József felajánlotta harmincezer kötetes családi könyvtárát a Tudós Társaság céljára, és egyúttal „a haza összes polgárának hasznára.” Ezzel létrejött az Akadémia első intézménye, az Akadémia Könyvtára. Állománya a későbbiekben is gazdag adományokkal – és egyszerű emberek hozzájárulásával –, valamint vásárlások útján gyarapodott. 1844-től, a megfelelő elhelyezéssel vált a könyv- és kéziratanyag igazán hozzáférhetővé. A Könyvtár történetével, gyűjteményeivel, működésével nem kívánok itt foglalkozni, hiszen ezt bőségesen tárgyalja a korábbi irodalom és a Könyvtár kiadványai és nyomtatott katalógusai.

A 175 éves évfordulóra az Akadémia Könyvtára tanulmánykötetet jelentetett meg (*Örökségünk, élő múltunk*), amelyben a tizennégy dolgozat szerzői bemutatják a Könyvtár egyes gyűjteményeit. A kötet ismertetésére a *Magyar Könyvszemlé*ben kerül majd sor. Az alábbiakban a jubileummal kapcsolatos eseményekről számolok be röviden.

Az ünnepi megemlékezést 2001. március 19-én, az MTA Székházának nagytermében, Domsa Károlyné főigazgató-helyettes, a Könyvtár vezetője nyitotta meg, említve, hogy e nap az alapító Teleki József nevenapja. Köszöntötte a vendégeket – köztük Teleki Gábort, a család egyik leszármazottját –, a résztvevőket és az előadókat, és megköszönte a Könyvtár munkatársainak az ünnepet előkészítő munkáját és a támogatók segítségét.

Mácsai Pál színművész a töprengő és tépelődő Vörösmartyt idézte elének a „Gondolatok a könyvtárban” újszerű tolmácsolásával.

Rockenbauer Zoltán, a Nemzeti Kulturális Örökség minisztere, aki hosszú időn át a Könyvtár beiratkozott olvasója volt, ünnepi beszédében utalt Teleki József történelmi munkásságára, Babbitot és Máraít idézte a tudománynak és vele a nemzet önmegismerésének, az igazsággal való szembenézésének létfontosságáról. Ezt a könyvtárat azért alapították, hogy szolgálja az embert, a szellemet, a tudományt, az ország jövőjét. Komoly kihívás itt a nagy elődök nyomában könyvtárosnak, kutatónak, olvasónak lenni.

Glatz Ferenc akadémikus, az MTA elnöke elmondta, hogy olvasóként és kutatóként maga is sokat köszönhet a Könyvtárnak. Ünnepeljük azt, hogy a magyar társadalomban voltak olyanok, akik áldoztak vagyonukból és energiájukból könyvtárak, művészeti gyűjtemények létrehozására és fenntartására. Napjainkban a szabadabbá váló gazdaság és a gyorsan fejlődő technika aggályokat kelt bennünk a jövőt illetően. A piac a kultúrát, az oktatást nem fogja eltartani. Nagyobb figyelmet kell fordítani az emberiség művelődési viszonyai, a kultúrát hagyományozó eszközök és intézmények történetének kutatására. A nemzeti műveltség, különösen a kisnyelvi kultúrák megőrzésének intézményeit kiemelten kell támogatni. A könyvtárnak is változnia kell, munkájában használnia, s az olvasóknak nyújtania kell – a hagyományos anyagok mellett – az új technikát. Ebben az Akadémia Könyvtára is szerepet vállalt. Köszönet illeti azokat a – sokszor névtelenségben maradt – könyvtárosokat, a most itt ünneplő kollégákat és kolléganőket és a már eltávozotta-

kat, akik a könyveket és a hagyatékot rendezték, katalogizálták, megőrizték, és a Könyvtár mai nehéz körülményei között is ezeket a kincseket rendelkezésünkre bocsátják.

Jakó Zsigmond történészprofesszor (Kolozsvár), az MTA tiszteleti tagja, köszöntőjében a magyar tudományosság egységéről beszélt. Ez ünnepi alkalomból emlékezünk meg arról, az utánunk jövők okulására is, hogy a kisebbségi sorsra kárhóztatott magyar tudományosság a közel-múlt zord idők aligha vészelhette volna át az anyaország tudományos munkásainak és intézményeinek, köztük az Országos Széchényi Könyvtárnak és az Akadémia Könyvtárának előbb spon-tán és egyéni, majd szervezeten folyó tevőleges szolidaritása nélkül. A rendszerváltozás ezért ott élő, bár egyszemélyes és elszigetelt tudományos műhelyeket találhatott. A határokon túli magyar tudományosság alapvető kérdéseiben végre a Magyar Tudományos Akadémia válhatott kezdeményezővé. Létrehozták az Akadémia külső tagja intézményét, a Magyar Tudományosság Külföldön nevű bizottságot, és számbavették az egész világban szétszóródott magyar kutatói potenciált. Az Erdélyi Múzeum Egyesület egykori tudományos műhelyeinek pótlására létrejöttek egy kutatóintézet alapelvei. A Sapientia Alapítvány pedig az erdélyi magyar magánegyetem megalapításán fáradozik. – Ismerjük fel, hogy a kisebbségi nemzetrészek tudományos életének megújítása, modernizálása nem érzelmi és emberiességi kérdés, hanem kölcsönös érdek. A hazai tudományosság sem nélkülözheti a szomszédos országokban és a világ távolabbi részein élő magyar kutatók munkáját, anyag-, hely- és nyelvismeretét. Legelső feladataink megoldásában: a kutatók fiatal nemzedékének felnevelésében és a folyamatos kapcsolatok kiépítésében élnünk kell az országaink helyzete, az európai integráció, valamint az új információs technika kínálta lehetőségekkel. (Az előadás szövege megjelent a Magyar Tudomány 2001. 6. sz.-ban.)

Zalainé dr. Kovács Éva, a Szent István Egyetem Könyvtárának főigazgatója, az Informatikai és Könyvtári Szövetség elnöke, a könyvtáros társadalom nevében köszöntötte a jubiláló Könyvtárat. Ezután az Akadémia Könyvtárához kapcsolódó két előadás következett.

Robert J.W. Evans, FBA, történészprofesszor (Oxford), az MTA tiszteleti tagja, magyar nyelvű előadásában Teleki Józsefről szólt, és a Magyar Tudós Társaságot és 1826-ban alapított könyvtá-rát vizsgálta, összehasonlítva az európai akadémiaikkal, alapításuk körülményeivel, jellegükkel, könyvtárakkal. A Tudós Társaság egyik fő célja kezdettől fogva a magyar nyelv és irodalom ápo-lása. A könyvtárat alapító Teleki József és apja, Teleki László nyelvművelő tevékenysége ismert volt. Teleki József nagy történeti munkája is (*A Hunyadiak kora Magyarországon*) hazafias ihle-tésű. A család könyvtára mégis négyötödében külföldi anyag például német és protestáns terüle-tekről, szemben Széchényi Ferenc – azaz a Nemzeti Múzeum – gyűjteményének jóval kisebb, de főleg magyar vonatkozású könyvanyagával. A Telekiek harmincezer kötetnyi könyve és kézirata viszonylag nagy gyűjteménynek számított, amelyet az alapítólevél rendelkezéseinek megfelelően külön kellett kezelni, és nyilvános könyvtárként működtetni. – Az előadást teljes egészében közli majd a *Magyar Tudomány*, s ez mentesít attól, hogy itt bővebben ismertessem.

Rozsondai Marianne, az MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye vezetője, „A könyvkötések mint a könyvtár előtörténetének tanúi” című előadásában bemutatta, hogy a 175 éves Könyvtár anyaga, kezdve a 11. századból való, beneventán írású *Horariummal*, egy évezre-det fog át, a könyvek eredetét tekintve pedig képviseli szinte egész Európát. A könyvet a 19. század derekáig a tulajdonosa köttette be, ezért az eredeti könyvkötés, amennyiben fennmaradt, – a bejegyzések mellett – a könyv használójához, olvasójához vezet el. A példák és a vetített képek segítségével végigkísérhettük, a Könyvtár állományában a gótikától a klasszicizmusig, a könyv-kötés stílusorszakait, amelyek némi késéssel követik a képzőművészet korszakait. Láttunk ma-gyarországi, erdélyi, itáliai, német, spanyol, francia, németalföldi és angol eredetű köteteket, ta-lálkoztunk neves tulajdonosokkal, mint Mátyás király, Anton Fugger, Apafi Mihály erdélyi feje-delem, a Teleki család tagjai és Széchényi István.

Az ünnepi ülés zárásaként a Sándor Vonósnégyes előadta Joseph Haydn *B-dúr (Napfelkelte)* vonósnégyesének két utolsó tételét. – Az évfordulóra az Akadémia Könyvtára Szirákon, a Teleki család kriptáján márvány emléktáblát helyeztet el, amelynek avatásán, 2001. március 20-án, Meskó Attila akadémikus, az MTA főtítkárhelyettese mondott beszédet.

Március 22-én Ecsedy István, a NKÖM helyettes államtitkára nyitotta meg a „Könyvek, levelek, ritkaságok” című kamarakiállítását a különgyűjtemények újabb szerzeményeiből. A vásárlásokat, illetve a restaurálást a NKÖM és a Nemzeti Kulturális Alap támogatása és a jövedelemadó felajánlott 1 %-a tette lehetővé, és a gyarapodáshoz ajándékozás is hozzájárult. Néhány példa a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye anyagából: Vörösmarty, Toldy Ferenc, Bartók, Kosztolányi, Füst Milán, Teleki Pál levelei, Németh László, Vas István, Pilinszky verskézirata, Egry József, Ferenczy Béni, Bernáth Aurél, Kós Károly levelei és néhány rajza, vázlata, egy 15. századi, pergamenre írt és díszített *Breviarium Romanum*, Horatius összes műveinek 1492-es velencei kiadása, Arisztotelész 1560-ból Anton Fugger superexlibrisével, Szophoklész hét tragédiája Henri Etienne kommentárjaival és kiadásában 1568-ból, Derecskei Pál leideni teológiai tézisei 1681-ből, amelyek negyedik füzeté eddig ismeretlen és unikum, valamint a nemrég restaurált négy 18. századi selyemtérkép; a Keleti Gyűjteményből: tibeti kézirat, fanyomat és nyomódúc, darabok a *Narhang Kanjur* száz kötetéből, Stein Aurél fényképfelvételei, selyem templomi zászlók és kéziratok Tun Huangból. – A kiállítás sajnos csak március 30-ig volt látható, a Könyvtár Vasarely-termében.

A jubileumi eseménysorozathoz kapcsolható az Internet Fiestán március 2-án elhangzott előadás is, Rozsondai Marianne „Az Akadémia Könyvtára Waldstein-gyűjteménye, Thomas Ender akvarelljei a világhálón.” Erről a gyűjteményről és feldolgozásáról már korábban beszámoltunk (MKsz 2000. 3. sz.).

ROZSONDAI BÉLA

Egy európai régi-könyv adatbázis: a HPB (Hand Press Book). 2000. novemberében az Országos Széchényi Könyvtár teljes jogú tagként csatlakozott a Consortium of European Research Libraries (CERL) nevű szervezethez, amelynek célja európai méretű régi-könyv adatbázis létrehozása. Ez az adatbázis a HPB (Hand Press Book) nevet kapta, és jelenleg 870 000 rekordot tartalmaz.

A CERL előtörténetéhez tartozik, hogy 1992-ben több európai tudományos és nemzeti könyvtár kezdeményezésére létrejött a Konzorcium, amelynek fő célkitűzése, hogy a tudományos könyvtárak megosszák egymás között adatforrásaikat és szakértelmüket és ezáltal az európai nyomtatott örökség jobb hozzáférését, hasznosítását és megőrzését biztosítsák. A Konzorcium non-profit társaság, amelyet Nagy-Britanniában jegyeztek be, és az alapszabály értelmében a tagok egyenrangú részesei a társaságnak. Az adatbázis készítését a tagok részéről befizetett éves tagdíj teszi lehetővé. Alapítása óta ugyanazokat az elveket követi, vagyis rögzíti, hogy az általuk létrehozott adatbázis célja, hogy a kutatáshoz segédeszközként szolgáljon és a kutatók számára széles körben számítógépen hozzáférhető legyen. Továbbá, hogy az adatbázis lelőhely megjelöléseket tartalmaz, ezáltal központi katalógusként működik, lehetőséget nyújt a tagok számára az adatok letöltésére katalógus-készítés céljából. A rekordok csere- és kiadási formátuma az UNIMARC, a rendelkezésére bocsájtott fájlok esetében előnyben részesíti az ISBD(A) katalógizálási szabványt, de a már meglévő fájlok esetében elfogad bármilyen más katalógizálási szabványt, akár retrokonverzió akár a könyvek újbóli kézbevétele eredményeképpen készültek.

Ez a Konzorcium által létrehozott, működtetett és folyamatosan fejlesztett egyesített adatbázis tehát a HPB (Hand Press Book), azaz a régi könyvek adatbázisa. Célkitűzése szerint tartalmazna minden Európában a kézisajtó korában, azaz kb. 1830 előtt nyomtatott könyvet, ily módon a kutatókat Európa soknyelvű, korai nyomtatott könyveinek olyan forrásával lája el amelyre eddig nem volt példa. Nemcsak a tagországok és intézmények, hanem bármelyik más gyűjtemény is szolgáltathat adatokat a HPB-be, de természetesen a tagországok az elsődleges hasznosítói az adatbázisnak, tekintve hogy a nem teljes jogú tagok nem férnek hozzá az adatbázishoz. Az adatbázis könyvtárak és más intézmények által rendelkezésre bocsájtott fájlokból áll, amelyek egyetlen rendszerként működnek.

A HPB-ben lévő 870 000 rekord az alábbi gyűjteményekből és katalógusokból tevődik össze: holland short-title katalógus, a skót nemzeti könyvtár régi könyv-katalógusa, a ljubljani nemzeti és egyetemi könyvtár régi állománya, a az angol ősnymtatvány-katalógus, az ISTC, a British Library német nyelvű 17. századi nyomtatványainak katalógusa, a spanyol nemzeti könyvtár régi állományának egy része, a Bayerische Staatsbibliothek 1500–1850 közötti könyveinek katalógusa, oxfordi egyetemi könyvtárak fájlja, a francia anonym-katalógus, a régi könyvek olasz központi katalógusa, a svéd nemzeti bibliográfia 17. és 18. századi szakasza és a zágrábi nemzeti könyvtár állományának egy része. Az adatbázis szerkezete lehetővé teszi, hogy minden bekerült rekordot egyetlen kereséssel lehessen elérni, ily módon egyesítve a számos gyűjteményből, nagy tudományos könyvtárakból és speciális intézményektől származó információkat. Az adatbázis rendszergazdája a Research Libraries Group, Inc. (RLG), Mountain View, CA. Az adatbázishoz web-en keresztül az RLG felhasználó-barát csatlakozási felülete segítségével lehet hozzáférni.

A HPB-adatbázis hozzáférhető információ adásra és letöltésre egyaránt, tag-intézményeknek, azok munkatársainak és olvasóinak. Minthogy az adatbázis az egyes tagintézmények által nyújtott fájlokból folyamatosan gyarapszik, így 2001 folyamán az Egyesült Királyság székesegyházi könyvtárainak rekordjai és az Orosz Nemzeti Könyvtár 4000 rekordja fog beépülni. A közeljövőben kerül be az adatbázisba a teljes VD-17 (17. századi német központi katalógus), amelyhez képi ábrázolások is tartoznak. Az Országos Széchényi Könyvtár 2002 évi végéig vállalta, hogy a CERL rendelkezésére bocsátja az OSzK antikva-katalógusának és az RMNY-nek fájliját.

A tagok számára a CERL korlátlan mennyiségű keresést biztosít a Hand Press Book adatbázisban. De a tagok számára külön fájlként ugyancsak hozzáférhető az angol 18. századi katalógus, az ESTC (English Short Title Catalogue) és a német központi katalógus, a DBD (Deutsche Bibliothek Database). Ez utóbbi a lipcei Deutsche Bücherei és a frankfurti Deutsche Bibliothek anyagát tartalmazza.

Az Országos Széchényi Könyvtár CERL-tagságával az olvasók, használók, más intézményekben dolgozó könyvtárosok is korlátlanul hozzáférhetnek a HPB-hez és a két másik, fenti adatbázishoz. Interneten, felhasználóbarát web-felületen történik a keresés. Erre a célra az OSzK Kéziratok és Régi Nyomtatványok Kutatótermében újonnan beállított számítógép használható. Az adatbázisban való kereséshez kézikönyv szolgál, megnyitásához pedig segítséget nyújtanak a Régi Nyomtatványok Tárának és RMNY Szerkesztőségének munkatársai.

***

A CERL szervezet évente közgyűlésen számol be annak az évnek főbb eseményeiről, a pénzügyi mérlegről, az új fájlokról, új tagok belépéséről. A legutóbbi, 2000. november 9-én megtartott éves közgyűlésen jelentették be az Országos Széchényi Könyvtár és a lyoni Városi Könyvtár csatlakozását. Minden teljes jogú tag egyenrangú felet képvisel a szervezetben, amely egyébként

most 37 tag-intézményt számlál 15 országból. A környező országok közül csak Magyarország lett tagja a szervezetnek, egyelőre még Ausztria is csak megfigyelőként vesz részt időnként a közgyűlés munkájában. Lehetőség van egyébként csoportos tagságra is, egy nemzeti könyvtár és az adott ország öt másik könyvtárának részvételével, ebben az esetben a tagdíj is megoszlik. Ugyancsak a 2000. novemberi közgyűlésen került új tisztségviselő az elnöki székbe, amennyiben Dr J. M. Smethurst (London, BL), aki megalakulása óta a Konzorcium elnöke volt, lemondott, és helyét Dr Anne Matheson foglalta el a skót Nemzeti Könyvtárból. A titkár továbbra is Dr Lotte Hellinga és az igazgató személye is változatlan: Dr Marian Lefferts, mindketten a British Library részéről.

Az adminisztratív teendőkön kívül három szakmai kérdés szerepelt a közgyűlés napirendjén. Először beszámoló hangzott el a „Digital Scriptorium” nevű kezdeményezésről. Ennek lényege az a tagtársak részéről felmerült igény, hogy a CERL eredeti funkcióját az írott örökség kéziratos részére, elsősorban a legkorábbi európai kéziratokra is kiterjesszék, az 1600-as időhatárig. A vezetőség örömmel üdvözölte ezt a kezdeményezést, és javasolta annak megvizsgálását, hogy ezt a munkát hogyan lehet legmegfelelőbben bevonni a CERL jelenlegi tevékenységébe, tekintve, hogy a tagkönyvtárak általában gazdag kézirattal állománnyal is rendelkeznek, és valószínűleg érdeklődnének a kezdeményezés iránt. Éppen ezért a vezetőség kisebb munkacsoport felállítását javasolta, akik megvizsgálják a lehetőségeket és az egyes országokban máris folyó digitális kézirat-katalogizálási munkákat, és erről a következő, 2001. év őszi tartandó közgyűlésen beszámolnak.

A másik, ugyancsak sokakat érdeklő téma a digitális ábrázolások kérdése volt. Jelenleg igen kevés kép tartozik a Hand Press Book adatbázisba, de mivel a közeljövőben a VD-17 is bekerül az adatbázisba, ez felvetette a digitális képek kezelésének kérdését a HPB-n belül. A kérdés tehát máris aktuális. A CERL egyelőre azon az állásponton van, hogy a képek továbbra is annál az intézménynél lesznek tárolva, amelyek lehetőséget adott a CERL-nek, hogy a kép linkkel bekerüljön a HPB adatbázisba. A CERL-nek jelenleg nincs kapacitása arra, hogy az ábrázolásokat tárolja. Vagyis a CERL csak olyan képekhez tartozó linkeket tud elfogadni, amelyek az interneten át hozzáférhetőek. A képek a web-en olyan minőségben lesznek bemutatva, ahogy azt a szolgáltató intézmény adja. A digitális képek mindig egy bizonyos példány állapotát mutatják, tehát nem feltétlenül képviselik egy kiadás minden egyes példányát. Ezért a HPB adatbázisban minden egyes digitális kép ahhoz a HPB rekordhoz lesz linkelve, amely leírja a példányt. A CERL csak a bibliográfiai rekord és a digitális kép kombinációját tudja elfogadni. Egyelőre nem lehet szó arról, hogy a CERL valamiféle szabványt állítson fel a képek digitalizálásának programjára, amelyhez azután minden intézménynek ragaszkodnia kellene. Mégis, a nem megfelelő képek rendszerbe való bevitelét elkerülendő, a CERL-nek talán meg kellene állapítania a minimális igényeket. Végül soron azonban a közgyűlés véleménye az volt, hogy a digitális ábrázolások kérdésére néhány év múlva, amikor már több tapasztalatuk lesz a képekkel, újra vissza kell térni.

Ehhez kapcsolódó fejlesztési kilátásként felmerült, hogy létre kellene hozni a HPB short-title indexét. Ezek ugyanis nem utalnának egy bizonyos példányra, és ezért összeköthetők lehetnének linkekkel bármely példány digitális képével, még akkor is, ha az a bizonyos példány nem szerepel a rekordok között. Mintaként az angol Illusztrált ISTC-CD-re lehet támaszkodni, ahol ezt az elvet sikeresen megvalósították. Ha már nagy számban lesznek digitális képek az adatbázisban, létre kell hozni a képek short-title jegyzékét, hogy képre is lehessen keresni.

Harmadik témaként azokról a tezaurus-fájlokról hangzott el beszámoló, amelyek a városok, a nyomdák-kiadók és szerzők nevének egységesítését szolgálják majd. A jelenlegi helyzetben ha egy névre keresünk, nem feltétlenül kapjuk meg az összes, arra a szerzőre ill. nyomdahelyre vonatkozó információt. Ezért a CERL egy standard és variáns névalakokon alapuló tezaurus kiépí-

tésébe fogott. A földrajzi és nyomdász- kiadói nevek mintáját egy göttingeni munkacsoport készíti, a példaként bemutatott személy éppen Johann Thomas Trattner bécsi nyomdász, kiadó, könyvkereskedő volt, akinek azonban – a HPB-ben szereplő eddigi rekordok alapján – magyarországi működésére nem derülhetett fény.

***

Az éves közgyűléshez kapcsolódva 1997 óta szemináriumot is rendeznek, valamilyen, a CERL célkitűzéseivel kapcsolatos kérdéskör megvitatására. Ez alkalommal olyan beszámolók hangzottak el, amelyek vagy az olaszországi könyvtárakban folyó régi könyvekkel kapcsolatos digitalizációs munkálatokról szóltak, vagy általában a képi ábrázolásokról, digitális képekről.

Marina Venier a római Nemzeti Könyvtárban folyó, régi könyvek digitalizálásával kapcsolatos tervekkel ismertette meg a hallgatóságot. Itt a „Cinquecento” program során autopszia útján feldolgoztak mintegy 17 000 művet, amely háromnegyed részét teszi ki a római Nemzeti Könyvtárban lévő összes 16. századi könyvnek. 1999-ben belefogtak egy másik programba, a „Seicento”-ba, amely ugyanúgy autopsziával a könyvtár 17. századi 30.000 féle nyomtatványát katalogizálja. Ez utóbbi programmal párhuzamosan hozzák létre az itáliai 17. századi nyomdai és kiadói jelvények adatbázisát (MARTE: Marche tipografiche editoriali). A készülő adatbázis jelenleg 400 jelvényt tartalmaz, és akkor lesz hozzáférhető a könyvtár website-ján, amikor a „Seicento” program befejeződik, előreláthatólag 2002 elején. A római Nemzeti Könyvtár egy „Tesauruso”-programban is részt vesz, amely kétszáz itáliai, olasz nyelvű 17. századi művet digitalizál teljes terjedelmükben. A munkát gondos egyeztetés előzi meg a többi olaszországi könyvtárral, nehogy felesleges munkát végezzenek.

Claudia Leoncini az Istituto Centrale per il Catalogo Unico munkatársa az on-line képekről beszélt, az EDIT 16, tehát az olasz központi antikva-katalógus tapasztalatai alapján. A rekord egy részéhez már vannak képek, kiadói vagy nyomdászjelvények, de most kezdődött a címlapok digitalizálása. A jelvényekre vonatkozó információ tartalmazza a fő figurális elemek leírását, az azt használó kiadó vagy nyomdász nevét, időkorét, és hivatkozást bibliográfiai forrásművekre. Elhangzott még előadás Rosaria Campioni, Emilia Romagna tartomány könyvtári központjának munkatársától a különböző könyvtárak régi könyv állományának on-line katalogizálásáról, régi katalógusok konvertálásáról. E munkálatokhoz a olaszországi nemzeti kulturális örökség minisztériumának vannak saját programjai, mint a „Folia” vagy a „Sebina” rendszer.

Francois Dupuigrenet-Desrousilles a francia bibliográfiai intézet részéről a „Debora” programot mutatta be, amely 16. századi könyvek számítógépes hozzáférhetővé tételét tűzte ki célul, képek tömörítésével (Debora: Digital Access of Old Books of the Renaissance). A „Debora” elve az, hogy előnyben részesítik a képi ábrázolást a szöveggel szemben. Foglalkoznak az iniciálék azonosításával is digitális eszközökkel.

A sok digitális képekkel kapcsolatos kezdeményezés mellett ezzel ellentétes, vagy legalábbis józanságra és mérsékletre intő előadás is elhangzott Gunilla Jonsson-tól, a stockholmi Királyi Könyvtár munkatársától. A digitális képekkel kapcsolatban tett fel provokatív kérdéseket, kifejezve meggyőződését, hogy az esetek többségében a felhasználót jobban eligazítja egy leírás és jegyzetben magyarázat, mint két kép bemutatása. Vagyis általában a képek nem helyettesítik azt az értelmezést és útmutatást, amit a katalogizálótól kaphatunk. Továbbá, a túlságosan rövid címléírás és hozzá egy digitális kép nem feltétlenül olcsóbb, mint egy részletes címléírás. Bár a képi ábrázolások valóban növelik a leírás értékét, de általánosan elfogadott szabványok hiányában azonosításként nem, hanem csak illusztrációként használhatók. A mindenáron történő kép-digi-

talizálással várni kellene addig, amíg végleges formában elkészülnek a nemzetközi szabályozások a képek azonosításra való felhasználásáról.

Azáltal, hogy mostantól Magyarország is a részt vesz a régi könyvek digitális feldolgozásának e fontos nemzetközi fórumán, a közgyűlések és éves szemináriumok révén közvetlenebbül is értesülhetünk az Európa-szerte folyó munkálatokról. Ugyanakkor lehetőségünk van az itthon folyó hasonló jellegű munkák külföldi megismertetésére, „népszerűsítésére” is.

V. ECSEDY JUDIT

Még egyszer a Melius-féle nyomtatvány-töredékről. Újabb kutatásaink eredménye alapján korábbi állításunkat módosítanunk kell az 1570-ben, a Komlós-féle tipográfiában készült, ismeretlennek hitt Melius mű (S RMNy 278A) töredéke kapcsán.¹ A Csíkszeredán kiáztatott nyomtatvány-töredék valójában *Melius Juhász Péter* ugyancsak 1570-ben kiadott *Az egez Szent Irasbol valo igaz tvdoman ...*² című művének második, külön címlappal kezdődő részéből való. Az összes más nézeteket cáfolni kívánó, kérdés-felelet formájában megírt református vitairatnak a Krisztus istenségével kapcsolatos állításokat cáfoló 42 pontja közül az I jelű füzetben a 18-tól a 23. pontig tartó szövegrész töredéke került elő.

A makulatúraként felhasznált I jelű füzet külső szélének a töredéket megőrző kötéstábla méretehez igazodó vágása miatt a füzet első két levelénél hiányzik a 93 mm széles szövegtükörből 50 mm, míg a negyedik levél mindkét lapjának alsó szöveges részéből tíz sor, cca. 41 mm veszett el.

A nyomtatvány tipográfiai jellemzői alapján megállapítható, hogy Meliusnak ez a műve az 1570. március 1-jei ajánlást követő és augusztust megelőző hónapokban hagyta el Komlós András nyomdáját. A kiadványban ugyanis megtalálható az a 118 mm-es antikva betűtípus fordított állású, suta verzális „Z” betűje, amely 1570 augusztusát követően már nem fordult elő a Komlós-féle kiadványokban. Továbbá a Komlós András saját készletéből származó másik, 86 mm-es antikva betűsor szövegtípusként való alkalmazása ugyancsak nem fordult elő 1570 augusztusa után a debreceni nyomtatványokban.

Végezetül ebből az esetből is levonható az a tanulság, hogy mind az irodalomtörténészek, mind a nyomdászattörténészek számára mennyire fontos lenne Melius Juhász Péter összes művének kiadása.

BÁNFI SZILVIA

1848–49-es dokumentumok az egyesült Debreceni Polgári Casino-ban. Gróf Széchenyi István a reformkor kiemelkedő alakja, aki többször utazott Angliába, járt Itáliában, Francia-, Német-, Görög- és Törökországban, utazásai révén látta, hogy az országban az igazi változást a „kiművelt emberfők” sokasága jelenti.

Az angol példa nyomán olyan intézetek, kaszinók létrehozására gondolt, ahol a társadalom különböző rétegei egymással találkozhatnak, művelhetik magukat a hazai és külföldi lapok, köny-

¹ BÀNFI Szilvia: *A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredékek.* = MKsz 2000. 4. sz. 423–425.; BÀNFI Szilvia: *Az Fiú is Jehova. Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből.* In: *Egyház és művelődés.* Debrecen, 2000. 15–17.

² RMNy 279 „I” füzet.

vek olvasása által, vitatkozhatnak, véleményüket szabadon elmondhatják, s ezáltal kifejleszthetik a polgári társas élet formáit, amely fellazítja a társadalom feudális kötöttségeit.

Ezek a gondolatok és eszmék vezérelték, amikor barátjával, Károlyi Györggyel annak lakásán Pozsonyban az országgyűlés (1825–27) idején 1825 októberében kaszinót létesített az Erdőház második emeletén, „...ahol több szobát berendezett...ellátta a szükséges bútorzattal, ...járatta az összes újságokat, hogy esténként ott meghívott különféle pártállású vendégeikkel találkozhasanak és elszórakozzanak, a napi eseményeket megtárgyalhassák.”¹

Ez volt hazánkban az első kaszinó, amelyet az országgyűlés befejezése után Pestre helyeztek át. 1827-ben Pesti Kaszinó, majd 1830-tól Nemzeti Kaszinó lett a neve. A Nemzeti Kaszinó példája láncreakciót váltott ki a kaszinók létrejöttében. 1833-ban az országban már 29 helyen alapítottak kaszinót és olvasóegyleteket. Elsődleges céljuk a közéleti tevékenység fellendítése, a tagok között a reformeszmék terjesztése volt. Ennek szolgálatára előfizettek a korabeli sajtótermékeket, könyvtárat létesítettek. A kaszinók, társalgó- és olvasóegyletek közönség szervező tevékenysége a társadalom minden rétegére kiterjedt. Legfőbb közvetítők lettek a folyóiratok és az olvasóközönség között.

A reformeszmék, valamint a Széchenyi által kezdeményezett országos kaszinói mozgalom hatására a debreceni városi polgárság is szükségét érezte annak, hogy műveltségi szintjét emelje, szabadidejét kellemes környezetben és társaságban töltsse el. Így vetődött fel a Nemzeti Kaszinó mintájára Debrecenben is egy kaszinó létrehozásának a gondolata. A város anyagi és szellemi érdekeit szolgáló, hasonló gondolkodású és a városban különböző vezető tisztségeket betöltő értelmiséget összekovácsló egyesület létrehozni, amely a lakosság jelentős részét magával tudja ragadni a jobb és nemesebb célok eléréseért. Ez a munka és gondolat vezérelte a Debreceni Casino létrehozását, ahol a „művelt polgárok” megtalálhatták keresett olvasmányaikát – könyveket, újságokat –, s általuk bővíthették politikai, jogi, gazdasági, kereskedelmi, irodalmi ismereteiket. A szervezés aláírási ívken, tagrészesvények jegyzésével történt. A megalakulás 1833. március 3-án volt, amikor 150 részvényes tag aláírásával kötelezte magát az évi 12 pengőforint tagdíj befizetésére.

Az 1840-es évekre a kaszinó vezetése a vidéki földbirtokosok kezébe került, amelyet a tagság egy része sérelmezett, ezért 1841. január 3-án új egyesületet hoztak létre Polgári Casino néven. Így a városban két kaszinó működött. A tagok közül többen mindkét kaszinót látogatták. A két kaszinó szorgalmazta az egyesülést – átiratok, levelek tanúsítják –, de ez csak 1848-ban valósult meg. Az egyesülés után Polgári Casino lett a neve, s megszűnéséig (1945) ezen elnevezés alatt folytatta tevékenységét.

Debrecen számára a kormány Pestről való áthelyezése (1849 januárjától) nagy erőfeszítést és megpróbáltatást jelentett. Debrecen lett a „szabadság őrvárosa”, s közel 150 napig biztosította a szabadságharc folytatásának erkölcsi, anyagi feltételeit. Sajnos, a kaszinó életéből éppen az 1848–49-es időkből alig található irat. Viszont ami fellelhető, az rendkívül értékes.

Ilyen értéket képvisel az a néhány „Előfizetési Nyugtató”, amelyből megtudhatjuk, hogy az 1848–49-es években a kaszinó mely újságokra fizetett elő. Az 1848. június 23-án keltezett megrendelésen található például azoknak az újságoknak a felsorolása, amelyeket 1848. július 1-jétől 1848. december végéig fizettek elő. Ezek a következők: *Életképek*, *Ellenőr*, *Hazánk*, *Képes Újság*, *Kolozsvári Híradó*, *Magyar Gazda*, *Nemzeti Újság*, *Pesti Divatlap*, *Pesti Hírlap*, *Protestáns Egyház Lap*, *Reform*, *Religió és Nevelés*, *Vasárnapi Újság* és *Természet barát*, valamint a *Pester Zeitung*. Ezekért összesen 84 forint és 26 krajcárt fizettek ki.² Egy másik megrendelés szintén az

¹ Gróf SZÉCHENYI István: *Naplói*. /szerk. és bev.: VISZOTA Gyula. 2. köt. *Gróf Széchenyi István élete (1820–1825)*. Bp.: MTA, 1926. CXXIV–CXXV, [124–125.]

² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár: X.2.4

1848-as év második felévére szól. Ebben a *Dongó*, a *Pesti Hírlap*, a *Népbarát*, *Népelem*, a *Radical Lap* valamint a *Törvénykezési és törvényhozási lapot* fizették elő 46 forint és 40 krajcárért.³

1849 első felévére a „Nyugtatvány” tanúsága szerint előfizettek a hivatalos *Közlönyre* (1848. július 8.–1849. augusztus 11. között jelent meg), és a *Honvéd* című lapra (1848. december 28.–1849. augusztus 14. között jelent meg). Ezekért összesen 13 forintot fizettek.⁴ Az év második felére előfizettek a *Honvéd*, a *Közlöny*, a *Márczius Tizenötödike* (1848. március 19.–1849. július 7. között jelent meg), a *Nép Barátja* (1848. június 4.–1849. június 10. között jelent meg), a *Pesti Divattlap* (1844-től–1848. július 5-ig jelent meg), a *Pesti Hírlap* (1841. január 2.–1849. július 8. között jelent meg), a *Respublica* (1849. június 17.–1849. július 9. között jelent meg) és a *Pester Zeitung* című újságokra. Ezekért összesen 82 forint 18 krajcárt fizettek.⁵

Még egy érdekes előfizetési nyugta található, amely szerint Telegdi Károly könyvkereskedőnél fizetett elő az *Alföldi Hírlapra* az 1849. év első felévére (1848. július 2.–1849. augusztusában jelent meg) két példányban a kaszinó részére Szikszay Ferenc, a kaszinó tagja.⁶

GODA ÉVA

³ Uo.: X.2.4

⁴ Uo.: X.2.4

⁵ Uo.: X.2.4

⁶ Uo.: X.2.4

SZEMLE

Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra. Bp. 2000. Universitas, 256 l. /Historia Litteraria 8./

Kókay György évtizedek óta kutatja a felvilágosodás korának irodalom- és művelődéstörténetét. Könyv- és sajtótörténeti érdeklődése folytonosan új adatokkal, új észrevételekkel gazdagítja a 18. század második feléről ismereteinket. Alapműnek számító monográfiái (*A magyar sajtó története, 1705–1848.* 1979, *A könyvkereskedelem Magyarországon,* 1997) kiegészítéseként, kritikai szövegkiadásainak melléktermékeként keletkezett tanulmányaiból, közleményeiből most másodikban állított össze saját gyűjteményes kötetet. Előző kötetében (*Könyv, sajtó, irodalom a felvilágosodás korában,* 1983) is, a most ismertetendőben is a felvilágosodás-kori Magyarország irodalmi, művelődési és társadalmi kérdéseit feszegeti.

A szétszórtan már megjelent hosszabb-rövidebb írásokat a szerző az alábbi izgalmas fejezet-címek alá sorolta be: I. A katolikus felvilágosodás és Magyarország. II. Hazafi vagy „birodalomfi”? A nemesi ellenállás és az összbirodalmi eszme. III. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá...” Küzdelem az anyanyelv jogaiért. IV. „A nyilvánosság az állam alkotmányának első támasza.” A sajtó és a társadalom. V. Mindenki közös hasznára – „Publicae omnium utilitati”. Könyvek, könyvtárak és a cenzúra.

Az első fejezetben az olasz reformkatolicizmus jeles képviselőjének, Lodovico Antonio Muratorinak magyarországi hatásával foglalkozik néhány tanulmány. Több helyütt is „vallási reformer”-nek és tudósnek nevezi őt Kó-

kay, de rá vonatkoztatva is gyakran használja a katolikus felvilágosodás kifejezést. Bár a német és olasz szakirodalom egy része is él ezzel a fogalommal, ennek ellenére vitatni lehet, hogy a 18. század vallásos áramlatainak (pietizmus, reformkatolicizmus) tárgyalásánál ragaszkodni kell-e azon tárgyalási kiinduláshoz, amely mindent a felvilágosodás fényében értelmez. A tanulmányok izgalmasak, a keresztények valósággyakorlatának külsőségeit bíráló, az „igaz kereszténységet”, „tevékeny felebaráti szeretetet” szociális kérdések felvetéséig átgondoló Muratori eszméi, művei jelen voltak Magyarországon, a kötetben felvonultatott könyvészeti és szöveges bizonyítékok erről meggyőzőek. A Muratori-féle reformkatolicizmus és a joze-finista egyházpolitika viszonyáról hangsúlyozza a szerző, hogy II. József reformpolitikája, bár közös vonásokat tartalmaz Muratori nézeteivel, janzenista elvekből és a gallikanizmus államegyházi gyakorlatából táplálkozott. Kókay néhány továbbkutatási pontot is kijelöl: hazai könyvtárainkban őrzött Muratori-művek gondos számbavételét; egyháztörténeti értékelés szükségességét; írói egyéniségekre gyakorolt hatásvizsgálatokat (Bessenyei György és Révai Miklós esetében példát is mutat erre).

A második fejezet két tanulmánya ismét Bessenyei György nézeteiről szól: a kritikai kiadás közben észlelt megfigyelések árnyalják az írói portrét. Egyik tanulmányban Bessenyei társadalomról, tudományról és hatalomról vallott nézeteinek módosulását követhetjük nyomon, másikban a nemzeti problémáknak az általános emberi eszmék irányában történt elmozdulását. A fejezetben tanulmányra széle-

sedik a hamburgi *Politisches Journal*ban a magyarországi viszonyokról folytatott vita ismeretése. Rövidebb közleményekben van szó egy 1789-ben írt rendőri jelentésről (amelyben Cromwellnek a magyar nemesség körében elterjedt olvasottságáról esik szó), Rousseau *Contrat social*-jának pesti latin nyelvű kiadási tervéről, továbbá Napóleon magyarokhoz intézett kiáltványával kapcsolatban Mándi István és Görög Demeter kapcsolatáról.

A magyarnyelvűségről, az azért folyó küzdelemről olvashatunk a harmadik fejezet három cikkében. Szó van egy II. József nyelvrendelete ellen írt könyv cenzori jelentéséről; a 18. század végi magyarországi nyelvek és sajtótermékek viszonyáról; az anyanyelv műveltségközvetítő és/vagy elszigetelő szerepéről, a kor legjobbjainak a magyarságot és európaiságot együtt vállalásáról.

A legterjedelmesebb a negyedik fejezet, amely a szerző kedves témájával, sajtótörténettel foglalkozik, több ponton kiegészítve korábban megjelent monográfiáját. Tárgyalja a század utolsó negyede magyarországi sajtójának és a társadalomnak, a magyar újságoknak és az akadémiai törekvéseknek a viszonyát, Bécs eszméket közvetítő, továbbá magyar és magyarországi sajtótermékeknek otthont biztosító szerepét, szól az első magyar nyelvű irodalmi folyóiratról (*Magyar Museum*) és Ambrózy Sámuel Selmezbányán kiadott első magyarországi egyházi folyóiratáról. Külön tanulmányok, közlemények emlékeznek meg a sajtó jeles munkásairól (Rát Mátyásról, Kultsár Istvánról), neves írók (Bessenyei György, Batsányi János) és a sajtó viszonyáról.

A nyilvánosságról (és annak akadályozásáról), a könyvekben és folyóiratokban megfogalmazott tudományos eredmények és szabad gondolatok terjedésének lehetőségeiről olvashatunk az ötödik fejezetben. Hosszabb tanulmány szól a könyvtárát 1774-ben a köz előtt megnyitó Klimó Györgyről és kortársairól, akik részben itáliai ösztönzésekre és kapcsolatokra támaszkodva hoztak létre jelentős könyvtárakat; az első magyarországi kölcsönkönyvtárról (Olvasókabinét Pozsonyban, 1782-ben); a II. Jó-

zsef-kori újságcenzúráról. Rövidebb közlemény tárgyalja Koppi Károly esetét a cenzúrával, Decsy Sámuel sajtóvétségét és Bessenyei György cenzúráról írott jegyzéseit.

Kóckay Görgy a kereszténységnek (egyházaknak) és a felvilágosodásnak a magyar szakirodalomban (is) meglévő szembeállítás helyett azok párhuzamos vonásait emelte ki. Bizonyára vitát vált ki egyeztető kísérleteivel, az általa használt terminológiával (katolikus felvilágosodás, protestáns felvilágosodás). Kötete legfőbb erényének azt tartom, hogy új adataiból, új összefüggések felismeréséből továbbgondolásra ösztönző képet alakít ki. A 21. század elején izgalmasak, tanulságosak a hazafiságot, nyelvkérdést, nyilvánosságot és a sajtó szerepét vallató tanulmányok. Nem véletlenül végződik a kötet Bessenyei szavaival: „Hadd legyen írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság.”

A tanulmányok folyamatos olvasásakor feltűnőek az azokban előforduló ismétlődő gondolatok és megfogalmazások. Célszerű lett volna az együttes megjelenítéshez szükséges összehangolást elvégezni még akkor is, ha a kötet várható olvasói egy-egy tanulmány vagy témakör iránt érdeklődnek majd. Az Universitas Kiadó a „Historia Litteraria” sorozatban, a tőle megszokott igényességgel, cérnafűzessel, keménytáblás kötésben jelentette meg a kötetet.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Kéziratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. Közveteszi, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányokat írta: LŐRINCZI Réka. Bp. 1998. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 272 l. /A magyar nyelvtörténet forrásai 3./

1998-ban látott napvilágot a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában „A magyar nyelvtörténet forrásai” sorozat harmadik kötete *Kéziratos magyar nyelvtanok* címmel.

A sorozat – a *Régi magyar kódexekhez vagy a Régi magyar levéltár* című kiadványhoz ha-

sonlóan – ismert, illetve újonnan feltárt magyar nyelvemlékek kiadását tűzte ki céljául. Az első kötet 1986-ban jelent meg, s Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének kéziratos naplótörredékét és emlékiratait tartalmazta hasonló kiadás és betűhű átirat formájában. A második kötet, amely a *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából* címet viseli, 1991-ben került sajtó alá, és Szamosközy István történész író magyar nyelvű feljegyzéseit közölte betűhű kiadásban.

Az első két kötetben publikált kéziratok a múlt században már megjelentek nyomtatásban, de az akkori szokásnak megfelelő modernizált helyesírással, ami a mai nyelvészeti-filológiai kutatás számára már nem kielégítő. „A magyar nyelvtörténet forrásai” sorozat egyik fő érdeme tehát, hogy gondos, betűhű kiadások elkészítésével teszi hozzáférhetővé a régi szövegeket a kutatás számára.

Az 1998-ban megjelent harmadik kötet igazi kuriózumot jelent a grammatikatörténet, illetve a nyelvtudomány-történet tanulmányozói számára. Lőrinczi Réka két olyan, eddig még publikálatlan kéziratos nyelvtant tett közzé, amelyeket ez ideig a nyelvtudomány-történet sem igen tartott számon.

A kötet elsőként egy rövidebb terjedelmű, magyar nyelvű latin nyelvtant közöl, az ún. *Kolozsvári Grammatikát*. Az itt közzétett kéziratos másolat feltehetőleg a 17. század végén keletkezett. A kézirat jelenleg a kolozsvári egyetemi könyvtár kézirattárának egyik kolligátumban található. Már Szabó T. Attila is hírt adott róla az Erdélyi Múzeum Egyesület 16–19. századi kéziratos énekeskönyveit ismertető munkájában, de részletesen csak Lőrinczi Réka ismertette 1994-ben a *Magyar Nyelvben* (MNy XC. 489–492).

Grammatikatörténetünk mind ez ideig nem tartotta számon a magyar nyelven írott latin grammatika típusát. Az a Balázs János által felvázolt grammatikafejlődési sor, amely a vulgáris (népnyelvi) grammatikák különböző fejlődési fokozatait kísérli meg felvázolni, nem tér ki erre a típusra. E tipológia szerint a középkor elején született latin nyelvű grammatika-

kákat – részben oktatási céllal – kezdetben csupán anyanyelvű magyarázatokkal egészítették ki, ezek a kiegészítések főként a példákra, illetve a magyarázatokra szorítkoztak. A magyar nyelv vonatkozásában ilyen grammatika például az 1527-ben Krakkóban megjelent *Rudimenta grammatices Donati*, amelyet Sylvester János látott el magyar nyelvű tolmácsolatokkal.

A következő fokozat – Balázs szerint – az ún. kétnyelvű (latin és vulgáris nyelvű) grammatika, ahol a grammatikus általában egyszerre tárgyalja a két nyelv nyelvtanát, de elsődleges kiindulópontnak még a latin nyelvet tekinti. Nálunk ennek első reprezentánsa Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című 1539-es nyelvtana.

Ebben a fejlődési sorban a vulgáris nyelvek önálló grammatikái jelentik a következő fokozatot, amelyek egyaránt lehetnek latin, illetve nemzeti nyelvűek. Természetesen ezek a grammatikák is a latin nyelv hatását tükrözik, e nyelv kategóriáit használják a nyelveírás során, de már egy-egy nemzeti nyelv grammatikai rendszerének önálló leírását tűzik ki célként. Ezt a típust nálunk elsőként Szenci Molnár Albert nyelvtana (*Novae Grammaticae Ungaricae* –1610) képviseli.

Grammatikatörténetünk tehát ebben a megközelítésben nem számolt a teljesen magyar nyelven írott latin nyelvtannal, ami a felsoroltaktól gyökeresen eltérő típust képvisel, bár kialakulása feltehetően ugyanarra az okra vezethető vissza, mint a vulgáris nyelvek megjelenése a latin grammatikákban. Mivel a latin nyelvet alapfokon Európa-szerte az anyanyelv segítségével tanították, ezért szükség volt bizonyos szintű anyanyelvi magyarázatokra, és feltételezhetjük, hogy több vulgáris (magyar) nyelvű grammatikafordítás is készült kéziratos változatban.

A *Kolozsvári Grammatika* tehát nem más, mint egy oktatásban használt latin nyelvtan magyar fordításának véletlenül megőrződött kéziratos másolata. Lőrinczi Réka a bevezető tanulmányban megkísérli megállapítani, hogy vajon melyik közkezen forgó latin grammatika

fordítása lehet a kolozsvári kézirat. Ennek pontos meghatározása még gondos kutatómunkát igényel, de Lőrinczi példákkal is igazolja, hogy feltűnő egyezés mutatható ki Molnár Gergely számos alkalommal kiadott, először valószínűleg 1556-ban Kolozsvárott megjelent nyelvtanának némely részletével.

A *Kolozsvári Grammatika* közzététele tehát fontos forrása lehet az elkövetkező grammatikátörténeti kutatásoknak, mivel egyik igen korai magyar nyelvű latin grammatikánkat kell látnunk benne, s figyelemre méltó adalékokkal szolgálhat a magyar nyelvtani terminusok tanulmányozásához is, mivel teljes egészében magyar nyelvű grammatikáról van szó.

A kötetben kiadott másik, jóval terjedelmesebb 18. századi grammatika tudománytörténeti szempontból talán még a *Kolozsvári Grammatikánál* is nagyobb jelentőségű. Szerzője Fejérvári Sámuel kolozsvári lelkész, az unitárius kollégium tanára. Latin nyelvű magyar grammatikája – amelynek kézírata három változatban is ránk maradt – az *Institutiones ad Fundamenta Linguae Hungaricae* címet viseli. Ezt is Kolozsvárott őrzik, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában.

A kézirat létezésére már nem sokkal keletkezése után Gyarmathi Sámuel is felhívta a figyelmet, aki maga is összeállított egy magyar grammatikát: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (1794). Ő valószínűleg nemcsak ismer-te, hanem használta is az *Institutiones* kéziratát. Fejérvári grammatikájának három kéziratosa változata közül a legkorábbi a szerző saját keze írásával maradt ránk. Ez a változat a bevezető tanulmány szerint 1752 és 1755 között keletkezhetett, míg a két későbbi – bővítéseket és kiegészítéseket tartalmazó – másolat kelte 1755 és 1781 közé tehető. Lőrinczi Réka 1993-ban bukkant rá e kéziratokra, és 1995-ben ismertette őket a *Magyar Nyelvőr*-ben (Nyr 119/3. 333–345).

A kiadás – akárcsak a *Kolozsvári Grammatika* esetében – itt is betűhű, mindhárom kéz-

irat anyagát közli, mégpedig oly módon, hogy a legteljesebb változatot – amely esetünkben a legkésőbbi másolat – közli alapszöveggként és ehhez képest jelöli a lábjegyzetekben a másik két változat eltéréseit, ezért a közreadó megjegyzései a végjegyzetekbe szorultak. Ez kissé megnehezíti ugyan az olvasó dolgát, de ezzel együtt biztosítja a grammatika szövegének folyamatosságát.

A nyelvtan a fent vázolt típusok közül a harmadikba tartozik, tehát egy vulgáris nyelv (a magyar) nyelvtanát latin nyelven bemutató grammatika. E nembem természetesen nem egyedülálló, hiszen az ezt megelőző időből számos hasonló magyar grammatikát ismerünk. Fejérvári Sámuel munkájának megírásakor már olyan elődökre támaszkodhatott, mint Szenci Molnár Albert, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál, Csécsi János, Geleji Katona István, Bél Mátyás vagy Kalmár György. Fejérvári ismerte ezeket a nyelvtanokat, fel is használta őket saját munkájához, sőt grammatikájában olykor még vitába is szállt elődeivel. Lőrinczi Réka szerint azonban „Fejérvári műve mégsem egyszerű összemásolás, hanem saját megfigyelésekkel kiegészített mérlegelő összegzés is”.

Fejérvári Sámuel grammatikája bizonyára előkelőbb helyet foglalt volna el a magyar grammatikák sorában, ha nyomtatásban is olvasható lett volna. Így azonban – a *Kolozsvári Grammatikához* hasonlóan – szinte teljesen ismeretlen maradt, mivel „csak írásban maradt”.

Lőrinczi Rékának igen hálásak lehetünk, hogy a figyelmet ezekre a kéziratosa grammatikákra irányította és igen csak becsülendő erőfeszítéssel és minden bizonnyal hatalmas munkával közkinccsé tette őket. A sorozatban itt megjelentetett mindkét grammatika valóban fontos forrása a magyar nyelvtörténetnek, s további kutatásokra ösztönöz a grammatikátörténet terén.

Régi magyarországi nyomtatványok, III. 1636–1655. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona és VÁSÁRHELYI Judit munkája, DÖRNYEI Sándor, V. ECSEDY Judit és KÁFER István közreműködésével. Szerk. HELTAI János. Bp. 2000. Akadémiai Kiadó, 1117 l. + 88 lapon címlapképek.

A magyarországi és nemzetközi tudományos élet régóta és nagyon várta a *Régi magyarországi nyomtatványok (RMNY) III.* kötetének megjelenését. Az első két kötet (megjelent 1971-ben és 1983-ban) a 16. századdal és a 17. század elejével foglalkozó kutatókat elkenyeztette: nemcsak bibliográfiai leírást adott, hanem könyvészeti és szakirodalmi összefoglalásokat, sőt nagyon sok kiadvánnyal kapcsolatban új kutatási eredményeket is. A kötet tanulmányozója sokszoros dicsérettel illetheti ennek a kötetnek a szerkesztőjét és szerzőit is. A szokványos ismertetést az alábbiakban személyes benyomásainkkal, elképzeléseinkkel vegyítjük, mert annyira jelentősnek, annyira jónak tartjuk az *RMNY III.* kötetét, hogy méltatlan volna hozzá, ha csak felületes dicséző szavakkal illetnénk. Másrészt, a következő kötetek készítésekor, vagy az eddigiék számítógépre vitelekor néhány észrevételünket esetleg megfontolásra érdemesnek tartják a szerzők.

Az új kötet 1003 magyarországi és külföldön magyar nyelven megjelentetett nyomtatványt dolgoz fel az 1636–1655 közötti időszakból, 1633-tól 2625-ig terjedő sorszámok alatt. Ebből az üres szám 6, a betűjellel ellátott többlet 17. További 59 tételt találunk a kötet végén, a megjelenési év vagy hely miatt kizárt nyomtatványokét (téves adatok alapján korábban a kötet feldolgozási körébe tartozónak vélt kiadványokét), Appendix-tételként. Ha már a számokat hoztuk szóba: Szabó Károly máig használt *Régi magyar könyvtárának (=RMK) I–II.* kötetéhez képest a gyarapodás meghaladja a 90%-ot. Ez részben a Szabó által nem pontosan datált, vagy az *RMK III.* kötetében megjelent nyomtatványok átsorolásából, nagyobb részt azonban az azóta elszórtan és összegyűjtve (Sztřípszky Hiador, Dézsi Lajos, Ján Čaplo-

vič által) megjelent kiegészítésekből adódik, valamint az utóbbi években végzett szisztematikus feltáró munka eredménye.

Az *RMNY III.* az előző két kötethez hasonlóan nemcsak bibliográfiai, könyvészeti kézikönyv. A nyomtatványok tartalmi részletezése és a szakirodalmi összefoglalások, továbbá a tízféle mutató – nyomdahelyek, nyomdák, személynevek, helynevek, címek, magyar nyelvű énekek és versek (továbbá a latinból fordítottak eredetijének) kezdősorai, tárgy, nyelvek, könyvtárak, bibliográfiai konkordanciák – révén a kutatók számára sokféle megközelítési és tájékozódási lehetőséget biztosít. A kiadvány nemcsak tartalmában elsorangú, hanem immár kivitelében is: végig azonos, jó minőségű a papír, jók a nyomtatványok címlapfotói.

A kiadvány bevezetőjében olvashatunk arról, hogy az egyes témakörök tételeinek feldolgozását ki végezte és ki ellenőrizte. Örömmel nyugtázhatjuk, hogy az *RMNY I.* és *II.* kötetének szerves folytatásaként megjelent *III.* kötet szerzői a stafétabotot – a kötet színvonalából ítélve – zökkenőmentesen vették át az idősebb nemzedéktől, akik közül Kelecsényi Gábor és Holl Béla időközben sajnos elhunyt. Az *RMNY*-kötetek az Országos Széchényi Könyvtárban szervezett könyvtörténeti műhelyben, kiváló szakemberek folyamatos munkájával készülnek. Ezért aztán dicséretünkben nem hagyhatjuk ki az előző kötetek létrehozóit. A *III.* kötet nyomda- és nyomtatási időpont meghatározásai a korábbi kötetekénél is pontosabbak. A magyarázat: a munkálatokhoz kapcsolódva a korábbi szerkesztő (Borsa Gedeon) előrelátóan, fiatalok bevonásával fontos alapkatapultások elvégzését (például nyomdai betűtípus-repertóriumok készítését) tűzte ki célul, s részben személyes példájával, részben a fiatalok jó érzékkel történő ösztönzésével, továbbá kivételes szervező-készségével és tekintélyével örködött (és örökődik ma is) a megvalósulásra.

A munkában részt vevők és az *RMNY*-köteteket gyakran forgatók számára a folyamatoság természetes. Alapkövetelmény, hogy egy bibliográfia, katalógus stb. külön megjelenő kötetei pontosan rögzített szempontok szerint

készüljenek, ne változzanak a feldolgozás és leírás alapelvei. Mégis arra buzdítjuk a további kötetek készítőit, hogy a tartalmi leírási részben – amennyire lehetséges – a nyomtatványok jellegének figyelembevételével bátrabban hagyják magukat eltéríteni az előző kötetekben bevált leírási sablonoktól.

A kutató örömmel nyugtázza, hogy az *RMNY III.* kötetében a tartalmi leírások irodalmi (művelődéstörténeti) jellege hangsúlyos; hogy a nyomtatványokban szereplő névanyag és a nevek azonosítását segítő adatok (pl. foglalkozás) megjelenítése gyakoribb; hogy a nem magyar nyelvű (s ezért nem incipitezett) versekről is sok mindent megtudhat, szerzőket, műfajt, versformát; hogy szerzőségi és irodalomtörténeti kérdésekről izgalmas összefoglalásokat olvashat. A szakirodalmi összefoglalásokon érezhető, hogy a szerzők nemcsak a könyvészeti munkának jó ismerői, hanem a korszak irodalom- és művelődéstörténetének kutatói is. Egyes műfajcsoportok (például imakönyvek) részletezései gyakran megelőzik és így ösztönzik a kutatást. Nagyritkán fordul csak elő, hogy egy-egy előző kötetekben is használt sablon nehezíti a megértést, vagy nehézkessé teszi a megfogalmazást. Például a verskezdet közlését általában az alábbi fordulat vezeti be: „az incipitmutatóra utaló kezdőszavak”[!]. A címleírási részben a kerek zárójel többféle szerepben áll: lehet a nyomtatvány címlapjáról származó, rövidítést oldhat fel, jelentheti a nyomtatvány belsejéről, belső címlapjáról kiemelt adatsort vagy a kronosztichon évszámát. A kötet rendszeres használója, de az azt csak alkalmilag kézbe vevő olvasója is kíváncsi lehet a leírási szempontokra. A közel három évtizede megjelent első kötet bevezetője nem pótolja annak a mostanibóli hiányzását. Szerencsés lett volna azok újraközlése, természetesen a 17. században előkerülő sajátosságokkal kiegészítve.

Az *RMNY* szerzői kezdettől fogva, kiadványuk címében is vállalják a magyarországiságot, a leírt művek szerzőinek Hungarus-ságát, a történeti Magyarországon gondolkodást. A több

nyelvű, több eszmei és vallási irányzatot tükröző dokumentumok leltárbavételét. Már csak ezért is indokolni kellene, hogy miért tekintettek el a szerzők a nem magyar anyanyelvű (német, szlovák) és latin művek tartalmi leírásában a verskezdetek megadásától. A nyelvi különbségtételre több magyarázat is adható, kár, hogy nem esik szó a bevezetőben erről. Egyetértünk azzal, hogy a 17. századi szerzők nagyjából nemzeti nyelvű névformát kaptak. Azt azonban, hogy a többnyelvűség korában éppen melyiket és miért, néhány mondattal szintén tudatni kellett volna a kötet használatával. Az *I.* kötet bevezetője szerint a „közismert és irodalmilag elfogadott névalak” kerül a címleírás élére. Az utóbbi évtizedben sok vita volt a kérdés körül, az *RMNY III.* kötetében több esetben eddig ismeretlen szerzők névformájáról kellett dönten.

Örültünk annak, hogy a személynevekre vonatkozó foglalkozás-megjelölések a korábbi köteteknél gyakrabban fordulnak elő a tartalmi leírásban. Itt kézirásos bejegyzés átírásánál még az eredetiben használt rövidítésjel is megmaradt. Ugyancsak egyetértünk az iskoladrámák színlapjain szereplő (néha nem kevés) név közlésével. Talán a korábbi kötetek gyakorlatának számlájára írható, hogy a kötet rövidítésjegyzékében – az előző kötetekhez hasonlóan – a tartalmi részletezésnél előforduló rövidítések feloldását hiába keressük.

Végezetül: az *RMNY*-kötetek számítógépes változatán jó volna az előkerülő új tételekkel kiegészített, a szakirodalommal folyton bővített, „karbantartott” kiadást olvasni, ahol az alapkiadástól tipográfiaileg elkülönítve megjelenének a régi magyarországi nyomtatványok további tárgyi csoportjainak (nem magyar nyelvű verseskötetek, prédikációskötetek, imakönyvek) részletezései.

Az *RMNY III.* köteté biztos alapot nyújt a benne feldolgozott korszak kutatásához. Megkerülhetetlen, miként az előző kötetek. Reméljük, hogy a folytatásra sem kell sokat várnunk.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. III. (kieg.). Pótlások, kiegészítések, javítások. [Készült az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomatványok Szerkesztőségében, BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma.] Bp. OSZK. 1990–1996.

A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia feladata az Országos Széchényi Könyvtárra, mint nemzeti könyvtárra hárul. Itt már jó három évtizede folyik a nyelvi, területi és szerzői hungarika nyomatványokra vonatkozó bibliográfiai adatok gyűjtése, módszeres feldolgozása.

A magyar nyelvű és hazai impresszumú könyvek korszerű leírásával a *Régi magyarországi nyomatványok (RMNY)* c. bibliográfia foglalkozik, amelynek immár három kötete jelent meg (az 1655-ig megjelent nyomatványokra vonatkozóan összegzi a kutatás mai állását) és folyamatosan dolgoznak a további köteteken.

Irodalomtörténeti, művelődéstörténeti szempontból hasonlóan kiemelkedő jelentőségű az ún. szerzői hungarika kategóriába tartozó műveknek a számbavétele is, azaz a magyar szerzők külföldön, idegen nyelven megjelent kiadványainak felkutatása, leírása. Hittudósaink, latin prózaíróink, történetíróink, költőink (Temesvári Pelbárt, Michael de Hungaria, Janus Pannonius, Szegedi Kis István, Zsámboky János, Istvánffy Miklós, Joannes Honterus, Bartholomaeus Georgievits, stb.) munkáinak számos külföldi kiadása mintegy „tetszési index”-ként mutatja részünket az európai kultúrában. Nagy figyelmet érdemel a külföldi, nagy hírű iskolák látogatása során keletkezett disputációk, értekezések, alkalmi nyomatványok felkutatása is, mert bár nem alkotnak korszakalkotó irodalmi vagy tudományos értéket, mégis fontos adalékok szolgálnak íróik életéhez, működéséhez, az iskola- és egyháztörténethez.

A szerzői hungarikumok összegyűjtéséhez az alapot még a múlt században Szabó Károly, majd halála után Hellebrant Árpád vetette meg a *Régi magyar könyvtár (Bp. 1896–1898)* harmadik részének (*RMK III.*) közzétételével, amely 4831 mű leírását tartalmazza. Bár a módszeres

kutatás ebben a hungarika kategóriában még nem jutott olyan fokra, hogy az *RMNY*-hez hasonló igényű bibliográfiát lehetne kiadni, a szakirodalom és a gyűjteményfeltárás eddigi eredményeként már olyan nagy adatmennyiség halmozódott fel, hogy érdemesnek és hasznosnak látszott azt a részletesebb adatfeldolgozásig is a kutatás rendelkezésére bocsátani.

1990-től folyamatosan 4 füzetben és 1 mutatókötetben jelentek meg a *Pótlások, kiegészítések, javítások Szabó Károly RMK III.* kötetéhez, és már eddig is 2887 [!] tétel leírásával gazdagították a tudományt. Az összeállítók Szabó Károly módszeréből felhasználták mindazt, ami ma is követhető (időrendi felépítés, címlapleírás), de több vonatkozásban is sokkal igényesebb, a kutatást jobban segítő megoldást kerestek. Pontosabban határozták meg pl. a „hungarus” fogalmát. Szabó Károllyal szemben inkább a „magyarországi” szerző kifejezést használják. Eszerint „hungarus”-nak kell tekinteni egyrészt a Magyarország akkori területén született, s itthon vagy külföldön működőket, másrészt a külföldön született, de hosszabb rövidebb ideig Magyarországon letelepedettként élöket. Így kerültek be a bibliográfiába pl. Antonio Bonfininek, Joannes Manardusnak, Joannes Henricus Bisterfeldnek azok a munkái, amelyek magyarországi tartózkodásuk alatt keletkeztek. Szabó Károlytól eltérően testületi szerző megjelölést alkalmaztak minden olyan esetben, amikor a mű valamely magyarországi világi vagy egyházi testület, intézmény működéséhez kapcsolódik (pl. országgyűlési iratok, egyházi szertartáskönyvek stb.). Szabó Károlyhoz képest ugyancsak többletet jelentenek azok a tételek, amelyeknek szerzője ugyan külföldi, de – terjedelemtől függetlenül – magyarországi szerzők által írt részek (versek, levelek, beszédek, leírások stb.) találhatóak bennük.

Az összeállítás pótlásként tartalmazza azokat a nyomatványokat, amelyek az *RMK III.*-ban nem szerepelnek. Kiegészítésként szerepelnek azok a leírások, amelyeket az *RMK III.*-ba csak szakirodalom alapján vettek fel, ma azonban – azóta előkerült példány alapján – már teljes leírás és lelőhely is közölhető róluk.

Javításként a hely és év nélkül, a téves hely- vagy évmegjelöléssel, a rosszul megállapított szerzővel leírt nyomtatványok helyesbített leírásai kerültek az összeállításba.

A besorolás rendje Szabó Károly módszerét követi: időrend, egy-egy éven belül a megjelenési hely ugyancsak Szabó által használt névformájának a betűrendje, azon belül szerzői betűrend. A tételszám aláhúzása jelzi, hogy a leírás eredeti példány vagy megfelelő másolat (xerox, mikrofilm) alapján készült. Nem kaptak viszont tételszámot azoknak a nyomtatványoknak a leírásai, amelyekből ma példányt nem ismerünk, csak az irodalom említi őket, vagy a korábban leírt példány elpusztult, kallódik.

Az *RMK III*-hoz képest a részletesebb, pontosabb feltárást, beazonosítást szolgálja, hogy a szerkesztők a lapszámok előtt a kollációt is közlik. A címleírást gyakran megjegyzés egészíti ki, amely kitér az *RMK III* leírásainak javítására, a címleírásban nem szereplő, de jelentős adatokra, a változatok különbségeinek az ismertetésére. Többletet jelent a tételleírások végén a szakirodalmi hivatkozás és a nyomtatványokat őrző könyvtárak felsorolása is. Ez utóbbi természetesen a széleskörű és módszeres adatgyűjtés hiányában korántsem teljes, de számuk így is imponáns: a feldolgozáshoz 208 folyóirat ill. kézikönyv adatait használták fel, és 407 könyvtár ill. gyűjtemény szerepel a lelőhelyjegyzékben.

A kiadvány végén külön függelékként szerepel az 1526 előtt működött budai könyvkiadók kiadványainak bibliográfiája. Ez a nyomtatványcsoport elvben sem az *RMNY*, sem az *RMK III* kategóriába nem tartozik (legfeljebb egy részük), a régi magyar könyvkultúra és művelődéstörténet szempontjából azonban mégis jelentős, és jó, hogy az eddig szétszórtan leírt műveket most így egybegyűjtve láthatjuk.

A legnagyobb dicsérettel kell szólnunk a külön kötetben megjelent névmutatóról, amely a személyneveket, a szerzőként szereplő testületeket és a névtelenül megjelent művek címeit tartalmazza. Hogy a bibliográfia használói könnyebben, gyorsabban tájékozódhassanak, a mutató nemcsak a *Pótlások* négy kötetére terjed

ki, hanem a Szabó – Hellebrant-féle eredeti két kötetre is. A személynevek esetében hozza a kiadványokban előforduló összes névváltozatot, de eltérő szedéssel különbözteti meg a ma elfogadott egységes névformát. Ugyancsak eltérő szedés különbözteti meg a magyarországi szerzőket a külföldi szerzőktől. A névváltozatról mindenütt pontos utalókat találunk.

Dörnyei Sándor és Szálka Irma rendkívül nagy szolgálatot tett azzal, hogy az egy évszázad alatt felgyűlt szerzteágazó adathalmazt a lehető legnagyobb precizitással rendszerezte, értékelte és a kutatók rendelkezésére bocsátotta. A szerzők hiába hangsúlyozzák a *Pótlások* ideiglenes jellegét, az 1388 lapot kitevő öt füzet máris nélkülözhetetlen kézikönyv nemcsak a régi könyves szakemberek, de az irodalomtörténészek, művelődéstörténészek számára is. Köszönjük munkálkodásukat.

VELENCZEI KATALIN

Voit Krisztina: A budapesti sajtó adatairól 1873–1950. Bp. 2000. Argumentum Kiadó, 783 l.

Az egykori „Kulturális emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” című akadémiai program célja olyan alap kutatások megindítása volt, amelyek a kutatás számára eddig feltáratlan források összegyűjtésével a magyar művelődéstörténet egy-egy korszakáról kívántak hiteles képet adni. E nagyszerű kutatási program keretében olyan munkálatok indultak meg, amelyek eredménye a most ismertetésre kerülő budapesti sajtó adatairól. A Budapest egyesítésétől, 1873-tól 1950-ig, a második világháború után újból induló lapok betiltásáig terjedően a fővárosi lapok legfontosabb adatait tartalmazó kiadvány hasznos segédlete lesz az adott korszakot kutató sajtó- és irodalomtörténészeinknek, de minden bizonnyal haszonnal fogják forgatni a társadalomtörténet más területén munkálkodó kutatók is.

A legújabb kori könyv- és nyomdászattörténet levéltári forrásait felhasználó kötet tartalmazza mindazokat a periodikumokat, amelyek

megjelenési engedélyezésért folyamodtak a megadott időkorben, a székesfővárosban. Nem kerültek be az adattárba azok az időszaki kiadványok, amelyek szerkesztősége a fővárosban működött, de a lapengedélyeztetése nem Budapesten történt. Továbbá, amelyek nem rendszeresen (legalább évente öt alkalommal) jelentek meg, ugyanis ezek az engedélyeztetési körből kimaradtak, így levéltári forrásuk sem maradhatott fenn. Sajtó- és irodalomtörténeti szempontból fontos többletet jelent, hogy a lapengedélyeztetés folyamatának feltárásával olyan lapalapítási szándékokra is fény derül, amelyek a későbbiekben a gyakorlatban nem valósultak meg. Az adattár által felhasznált források egyik része az üzleti élet törvényessége felett őrködő Cégbíróóság, másik része a hírlapok közreadását törvényekkel igazgató közigazgatási szervek tevékenysége kapcsán keletkeztek. Az 1873–1920-as évek között született iratanyag szinte teljesen megmaradt, míg a két világháború közötti évek hírlapjairól a levéltári dokumentumok nagyarányú pusztulása miatt ma már csak mutatókönyvi bejegyzések, vagy tanácsulési jegyzőkönyvek nyújtanak információt. A most feltárt források olyan új részleteket tárnak fel, amelyek a sajtótörténet előtt eddig rejtve maradtak. Éppen ezért a további kutatás érdekében az eredeti iratokba való betekintés megkönnyítésére az egyes tételek leírása végén megtalálhatóak a levéltári forrásdokumentumok eredeti jelzetei is. Az egyes periodikumok kötelező, előírt adatait, ezek változásait be kellett jelenteni. Az adattárban közölt hírlapok legfontosabb adatai: cím, alcím, a lap megjelenésének időhatárai (indulástól megszűnésig), a periodikum nyelve, jellege (politikai, szak, szépirodalmi stb.), periodicitása, tulajdonosa, kiadója, szerkesztői (főszerkesztő, felelős szerkesztő, lapvezér), a nyomda és annak pontos címe. Az egyes adatokban bekövetkezett változások pontos időpontja ugyancsak fontos része az adott hírlap leírásának.

A 19. század végi és a 20. század első felének nyomdászattörténeti kutatása szempontjából jelentős, hogy a budapesti sajtó adattár nem elégszik meg csak a lapokat megjelentető

nyomdák nevének közlésével, hanem megadja ezek címét is. Ez lehetővé teszi, hogy figyelemmel kísérhessük az egyes nyomtatóműhelyek sorsának alakulását évtizedeken át. Budapest világvárossá válásának időszakában vagyunk. Különösen érdekes nyomon követnünk azt a folyamatot, amikor a kis officinák fennmaradásukért küzdve a városközpontból egyre inkább kiszorulnak. Helyüket átveszik az új, korszerű nagyüzemi nyomdák, amelyek a politikai napilapok kiadásával jelentős anyagi haszonra tettek szert.

A budapesti sajtó adattár a Budapest Főváros Levéltárában található iratanyag mellett az Országos Széchényi Könyvtár hírlapkatalógusából is vett át adatokat. Ezek külön * alatt szerepelnek.

A közel hatezer periodikát leíró adattár használatát név, álnév és nyomdamutató segíti. Érdekes lett volna a nevek mellett a testületek nevét is kigyűjteni, növelve a kötet használhatóságát.

Az adattár gazdagsága ellenére van némi hiányérzetünk. Feltehetően a hiányos levéltári források okán, de hiányoznak a magyar művelődéstörténet szempontjából jelentős időszaki kiadványok, mint például a *Magyar Könyvszemle*, vagy a *Történelmi Tár*, *Történelmi Szemle*.

Sajnálatos, hogy a munkatársak a hosszú és aprólékos munkával kigyűjtött adatokat a megfelelő sajtóbibliográfiák tételeivel nem vetették egybe. Például a *Nagyvilág* című irodalmi, művészeti és tudományos hetilap leírása pontosabb lehetett volna, ha a már feldolgozott sajtóbibliográfiák adatait figyelembe veszik. (DEZSÉNYI Béla–FALVY Zoltán–FEJÉR Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája 1945–1954*. Bp. 1956. 91.) Ennek alapján ismert, hogy a *Nagyvilág* 1945. dec. és 1948. márc. 15. között havonta kétszer jelent meg. Kiadója a Magyar–Francia Társaság, felelős szerkesztője Gereblyés László volt, és a Bp. VI. ker. Eötvös u. 12. működő Függetlenség nyomda jelentette meg.

A magyar sajtótörténettel foglalkozó kutatóknak nagy szükségük lenne a teljes magyar sajtóbibliográfiára. Ennek megszületéséig a kutatók haszonnal forgathatják Voit Krisztina budapesti sajtó adattárát.

Monostori László: Szeged könyvkereskedése és könyvterjesztése, 1835–1998. Szeged, 1999. Bába és Társai Kft., 418 l.

Pár éve gyakran megfordultam Szegeden, egy könyvtárszakos ismerősömnél. A legfontosabb – kihagyhatatlan – program természetesen az volt, hogy végigjártuk az ottani antikváriumokat. Ezek után nem csoda, hogy a szakdolgozataként is az egyik könyves cég, a Szukitsok történetét választotta az illető. Mesélte, hogy találkozott valakivel, aki már évek óta adatokat gyűjt a készülő könyvéhez, amelyben a szegedi könyvkereskedések történetét dolgozná fel. Magától értetődően mindkettőjük szívesen fogadta a másik fél addigi kutatási eredményeit.

1999-ben elkészült a szakdolgozat, és megjelent a könyv is, természetesen egy szegedi kiadónál. Monostori László, a kötet szerzője majd' 40 évig dolgozott könyvesboltban – s amikor 1996-ban munkanélküli lett (ez is egy adalék a könyvesszakma jelenéhez), akkor kezdett hozzá a levéltári kutatásokhoz.

A kötet az 1835-ös évvel kezdődik: ekkor kapott – szinte egyidőben – két vállalkozó is engedélyt könyvesbolt nyitására a városban. És a befejezés, a „ma”: 1998-ban már 60 helyen vásárolhattak könyvet a szegediek. A mű belső felosztása szinte magától adódik: egyrészt a magánkönyvkereskedőkről olvashatunk, amelyeket az indulásuk időrendjében tárgyalja a szerző, a másik nagy fejezetben pedig az állami könyvesboltokról – itt sajnos nem sikerült felfedezni a sorba rendezés elvét... Külön fejezet szól a könyvnapokról – elsősorban újságcikkek alapján. (Egy személyes megjegyzés: legutóbb a budapesti Mentor könyvesboltról írt könyvecskéről jelent meg recenzión itt. Monostori művéből most kiderült, hogy a Mentornak Szegeden is volt egy fiókrészlege 1928-tól 1939-ig.)

A könyv elsősorban forrásgyűjtemény: a szerző szövegét többszörösen felülmúló mennyiségben láthatunk itt családfákat, működési engedélyeket, kérelmeket, prospektusokat meghívókat és egyéb iratokat – és természetesen

rengeteg fotót a boltokról, a tulajdonosokról stb. Külön életrajzi fejezet tárgyalja a főszövegben csak megemlített boltvezetők, helyetteseik, hálózati ellenőrök (!) és a szakmával kapcsolatba került egyéb személyek adatait. A kötetet egy névjegyzék zárja – viszont nincs cégmunkatató, pedig nagyon kellene, mert nemcsak, hogy több helyen is előfordulhat egy név, de a főrészben sem abc-rendben következnek a cégek, mint említettem... Esetleg elkeltnél volna egy-két térkép-vázlat is, amelyen bejelölve láthatnánk a boltok elhelyezkedését a városban. A névjegyzékben mellesleg elég sok a hiba – legalábbis a Szukits-család neveinél: hiányoznak említések, illetve olyan lapra is utalnak, ahol szó sincs a család egyik képviselőjéről sem.

Egyébként a kötet kiállítása, a tipográfia nem valami tetszetős. Nem használják a szokásos jegyzetelési módokat, ami nem is lenne nagy baj, de azért jónéhány szövegrészt lehetett volna kisebb betűtípussal szedni, kiemelni stb. Úgy tűnik mintha egy egyszerű szövegszerkesztővel készítették volna – talán ez a magyarázat a névjegyzék hibáira?

A hibák ellenére ez a könyv mindenképpen fontos és hézagpótló mű: biztosak lehetünk benne, hogy sokat és haszonnal fogják majd forgatni a téma iránt érdeklődők.

BÁLINT GÁBOR

Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján II. Szerkesztette és az előszót írta: BAJNOK Lászlóné. Kiadja a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár. Nyíregyháza, 2001. 117 l.

A hazai ruthenisztika egyik központja a nyíregyházi főiskolán 1993-ban létrehozott Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, amelynek vezetője Udvari István. 1974 és 1995 közötti munkásságának bibliográfiai áttekintése volt e kiadvány első kötete, ezáltal Udvari professzor 1995–2000 közötti publikációinak, és azok ismertetéseinek bibliográfiai gyűjteménye jelent meg.

A hazai ruthenisztika most építi ki szervezeti kereteit. Most alakítja ki módszereit, most fogalmazódnak meg e szlavisztikai diszciplína prioritásai, feladatai; pl. általános és szakbibliográfiák, szótárak készítése, kiadása; a magyarországi ruthenisztika történetének megírása; kéziratos és nyomtatott nyelvemlékek feltárása, elemzése; ukrainisztikai és ruszinisztikai tankönyvek készítése, szerkesztése és kiadása; magyar–ukrán, magyar–ruszin nyelvi és művelődési kapcsolatok kutatása; a magyar kultúra értékeinek megismertetése ukránul és ruszinul; az ukrán és ruszin kultúra eredményeinek megismertetése magyar nyelven; műfordítók és műfordítások számontartása, ill. elemzése; az ukrán és ruszin irodalom magyarságképének vizsgálata.

Mindegyik környező országban élnek ruszinok, így Ukrajnában is, akiknek történelme a magyarokéval azonos keretekben zajlott, s akiknek irodalmi és népnyelvük, kiadványaik hungarisztikai vonatkozásokat is tükröz. Ukrajnában, a közvetlen szomszédságunkban Kárpátalján számottevő magyar él. A kapcsolatok ápolásához többek között jó szótárak, nyelvkönyvek szükségesek. Ugyanakkor a hazai szlavisztika egyik feladata, hogy legközelebbi keleti szláv népszemélyeink és egyik hazai nemzetiségünk – a ruszinok történelméről, nyelvéről, demográfijáról pontos és megbízható képet nyújtsunk. Kárpátalja mintegy ezer esztendeig a magyar állam része volt. Területén olyan interetnikus, interlingvális folyamatok zajlottak le, amelyek kutatása a magyar tudomány illetékességi körébe is tartozik. A kárpátaljai magyarok és a ruszinok valamint ukránok politikai, tudományos és művelődési kapcsolatai is egy sor kutatnivaló témát kínálnak.

A bibliográfia első kötetének megjelenése óta Udvari István sokat tett azért, hogy a tudományos közvéleményünk adekvát képet nyerjen a Kárpát-medencei ruszin értelmiség által napjainkban kiadott, hungarikumokat is tartalmazó könyvekről, hogy az ukrainisztikát tanulmányozó hallgatók használható ukrainisztikai jegyzeteket, tankönyveket vehessenek kezükbe. Külön ki kell emelni a magyar irodalom, Magyaror-

szág története, valamint a magyar költészeti antológia ukrán nyelvű kiadásainak megszervezését. Az újabb témák körébe tartozik a ruszin nyomtatott nyelvemlékek elemzése és fakszimilében történő megjelentetése, ill. az ukrán–magyar és magyar–ukrán szótári munkálatok.

A bibliográfia elsődleges rendezőelve az időrend. A kötet szerkesztője évenként, külön-külön jelölve vette számba az önállóan megjelent köteteket (A), a különböző időszaki kiadványokban megjelent tanulmányokat (B), a lexikoncikkeket (C), a konferenciákon elhangzott előadásokat vagy azok rövidített változatait (D), a bibliográfiákat (E), a megjelent recenziókat (F) és új elemként a perszonáliákat (G), hiszen az előző kötet ezeket nem vette fel. A (G) csoportba tartozó írások Udvari István életről, munkásságáról megjelenő cikkeket, tanulmányokat, köszöntőket, a vele készült interjúkat tartalmazzák. A csoportokon belül a tételek betűrendben követik egymást. A szerzővel jegyzett tételek is betűrendbe vannak rendezve, egy mezőn belül a címek betűrendje dominál.

A kiadványt részletes előszó vezeti be; megtalálható benne a földolgozott periodikumok jegyzéke, valamint mindkét kötet névmutatója. A lelkiismeretesen összeállított és ízlésesen megformált könyvecske, alcíméhez híven jó hozzájárulás egy jövőbeli ruthenisztikai (ukrainisztikai és ruszinisztikai) bibliográfiához.

ABONYI ANDREA

Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. I–IV. Stuttgart, 1987–1995. Anton Hiersemann.

A könyvekkel kapcsolatos ismereteket összefoglaló szaklexikonok közül nemzetközi viszonylatban is messze kimagasló jelentőségű a német Hiersemann cégnek immár közel két évtized során folyamatosan megjelenő *Lexikon des gesamten Buchwesens* elnevezésű vállalkozása. A joggal nagyszabásúnak mondható mű megjelentetésének megkezdéséről e folyó-

irat hasábjain már olvasható volt erről híradás: *Magyar Könyvszemle* 1987. 155–156. A rendkívül igényesen előkészített és azóta is szívós munkával, füzetek formájában, folyamatosan megjelenő szaklexikonnak 1995-ben immár a negyedik kötete záródott a „Lyser” címszóval. Ezért másfél évtized után érdemesnek, sőt szükségesnek tűnik a munkálatok előrehaladottával arról az érdeklődő szakemberek számára beszámolni.

Az egykor Lipszéban és most immár több mint félszázada Stuttgartban működő cég mindig is elkötelezettje volt a könyvekkel, és azon belül is különösen a régi nyomtatványokkal foglalkozó művek közreadásának. Kitűnő példája ennek a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Az ősnymtatványoknak ezt a lehető legigényesebb bibliográfiáját, amely a példányokat az egész világra kiterjedően közli, az első kötettől kezdve, vagyis már 1925-től a mai napig a Hiersemann cég jelenteti meg (vö. pl. *Magyar Könyvszemle* 1979. 313–315). De ugyanez a helyzet az összefüggő német nyelvterületen a 16. században készült nyomtatványok bibliográfiájának, az ún. VD 16-nek 1983–2000 között napvilágot látott kiadása esetében is (vö. *Magyar Könyvszemle* 1984. 261–264), amely összesen 25, nagyméretű kötetben mintegy 80 000 munka leírását tartalmazza a megfelelő mutatókkal.

Ilyen és ehhez hasonló kiadványsorozatokat és értékes monográfiákat megjelentető kiadó ezt a könyvekkel foglalkozó szaklexikonját első ízben már a két világháború között megjelentette. Most jelentősen bővítve és minden cikket teljesen új szöveggel adja közre. (Bővebben erről – részletes adatokkal alátámasztva – az említett, korábbi ismertetésben olvasható: *Magyar Könyvszemle* 1987. 155–156.) Az eredetileg öt kötetre tervezett kiadvány szövege azonban a munkálatok során jelentősen bővült, így alighanem hét kötetre lesz majd szükség ennek teljes kiadásához.

A címszavak száma csak öt számjeggyel fejezhető ki, míg a nemzetközi szerzői gárda tagjainak száma százakra rúg. Óriási szervezői feladatot jelent tehát a szövegek egyeztetése és

összehangolása, továbbá a viszonylag helyes arányok folyamatos megállapítása. Így nem csodálható, csak sajnálható, hogy e munkálatok során abba néha hiba is becsúszik. Az egyik ilyen esetnek éppen a jelen sorok írója a szenvedő érintettje. A Hess-féle „*Chronica Hungarorum* (Buda 1473)” címszó alatt szerzői névvel ellátott szövegbe ugyanis olyan mondat került, amelyet nem a lexikonban megjelölt személy írt, hanem az a szerkesztési munka során sodródott abba. Eszerint „Az ajánlás szövege aranyfestéssel nyomtatva, ez ennek első alkalmazása a nyomdászatban.” Ez a betoldás nemzetközi mércével mérve amúgy is rendkívül korai magyarországi nyomdászat technikai fejlettségének jelentős felértékeléséhez vezetett, amely azonban sajnos nem a tényeken, hanem félreértésen alapul. A fenti mondat ugyan valóban a magyarok törtélművének egyik kiadására vonatkozik, de azt nem Hess Budán 1473-ban, hanem Ratdolt Augsburgban 1488-ban állította elő.

Ez a botlás azonban csupán önkényesen kiragadott eset, és semmiféleképpen sem jellemző a lexikon egészére. Annak alapvető értéke éppen a könyvvel kapcsolatos ismeretanyagunk rendkívül széleskörű ismertetése a legfontosabb szakirodalom közlésével megbízható adathűséggel. Érvényes ez a megállapítás a jelesebb nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők csoportjától kezdve az immár több mint félezer éves tipográfia (és az azzal szorosan összefüggő papírgyártás és könyvkötészet) fontosabb műszaki részleteinek ismertetésén át a jelentősebb könyvtárakig. De nem maradtak ki ebből a lexikonból a kéziratosság korának a fentiekkel párhuzamos, rögzítést igénylő adatai sem. Ezen felül a kötetek használói áttekintést kapnak a kiemelésre kíváncsi városok, területek, továbbá a világ szinte minden országának a könyvek előállításával (kiadás, nyomdászat), terjesztésével (kereskedelem) és használatával (könyvtárügy) kapcsolatos jelentősebb adatairól.

Magyarország is megfelelő módon kapott helyet a lexikonon belül ebben a földrajzi szempontból csoportosított áttekintésben is Buda-

pesttől Esztergomon át Kassáig. De a könyvvel kapcsolatban álló hazai személyek is szép számban szerepelnek abban, ráadásul neves szakemberek tollából: így pl. Korvin Mátyás (Csapodi Csabától, a kérdéskör első számú szakértőjétől), Eszterházy Miklós (Otto Mazaltól, az osztrák nemzeti könyvtár kéziratárának vezetőjétől), vagy Kner Imre és Izidor (Haiman Györgytől, a modern hazai könyvnyomtatás kiváló alakjától és annak nagy ismerőjétől). De nem maradt figyelmen kívül a könyvkötészet sem. Legyen itt elegendő megemlíteni a korvínák kötésekről Koroknay Éva által írt cikket.

De kitekintést nyújtanak a lexikon kötetei a könyvekkel határos területekre is: így pl. a levéltár- és a múzeumügyre is. De nem kizárólag az elmúlt századokra vonatkozó címszavak találhatóak a lexikonban, hanem a modern idők számítástechnikájának a könyvekkel kapcsolatos felhasználása sem maradt figyelmen kívül. Persze ilyen cikkek megírása meglehetősen hálátlan feladat, hiszen a rendkívül gyors fejlődés miatt a kézirat elkészültétől már annak megjelenésig a szövegnek egy része szükségszerűen meghaladottá válik. Mégis fontos, hogy adott időben az ilyen témakörök is rögzítésre kerüljenek.

A fentiekből is egyértelműen kiviláglik, hogy ennek a hatalmas és alapvető szaklexikonnak jelenléte minden jelentősebb helyen, ahol a könyvvel általában és annak történetével különösen behatóan foglalkoznak, nélkülözhetetlen: legyen az igényesebb közkönyvtár vagy magángyűjtő, könyvkereskedő vagy technikatörténész. Szerencsére, ha a tervezettnél valamivel lassabban is, de a nagy vállalkozás közreadása – igen magas színvonalon – továbbra is folytatódik.

BORSA GEDEON

Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens.
Herausgegeben von Kaspar ELM in Verbindung mit Dieter R. BAUER, Elmar L. KUHN, Gábor SARBÁK und Lorenz WEINRICH. Berlin, 2000. Duncker und Humboldt, 333 l. /Berliner Historische Studien, Bd. 32., Ordensstudien 14./

A pálos rend történetének egyik jellegzetes sajátossága a megújulási képesség. Kolostorai a rend múltjának válságos szakaszai után jelenleg több kontinensen működnek, s Európa több országán (Lengyelország, Magyarország, Horvátország, Szlovákia, Litvánia, Ukrajna, Németország, Svájc) kívül Ausztráliában, Dél-Afrikában és az USA-ban is élnek pálosok. A rend több évszázados története iránti tudományos érdeklődést ugyancsak jellemzi a periodicitás. Kisbán Emil két kötetes munkáját követően (*A magyar pálosrend története. I–II.* Bp. 1938–1940.) ugyan nem készült új, forráskutatáson alapuló összefoglalás, a rend történetének kutatottsága azonban az 1980-as évek óta erőteljesen felívelt. Tekintélyes számú szak tanulmány, tanulmánykötet és forráskiadás jelzi, hogy napjainkban jól elkülöníthető egy lengyel és egy magyar rendtörténetírói munkaközösség, amelyek életképességét egy-egy könyvsorozat bizonyítja („Studia Claromontana”, „Varia Paulina”).

A pálosok története iránt a német nyelvterületen is fokozódó érdeklődést tükrözi, hogy 1996. májusában a Bodensee-Festival keretében „Ein Eremitenorden aus Ungarn: die Pauliner. Geschichte – Struktur – Verbreitung” címmel tudományos konferenciát szerveztek Weingartenben. A három napos ülészakra az előzetes program szerint húsz lengyel, magyar és német kutató jelentkezett előadással. A most bemutatandó tanulmánykötet bő válogatást közöl a nagyobbbrészt egyháztörténeti, hagiográfiai, könyv- és könyvtártörténeti, régészeti és művé-

szettörténeti tematikájú előadásokból. A kötet szerkesztő Kaspar Elm és négy munkatársa a tanácskozást követően 1998 tavaszán rendezték sajtó alá a tanulmányokat. A weingarteni konferencián elhangzott tizenhat előadásból végül kilenc került be a kötetbe, amelyeket további tanulmányokkal és válogatott bibliográfiával egészítettek ki. Ez az eljárás közel áll a korábbi pálos konferenciák (Stadtschlaining, 1984; Zágráb, 1989; Budapest, 1991) anyaga köteté szerkesztésének módszeréhez. Ha a konferencián elhangzott előadások címjegyzékét (amelyekről az olvasót egy „Verzeichnis” tájékoztatja – 10. p.) összevetjük a kötet tartalmával, szembetűnik, hogy a rend történetének több, nemzetközileg ismert, szövegkiadásai és tudományos teljesítményük alapján elismert kutatója (pl. Hervay Ferenc, Janusz Zbudniewek, Stanislas Swidzinski) lépett vissza előadása megjelentetésétől. Előadásait csak részben pótolják a kötetben a konferencián el nem hangzott dolgozatok (Dirk Kottke, Fülöpp-Romhányi Beatrix, Adriányi Gábor). A szerkesztők igyekeztek a konferenciaprogram sorrendjében közölni a tanulmányokat. (Ettől egyedül Bak János záró előadása esetében tértek el.) Az elő nem adott munkákat pedig beillesztették az elhangzottak közé. Mindez azt eredményezte, hogy a kötet – a tanulmánykötetek általánosan elfogadott szerkezetétől eltérően – nem tükröz sem tematikus, sem időbeli rendet.

A szép kiállítású, igényes külsejű kötetben tizenkét szerző rövidebb-hosszabb tanulmánya látott napvilágot. A dolgozatok különféle tudományágak – így elsősorban az egyháztörténet, az archeológia, valamint a könyv- és könyvtártörténet – felől, időbeli korlátozás nélkül közelítik meg a pálos rend történetét. Kaspar Elm bevezetője a XIII. századi remeték életmódja és a remeterendek körén belül új, az eddigieknél tágabb kontextusban helyezi el és összegzi a rend történetének kezdeteit. Bak János összegző előadása – amely itt önálló tanulmányként kapott helyet – azt a magyarországi politika- és társadalomtörténeti háttérrel vázolja, amely elvezetett a rend kialakulásához. Az esettanulmányok lényegében a két

megközelítési lehetőségén belül, az egyház- és a társadalomtörténet keretében mozognak. A dolgozatok egy része utal a szerzők egy-egy szűkebb téma iránti tartós érdeklődésére (pl. Török József, Bencze Zoltán).

A terjedelem jelentős részét kitöltő könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok (Sarbak Gábor, Magda Fischer) a rend könyvkultúrájának több évszázadát ölelik fel. Annak ellenére, hogy – mint Sarbak Gábor dolgozata elején megjegyzi – a mai Magyarország területén nincs olyan pálos kolostor, amelynek középkori könyvtárát teljesen rekonstruálni lehetne, a szerző kísérletet tesz a pálosok középkori könyv- és könyvtárkultúrájának a bemutatására. A mostoha forrásadottságok miatt megpróbál a művekben elrejtett utalásokból következtetni. Ez a módszertanilag is jelentős, példaértékű, filológiai megközelítésű tanulmány a rendi élet ünnep- és hétköznapijain használatos könyvek és könyvtípusok számbavétele mellett összegyűjti és bemutatja a pálos írásbeliség forrásadatait.

Magda Fischer a délnyugat-németországi pálos kolostorok XVII–XVIII. századi könyvtárait, könyvállományait tárja fel. A német könyvtártörténet e teljesen kutatatlan területének viszonylag kedvező forrásadottsága és a felosztott kolostori könyvtárak sorsának nyomon követhetősége jó lehetőséget kínált az elemző és összegző bemutatásra. A könyvtárakról szóló rendi szabályozás áttekintését követően a szerző Langnau pálos kolostorának könyvállományát elemzi – elsősorban az 1786-os felosztási katalógus segítségével. A XVII–XVIII. századi könyvbeszerzések után megismerkedhetünk az állomány időbeli és tematikus rétegeivel, a könyvhasználat módzataival és a könyvtár abolíciót követő sorsával.

Mint említettem, a tanulmánykötetet rendtörténeti bibliográfia egészíti ki Sarbak Gábor válogatásában (281–326.). Ez jóval bővebb és pontosabb a korábbi hasonló összeállításoknál (Szabó László és Árva Vince, 1984; Árva Vince, 1994), útmutató azonban nem készült hozzá. Mivel a bibliográfiák minden további kutatás kiindulópontjai, s itt a válogatás elvi

szempontjai nem egyértelműek, néhány észrevétellel szeretném segíteni a bibliográfia kiegészítését. A nyomtatott forrásokat, a forráskiadványokat és a szakirodalmi feldolgozásokat egységesen kezelő betűrendes jegyzék használhatóságát jelentősen megkönnyítené a felsorolt egységek szétválasztása. A kezdő kutatóknak és a rend történetében nem járatos érdeklődőknek a bibliográfia egészét át kell olvasniuk és értékelniük ahhoz, hogy el tudják különíteni az őket érdeklő forrásokat és a szakirodalmat.

A könyvészeti válogatásból jelentős számban hiányoznak az irodalomtörténeti vonatkozású régebbi szakmunkák. Példaként először az Ányos Pálról szóló szakirodalomra hívom fel a figyelmet: míg hiába keressük Császár Elemér klasszikus Ányos-monográfiáját (*Ányos Pál, 1736–1784*. Bp. 1912.), egy friss konferenciakötetben megjelent kisebb közlemény (TUNGLI Gyula: *Ányos Pál emlékek nyomában*. = *Varia Paulina* (1.) 1994. 40–45.) bekerült a válogatásba. Ugyanígy nem szerepel a pálos iskoladramákat első ízben bemutató, Bayer Józseftől 1897-ben megjelent *Pálos iskoladramák a XVIII. századból* című munka, viszont a „Régi magyar drámai emlékek” XVIII. századi sorozatának 3. köteteként megjelent *Pálos iskoladramák* című forráskiadvány megtalálható. A nyomtatott források felvételét érintő kérdésekre Máriavölgy példáján utalok. Míg Ferdinand Ignaz Grieskircher 1661-ben megjelent mirákulumos könyve bekerült a jegyzékbe, Anselmus Klämpfl, Kummer László, Nunkovich József, Orosz Ferenc és a bencés Koptik Odo (*Thalleidos Liber*. Sopron, 1744. J. Ph. Rennauer) részben hasonló műfajú munkái, a rájuk vonatkozó irodalommal együtt (pl. Szörényi László Koptik művéről készült tanulmánya) hiányoznak. Szembetűnő, hogy Orosz Ferencről, aki a rend vezetősége által megbízott pálos „historicus” volt, mindössze egy munkát találunk.

Következetlennek tűnik a közlési rend egy szerző munkáin belül. Guzsik Tamás 1981-ben megjelent dolgozatát például egy 1994-es, majd egy 1984-es impresszumú közlés követi (294–295.). Megjegyzendő az is, hogy a ko-

rábbi konferenciakötetek anyagát – egyetlen tétel kivételével (SZABÓ, László–ÁRVA, Vince: *Quellenwerke* c. összeállítás a városszalónaki kötetből) – teljes egészében megtaláljuk. A hiányzó bibliográfiai tételeket számba véve feltűnő, hogy néhány nem kifejezetten pálos rendtörténeti vonatkozású kötet is helyet kapott. Augustus Florianus Balogh alapvető mariológiai könyvében (*Beatissima Virgo ... Agriae*, 1872.) például a tizenöt fejezet egyike sem foglalkozik külön a pálos renddel.

A kötetet a Lorenz Weinrichtől összeállított hely- és névmutató teszi teljesebbé (327–333.). Az alapvetően rendtörténeti szempontokat érvényesítő, tematikus mutatókban a viszonylag áttekinthető szerkezet ellenére sem egyszerű eligazodni, egyértelműen csak a rend történetét legalább közepes szinten ismerőket segítik. Az alábbi példák jelzik, hogy pusztán a mutatókra támaszkodva nem kapunk megbízható tájékoztatást. A „Personennamen” részben például az „Ordensgemeinschaften” címszó alatt nem személyek nevei találhatóak. A személynevek közlése helyenként problematikus: a „Paulinermönche” és a „Paulinerprioren” címszó alatt a betűrend kétszer újraindul, s a tematikus bontás különböző címszavainál ugyanazon személy neve néha eltérő formákban található meg. Így például a „Paulinermönche” alá a „Fuhrmann, Mathias” alak, a „Paulinergeneralprioren”-hez pedig a „Mathias Fuhrman” került. A középkori és az újkori névhasználat következetlen érvényesítése miatt a „Paulinergeneralprioren” részben „Johannes”-nél találjuk meg Krisztolovecz-et, „Paul”-nál Esterházy Pált. Másutt viszont hiányzik a keresztnév feloldása (Paulinermönche: „Kollenicz, A[ndreas]”).

A szokatlan rendszerezési elvet követő mutatók helyett talán érdemes lett volna hasznosítani a hasonlóan rendtörténeti tanulmányokat közlő, Marijan Zadnikar által szerkesztett *Die Kartäuser. Der Orden der schweigenden Mönche* (Köln, 1983.) című kötet kettős mutatórendszerét. Itt a szokásos személynévmutató mellett egy speciális rendi helynévmutatót (*Register der Kartäuser*) dolgoztak ki, s ezzel elkerülték egy-egy személy nevének ismétlődését.

Összegezve: a kötet alapvető segédlet és fontos ösztönzés a további vizsgálatokhoz, s jól tükrözi a pálos kutatások jelenlegi irányát, színvonalát és nehézségeit. Mint minden korábbi rendtörténeti tanulmánykötet, ez is felhívja a figyelmet egy jelentős mennyiségű új forrást feltáró rendi „nagymonográfia” elkészítésének időszerűségére.

KNAPP ÉVA

Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum. Kiad. és ford. Vincent MÚCSKA. Bratislava, 2000. Rak, 159 l.

Annak ellenére, hogy a szlovákiai kutatók Anonymus művének felfedezése óta figyelemmel kísérik az Anonymus-kérdés alakulását, a mű történetiségének a megítélését, első teljes, jegyzetelt, kétnyelvű, azaz latin-szlovák kiadása 2000-ben jelent meg. Rögtön hozzá kell tenni, hogy különösen igényes kiadásban, sárgás, merített papíron, a kötet borítóját belülről pedig stílusosan Hell Miksa híres 1772. évi Magyarország-térképe díszíti.

P. Mester vagy miként többen óvatosabban nevezik Anonymus, azaz a Névtelen „Magyarok tetteinek” felfedezése óta a magyar történeti tudat, a magyar önazonosság keresés egyik legfontosabb dokumentuma. S rögtön tegyük hozzá kezdettől fogva a románé, napjainkban egyre inkább a szlováké (vö. R. MARSINA „A nyitrai hercegség...”, és A. RUTKAY „Nyitra és Zoborhegy” c. tanulmányaival, in *Európa közepe 1000 körül*. Bp. 2000. 361 és 394), sőt újabban a bolgárok is egyre nagyobb hitelt adnak Névtelenünk szavainak (vö. DIMITROV, Hriszto: *Bolgár–magyar kapcsolatok a középkorban* (bolgáru), Szófia, Prof. Marin Drinov Akad. Kiad., 1998, magyar rezümével: „A magyar Anonymus nagyvonalakban objektívan tárja fel a 9. sz. vége, 10. sz. elején a ...Kárpát-medencére jellemző etnopolitikai helyzetet”). A betelepült németeké is az lett volna, ha notáriusunk valamiért nem felejtette el volna megemlíteni őket.

Beevezető tanulmányában Múcska jól tájékozottan és objektívan tekinti át az Anonymus-kutatás évszázadait. Jó érzékkel tudomásul veszi és elfogadja, hogy a hazai akadémikus középkorkutatásban meglepő nézetazonosság uralkodik azt illetően, hogy a kézirat néhaiként emlegetett Béla királya az Árpád-kori magyar történelem egyik legnagyobb királyával, III. Bélával azonosítható. Az eltérő datálást képviselők között is csak kb. tíz évnyi (1200–1210) a különbség, aszerint, hogy a mű befejezését Imre, vagy II. András korába helyezik (Györffy Gy. – Kristó Gy.). A magyar kutatással szemben, illetve annál nagyobb mértékben számol valós 9–10. századi történeti hagyományok továbbélésével, érthető módon különösen a mű szlovákiai fejezeteiben. A datálást illetően annál is figyelemre méltóbb tájékozottsága, mert egy legutóbbi romániai Anonymus-monográfia szerzője, különösképpen meggyőző érvelés nélkül tesz meg II. Béla jegyzőjének (A. MADGEARU: *Romanii in opera notarului anonim*. Cluj-Napoca, 2001. Fundatia Culturala Romana, angol rezümével).

A fordító a latin szöveg közreadásában nem törekedett egy új kritikai kiadás megjelentetésére, de észrevehetően roppant alaposan járt el a legutóbbi latin-német kiadás szövegének a követésében (*Die Gesta Ungarorum des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*. Hg. v. Gabriel SILAGI, Mitarbeit v. L. VESZPRÉMY. Sigmaringen, 1991). Így például jelen kiadás a „P dictus” változatot követi, a latin/német kiadás „Praedictus”-ával szemben. Sajnálatos ugyanakkor, hogy figyelmét elkerülte Szlovák Kornél recenziója (*Művészettörténeti Értesítő* (42.) 1993. 65–68.), illetve azt hasznosított magyar fordításaink jegyzetei, amelyek utalnak két igen valószínű szövegemendálási lehetőségre (pl. 56. fejezet „pro eorum pace et precio” esetében).

Az igazi nehézségek mindig a szöveg fordításával kapcsolatban jelentkeznek, különösen a latin illetve magyar helynevek és személynévek megfelelő alakjának a kiválasztásakor. Véleményünk szerint sikerült egy elfogadható közeputat találnia a mai szlovák, a szlovák hang-

zású magyar illetve az eredeti írásmódjukban hagyott magyar alakok között. Teljesen érthető, hogy figyelmen kívül hagyta a hazai történeti tudat jól-rosszul kodifikált, általában rosszul rögzült névalakjait, pl. Ménmarót, Zalán, Géza stb. Fordításunkban magunk is utaltunk a nyelvészek által javasolt, rekonstruált magyar kiejtésre.

Általánosabb problémára utal, hogy a bevezető tanulmányban és az irodalomjegyzékben egyaránt nem látszik ismerni a legújabb esztendők hazai szakirodalmi termését. Elég ha arra utalunk, hogy egyszer sem utal Benkő Loránd nevére és megszámlálhatatlan Anonymus-cikkére, de saját korábbi fordításainkat az ott közölt lábjegyzetekkel is haszonnal forgathatta volna. Ez esetben a Senones nála is nyilván Mont Cenis lett volna, vagy megtudhattuk volna véleményét saját „sapiens” – ‘ügyes, rátermett’ magyartitási javaslatunkat illetően (ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*. Bp. 1999. 54.) stb. Hasonlóképpen nem látszik ismerni Thoroczky Gábor historiográfiai cikkeit sem. E mögött sajnós annak a hatását kell látnunk, hogy a magyar történeti bibliográfia nem jelenik meg, s egyelőre interneten sem hozzáférhető, s gyakorlatilag a legfrissebb adatokhoz az OSzK Nemzeti Bibliográfia cikkek-CD Rom-járól lehet hozzájutni.

A Névtelen helynévhasználata világosan megmutatja, hogy milyen hazai és külföldi területeken járt személyesen, illetve melyeket ismert csak hírből, esetleg csak oklevelekben említett megnevezésekből. Sajnos, a szlovákiai fejezetek (34–35–36–37) alapján igen valószínű, hogy e vidéket kevésbé ismerte. Bizonyosan járt erre, de Nyitrán túl nem jutott. Ez világosan kitűnik abból, hogy a Vág menti erősségek sorrendjét egy helyen felcseréli, illetve a más területen sokkoló aprólékosággal említett patak, domb és gázlónevek itt teljességgel hiányoznak, Zobor hegye, Nyitra- és Tormos patak kivételével. Ennek ellenére meg kell állapítani, hogy az országai törzsterületén túlról az északi vidékeknek szentelt csak egyedül figyelmet a szerző, a történeti Erdélyből, Dalmácia-Horvátországból egy helynevet sem említ, Szlavóniából nyolcat, de Dunántúli nagyvárosok közül is egyedül Veszprémet említ meg.

Ez magyarázza, hogy pontos útvonal híján a magyar szakirodalomban a mai szlovákiai helynevek némelyikének azonosítása bizonytalan. Ugyanakkor a Névtelen szavahihetőségéhez nem fér kétség. Az általa említett helynevek mindegyike létezett, miként ez bebizonyosodott a korábban fantasztikusnak tartott Kleopátra városa, azaz Neopatras, a Senonok hegyei, azaz Mont Cenis-hágó esetében. Nyilván Borona, Sárvár, Borsséd-Zolyóm lokalizálásához is finomíthatók az azonosítás módszerei. Borsséd-Zolyóm esetében bizonyosnak tűnik, hogy a már Szabó Károly, majd újabban Benkő Loránd által is felfedezett Borzova patak egyértelműen Pusty Hrad-ra utal. Sárvár esetében meggondolandó, hogy mit írunk: Szárvárt, mint pl. Fejérvapatak gondolta, utalva Halics szláv etimológiájával, vagy esetleg Sasvárt (Sastin), Nyitra és Pozsony határán. Hasonlóképpen meggondolandó, hogy Borona esetében miként érvelünk. Szerintünk Szabó Károly nem alaptalanul gondolt egy „Barana-Varana” változat lehetőségére, ami így határozottan a Vág melletti Varínra, magyar Óvárra utalna (vö. *Korai magyar történeti lexikon*, 517–518.). Bana azonosításában Györfly Arkbánya (mai Banka) javaslatát követtük, de utaltunk Vígvár (Vesélé) lehetőségére is. Legutóbb Ruttkay (*i. h.*) Ducové-ra gondolt Bana kapcsán. Múcska talán túlságosan is könnyen túltette magát (135.) az azonosítási problémákon. Pedig a névtelen szerző személy- helyszín- és cselekményigazolási törekvése logikusan és következetesen érvényesül a Geszta egészében, s éppen ennek felfejtése kínálja a Geszta utóbbi évekbeli kutatásának egyik leggyümölcsözőbb területét. Az utóbb említett helynevek nehézségei éppen abból fakadnak, hogy nem tudjuk történelmi személyhez kapcsolni azokat.

Az 1200 körüli terminológia fordításának problémái: dönteni kell, hogy az 1200 körüli valóságnak megfelelően fordítjuk-e a terminusokat, vagy pedig a 890-es éveknek megfelelően. Nyilvánvalóan, anakronisztikus városokról (civitas), címerekről (signum), lovagi torna (turnamentum), számszerj (balista) stb. beszélni. Múcska ebben köztes álláspontot képvisel,

a „civitas”-t minden további nélkül városnak fordítja, amivel még a *Slovenská archivistika* 28,1993 első számában a Silagi-féle fordításról írott recenziójában Juraj Žudel nem értett egyet. A magunk fordításában az előbbieket mellett döntöttünk, hiszen a szerző részéről a legcsekélyebb igyekezet sem mutatkozik meg, hogy szóhasználatában archaizáljon, kerülje a modern kifejezéseket. Problémás a „dux” szó fordítása, régebben, pl. szerették hercegnek (Árpád-herceg) fordítani. Egyetlen biztos kivétel a cseh dux herceg címe lehet. Nem véletlenül korjelző ismét, hogy 1198-tól lesznek ismét, immár királyok cseh földön. Ugyanakkor ducatusok, hercegségek 12. századi megújításának emléke, köztük a nyitraiak, emléke még élhetett a szerző korában. Ellenben nem tudjuk meg, miért lesz az „imperator”-ból „király” a fordításban (55. fej.).

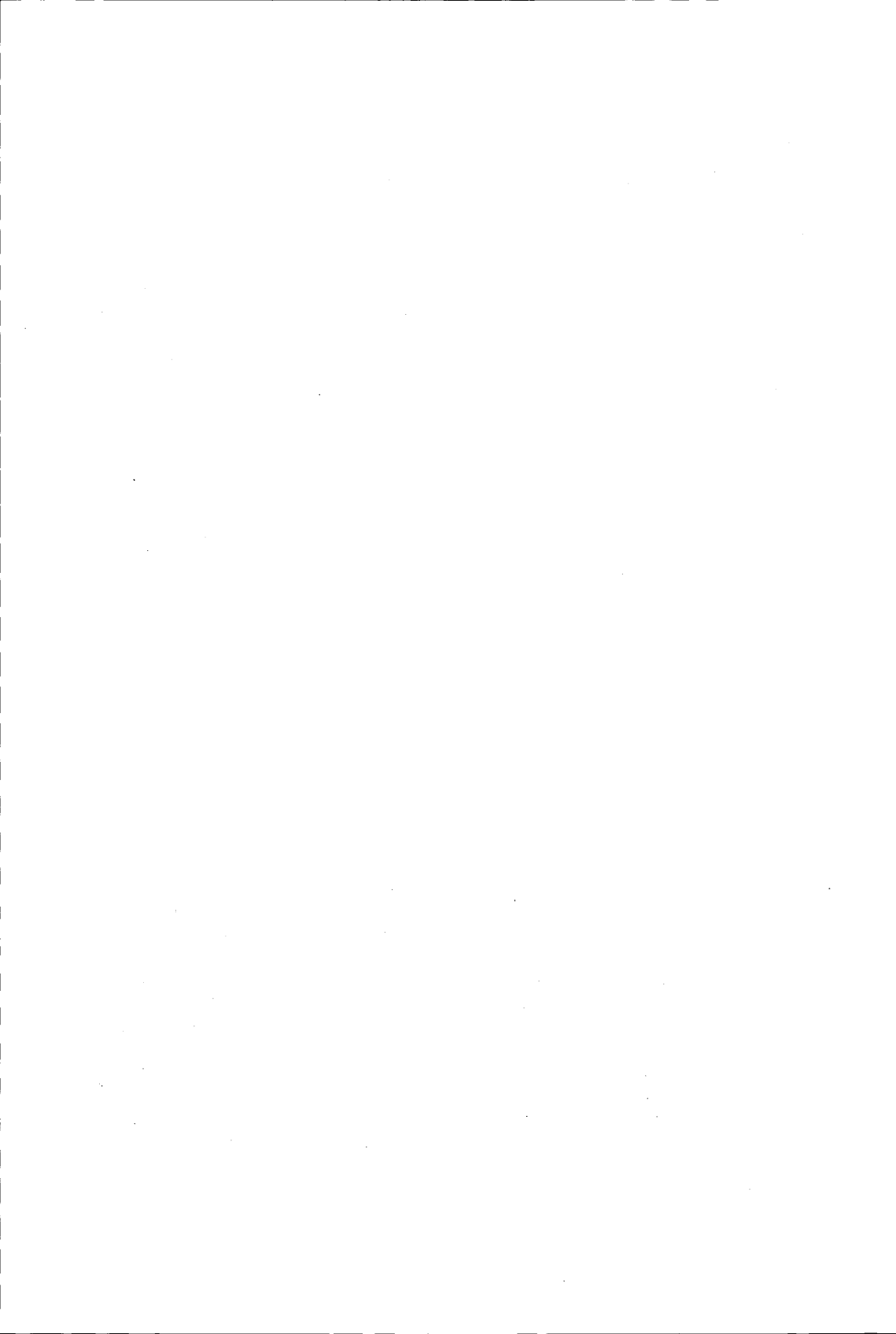
A „Sclavus” szó fordítása mindig is problémás volt, politikai okokból szlováknak nem nagyon fordították, leginkább szlávoknak hagyták. Tudunkkal csak a Mándi-féle fordításban tűnt fel 1799-ben ‘tót’-ként, miként érthető okokból jelen fordítás is szlováknak fordítja a vonatkozó nyitrai fejezetekben. Érdekes módon a két világháború között Pais Dezső a mára meglehetősen homályos „szlovénna” próbálkozott. Pais megjegyzése szerint ugyanakkor „a sclavi-t mondhatnók tótoknak is...de nem akarunk alkalmat szolgáltatni a két nép összekeverésére” (166.). El kell ismerni, hogy a Névtelen valóban érzékeli a szlovákiai területek etnikai másságát, szláv jellegét, mégha jobb híján arra a másutt, más értelemben használt „Sclavus” szónál jobbat nem talált.

Anonymus szóhasználatának egyik homályos, és éppen a szlovákiai fejezetekhez is kapcsolódó pontja, amikor az íjhasználatról tesz, végeredményben egymásnak ellentmondó megjegyzéseket. Anonymus 25. fejezetében, a vlachokról és szlávokról szól mint „viliores homines”, a fordításban: „A vidéket a földkerekség leggyengébb népei lakják: vlachok és szlávok, ugyanis egész fegyverzetük íjból és nyilakból áll...”. Az értékelés mögött Anonymusnál expressis verbis a fegyverzetbeli különbözőség áll, ami nem egyszerűen az íjak használatára

utal, hiszen ez a magyaroknak is kedvelt fegyvere volt, hanem értékelését csak a hadviselés és fegyverzet, a hadviselés katonai és morális összefüggéseinek a komplexitását szem előtt tartó szemlélet jegyében érthetjük meg. Talán ez az egyetlen hely, ahol valamiféle archaizálás tapintható ki a műben: az első fejezetben, mintegy östörténeti visszatekintésben hallhatunk a szkíták, a szittyák páratlan íjásztudományáról, amire később visszautal a 46. fejezetben (more paganismo).

Meglehet egyébként, sőt igen valószínű, hogy a szlávok íjait a magyarok fegyverként emlegetett „balistá”-val állítja szembe (51. fej.). E „balistá”-val kapcsolatban többen, így magunk is utaltunk annak esetleges, lehetséges ‘számszerij’ jelentésére. Ezt létszik támogatni a Névtelen szóhasználat, miszerint műve 46. fejezetében a nomádok fegyvereként „more paganismo” az íjat (arcus, sagitta) jelöli meg, aminek csak akkor van értelme, ha a szerző az íj modern megfelelőjeként a számszerijra gondol. Ez ismétlődik meg a 36. fejezetben is: a hétmagyarok fegyverzete, nyilai valami olyan, amit a szlávok még sohasem láttak, s valami magasabb technikai színvonalat kell képviselniük. A fegyverek iránti respektusát mutatja, hogy Kadocsa lándzsájával győzi le Zobort, ami ismét a „turnamentum” köré csoportosítható lovagi szemléletet tükröző szóhasználat körébe utalható.

A teljes szövegű, latin-szláv források szöveg megjelenése bizonyosan ösztönzőleg fog hatni a szlovákiai historiográfiai kutatásra is, hiszen a Gombos-féle szemelvénygyűjteményen felnevelkedett hazai kutatógenerációknak közvetlen tapasztalataik vannak az eredeti környezetükből kiragadott források felhasználásának korlátait illetően. A szerző teljesítményét csak növeli, hogy fiatal, 1964-ben született pozsonyi egyetemi oktatóról van szó, aki a kötetből is észrevehetően kitűnően olvas és beszél magyarul. Jelen kötet a szlovákiai mediévista kutatások kiemelkedő, hazai könyvtárakban is helyet érdemlő eredménye.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,725 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Keveházi, Katalin</i> : Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn	153
<i>Köpeczi Béla</i> : Casimir Freschot, az antikvitás és Magyarország	166
<i>Bartók István</i> : Régi magyar grammatikák Sopronban	173
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.	189

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Ki volt Antonius de Hungaria, az első esztergomi misekönyv megrendelője?	204
<i>Kollárová, Ivona</i> : Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava	205
<i>H. Kakucska Mária</i> : Orczy Lőrinc válasza Barcsay Ábrahám levelére	207
<i>Héjja Julianna Erika</i> : Gyula oktatástörténete a könyvek tükrében a 18. század első felétől 1848-ig	209
<i>Papp Júlia</i> : A Hazai és Külföldi Tudósítások beszámolója Peter Krafft I. Ferencet ábrázoló festményéről 1818-ból	220
<i>Fehér Katalin</i> : Egy reformkori pedagógiai kézikönyv és korabeli sajtóvisszhangja	232
<i>Bálint Gábor</i> : Zentay Dezső, statisztikus és szerkesztő	239

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Béla</i> : Megemlékezések a 175 éves Akadémiai Könyvtárról	243
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Egy európai régi-könyv adatbázis: a HPB (Hand Press Book)	245
<i>Bánfi Szilvia</i> : Még egyszer a Melius-féle nyomtatvány-töredékről	249
<i>Goda Éva</i> : 1848–49-es dokumentumok az egyesült Debreceni Polgári Casino-ban	249

SZEMLE

<i>Kókay György</i> : Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra. Bp. 2000. (<i>Szelestei N. László</i>)	252
<i>Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. Közéteszi, a jegyz. és a bev. tanulmányt írta Lőrinczi Réka. Bp. 1998. (Stemler Ágnes)</i>	253
<i>Régi magyarországi nyomtatványok III. 1636–1655. Szerk. Heltai János. Bp. 2000. (Szelestei N. László)</i>	256
<i>Szabó Károly</i> : Régi magyar könyvtár. III. (kieg.) Pótlások, kiegészítések, javítások. [Készült az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében, Borsa Gedeon irányításával összeáll. Dörnyei Sándor és Szálka Irma.] Bp. 1990–1996. (<i>Velencei Katalin</i>)	258
<i>Voit Krisztina</i> : A budapesti sajtó adattára 1873–1950. Bp. 2000. (<i>Bánfi Szilvia</i>)	259
<i>Monostori László</i> : Szeged könyvkereskedése és könyvtérjlesztése, 1835–1998. Szeged, 1999. (<i>Bálint Gábor</i>)	261
<i>Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján II. Szerk. és az előszót írta Bajnok Lászlóné. Nyíregyháza, 2001. (Abonyi Andrea)</i>	261
<i>Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. I–IV. Stuttgart, 1987–1995. (Borsa Gedeon)</i>	262
<i>Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Hrsg. von Kaspar Elm ... Berlin, 2000. (Knapp Éva)</i>	264
<i>Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum. Kiad. és ford. Vincent Múcska. Bratislava, 2000. (Veszprémy László)</i>	267

SOMMAIRE

<i>Keveházi, Katalin</i> : Melanchthon-Autograph im historischen Ungarn	153
<i>Köpeczi, Béla</i> : Casimir Frechet, l'antiquité et la Hongrie	166
<i>Bartók, István</i> : Grammaires anciennes à Sopron	173
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.	189

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Qui était Antonius de Hungaria qui a souscrit le premier au livre de messe d'Esztergom?	204
<i>Kollárová, Ivona</i> : Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava	205
<i>H. Kakucska, Mária</i> : La réponse de Lőrinc Orczy à la lettre Ábrahám Barcsay	207
<i>Héjja, Julianna Erika</i> : L'histoire de l'enseignement à Gyula réfléchi dans les livres de la première partie du 18 ^e siècle jusqu'à 1848	209
<i>Papp, Júlia</i> : Compte rendu du journal „Hazai és Külföldi Tudósítások” (Renseignements nationaux et étrangers) sur la peinture représentant François I de Peter Krafft de 1818	220
<i>Fehér, Katalin</i> : Un précis pédagogique de l'ère des réformes nationales et son écho dans la presse contemporaine	232
<i>Bálint, Gábor</i> : Dezső Zentay, spécialiste qualifié de la stilistique, rédacteur	239

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Béla</i> : La Bibliothèque de l'Académie a cent soixante-quinze ans. Commémorations	243
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : HPB (Hand Press Book): une base de données européennes des livres anciens	245
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Encore un mot sur le fragment d'inprimé de Melius	249
<i>Goda, Éva</i> : Documents des années 1848–49 dans le Casino Uni Civique de Debrecen	249

REVUE

<i>Kókay, György</i> : Les Lumières, le christianisme, la culture nationale. Bp. 2000. (<i>Szelestei N., László</i>)	252
Grammaires hongroises manuscrites. Grammaire de Kolozsvár. Sámuel Fejérvári: Institutiones. Publiée, notes et intr. par Réka Lőrinczi. Bp. 1998. (<i>Stemler, Ágnes</i>)	253
Imprimés anciens de Hongrie III. 1636–1655. Réd. János Heltai. Bp. 2000. (<i>Szelestei N., László</i>)	256
<i>Szabó, Károly</i> : Ancienne bibliothèque hongroise III. (Compl.) Additions, compléments, corrections. [Réalisé par la Rédaction des Imprimés Anciens Hongrois de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Composé par Sándor Dörnyei et Irma Szálka sous la direction de Gedeon Borsa.] Bp. 1990–1996. (<i>Velencei, Katalin</i>)	258
<i>Voit, Krisztina</i> : La banque de données de la presse de Budapest de 1873 à 1950. Bp. 2000. (<i>Bánfi, Szilvia</i>)	259
<i>Monostori, László</i> : Le commerce et la diffusion des livres à Szeged, 1835–1998. Szeged, 1999. (<i>Bálint, Gábor</i>)	261
Bibliographie de la slavistique basée sur l'activité de István Udvari. II. Réd. et intr. par Bajnok M ^{me} , László. Nyiregyháza, 2001. (<i>Abonyi, Andrea</i>)	261
Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. I–IV. Stuttgart, 1987–1995. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	262
Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Hrsg. von Kaspar Elm ... Berlin, 2000. (<i>Knapp, Éva</i>)	264
Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum. Ed. et trad. par Vincent Múcska. Bratislava, 2000. (<i>Veszprémy, László</i>)	267

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

1876–2001

117. ÉVFOLYAM

2001

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

117. ÉVFOLYAM 2001. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HOLLER LÁSZLÓ

„Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről”

**Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről
és kéziratairól**

Halálának 400. évfordulójára

1. Bevezetés

Azóta, hogy Kovachich Márton György hozzájutott Baranyai Decsi János történeti munkájának az 1592 végétől 1594 végéig terjedő két év eseményeit tárgyaló részéhez s ezt 1798-ban nyomtatásban megjelentette, a mű az erdélyi történelem fontos és hiteles forrásának számít. Mivel a kiadott kézirat címodala közli az olvasóval, hogy a „tizedik tized”-ről van szó, Kovachich előszavában kifejtette: kívánatos volna, ha az előző részek is napvilágra kerülnének. Ezek azonban az elmúlt kétszáz évben nem bukkantak fel. Közel hét évtizeddel később viszont Toldy Ferenc Pray György kéziratgyűjteményében rátalált a már ismert mű folytatására, amely a 10. tized végét és a 11. tized két könyvét tartalmazta. Toldy tartalmaz előszóval ellátva 1866-ban kiadta a történelmi mű mindkét részét. Több mint egy évszázad elteltével Berlász Jenő Zágrábban bukkant rá egy tíz egységet tartalmazó kötetre, amelynek második darabja a már Kovachich által kiadott rész 1598-ból származó kézírata. A kötet tizedik, mindaddig azonosítatlan kéziratáról a kutatástörténeti összefoglaló után ejtek néhány szót, kimutatva, hogy már 1600-ban megjelent nyomtatásban.

1942-ben Novák József fordításában megjelent magyarul majdnem a teljes 10. tized, majd 1977-ben Kulcsár Péter fordításában a folytatás, végül 1982-ben ugyancsak Kulcsár Péter fordításában immár a korunkra maradt teljes mű. Bár Toldy Ferenc szövegkiadása óta napvilágra került Baranyai Decsinek Toldy által még nem ismert néhány munkája, több levele és ismertté vált számos fontos életrajzi adata, de történeti feljegyzéseinek kritikai kiadása még a jövő feladata.

Olyan alapvető kérdés tisztázása például, hogy vajon mikor készült Baranyai Decsi emlékirata, eddig még nem történt meg. E tanulmány ezt a feladatot kívánja elvégezni. Mint majd látni fogjuk, a válasz összetett: a korunkra maradt mű nem egyszerre készült. A válasz megadásához lépésről lépésre haladunk. Először is az előszó megírásának idejét következtetjük ki, rámutatva arra a szövegrészre, amelynek hibás értelmezése eddig félrevezette a kutatókat. Ezt követően állapítjuk meg, hogy meddig terjedt az a rész, amelyhez az előszó készült.

Előljáróban egy lényeges megjegyzés a munka címéről. A Kulcsár-féle magyar fordítást tartalmazó kötet a *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]* címet viseli, a történeti mű elején pedig cím gyanánt azt olvashatjuk: „Baranyai Decsi János Emlékirata A Magyar Történelemről”. Ez Toldy

Ferenc 1866-os latin nyelvű szövegkiadásának a folyománya. A kötet címe Toldynál *Baronyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*, magát a szöveget pedig „Ioannis Decii Barovii Commentariorvm De Rebus Vngaricis Libri Qui Exstant.” cím után kezdi. A mű elejét Toldy Kovachich szövegkiadásából vette át, a címet azonban önkényesen megváltoztatta, sőt a szöveg eredeti címdalát el is hagyta! Kovachich 1798. évi gyűjteményes kiadásában a címet a következő formában találjuk: „Commentariorum de Rebus Ungaricis, ac Transylvanicis”, azaz „Emlékirat a magyarok és erdélyiek történetéről”. Nem mellékes a különbség a Toldy által adott címhez képest, mert Baronyai Decsi fennmaradt munkájában nem ad teljes áttekintést a kor magyar történelméről, részletesen csak az Erdélyben történeteket tárgyalja: főleg csak azokat az eseményeket, amelyekről első-, vagy másodkézből képes tudósítani. Munkájában csak az általa szükségesnek tartott mértékben tér ki az Erdélyen kívüli magyarországi eseményekre. Ezért az a helyénvaló, ha Baronyai Decsi János művéhez a Kovachich kiadásában található címet használjuk, amit a tartalmat jobban visszaadó módon „Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről” alakban fordíthatunk magyarra.

2. Kutatástörténeti összefoglaló

Az alábbiakban bemutatom, hogy Decsi János történetírói munkásságára vonatkozó ismeretek hogyan fejlődtek, az egyes kéziratok mikor bukkantak fel, továbbá műve létrejöttének időpontjával és annak terjedelmével kapcsolatban a kutatók milyen véleményeket fogalmaztak meg. Csak az érdemleges megállapításokat tartalmazó publikációkat említem meg.

1745.¹ A legkorábbi mű, amelyben Decsi János történeti munkásságára vonatkozó utalás található, Rotharides latin nyelvű könyve a magyar irodalom történetéről, amelyben a szerző 12 soros szócikkben emlékezik meg az íróról. Valójában egyedül csak a *Syntagma institvionum Jvris Imperialis ac Vngarici* azaz „A Birodalmi és Magyar Jog intézményeinek összehasonlítása” című művéről ír könyvészeti pontossággal, ennek előszavát néhány szóban ismerteti. Ezután így folytatja:

Arra is rászánta magát, hogy írjon egy általános magyar történelmet, de váratlan halála ebben megakadályozta, vagy talán a kéziratot valamely méltatlan kézre bízta, aki azt talán elherdálta vagy elásta, s így a tudós e gyümölcse nem láthatta meg a napvilágot – ezt nem tudom eldönteni.

A szöveg elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Rotharides nem tudott többet Decsi történeti munkájáról, mint amennyit a *Syntagma* előszavából kihámozott. Ott ugyanis azt olvashatjuk:

¹ ROTHARIDES [HÁZI MIHÁLY]: *Historiae Hvngaricae Literariae Antiqui Medii atqve Recentioris Aevi...* Altonaviae et Servestae, MDCCXLV.

„...történelemírásunk tökéletesedéséhez az is megkívántatik, hogy minden, ebben a témakörben tevékenykedő írónak összes művét és töredékét összegyűjtve, a teljes magyar történelem valóságául, röviden és tisztán, a kezdetektől napjainkig egybefoglalva, rövid összefoglalás formájában megíratassék, ... *Ezt a feladatot, ha akár nekem el szabad egyszer végezmem, ami már régóta foglalkoztat és amin nem keveset fáradozom*, vagy valaki más, akár akadályoztatásom miatt elvállalja vagy halálom miatt teljességre viszi, az illető minden bizonnyal nem csupán azok okulását szolgálja, akik a Bölcsesség tanaiban gyönyörködnek, hanem az egész hazának legszükségesebb és dicsőséges feladatát végzi el.”²

Véleményem szerint mindössze ezek a mondatok szolgáltatták az alapot Rotharides vélekedéséhez.

1766.³ Bod Péter számos tényt ismer Decsi életéről és négy művét említi. Történeti munkájáról a következőket írja:

„Le-írta Magyar országnak is Históriáját, a' sok költeményektől meg tisztítva igen jól: melly História 1603-dik eszt.[endőben] megvölt az Istvánfi Miklós Vitzé-Palatinus Bibliotékájában; de hová lett az után, bizonytalan. Igen nagy kár ha ugyan el-veszett, mivel igen jelesen völt megírva, a'ki olvasta olyan tanu-bizonyságot tett rólla, hogy annál jobb Históráat a' Magyar dolgokra nem olvasott.”

Bod Péter tehát határozottan tudta, hogy Decsi készített magyar történelmi munkát, de a szövegből nyilvánvaló, hogy számára ez nem volt hozzáférhető. Csak a mű egy olvasójának a beszámolójából tudott a munka létéről, akinek nagyon pozitív véleménye volt róla. Az a két megjegyzés, hogy Magyarországnak a históriáját írta meg Decsi és hogy „sok költeményektől megtisztítva”, Toldy Ferenc véleménye szerint arra utalhat, hogy a mű a korai magyar történelmet tárgyalta. De mivel Bod Péter csak másodkézből származó információval rendelkezett, ezért ez mégsem perdöntő. Az az állítás, hogy Decsi történeti munkája, – legalábbis annak a Kovachich által kiadott része –, megvölt Istvánffy Miklós könyvtárában, több mint kétszáz évvel Bod Péter könyvének kiadása után Berlász Jenő kutatásainak eredményeképpen vált bizonyítottá.⁴

1775.⁵ Horányi Elek két oldalt szentelt Decsi Jánosnak. Latinra fordította Bod adatát a történeti műről és megfogalmazta azt a sejtését, hogy a lappangó kéziratot Zágrábban, a jezsuiták könyvtárában kellene keresni, mivel Istvánffy könyvtárának nagy része odakerült. Bár majd két évszázaddal később Berlász Jenő valóban Zágrábban talált rá az egykor Istvánffy birtokában lévő kézíratra,

² *Syntagma instittionum Jvris Imperialis ac Vngarici*. Claudiopoli, 1593. (RMNY 719 = RMK II. 241.)

³ Bod Péter: *Magyar Athenas*. [Szeben], 1766. 68–69.

⁴ BERLÁSZ Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1972. Bp. 1975. 215–244.: II. Egy újabb Istvánffy-kódex Zágrábban. 216–228.

⁵ HORÁNYI, Alexivs: *Memoria Hvngarorvm et Provincialivm scriptis editis notorvm*. Pars I. Viennae, 1775. 487.

azonban az is kiderült, hogy ez a kötet sohasem volt a helyi jezsuita kollégium könyvtárában.

1798.⁶ Kovachich Márton György közzétette Decsi János történeti feljegyzéseit. A címoldal szerint a szöveg a mű 10. tizedét tartalmazza. A címoldal után Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemhez szóló ajánlás áll és ezt követi maga az emlékirat. Az első könyv 3, a második, a harmadik és a negyedik könyv 12-12, az ötödik 10, a hatodik 8, végül a hetedik könyv 5 fejezetből áll.

A megjelöltetett munka kéziratát Dóka Mihály Pozsony megyei szolgabíró bocsátotta Kovachich rendelkezésére, ezért erre, mint pozsonyi kéziraatra fogok a későbbiekben hivatkozni. Kovachich azt is megemlíti, hogy a kézirat Nagyfalvy Gergely másolata alapján készült. Nagyon valószínű, hogy a másoló nevét kizárólag a kézirat harmadik könyvének 3. fejezete végén lévő jegyzet aláírásából tudta, más forrása erre nézve nem volt.

1866.⁷ Toldy Ferenc az Egyetemi Könyvtárban, Pray György kéziratgyűjteményének XVII. kötetében talált rá a történeti munka folytatására. Ez a kézirat a 10. tized hetedik könyvének 2. fejezetétől indul, tehát a hetedik könyv 2–5. fejezetei mindkét kéziratban benne vannak, némi eltéréssel. Kiadásában ezeket az eltéréseket Toldy közli is. A hetedik könyv összesen 15 fejezetből áll, a nyolcadik 10-ből, a kilencedik ismét 15-ből, a tizedik pedig 14-ből. A kézirat tartalmazza a 11. tized két könyvét is, az első könyv 10, a második 9 fejezetből áll.

A kiadás bevezetőjében Toldy Ferenc a szerző életrajzát és fennmaradt műveinek alapos ismertetését nyújtja, s ezt egyes munkáiból vett, fontos és jellemző részleteket tartalmazó függelék egészíti ki. Toldy kiterjedt levelezést folytatott, hogy Baranyai Decsi lehetőleg minden munkáját megszerezze. A szőlásgyűjteményt Szabó Károly küldte el részére 1864-ben, de az 1587-ben Wittenbergben kiadott útleírást kitartó próbálkozásai ellenére sem sikerült fellelnie.⁸ A ma ismert egyetlen példány Toldy kiadása után Marosvásárhelyen került elő.

A Toldy által elsőként közölt kézirat végén ez állt: „τελος 14. die Aprilis Anno D. 1603.” Mivel a kézirat a 17. század elejénél jóval későbbi, ezért ez a dátum annak a másolatnak az elkészültét jelzi, amelyről – esetleg áttételeken keresztül – a Pray gyűjtemény példánya készült. Ezt a példányt a továbbiakban mint budapesti kéziratot fogom említeni. A kéziratról Toldy megjegyzi, hogy tele van hibákkal, egy meglehetősen tudatlan másoló munkája feltehetően a 18.

⁶ *Scriptores Rerum Hungaricarum Minores*. Edidit Martinus Georgius KOVACHICH. Tomus II. Budaë, MDCCXCVIII. XXVI–XXVII., XXXI., 233–378.

⁷ *Baronyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Közli TOLDY Ferencz. Pest, 1866. LXXX, 328 l. /*Monumenta Hungariae Historica*. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók. 17./

⁸ Toldy Ferenc ezirányú levelezésének néhány darabját, így Szabó Károly Kolozsváron, 1864. június 17. és 22. között írt, Lugossy József Felsőbányán, 1864. június 13-án és Erdélyi János Sárospatakon 1866. február 26-án kelt eredeti levelét a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őrzi. Jelzetük: Történl. 4-r. 24. sz. III.

század elejéről.⁹ A kiadásban mind a Kovachich-féle szöveg, mind a budapesti kézirat számos hibáját kijavítja, ezekről egy listát is ad a bevezetőben.¹⁰

Toldy nézeteit és kétségeit a történeti mű hiányzó részét illetően a következőképp adja elő:

„Tehát a X. decást immár teljesen, de a XI-ket most is csak odáig bírjuk, hol a halál – vagy tán más ok? – a szerző kezéből kiejté a tollat. Hát az első kilenc? Elkészült-e? Hajlandó volnék hinni, hogy Decsi miután a czélba vett összes magyar történelem tervét és beosztását elkészítette volt, először is a X. Decást írta meg, mely Zsigmond uralkodása legfényesebb időszakát, t. i. az 1593-tól 96-ig eltelt három évet, volt befoglalandó, s ezt tán azért, hogy a fejedelem pártfogását az özsves munkára nézve magának annál inkább biztosítsa; s míg az egész mű kiadására segédelmet nyerend, a fejedelem e Decást megvizsgálván, a tőle kért megjegyzések segéd-mével ezt kijavíthassa, át dolgozhassa. Különben is rendkívüli gyorsaság kelle hozzá, hogy Decsi a tíz decást tíz év alatt (1593–1603), utazások, tanítás és irodalmi munkák közepett is (...) el bírja készíteni; s feltűnő nem kevésbbé, hogy a X. Decásnak két, még pedig már másod kézbeli másolata fennmaradván, az előbbi, különösen a XVI. század történetét, tehát szinte újabb s nagy érdekű dolgokat tartalmazott decások nyom nélkül elvesztek. Másfelül mintha a következő hely: „aliquem Annalium Hungaricorum pari modo (mint a X. Decást) digestorum, gustum hominibus praeberem, quos aliquando Deo auspice integros promulgare... conabor”¹¹ (8. 9. l.) kész munkáról szólna, melyet igyekezni fog kiadni, ha a fejedelem, megnyerve t. i. e X. Decás által, bőkezűségével azt lehetővé teendí. És csakugyan Bod Péter is Decsi munkáját, ennek egy olvasója tanusága szerint „Magyarország Históriajának” és nem csupán Bátorinának mondja, és „sok költeménytől megtisztítottnak”, mi inkább a régi időre látszik vonatkozhatni. Mindkét feltevés mellett tehát fontos ok szól: biztosan mindazonáltal a kérdést csak az előbbi decások avagy csak töredékes példányának előkerülte dönténé el.”¹²

1880–81. Szabó Károly gróf Bánfi Miklós boncidai könyvtárában talált egy iratgyűjteményt, amely a 18–19. század fordulóján készülhetett, és összesen 117 darab, 1605 előtt keletkezett irat másolatát tartalmazta. Ezek között két olyan levél is volt, amelyet Hunyadi Ferenc, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem orvosa írt Baranyai Decsi Jánosnak, és egy – számunkra nagyon jelentős – levél, amelyet Decsi írt Hunyadinak. Ez Decsi János életrajzához több fontos adatot nyújt, és a levélhez tartozó széljegyzet volt az első forrás, amelyből halálának éve ismeretessé vált. A levelek eredeti latin szövegét Szabó Károly 1881-ben tette közzé¹³, de már egy évvel korábban publikálta a levélváltás ma-

⁹ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXVII.

¹⁰ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXX–XXXII.

¹¹ ...ízelítőt adjak a hasonló módon összeállított „Magyar évkönyv”-ből, amelyet Isten segítségével egyszer teljességében igyekszem közzétenni,...

¹² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXVIII–XXX.

¹³ SZABÓ Károly: *XVI. századi magyar tudósok levelei.* = Történelmi Tár 1881. 470–493. A: említett három levél szövege a 472–474. oldalakon.

gyar fordítását.¹⁴ Koncz József is tisztában volt Decsi János levelének fontosságával, ezért Szabó Károly fordítását leköszölte a marosvásárhelyi református kollégium történetével foglalkozó munkájában.¹⁵ Egy évszázaddal később Csonka Ferenc készítette el modern, új fordítását.¹⁶

Szabó Károly e levél alapján arra a következtetésre jutott, hogy

„Decsinek ... mintegy öt év alatt összeírt magyar történelmi munkája, melynek ma csak csekély részét, az 1592–1598. évekről szóló X. és XI. könyvet s ez utóbbit is töredékesen birjuk, 1596-ban, midőn azt Báthori Zsigmond fejedelemnek bemutatta és följajlotta, ... teljesen készen volt.”¹⁷

Ezt a vélekedést több későbbi kutató is, kritika nélkül a magáévá tette.

Nyilvánvaló az a logikai hiba, amelyet a kiváló irodalomtörténész e helyen vétett. Szabó Károly állítása szerint ugyanis egy 1598-ig, vagy esetleg időben azon túl is terjedő történelmi munka már 1596-ban készen lett volna!

Szabó Károly azon vélekedését, hogy az első kilenc dekád is kész lett volna ekkor, majd a 7. pontban cáfolom meg.

1942.¹⁸ Erdélyi történetírók munkáit tartalmazó gyűjteményben megjelent magyarul Novák József fordításában a 10. dekád első könyvének 2. fejezetétől a tizedik könyv 13. fejezetének majdnem a végéig terjedő rész, „Báthori Zsigmond harcai a török ellen” címmel. A kötethez tartozó bevezetés a történelmi események narratív előadását tartalmazza és nem foglalkozik Decsi János művével.

1975.¹⁹ Berlász Jenő közzétette egy kézirat-kolligátum tartalomjegyzékét, amelyet 1973-ban Zágrábban a Jugoszláv Tudományos Akadémia Levéltárában talált meg. A 142 fóliót tartalmazó kötet egykor Istvánffy Miklós történelmi kéziratgyűjteményének volt 185. számú darabja. A gyűjtemény tíz egységből áll, van közöttük Istvánffytól származó autográf másolat is. A második egység Baranyai Decsi János történelmi művének egykorú másolata, amely a 18–86.

¹⁴ SZABÓ Károly: *Adatok Decsi János életéhez*. In: *Magyar protestans egyháztörténelmi monográfiák*. Bp. 1880. /A Magyarországi Protestans egyház kiadványai. 17. Protestans Theologiai Könyvtár 13./ 135–144.

¹⁵ KONCZ József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium története*. Külön lenyomat a Kollegium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhely, 1896. 18–21.

¹⁶ HUNYADI Ferenc levele Baranyai Decsi Jánosnak [1596]. Fordította: CSONKA Ferenc. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 801–803. – BARANYAI Decsi János levele Hunyadi Ferencnek 1596. augusztus 16. Fordította: CSONKA Ferenc. In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók./ 804–807.

¹⁷ SZABÓ: *i. h.* (13. jegyzet) 470–471.

¹⁸ BARANYAI DECSI János: *Báthori Zsigmond harcai a török ellen. Szemelvények „Magyar históriájából”* (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 17. k. Pest 1866. a 12–282. lapokról). Latinból fordította: Novák József. In: *Sárkányfogak 1572–1602. /Erdély öröksége. Erdélyi Emlékírók Erdélyről II./ Szerkesztette: MAKKAI László. Bevezette Cs. SZABÓ László. Bp. [é. n.] 87–136. A kiadás reprintje: Bp. 1993.*

¹⁹ BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) A kolligátumról a 216–228. oldalakon ír.

sorszámú fóliókat foglalja el. A kéziratot a továbbiakban mint zágrábi kéziratot fogom jelölni. A Berlász által közölt címléírás majdnem betű szerint azonos Kovachich kiadásának címével, még az is megegyezik, hogy a címben az 1592-es évszám római, az 1595-ös viszont arab számjeggyel szerepel.²⁰

Berlász megállapítása szerint a kötet kéziratait Istvánffy Miklós 1598 áprilisa és augusztusa között, Báthori Zsigmond gyulafehérvári udvarában töltött ideje alatt másoltatta le magának. A történeti művel kapcsolatban részben egymásnak ellentmondó megállapításokat tesz. Tévesen azt írja:

„Baranyai Decsi Jánosnak 1592–1598-ig terjedő magyar-erdélyi kortörténete ez a mű, amely elkészülte után közel 300 évig kéziratként lappangott, s csak 1866-ban vált közismertté, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Toldy Ferenc gondozásában megjelentette.”²¹

Később viszont ezt olvassuk:

„A Kovachich Márton György által megtalált Pozsony megyei példány az Istvánffy-éval egybevágónak látszik, amennyiben ugyanannak a X. decasnak teljes I–VI. könyvét és a VII. könyvnek 1–5. fejezetét tartalmazza. ... Okunk van a Pozsony megyei kéziratról is feltételezni, hogy a mi 185. sz. kódexünk szövege alapján készült másolat.”²²

1975.²³ Az első figyelemre méltó elemzést Baranyai Decsi történeti művéről Bartoniek Emma nyújtotta. Decsi munkájának egyes részeit összehasonlította más egykorú történetírók munkáiból vett részletekkel.

1977.²⁴ Kulcsár Péter röviden ismerteti Berlász tanulmányát. Felveti azt a gondolatot, hogy a gyűjtemény esetleg Decsi János gyűjtőmunkájának eredménye, mivel a kolligátum három tételéhez is pontosan megadja, hogy Decsi emlékiratának mely fejezetéhez szolgált forrásául.

1977.²⁵ Kulcsár Péter fordításában először lát napvilágot magyarul a 10. dekád vége, valamint a 11. dekád teljes szövege. A fordításhoz Kulcsár jegyzeteket is csatolt.

²⁰ BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 219.

²¹ BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 223.

²² BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 224–225.

²³ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből.* Bp. 1975. Baranyai Decsi (Csimor) Jánosról: 259–275. Részleteket idéz Decsi munkájából a Szamosközyvel foglalkozó fejezetben a 297. oldalon, az Istvánffyval foglalkozó fejezetben a 366–367. és a 387–388. oldalakon.

²⁴ KULCSÁR Péter: *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve. 1972.* (Bp. 1975. 425 l.) = Magyar Könyvszemle (93.) 1977. 78–80. Berlász Jenő cikkéről a 79–80. oldalakon ír.

²⁵ BARANYAI DECSI János: *Magyar História. X. tized. X. könyv. 13–14. fejezet; XI. tized. I. könyv 1–10. fejezet, II. könyv 1–9. fejezet.* KULCSÁR Péter fordítása. In: *Humanista történetírók.* Bp. 1977. /Magyar Remekírók./ Szöveg: 438–484., jegyz.: 1112–1120.

1982.²⁶ Megjelenik a teljes mű magyarul Kulcsár Péter fordításában, a fordító előszavával és Bellus Ibolya jegyzeteivel. Először olvasható az ajánlás szövege magyarul. A bevezetőben az első terjedelmesebb összeállítást találjuk, amely a mű egyes fejezetei megírásához felhasznált levelek, jelentések és nyomtatásban megjelent források listáját tartalmazza, kiinduló pontját adva egy jövőbeli kritikai kiadás jegyzetapparátusának.

A mű megírásának idejére vonatkozóan a következőket írja:

„...úgy látszik, hogy Baranyai Decsi a fejedelem 1601-es visszatérése után tette le tollát. Első lemondásáról ugyanis beszámol, mégpedig abban a 10. decasban, melyet Báthori Zsigmond fejedelemnek ajánlott. A szerző tehát tudta, hogy Zsigmond visszajött, és megint fejedelem. A 10. decas elbeszélő részét megírhatta 1599 márciusa előtt, de ha az ajánlást is akkor írja, a második lemondás után széttépi azt. Ez (legalábbis mai formájában) csak 1601. február 4. után keletkezhettek, amikor a naiv vásárhelyi tanító azt hitte, hogy érdemes művét Zsigmond fejedelemnek ajánlania. Az elkészült részt megküldte neki, és tüstént hozzálátott a folytatáshoz. Csalódás nem érte, mert azt megelőzte a halál. A jelek szerint váratlanul: betegségről szót sem ejt, munkakedve az utolsó percig töretlen.”²⁷

Annak az elképzelésnek, hogy az előszó 1601. február 4. után keletkezett volna, számos ponton ellentmond magának az ajánlásnak a szövege, amelyben Decsi János „az utóbbi három év legemlékezetesebb eseményeinek” összefoglalását ígéri,²⁸ s amelyben Báthori Zsigmond által „e két-három év alatt véghezvitt” sikerekről szól.²⁹ A tévedés okának elemzésére és kijavítására e dolgozat 4. pontjában fog sor kerülni.

1987.³⁰ Balázs Mihály és Monok István a Berlász Jenő által fellelt kódex két, eddig ismeretlen kéziratáról írván szót ejtenek Decsi történeti munkájáról is. Kritikával illetve Kulcsár fenti feltételezését, a következő véleményt fogalmazták meg:

„Mi úgy gondoljuk, hogy ezt az ajánlást Baranyai Decsi 1598 augusztusában írta, az addigra a 7. könyv 5. fejezetéig megírt munkája elé. Elképzelhető aztán, hogy Báthory 1599. március 21-i lemondása után összetépte az eredetit, de addigra az ott tartózkodó Istvánffy már lemásoltatta, művének elkészült részeivel együtt. A Dóka Mihály-féle másolat feltehetően az Istvánffynál levőről készült”³¹

²⁶ *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Fordította és a bevezetőt írta: KULCSÁR Péter. A jegyzeteket BELLUS Ibolya állította össze. Bp. 1982. /Bibliotheca Historica/. Bevezető: 5–26., Baranyai Decsi János emlékirata a magyar történelemről: 27–394., jegyz.: 395–414.

²⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 25.

²⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 31.

²⁹ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 33.

³⁰ BALÁZS Mihály – MONOK István: *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről)*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerkesztette és az előszót írta: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1987. 249–262., jegyz.: 377–379.

³¹ BALÁZS – MONOK: *i. h.* (30. jegyzet) 255.

1592. — 1595.

233

XX.

COMMENTARIORUM

DE

REBUS UNGARICIS,

AC

TRANSYLVANICIS

DECAS DECIMA

CONTINENS HISTORIAM

Belli Sinanici, ac Rerum ab anno salutis reparatae
CIO ID XCII. ad annum 1595 gestarum.

In Honorem, & Perpetuam memoriam Serenissimi
Principis Transylvaniæ, partim proprio, parte
quam verissime conscripta, partim ex alienis
fragmentis digesta

A U T O R E

JOANNE DECIO BAROVIO.

Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriz,
Magistra vitæ, nuncia vetustatis. Cic.

Serenissimo Inclitæque Principi, ac Domino Domi-
no Sigismundo Dei gratia Transylvania, Mol-
davia, Valachia, Transalpinæ, Sacri Romani
Imperii Principi, Domino Partium Regni Un-
garicæ, Comiti Siculorum &c. Domino suo Clemen-
tissimo.

S. P. D.

Nihil magis decet eos Serenissime Princeps, Do-
mine Clementissime, qui gubernaculis reipub. præ-
sident, quam ut præclaras, salutaresque res, quoad
vix-

Ezen a helyen térek ki arra, hogy az Istvánffy Miklós által 1598-ban összegyűjtött kéziratok utolsó darabját, egy három fóliót elfoglaló „Chronologiae historiae principatus Transylvaniae ab anno 1143 usque ad annum 1571.”-t, mind Berlász Jenő,³² mind Balázs Mihály és Monok István³³ ismeretlennek tartottak. Bizonyos vagyok benne, hogy ez a kronológiai összefoglaló azonos azzal, amelyet Jacobus Bongarsius tett közzé Frankfurtban, 1600-ban kiadott magyar történeti és földrajzi forrásokot tartalmazó nagy gyűjteménye³⁴ függelékében.

A gyűjtemény fő tételei között van Thuróczy és Ransanus krónikája, de szerepel benne a kolozsvári jegyző, Jacobus Jacobinus nyomtatásban 1596-ban megjelent beszámolója Báthori Zsigmond sikeres 1595. évi hadjáratáról is.³⁵ Ez a mű hosszú ideig csak Bongarsius kiadásából volt ismeretes, mígnem Gábor Gyula Bernben rátalált arra a példányra, amelyet maga Bongarsius látott el tipográfiai jelzetekkel saját kiadásának előkészítése során.³⁶ Jacobinus munkáját Baranyai Decsi is felhasználta művében, a 10. tized nyolcadik, kilencedik és tizedik könyvéhez.³⁷

Bongarsius gyűjteményes kötete függelékének elején Erdélyben talált, római kori feliratos köveket ismertet. Érdekességként megjegyzem, hogy az általa közölt 35 kőfelirat között több azonos Szamosközy Istvánnak kizárólag a zág-rábi gyűjteményes kötetben található kéziratában szereplő feliratokkal.³⁸ Így például a Szamosközy által munkája elején ismertetett, – egykor a gyulafehérvári fejedelmi palotában lévő, de jelenleg már nem található – négy feliratos kő Bongarsius függelékében sorrendben az 5., a 4., a 8. ill. 6.-ként ismertetett felirattal azonos.

A függelék néhány Lőcsével kapcsolatos feljegyzés után Brassóból származó kronológiai jegyzetekkel zárul. A 62 tételből álló évkönyvszerű feljegyzések címe: „Brassoviae sev Coronae Transyluanorum, Ecclesiae parietibus notata leguntur sequentia.”

Az első feljegyzés szövege a következő: „1143. Geysa 2. auus Andreae Regis, Saxones euocauit in Transyluaniam.”

³² BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 219. és 228.

³³ BALÁZS – MONOK: *i. h.* (30. jegyzet) 262.

³⁴ [BONGARSIVS, Jacobus:] *Rervm Hvngaricarvm Scriptorum varii Historici, Geographici.* Francovrti, M. DC.

³⁵ IACOBINUS, Ioannes: *Brevis enarratio Rervm, a Serenissimo Transylvaniae Principe Sigismundo Anno M. D. XCV. gestarum.* Clavdiopoli, 1596. (RMNY 780 = RMK II. 262.) A mű Bongarsius kiadásában az 536–547. oldalakon található.

³⁶ GÁBOR Gyula: *Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (28.) 1912. 307–308.

³⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 10–11.

³⁸ Kiadása: SZAMOSKÖZY István: *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum 1598.* Sajtó alá rendezte: BALÁZS Mihály, MONOK István. Szeged, 1992. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33. / 189–203.

Az utolsó feljegyzés: „1571. Terraemotus in Bartzia, Ciculia, & bona parte Transyluaniae.”

A kronológiai feljegyzések mintegy két oldalt tesznek ki,³⁹ majd 8 további, 1541 és 1571 közötti feljegyzést olvashatunk, mint Bongarsius kötetének legutolsó tételét. Bongarsius a gyűjtemény elején található tartalomjegyzékben a függelék darabjairól csak annyit árul el, hogy „Nunc primum edita”,⁴⁰ azaz általa megszerzett kéziratról adta ki a kronológiát.

3. Baranyai Decsi János feljegyzéseinek belső kronológiája

Decsi János művének ránk maradt első fejezetében (10. dekád 1. könyv 1. fejezet, a továbbiakban 10.1.1.-ként hivatkozom rá) a 10. tized tervezetét adja. Ezt követően a 2. fejezetben az 1592. év vége felé történt eseményekkel kezdi elbeszélését. A fennmaradt legutolsó fejezetben, a 11. dekád második könyvének 9. fejezetében 1598 közepéig jut el. Tehát az emlékirat nem egészen hat év eseményeit tartalmazza.

Ahhoz, hogy a mű létrejöttével kapcsolatosan érdemleges megállapításokat tehesünk, áttekintést kell nyerjünk a fennmaradt szövegben tárgyalt események időrendjéről. Decsi az eseményeket folyamatosan beszéli el, nem túl gyakran ad pontos dátumot. Az is előfordul, hogy az általa megadott dátum pontatlan.⁴¹ Ahhoz azonban elegendő számú datálást tartalmaz a mű, hogy az egyes fejezetek által tárgyalt események időpontját általában magából az emlékiratból meghatározhassuk. A későbbi vizsgálataink céljából felsorolok ilyen, a szövegben szereplő datálásokat: az illető dekád, könyv és fejezet sorszámát, mellette magában a műben megadott dátumot, s végül a Kulcsár-féle fordítás megfelelő oldalszámát. (Egyedül Győr elestének 1594. szept. 29-i dátumát iktattam be külső forrásból.)

10. 1. 2.	1592. késő ősze	39.
10. 4. 2.	1593. május 22.	103.
10. 5. 1.	1593. nov. 15.	123.
10. 7. 2.	(1594. szept. 29.)	184. Győrt elfoglalják a törökök
10. 7. 5.	1594. vége	189.
-----		
10. 7. 6.	1595. jan.	191.
10. 7. 10.	1595. febr.	199.
10. 7. 15.	1595. máj. 2.	215.
10. 8. 1.	1595. júl.	215.
10. 8. 3.	1595. aug. 1.	221.

³⁹ BONGARSIVS: *i. m.* (34. jegyzet) 629–631.

⁴⁰ BONGARSIVS: *i. m.* (34. jegyzet) [XII.]

⁴¹ Két pontatlan dátumot említ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 14.

10. 9. 1.	1595. júl. 25.	246.
10. 9. 5.	1595. okt.	253.
10. 9. 6.	1595. aug. 27.	254.
10. 9. 8.	1595. szept. 15.	261.
10. 9. 9.	1595. okt. 4.	261.
10. 9. 14.	1595. okt. 22.	280.
10. 9. 15.	1595. dec.	287. Szinán halála
10. 10. 2.	1595. dec. vége	293.
10. 10. 3.	1595. nov. 8.	300. VIII. Kelemen pápa levele III. Zsigmond lengyel királyhoz
10. 10. 4.	1596. eleje.	300.
10. 10. 13.	1596. okt. 21.	332.
10. 10. 13.	1596. okt. 26.	337.
10. 10. 14.	1596. végéig történetek	345.
11. 1. 1.	1596. dec. 25.	346.
11. 1. 2.	1597. febr. 13.	351.
11. 1. 7.	1598. jan. 1.	359.
11. 1. 8.	1598. ápr. 2.	360.
11. 1. 8.	1598. ápr. 4.	361.
11. 1. 10.	1598. ápr. 10.	364. A fejedelem búcsúbeszéde
11. 2. 01.	1598. márc. 27.	373.
11. 2. 03.	1598. márc. 28.	377. Győr visszavétele
11. 2. 05.	1598. máj. 8.	386.
11. 2. 07.	1598. jún. 20.	390.
11. 2. 09.	1598. jún. 27.	394.

4. Az emlékirat ajánlásának keletkezési ideje

Mint a kutatástörténeti részben láttuk, a teljes mű fordításának bevezetőjében olvasható datálási megállapítások ellentmondást tartalmaznak az emlékirat ajánlásának szövegével szemben. Annak kiderítéséhez, hogy az ajánlás mikor készült, annak szövegét kell elemzés alá vonnunk.

Az első fontos megállapítás, hogy mind a megszólításban, mind az ajánlás szövegének első mondatában Báthori Zsigmondot felséges fejedelemnek (*Serenissime Princeps*) nevezi az író és a Szent Római Birodalom fejedelmének titulussal illeti. Márpedig ennek a címnek a használatára vonatkozó megállapodás II. Rudolf német-római császár és Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem között 1595. január 28-án jött létre, amelyről Decsi is beszámol a 10. 7. 13. fejezetben a következőképp: „A császár Erdély fejedelmét szabad fejedelemnek ismeri el, megengedi neki a »felséges« cím használatát.”⁴² Tehát az ajánlás bizonyosan 1595. január 28. után keletkezett.

⁴² KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 205.

Az ajánlásban olvashatjuk továbbá, hogy „...Erdély, Moldva, Havasalföld, vagyis egyszóval egész Dácia elszakadt a török birodalomtól és a Szent Római Birodalomba olvadt, hogy a lengyelek, sőt még a velenceiek is terveket szőnek a barbárok ellen...”⁴³ Ezek a megállapítások, amelyek pl. Havasalföld elszakadását tényként említik, arra utalnak, hogy az ajánlás Báthori Zsigmond és Mihály havasalföldi vajda 1595. október végéig tartó sikeres hadjárata után keletkezett, amelyről a 10. 9. 9.–14. fejezetekben olvashatunk.

Az a megjegyzés, hogy a lengyelek is terveket szőnek a törökök ellen, arra mutat, hogy a szöveg végső megfogalmazására csak 1595 decembere után kerülhetett sor. Ugyanis Báthori Zsigmond hiába küldött megbízottakat a lengyel támogatás elnyerése céljából III. Zsigmond lengyel királyhoz 1595 tavaszán. A követek 1595. március 2-án mondták el segítséget kérő beszédüket Krakóban, amely nem érte el a kívánt hatást. Sőt a Moldva feletti fennhatóság tekintetében a konfliktus odáig fajult a lengyel király és az erdélyi fejedelem között, hogy a lengyel király pártfogoltja, Jeremiás moldvai vajda meggyilkolta a Báthori Zsigmondnak hűséget esküdött Razvan Istvánt.⁴⁴ Báthori Zsigmond követet küldött a pápához, aki 1595. november 8-án szenvedélyes hangú levelet írt a lengyel uralkodónak. Ennek a következményeképp engedhették el a Lengyelországba hurcolt magyarokat 1595. december vége felé.⁴⁵ A fentiek alapján joggal feltehető, hogy az ajánlás legkorábban 1596 elején készült.

Mielőtt az ajánlás szövegéből a keletkezési idejére nézve felső korlátot állapítanánk meg, egy értelmezési tévedést kell tárgyalnom. Ugyanis az ajánlás magyar fordításának egyik részlete ellentmond az alább ismertetendő datálási érveknek és ezzel akadályt jelentene a keletkezési idejének megállapításához.

Kulcsár Péter fordításában a következőket olvassuk: „...hogy Győr visszavétele után a keresztyén világ mer már reménykedni...”⁴⁶ Az ehhez a mondatrészhez tartozó, Bellus Ibolya által írt jegyzet a következőket közli: „Győr vára a dunántúli magyar védővonal kulcsa volt. A törököknek 1594-ben sikerült bevenniük. 1598-ban gróf Pálffy Miklós foglalta vissza.”⁴⁷

A fordításból arra kellene következtetnünk, hogy az ajánlás csakis Győr 1598. március 28-án történt visszafoglalása után keletkezhetett. Ennek azonban több súlyos érv ellentmond. A félreértés oka, hogy az eredeti szövegben „*capto Iaurino*” szerepel,⁴⁸ ami általában bevételt jelent. A mondatrész helyesen úgy értendő, hogy a keresztyén világ Győrnek a törökök által történt bevétele után, annak dacára is reménykedhet.

Egy fontos további támpontot kapunk a Báthori Zsigmondnak szóló ajánlás címzéséből, amely így szól:

⁴³ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 33–34.

⁴⁴ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 292–293.

⁴⁵ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 293.

⁴⁶ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 34. 4. sor

⁴⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 398. 11. sz. jegyzet

⁴⁸ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 7. 18. sor

„Serenissimo Inclitoque Principi, ac Domino Domino Sigismundo Dei gratia Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae, Transalpiniae, Sacri Romani Imperii Principi, Domino Partium Regni Hungariae, Comiti Siculorum &c. Domino suo Clementissimo S. P. D.”⁴⁹

Hasonlítsuk ezt össze a Decsi János által 1598-ban, ugyancsak Báthori Zsigmondnak ajánlott, a törökellenes háborúra buzdító beszédének címével:

„Oratio Ioannis Decii Baronii ad SERENISSIMUM PRINCIPEM, ac Dominum Dominum Sigismundum Dei Gratia Transilvaniae, Moldaviae, ac Transalpiniae, Walachiae, Sacrique Romani Imperii Principem, Equitem Aurei velleris, partium Regni Hungariae Dominum ac Siculorum Comitem”⁵⁰

Feltűnő az aláhúzással kiemelt egyetlen lényeges különbség, az aranygyapjas rendre való utalás. Decsi János, az egyszerű protestáns iskolamester rendkívül fontosnak tartotta, hogy a kegyetlen katolikus fejedelem megszólításánál minden fontos címet és rangot megemlítsen, egyetlen egyet se hagyjon ki. Bár Istvánffy Miklós, Magyarország második közjogi méltósága megengedhette magának, hogy az utóbbi megszólításról a beszéd másolatának margójára írt jegyzetben ekképp vélekedhessen: „Ighen bolond titulus ez e keues”,⁵¹ mégis: magas méltósága dacára joggal örülhetett annak, hogy 1598. augusztusi fogságba vetése után Báthori Zsigmond börtönéből ép bőrrel szabadult.⁵²

Báthori Zsigmondnak az aranygyapjas renddel történt kitüntetéséről Istvánffy Miklós történeti munkájában három helyen is említést tesz. A Rudolf császár és Báthori között 1595. elején folyt tárgyalások kapcsán létrejött 12 pontos megállapodásról szólva írja, hogy ennek egyik pontja szerint „Zsigmondnak a fejedelmi címet, az aranygyapjas rend láncával megadják”.⁵³ Ténylegesen ekkor ez még nem történt meg, mivel Istvánffy elmondja, hogy 1596 elején Rudolf császárnál tett látogatásáról Báthori Zsigmond „visszaindult azon biztos reménnyel, hogy a spanyol királytól az aranygyapjas rendet megnyerendi”.⁵⁴ Majd az 1597-es év eseményeinek elbeszélését azzal kezdi, hogy: „Ez év kezdetén Zsigmond Erdélyből fényes kísérettel a császárhoz érkezett, hogy az ígért, s Fülöp spanyol királytól neki küldött aranygyapjas rendet átvegye, ... Az aranyláncot szokott ünnepélyel átvevé...”⁵⁵ Tehát Báthori Zsigmond az aranygyap-

⁴⁹ KOVACHICH: *i. h.* (6. jegyzet) 233. és TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 4.

⁵⁰ BALÁZS Mihály – MONOK István – VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból.* = Lymbus Művelődéstörténeti Tár II. 1990. 37–100. (Ugyanaz különnyomat formájában: A Lymbus füzetek 11. Szeged, 1990.) : 43.

⁵¹ BALÁZS – MONOK – VARGA – TAR: *i. h.* (50. jegyzet) 43.

⁵² Istvánffy Miklós történeti műve 1724. évi kiadásának 446–447. oldala alapján Berlász Jenő említi: BERLÁSZ: *i. h.* (4. jegyzet) 221.

⁵³ ISTVÁNFY Miklós: *Magyarország története.* Ford.: VIDOVICH György. Debreczen, 1867. XXIX. könyv 727.

⁵⁴ ISTVÁNFY: *i. m.* (53. jegyzet) XXX. könyv 755.

⁵⁵ ISTVÁNFY: *i. m.* (53. jegyzet) XXX. könyv 782.

Toldy. 4024. III. Holocvár június 17. 1864.
Jus - 22.

20.

Igen tiszelt barátom Uram!

Bocsásson meg, hogy f. hó 4-dikén történt harca jóviselem olva igen jól magán is hivatalos dolgaim miatt mindig halogattam a múzeumi diplomából megveszték darab könyv elküldését. Ezzel tudom e darabokat.

126. *) Baden, die Verfassung Siebenb.	35
1097. Nöteborgi Főrel. paupica	10.
1898. Magyar Kurir 1797. 1. 2.	80.
2798. Német hírség. (Várat)	20.

Összesen 1 f. 45 fr. értékben.

Baranyai Decsi János ~~munk~~ Holcpariconja Wittenb. 1587. 4r. nincs meg Múzeumi könyvtárban, és így azzal fájdalom nem szolgálhatok. — Utána járni meg holnap a go. Nils, a ref. coll. és a cash. lyceum táraiban s ha csak megtalálható, 3-4 nap múlva bizonyosan megküldöm postán; ha ez idő alatt a könyv meg nem érkezik, bizonyos lesz, hogy a holocvári könyvtárban nem lelhető. — Az Adagiákat (Bártfa 1588 cziml. nélkül) minden esetre megküldöm a collegium könyvtárából, magam nevére hivivón, vagy maga e könyvekkel együtt, ha a könyvtár orvos felére Mikahé ^{Magyar} jóviselemben megtalálhatom, vagy leg-
feltehető

2. kép. A Szabó Károly által 1864. június 17. és 22. között Toldy Ferenchez írott levél első oldala.

„Baranyai Decsi János Hod[o]leporiconja Wittenb. 1587. 4r. nincs meg múzeumi könyvtárban, és így azzal fájdalom nem szolgálhatok. — ... Az Adagiákat (Bártfa 1588 cziml. nélkül) minden esetre megküldöm ...”

jas rendet 1597 elején kapta meg, az átadási ünnepségre Prágában 1597. március 3-án került sor.⁵⁶ Ebből következik, hogy a történeti munka ajánlása bizonyosan 1597 márciusa előtt keletkezett.

Ezt az időhatárt nemcsak megerősíti, hanem valamelyest még tovább szűkíti az ajánlás szövege. Ebben ugyanis Decsi János azt mondja: „megpróbáltam Emlékiratom e tizedik tizedében az *utóbbi három év* legemlékezetesebb eseményeit röviden és, amennyire tőlem telt, az igazságnak megfelelően összefoglalni.”⁵⁷ Mivel a 10. tized az 1592. végén történt eseményekkel indul, – feltételezve, hogy Decsi itt pontosan fogalmazott –, ebből az is következik, hogy az ajánlást nem írhatta 1597-ben vagy az után, mert akkor már nem a legutóbbi három év eseményeit tárgyalná! Ezt a következtetést megerősítik az ajánlás Báthorihoz címzett további részei is. „Hiszen ki ne csodálná ... mindazt a számos jelentős dolgot, amit e két-három év alatt okosan, bátran véghezvitt e sikeres korszakban?”⁵⁸ Ez a kitétel kétségtelenül az 1593-tól 1595 végéig terjedő évekre utal. Majd ezt olvassuk: „Erdély, Moldva, Havasalföld, vagyis egyszóval egész Dácia elszakadt a török birodalomtól és a Szent Római Birodalomba olvadt, ... hogy egyetlen év alatt oly sok ezer török esett el Havasalföldön és Moldvában...”⁵⁹, mindezek egyértelműen 1595-re vonatkozó utalások.

Magából az ajánlás szövegéből megállapítható tehát, hogy az 1596-ban készült.

5. Meddig terjedt időben az ajánláshoz tartozó mű?

Induljunk ki ismét az ajánlás szövegének abból az utalásából, hogy „megpróbáltam Emlékiratom e tizedik tizedében az *utóbbi három év* legemlékezetesebb eseményeit ... összefoglalni.” Megjegyzem, hogy az ajánlásban később is úgy fogalmaz Decsi János, hogy „Emlékiratomnak ez utolsó tizedét”⁵⁹ említi, és szó sincs a tizenegyedik tizedről. Ebből azonnal következik, hogy az ajánláshoz tartozó szöveg legfeljebb a tizedik dekád végéig, azaz az 1596 végéig terjedő eseményekig tarthatott. De ha figyelembe vesszük, hogy mind a pozsonyi, mind a zágrábi kódexben az ajánlás előtti címben az szerepel, hogy „Commentarium de Rebus Ungaricis, ac Transylvanicis Decas Decima Continens Historiam Belli Sinanici, ac Rerum ab anno salutis reparatae M D XCII. ad annum 1595 gestarum.”, akkor nyilvánvaló, hogy az ajánlásban említett „*utóbbi három év*” alatt az 1592-től 1595-ig terjedő időszakot kell értenünk. Ezért a csatlakozó történeti munka legfeljebb 1595 végéig terjedhetett.

Az alábbiakban azt fogom igazolni, hogy valójában csak az 1594. év eseményeit tartalmazta, és pontosan addig tartott, amennyit Kovachich szövegkiadása

⁵⁶ Pandula Attila (ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék) szíves szóbeli közlése.

⁵⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 31.

⁵⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 33. 11–24. sorok

⁵⁹ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 35. 19. sor

tartalmaz. Ehhez hasonlítsuk össze a 10. dekád hetedik könyvének azokat a fejezeteit, nevezetesen a 2., 3., 4. és 5. fejezetek szövegét, amelyeket a pozsonyi és a budapesti kézirat is tartalmaz. Ezt a vizsgálatot megkönnyíti Toldy szövegkiadása, mert ezekben a fejezetekben, – ahol bár a budapesti kézirat szövegét közli –, lábjegyzetekben megadja a Kovachich-féle kiadás eltéréseit.

A legfeltűnőbb különbség a két szöveg között, hogy a pozsonyi változatban az 5. fejezet terjedelme csak mintegy 40%-a a budapestinek, az előző három fejezet viszont szinte azonos hosszúságú. A másolási hibákból fakadó betűeltéréseken kívül a 2., 3. és 4. fejezetben a budapesti változat néhány apró és mindössze egyetlen hosszabb betoldást tartalmaz a pozsonyihoz képest, valamint egy-két helyen kicsiny módosítást. Igazán lényeges eltérés csak az ötödik fejezetben található. Vizsgáljuk meg a szövegek egymáshoz való viszonyát!

A 2. fejezetben mindössze egy apró módosítást találunk.⁶⁰

A 3. fejezetben, amely a lugosi hadjáratról szól, a budapesti szöveg a következő betoldásokat tartalmazza: „Stephano Jósika Cancellario”⁶¹, „Ioannem Fratitai”⁶², „si occasio se daret”⁶³, „itinere fugae simili”⁶⁴. A két szöveg közti további eltérés, hogy a budapesti változatban elmaradt egy „generalis” szó Geszti Ferenc kapitányi címéből⁶⁵, valamint Gesztinek a fejedelemhez való feltétlen hűségére utaló „ac Principi imprimis fidelissimo” kitétel.⁶⁶

A 3. fejezetben egyetlen nagyobb változtatás található, ez a fejezet legvégén van. Itt a pozsonyi változat mintegy hét nyomtatott sornyi szövege helyett a budapesti kézirat egy tizenhat nyomtatott sor terjedelmű szöveget tartalmaz, amelyből mindössze kb. három sornyi való a Kovachich-féle változathoz.⁶⁷ A csak a budapesti kéziratban található szövegváltozat így kezdődik: „Vannak jó néhányan, akik erősen állítják, hogy Geszti árulásának eredményeképpen terjedt el a hazugság és történt mindez. Mi azonban a dolog bizonytalansága miatt eldöntetlenül hagyjuk ezt a kérdést.”⁶⁸ Ez a betoldás egyúttal megmagyarázza azt, hogy miért hagyta el Decsi János Geszti feltétlen hűségére utaló, korábbi megjegyzését. Ezután a pozsonyi változathoz vesz át valamennyit, majd még kiegészíti egy, a lugosi hadjárat után történt esemény leírásával.

A 4. fejezetben mindössze két betoldást jelöl Toldy: „tamen”⁶⁹, valamint „oppidum a boum cornibus ob pascuorum felicitatem olim graece denominatum”⁷⁰,

⁶⁰ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 140. 12. jegyzet

⁶¹ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 141. 19. jegyzet

⁶² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 141. 21. jegyzet

⁶³ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 142. 26. jegyzet

⁶⁴ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 143. 39. jegyzet

⁶⁵ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 142. 28. jegyzet

⁶⁶ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 143. 29. jegyzet

⁶⁷ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 143. 40. jegyzet

⁶⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 186.

⁶⁹ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 144. 43. jegyzet

⁷⁰ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 145. 47. jegyzet

amely Bukarest nevének etimológiájára vonatkozó utalás: „amit egykor a legelők gazdagsága miatt görögül az ökörszarvról neveztek el”⁷¹.

Az 5. fejezetben két kisebb módosítást találunk: a „sese” szócska négy szóval hátrébb helyezését⁷², és egy betoldást: „veteribus Achilleam”⁷³, ami Kilija város régi nevére utal.

Ezeken túlmenően az 5. fejezetben két lényeges változtatás van. Az egyik a következő. A Kovachich-féle szövegben az ötödik fejezet mindössze 28 nyomtatott sor terjedelmű, ennek utolsó 12 sorát a budapesti kéziratban nem találjuk meg. Helyette egy, az előző szövegrésztől teljesen független, de önmagában teljes és elég hosszú, 57 nyomtatott sor terjedelmű beszámolót kapunk a tatárok téli hadmozdulatairól és a velük vívott szerencsétlen váradi csatáról.⁷⁴

A pozsonyi kéziratban az 5. fejezet Áron moldvai és Mihály havasalföldi vajda 1594. kemény telén végrehajtott katonai akcióiról számol be. Ebből mindkét változatban benne van az Áron hadműveleteiről szóló beszámoló. Az ezt követő mondat, amely a két változat legutolsó közös mondata, az alábbi: „Eodem successu sed longe maiori alacritate, et Michael Palatinus rem in Transalpina gessit.” azaz „Ugyanilyen eredménnyel, de sokkal nagyobb lelkesedéssel végezte dolgát Mihály nádor Havasalföldön.”⁷⁵

Az ezt követő szöveg, amely csak pozsonyi változatban található meg, a következő:

„Post quam enim ingentes voluntariorum, ex Vngaria et Transylvania militum copias collegisset, imprimis Girgioviam, mox Orozczikinum, Drezlovium item, et complura alia oppida Turcica, citra, ultraque Danubium sita, caesis quamplurimis Barbarorum, et non paucis mancipiorum Christianorum in pristinam libertatem assertis, ferro atque flamma consumpsit, ingentemque omnis generis praedam inde reportavit. Ita vastatis hostilibus circumquaque dititionibus, felix si finis, quod optandum est, principio responderit, futuri belli exordium fecere.”⁷⁶

Ennek fordítása a szakirodalomban nem található, ezért itt közlöm:

Miután önkéntesek tömegéből sereget gyűjtött Magyarországról és Erdélyből, először Girgioviát, majd Orozczikinumot valamint Drezloviumot és sok más török várost a Duna mindkét partján tüzzel-vassal elpusztított. Miután számos barbárt levágott és sok keresztény fogolynak visszaadta a szabadságát, végül hatalmas és változatos zsákmánnyal tért vissza innen. Miután így köröskörül elpusztították az ellenséges hatalmakat, abban bízva, hogy a remélt sikeres vég fog a kezdetre következni, előkészületeket tettek egy jövőbeni háborúra.

⁷¹ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 188.

⁷² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 54. jegyzet

⁷³ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 53. jegyzet

⁷⁴ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 55. jegyzet

⁷⁵ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 189.

⁷⁶ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 146. 55. jegyzet

A másik lényeges változtatás a fejezet címe, amelyet érdekes módon Toldy Ferenc nem vett észre, jegyzeteiben nem utal rá. Holott a pozsonyi szövegben a cím a következő: „Quid Moldavi, et Transalpini Transylvanicis adjuti copiis post defectionem egerint.” Ezzel szemben a budapesti kéziratban: „De Tartarorum hybernatione. Varadinensium clade”. Ez utóbbi cím teljesen megfelel a budapesti szövegben található kiegészítésnek, míg a Kovachich-féle cím megfelel a pozsonyi változatnak!

Látható, hogy a pozsonyi szövegváltozat megfogalmazásában befejezettség, lezárttságot mutat. A két utolsó, meglehetősen rövidre fogott, feltehetően időszükében készült fejezet a sikerekről tudósítva igyekszik előre vetíteni a következő évben, 1595-ben elért hadisikereket.

Figyelemre méltó a pozsonyi kézirat két legutolsó fejezetében néhány részlet öszszecsenge az ajánlás szövegével. Például a 10.7.4. fejezetben ez áll:

„Így tehát rövid idő alatt, s méghozzá olyan időben, ami az elpártolásra éppen nem látszott alkalmasnak, valami titkos végzet következtében három nagy jelentőségű tartomány szakadt el a török birodalomtól, Erdély, Moldva és a havasalföldi Oláhország, melyek egykor az egész Dáciát alkották, és példajukkal nem kis mértékben ösztönözték a többi terület fejedelmeit, hogy közös akarattal vállaljanak szent háborút a keresztyénség megátalkodott ellenségei ellen.”⁷⁷

Az ajánlásban pedig ez:

„Erdély, Moldva, Havasalföld, vagyis egyszóval egész Dácia elszakadt a török birodalomtól és a Szent Római Birodalomba olvadt, hogy a lengyelek, sőt még a velenceiek is terveket szőnek a barbárok ellen, hogy a Birodalom fejedelme és a többi keresztyén király szent szövetséget kötött ellenük”.⁷⁸

Ez azt bizonyítja, hogy a két szöveg megfogalmazása közel ugyanakkor történt.

E vizsgálatok alapján teljesen egyértelmű, hogy az ajánláshoz tartozó, eredeti szövegváltozat a pozsonyi (és zágrábi) kézirat által megőrzött szöveg, amely a 10. dekád hetedik könyvének 5. fejezetéig tartott. A budapesti változat pedig a hetedik könyv 2. fejezetétől kezdődően a korábbi kézirat utolsó fejezeteinek némi átdolgozásával és annak folytatásával jött létre.

Az is látható, hogy Decsi nagy gonddal készítette el az ajánlást, de a szöveg zárófejezeteinek, tehát a 10.7.2. – 10.7.5. fejezetek megírására kevés ideje maradt. A címben szereplő 1595-ös évszám pedig nagyozolásnak tekinthető, bár eljut 1594–95 telének eseményeihez, de tovább nem tárgyalja a történeteket. Így a címben szereplő 1595-ös évszám inkább a Báthori Zsigmond fejedelem számára nagyon sikeres év megjelölésével elsősorban a figyelemfelkeltést kívánta szolgálni.

⁷⁷ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 188.

⁷⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 34.

6. Mikor nyújtotta át emlékiratát Decsi János Báthori Zsigmondnak?

Az alábbiakban Decsinek Hunyadi Ferenchez, Báthori Zsigmond fejedelem orvosához írt, 1596. augusztus 16-án keltezett leveléről lesz szó. Ez a levél válasz Hunyadi egy korábbi levelére, amelynek szövegét szintén ismerjük. A levél számunkra fontos része Csonka Ferenc fordításában a következőképp szól:

„...hogy más tudós férfiakat is hasonló nagy tettekre buzdítsak, meg hogy a fejedem kegyét és támogatását is megnyerjem, serénységem más, kisebb alkotásain kívül két figyelemre méltó művet ajánlottam fel minap a fenséges fejedelemnek, ezek közül az egyik Sallustius volt, én fordítottam le honi nyelvre. S amikor a fenséges fejedelemnek felajánlottam, ugyanaz történt velem, ami Teodoro Gazával; ő ugyanis, amikor azt a hatalmas, görögből fordított művet az állatok történetéről, ha nem csalódom, Gyula pápának felajánlotta, csak annyicska pénzt kapott érte, amennyi a könyv díszes kötésére volt elég. Gaza csak annyiban volt, jogosan, szerencsésebb nálam, hogy ő, ha többet nem is, de legalább a kötési költséget megkapta, nekem viszont mikor még azt is megtagadták tőlem, minden munkám és fáradozásom kárba vezett.

S hogy a hivatali teendőimen felül körülbelül ötévi munkával összeszedett s csekély erőm szerint összeállított Magyar História⁷⁹ nekem mennyi veritékembe került, arra tanúnak a jó istent hívom, mert az emberek ítéletét a kelleténél igazságtalanabbnak tartom. Mikor a fenséges fejedelemnek ezt a fáradságos munkámat is bemutattam, s ezen a címen valami kis útiköltséget kértem, semmit nem értem el azok közül, amiket elérni óhajtottam. Mit tegyek tehát? Vajon azoknak ajánljam fel műveimet, akik nem igénylik, vagy ha ingyen elfogadják, el sem olvassák őket? Sült bolond lennék hát, ha akár csak egy betűt is leírnék még valaha valakinek a tiszteletére.”

Fordítsuk figyelmünket e levélrészlet elemzésére. Decsi kisebb munkái mellett két, általa jelentősnek tartott művét Báthori Zsigmond fejedelemnek ajánlotta fel, de semmilyen anyagi elismerésben nem részesült. A szövegben szereplő „ajánlottam fel” kifejezést nyilván úgy kell értelmezzük, hogy mindkét mű ajánlása a fejedelemhez szólt. Az első mű, Sallustius magyar fordítása az 1596-ban, a szebeni Fabricius nyomdában kiadott munka.⁸⁰ Kérdéses lehet, hogy vajon a nyomtatott művet mutatta-e be Decsi vagy a kéziratot. A két történelmi tárgyú ókori mű margójára nyomtatott megjegyzések és az előszó egyértelművé teszik a fordítás aktuálpolitikai vonatkozásait, s azt, hogy Decsi közvetlenül a fejedelemnek kívánt szolgálatára lenni azzal, hogy a tanulságokra felhívja a figyelmet. A nyomtatott mű címdala és az azt követő oldalon „Fejedelmi Ófelségének a Német Császártól épségben történt visszaérkezését” üdvözlő ajánlás nyilvánvalóvá teszi, hogy magát a kinyomtatott művet szánta Decsi a fejedelemnek történő bemutatásra. Amint ezt egy másik tanulmányomban megállapítottam, a kötet 1596 márciusában vagy áprilisában került ki a

⁷⁹ A latin eredetiben: *Rerum Hungaricarum Historia*

⁸⁰ *Az Caius Crispvs Salvstiusnac ket Historiaia*. Fordította: BARONYAI DETSI János. Szeben, 1596. (RMNY 786. = RMK I. 286.)

H.

Alipon barani oppido exprobraverunt. nihil Bessa confestim à suis dilectionis aliquot anteaq[ue]
 verbis qui terris iniunctis gratia Dispositio circa mores inflammaverat. Sed ubi factum fuisset, Bessae
 to pagani hunc legem confestim audierunt, et saltem clamore acervim am q[ue] positione in cont. Non minus
 tandem Turciq[ue] p[ro]p[ri]os mores cum nihil confestim, et v[er]o, et nisi lib[er]i p[ro]p[ri]os metrom Epitulis q[ue]
 taliter, sui iam nihil in foga de Disposit. Sed milites d[omi]ni Martinus Horvat in Turcas invadentes, et tempore
 eos in foga viderunt. Sicut f[er]untibus nota, et q[ue] p[ro]p[ri]a in hincas turbatos et manibus elat[er] p[ro]p[ri]os,
 Johannes Bessae et Johannes Kaplani lib[er]i v[er]o inlaminant, atq[ue] sub captis p[ro]p[ri]os t[er]m[in]os d[omi]ni
 ciant. Ita Ch[ar]les f[er]o omnes, Capt[ur]o p[ro]p[ri]os, Bessa cum 60 f[er]o foga elapsos: omnibus igitur in foga
 r[ati]o f[er]unt et ip[s]e Bessa q[ue] vestus velocissimo, amq[ue] Martinus Horvat f[er]unt infens, f[er]o aut
 in turcoman quemdam dederunt. It[em] Bessa q[ue] delapsus p[ro]p[ri]os abfuit quia à Martinus captus, v[er]o
 aucta omnia non potuit, quia ab eo inlaminant p[ro]p[ri]os t[er]m[in]os in Ep[iscop]o confestim à Bessa.
 circumstantibus lib[er]is, effusa s[er]o foga confestim. Martinus Horvat, quoniam p[ro]p[ri]os Ep[iscop]o sui p[ro]p[ri]os q[ue]
 d[omi]ni, t[er]m[in]os lib[er]o vidisset, Bessa foga elapsos, p[ro]p[ri]os t[er]m[in]os Bessa, et ad f[er]o de recepit. Bessa
 Thomae f[er]o v[er]o, quoniam v[er]o argentum, p[ro]p[ri]os t[er]m[in]os collat[er] foga man, in p[ro]p[ri]os, q[ue] p[ro]p[ri]os
 reliquis f[er]o, lib[er]os p[ro]p[ri]os v[er]o foga hincas f[er]o à foga collig[er]o, et cont[er]m[in]os constans ep[iscop]o p[ro]p[ri]os
 illis p[ro]p[ri]os quoniam Vejoda XL. lib[er]os p[ro]p[ri]os collat[er] foga, ut à p[ro]p[ri]os foga elapsos inlaminant. Ita
 p[ro]p[ri]os q[ue] in Bessa tunc anim[us] inlaminant, atq[ue] aliquot barbarorum reliquis in foga coniecit. Ita
 Thomae f[er]o Bessa v[er]o cum ingenti v[er]o p[ro]p[ri]os vidisset p[ro]p[ri]os v[er]o unam à captis p[ro]p[ri]os.
 nis, tunc nobilitate v[er]o v[er]o exoritur ip[s]e. Lac audit d[omi]ni ep[iscop]o p[ro]p[ri]os
 tas à mancipijs Turcicis lib[er]is ac ex ip[s]o d[omi]ni d[omi]ni h[er]o foga off[er]o.
 Cit[er]o, tertiam v[er]o comminavit. Sed ubi Bessa cognovit r[ati]o la caup[er]
 tent[er]o Vagrorum condidit: p[ro]p[ri]os, hincas confestim ad h[er]o.
 Caup[er]o d[omi]ni, ac in ip[s]o v[er]o la majorem in v[er]o p[ro]p[ri]os
 et ne p[ro]p[ri]os Turcoman foga t[er]m[in]os in manibus h[er]o,
 h[er]o d[omi]ni v[er]o v[er]o exoritur. Simil[iter] ac nihil,
 ut p[ro]p[ri]os exemplum p[ro]p[ri]os, et quoniam h[er]o,
 h[er]o Horvat, qui ip[s]um p[ro]p[ri]os v[er]o p[ro]p[ri]os
 potuerat, vehementer Bessa, ac h[er]o p[ro]p[ri]os
 inlaminant factum vidisset, p[ro]p[ri]os et Ep[iscop]o
 ab[er]o h[er]o generosum d[omi]ni alijs quoque
 p[ro]p[ri]os v[er]o v[er]o Martinus misit. Capt[ur]o ca.
 p[ro]p[ri]os Caracall[er]o p[ro]p[ri]os p[ro]p[ri]os affilia,
 h[er]o p[ro]p[ri]os, p[ro]p[ri]os ingens capt[ur]o, Capt[ur]o t[er]m[in]os CCC.
 = ne v[er]o v[er]o v[er]o d[omi]ni. d[omi]ni h[er]o f[er]o XXX
 Junij. Et ne cognita p[ro]p[ri]os post dies, Bessa à
 V[er]o Al[er]o p[ro]p[ri]os v[er]o -
 Provinciaque p[ro]p[ri]os
 fuit

TEBO 174 die Aprilis. Anno d[omi]ni 1740

3. kép. A történeti mű második része egyetlen ismert kéziratának utolsó oldala az Egyetemi Könyvtár Pray-gyűjteménye 17. kötetének 105^v oldaláról.

nyomdából,⁸¹ ezért annak átadása, bemutatása legkorábban márciusban, legkésőbb májusban bizonyára megtörtént.

A levélrészletből nyilvánvaló, hogy a két nagyobb munkát közel egyidőben nyújtotta át a fejedelemnek. Először a Sallustius fordításról beszél, ezt feltehetően korábban adta át. Lehetséges, hogy ezzel egyidőben, de valószínűbb, hogy ezt követően, nem sokkal később került sor a másik mű átadására. A levélből érezhető, hogy az események a közelmúltban történtek, az anyagi támogatás elutasításával okozott megbántottság indulata nagyon friss. Ezért joggal következtethetünk arra, hogy e második mű bemutatása valószínűleg 1596 áprilisa és júliusa között történt.

Decsi leveléből egyáltalán nem következik, – amint azt Szabó Károly gondolta a levél publikálásakor⁸² –, hogy az átadott munka a történeti mű első kilenc tizedét is tartalmazta volna. Sőt még az sem magától értetődő, hogy vajon a levélben említett „Rerum Hungaricarum Historia” vajon azonos-e a *Commentariorum de Rebus Ungaricis, ac Transylvanicis* című munkával vagy annak egy részével. A címek különbözősége, valamint a „körülbelül ötévi munkával” kifejezés felvetik azt a lehetőséget, hogy a két munka talán különböző. Ugyanis az emlékirat 1592 végén kezdődik, a levél 1596-ban kelt, ezért legfeljebb négy évi munkáról lehetne szó.

A következőkben azt szándékozom igazolni, hogy Decsi levelében másodikként említett mű valóban az emlékirat 10. dekádjának első, 1594 végéig terjedő része.

Ami a történeti munka megnevezését illeti, az előszóban Decsi János a munkáját ugyan legtöbbször „Commentariorum”-nak nevezi, de többször használja a „rerum gestarum historia” kifejezést is⁸³, máshol munkájáról úgy beszél, hogy „bemutatva a magyar történelem egy darabját” (*Historiae Vngaricae partem*)⁸⁴, ezért a megnevezésbeli eltérés nem zárja ki, hogy feljegyzéseire a levélben „Rerum Hungaricarum Historia”-ként hivatkozott.

Ami pedig a „körülbelül ötévi munkával” kifejezést illeti, tegyük fel, hogy Decsi a munka alapját képező „Magyar Évkönyv” elkészítéséhez már közvetlenül Strassbourgból való visszatérte után, 1592-ben hozzáfogott. Mivel 1596-ban fejezte be az átadott művet, a munka öt naptári éven át húzódott, s ha figyelembe vesszük a „körülbelül” szót is, akkor az „ötévi” időtartam megjelölés csak a munka nagyságát is jelezni akaró, enyhe túlzásként is értékelhető.

Végezetül pedig a következő egyszerű gondolatmeneten alapuló érvet említem. Mint megállapítottuk, a feljegyzések ajánlása 1596-ban készült, és a művet Decsi bizonyosan át is adta Báthori Zsigmondnak, hiszen Istvánffy Miklós ezt valószínűsíthetően a fejedelem levéltárából másoltatta le magának. Decsi a levelében így fogalmaz: „serénységem más, kisebb alkotásain kívül két figye-

⁸¹ HOLLER László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 1. sz. 101–112.

⁸² SZABÓ: *i. h.* (13. jegyzet) 470–471.

⁸³ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 5. 20. és 29. sor

⁸⁴ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 8. 31. sor

lemre méltó művet ajánlottam fel". Ezt a két kiemelt művet kisebb alkotásaival állítja szembe, a figyelemre méltó jelző a művek értékére, a befektetett munka nagyságára, a tartalmi és terjedelmi jelentőségre utal. Terjedelemre nézve mind a fordítás, mind az emlékirat elég jelentékeny. A 300 oldalas Sallustius fordítás mintegy 260 ezer betűt tartalmaz, az emlékirat Kovachich-féle kiadása ezzel nagyságrendileg megegyezik: mintegy 200 ezer betű. Az augusztus 16-i levél elkeseredett hangneme, az abban megfogalmazott elvándorlási szándék alapján valószínűtlen, hogy Decsi még 1596-ban, de a levél megírása után ajánlotta volna történeti feljegyzéseit a fejedelemnek. Így ha ez mégsem lenne azonos a levélben említett magyar történeti munkával, akkor – tekintettel az emlékirat jelentős terjedelmére – Decsi a Hunyadinak írott levelében három figyelemre méltó munkáról szólt volna, nem kettőről.

A fentiek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy Decsi emlékiratának a Kovachich-féle kiadásban közölt részét bizonyosan 1596. március 4. után és augusztus 16. előtt, valószínűleg 1596 áprilisa és júliusa között nyújtotta át Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek.

7. A történeti feljegyzések kéziratairól

Toldy szövegkiadása és Kulcsár fordítása egyaránt a pozsonyi és a budapesti kéziraton alapszik. Mindkettőn szóvá teszik a kéziratok hibáit és pontatlanságait. Toldy így sajnálkozik:

„...Decsinek oly tudatlan másolók jutottak, miszerint még a rövidítéseket sem tudták helyesen feloldani, mire sok hibás szóleírás a szó közepén és végén mutat; másfelül a historiai személy- és helyneveket nem ismerve, ezeket is gyakran rosszul írták le; némely helyt nem tudván az eredetit olvasni, hézagokat hagytak; más helyt figyelmetlenségből kihagytak szöveget, s általában a pontozás is javítást igényelt, hogy a mondatok érthetőkké váljanak.”

A fentiekben elősorolt tipikus hibákra mutatott számos példán kívül Toldy felsorolt mintegy tíz javítást Kovachich szövegkiadásához képest és közel húsz helyet, ahol a budapesti kézirat szövegén javított.⁸⁵ Kulcsár hasonlóképp kritizálja a kéziratokat.⁸⁶ Ezért a szöveg bizonyos helyeinek értelmezése szempontjából különös fontossága lehet a zágrábi kéziratnak.

A történeti mű első részét tartalmazó kéziratokkal kapcsolatban mind Berlász Jenő, mind Balázs Mihály és Monok István azt feltételezik, hogy a pozsonyi a zágrábiról készült másolat, ezt azonban közelebbről nem indokolják. Hogy ez valóban így van-e, egy, a pozsonyi kéziratban található bejegyzés alapján dönthető el a legegyszerűbben. Ugyanis a pozsonyi kéziratban olvasható az annak alapjául szolgáló másolat készítőjének, Nagyfalvy Gergelynek pársoros megjegyzése a harmadik könyv 3. fejezetének végén.

⁸⁵ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXX–XXXII.

⁸⁶ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 14–15.

„Haec meminī, quando gesta sunt; sed omittit Stephanum Tholdi, et Moysen Székely, quorum consilio, et virtute res ea praecipue gesta fuit, quod et carmine in Transylvania celebravi. Gregorius Nagyfalvy.”⁸⁷

Magyarul:

„Emlékszem ezekre, amikor megtörténtek; kihagyta azonban Tholdi Istvánt és Székely Mózes, holott elsősorban az ő okosságuk és bátorságuk vitte végbe mind-azt, amint egy énekben elő is adtam Erdélyben. Nagyfalvy Gergely.”⁸⁸

Eddig nem sikerült megszereznem a zágrábi kézirat ezen részének másolatát, amely alapján megállapítható lenne, hogy szerepel-e benne Nagyfalvy Gergely bejegyzése. De tekintettel arra, hogy a zágrábi kéziratot 1598-ban másolták, mindössze két évvel az eredeti mű elkészülte után, ezért ez feltehetően jóval pontosabb a pozsonyi kéziratnál. Ezért Baranyai Decsi történeti munkájának egy jövőbeli kritikai kiadáshoz a zágrábi kéziratot okvetlenül figyelembe kell venni. A másolat pontosságát valószínűsíti a zágrábi kolligátumból 1990 és 1992 között kiadott három terjedelmes egység szövegeinek pontossága is.⁸⁹

Decsi munkájának első részét Istvánffy Miklós nemcsak birtokolta a gyűjteményében, hanem fel is használta művéhez. Ez kétségtelenül megállapítható a szövegegyezésekből. Így a 10. tized hatodik könyve 6. fejezetének végétől a 8. fejezet végéig terjedő részt Istvánffy lényegében átvette Decsitol és bedolgozta műve XXIX. könyvébe.

A történeti mű folytatását tartalmazó budapesti kézirat lényegében független az előzőektől. Toldy megállapítása szerint az írás a 18. század elejéről való, bizonyosan Pray György készítette a másolatot. Hogy vajon Istvánffy könyvtárából származott-e ennek eredetije vagy sem, erre nézve konkrét adattal nem rendelkezünk. A kézirat végén olvasható 1603. évi dátum és Bod Péter ugyanazon évre vonatkozó információja arra utalhat, hogy Istvánffy Miklós 1603-ban másoltatta le magának a már birtokában lévő Baranyai Decsi mű folytatását, és erről a másolatról készült a budapesti kézirat. Tényleges használatára azonban nem sikerült egyértelmű, meggyőző bizonyítékot találnom Istvánffy művében. Egy helyen ugyan Bartoniek Emma Decsi kilencedik könyve 2. fejezetének használatát vélelmezi Istvánffy XXIX. könyvében –, amelynek fő forrása egyébként Jacobinus

⁸⁷ TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) 42.

⁸⁸ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 74. Lásd ezzel kapcsolatban: HEGEDŰS István: *Nagyfalvi Gergely ismeretlen Carmene*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1891. 402–403.

⁸⁹ A kolligátum harmadik egységének (87–99. főlíók) kiadása: BALÁZS – MONOK – VARGA – TAR: *i. h.* (50. jegyzet).

A kolligátum ötödik egységének (113–121. főlíók) kiadása: SZAMOSKÖZY: *i. m.* (38. jegyzet).

A kolligátum hatodik egységének (122–129. főlíók) kiadása: BALÁZS Mihály – MONOK István – VARGA András; TAR Ibolya (ford.): *Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről (1594–1598)*. = Lymbus Művelődéstörténeti Tár IV. 1992. 49–86.

korábban már említett munkája⁹⁰, de az egy-két szavas, Decsiéhez csak hasonló beszúrás nem elég meggyőző érv.⁹¹ Sőt, Bartoniek egy másik megfigyelése épp az ellenkező vélekedést erősíti. Báthori Zsigmond 1598. április 10-én tartott búcsúbeszéde elhangzásakor, amelyet Toldy Ferenc feltevése szerint Decsi János írt meg a fejedelem számára, császári követként jelen volt Istvánffy Miklós is. Az eseményekről aznap keltezett jelentésében írottak sokkal közelebb állnak a Baranyai Decsi által közölt szöveghez, – aki feltehetően a beszéd eredetije alapján fogalmazta meg e fejezetet –, mint történeti munkájának erre vonatkozó leírása.⁹² Ez tehát inkább arra utal, hogy Istvánffynak nem állt rendelkezésére Decsi emlékiratának második része történelmi műve elkészítésekor.

Végül azt a kérdést kell érintenünk, hogy vajon megírta-e Decsi János emlékiratának első kilenc tizedét. A kérdést két részre kell bontanunk: az ajánlás írásakor már készen volt-e valamilyen formában az első kilenc tized, illetve, hogy a későbbiek során elkészült-e a teljes mű.

Az ajánlásban ezt olvassuk:

„... bemutatva a magyar történelem egy darabját, ... ízelítőt adjak ... a hasonló módon összeállított »Magyar évkönyv«-ből, amelyet Isten segítségével egyszer teljességében igyekszem közzétenni, ha Felsőged nagylelkűsége helyesli.”⁹³

Ebből a részletből világos, hogy Decsi „Magyar évkönyv”-nek nevezte azt a vázlatot, kronológiát, amelynek részletes feldolgozására mutat példát az emlékirat 10. tizedével, és nyilvánvalóan a többi rész feldolgozása ekkor nem volt kész.

Arra vonatkozóan, hogy a halálát megelőző két-három évben ennek megírásával foglalkozott volna, sem fennmaradt töredék vagy más forrásadat nem mutat. Ezért kénytelenek vagyunk azt az álláspontot elfogadni, hogy Baranyai Decsi János történeti művének első kilenc tizede nem készült el.

8. Összefoglalás

Baranyai Decsi János történetírói munkásságát illetően a következő kép bontakozik ki előttünk. A magyar történelem iránti érdeklődését már az 1587-ben Wittenbergben kiadott útirajza⁹⁴ bevezetésében⁹⁵ megmutató szerző a ma-

⁹⁰ IACOBINUS: *i. m.* (35. jegyzet)

⁹¹ BARTONIEK: *i. m.* (23. jegyzet) 367.

⁹² BARTONIEK: *i. m.* (23. jegyzet) 387.

⁹³ KULCSÁR: *i. m.* (26. jegyzet) 35.

⁹⁴ DECZI CZ., Johannes: *Hodoeporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Rvssici, Cassvbii, Masovici, Prvssici, Borussici, Pomerani, Marchici & Saxonici, exantlati 1587. Wittebergae, M.D.LXXXVII.* (RMK III. 764)

⁹⁵ A történeti témájú bevezető teljes szövege magyarul először 1990-ben jelent meg Kulcsár Péter fordításában. Lásd: BARANYAI DECSI János: *Útleírás* (1587). (Részletek.) In: *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* Bp. 1990. A válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveg-gondozás és jegyzetek MONOK István munkája. 247–264., jegyz.: 853–855.

gyar történetírásra vonatkozó elveit és elképzeléseit az 1592 elején már kiadásra kész⁹⁶ „Syntagma” előszavában fogalmazza meg. A nagy műhöz vázlatot készített, ezt nevezte „Annalium Hungaricorum”-nak, Magyar Évkönyvnek. Anyaggyűjtés után a Marosvásárhelyen töltött évei alatt a saját kora eseményeit tárgyaló rész kidolgozásához fogott, s az 1592 végétől 1594 végéig terjedő események leírását 1596 elején fejezte be. Munkáját ugyanekkor készült ajánlással 1596 áprilisa és júliusa között adta át Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek, anélkül azonban, hogy a remélt elismerést és támogatást megkapta volna.

Elkeseredettségében azt tervezte, hogy még az év őszén elhagyja Erdélyt.⁹⁷ Kivándorlási terveit nem váltotta valóra, Székelyvásárhelyen maradt, ahol 1597. augusztus 26-án a helyi városvezetés döntése alapján, több évi tanítói munkája elismeréseként lakás céljára egy elhagyott iskolaépületet kapott.⁹⁸

Feltevésém szerint – amelyet a történeti feljegyzések belső arányaira alapozok, – 1596 végén, 1597 elején fogott hozzá munkájának folytatásához. Nem nyúlt a hetedik könyv hosszú 1. fejezetéhez, kissé átjavította a 2., 3. és 4. fejezeteket, a legutolsó 5. fejezetet teljesen átírta és új címmel látta el. Ezután folytatta az 1595. év eseményeinek elbeszélését. A 10. tizedet, amely az 1596 végéig történetekkel zárul, valószínűleg még 1597-ben befejezte. Ebben az évben írta a törökök elleni harcra buzdító, magyar nyelvű énekét is.⁹⁹

1598-ban számos más feladat megvalósításán dolgozott. Márciusban kelt Telegdi Jánoshoz írt levele a magyar rovásírásról, amelyet a címzett munkája bevezetéséhez csatolt is.¹⁰⁰ Az év elején készült el terjedelmes latin szózata Báthori Zsigmondhoz,¹⁰¹ s Toldy Ferenc joggal feltételezi, hogy a fejedelem 1598. április 10-én elmondott búcsúbeszéde is Decsi János tollából fakadt.¹⁰² Ekkor rendezte sajtó alá szólásgyűjteményét, amelynek előszavában felemlíti, hogy gondos nyomdai előkészítésre nem jutott ideje: „De komolyabb munkák mellett fennmaradó időmben ezeken csak úgy futólag szaladtam át, és az ilyen mellékes dolgokra több időt fordítani nem lehetett, meg nem is akartam.”¹⁰³

⁹⁶ Johann Jacob Grynaeust felkéri a mű kinyomtatására 1592. február 5-én keltezett, hozzá írt levelében. Lásd: SZABÓ András: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Szeged, 1989. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 22./ XXXVI. levél 57–59.

⁹⁷ Az 1596. augusztus 16-án kelt levelében utal rá.

⁹⁸ *Adalék Décsi Czimor János életéhez*. Közli: KONCZ József. = *Történelmi Tár* 1881. 582–583., valamint: KONCZ: *i. m.* (15. jegyzet) 21–23.

⁹⁹ RMNY 842. Lásd: HOLLER: *i. h.* (81. jegyzet)

¹⁰⁰ *Rudimenta Priscae Hunnorum Lingvae Brevibus Quaestionibus ac Responionibus*. Comprehensa Opera Et Studio Johannis THELEGGI. Leyden, 1598.

¹⁰¹ BALÁZS – MONOK – VARGA – TAR: *i. h.* (50. jegyzet)

¹⁰² TOLDY: *i. m.* (7. jegyzet) XXXIV.

¹⁰³ *Adagiorvm Graecolatinoungaricorvm Chiliades quinque*. Bartphae, 1598. (RMNY 815.) Faksimile kiadás: BARANYAI DECSI János: *Adagiorvm*. Bp. 1978. /Eötvös Loránd Tudományegyetem Fontes ad Historiam Linguarum populorumque Uraliensium 5./ Az előszó magyar fordítása CSONKA Ferencről: *Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. /Magyar Remekírók/ 810–818. Az idézett részlet: 817.

1598 végén fordult figyelme ismét történeti munkája felé. Megkezdve a 11. tizedet, az 1597. év eseményeit elég röviden érintve a következő év történéseinek tárgyalásába kezdett. Az 1598. év közepéig jutott el, amikor munkáját abba hagyta, s ezen a ponton szakad meg a korunkra jutott emlékirata. 1599-ből nincs semmi vele kapcsolatos hírünk, 1600-ban megnősült.

És 400 évvel ezelőtt, 1601. május 15-én, negyvenes éveinek elején, a halálát említő feljegyzés alapján minden bizonnyal betegség következtében meghalt Decsi János, „a legműveltebb férfiú, iskolájának díszje és ékessége”, amiképpen az elhunytat kollégája, Piskolti Fabricius Mátyás marosvásárhelyi református prédikátor jellemezte.¹⁰⁴ Baranyai Decsi János korai halála megfosztotta az utókort mind az 1598-at követő erdélyi eseményeknek egy hiteles, a törökök ellen megalkuvás nélküli harcot hirdető humanista nézőpontjából megírt történeti forrástól, mind a korábbi évszázadok történelmének az elődökétől eltérő szemléletű, nagyívű feldolgozásától.

LÁSZLÓ HOLLER

**„Aufzeichnungen über die ungarische Geschichte in Siebenbürgen”
Der Zeitpunkt der Entstehung und die Manuskripte des geschichtlichen Werkes
von János Baranyai Decsi**

Eine Erinnerung aus Anlass der 400sten Jahresfeier seines Absterbens

János Baranyai Decsi formulierte seine Prinzipien und Vorstellungen in dem Vorwort seines Werkes *Syntagma*, das schon am Anfang des Jahres 1592 zur Ausgabe fertig war. Er schrieb einen Grundriss zur grossen Arbeit, den er „*Annalium Hungaricorum*” nannte (ungarischer Almanach). Nach der Sammlung des Materials während seiner in Marosvásárhely verbrachten Jahre fing er an, jene Teile auszuarbeiten, die sich mit den Ereignissen seiner eigenen Epoche befassten, und er hat die Verarbeitung der Geschehnisse vom Ende 1592 bis Ende 1594 – Anfang 1596 vollbracht. Er hat seine Arbeit zusammen mit einer Widmung zwischen April und Juli des Jahres 1596 dem Fürsten von Siebenbürgen Zsigmond Báthori übergeben, ohne aber die gehoffte Anerkennung und Unterstützung bekommen zu haben.

Meiner Voraussetzung gemäss – die ich auf die inneren Verhältnisse der geschichtlichen Aufzeichnungen grüdiere – hat er mit der Fortsetzung seiner Arbeit Ende 1596 oder Anfang 1597 begonnen. Er hat das lange 1. Kapitel des 7. Buches nicht angerührt, die Kapitel 2, 3 und 4 hat er etwas ausgebessert, das allerletzte Kapitel 5 hat er völlig umgeschrieben und mit einem neuen Titel versehen. Nach alldem gab er einen Bericht über die Ereignisse des Jahres 1595. Den 10. Dezem, der mit den Vorkommnissen bis zum Ende 1596 schliesst, hat er aller Wahrscheinlichkeit nach noch 1597 zum Ende gebracht. In diesem Jahre schrieb er auch sein Lied in ungarischer Sprache, das die Nation zum Kampf gegen die Türken anfeuerte.

¹⁰⁴ BARTS Gyula: *Mikor halt meg Baranyai Decsi János?* = Irodalomtörténet IV. 3–4. füzet 1915. 146. A Decsi János halálára vonatkozó feljegyzés javított olvasatát tette közzé Barts Gyula 1929-ben. Lásd: BARTS Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576–1601)*. Sopron, 1929. 15.

Im Jahre 1598 hat er an der Verwirklichung zahlreicher Aufgaben gearbeitet. Im März desselben Jahres schrieb er einen Brief an János Telegdi über die ungarische Runenschrift, den der Adressat in der Einführung seines Buches veröffentlichte. Am Jahresanfang wurde sein voluminöser Aufruf in lateinischer Sprache zu Zsigmond Báthori fertiggebracht und Ferenc Toldy vermutet mit Recht, dass die am 10. April 1598 gehaltene Abschiedsrede des Landfürsten auch der Feder des János Baranyai Decsi entsprang. Zu dieser Zeit machte er seine Sammlung von Redewendungen druckfertig.

Ende 1598 hat er seine Aufmerksamkeit wieder seiner geschichtlichen Arbeit gewidmet. Den 11. Dezem in Angriff genommen, die Geschehnisse des Jahres 1597 nur kurz erwähnend, hat er mit der Auseinandersetzung der Vorkommnisse des folgenden Jahres begonnen. Er ist bis zur Mitte des Jahres 1598 gekommen, als er mit seiner Arbeit aufhörte und es gab keine Fortsetzung mehr.

KNAPP ÉVA

Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból

Szegények patikája

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára Régi Magyar Könyvtár gyűjteményének második sorozata (RMK II) két példányt őriz a Sárospatakon 1653-ban megjelent *Exemplar reconciliationis cum Hungaris factae 23 Junii, Anno 1606. nec-non conditiones pacis Turcicae* című nyomtatványból (jelzete: RMK II 124: 1, 2).¹ Ismeretes, hogy ez az 1606-os bécsi és zsitvatoroki békekötések szövegét, valamint az 1608–1649 közötti magyar országgyűlések törvénycikkeit tartalmazó összeállítás a Fejedelmi nyomda méretében is legnagyobb, terjedelmes, ma is több példányban hozzáférhető kiadványa.² Több példány díszes kötése a pataki nyomda könyvkötőműhelyében készült.³ Az egyetemi könyvtári példányok egyike sem viseli a Renius György-féle díszkötést. Az első példányt sima pergamenbe kötötték,⁴ a második pedig a restauráláskor modern kötést kapott. A második példány restaurálásakor – amelynek címlapján a „Residentiae Soc[ietat]is Iesu Leutsoviae 1681” tulajdonosi bejegyzés olvasható – a kötéstáblából jelentős mennyiségű tömítőanyagot fejtettek ki. Ez a tömítőanyag hét, a kötéstábla méretével közel azonos méretű, mindkét oldalán nyomtatott magyar nyelvű szöveget tartalmazó papírlapból, valamint több, töredékesen megmaradt nyomtatott papírdarabból áll. A makulatúra hét, átlagosan 28×18 cm nagyságú papírlapján összefüggő magyar nyelvű szöveg olvasható.

A tömítőanyagot egy krúdában maradt, teljes terjedelemben másodlagosan felhasznált nyomtatványból készítették. A lapok nyomtatott szövegtükrének átlagos magassága az őrszóval és az ívjelzéssel együtt 11 cm, szélessége átlagosan 6 cm. A címlappal és a „vege” feliratú lapokkal határolt, A és B ívjelzésű, lapszámzás nélküli szöveg íveit feldarabolták, majd a készülő kötéstábla mé-

¹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II*. Bp. 1879–1885. RMK II 791. (A továbbiakban RMK I, RMK II.)

² TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története I. (1650–1671)*. Sárospatak, 1958. 30, 52–53.; TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 27., 33–34.; *Régi magyarországi nyomtatványok*. [Összeállította] BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla stb. 1– Bp. 1971–. RMNy 2485 (A továbbiakban RMNy)

³ TAKÁCS: *i. m.* (2. jegyzet) 1978. 27.

⁴ E példány tulajdonosi bejegyzései a címlapon: „Ex libris Georgij Körösj 1688”, „Dono oblatus ab eodem Resid. S. Patakinæ Ord. Discal. SS. Trinit. de Red. Cap. 1728.”

retének megfelelően egyik-egyik oldalon átlagosan öt-hat sornyi, illetve három-öt betűnyi szöveg levágásával megcsonkították. Az ívek két, szétvágott részéből különböző mennyiség került a kötéstáblába: az A ívből három, illetve kettő, a B ívből egy-egy darab maradt meg.

A szabálytalanul szétvágott ívek megfelelő összeillesztése, a tizenkettedrét formátumú nyomtatvány íveinek gondolatban elvégzett szabályos vágása és szokásos félbehajtogatása után rekonstruálni lehetett az A és B ívfüzetet. Az ívek terjedelmi különbsége miatt a B ívből feleannyit kellett előállítani, mint az A ívből.

A makulatúraként megőrzött, eddig ismeretlen nyomtatvány A ívfüzeté hat, B ívfüzeté három levélpárból áll, teljes terjedelme $A^{12} B^6 = [18]$ folió. A címlapról (1. kép) hiányzik a szerző, a nyomdahely és a nyomda megnevezése, a megjelenés évét a címszöveg tartalmazza: *Szegenyek patikaia, / Melly ingyen ki-nyit- / tatott / 1660. / esztendőben*. A cím alá nyomdai cifrákból szerkesztett dísz helyeztek el. A címlap hátoldala üres. Az egyszerű kiállítású nyomtatványban két további díszítőelemet alkalmaztak: az A2 jelzésű, szélén megcsonkított levél rektójának felső részét fejléc funkcióban nyomdai cifra, majd ugyan ezen a lapon a szöveg kezdetét keret nélküli ornamentális mintájú fehér betűképű A iniciálé díszíti (2. kép). A folyamatosan használt antikva betűtípus a részek („cikkkel”-ek) és azok címének jelzését (3. kép), valamint a szövegben elszórtan található latin kifejezések kiemelését (4. kép) szolgáló kurzív betűkkel váltakozik. A szöveg betűnagyságát az utolsó lapon terjedelmi ok miatt kisebbre cserélték fel (5. kép). A nyomtatvány utolsó bekezdését a címlapszöveghez és az egyes „cikkkel”-ek címéhez hasonlóan középre zárták. A kiadvány a „vege” szóval fejeződik be.

A szöveggel teljesen kitöltött lapokon a sorok száma 22, ehhez újabb sorban a szokásos módon megadott ívjelzés és az őrszó csatlakozik. Ettől eltér az A7^v lap: itt a szöveg tagolása miatt egy fél szó átkerült a 23. sorba, ahova az őrszót is szedték (6. kép). A kisebb betűnagysággal szedett utolsó lapon a sorok száma 26. A levágott sorok és lapszélek miatt az összesen 36 számozatlan lap terjedelmű nyomtatványból 20 lap teljes, míg 16 lapot megcsonkítottak. A levágott lapszélek (A2, A5) kevésbé nehezítik a szövegértést, mint a levelek közepéről (A4, A9, A10, B2, B5), illetve az egyik levél (A3) széléről és közepéről hiányzó részek.

A hiányok ellenére a nyomtatvány tartalma alig sérült, azt egész, folyamatos szöveggént lehet értékelni. A kiadvány szerkezetileg gondosan tagolt, tudatosan megszerkesztett összeállításnak látszik. A nyolc „cikkkel”-re osztott szöveg tartalma két fő részből áll: az első hét cikkely az antimon ércről (A2^r–B5^r), az utolsó pedig a „salitrom”-ról (B5^v–B7^v) mint gyógyszeréről szól. Az antimon rövid bemutatása után az összeállító a szer használatával kapcsolatos két vélekedés közül (ti. mérge, illetve gyógyszer) a hatásos gyógyszerként való felfogás mellett foglal állást (A2^r–A3^r). Ezt követően először a „Patikában” vásárolható antimon, majd a „nyers Antimon” alkalmazásának „bátorságos mód”-jaival, azaz közvetlenül használható gyógyszerre alakítással és tárolásával ismerked-

AZ ANTIMOI

nevü Orvolsag
mű hasznoslegy

betegség ellen

E L S Ö C Z I K K

*As Antimonium nem me
nemelyek véleke
fele.*

leg-fő-képpen itt Mag
ban igen finum találta
ennek erejét nem tud
nek tartják, mivel há

A 2

2. kép A2' lap

SZEGENYEK

PATIKAIA,

Melly ingyen ki-nyit-
tatott

I 6 6 0.
ciztendőben.

os(ol)so
8

1. kép címlap

halál szöröznék magoknak
 hogy sem gyógyulást.
 Ezeknek az Antimoniumból
 csinált orvosoknak olyan
 dalatos virtusivannak, hogy leg
 inkább az ellen a nyavalya ellen
 munkálkodik, és annak a tagnak
 szolgál a hun az ártalmas ned-
 vessegek találatának. Azért mint
 egy természet fölött, és tend ki-
 vül való erőnek láttatik, noha
 természet szerint gyógyít. Innét
 vagon hogy azokat a kibben-
 chak felső része a gyomornak
 bántódik, leg inkább hányásra e-
 rőtletti; a kibben pedig az alsó ré-
 szet, alol erősteti; a kibben pe-
 dig mind a két része, meg vesze-
 tetődött, mind alols mind fel-
 lyül munkálkodik: a k nek chak
 külső részeiben vagon a nya-
 valya, chak veritékezéssel özi ki.
 Ezz-

Ezket azért hozom elő hogy
 midőn valam nem úgy érzed
 munkálkodását az Antimont-
 umnak, a minireménylenked, ne
 vélyed házfantalannak sehnly
 mert az ő természet az hogy fel-
 találja a nyavalyát válfalon feks-
 szik, és ott tuakodik ellene.

Eő TÖDIK CZIKKE L.
Miként kell az Antimoniummal a
szem-fajás ellen elni.

EBbőla fellyül meg nevezetl
 Animonium övegéből egy
 chuda erejű viz csináltak a
 szem-fajás ellen.

Törd meg ezt az öveget egy
 réz mosárban igen apróra annyit
 a mennyit akarsz, erre a porra
 tölch rosa vagy olasz-kömény
 vizet, avagy mind a két félét egy-
 aránt, és mint egy fertály vagy
 más

tevélt a nagy hévűg miatt, Istenünk ké-
nap alatt meggyógyult, és talpra állott.

Háznos ugyan ezen víz, vagy por, ö-
dökléck ellen, ha szintén valami kelevény,
vagy valami apostema költ volna is az ol-
dalán belől, vagy a mellében. Jó a le-
pének fortosága ellen is, midőn valami
kelevény, vagy mérgek kiki költ volna kö-
zel hozzá, avgy fuladás, és horut bántaná,
Jó a vésében lévő calculus vagy kö ellen,
Jó a békereket tüdőnek és májnak fel-
nyitására.

Meg lád hogy a kinek igen mégyen az
hála bé ne add ezt a vizet, mert ártalmas.

Háznos a torok, gyök, torok fájdás, vagy
hévség ellen, tesül ha gyakorta öblited-
meg a torokot véle. Jó ugyan ezen víz-
ben mártott ruhát a megégetet tagra,
tenni, mely minden tűzféggét ki vonny,
és maga meggyógyítja a sebet.

Ha ilyen módon chinált Salitromod
nem volna, végy csak közönséges Salitro-
mot a kinek kétzet vagy háromszor
ki-főztek, és e formán élly
véle az is használ.

U E G E

5. kép B6' lap

annyiszor lánget
nem ártalmast
Patikárosok desonai
Igy mind bé hány
zéknek, avagy ré-
nekn egy őss ve-
kinek egy részé sá
tűdöhöz használ
egy része fejtűlési
Salitrum bűt mar-
gás, és tűdöhöz l
az alkalmaztatot
évege, mely a s:
czek Sáfrányán
(Crocus meta Moravi.
tűdöhöz hasonló
Antimoni, és tűd
tik. (*Hepar Antim.*
ért a megmarad
mot elválad az
től törd észve a:
materiát,

4. kép A5' lap

nyavalya ellen leg jobba a Klisfő, abban az hojagban egy kalánni ilyen bort elegyíteni fölötté- kasznos.

9. A' gége, és torok dagadás ellen-is, a kibőla torok gyik, és nyak chap 1° zéfe, származik, szokás bé venni, és azontól hal- alkalmatos időben éliz véle, fel- száll a nyak chap, és meg-apadár daganatya.

10. Midőn az ember nehézfé- get érez a szivén.

11. Mikor az inak meg-sugo- rodnak.

12. Mikor kezelába el-esik az embernek, a kifa Magyarok ina szakatnak neveznek.

13. A' vizi betegség ellen gya- korta kell élni, noha nem min- dennap, és ebben a nyavalyában inkább csak a lof szokot munkál-
14. V2.

14. Vagyön olyan nyavalya- is a kiben szüntelen kell alunnk a betegnek, és ugyan úgy is hal- meg, a kic a Deszkot *Leithagyf-* nak hinak, cz ellen is jó be-ven- ni.

15. A' Sargaság ellen két fizez véle élven, ha cisőben keveset, purgált volna, meg-gyogyittya az embert.

16. A' Korság ellen hatalmas fő, mivel ennek a nyavalyának eredetit, és gyökérét kirintya, hogy annyizor ne bancha, és végtére éppen meg-szabadittya töle a beteget.

17. A' régi fájdalemak, és meg- rögzött nyavalyák ellen is hatz- nos.

18. Mikor az hafa mégyen az embernek, bár csak egyszerű éh- gyomorra élylen véle, meg-ál-

hetünk meg (A3^v-A6^v). A harmadik „cikkel”-ben a borban áztatott antimonnal gyógyítható huszonegy különféle (arab számmal jelölt) betegség és baj felsorolását az „antimoniumnak töb erei”-ről szóló összeállítás követi. Ez a rész a szer dicséretével („minden Bezoárnál, minden Unicornis szarvánál erősebb; evel még magok a Doctorok-is midön kelevényes emberekkel bánnak orvosollyák magokat.”) és egy ellenjavallattal („Mikor az antimoniummal él az ember nem javaltatik hogy akkor eret vágasson magán.”) zárul (A6^v-A11^r). Mindezt azok a tanácsok követik, hogy az embernek „miképpen kellyen magát viselni mikor Antimoniumot vészen magához”. Ez a rész is kitér a szer dicséretére, amelynek megfogalmazása a természetfilozofikus, misztikus elemek alkalmazása miatt meghaladja a korábbi, más gyógyító szerekhez hasonlító minősítést:

„Ezeknek az Antimoniumból chinált orvosságoknak olly chudálatos virtusi vannak, hogy leg inkább az ellen a nyavalya ellen munkálkodik, és annak a tagnak szolgál a hun az ártalmas nedvessegek találatnak. Azért mint egy természet fölött, és rend kívül-való erőnek látszik; noha természet szerintogyoit.”

Ezt követi a figyelmeztetés:

„Ezeket azért hozom elő hogy midön talám nem ugy érzed munkálkodását az Antimoniumnak, a mint reménletted, ne vélyyed haszontalannak lenni, mert az ő természeti az hogy fel-talállya a nyavalyát valahon fekszik, és ott tusakodik ellene.” (A11^r-B1^r).

Külön részek mutatják be, hogy „miként kell az Antimoniummal a szemfájás ellen élni” (B1^r-B2^r), illetőleg hogyan lehet belőle olyan szert készíteni, amely „minden hányás nélkül chak purgállyon” (B2^{r-v}). A hetedik „cikkel” címe a csonkítás miatt hiányzik. Ebben egy olyan antimonból készült orvosság elkészítésének módja és használata olvasható, amely „fejér pornak ollyan ereje vagyon, hogy chak veritékezteti az embert” (B2^v-B4^r). Az utolsó, nyolcadik rész egy salétromból készített gyógyszer leírását és alkalmazását közli, mely elsősorban „az hévsegekben enyhítést, és hüvösítést” szerez (B4^v-B6^v).

A nyomtatvány ismeretlen szerzője vagy összeállítója összesen négy alkalommal említi magyar vonatkozásokat. Kétszer az „itt Magyarországbán” bányászott ásványi antimon finomságát, erejét és olcsóságát dicséri (A2^r, A4^v). Más helyen egy betegség magyar megnevezését közli: „a kit a Magyarok ina szakatnak neveznek” (A7^v). A „Magyar-oroszági Sáfrán”-ról mint a szemfájás elleni antimon készítmény egyik összetevőjéről tesz említést (B1^v).

Már ez a rövid ismertetés is tanúsítja, hogy a *Szegények patikájának* szerzője jól ismerte az antimon (Stibium, Sb, Spießglas, piskolc) korabeli használatát, s azt gyógyszerként kívánta népszerűsíteni a szélesebb társadalmi rétegek körében. Felhívta a figyelmet a magyarországi antimon különlegességére, amit a történeti adatok is igazolnak. Magyarországon Rozsnyó környékén bányászták a legjobbnak tartott, csaknem teljesen ólom- és arzénmentes, fekete antimonszulfidot. Ezt a XV. században külföldön is keresték, s a tisztítatlan „ércet” német

területre exportálták.⁵ Az ókorban is ismert és elsősorban kozmetikumként használt⁶ antimont a XV. század második felétől Basilius Valentinus *Currus triumphalis Antimonii* (*Triumphwagen des Antimonii*) című munkája népszerűsítette (1. nyomtatott kiadása 1602-ben jelent meg).⁷ A korábban stibiumnak nevezett elemet – a hagyomány szerint – 1460 körül ő nevezte el antimonnak.⁸ Basilius megfogalmazásában az antimon „ist ein Herz in der Medizin”.⁹

Paracelsus az alkímia alapszerei közé sorolta az antimont, erőteljes tisztító hatását a *Paragranum*-ban is hangsúlyozta: „meg kell mártóznok még a piszkolcban is” – írja ellenségeire vonatkoztatva.¹⁰ Ismeretes, hogy a gyógyászatban a paracelsusi újítás, a kemoterápia (jatrokémia) hívei ellentétbe kerültek a galenoszi elveket valló orvosokkal. A kétféle hagyomány ütközése megosztotta az európai orvostudományt. Az ellentétes nézetek a Franciaországban kialakult ún. „antimon harcban” éleződtek ki. Paracelsus követői az antimont gyógyszernek, ellenségei méregnek tartották.¹¹ E kétféle vélemény – amint erről már szó esett – megjelenik a *Szegények patikája* elején is (A2^v–A3^f). A XVII. század közepére a paracelzisták kivívták a kémiai úton készült szerek gyógyászati elismerését, s ezzel az ellentétes nézetek harca nyugvópontra jutott.

A vita elcsendesülése lehetővé tette a paracelsusi gyógyászati elvek népszerűsítését. Míg például Csanaki Máté 1634-ben Kolozsváron megjelent, pestisről írt orvosi könyvében a Paracelsus-hatás csupán mértéktartó nyelvi megfogalmazásban jelentkezik,¹² a *Szegények patikája* nyilvánvalóan mutatja a paracelsusi tanok XVII. századi magyarországi ismeretét.

A rövid terjedelmű, tudományos-népszerűsítő igényű összeállításban mindössze három hivatkozás utal szövegforrásokra. Az A2^v lapon a töredékes sorokat kiegészítve a következő olvasható:

⁵ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek. III. Adattár 1000-től 1700-ig.* Bp. 1931. 129–130.

⁶ *Brockhaus ABC Chemie in zwei Bänden.* Bd. 1. Leipzig, 1965. Antimon.; DIOSKORIDES (DIOSKURIDES) PEDANIUS: *De materia medica libri quinque, liber 5. cap. 59.* (Hrsg. von M. WELLMANN. 3 Bde. 1906–1914.) ; vö. még: BIEDERMANN, Hans: *Handlexikon der magischen Künste von der Spätantike bis zum 19. Jahrhundert.* Graz, ²1973. 143., 454–455.

⁷ BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 86–88.

⁸ Az antimon elnevezés valójában a Geber-féle (Jábir-Dschâbir-ibn Hayyan-ben Haiyan-) iratok középkori latin nyelvű fordításaiban tűnik fel. BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 454.

⁹ BASILIUS VALENTINUS: *Von dem grossen Stein der Uhralten Weisen [...].* Straßburg, 1651. Caspar Dietzels. 77–82., 141.

¹⁰ PARACELSUS, Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim: *Paragranum. Az igaz gyógyítás oszlopai.* Ford. ADAMIK Lajos. Bp. 1989. 9.

¹¹ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története Magyarországon a XVIII. század végéig.* Bp. 1894. 209–211.

¹² CSANAKI Máté: *Az Doeg-Halalrol valo elmélkedés.* Kolozsvár, 1634. (RMK I 636) 128–136.; vö. még SZÖNYI György Endre: *Exaltatio és hatalom. Keresztény mágia és okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben.* Szeged, 1998. 175.

„az Antimonium felől [...] emleketet tész[en] a többi között Mathio[lus An]drás, a ki Doctora vólt a [...] Chászárnak, azt merete ir[ni ho]gy igen igen chudálkozik [...] merték némely Do[ctorok a]z Antimoniumot mé[regnek] nevezni.”

Pietro Andrea Mattioli neves XVI. századi orvos és botanikus, I. Ferdinánd király, majd II. Miksa orvosa volt. Munkáit jól ismerték és hivatkozták Magyarországon is.¹³ Az 1560-ban Velencében megjelent opera omnia mutatórendszerében az antimonium jelölésére a „stibium” kifejezést használták. Mattioli a *Commentarii secundo aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei De medica materia* című munkájának ötödik könyvében a „Stibium” című 59. fejezetben foglalta össze az elemről való tudnivalókat. Itt elkülöníti a galenoszi és a paracelsusi elveket valló tudósok véleményét az antimonról, ő maga pedig az antimon orvosi használata mellett foglalt állást.¹⁴ Mindennek ellenére a *Szegények patikája* elején a hivatkozás a híres herbarista Mattiolira tekintélyi jellegűnek tűnik. Kötetbeli elhelyezésén kívül ezt igazolják a konkrét személyeket meg nem nevező, részben töredékesen megőrzött, a mondanivaló nyomatékosítását szolgáló említések a következő főlíon (A3^{r-v}):

„elő számlálni azok[at a] Doctorokat kik az Antim[oniu]mot mint egy Istentől a[dott] ajándékot ugy d[icse]rik”,

illetve

„[szám]talan sok Orvosságok [...] az Antimoniu-[mbol] annyira hogy [...] orvos [Doc]torok”.

A két további forráshivatkozás a hetedik cikkely végén olvasható:

„Ez elég légyen az Antimoniumnak sok számtalan hasznai között, a ki pedig többet kíván tudni, olvassa Rulandus Martont Cent: Curat: Empidicar: és Kovách Pétert in Myrothecio Spagirico” (B4^l).

„Rulandus Marton” a hivatkozott munka segítségével idősebb Martin Ruland orvossal és filológussal azonosítható, aki udvari orvosként működött és Lauingenben volt orvosprofesszor. A gyógyászatban Paracelsus tanait népszerűsítette és fejlesztette tovább. A XVII. században több kiadásban is megjelent, Magyarországon sem ismeretlen egyik munkája a *Curationum empirica* címen ismert.

¹³ IVÁNYI Béla: *A magyar könyvkultúra múltjából*. Szeged, 1983. nr. 442. A Berényi család könyvtárának jegyzéke, 1650. január 4. 262., Thurzó György könyvtára 1610. 520., Mikulich Sándor könyvtára, 1657. 541.; CSANAKI: *i. m.* (12. jegyzet) 133.; *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*. Szeged, 1992. nr. 1102, 1157.; vö. még GORTVAY György: *Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I.* Bp. 1953. 59.

¹⁴ MATTHIOLUS, Petrus Andraeus: *Commentarii [...]*. Venetiis, MDLX In Officina Valgrisiana. 663–665.

A tíz centuriára osztott gyógyászati mű ötödik része tárgyalja az antimon orvosi használatát.¹⁵

Kovács Pétert és *Myrothecium Spagiricum* című munkáját nem sikerült azonosítani. A neve alapján magyar származású szerzőt az orvostörténet nem ismeri.¹⁶ A hivatkozott mű címe azonban elárulja, hogy Kovács Péter is Paracelsus tanainak követője lehetett. A spagiricum kifejezés ugyanis szorosan kötődik Paracelsus személyéhez, a medicina spagirica pedig a hermetikus gyógyászat és a paracelsista gyógyító művészet egyik kulcsfogalma. A szó bekerült idősebb Martin Ruland egyik posztumusz munkájának, a *Secreta spagyricának* a címébe is.¹⁷

A hivatkozott szerzőkön kívül még többen foglalkoztak – elsősorban Basilius Valentinus és Paracelsus nyomán – az antimon gyógyászati felhasználásával. Közülük a továbbiakban olyanokat említék, akik munkáikkal közvetlenül vagy közvetve ösztönözhatték a *Szegények patikája* elkészítését. Alexander von Suchten *Liber unus De secretis Antimonii* (Strassburg 1514) című munkája jellegzetes, korai nyomtatvány az antimonról. A XVI. században német nyelven legalább öt kiadásban jelentették meg.¹⁸ Basilius Valentinus és Paracelsus munkáinak kinyomtatása előtt Suchten kiadványa népszerűsítette a csodaszerként kezelt antimont.

Valószínű, hogy a XVII. században több kiadásban megjelent, kedvelt munkák közül többet Magyarországon is forgattak. A francia paracelsista kémikus, Jean Béguin *Tyrocinium chymicum* című, először 1608-ban megjelent munkáját az 1660-as évekig több mint tíz további kiadás követte. Az ötödik, Christoph Glückradt által gondozott, 1619-ben nyomtatott kiadás egyik példányát Magyarországon használták.¹⁹ Béguin a *Tyrocinium chymicum* második könyvében több fejezetben, a *Szegények patikájához* hasonló elrendezésben mutatja be az antimont. A „De spiritibus” című negyedik fejezetben az Antimonium Ungaricum kiváló minőségéről értekezik, majd a további fejezetekben az antimoniumból készített gyógyszereket mutatja be. A „De Oleis” című hatodik fejezetben az Oleum Antimonii elkészítéséről és használatáról, a tizenkettedikben pedig a nyers antimonium kétféle kalcinációjáról, az így előkészített antimonból készített orvosságokról (pl. Hepar Antimonii sive Crocus Metallorum, Antimonium diaphoreticum) és használatuk módjáról ír.²⁰ Ugyanitt szóba kerülnek az ellen-

¹⁵ RULANDUS, Martinus: *Curationum Empiricarum novarum [...] centuria I–X*. Basiliae, 1595–1610.; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 430., 385.

¹⁶ Itt köszönöm meg Schultheisz Emil professzor úr szíves szóbeli tájékoztatását.

¹⁷ Sajtó alá rendezte E. HAGEDORN, Jena 1676.; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 384–387., 461–462.

¹⁸ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhundert.* – VD 16. Bd. 20. Stuttgart, 1993. 116.

¹⁹ BÉGUIN, Jean: *Tyrocinium chymicum [...]. Studio et opera Christophori Glückradts*. H. n. 1619 Excud. August BORECK impensis Clementis Bergeri. Használt példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban B EK) 020980(coll.1.), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Conventus Papensis”.

²⁰ BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 131–138., 147–179., 231–254.

javallatok is. A *Szegények patikájából* már idézett tiltás („Mikor az Antimoniummal él az ember nem javallatik hogy akkor eret vágasson magán.”) hasonló megfogalmazásban olvasható Béguinnál: „ne iis, quibus Antimonium offertur, vel ante, vel post ejus [...] venae incidatur.”²¹ A tizennyolcadik caputban az antimon dicséretéről és hasznáról („Flores Antimonij”) esik szó.²²

Az ugyancsak Paracelsus-követő Oswald Croll híres munkájának, az először 1609-ben Frankfurtban megjelent *Basilica chymicának* egy, már 1700-ban hiányos példányát a trencsényi jezsuita kollégium gyógyszerárában őrizték. A példány gyakori használatát jelzi, hogy a kötet végén egykorú kézírással elkészítették hozzá a „Registrum medicamentorum” című részt.²³ Croll az ötödik, *De mineralibus* című kötet első, „De Antimonio” fejezetében foglalta össze ismereteit az elemről.²⁴ Az általános bemutatást a *Szegények patikájához* hasonlóan itt is a gyógyszerre alakítás változatos folyamatának leírása követi (pl. a különféle kalcinációs eljárások), majd Croll – többek között Martin Ruland *Curatio-num empiricájának* ötödik centuriáját kivonatolva – egytől tízig arab számokkal jelölte azokat a betegségeket, amelyek ellenszere az antimon. A fejfájás, gyomor- és szívpanaszok, asztma, kedélybetegség, vízkórság, pestis épp úgy szerepel, mint a *Szegények patikájában* (A5^v–A8^v). Az ismert receptek (pl. Electuarium Antimoniatum Paracelsi) keverednek a szerző saját receptjeivel (pl. Electuarium Antimonii Crollianum). Utóbbinál a használó a margón kézzel megjegyezte: „pillulae”.²⁵

Utolsóként Angelo Sala orvos és alkimista 1617-ben Leidenben megjelent *Anatomia Antimonii* című, szintén paracelsusi ihletésű, nagy hatású munkájára utalok.²⁶ Mindezek az összeállítások felhívják a figyelmet arra, hogy a *Szegények patikáját* olyan, más művek alapján készült összeállításként érdemes kezelni, amely közérthető formában, népnyelven összegzi a tudományos irodalom megállapításait az elemi állapotban is fellelhető antimon gyógyászati hasznosításáról.

A XVI–XVII. század ezen „csodaszer”-ének magyarországi használata egyaránt ismert az ötvösség²⁷ és a gyógyászat történetéből. Gyógyászati felhasználásáról olvashatunk például Weber János pestisről írt, magyar nyelven is megjelent munkájában, az *Amuletumban*:

²¹ BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 235.

²² BÉGUIN: *i. m.* (19. jegyzet) 313–326.

²³ [CROLLIUS, Oswaldus]: *Basilica chymica*. [Francofurti ?, 1612 ?]. Használt példány: B EK Eb 4r 280 tulajdonosi bejegyzés a „Libri secundi Basilicae Chymicae” kezdetű lapon: „Apothecae Collegij Trenchin. 1700”; vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 133–134.

²⁴ CROLLIUS: *i. m.* (23. jegyzet) 494–559.

²⁵ CROLLIUS: *i. m.* (23. jegyzet) 507.

²⁶ Vö. még BIEDERMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 436.

²⁷ RÓMER Flóris: *Adalék a magyar ötvösség történetéhez*. = Századok (11.) 1877. 233.

„Az Antimonium Diaphoreticum Alkimisták Mestersége-szerént csináltatott orvosságnak nagy ereje és hathatósága vagon dög-halálkor, fő-képpen ha idején vétetik-be.”²⁸

Tseh (Cseh) Márton *Lovak orvosságos szep uj könyvetskéje* (1676) című kiadványa szerint az antimon alkalmas a lovak szembetegségének gyógyítására.²⁹ Becskereki Váradi Szabó György kéziratos magyar nyelvű orvosi könyvében (1698–1703) szemflastromként, a szemén lévő hályog gyógyszereként és a fentől való megszabadulásra ajánlja.³⁰ A szer ezen alkalmi említéseivel szemben a *Szegények patikájában* az antimonból és salétromból készített gyógyszerek mint kipróbált szerek egész sora és ezek használatának módja hagyományozódott.

Mint említettem, a *Szegények patikájának* szerzője ismeretlen, s a tartalmi elemzés sem teszi lehetővé a szerző kilétének valószínűsítését. A nyomtatvány-nak nincs olyan tartalmi jellegzetessége, amely konkrét szerzőre utalna, s a címadás vizsgálata sem segíti a szerző meghatározását. A „szegények patikája” funkcionális kifejezés, s a kor gyógyászati műveinek tipikus címére utal. A jelzett szó (patika) a munka tartalmát, a birtokos jelző (szegények) pedig a kiadvány címezettjeit foglalja egybe. Gyógyászati munkák esetében hasonló címadással éltek már a középkorban is. A XIII. században élt Pedro Julião Rebello (Petrus Hispanus, később XXI. János pápa) XV–XVI. században számos kiadást megért gyógyászati összeállítása, az *Experimentorum sive thesaurus pauperum*³¹ például a címadással a *Szegények patikájához* hasonlóan jelöli meg a munka tartalmát és célját. A műre a XVII. században *Thesaurus pauperum*ként hivatkoztak.³²

A „szegények patikája” kifejezés nem ismeretlen XVIII–XIX. századi orvosi könyvek címeiként sem. Perliczi János Dániel egyik magyar nyelvű kiadványa például a *Medicina pauperum. Az az szegények számára való házi orvosságok* címet kapta.³³ Christoph Wilhelm Hufeland *Armen Pharmakopie* című munkáját annak „hatodik kiadása szerint” Schedel (Toldy) Ferenc *Szegények patikája* címen fordította le magyarra.³⁴ Ez utóbbiban több antimonból készült gyógyszer leírása is helyet kapott. Hufeland szerint az antimonium crudum („nyers piskolcz”, „dárdanykénet”) olcsó és hathatós szer bőrbetegségek, köszvény,

²⁸ WEBER János: *Amuletum, az az [...]*. Bártfa, 1645. Klösz Jakab. 28.

²⁹ TSEH (CSEH) Márton: *Lovak orvosságos szep uj könyvetskeje*. Lócse, 1676. Brewer Samuel. 15.

³⁰ *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Bp. 1989. 381., 407., 428.

³¹ *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*. 166. London – München – New York – Paris, 1985. 324–325.

³² Hivatkozza RULAND, Johann David: *Pharmacopoea nova [...]*. Leutschoviae, 1644 [Brewer]. Nomina Autorum.

³³ Buda, 1740. Nottenstein Veronika.

³⁴ HUFELAND, Christoph: *Armen Pharmakopie*. 4. Ausg. Berlin, 1825.; HUFELAND K. Vilmány: *Szegények patikája [...]* fordította [...] kiadá Dr. SCHEDEL Ferencz. Pest, 1831.

hosszú gyermekbetegségek, sömör esetén. Legjobb formája a „dárdanypor” (Pulvis antimonialis), melyet hetekig, sőt hónapokig is használni kell ahhoz, hogy hatását lehessen látni.³⁵

A *Szegények patikájának* összeállítója kora gyógyászati ismereteinek birtokában szerkesztette meg a kiadványt. Saját recepttel, önálló felismeréssel nem bővítette azt. Ez lehet a fő oka annak, hogy nevét elhallgatta. Nincs utalás a szerző foglalkozására sem, aki egyszer sem azonosította magát a többször használt „doktorok” kifejezéssel. Az „én úgy vélem” (A2^v) fordulatból, a házilag is elkészíthető orvosságok pontosságra törekvő leírásából és a gyakorlati megfigyelések átadásának vágyából (pl. „azt pedig így isméred-meg, ha az hideg ön tányérra chöppentes belöle, melly csöpp, ha el nem foly, eléggé főzött” A6^{r-v}) arra következtethetünk, hogy a szerző/összeállító egy Paracelsust követő gyógyszerész vagy a gyógyszerészethez is értő személy lehetett. A kiadvány nyelvi állapota, az érzékletes, helyenként irodalmi igényű megfogalmazás és az „itt Magyarországon” kifejezés kétszeri használata alapján feltételezhető, hogy a magyar nyelvet anyanyelvként bírta.

A kompilációs módszer alkalmazására utal a hangsúlyosan elhelyezett három hivatkozás, a visszautalás a már korábban tárgyalt gyógyszerekre (Crocus metallorum – Antimonium Sáfránya; „olyan formán a mint a második Czikkelben emlekeztünk az Antimonium Sáfránya felől” A5^t, B3^t) és a kissé szaggatott tartalom. Ez utóbbi magyarázata egy-egy téma többszöri ismétlődése. Így például a „sárvíz” betegségről egyaránt szó esik az A7^t és az A8^v–A9^t lapon. A mértékegységek eltérő használata is arra figyelmeztet, hogy a szerző valószínűleg különféle munkákból állította össze a nyomtatványt. A két fő részben használt egyetlen mértékegység a „kalán”, „kalány”. Ezenkívül az antimonról szóló részben a „verdung”, „meszszely”, „font”, „csöpp”, a salétromról szóló cikkelyben pedig a „lat” és az „itze” kifejezéssel találkozunk. A gördülékeny fogalmazású mondatok az összeállító gyakorlatát, alapos tárgyi ismereteit és szerkesztési készségét dicsérik.

Összegezve az eddigieket, úgy tűnik föl, hogy a szerző/összeállító Paracelsus egy olyan magyar követője volt, aki tisztán látta a XVII. század közepi gyógyászat irányzatait és azok európai értékelését. Az alkímia ismeretére utaló közvetlen nyom nincs a munkában, az viszont nyilvánvaló, hogy a szerző – Paracelsus nyomán – tanácsaival törekedett a betegség „szétosztatására” és az egészség „felépítésére”. A leírt betegségeket és a gyógyszerek hatását saját gyakorlatából ismerhette. A prófétikus, mágikus hangvétel mindössze egy helyütt érhető tetten, amikor az antimon hatásáról, erejéről esik szó. Eszerint – mint már idéztük – a szer „mint egy természet fölött, és rend kívül-való erőnek látszik; noha természet szerint gyógyít” (A12^v). Feltételezhető az is, hogy a szerző Észak-Magyarországon működött, ahol elemi formában is bányásztak antimont.

³⁵ HUFELAND: *i. m.* (34. jegyzet) 1831. 91–92., 145., 148.

A lehetséges nevek felsorolása helyett³⁶ egyetlen példa is elegendő a találgatás hiábavalóságának bizonyítására. Johann David Ruland, a már említett idősebb Martin Ruland leszármazottja a XVII. században Észak-Magyarországon élt és mint orvos, maga állította elő a gyógyszereit. Gyógyszerkönyve jól tükrözi Paracelsus recepcióját. Ennek az 1644-ben Lőcsén *Pharmacopoea nova* címen megjelent nyomtatványnak az egyik példányában a következő, időpont-hoz nem köthető használói bejegyzés olvasható:

„Végy Crocus metallorum nevű port hét árpa szem nyomot egy kevés borba áz-
zék egy éjjel, szürd meg reggel, s, id meg fejjel hányattya ki a sárt. Ismét, ha fejjel
akar hánni, jo igen a Sal vitrioli a nyal ki tisztításra.”³⁷

Ehhez hasonló szöveg található a *Szegények patikájában* is. Először a töredékesen megmaradt A5^r lapon szerepel a crocus metallorum elnevezésű antimon gyógyszer. Az A7^r lapon a borban áztatott antimon sárvíz elleni használatáról esik szó, a B3^v lapon pedig az említett por mérésére szolgáló árpaszemekről olvashatunk: „adhatni annyit, mennyit nyom hat vag nyolcz árpa szem”. Mindezt tanúsítja, hogy a nyomtatvány – amint címe is jelzi – konkrét szerzőre utaló jellegzetességek nélkül vállalkozott a korban közismertnek számító tudásanyag összegzésére és közvetítésére.

Az összeállító megtalálásánál több eredménnyel biztat a kiadási körülmények pontosítása. A nyomda behatárolásához segítséget nyújt a kiadvány díszítésének, a használt betűtípusoknak és a külső megjelenésnek a vizsgálata. A szerény, mindössze egyetlen iniciáléból és nyomdai cifrákból álló díszítés megnehezíti a hozzárendelést egyetlen nyomdához. Ismeretes, hogy a keret nélküli, fehér alapon sávozott stilizált növényi mintás, fehér betűképű A iniciálé típust már a XVI. században használták Bártfán.³⁸ 1625–1628 között ehhez hasonló kezdőbetűt alkalmaztak Kassán.³⁹ Hosszabb időn át, 1627–1707 között a lőcsei Brewer nyomdából ismert ennek a kezdőbetűnek a használata.⁴⁰ A makkos nyomdai cifrákból összeszerkesztett címlapdísz és esetenként változó elemeinek fordított háromszöget kitöltő elrendezése közel egykorúan egyaránt adatolható Kassáról, Lőcséről, Váradról, valamint Sárospatakról.⁴¹ Váczi P. András

³⁶ Vö. például DEMKÓ: *i. m.* (11. jegyzet) 192., 202–211., 346.; PUDER Sándor: *Paracelsus. Paracelsus magyar vonatkozásaival*. Bp. 1942.; ELEKES György: *Paracelsus és a paracelsizmus Magyarországon*. Bp. 1943.; VARGA András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*. = Iskolakultúra 1997. 5. sz. 35–39.; SZÖNYI: *i. m.* (12. jegyzet) 168–183.

³⁷ RULAND: *i. m.* (32. jegyzet) Az „Ad lectorem” részben. A használt példány jelzete: B EK RMK II 94a.

³⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LIX. tábla, 10.

³⁹ GALLI Katalin – PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. (1983) m-sorozat, 328., 338.

⁴⁰ PAVERCSIK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században. I–II*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979–1980. 353–408., 349–473. itt: II. b-sorozat, 440., 449.

⁴¹ RMNy 963, 966, 2468, 2522, 2530, 2506.

1653-ban Kassán megjelent református vitairat fordításának címlapján például azonosak egymással nemcsak a címlapdísz elemeinek elrendezése és a makkos cifra használata, hanem az összeszerkesztés elemei is.⁴²

Az A2^r lap fejlécének nyomdai cifrákból szerkesztett elemeit egykorúan ugyancsak ismerték és használták Patakon, Kassán és Lőcsén.⁴³ A felsorolt nyomdahelyek XVII. századi tipográfiai közül a lőcsei Brewer nyomda 1660-as impresszumú termékeiben többször ismétlődnek a címlapdísz és a fejléc cifráinak elemei.⁴⁴ A *Szegények patikájában* használt betűtípusok különböző nagyságú antikva és kurzív típusokból állnak. Ezek kivétel nélkül azonosíthatók a lőcsei Brewer nyomda 1633–1673 között használt antikva és kurzív típusaival.⁴⁵

A kiadvány további nyomdai jellemzőjeként vizsgáltam meg és hasonlítottam össze más nyomdatermékekkel a hátoldalán üres címlapot. A címszöveg elrendezése, a cím félkövér betűkkel hangsúlyozott kulcsszava („patikaia”) és a címlapdísz jól összevethető a lőcsei Brewer nyomda egy közel húsz évvel korábbi, ugyancsak tizenkettedrét alakú nyomtatványának címlapjával. A *Minden esztendőre szolgáló örök Calendarium* példányai a Medgyesi Pál által magyarrá fordított *Praxis pietatis* 1641-ben megjelent kiadásához kötve és attól függetlenül is fennmaradtak.⁴⁶ Az öröknaptár címlapja a nyomdai és kiadói elképzelés tekintetében közvetlen előzménye a *Szegények patikája* címlapjának (7. kép). Egyik nyomtatványon sem szerepel impresszum, ez azonban nem teszi kétséggé, hogy mindkét nyomtatványt – amint azt a terjedelmi adatok jelzése is bizonyítja – önálló kiadványként jelentették meg.⁴⁷

A lehetséges észak-magyarországi nyomdahelyek közül Lőcse kivételével a többi (pl. Kassa, Patak) két további körülmény figyelembevételével kizárható. A makulaturaként felhasznált *Szegények patikája* örökönyvének már említett lőcsei tulajdonosi bejegyzése valószínűsíti, hogy azt ott kötötték be, ahol a Brewer nyomda könyvkötőműhelyt is tartott fenn.⁴⁸ Ezt a feltételezést igazolni látszik a *Szegények patikájának* vízjele. Az A és a B íven egyaránt jól kirajzolódik a lőcsei Brewer nyomda fő papírbeszerzési forrásának, a teplici (Szepes-tapolca, Teplic, Teplica) papírmalomnak az egyik vízjele, a hármas halmon elhelyezett kettős kereszt.⁴⁹ Mindezek alapján biztosnak látszik, hogy a *Szegények patikája* a lőcsei Brewer nyomdában készült, Lorenz Brewer nyomdave-

⁴² RMNy 2468.

⁴³ RMK I 963., RMK II 948, 949, 952, 953, 1000.; GALLI – PAVERCSIK: *i. m.* (39. jegyzet) 348–349.

⁴⁴ RMK II 948, 949, 952, 953.

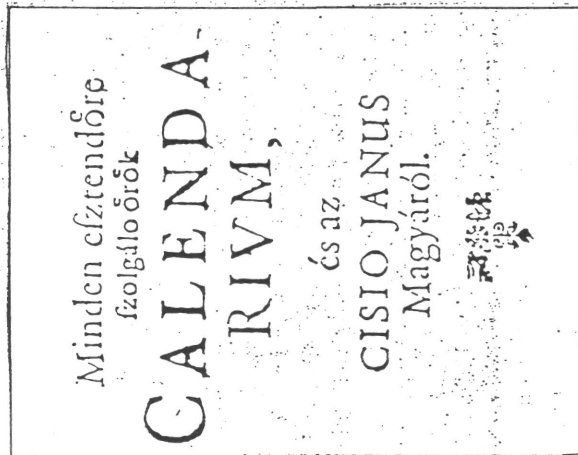
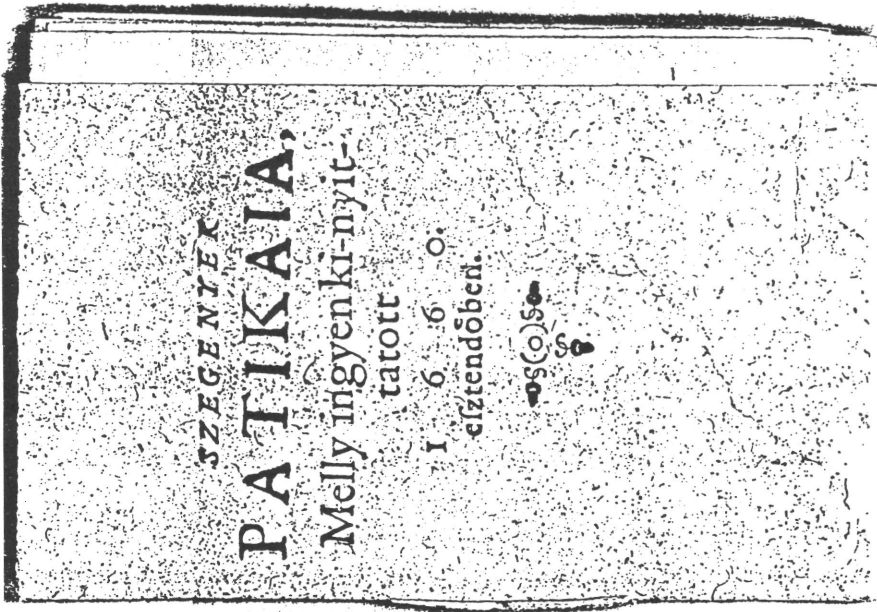
⁴⁵ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) II. 395–398.

⁴⁶ RMNy 1895., vö. még RMNy 1735.

⁴⁷ Az RMNy 1895 és 1735 leírásában szereplő „kiadó részéről” feltételezett „együttes megjelentetés szándéka” egykorú forrással nem igazolható. A nyomdai kiállítás alapján az öröknaptár is önálló kiadványnak tűnik éppúgy, mint a *Szegények patikája*. Vö. még Becses nyomtatványok és kéziratok. *Borda Antikvárium 20. katalógus, ajánlójegyzék*. Bp. 1995. nr. 7013.

⁴⁸ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) I. 377.

⁴⁹ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) I. 372., II. 469.

7. kép Az öröknapitár és a Szegények patikája címlapja

zetése alatt 1660-ban. A mű krúdában maradt íveit a lőcsei jezsuiták által feltehetően bekötetlenül megvásárolt őrzőkönyv bekötésekor a Brewer nyomdához tartozó könyvkötőműhelyben tömítőanyagként használták fel a tulajdonosi bejegyzés szerint 1681 körül.

A *Szegények patikája* a nyomdai jellemzők mellett tartalmával is illeszkedik a lőcsei könyvkiadás jellegzetességeihez. A kis méretű, rövid terjedelmű kötet nem tér el lényegesen a lőcsei Brewer nyomda egyszerű kiállítású, kevésbé díszített többi tudományos-népszerűsítő kötetétől. Ez az orvosi könyv – Pavercsik Ilona megfigyelésével összhangban – a XVII. század folyamán egyre kisebbedő méretű lőcsei könyvek közé sorolható. Az igénytelen külső megfelel nem csupán a tudományos ismeretterjesztő témának, hanem a lőcsei könyvkiadás 1660-as években érezhetően csökkenő színvonalának is.⁵⁰ A kiadványban nincs felekezeti jellegre utaló kifejezés. Az A7^f lapon olvasható, a szövegösszefüggés szerint időmérésre szolgáló „egy Hiszek egy Istent el-mondanál” fordulat felekezeti szempontból nem értékelhető.

Összegezve elmondható, hogy a *Szegények patikája* című, 1660-ban minden valószínűség szerint a lőcsei Brewer nyomdában készült kiadvánnyal nem csupán a magyar könyvtörténet gazdagodott egy eddig ismeretlen nyomtatvánnyal. Annak ellenére, hogy a lőcsei jezsuiták is forgathatták a könyvecskét, könyvtárunk katalógusának „Medici” szakába nem jegyezték be.⁵¹ A kiadványt a könyvés és könyvtártörténet az orvostörténeti irodalomhoz hasonlóan eddig példányból ismeretlen nyomtatványként sem adatolta. Az elsősorban gyógyászati tartalmú összeállítással tovább bővült az orvostörténet nem túl nagy számú XVII. századi magyar nyelvű nyomtatványainak száma. A mű jelentős hozzájárulás a magyarországi Paracelsus-recepció történetéhez, s megőrökíti egy ismeretlen magyar paracelzista, Kovách Péter nevét és munkájának címét.

ÉVA KNAPP

Ein unbekannter medizinischer Druck in ungarischer Sprache aus dem Jahre 1660

Die Apotheke der Armen

Die unter dem Titel *Apotheke der Armen* 1660 aller Wahrscheinlichkeit nach in der Druckerei Brewer von Leutschau (Lőcse) veröffentlichte Publikation hat nicht nur die ungarische Buchgeschichte mit einem bishin unbekanntem Druck bereichert. Obwohl die Jesuiten von Leutschau auch in dem Büchlein haben blättern können, versäumten sie es in die Fachabteilung „Medici” ihrer Bibliothek einzutragen. Die Buch- und Bibliotheksgeschichte haben den Titel – ebenso wie die medizingeschichtliche Literatur – nicht einmal als aus Exemplar unbekannte Publikation registriert. Mit dieser Zusammenstellung überwiegend therapeutischen Inhaltes hat sich die nicht zu grosse Zahl der ungarischsprachigen Drucke der Medizingeschichte des 17. Jahrhunderts bedeutend erweitert. Das Werk ist ein wichtiger Beitrag zur Geschichte der Paracelsus-Rezeption in Ungarn und verewigt den Namen eines unbekanntem ungarischen Paracelsisten, Péter Kovách sowie den Titel seiner Arbeit.

⁵⁰ PAVERCSIK: *i. m.* (40. jegyzet) II. 351., 354., 365., 369., 435.

⁵¹ Elenchus Librorum abolitae Societatis Collegii Leutschoviensis. (1773) Kézirat, B EK J. 10.5. 32–33.

UJVÁRI, HEDVIG

Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.*

c) *Der Pester Lloyd: Ein literarisches Organ*

Dass das Blatt den Schöpfungen ungarischer Literatur im Ausland Zugang verschaffte, ist ihm als ein weiteres Verdienst anzurechnen. Das deutsche und das ausländische Lesepublikum wurde durch den *Pester Lloyd* u.a. mit den bedeutenden Werken von Mór Jókai, Paul Gyulai, Baron Joseph Eötvös, Petöfi und vieler kleineren Autoren vertraut gemacht. Besonders von Jókai wurde ein Großteil der Romane in guter Übersetzung gedruckt, in drei Jahrzehnten dreizehn seiner Romane. Andererseits vermittelte das Blatt seinen Lesern die neuesten Produkte der Weltliteratur, Werke von Spielhagen, Sacher-Masoch, Hieronymus Lorm, Emil Zola, Sardou, Jules Verne usw. wurden auf diese Weise verbreitet.⁴²

An dieser Stelle soll das literarische Ertragnis der Jahre 1868–1875 ausführlich dargestellt werden.

Gleich zu Beginn des Jahres 1868 wurde das Werk des französischen Romanciers Ponson du Terrail „Memoiren eines Gendarmen“ in Fortsetzungen gedruckt.⁴³ Von einem anderen französischen Schriftsteller, von Jules-Gabriel Janin, wurde „Circe“ im Feuilletonteil in Fortsetzungen veröffentlicht.⁴⁴

Als Jókais neuester Roman „Die Narren der Liebe“ im Blatt erscheinen sollte, kam es vorher zu einer ganz großen Ankündigung:

* A tanulmány I. részét l.: Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 2. sz. 189–203.

⁴² Vgl. auch A. DEUTSCH 1903, S. 187f.

⁴³ Für die biographischen Angaben wurde das Handbuch von WILPERT, Gero von: *Lexikon der Weltliteratur*. Bd. I. Stuttgart ³1988, konsultiert. Im weiteren: GW und Seitenzahl. Über Ponson du Terrail (1829–1871) schreibt er: „Fruchtbarer Erzähler meist sensationell-abenteuerlicher Romane. Vielschreiber, führte den Fortsetzungsroman ein.“ GW, S. 1203. Die Redaktion des *Pester Lloyd* war über den Umstand der Veröffentlichung sehr zufrieden: „Obwohl verschiedene deutsche Blätter ihren Lesern die Mittheilung dieses interessanten Romans in Aussicht stellten, wird derselbe dort nicht erscheinen, da wir für den 'Pester Lloyd' das ausschließliche Uebersetzungs- und Eigenthumsrecht erworben haben.“

⁴⁴ JANIN, Jules: *Circe*. Beginn: 15. Jg, Nr. 72, 25. März 1868, S. 2. Der Verfasser (1804–1874) war als Journalist, Theaterkritiker, Feuilletonist und Romanschreiber tätig. GW, S. 730.

Zwei neue Romane! Jókai und Jules Janin!

Jókai's neuester Roman! Am 1. April beginnen wir im Abendblatte des 'Pester Lloyd' die Veröffentlichung des neuesten Romans von Móríz Jókai 'Die Narren der Liebe'. (...) Der Roman wird im Originale erst binnen einigen Monaten vollständig erschienen sein; der Verfasser hat uns nicht nur das ausschließliche Uebersetzungsrecht überlassen, sondern es wird auch die Uebersetzung unter seiner Kontrolle veranstaltet werden. Es harrt unserer Leser somit eine Lektüre, wie sie genußreicher nicht von einem Journale geboten werden kann.

Gleichzeitig veröffentlichen wir von heute an im Morgenblatte einen neuen Roman 'Circe' von Jules Janin.⁴⁵

Nach drei Monaten erschien eine Ankündigung, aus der hervorging, dass Jókais bisher erschienene Kapitel in einer Separatausgabe „jedem neu eintretenden Abonnenten auf dessen Verlangen gratis“ zugesandt werden.⁴⁶

Jókais vollständigen Roman erhielten die Neuabonnenten am Jahresende gratis:

Alle mit 1. Oktober neu eintretenden Abonnenten erhalten gratis den mit so außerordentlichem Beifalle aufgenommenen, in diesem Monat zu Ende gehenden Roman: 'Die Narren der Liebe' von Moritz Jókai. Vollständig in zwei Oktavbänden.⁴⁷

Am Ende des Jahres kam es zur Ankündigung eines anderen Romans von Jókai: „Die Söhne des Mannes mit dem versteinerten Herzen“, der vom Jänner 1869 angefangen im Feuilletonteil in Fortsetzungen veröffentlicht wurde, allerdings gleichzeitig auch im *Hon* erschien.⁴⁸

Der in Warschau geborene Bogumil Goltz veröffentlichte im Blatt seine „Dorfmemoiren“ in zwei Teilen.⁴⁹ Sonst sind 1868 nur zwei Veröffentlichungen von namhaften Autoren zu finden. Von Ferdinand Freiligrath erschien ein Gedicht an seine Tochter⁵⁰, Anastasius Grün schrieb einen „Festgruß zum deutschen Bundesschießen in Wien“⁵¹

Wesentlich mehr an der Zahl sind jedoch die Feuilletons über bedeutende Literaten bzw. über deren Werke. Wo allerdings wo die Beiträge nicht signiert

⁴⁵ PL 15. Jg, Nr. 72, 25. März 1868, S. 2. Wiederholt u.a. in Nr. 75, 28. März 1868, S. 2; Nr. 77, 31. März 1868, S. 2. Jókais Roman endet im Abendblatt Nr. 266, 2. Oktober 1868, S. 1. (Beim Abendblatt wird der Jahrgang nicht verzeichnet.)

⁴⁶ PL 15. Jg, Nr. 150, 24 Juni 1868, S. 2. Wiederholt in Nr. 152, 153 und 155.

⁴⁷ PL 15. Jg, Nr. 256, 2. Oktober 1868, S. 2.

⁴⁸ PL 15. Jg, Nr. 306, 22. Dezember 1868, S. 3. Wiederholungen noch in Nr. 308, 309, 310, 311, 312.

⁴⁹ Teil I. = PL 15. Jg, Nr. 256, 2. Oktober 1868, S. 2. Bogumil Goltz (1801–1870), „Prosaist mit geistreich-paradoxem, an Jean Paul geschultem Stil, originellen Gedankenblitzen, herzhaftem Humor und scharfem Zynismus; am wirkungsvollsten in erzählerischen Partien aus Kindheitserleben, Genrebildern und Kleinmalerei. Kritiker der aufgeklärten modernen Hyperkultur und Mahner zu naturhafter Lebensform, zur Selbstbehauptung in der Massenwelt. Reisebücher von prächtigem Humor. Gewollt genialer literarischer Sonderling jenseits der Gattungen.“ GW, S. 552.

⁵⁰ PL Abendblatt Nr. 2, 3. Jänner 1868, S. 2.

⁵¹ PL Abendblatt Nr. 171, 27. Juli 1868, S. 1.

sind, läßt sich der Feuilletonist nicht immer ausfindig machen. Richard Müller schrieb u.a. über „Ungarn in den Dichtungen Nikolaus Lenau's“⁵², über Adalbert Stifters Tod⁵³, über Anastasius Grün und Nikolaus Lenau⁵⁴, über Alexander Petöfi's Naturbetrachtung⁵⁵ und über Vörösmarty⁵⁶.

Es wurde noch die deutsche Nationalliteratur⁵⁷ behandelt, die Buchreihe „Bibliothek der Klassiker des Auslands“ besprochen⁵⁸ sowie von Otto Spielhagen über „Heine's Besuch bei Börne“⁵⁹ berichtet. Das Dahinscheiden von Johann Erdélyi war auch Thema eines Feuilletons⁶⁰, und Alexander Ullmann schrieb über „Petöfi und seine Uebersetzer“.⁶¹ Das Blatt bekam von einem Korrespondenten in Amerika, namens Paul Schumacher, mehrmals im Jahr Feuilletons aus New York.⁶² Von den Feuilletonbeiträgen dieses Jahres soll noch Emil Kuhs Schrift über den Onkel Heinrich Heines⁶³ sowie die Buchbesprechung des Falkschen Werkes über Széchenyi in der Rubrik „Literatur und Wissenschaft“ hervorgehoben werden.⁶⁴

Wenn auch nicht immer im Feuilletonenteil, so wurde doch in den Rubriken „Tagesneuigkeiten“ oder „Zur Tagesgeschichte“ regelmäßig über die Kisfaludy-Gesellschaft und über die Geschehnisse in der Ungarischen Akademie sowie über das deutsche Theater in Pest berichtet. Umfassend und regelmäßig waren die Berichte über das musikalische Leben von Pest und Wien.

Wie bereits mehrmals im Blatt angekündigt, sollte ab Anfang 1869 im *Pester Lloyd* Jókai's Roman „Die Söhne des Mannes mit dem versteinerten Herzen“ erscheinen. Es kam jedoch zu einer kleinen Verzögerung, die im Blatt folgenderweise bekanntgegeben wurde:

Der neue fünfbändige Roman Moriz Jókai's 'Die Söhne des Mannes mit dem versteinerten Herzen' beginnt in der zweiten Hälfte dieses Monates, damit der Herr

⁵² PL 15. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1868, S. 2.

⁵³ PL 15. Jg, Nr. 26, 31. Januar 1868, S. 2.

⁵⁴ PL 15. Jg, Nr. 216, 8. September 1868, S. 2.

⁵⁵ PL 15. Jg, Nr. 248, 16. Oktober 1868, S. 2-3.

⁵⁶ *Vörösmarty*. Ein Gedakblatt. = PL 15. Jg, Nr. 295, 11. Dezember 1868, S. 2-3.

⁵⁷ PL 15. Jg, Nr. 51, 29. Februar 1868, Beilage.

⁵⁸ PL 15. Jg, Nr. 62, 13. März 1868, Beilage.

⁵⁹ PL 15. Jg, Nr. 296, 11. Dezember 1868, S. 2.

⁶⁰ PL Abendblatt Nr. 20, 25. Jänner 1868, S. 1.

⁶¹ PL 15. Jg, Nr. 45, 22. Februar 1868, Beilage.

⁶² *Aus dem Leben in Newyork*. = PL 15. Jg, Nr. 83, 7. April 1868, S. 2-3; *Aus dem Newyorker Leben* (ohne Signatur). = PL 15. Jg, Nr. 102, 29. April 1868, S. 2; *Aus dem Newyorker Leben*. = PL 15. Jg, Nr. 103, 30. April 1868, S. 1-2; *Aus dem Leben in Newyork*. = PL 15. Jg, Nr. 127, 28. Mai 1868, S. 2-3; *Newyorker Spielhöhlen*. = PL 15. Jg, Nr. 37, 13. Feber 1868, S. 2-3.

⁶³ KUH, Emil: *Der Onkel Heinrich Heine's*. = PL 15. Jg, Nr. 139, 11. Juni 1868, S. 2.

⁶⁴ STILLER, Moriz: *Max Falk: „Graf Stephan Széchenyi und seine Zeit“*. = PL 15. Jg, Nr. 139, 11. Juni 1868, Beilage.

Verfasser einen kleinen Vorsprung gewinne, und dann die Veröffentlichung in unserem Blatte ohne Unterbrechung erfolgen könne.⁶⁵

Zu einer Veröffentlichung ähnlichen Volumens kam es 1869 erst am Jahresende. Während des Jahres erschienen lediglich einzelne Feuilletons über Alphons von Lamartines Tod⁶⁶, zwei Besprechungen von Victor Hugos Romanen,⁶⁷ die Besprechung des neuesten Werkes von Ada Christensen⁶⁸, eine Schrift über Adalbert Stifters Briefe⁶⁹, über Heines Mutter⁷⁰ und Veröffentlichungen „Aus Paul Gyulai's gesammelten Gedichten“⁷¹. Über den Grafen Julius Andrassy erschien dieses Jahr ebenfalls ein Beitrag vom berühmten Federschwinger Kákay Aranyos.⁷² Ende des Jahres startete der Abdruck des Romans von Jules Verne „Die Reise um den Mond“. Bei der Ankündigung wurde sowohl das Werk, die Übersetzung als auch der Verfasser in höchsten Tönen gelobt:

An die geehrten Leser!

Binnen wenigen Tagen beginnen wir – ohne den Roman im Abendblatte zu unterbrechen – im Feuilleton des Morgenblattes 'Die Reise um den Mond', Roman von Jules Verne. Es reiht sich dieser Roman – obwohl auch für sich ein abgeschlossenes Ganzes bildend – zugleich als Fortsetzung an jene reizende Arbeit – halb Roman, halb Wissenschaft – desselben Verfassers, welche (unter dem Titel: 'Eine Reise nach dem Monde') vor drei Jahren im Feuilleton des 'Pester Lloyd' erschien und damals in den weitesten Kreisen im vollen Sinne des Wortes Sensation erregte.

Ein mit dem Verleger des in Paris eben jetzt erst erscheinenden Originals abgeschlossener Vertrag sichert uns das alleinige Recht der Uebersetzung und wird die letztere, wie sich unsere Leser schon aus den ersten Kapiteln überzeugen dürfen, von einer Feder besorgt, welche dieser schwierigen Aufgabe vollständig gewachsen ist.

Die Redaktion⁷³

Im Jahre 1870 konnten die Leser des *Pester Lloyd* noch ein anderes Werk von Verne in deutscher Übersetzung lesen: seinen Roman „Die schwimmende

⁶⁵ PL Abendblatt Nr. 3, 5. Jänner 1869, S. 2. Die Veröffentlichung beginnt im Abendblatt Nr. 21, 27. Jänner 1869, S. 1 und endet ebenfalls im Abendblatt Nr. 247, 28. Oktober 1869, S. 1. Diese Zeitspanne umfasst 140 Fortsetzungen.

⁶⁶ PL 16. Jg. Nr. 50, 3. März 1869, S. 2; Nr. 51, 4. März, S. 2; Nr. 52, 5. März, S. 2–3; Nr. 53, 6. März, S. 2.

⁶⁷ PL 16. Jg. Nr. 98, 28. April 1869, S. 2 und Nr. 104, 5. Mai 1869, S. 2–3.

⁶⁸ *Von Irrlichtern* [Buchbesprechung von Ada Christen: „Lieder einen Verlorenen“]. = PL 16. Jg. Nr. 142, 20. Juni 1869, S. 2.

⁶⁹ PL 16. Jg. Nr. 219, 22. September 1869, Beilage.

⁷⁰ PL 16. Jg. Nr. 230, 5. Oktober 1869, S. 3.

⁷¹ PL 16. Jg. Nr. 280, 2. Dezember 1869, Beilage.

⁷² PL 16. Jg. Nr. 117, 21. Mai 1869, S. 2–3.

⁷³ PL 16. Jg. Nr. 288, 12. Dezember 1869, S. 2. Wiederholung in Nr. 289, 14. Dezember, S. 2. Der Abdruck des ersten Teils erfolgte im Morgenblatt, 16. Jg. Nr. 292, 17. Dezember 1869, S. 2.

Stadt".⁷⁴ Kleinere Beiträge erschienen über „Ungarn in der mittelhochdeutschen Dichtung“⁷⁵, „Ueber Charles Dickens“⁷⁶, über „Die Revolutionsepoche der deutschen Kultur“⁷⁷ sowie über Fr. W. Hegel⁷⁸. Besprochen wurden Bühnenstücke von Sardou⁷⁹, Ede Kvassay⁸⁰ und Vörösmarty⁸¹. Als Fortsetzungsroman konnte man das Werk des Spaniers Manuel Fernandez y Gonzales „Memoiren eines Skelets“ lesen.⁸² Ein weiteres, in Fortsetzungen erschienenenes episches Werk war Casimir Golombs „Versunken und Verloren“⁸³.

Die Ankündigung am Ende des Jahres 1870 ließ für das kommende Jahr auf ein reichhaltiges belletristisches Angebot hoffen:

Vorankündigung:

In den ersten Tagen des Jänner 1871 beginnt im Feuilleton unserer Morgenausgabe ein neuer Roman von Jules Verne, dem Verfasser der 'Reise nach dem Monde' und der schwimmenden Stadt'

'Zwanzigtausend Meilen unter dem Meere' und im Feuilleton der Abendausgabe ein neuer Roman von Moriz Jókai: 'E pur si muove!' (Und sie bewegt sich doch!)⁸⁴

Da der ungarische Schriftsteller und Politiker Baron Joseph Eötvös im Jahre 1871 starb, wurden ihm etliche Beiträge und Feuilletons gewidmet. Bereits die Todesnachricht nahm fast eine ganze Seite im Abendblatt ein.⁸⁵ In den nächsten Tagen erschienen mehrere Schriften, die seiner Person und seinem Schaffen

⁷⁴ Beginn: Morgenblatt, 17. Jg, Nr. 192, 17. August 1870, S. 2.

⁷⁵ PL 17. Jg, Nr. 62, 17. März 1870, Beilage.

⁷⁶ PL 17. Jg, Nr. 135, 15. Juni 1870, Beilage (kein Feuilleton).

⁷⁷ PL 17. Jg, Nr. 170, 26. Juli 1870, S. 3 und Beilage.

⁷⁸ *Ein Welteroberer.* = PL 17. Jg, Nr. 203, 28. August 1870, S. 3 und Beilage.

⁷⁹ ASBÓTH, J. v.: *Die Gefallenen auf der Bühne.* (Sardou: „Fernande, übersetzt von Paulai und Szerdahelyi). = PL 17. Jg, Nr. 201, 26. August 1870, S. 2–3.

⁸⁰ ASBÓTH, J. v.: *Literaten und Aristokraten.* (Kvassay Ede: *A hol az ember kezdődik.*) = PL 17. Jg, Nr. 266, 4. November 1870, Beilage.

⁸¹ *Zur Vörösmarty-Feier des Nationaltheaters.* (Kein Feuilleton) [Über das Stück „Áldozat" /"Opfer"']. = PL 17. Jg, Nr. 290, 2. Dezember 1870, S. 3.

⁸² Übersetzer nicht verzeichnet. Fortsetzungen erschienen sowohl im Morgenblatt als auch im Abendblatt. Beginn: Abendblatt Nr. 113, 18. Mai 1870, S. 1; letzter Teil gedruckt im Morgenblatt 17. Jg, Nr. 185, 10. August 1870, Beilage.

⁸³ Ende: PL Abendblatt Nr. 296, 29. Dezember 1870, S. 1.

⁸⁴ PL 17. Jg, Nr. 307, 23. Dezember 1870, S. 3. Wiederholungen in Nr. 308, 314. Vernes Werk wird zum ersten Mal in 17 (!) Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1871, S. 2 gedruckt und endet im 18. Jg, Nr. 226, 29. September, S. 5. Bei der ersten Nummer dieses Jahres ist noch 17. Jahrgang verzeichnet. Ansonsten gehören die Nummern des Jahres 1871 zum 18. Jahrgang. Mit Jókais Roman in sechs Bänden wird im Abendblatt Nr. 1, 2. Jänner 1871, S. 1 begonnen und endet erst im 18. Jg, Nr. 301, 29. Dezember 1871, Extra-Beilage.

⁸⁵ PL Abendblatt Nr. 27, 3. Feber 1871, S. 1.

huldigten.⁸⁶ Am Jahresende veröffentlichte der Chefredakteur des *Pester Lloyd* seine eigenen Schriften über das Jugendleben des Freiherrn Josef Eötvös'.⁸⁷ Im Abendblatt erschien ein Beitrag „Ueber die Entstehung der Karthäuser von Eötvös“, der dem *Pesti Napló* entnommen worden war.⁸⁸ Von den Produkten der ungarischen Literatur wurden Dramen von Szigligeti⁸⁹, Baron Koloman (!) Jósika⁹⁰ und Josef Katona⁹¹ besprochen, außerdem erschien eine Widmung von Moriz Jókai an Franz Toldy⁹². Über deutschsprachige Schriftsteller und Dichter erschienen die Beiträge „Aus dem Leben Lenau's“,⁹³ über „Die Grillparzer – Feier“,⁹⁴ eine Gedenkschrift anlässlich des Todes von Friedrich Halm⁹⁵ sowie zwei Abhandlungen über den Dichturfürsten Goethe⁹⁶. Aus der französischen Literatur wurden „Lamartine's Memoiren“⁹⁷, Jules Janins Mitgliedschaft in der französischen Akademie⁹⁸ sowie „Die französische Literatur unter Napoleon III.“⁹⁹ behandelt.

Im Jahre 1872 erschienen im Feuilletonteil neben den bislang behandelten Nationalliteraturen auch Werke der englischen Literatur. Behandelt wurden Lord Byron,¹⁰⁰ Charles Dickens¹⁰¹ und „Shakespeare's Leben“¹⁰². Von den zeitgenössischen Franzosen wurde Ernest Daudets „Chamondrin“¹⁰³ und Jules

⁸⁶ Feuilleton: LÖW, T.: *Aus dem Leben des Freiherrn v. Eötvös.* = PL 18. Jg, Nr. 29, 5. Feber 1871, S. 2–3; Artikel: *Erinnerung an Eötvös.* = PL 18. Jg, Nr. 30, 7. Feber 1871, Beilage; *Der Tod des Freiherrn Josef v. Eötvös.* = PL 18. Jg, Nr. 32, 9. Feber 1871, S. 2. Einen Monat später erschien ein Feuilleton, der seine rhetorischen Fähigkeiten pries: *Baron Joseph Eötvös als Redner.* = PL 18. Jg, Nr. 61, 15. März 1871, Beilage.

⁸⁷ FALK, Max: *Aus Josef Eötvös' Jugendleben I.* = Pester Lloyd 18. Jg, Nr. 288, 13. Dezember 1871, Beilage; Teil II, in: PL Nr. 289, 14. Dezember 1871, S. 3 und Beilage; Teil III, in: Nr. 290, 15. Dezember 1871, S. 3 und Beilage; Teil IV, in: Nr. 291, 16. Dezember 1871, S. 3 und Beilage.

⁸⁸ *Die kurze Version von Aladár Molnárs Artikel.* = PL Abendblatt Nr. 294, 23. Dezember 1871, S. 1.

⁸⁹ *Török János.* = PL 18 Jg, Nr. 19, 24. Jänner 1871, Beilage.

⁹⁰ „Die beiden Freunde“ (*A két jó barát*). = PL 18. Jg, Nr. 25, 31. Jänner 1871, Beilage. Besprochen von J. v. ASBÓTH.

⁹¹ *Bánk – Bán.* Deutsch von Adolf Dux. = PL 18. Jg, Nr. 90, 18. April 1871, S. 2–3.

⁹² *Widmung an Franz Toldy.* = PL 18. Jg, Extrabeilage zu Nr. 301, 29. Dezember 1871.

⁹³ Teil I. = PL Abendblatt Nr. 5, 7. Jänner 1871, S. 1; Teil II, in: PL (M) 18. Jg, Nr. 6, 8. Jänner 1871, Beilage.

⁹⁴ PL 18. Jg, Nr. 13, 17. Jänner 1871, Beilage.

⁹⁵ PL 18. Jg, Nr. 121, 25. Mai 1871, Beilage. Von R. M. [Vermutlich Richard MÜLLER]

⁹⁶ MÜLLER, Richard: *Goethe zu Staßburg.* = PL 18. Jg, Nr. 68, 23. März 1871, Beilage; *Goethe in seinem Verhältnis zur Musik.* = PL 18. Jg, Nr. 300, 28. Dezember 1871, Beilage.

⁹⁷ PL 18. Jg, Nr. 260, 9. November 1871, Beilage

⁹⁸ *Jules Janin in der Akademie Française.* = PL 18. Jg, Nr. 264, 14. November 1871, S. 2.

⁹⁹ PL 18. Jg, Nr. 267, 17. November 1871, Beilage.

¹⁰⁰ *Lord Byron und der Freiheitssturm in Europa.* = PL 19. Jg, Nr. 5, 6. Jänner 1872, Beilage.

¹⁰¹ PL 19. Jg, Nr. 140, 18. Juni 1872, S. 2.

¹⁰² PL 19. Jg, Nr. 197, 27. August 1872, S. 2–3.

¹⁰³ *Journalist und Schriftsteller (1837–1921).* In: GW, S. 349–350.

Vernes „Abenteuer dreier Russen und dreier Engländer im südlichen Afrika“¹⁰⁴ in Fortsetzungen veröffentlicht. Es wurde abermals über Jules Janin¹⁰⁵ geschrieben und ein Beitrag „Zum französischen Theater“¹⁰⁶ veröffentlicht.

Von Jókai wurde wieder ein neuer Roman veröffentlicht: „Der Goldmann“ und ein anderer besprochen.¹⁰⁷ Mehrere Feuilletons, die sich mit der ungarischen Literatur befassten, erschienen unter demselben Titel: „Zur ungarischen Literatur“¹⁰⁸. Max Falk publizierte dieses Jahr die Schrift „Aus Eötvös' letzten Lebensjahren“.¹⁰⁹ „Zur ungarischen Volkspoesie“, mit Schwerpunkten Arany, Gyulai, Lieder, Balladen, Märchen, Mysterien und geistlichen Spielen erschienen drei Beiträge.¹¹⁰ Derselbe Verfasser erläuterte die Beurteilung der ungarischen Literatur aus ausländischer Sicht.¹¹¹

Anfang des Jahres starb Franz Grillparzer, so erschienen im Laufe des Jahres auch im *Pester Lloyd* mehrere Beiträge, die sein Schaffen und seine literarische Bedeutung würdigten.¹¹² Auch die Wiener Musikfreunde gedachten des großen Dramendichters.¹¹³ Weitere Feuilletons befassten sich mit „J. L. Klein's dramatische[n] Werke[n]“¹¹⁴, mit dem Tod von Robert Putz¹¹⁵, mit Friedrich Goll-

¹⁰⁴ Anfang: PL 19. Jg, Nr. 227, 1. Oktober 1872, S. 3 und Beilage.

¹⁰⁵ PL 19. Jg, Nr. 28, 2. Feber 1872, S. 3 und Beilage.

¹⁰⁶ PL 19. Jg, Nr. 166, 19. Juli 1872, Beilage.

¹⁰⁷ Anfang: PL Abendblatt Nr. 148, 1. Juli 1872, S. 1, Ende: Abendblatt Nr. 300, 31. Dezember 1872, S. 1. *Das angesprochene Feuilleton behandelt den Roman „Und es bewegt sich doch“*. = PL 19. Jg, Nr. 144, 22. Juni 1872, S. 2–3.

¹⁰⁸ PL 19. Jg, Nr. 48, 27. Feber 1872, Beilage; Nr. 66, 19. März 1872, S. 2–3; Nr. 84, 10. April 1872, S. 2–3; Nr. 154, 5. Juli 1872, S. 2–3; Nr. 172, 26. Juli 1872, S. 2–3; Nr. 184, 9. August 1872, S. 2. Alle Artikel sind mit der Signatur A. S. versehen.

¹⁰⁹ PL 19. Jg, Nr. 77, 31. März, 2. Beilage.

¹¹⁰ Verfasser: G. HEINRICH. = 19. Jg, Nr. 158, 10. Juli 1872, Beilage; Nr. 159, 11. Juli 1872, S. 3 und Beilage; Nr. 160, 12. Juli 1872, S. 3 und Beilage.

¹¹¹ *Unsere Literatur von dem Auslande*.

¹¹² Grillparzer †. = PL 19. Jg, Nr. 20, 24. Jänner 1872, Beilage (von Richard MÜLLER); *Zwei Dichter Oesterreichs* (Buchbesprechung von Emil Kuhs „Zwei Dichter Oesterreichs: Franz Grillparzer – Adalbert Stifter. Pest, Heckenast 1872“). = PL 19. Jg, Nr. 164, 17. Juli 1872, Beilage; [MÜLLER, Richard] R. M.: *Grillparzer's „Jüdin von Toledo“*. = PL Abendblatt Nr. 242, 21. Oktober 1872, S. 4.

¹¹³ HELM, Theodor: *Die Grillparzer-Feier der Wiener Gesellschaft der Musikfreunde*. = PL 19. Jg, Nr. 30.

¹¹⁴ Teil I. = PL 19. Jg, Nr. 113, 15. Mai 1872, Beilage; Teil II, in: Nr. 114, 16. Mai 1872, 1. Beilage; Teil III, in: Nr. 116, 18. Mai 1872, 1. Beilage. Verfasser: B. ALEXANDER. [Julius] L[eonold] Klein (1810, Miskolc – 1876, Berlin) war deutscher Dramendichter und Literaturwissenschaftler. Er studierte u.a. in Wien und Berlin Medizin, Geschichte und Philologie, redigierte eine Zeit lang die *Baltische[n] Blätter*. Vgl. *Világirodalmi Lexikon*. Bd. 6, Bp. 1979, S. 349.

¹¹⁵ Robert Prutz †. = PL 19. Jg, Nr. 146, 25. Juni 1872, Beilage.

schall¹¹⁶, Adalbert Stifters „Studien“¹¹⁷, mit Robert Hamerling¹¹⁸ und Werken von Sacher - Masoch¹¹⁹.

1872 wurde eine neue Rubrik mit dem Titel „Unterrichts – Zeitung“ eingeführt, die die Probleme des Unterrichtswesen, angefangen von den Elementarstufen bis hin zum Universitätsstudium, eingehend behandelte.¹²⁰

Der 20. Jahrgang des Blattes begann mit der Veröffentlichung von Jókais Werk „Der Roman des künftigen Jahrhunderts“¹²¹. Einen Monat später wurde mit der Veröffentlichung von Jules Vernes: „Reise um die Welt in achtzig Tagen“ begonnen und ab September „Das Land der Pelze“ in Fortsetzungen gedruckt.¹²² Aus der französischen Literatur wurden die Leser des Blattes noch auf „Alexander Dumas' jüngstes Drama: 'La femme de Claude'“¹²³ aufmerksam gemacht und ein Feuilleton behandelte Molière¹²⁴. Aus der russischen Literatur wurde erstmals in diesem Jahr ein Autor für ein Feuilleton auserkoren: Iwan Turgenjew.¹²⁵ Das Blatt berichtete auch über ein in Amerika erschienenes Heine – Pamphlet.¹²⁶ Die Rubrik „Kunst, Musik und Literatur“ machte die Leser auf sämtliche Neuerscheinungen aufmerksam. U.a. wurde hier über „Lessing's Prosa“¹²⁷, von Neuveröffentlichungen über Goethes Nachlaß¹²⁸ sowie über „Moriz Hartmann's gesammelte Werke“¹²⁹ berichtet. Beiträge erschienen noch über Theodor Storm¹³⁰, „Aus Bauernfeld's poetischem Tagebuche“¹³¹, über Ludwig Tieck¹³² sowie „Aus Gottfried August Bürger's Leben“¹³³. Der ungarischen Literatur wurde in diesem Jahr wegen der Wiener Weltausstellung nur wenig Platz

¹¹⁶ „König Pharao“ Satirisches Gedicht von Friedrich Gottschall. = PL 19. Jg, Nr. 259, 8. November 1872, S. 2–3.

¹¹⁷ PL Abendblatt Nr. 289, 16. Dezember 1872, S. 4.

¹¹⁸ *Die sieben Todessünden. Ein Gedicht von Robert Hamerling (von G. H. [Gustav Heinrich]).* = PL 19. Jg, Nr. 298, 24. Dezember 1872, S. 2–3.

¹¹⁹ *Falscher Hermelin. Kleine Geschichten aus der Bühnenwelt.* = PL Abendblatt 1872, Nr. 299, 30. Dezember 1872, S. 4.

¹²⁰ Beginn: 19. Jg, Nr. 232, 6. Oktober 1872, 2. Beilage.

¹²¹ Beginn: PL Abendblatt Nr. 1, 2. Jänner 1873, S. 1.

¹²² „Reise um die Welt“. Beginn: PL 20. Jg, Nr. 31, 7. Feber 1873, Beilage; Ende: Nr. 105, 7. Mai 1873, Beilage. „Das Land der Pelze“ begonnen = PL 20. Jg, Nr. 214, 18. Oktober 1873, Beilage.

¹²³ PL 20. Jg, Nr. 16, 21. Jänner 1873, Beilage.

¹²⁴ PL 20. Jg, Nr. 41, 18. Feber 1873, Beilage.

¹²⁵ PL 20. Jg, Nr. 117, 21. Mai 1873, S. 2–3 und Nr. 118, 22. Mai 1873, S. 3 und Beilage.

¹²⁶ *Ein neues Wintermärchen* (von Richard MÜLLER). = PL 20. Jg, Nr. 12, 16. Jänner 1873,

Beilage.

¹²⁷ PL 20. Jg, Nr. 63, 16. März 1873, 2. Beilage.

¹²⁸ PL 20. Jg, Nr. 111, 14. Mai 1873, S. 3.

¹²⁹ PL 20. Jg, Nr. 206, 9. September 1873, S. 3.

¹³⁰ „Zerstreute Kapitel“ von Theodor STORM. = PL Abendblatt Nr. 63, 17. März 1873, S. 4.

¹³¹ PL 20. Jg, Nr. 70, 25. März 1873, 1. Beilage.

¹³² PL 20. Jg, Nr. 125, 31. Mai, S. 3 und Beilage.

¹³³ PL Abendblatt Nr. 229, 6. Oktober 1873, S. 4.

eingerräumt, denn Max Nordaus regelmäßige Publikationen über die Weltausstellung füllten das ganze Jahr hindurch den Platz unter dem Strich. Trotz dessen wurde aber zumindest über Petőfi geschrieben: „Ungarische Dichtungen: 1. Ende September's von Alexander Petőfy (sic!) 2. Ein Geliebter von August Greguss".¹³⁴ Auch über seine politische Dichtung wurde geschrieben.¹³⁵

Von und über Petőfi lassen sich Feuilletons auch in den Ausgaben des 21. Jahrganges finden. Die erste Nummer zum Jahresauftakt enthält aus Anlass seines 51. Geburtstages „Ein vergessenes Trinklied Pefőfi's"¹³⁶ und „Der 'Fuchs' und der 'Falbe'“ wird in sechs Fortsetzungen abgedruckt.¹³⁷ Es erschienen auch zwei Erinnerungen an ihn.¹³⁸ Von Jókai wurde ein, dem *Üstökös* entnommener Beitrag veröffentlicht¹³⁹. Aus der ungarischen Literatur wurde noch einmal an Baron Eötvös und Stefan Toldy gedacht¹⁴⁰, an den Tod von Johann Török¹⁴¹ sowie an Johann Arany¹⁴² und Edward Szigligeti¹⁴³.

Die Fortsetzungsromane, die 1874 im *Pester Lloyd* erschienen, waren die des Franzosen André Theuriet, „Mademoiselle Guignon“ in autorisierter Übersetzung¹⁴⁴, Max Rings „Unfehlbar“ und „Der große Krach“¹⁴⁵, Jókais kurzes epi-

¹³⁴ PL Abendblatt Nr. 63, 17. März 1873, S. 4.

¹³⁵ *Petőfi als politischer Dichter.* = PL 20. Jg, Nr. 231, 8. Oktober 1873, S. 2.

¹³⁶ PL 21. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1874, Beilage.

¹³⁷ PL Abendblatt Nr. 168, 25. Juli 1874, S. 1; Nr. 169, 27. Juli 1874, S. 1; Nr. 170, 28. Juli 1874, S. 1; Nr. 171, 29. Juli 1874, S. 1; Nr. 172, 30. Juli 1874, S. 1; Nr. 173, 31. Juli 1874, S. 1.

¹³⁸ *Petőfi.* Erinnerung von Karl BEREZC. = PL 21. Jg, Nr. 188, 15. August 1874, S. 2–3 und Beilage; *Ein Augenzeuge über den Tod Petőfi's.* = PL 21. Jg, Nr. 218, 23. September 1874, Beilage.

¹³⁹ *Eine mit Pulver geladene Visite.* = PL Abendblatt Nr. 14, 19. Jänner 1874, S. 2.

¹⁴⁰ *Die Entwürfe zum Eötvös – Denkmal.* = PL 21. Jg, Nr. 23, 29. Jänner 1874, Beilage. Von Stefan Toldy (1844–1879), Bühnenautor und Publizist, Mitglied der Kisfaludy-Gesellschaft und Mitarbeiter der *Századunk*, siehe SZINNYEI Bd. XIV, S. 233–237, wurde ein „Original-Volksstück mit Gesang“, nämlich „Der Apostel“, veröffentlicht, = PL 21. Jg, Nr. 123, 29. Mai 1874, Beilage.

¹⁴¹ *Kein Feuilleton.* = PL 21. Jg, Nr. 34, 10. Feber 1874, Beilage. Johann Török (1809–1874) war Publizist und Nationalökonom, u.a. war er bei den Organen *Magyar Gazda*, *Hirlap*, *Pesti Napló* (1853–55), *Magyar Sajtó* und *Pesti Hirnök* tätig. Siehe: *Révai Nagy Lexikona*, Bd. XVIII, Bp. 1925, S. 411.

¹⁴² SPÉNER, Andor von: *Zu Sankt Ladislaustage (27. Juni). Ladislaus der Heilige. Legende von Johann Arany.* = PL 21. Jg, Nr. 147, 27. Juni 1874, S. 3.

¹⁴³ *Die neue Welt* [Lustspiel von Edward SZIGLIGETI]. = PL 21. Jg, Nr. 56, 7. März 1874, S. 3.

¹⁴⁴ Der Autor (1833–1907) war Romanautor, Dichter und Dramatiker, der in seinen Werken die Wälder und das ländliche Leben seiner Heimat mit lebhaften, farbigen Darstellungen, jedoch ohne große Originalität festhielt. Siehe GW, S. 1503. Beginn des Fortsetzungsromans: PL Abendblatt Nr. 17, 22. Jänner 1874, S. 1.

¹⁴⁵ „Unfehlbar“, Beginn: PL Abendblatt Nr. 72, 30. März 1874, S. 1–2; „Der große Krach“ Beginn: Abendblatt Nr. 223, 1. Oktober 1874, S. 1, Ende: Abendblatt Nr. 13, 18. Jänner 1875, S. 1. Max Ring (1807–1901), deutscher Romancier war besonders in den 1930er Jahren beliebt in Ungarn wegen seiner sentimentalten Werke. Die Freundschaft mit Bettina von Arnim prägte zeit seines Lebens sein Schaffen. Siehe *Világirodalmi Lexikon*, Bd. 11, Bp. 1989, S. 761f.

sches Werk „Ein Mensch, der Alles weiß“¹⁴⁶ und von Max von Schlägel „Der Rothe und der Schwarze“¹⁴⁷.

1874 veröffentlichte auch Peter Rosegger volkstümliche und humorvolle Erzählungen im Blatt.¹⁴⁸ Ab diesem Jahr läßt sich auch die rege Mitarbeit von Karl Emil Franzos beim Blatt feststellen. Sein Debüt beim Blatt erfolgte mit Reisebildern¹⁴⁹, und die Fortsetzung bildeten bis zum Jahresende über zehn Skizzen überwiegenden Theils aus dem Wiener Leben, nicht zuletzt aus der Welt des Theaters.¹⁵⁰

Von den deutschsprachigen Belletristen wurde über Gustav Freytag¹⁵¹, Hoffmann von Fallersleben¹⁵², über „Goethes Naturwissenschaftliche Bedeutung“¹⁵³ sowie über Julius Rodenbergs Berliner Zeitung *Deutsche Rundschau* geschrieben¹⁵⁴. Es erschien auch ein Feuilleton zum Thema Nibelungenlied¹⁵⁵, und „Ein neuer Roman von Auerbach“ wurde auch besprochen¹⁵⁶.

Aus der Weltliteratur wurde noch Victor Hugo,¹⁵⁷ Gustav Flaubert¹⁵⁸ und die Lyrik von Petrarca¹⁵⁹ im Feuilletonteil behandelt.

Der 22. Jahrgang des *Pester Lloyd*, also das Jahr 1875, erwies sich unter literarhistorischem Aspekt gesehen äußerst ertragsreich. Von Móríz Jókai erschienen erneut zwei Romane im Blatt. Gleich zu Jahresbeginn kam es zur Veröffentlichung seines epischen Werkes „Bis an den Nordpol oder Was ist mit dem Tegetthoff weiter geschehen? Roman nach den Aufzeichnungen eins am

¹⁴⁶ Beginn: PL 21. Jg, Nr. 103, 3. Mai 1874, 2. Beilage; Ende: Nr. 165, 19. Juli, Beilage.

¹⁴⁷ Beginn: PL Abendblatt Nr. 174, 1. August 1874, S. 1; Ende: Abendblatt Nr. 208, 14. September 1874, S. 1. Von Max von Schlägel wurde bereits 1869 ein Fortsetzungsroman veröffentlicht: „Von Sünde zu Sünde“, Beginn: 16. Jg, Nr. 257, 10. November 1869, S. 1.

¹⁴⁸ *Die Godl. Ein Volks- und Sittenbild aus den Alpen.* = PL 21. Jg, Nr. 80, 5. April 1874, Beilage; *Der schwarze Vogel.* = PL 21. Jg, Nr. 108, 9. Mai 1874, Beilage; *Der versilberte Mann. Eine Sondergestalt aus dem Volke.* = PL 21. Jg, Nr. 173, 29. Juli 1874, Beilage.

¹⁴⁹ *Aus dem Süden.* Reisebriefe von K. E. F. [Abkürzung von mir]. = PL 21. Jg, Nr. 141, 20. Juni 1874, S. 3 und Beilage; *Durch die Berge.* Reisebrief von K. E. F. = PL 21. Jg, Nr. 156, 9. Juli 1874, S. 2–3 und Nr. 160. 14. Juli 1874, Beilage; *Arco.* Ein Skizzenblatt aus Südtirol. = PL 21. Jg, Nr. 176, 1. August 1874, S. 2–3.

¹⁵⁰ Siehe die Nummern 239 v. 17. 10, 241 v. 20. 10, 245 v. 24. 10, 258 v. 8. 11, 260 v. 11. 11, 263 v. 14. 11, 269 v. 21. 11, 270 v. 22. 11, 274 v. 27. 11, 281 v. 5. 12, 287 v. 13. 11 und 291 v. 18. 11.

¹⁵¹ „*Das Nest der Zaunkönige*“. = PL 21. Jg, Nr. 2, 3. Jänner 1874, S. 3 und Beilage; *Das dritte Band von Freytag's „Ahn“*. = PL 21. Jg, Nr. 299, 30. Dezember 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵² PL 21. Jg, Nr. 19, 24. Jänner 1874, S.

¹⁵³ PL 21. Jg, Nr. 93, 22. April 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁴ PL 21. Jg, Nr. 289, 16. Dezember 1874, Beilage, Nr. 290, 17. Dezember 1874? S. 3.

¹⁵⁵ *Der Dichter des Nibelungenliedes?*. = PL 21. Jg, Nr. 187, 14. August 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁶ PL 21. Jg, Nr. 74, 29. März 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁷ *Reklame für Victor Hugo.* = PL 21. Jg, 27. Feber 1874, S. 2–3 und Beilage.

¹⁵⁸ „*Die Versuchung des heiligen Antonius*“. = PL 21. Jg, Nr. 86, 14. April 1874, S. 3 und Beilage.

¹⁵⁹ [MÜLLER, Richard] R. M.: *Petrarca*. = PL 21. Jg, Nr. 160, 14. Juli 1874, Beilage; BEÖTHY, Zoltán: *Die Petrarca – Feier in Italien.* = PL 21. Jg, Nr. 169, 24. Juli, S. 3 und Beilage.

Schiffe zurückgebliebenen Matrosen, nach den Anleitungen Jules Verne's ans Lichte gebracht von Martinus Gallus (Moriz Jókai)¹⁶⁰. Ab Juli erschien „Die Komödianten des Lebens“ in autorisierter Übersetzung von Karl Geist.¹⁶¹ Da der Autor im Jahre 1875 seinen 50. Geburtstag beging, wurde er auch in den Spalten des Blattes geehrt.¹⁶² In diesem Jahr veröffentlichte Adolf Dux, ein Redakteur des Blattes, mehr als ein Dutzend Feuilletons über die ungarische Literatur¹⁶³ und übersetzte des Grafen Melchior Lónyays Schriften über Széchenyi¹⁶⁴. Über das Leben eines anderen Staatsmannes, über Franz Pulszky, erschienen auch mehrere Beiträge unterm Strich.¹⁶⁵ Aus den Produkten der ungarischen Literatur wurden noch „Kálozdy Béla“, ein Roman von Zsolt Beöthy,¹⁶⁶ „Das Orakel“ (A jóslat) von Gregor Csiky¹⁶⁷, „Des Teufels Ruhekissen“ (Az ördög párnája) von Koloman Tóth¹⁶⁸ sowie „Clarisse“, ein Schauspiel von Tihamér Almási¹⁶⁹ besprochen. Über Todesfälle bedeutender Vertreter des literarischen Lebens wie über das Hinscheiden von Baron Sigismund Kemény¹⁷⁰, Franz Toldy¹⁷¹ und Eduard Horn¹⁷² wurde im Blatt ausführlich berichtet. In diesem Jahr erschien ein Beitrag von „Porzó“, der sich in ungarischen Blättern bereits mit seinen „Hauptstädtischen Croquis“ einen Namen gemacht hatte.¹⁷³

¹⁶⁰ Beginn: PL 22. Jg, Nr. 2, 3. Jänner 1875, Beilage; Ende: Nr. 166, 22. Juli 1875, Beilage.

¹⁶¹ Bei den vorhandenen Exemplaren des *Pester Lloyd* fehlten die Abendblätter – Nummern 147, 148 149 im Jahre 1875, so konnte anstatt des Beginns des Romans nur die 2. Fortsetzung festgestellt werden: PL Abendblatt Nr. 150, 5. Juli 1875, S. 1.

¹⁶² Moriz Jókai. – Zu seinem fünfzigsten Geburtstage. = PL 22. Jg, Nr. 41, 20. Februar 1875, Beilage; *Das Jókai-Banket*. = PL 22. Jg, Nr. 42, 21. Februar 1875, S. 2.

¹⁶³ Alle mit demselben Titel. „Ungarische Literaturbriefe.“ = PL 22. Jg, Nr. 51, 56, 66, 72, 78, 86, 103, 125, 136, 143, 155, 243, 265, 286, 295. Ebenfalls mit diesem Titel wurden noch von jemanden, der die Signatur Z – y. benutzte, Feuilletons veröffentlicht.

¹⁶⁴ *Graf Stefan Széchenyi und seine hinterlassenen Schriften*. Von Melchior LÓNYAY. Veröffentlicht wurden acht Teile, angefangen in PL 22. Jg, Nr. 108, 12. Mai 1875, Beilage; beendet in Nr. 116, 22. Mai 1875, Beilage. Über Széchenyi siehe noch das Feuilleton „Selbstbekenntnis“, von Graf Stefan Széchenyi. = PL 22. Jg, Nr. 158, 13. Juli, S. 3 und Beilage.

¹⁶⁵ *Mein Leben und meine Zeit. Nach Franz Pulszky's Memoiren*, begonnen = PL 22. Jg, Nr. 1, 1. Jänner 1875, 2. Beilage; Ende (5. Teil): PL 22. Jg, Nr. 12, 16. Jänner 1875, S. 3.

¹⁶⁶ DUX, A.: „Kálozdy Béla“. Roman in zwei Bänden von Beöthy Zsolt. = PL 22. Jg, Nr. 231, 7. Oktober 1875, Beilage.

¹⁶⁷ PL 22. Jg, Nr. 238, 15. Oktober 1875, S. 2–3.

¹⁶⁸ PL 22. Jg, Nr. 245, 23. Oktober 1875, Beilage.

¹⁶⁹ PL 22. Jg, Nr. 292, 19. Dezember 1875, S. 3 und Beilage.

¹⁷⁰ PL Abendblatt Nr. 294, 24. Dezember 1875, S. 1; 22. Jg, Nr. 297, 25. Dezember 1875, S. 3.

¹⁷¹ PL 22. Jg, Nr. 285, 11. Dezember 1875, S. 2.

¹⁷² PL 22. Jg, Nr. 253, 3. November 1875, S. 2.

¹⁷³ PL 22. Jg, Nr. 36, 14. Februar 1875, S. 3 und Beilage.

Von den deutschsprachigen Literaten setzte sowohl Karl Emil Franzos¹⁷⁴ als auch Sacher – Masoch¹⁷⁵ seine Mitarbeit beim Blatt fort. Peter Rosegger veröffentlichte in diesem Jahr keine belletristischen Texte im Blatt, jedoch in der Rubrik Literatur erschien eine Buchbesprechung über eines seiner Werke.¹⁷⁶ Von Franz Nemmersdorf wurde sein Roman „Ein Ehestandsrama“ in etlichen Fortsetzungen gedruckt.¹⁷⁷ Georg Herwegh¹⁷⁸, Franz Grillparzer¹⁷⁹, Johann Gabriel Seidl¹⁸⁰, Berthold Auerbach¹⁸¹, Marie Freiin von Ebner – Eschenbach¹⁸² wurden im Feuilletonteil oder in der Spalte Literatur behandelt. Auch Übersetzungen von Paul Heyse¹⁸³ oder der Beitrag über „Goethe in ungarischer Sprache“¹⁸⁴ wurden hier gedruckt. Für Bühnenerfolge aus Wien¹⁸⁵ und für die neueste Ausgabe von Rodenbergs *Deutscher Rundschau*¹⁸⁶ sowie für die Erläuterung von Dranmors Dichtung¹⁸⁷ wurde ebenfalls Platz eingeräumt.

¹⁷⁴ *Wiener Chronik*. = PL 22. Jg, Nr. 35, 13. Feber 1875, S. 3; Nr. 47, 27. Feber 1875, S. 3 und Beilage; Laube über Laube, Nr. 52, 4. März 1875, Beilage; *Reaktionärrisches (Lustige Skizzen aus trauriger Zeit)*. = PL 22. Jg, Nr. 138, 18. Juni 1875, S. 3 und Beilage, Fortsetzungen in Nr. 141, 145, 148; *Aus dunkler Zeit*. = PL 22. Jg, Nr. 232, 8. Oktober, S. 2–3, Nr. 235, 12. Oktober 1875, Beilage.

¹⁷⁵ *Falscher Hermelin. Kleine Geschichten aus der Bühnenwelt von Sacher–Masoch*. = PL 22. Jg, Nr. 143, 24. Juni 1875, Beilage, Nr. 154, 8. Juli, S. 3 und Beilage, Nr. 186, 14. August, S. 3 und Beilage, Nr. 191, 20. August, S. 3 und Beilage, Nr. 196, 27. August, S. 2–3, Nr. 206, 8. September 1875, Beilage; *Lieutenant Holofenes oder der moralische Effekt. Eine Soldatengeschichte von Sacher–Masoch*. = PL 22. Jg, Nr. 147, 29. Juni 1875, S. 3 und Beilage; *Moses Goldfarb und sein Haus. Gestalten und Geschichten aus dem Ghetto*. = PL 22. Jg, Nr. 160, 15. Juli 1875, S. 3 und Beilage; *Aus dunkler Zeit*. = PL 22 Jg, Nr. 232, 8. Oktober, S. 2–3, Nr. 235, 12. Oktober 1875, Beilage; *Dobosch. Ein Roman eines Räubers von Sacher–Masoch*. = PL 22. Jg, Nr. 236, 13. Oktober 1875, S. 3 und Beilage, Nr. 237, 14. Oktober 1875, S. 3.

¹⁷⁶ *Sonderlinge aus dem Volke der Alpen*. = PL 22. Jg, Nr. 280, 4. Dezember 1875, Beilage.

¹⁷⁷ Der Schluß erfolgte im Abendblatt Nr. 146, 30. Juni 1875, S. 3–4.

¹⁷⁸ PL 22. Jg, Nr. 85, 14. April 1875, Beilage.

¹⁷⁹ Besprechung von Betty PAOLI: *Grillparzer und seine Werke*. = PL 22. Jg, Nr. 143, 24. Juni 1875, Beilage.

¹⁸⁰ PL 22. Jg, Nr. 165, 21. Juli 1875, S. 3.

¹⁸¹ *Bertold Auerbach. Eine biographisch – kritische Studie von Emil Danneberg*. = PL 22. Jg, Nr. 178, 5. August 1875, S. 2–3 und Beilage; Nr. 180, 7. August, S. 3 und Beilage, Nr. 182, 10. August 1875, Beilage.

¹⁸² PL 22. Jg, Nr. 227, 2. Oktober 1875, Beilage.

¹⁸³ *Giuseppe Giusti. (Gedichte von Giuseppe Giusti, deutsch von Paul Heyse. Berlin, 1875)*. = PL 22. Jg, Nr. 154, 8. Juli 1875, S. 3 und Beilage.

¹⁸⁴ *Von Adolf Dux*. = PL 22. Jg, Nr. 176, 3. August 1875, S. 2–3.

¹⁸⁵ *Wiener Bühnen–Novitäten* [Stücke von Sigmund Schlesinger und A. Günther Besprochen]. = PL Abendblatt Nr. 249, 30. Oktober 1875, S. 1; „Nero“, von *Adolf Wilbrandt*. = PL 22. Jg, Nr. 276, 30. November 1875, Beilage; *Wiener Bühnen–Novitäten*. = PL Abendblatt Nr. 290, 20. Dezember 1875, S. 1.

¹⁸⁶ PL 22. Jg, Nr. 277, 1. Dezember 1875, Beilage.

¹⁸⁷ PL 22. Jg, Nr. 69, 24. März 1875, Beilage. Dranmor, Ferdinand (1823–1888) war der Schriftstellername des schweizerdeutschen Dichters, ursprünglich hiess er Ludwig Ferdinand von

Von außerhalb der österreichisch – ungarischen Monarchie wurden Produkte der französischen Literatur, „Onkel Sam“. Ein amerikanisches Zeitgemälde von Sardou¹⁸⁸ und „Der eingebildete Kranke“ von Molière¹⁸⁹, besprochen, von H. de Rivière „Eine Schwester“ übersetzt¹⁹⁰. Aus der englischen Belletristik konnte nur ein Beitrag über Wilkie Collins' Roman „Geliebt und verloren“ festgestellt werden.¹⁹¹

d) Die wichtigsten literarischen Beiträge des Pester Lloyd 1868–1875 im Überblick

AUTOREN	WERKE	ERSCHEINUNGS- JAHR
• ungarische		
Mór Jókai	<i>Die Narren der Liebe</i>	1868
	<i>Die Söhne des Mannes mit dem verstei- nerten Herzen</i>	1869
	<i>E pur si muove! (Und es bewegt sich doch!)</i>	1871
	<i>Der Goldmann</i>	1872
	<i>Der Roman des künftigen Jahrhunderts</i>	1873
	<i>Ein Mensch, der Alles weiß</i>	1874
Sándor Petőfi	<i>Bis an den Nordpol oder Was ist mit dem Tegethof geschehen?</i>	1875
	<i>Die Komödianten des Lebens</i>	1875
	<i>Der Fuchs und der Falbe</i>	1874
• deutschsprachige		
Karl Emil Franzos	<i>Aus dem Süden. Reisebriefe von K.E.F.</i>	1874
	<i>Durch die Berge. Reisebrief von K.E.F.</i>	1874
	[Über zehn Skizzen aus dem Wiener Leben]	1874
	[Skizzen]	1874
Bogumil Goltz	<i>Dorfmemoiren</i>	1868

Schmied. Er lebte Jahrzehnte lang in Rio de Janeiro (1843–1887), war eine Zeit lang der Generalkonsul der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Seine Dichtung weist die Wirkung von Schopenhauer nach. Vgl. *Világirodalmi Lexikon*. Bd. 2. Chefred. István KIRÁLY, verantw. Red. István SZERDAHELYI. Bp. 1972, S. 859.

¹⁸⁸ Von Maximilian Bern. = PL 22. Jg, Nr. 43, 23. Feber 1875, S. 3 und Beilage.

¹⁸⁹ PL 22. Jg, Nr. 251, 30. Oktober 1875, Beilage.

¹⁹⁰ PL 22. Jg, Nr. 243, 21. Oktober 1875, Beilage und Nr. 244, 22. Oktober 1875, Beilage. Der Autor (1827–1883) war Matrose und Romancier, schrieb mehrere Komödien, mehrere seiner Werke wurden ins Ungarische übersetzt. Siehe Révai Nagy Lexikona, Bd. XVI, Bp. 1926, S. 289.

¹⁹¹ PL Abendblatt Nr. 282, 10. Dezember 1875, S. 1–2. Wilkie Collins (1824–1889) war englischer Romanschriftsteller, Vorläufer des modernen Detektivromans.

Peter Rosegger	<i>Die Godl. Ein Volks- und Sittenbild aus den Alpen</i>	1874
	<i>Der schwarze Vogel</i>	1874
	<i>Der versilberte Mann. Ein Sondergestalt aus dem Volke</i>	1874
Max Ring	<i>Unfehlbar</i>	1874
Sacher-Masoch	[Kleinere Geschichten]	1875
	<i>Der große Krach</i>	1874/75
Max von Schlägel	<i>Von Sünde zu Sünde</i>	1869
	<i>Der Rothe und der Schwarze</i>	1874

• aus der französischen

Ernest Daudet	<i>Chamondrin</i>	1872
Casimir Golomb	<i>Versunken und Verloren</i>	1870
Jules-Gabriel Janin	<i>Circe</i>	1868
Ponson du Terrail	<i>Memoiren eines Gendarmen</i>	1868
André Theuriet	<i>Mademoiselle Guignon</i>	1874
Jules Verne	<i>Die Reise um den Mond</i>	1869/70
	<i>Die schwimmende Stadt</i>	1870
	<i>Zwanzigtausend Meilen unter dem Meere</i>	1871
	<i>Abenteuer dreier Russen und dreier Engländer im südlichen Afrika</i>	1872
	<i>Reise um die Welt in achtzig Tagen</i>	1873
	<i>Das Land der Pelze</i>	1873

• aus der spanischen

Manuel F. y Gonzales	<i>Memoiren eines Skelets</i>	1870
----------------------	-------------------------------	------

• aus der englischen

Wilkie Collins	<i>Geliebt und verloren</i>	1875
----------------	-----------------------------	------

KÖZLEMÉNYEK

A Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia kiadásának történetéhez. A középkor egyik híres történetét, Oenus (Owein, Oien) angol lovagnak az írországi Szent Patrik barlangban tett pokoljárását, amelyet a 12. század végén Henri de Sawtrey¹ ciszterci szerzetes foglalt írásba, s öt követően szinte valamennyi nagy gyűjteményben és példatárban helyet kapott, csak a 17. században fordították le magyar nyelvre. A *Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia* (RMK I. 1577) a címlap tanúsága szerint gróf Esterházy Pál „parancholattyából”, azaz költségen jelent meg Bécsben, nyomda és év megjelölése nélkül. A középkori látomásirodalom e kései hazai hajtásának az irodalomtörténeti helyét a rá vonatkozó, nem túl bőséges magyar szakirodalom a misztikus, népi-eskedő irodalom, illetve a regényes elbeszélés hazai kezdetei körében jelölte ki, s meghatározta forrását is Thomas Messingham(us) 1624-ben Párizsban kiadott *Florilegium insulae sanctorum seu Vitae et Acta sanctorum Hiberniae* című művében.² A megjelenés időpontját és körülményeit azonban nem sikerült tisztázni.

Turóczi-Trostler József, aki elsőként foglalkozott a históriával, az Esterházy Orsolyának, „az Tekéntetes es Nagyságos Groff Eszterhazi Páll Uram eő Nagysága kedues hazos Társának” szóló ajánlás alapján csupán annyit mond, hogy a fordítás 1655 után készült, minthogy az 1652-ben titokban már egybekelt Pál és Orsolya 1655. február 7-én ülte meg nyilvános lakodalmát.³ Turóczi-Trostlert követően Pozsonyi Erzsébet kísérelte meg meghatározni a megjelenés dátumát és körülményeit: „Keletkezési ideje a XVII. század második felére, az 1681 előtti évekre tehető, mert az 1635-ben született Esterházy Pál 1681-ben az ország nádora, 1687-ben római birodalmi herceg lett, s a könyvecske szerzője e címeit nem említi... A fordítás létrejötté valószínűleg annak kö-

¹ Turóczi-Trostler József és V. Kovács Sándor alább idézendő tanulmányában a szerző neve Henricus Salteriensis (Saltrey) alakban szerepel. Sawtreyről lásd BROUETTE, Émile-DIMIER, Anselme-MANNING, Eugène: *Dictionnaire des auteurs cisterciens*. Tom. I. Rochefort, 1975. 356–357. hasáb. /La Documentation Cistercienne. Vol. 16./

² TURÓCZI-TROSTLER József: *Az ismeretlen XVII. század: Szent Patricius purgatóriumáról való história*. = Magyar Nyelvőr (62.) 1933. 101–107. Az alábbiakban TURÓCZI-TROSTLER gyűjteményes kötetéből idézzük: *Magyar irodalom világirodalom*. Bp., 1961. I. 308–317. Lásd még ANGYAL, Andreas: *Fürst Paul Eszterházy (1635–1713)*. = Südostdeutsche Forschungen (4.) 1939. 367.; POZSONYI Erzsébet: *A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése*. = Magyarágtudomány 1942. 26–39., valamint *A magyar irodalom története*. Főszerk.: SÓTÉR István. II. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 302. (A vonatkozó részt BÀN Imre írta.) Említi V. KOVÁCS Sándor: *Magyar pokoljárók. Egy fejezet lovagi irodalmunk történetéből*. In: *Tar Lőrinc pokoljárása*. Vál., a szöveget gondozta, bev. és jegyz. Uő. Bp., 1985. 15. /Magyar Ritkaságok/ Az antológia egy rövid részletet is közöl a műből: i. m. 255–259.

³ TURÓCZI-TROSTLER J.: i. m. 311. Vö. SZILÁGYI Sándor: *Az Esterházyak családi naplója*. = Történelmi Tár 1888. 214.

szönhető, hogy a csodálatos írországi barlang híre eljuthatott Esterházy grófhoz, aki talán olvasta is az erről szóló latin munkát, és hívő katolikus létére hazájában is közkinccsé akarta tenni a hívők épülésére, s ezért bízta meg káplánját a fordítással.⁴

A „Nagyságtok Alázatos Káplánya F. K. I” aláírásu „Ajánló Levél” azonban, amelyre mindkét idézett szerző hivatkozik, az eddigieknél több következtetés levonására ad lehetőséget. Az ajánlás szerzője ugyanis, miközben Esterházy Pál és Orsolya térítő buzgóságát dicséri, az ilyenkor szokásos általánosságok mellett konkrét eseményekre is utal, és megadja a kulcsot a kötet keletkezéséhez:

„En csak a’ Nagyságtok Sz. buzgóságáról szóllok, mellyel lelkek üdvösségét ányyira szomjuhozza. Ha egyéb okom nem volná is mely a’ Nagyságtok ahitatoságának magosztalására szolgálhatna, szintén elég volna csak az az egy chelekedet is, melyel, (a’ mit egyebek ritkán láttanak, kevesebbet probaltának) Nagyságtok volt első példájok ezen Nemes Magyar Országban, *midön* jó részébül, Isten ellen rugoldozó, országot mérges mézzel itató es foitó, szegény szarandokló lelket karhozható eretnekséget ki irtotta. Innen ván hogy ezen Nagyságtok híres chelekedete, oka nem csak azok üdvösségének, kik ezelőt két esztendővel igaz hitre tértenek: hanem mind azoknak is üdvösségek, kik ezektül nemzéssel, világ végeig igaz hitben születetnek és így üdvözülnek Nagyságtoknak tulajdonitak...

De ez sem vala elég, hanem ezen kívül más mediumot, s eszközt talált Nagyságtok, mellyel az igaz hitben levő hívékis vagy bünöktül meg tisztulyának vagy attul oltalmazkolyának; tudni illik Sz. Pattricius Purgatoriumjának kinyomatását...” (3r–v.)

A história eszerint a harcos, térítő ellenreformáció kezdetén készült – akkor, amikor Esterházy Pál aktívan részt vett benne –, s bevallottan maga is annak „mediuma”, eszköze. Mikorra tehető ez az időpont, mikor kezdődtek Esterházy Pál erőszakos térítési akciói, s mi lehetett az a „híres chelekedet”, amelyet a káplán említ? E kérdések megválaszolása nem csak a kötet datálásához visz közelebb bennünket, hanem a mű kontextusának, eszmetörténeti összefüggéseinek, a szerző kilétének tisztázásához is.

A magyarországi ellenreformáció 17. század második felében kibontakozó nagy rohamát a történeti-irodalomtörténeti szakirodalom szerint a 1658 nyarán megtartott nagyszombati zsinat indította útjára.⁵ A Lippay György esztergomi érsek által 1658. június 2-ra összehívott Synodus Dioecisana a hazai protestantizmus fő támaszát jelentő Erdélyi Fejedelemség megrendült helyzetét kihasználva újra kívánta rendezni a katolicizmus és a protestantizmus királyságbeli viszonyát, az utóbbi jogfosztásával. A zsinat határozatait ugyan nem ismerjük, de fennmaradtak Lippay proposíciói, amelyekben Werbőczy alapján érvénytelennek nyilvánította a protestánsok jogaira vonatkozó bécsi és linzi artikulusokat, és nyílt hadüzenetet jelentett be az „eretnekség” kiirtására.⁶ Minden bizonnyal a zsinat szellemében került sor 1659 elején a győri egyházmegye területén

⁴ POZSONYI E.: i. h. 39.

⁵ ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. III. Bp., 1893. 135.; ESZE Tamás: *Bársony György „Veritas”-a*. = ItK 1971. 675–676.; BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Bp. 1980. 53. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 91./; *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1985. II. 1076–1077. /*Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk.: PACH Zsigmond Pál. 3./

⁶ PÉTERFFY Károly: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae*. Pozsony, 1741. 387–388. Vö. OBÁL Béla: *Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I.* Halle, 1910. 58–59.; ESZE T.: i. h. 675–676.; BENCZÉDI L.: i. m. 10., 53.

lezajlott vizitációra (amelynek során többek közt az egyes falvak felekezeti megoszlását is vizsgálták), majd az ezt követő összehangolt támadásra a nyugat-dunántúli protestantizmus ellen.⁷

A klérussal és személyesen Lippay érsekkel is jó kapcsolatokat ápoló, buzgó katolikus Esterházy, aki gyermekkorában kishíján még a jezsuita rendbe is belépett, szinte az ellenreformáció harci riadójának felhangzása pillanatában csatlakozott a protestantizmus elleni küzdelemhez, és 1659 őszén birtokain megkezdte a protestánsok tömeges, erőszakos eszközöket is igénybe vevő térítését. Az erről szóló első adatok 1659 október-novemberéből maradtak fenn.⁸

A protestáns rendek már 1659. november 3-án szupplikációban fordultak az éppen folyó diétához, panaszt téve az Esterházy Pál provizora részéről a fraknói és kismartoni evangélikusokat ért sérelmek miatt. Mivel a felhozott vádak között nemesek bebörtönzése, javaiktól való megfosztása, illetve ezekkel való fenyegetés is szerepelt, az országgyűlésen sok vita folyt az eset felett, s az ügy olyan nagy visszhangot váltott ki, hogy Esterházy írni kényszerült jószágigazgatójának, hagyjon fel az erőszakos akciókkal.⁹ Az események legfőbb irányítója azonban nem a bevádolt jószágigazgató, hanem maga Esterházy volt, amit részint a vallás kérdésében ekkoriban az uralkodóhoz intézett beadványai,¹⁰ részint az evangélikusok elleni újabb, immár valamennyi uradalomra kiterjedő akciói bizonyítanak.

A következő 1662. évi országgyűlés protestáns sérelmi iratai ismét telve vannak az Esterházy Pál elleni panaszokkal. Sopron vármegye azt panaszolta, hogy „Gróf Esterházy Pál fraknói, kismartoni s fertőmelléki uradalmaiban az evangélikus köznépet vallása megváltoztatására már a múlt országgyűlés alatt kezdé különféle sanyargatásokkal kényszeríteni, s mivel az nem volt hitében megingatható, az országgyűlés után napról napra nagyobb meg nagyobb terhekkel zaklatá.”¹¹ Az irat szerint Borbolyán például Esterházy személyesen ment a protestáns templom kulcsáért, majd miután az előjárók megtagadták a kulcs átadását, megverette őket, és erőszakkal foglalta el a templomot.¹²

A Fazekas István által néhány éve feltárt forrásokból jól nyomon követhető a fraknói, kismartoni és fertőmelléki térítés menete. Elsőként több mint egy tucat katolikus többségű falu evangélikus kisebbségét számolták fel, amelyet 1659/60 fordulóján a lelkésszel is rendelkező, zömében

⁷ FAZEKAS István: *Adalékok a fraknói uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához.* = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VII. Szerk.: BENDA Kálmán, SZABÓ András. Bp., 1994. 131.

⁸ FAZEKAS I.: *i. h.* 133–136.; MONOK István–PÉTER Katalin: *Felmérés a hűhűségéről 1638-ban.* = Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II. Szeged, 1990. 137–138. A Fraknó környéki helységekben és a kismartoni uradalomban már Esterházy Miklós idején is folyt térítés, sőt az utóbbiban 1638-ban a földesúri kényszer alkalmazására, zsoldosok bevetésére is sor került. Ez azonban egyszeri, elszigetelt eset volt. Esterházy Pál birtokait átvéve, 1655-től ugyancsak törekedett a protestánsok áttérítésére, de kísérletei 1659-ig nem jártak együtt nyílt erőszakkal. Lásd PÉTER Katalin: *Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyülekezetében (1638).* In: *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 479–486. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35./

⁹ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 159–161. Az egyes forrásokban Kertvárus, Körtvélyes, valójában Kerzvarich János fraknói és kismartoni provizornak a térítésben játszott szerepéről lásd FAZEKAS I.: *i. h.* 133–134.

¹⁰ Egyik beadványában például a lutheránusok és kálvinisták letérése után a kisebb felekezetek felszámolására biztatja az uralkodót, a saját birtokain elért eredményeire hivatkozva. MOL P 125 Esterházy hg.-i lt. Pál nádor iratai No. 7101. Megjelent: *Magyar Zsidó Oklevéltár.* VI. 687. sz., idézi FAZEKAS I.: *i. h.* 132.

¹¹ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 198.

¹² ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 203–225.; FAZEKAS I.: *i. h.* 136.

protestáns lakosú falvak: Somfalva és Borbolya erőszakos áttértítése követett. Végül 1660 tavaszán a Fertőn túl, az úgynevezett Tószögletben található négy helység (Pomogy, Apetlon, Bánfalva és Ilmic) rekatolizálására került sor. A térítésben a világi papság mellett jezsuita és ferences szerzetesek is részt vettek, akiknek a munkáját Esterházy tiszttartói és az ellenálló falvakba vezényelt katonái támogatták. Működésük eredményeként, a fenyegetések és a nem egy helyütt alkalmazott durva erőszak hatására 1660 nyarára „a fraknói grófság és a kismartoni uradalom teljes egészében katolikussá vált”.¹³

1659-ben Esterházy Pál Moson, Trencsén, Pozsony, Nyitra és Veszprém megyében fekvő birtokain is megkezdődött a rekatolizálás.¹⁴ A térítés ezekben is a fent ismertetett módon zajlott, és hasonló eredménnyel járt: a protestánsok jelentős tömege – legalább is színleg – hitet változtatott. Esterházy mindössze egyetlen helyen, Pápán ütközött komoly ellenállásba.¹⁵

Az események itt a plébániatemplom körüli temető kisajátítására tett földesúri kísérlettel vették kezdetüket.¹⁶ Mivel ezt a pápaiak a többségében protestáns végváriak¹⁷ segítségével megüsitették,¹⁸ Esterházy Pál 1660 áprilisában német katonaságot hozatott Devecserből,¹⁹ majd elvette a reformátusoktól a templomot, a temetőt, az ispotályt, valamint a prédikátor megélhetését biztosító malmokat, és az ellenszegülő végvári katonák közül több mint 100-at lázadás vádjával a győri katonai törvényszék elé idéztetett.²⁰ Az ügy szövevényes száalai a vádak és viszontvádak fennmaradt tömegéből ma már szinte kibogozhatatlanok,²¹ egy bizonyos: országos botrányra dagadt, amelynek hullámai a pozsonyi országgyűlésig,²² sőt azon túl, egészen a Felföldig és a Partiumig gyűrűztek. A vitélző rend protestáns tömegei ugyanis, akiknek a szabad vallásgyakorlatát a bécsi

¹³ FAZEKAS I.: *i. h.* 133–137. Fazekas idézi Philip Millon jezsuita szerzetes 1660. június 9-én Esterházy Pálhoz írott levelét, amely szerint a Fertő tó körül ekkorra 2000 ember tért át a katolikus hitre. *Uo.* 137.

¹⁴ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 203–225.

¹⁵ Esterházy Pál 1652–1661 között földesúr volt Pápán és egyben a pápai végvár kapitánya. A pápai eseményekről lásd LISZKAY József: *A pápai ev. református egyház levéltára 1510–1811*. Pápa, 1875. 21–23., 28–30.; TÓTH Endre: *A pápai református egyház története*. Pápa, 1941. 72–99.; SZAKÁLY Ferenc: *Pápa a török korban*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Főszerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. 167–168.

¹⁶ SZAKÁLY F.: *i. h.* 167.

¹⁷ Egy 1659-es tanúvallatási jegyzőkönyv szerint 339 pápai vitéz közül 291 volt protestáns és mindössze 48 katolikus. SZABÓ István: *Ellenreformáció a végházakban 1670–1681*. In: *Károlyi Árpád Emlékkönyv*. Bp. 1933. 457.

¹⁸ A Bellovári György pápai seregbíró által 1660. július 14-én készített emlékeztetőben az áll az esetről, hogy amikor „Groff Ur ó Ngha parochiajok és scholáik elfoglaltatása által prédikátorikat és deákikat ki akarván üzetni, ... hire futamodna az városon, hogy az ó Ngha kék hajdúi az scholáikra mentenek, és az egyik hajduját meglőtték, úgy gyülekeztenek úkis oda, nem egyébert, hanem scholáoknak és parochiáoknak megoltalmazására, az minthogy senkinek semmit nem vettek.” MOL P 125 No. 9490.

¹⁹ MOL P 125 No. 3332. Nagy Gábor levele Esterházy Pálhoz, 1660. ápr. 6. Czindorf: „im most indulnak immár ez ... lajstrom szerént... holnapután Pápára idején érkeztenek”, a levél mellékletében a Pápára útbá indított 3 német kompánia névsora (276 fő).

²⁰ PÁLFFY Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 124.

²¹ Az estre vonatkozó iratok: MOL P 125 No. 3332–3342., 5875–5884., 9482–9503., 11.281., 11.613., 11.665.

²² ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 208–212.; IVÁNYI Emma: *Esterházy Pál*. In: ESTERHÁZY Pál: *Mars Hungaricus*. S. a. r., ford.: UÓ. Bev. és szerk.: HAUSNER Gábor. Bp., 1989. 439. /Zrínyi-Könyvtár 3./

és a linzi békekötések, valamint országgyűlési törvényekké biztosították,²³ a pápai eset hírére mindenütt lázongani kezdtek, és ez már-már az ország védelmi képességét veszélyeztette. Olyannyira, hogy még Bécsben is felfigyeltek rá, és önmérsékletre intették Esterházy Pált: „Az vitélzö rendet ne háborgassa, szép szón kívül – írta egyik familiárisa –, mert azért Ngd sok ellenséget csinálna, nem is engedné megh, söt megharagudnék eö Fölsége, ezt ot fön beszéllik... máris rebelliöt exemlificálnak Bécsben.”²⁴ Még Esterházy Pál sógora, az erőszakos ellenreformációban szintén az élen járó Nádasdy Ferenc országbíró, söt maga a „felbújító”, Lippay György esztergomi érsek is tanácsosabbnak tartotta a „terminus”, azaz a Györbe idézettek perének elhalasztását, mondván: „megindult az Felföld ezeken az dolgokon...; söt I[ste]ntelen fiak az Váradiak (úgy írják), azt merészlettek mondani, azért adták föl Váradot, mert félték, ha németé lesz, az religioiban meg nem tartatnak.”²⁵

Az imént idézett figyelmeztetések ellenére Esterházy „militáris apparátussal” foganasított tértítő akciót a bécsi udvar és a magyar katolikus klérus egyöntetűen támogatta. Ezt igazolják Széchényi György győri püspök 1660 tavaszán Esterházyhoz írott levelei is. Az 1660. március 30-i keletűben például a Szent Patrik-história ajánlásának szavaival megegyezően dícséri Esterházy Pál protestánsok elleni fellépését: „Hallom Kg buzgóságát édes Gróf U., kiért Isten jót adjon Kgk, jó emlékezetben van Kg az udvarnál is, másutt is, és ám példát is adott másoknak is. A többi között Szent Miklóson... ez előtt öt vagy hat nappal, a templomot is magok el vették, a prédikátort ki üzték, supplicatióval mentek judex curiae uramhoz, hogy egyáltaljában nem akarják a prédikátort szenvedni, a templomot is el akarják foglalni, az úr megdícsérte őket, s meg engedte, meg is lett...”²⁶

Esterházy a tértítő akciókat 1661–62-ben is folytatta birtokain, s ezeknek (sógorával, Nádasdy Ferencsel együtt) csak akkor vetett véget, amikor 1663 nyarán-őszén csatlakozott a török elleni harc érdekében a vallási ellentétek elsimításán, a belső egység megeremtésén fáradozó Zrínyi mozzalmához.²⁷ Tudomásunk szerint ezt követően többé nem vett részt az erőszakos ellenreformációban, még annak újabb nagy hulláma idején, az 1670-es években sem.

A fent elmondottak alapján a Szent Patrik história kiadásának terminus post quem-je 1659, a terminus ante quem pedig 1663. (Ezt követően ugyanis Esterházy aligha járult volna hozzá egy ilyen intranzigens hangú előszó megjelentetéséhez.) Mivel azonban az „Ajánló Levél”-ben Esterházy káplánja mint két évvel azelőtti „híres cselekedetről” beszél a tértítés kezdetéről (amelyen minden kétséget kizáróan az országos visszhangot kiváltott 1659–60-as rekatolizálási akció értendő) – az ajánlás megírását és a kötet megjelenését 1661/62-re kell tennünk. Ezt támasztják alá V.

²³ Lásd SZABÓ I.: *i. h.* 459.

²⁴ MOL P 125 No. 3332. Nagy Gábor Esterházy Pálnak, 1660. április 6. Czindorf, fol. 3.

²⁵ MOL P 125 No. 3247. Nádasdy Ferenc Esterházy Pálnak, 1660. szeptember 9. Szenc. Esterházy Pál 1660. szeptember 15-re citáltatta a győri főgenerális hadiszékére a pápaiakat: uo. No. 9494. Egyes jóakarói arra figyelmeztették Esterházyt, „hogy ne menjen Pápa közelébe, mert könnyen előfordulhat, hogy megmérgezik”. IVÁNYI Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Bp., 1991. 22. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet 10./

²⁶ MOL P 125 No. 3900. Széchényi György Esterházy Pálnak, 1660. március 30. A püspök április 6-i és 21-i levelében is a templomfoglalások folytatására buzdította Esterházyt: uo. No. 3901., 3902.

²⁷ ESTERHÁZY Pál: *i. m.* 131.; *Vitnyédy István levelei*. Közli FABÓ András. Pest, 1871. II. 172–173., 190., 198. /Magyar Történelmi Tár 16./ Vö. R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*. = Történelmi Szemle 1984. 3. sz. 359–360.

Ecsedy Judit nyomdatörténeti vizsgálatának eredményei,²⁸ valamint az a tény is, hogy az Esterházy-birtokokon folyó térítéshez kapcsolódva 1661-ben egy másik mű is napvilágot látott Bécsben: Christophorus Kissenpfenning (1623–1663) soproni jezsuita *Idea Lutheranismi, Das ist Abriß deß Luthertumbs* című munkája.²⁹ S bár e munka és a Szent Patrik-história összefüggéséről – amannak hazai könyvtárakban fellelhető példánya hiányában³⁰ – csak feltételezésekre vagyunk utalva, az *Idea* kiadása is jelzi, hogy 1661-ben Esterházy Pált és az őt körülvevő egyházi értelmiséget élénken foglalkoztatták a térítéssel kapcsolatos vallási kérdések.

Amíg az *Idea Lutheranismi* című vitairat a németajkú lutheránusok meggyőzését szolgálta, addig a népszerű vallásos irodalom körébe tartozó história a frissen megtért magyar anyanyelvű alsóbb néprétegek: a falusi, mezővárosi polgárság, a végvári katonaság hitét és vallásgyakorlatát kívánta megerősíteni.³¹ A remélt célt „Az kegyes Olvasóhoz” címzett előszóban fogalmazza meg a szerző:

„Az Sz. Patricius Purgatoriumjában vezetlek: nem azért ugyan, hogy azoknak isszonyúságával Mennyországtól el rettenchelek, vagy sokaságával kétségben eichelek, vagy nagy vóltával nem tudom michoda erőczakra ösztönözzelek; hanem hogy ezeknek elmékedése után, bűnös vóltodbol Menyei ösvenyre vezesselek; munkára gerjezelek harczolásra ösztönözzelek...

Ebben tehát a' Sz. Patricius Purgatoriumjában melyben nagy kinok közzé vezérlek, szarandokló elméddel azon kinok között ugy bujdosással és setaly, Oenus harczá-

²⁸ V. Ecsedy Judit kérésünkre az alábbiakban foglalta össze az RMNY munkálatai során a kötetről készített feljegyzéseit. Segítségét ezúton is nagyon köszönjük. „A nyomtatványban előforduló kilencféle betűtípus (abból hat szöveg és három címbetű) mindegyike a bécsi Rickhes-nyomdára utal. A 9×10 mm-es keretezetlen T iniciálé is Rickhes nyomtatványokból ismert. Csak a Rickhes-nyomda 1640–1666 közötti nyomtatványaiból ismert a kiterjesztett szárnyú angyalt ábrázoló záródísz. (A megvizsgálható Rickhes-nyomtatványokban nem található a címlap fametszete, amely nyilván egyedi, témához kötött, és a három apró gyümölcsöt ábrázoló dísz sem. A 17×17 mm-es sávozott iniciáلسorozat megvolt a Rickhes-nyomdának, de számos más hazai és külföldi nyomdának is, tehát ez nem támpont. Ebben a kötetben az 'S', 'I' és 'H' betűk fordulnak elő ebből a sorozatból).

A fent említett kilencféle betű, a 9×10 mm-es iniciálé és az angyalos záródísz használata alapján a könyv Bécsben 1661–1669 között készülhetett, amikor Susanna Rickhes vezette özvegyként a műhelyt. Ezen az időhatáron belül is inkább az 1661-hez közelebbi évek valószínűek a betűk és a díszek együttes előfordulása és állapota alapján.”

²⁹ Fazekas István az 1700-ban megjelent 2., latin nyelvű kiadás címét adja meg: *Idea lutheranismi ex Lutheri libris concepta*. FAZEKAS I.: i. h. 137. Az 1661-es kiadás eredeti címét lásd MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-geschichte 1482–1882*. Bd. I. Wien, 1883. 280. Kissenpfenningről lásd SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. Tom. IV. Bruxelles-Paris, 1893. 1090–1091. hasáb, valamint LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. II.* (1601–1640). Romae, 1982. 642. Kissenpfenningnek a fertőmelléki falvak térítése ügyében Esterházy Pálhoz írott leveleit közli FAZEKAS I.: i. h. 187–189.

³⁰ A Fazekas által is csak hivatkozásból ismert könyv igen ritka, mindössze a bécsi egyetemi könyvtárban, a linzi Studienbibliothekben, a St. Lambrecht-i Stiftsbibliothekben, valamint a müncheni BibliotheksVerbund Bayernben található belőle példány (ez utóbbiban az online-katalógus tanúsága szerint az 1700-ban Bécsben megjelent, 2. kiadás). MAYER, A.: i. m. 280.

³¹ A kötet megcélzott közönségére lehet következtetni „zsebbe való”, 12° formátumából (szemben a Messinghamus-féle eredeti folió nagyságával), a magyar fordítás-átdolgozás Turóczi-Trostler által is kiemelt népies nyelvből, valamint a szerzőnek a munka végén elejtett megjegyzéséből: „És e' légyen Szent Patricius Purgatoriomja... melyet rövideden öszve gyűittem azért, ne talantan hoszu beszéddel, világi embernek, kinek leginkab ezen levelem szól, neheztelést s gyomor émelgést inditanék.” (133.)

ban úgy gondolkolyál, hogy az után szegény lelkekkel veszedelmessen többet ne kocz-kázál; hanem életedet meg jobitván... gyakran imadkozzal s legy jambor.” (5r–6v.)

A középkori eredetű történetben, a káplán pontos megfogalmazását idézve, Esterházy „médiomot”, „eszközt” talált az igaz hit terjesztésére. Ne feledjük, a kötet Esterházy Pál pénzén jelent meg, sőt minden bizonnyal az ő részletes intenciói szerint készült, s valószínűleg igaza van Pozsonyi Erzsébetnek abban, hogy a gróf maga választotta ki, s adta káplánja kezébe a lefordítandó művet. Más nyoma is van annak, hogy Esterházy ellenreformációs eszköztárában a fegyveres erőszak mellett már az 1660-as évek elején helyet kapott a „szép szóval” való meggyőzés. A pápai végváriak elleni balul sikerült fellépését mentendő papírra vetett feljegyzésében például ezt írta: „Az vitézlő rendet én nem bántottam, nem is bántom, ha Generális Urk úgy teczik, de ha Generális U. nem bánja, szép szóval mind reá mennék.”³²

A *Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia* átültetésekor Esterházy a barokk egyházi prózából merített. Thomas Messingham³³ kompendiuma kiválóan megfelelt a katolikus hittételek bizonyítására és a katolikus vallásgyakorlás különböző formáinak, mint például az elmélkedés, a penitenciartátás, a szentek tisztelete, a zarándoklatok, processziók stb. ösztönzésére. Messingham könyve ugyanis nem csak Oenus lovag történetét közölte, hanem a szent rövid életrajzát, a purgatórium dogmájának védelmében a Szent Patrik purgatórium létével szembeni érvek teológiai cáfolatát és a hitelesség mellett szóló történeti bizonyítékokat, valamint David Roth ossory püspöknek (1616 k.–1650) a purgatóriumba zarándoklók számára készített reguláját. A magyar fordító lelkesmeretesen követte az eredetit, ennek megfelelően a história nála is négy részből áll.

„Első Része Salterniai Henrikusnak erről a’ Purgatoriumrul valo Historiáját magában foglallya. [1–77.] Masodik, ezen Purgatoriumot ostromló, s tagadó Argumentumokat torkollya. [78–111.] Harmadik, azont sok bizonyossággal erősíti és próballya. [112–124.] Negyedik, miként e’ következő üdökben ebben a’ Purgatoriumban valo szarándoktság rendeltetik, modgyát rendeli és mutatya. [125–133.]”³⁴

Az egyes különálló részeket a gyakorlati nevelői cél és az erős ellenreformációs jelleg köti össze. A história első oldalain közölt Szent Patrik életrajz (2–4.) a fáradhatatlan térítőt mutatja be, akinek Jézus Krisztus egy pálcát (!) adott segítségül, hogy „Hiberniának vak merü, Isten ellen rugoldozó, es pokolra hanyat homlok rohanó” nemzetségét „igaz ösvényre édesgettethetné”. Ugyanennek a cselekvő, a hitéért tenni és megpróbáltatásokat is vállalni kész keresztény embereszménynek a példája Oenus lovag is, akit Isten nevének állandó említése és a kegyelmébe vetett bizodalom

³² MOL P 125 No. 9497. Esterházy Pál datálatlan sk. feljegyzése „Fő Generális Urt informálni köll az itt való dolgokról” címmel, 3. pont. A szövegkörnyezetből és a körülötte található iratokból egyértelműen kiderül, hogy az 1659–60-as pápai eseményekről van szó.

³³ Messingham nevét a nagy nemzetközi bibliográfiák nem tartalmazzák, mindössze annyit lehet róla tudni, hogy 1615 és 1638 között tevékenykedett, és a *Florilegium*-kötet kiadását megelőzőleg már egy kisebb terjedelmű munkát kiadott az írországi szentről *Officia SS. Patricii, Columbae Brigadae, et aliorum quorundam Hiberniae Sanctorum* címen, ugyancsak Párizsban, 1620-ban. *The National Union Catalog*. Vol. 378. 1975. 224.

³⁴ A magyar fordításban „Pothus David ossorjai püspök” szerepel e rész szerzőjeként. David Roth(e)-ről lásd GAMS, Pius Bonifácus: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Vol. I. Ratisbonae, 1873. 231., valamint GAUCHAT, Patritius: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive Pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum summorum series*. Vol. IV. (1592–1667.) Monasterii, 1935. 267.

segít át a purgatóriumon, s juttat el a paradicsomba, ahonnan „ki jöven az előbbeni Gonoszokkal szemben száll”. (65.) S végül a história második és harmadik része közvetlenül kapcsolódik az 1660-as években zajlott felekezeti vitákhoz, amelyben a „tévelygő Atyafiak” (ti. a lutheránusok) „tüzzel vasal ostromolták” a purgatórium létéről szóló katolikus tant.³⁵

A laikus hívők lelki épülésére szánt, aszketikus műből az ismeretlen magyar fordító kezén mégis sajtósan félirodalmi műfajú szórakoztató olvasmány: história vált. Valószínűleg ez tévesztette meg a vele foglalkozó korábbi szerzőket, s fedte el előlük eredendő műfaját és ellenreformációs vonását.³⁶

A megjelenés körülményeinek, időpontjának ismeretében lehetőség kínálkozik a szerző vagy legalább is a szerzői kör azonosítására. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a história átültetőjét az Esterházy térítő munkáját segítő, szűkebb környezetéhez tartozó egyháziak között kell keresni.

Mint említettük, Esterházy Pálnak a birtokain élő protestánsok térítésében a katolikus papság mellett a soproni rendházból jött jezsuiták és a kismartoni ferencesek voltak a segítségére. Előbbiek közül Christophorus Kissenpfenning, Christophorus Fleischer és Johannes Vicarius, míg az utóbbiak közül Basilius Benner, Melchior Divnich és Stephanus Kusmicz nevét tartották fenn a források.³⁷ Valamennyiük közül Johannes Vicarius (1603–1666) elzászi származású szerzetes állt a legszorosabb kapcsolatban Esterházy Pállal, miután 1648-tól kezdve majd húsz évig misszionált a család mellett.³⁸ Péter János, ahogyan a korabeli levelekben nevezték, szerepet játszott Esterházy Pál és Orsolya házasságának létrehozásában,³⁹ s később is bensőséges viszonyban állt velük, olyannyira, hogy 1666-ban bekövetkezett halálát követően az Esterházyak kismartoni családi kriptájában helyezték örök nyugalomra.⁴⁰ Vicarius 1659-ben részt vett a fraknoi és kismartoni térítésben, 1660-ban pedig Esterházy Pál oldalán Pápan tevékenykedett.⁴¹ Az Esterházy házaspárhoz fűződött kapcsolata, nemkülönben működése és fennmaradt levelei⁴² alapján őt gyaníthatnánk a história átültetőjének. Ellene mond ennek, hogy csak latin nyelvű írásokat ismerünk tőle,

³⁵ Az idézetek STANKOVICS János jezsuita Nádasdy Ferencnek ajánlott *Rövid és somma szerent való bizonyítása a' lutherista és calvinista purgatoriumának* című, 1670-ben napvilágot látott vitairatából származnak: RMK I. 1108. 2.

³⁶ Turóczi-Trostler kitűnő leírását adta a história spanyol, itáliai és dél-német barokkból származtatott stílusának és nyelvének, amely „hidat ver az ég s a föld között”, sőt utalást is tett apologetikus természetére, mégis alapvetően „a népieskedő épületes és misztikus irodalom termékének” tartotta. TURÓCZI-TROSTLER J.: *i. m.* 314–315.

³⁷ FAZEKAS I.: *i. h.* 135–137., 182–189.

³⁸ LUKÁCS, L.: *i. m.* II. (1601–1640) Romae, 1982. 779.; III. (1641–1665). Romae, 1990. 549., 589., 629., 673., 716., 759., 802., 851.; FAZEKAS I.: *i. h.* 133–134., 135., 182–184.

³⁹ „Meg lévén az gyüro váltás [ti. Esterházy Pál és Orsolya között], Nagod oly helyre tétesse az Kis aszonnyal, hogy ki ne tudógyék, Pater Jánostul ebben az dologban semmit ne tartcson Nagod, ez előtt is régen fáradott ő kglme ebben az dologban” MOL P 124 Esterházy László iratai. Levelek. 2. k. No. 185. Esterházy Farkas levele Esterházy Lászlónak, 1652. június 20. Galánta.

⁴⁰ Esterházy Pál például egy ízben ezt írta feleségének: „az mi uj hirek vannak, im oda küldöttem, olvastad meg Pater Janossal.” 1656. augusztus 12. Bécs. MOL P 125. No. 37. Johannes Vicarius elogiuma BEK Kt. Ab. 145. ff. 211–214. Az Esterházy-kripta rajzát lásd MOL P 125 No. 11891.

⁴¹ FAZEKAS I.: *i. h.* 136.

⁴² MOL P 125 No. 2531–2533. Az első kettőt lásd FAZEKAS I.: *i. h.* 182–184., a harmadikat MZsO VI. 680. sz. Ezeket az 1659 szeptember-októberéből származó, Esterházy Pálhoz írott leveleket Vicarius mint „Capellanus in Christo antiquus” írta alá.

és neve nem azonosítható az „Ajanló Levél” szerzőjének F. K. I. monogramjával.⁴³ Igaz a dedikáció és a mű szerzője a korabeli népszerű vallásos prózai művekben nem feltétlenül ugyanaz a személy, a história stílusjegyei, népies ferences színvonala azonban inkább ferences szerzőre engednek következtetni.⁴⁴

Összegzésül tehát megállapíthatjuk, hogy a *Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia* 1661/62-ben jelent meg Esterházy Pál térítő tevékenységével összefüggésben, feltehetően valamely általa megbízott jezsuita vagy ferences szerzetes fordításában, s benne sokkal inkább az erőszakos ellenreformáció korai irodalmi emlékéit kell látnunk, mint a középkori látomásirodalom kései hazai hajtását.

HAUSNER GÁBOR

Adalékok a XVI. századi cirill betűs szerkönyvek történetéhez. Lappanganak-e, lappanganak-e még valahol régi magyarországi nyomtatványok? A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) szerkesztőségének munkatársai, akik éveken át odaadó szorgalommal fésülték át a hazai és külföldi gyűjteményeket, bizonyára igennel válaszolnak erre a kérdésre. A nyomda- és könyvtörténész, a bibliográfus mindig reménykedik, hogy előkerülhetnek régi könyvek, ismeretlen művek vagy ismert művek újabb, esetleg teljesebb példányai. A régi cirill betűs nyomtatványok kutatói hazai vonatkozásban abban bíztak, hogy a buda-szentendrei szerb ortodox püspökség területéről (elsősorban a hívők nélkül maradt templomokból) Szentendrére, az egyházmegye könyvtárába került a régi, már nem használt szerkönyvek java Huzsvik Györgynek (1916–1976), a püspökség volt könyvtárosának nevéhez fűződő mentőakció eredményeképpen¹.

Az utóbbi években azonban kiderült, hogy vannak olyan magyarországi szerb települések, amelyekben szinte megszakítás nélkül szolgált pap, ahol az elődeiktől örökölt szerkönyveket és templomi kegytárgyakat ma is (működő) templomukban őrzik. Ilyen község Lórév (szerbül Lovra) a Csepel-szigeten. Templomában, a kántorpadban ma is ott sorakoznak a XVI–XIX. századi szerkönyvek. E könyvegyüttes feltárása és részletes feldolgozása még hátra van. Azt azonban már lehet tudni, hogy könyvek között több olyan mű van, amelyik korábban más szerb egyházközség, jelesül az adonyi templom tulajdonában volt.

Adonyban 1887-ben felújították ugyan a szerbek templomát, de pap már nem működött a községben, üresen állt a paróchia, a hívők lelki gondozását a Duna túlsó partján, a Csepel-szigeten

⁴³ A monogram feloldása többféleképpen is lehetséges: az 'F' lehet a ferences szerzeteseket jelölő Frater szó rövidítése, ebben az esetben a 'K' a keresztnév, az 'I' a vezetéknev kezdőbetűje. Ha elképzelésünk helytálló, a mariánus ferences provincia Prozsonyan őrzött, évenként vezetett térítési listáinak tanulmányozását követően valószínűleg feloldható lesz a monogram. Statný Oblastný Archiv v Bratislave MPF Lad. 48. *Conversi ad fidem* Fasc. 1–2. Említi FAZEKAS I.: *i. h.* 143. Az is elképzelhető azonban, hogy magyar szövegről és szerzőről lévén szó, az 'F' a vezetéknev, a 'K' a keresztnév kezdőbetűje, az 'I' pedig a Iesuita szó rövidítése.

⁴⁴ A népies ferences színvonalaról – amely Esterházy maga által írott-átdolgozott későbbi vallásos műveit is jellemzi – lásd NAGY Béni: *Herceg Esterházy Pál nádor, a ferencesek jötevője*. Klny. az egri Kath. Főgymn. 1902–1903. Értesítőjéből. Eger, 1903. 38–39., valamint SZÖRÉNYI László bevezető tanulmányát ESTERHÁZY Pál: *Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áetatosságok* című művének (Nagyszombat, 1691.) faksimile kiadásához. (Közzevetési KÖSZEGHY Péter. Bp., 1995.) 19–20. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 31./

¹ HUZSVIK György: *A Szentendrei Szerb Görög Keleti Püspöki és Egyházmegyei Könyvtár*. = Pestmegyei Könyvtáros 1961. 10. sz. 17–20., szerbül: Bibliotekar. Beograd, 1962. 508–509.

fekvő Lórév papja látta el². Amikor pedig minimálisra csökkent a szerbek lélekszáma Adonyban, a templomi könyveket átmenekítették a lórévi templomba. A hajdani adonyi szerkönyvek között van egy XVI. századi hungarikum: Coresi diakónus, a neves román nyomdász sajtója alól 1580-ban, Szászsebesben kikerült *Sbornik*, ünnepi zsolozsmákat tartalmazó cirill betűs szerkönyv egy példánya.

A régi cirill betűs nyomtatványok kutatói már régen megállapították, hogy ez a Coresi-kiadvány szorosan kapcsolódik a neves velencei nyomdász, Božidar Vuković (1465–1540) azonos című és tartalmú 1538-ban megjelent művével, amelyet méltán tekintenek a régi szerb könyvnyomtatás csúcsteljesítményének. Coresi ismerhette ezt a könyvet, mert a román egyház papjai is használták Erdélyben. Erről tanúskodnak például az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő példányok román nyelvű bejegyzései³. Coresi azt is tudhatta, hogy a keleti egyház e fontos szerkönyve 1538 óta nem jelent meg újból, és mint ügyes vállalkozó jó üzletet láthatott a könyv újrakiadásában.

Először két kötetben szándékozott kiadni a *Sbornik* szövegét, amely Vuković kiadásában 432 foliót foglalt el. Az I. kötetből sokáig nem ismertünk példányt, megjelenéséről csak a II., 1569-ben Brassóban nyomtatott kötet fennmaradt példányairól lehetett következtetni. Ma is csak két példányát ismerjük: az egyik Bulgáriában, Tirnovóban, az érsekség tulajdonában van, a másik Görögországban, Áthosz-hegyen a Hilandar monostorban. A kötet valószínűleg a II. kötettel azonos évben, 1569-ben jelent meg⁴. A II. kötetből négy példányt ismerünk: Romániában három példány van: Brassóban a Szt. Miklós templomban, ugyanott az Állami Levéltárban, Kolozsvárott az Egyetemi Könyvtárban, Bulgáriában Szófiában a Történeti és Archéológiai Múzeumban. Egy példány sorsa ismeretlen (a Román Tudományos Akadémia Könyvtárából 1916-ban került Oroszországba)⁵. A kétkötetes *Sbornik* szövegének eredetéről eltérőek a vélemények, mert a Coresi-kiadvány szövege több vonatkozásban különbözik a Vuković-kiadványétól, régebbi nyelvallapotot tükröz⁶. A két kötet díszítvényeiben eltérések tapasztalhatók: az I. kötet díszei a velencei szerb nyomtatványokra emlékeztetnek, a II. kötet ornamensei a havasalföldi nyomtatás fonatos iniciáléinak modorában készültek. A II. kötet kolofonjában havasalföldi világi és egyházi előjárók neve van megemlítve, ami arra enged következtetni, hogy Coresi e mű kiadásakor elsősorban a havasalföldi terjesztést tartotta szem előtt.

Alig múlt el tíz év, és 1580-ban Coresi újra megjelentette a *Sbornikot*, ezúttal Szászsebesben. A kiadáshoz mintául vitathatatlanul az 1538-ban megjelent Vuković-könyvet használta: az utószóban, amelynek alapszövege a világi és az egyházi előjárók nevének megváltoztatásától eltekintve azonos a velencei kiadáséval, pontosan és egyértelműen megemlíti Vuković kiadványát. A szöveget nem szóról szóra, betűről betűre nyomtatták újra, hanem a szöveghez ragaszkodva, de helyesírásában egységesítve, a szerb szerkesztésű óegyházi szláv nyelv szabályai szerint⁷.

² Koller János adonyi apátplébános naplója (*Historia domus*) az 1848–1898. évekből. Az adonyi katolikus plébánia irattárában.

³ Jelzetük Ant. 1418, Ant. 1431

⁴ GHEȚIE, Ion–MAREȘ, Alexandru: *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. București, 1994. 197–200.

⁵ Uo. 198. – Az RMNY a *Sbornik*nak csak a II. kötetét regisztrálta (261. tétel), és csak a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár illetve a brassói Szt. Miklós templom példányáról tudott.

⁶ Uo. 201.

⁷ PEŠIKAN, Mitar: *Minej praznični koresijev*. In: *Pet vekova srpskog štampartsva 1494–1994*. Beograd, 1994. 115.

Coresi *Sbornikja* minden tekintetben szerényebb Vuković reprezentatív kiadványánál. Abban is különbözik tőle, hogy nincs benne naptár-táblázat és sokkal kevesebb benne az illusztráció. Ez az Erdélyben megjelentetett *Sbornik* még így is ékes bizonyítéka a régi szerb és román könyvnyomtatás szoros kapcsolatának.

Coresinek ezt a jeles kiadványát eddig csak külföldi példányokról készült mikrofilmek segítségével vagy az Országos Széchényi Könyvtár nagyon hiányos töredéke (36 levél és 4 illusztráció) alapján tanulmányozhattuk. Az Adonyból Lórévre került majdnem teljes példány felbukkanása lehetővé tette a terjedelmes nyomtatvány (59 nyomtatott füzet) beható tanulmányozását. (A jelenlegi őrzési helye a szerb templom, sorszáma a könyvek nyilvántartásában 54.) Vizsgálódásunk eredménye a róla készült részletes leírás.

SBORNIK. Saza Sebeš 1580. Coresi. 2°

RMNY 477 – RMK II 161 – Sztripszky II 2476a – BRV I 28 – Karatajev 99

Terjedelme: 1, 3–111, 113–129, 131–247, 249–458, 460–465 = 460 levél.

Mérete: 262×170 mm. A példány nem teljes. Hiányzik belőle a 2, 112, 130, 248, 459, 466. és a 467, 468. azaz az utolsó, jelöletlen füzet két levele, összesen 8 levél. A 248. levelet kettő (rajtuk XVIII. századi vízjel), a 467, 468. levelet egy-egy merített papírral pótolták. A nyomtatott leveleken a szebeni papírmalom vízjele: korona alatt címerpajzson két egymást keresztező kard. Mivel az utószót tartalmazó két levél hiányzik, nem állapítható meg, melyik változathoz tartozik a példány. A példány a használatban kissé elpiszkolódott, több helyen vízfoltos, gyertyapeccsétés. Metszése szintén piszkos, szürke. Az 1. levél felső felét kitépték, a megmaradt, szöveges felét papírcsíkkal megerősítve fűzték fel. Néhány levelet (341–346.) a jobb szélén levágták.

A könyv jellemzői

Megállapítható a gondatlan nyomás, az egyenetlen sorok, a kopott betűkről készült elmosódott lenyomat, a gyenge minőségű piros színezés. Néhány esetben a tévesen nyomtatott iniciálét fekete betű felülnyomásával javították ki (17^v, 33^v 61^v). Két helyen (30^v, 337^r) a margón vertikálisan elhelyezett nyomtatott sor található: az első egy kifejejtett mondat pótlása, a másik utasítás a könyvkötőnek.

A példányt öt fametszetes illusztráció ill. szentkép díszíti: Mária születése (16^r), kereszt kriptogrammal (30^r), Szent János apostol (37^r), Hitetlen Tamás (54^r) és Szent Paraszkeva (48^r). Az 1., megrongált levélről elveszett a díszléc és Oszlopos Simeon, a hiányzó 130. levéllel pedig Szent Miklós képe; a könyv végén hiányzó két levélen volt az utószó és Báthori Kristóf erdélyi fejedelem címerét tartalmazó záródísz. A képek a velencei példakép metszeteit utánozzák, részleteikben és méreteikben kisebb-nagyobb eltérésekkel. Vuković kiadványában 34 fametszet található, a Coresi-nyomtatványban a fent említett hét kép után további hat kép számára a helyet üresen hagyták (59^v, 69^v, 74^v, 92^r, 113^v, 139^v). Nem tudjuk, miért mondtak le a metszetek nyomtatásáról. Valószínűleg rájöttek a munka során, hogy az illusztrációk túlságosan sok helyet foglalnak el, és takarékoskodni akartak a papírral, meg a fametszetek elkészítése is sokba kerülhetett.

A könyv fejezeteit keskeny fametszetes lécek választják el egymástól. Mintájukban a velencei példát követik: a háromfajta közül a keskeny indafonatost és a pártás-leveles-indásat hosszúságában megkettőzték, valószínűleg az egyhasábos szedéstükör miatt; a pártást a közepén új oromdísszel látták el, amely azonban – a használat során – elkopott és végül eltűnt a lenyomatokról. A leveles-

indás lécs mintázatát az előkép lenyomata alapján metszették újra, és ezért a ducról az eredeti tükörképe jelent meg a papíron.

A virágos-leveles szótlóagszerű dísz a figurális képek két oldalán szintén a Vuković-nyomda kiadványaira utal. Alkalmazásuk azonban különböző: Coresinél a képek két oldalán függőlegesen vannak elhelyezve, a velencei nyomtatványokon pedig vízszintesen a díszlécek feletti díszítmény alkotóelemeként.

Coresi a füzetek jelölésében is megpróbálta követni a velencei mintát⁸. A szokásos, eddig általa is alkalmazott jelölésmódot – ugyanaz a cirill betű a füzet első rektóján és a nyolcadik verzőján – megőrizte, de, Vuković példáját követve, a füzet 2–4. levelét is megjelölte: újabb (a számsorban következő) cirill betű és római számok (II, III, IIII) kombinációjával. Vagyis: az 1. füzet jelölése A, B II, B III, B IIII (A), a 2. füzet jelölése, B, ГII, ГIII, ГIIII (B), a 10. füzet jelölése I, IA II, AI III, AI IIII, (I), a 11. füzet AI, AI II, AI III, IIII AI (AI). Amint a fentiekből látható, a 10. és 11. füzet jelölésében néhány hiba csúszott be, ezért a 12. füzetben csak egyfajta (azonos) cirill betűt alkalmaztak és mellette a római számokat: BI, BI II, BI III, BI IIII (BI). A 13. füzettől kezdve azután mind a négy levél kapott római számot az azonos cirill betű mellé: ГI I, ГI II, ГI III, ГI IIII (ГI).

A további füzetek közül kivételt képez a 42. és a 43. füzet közé besorolt öt levélpárból álló füzet, amelyeket az eddigi leírások jelöletlennek minősítettek. A levelekről valóban hiányzik a cirill betűs füzetjel, az 1–5. levélen azonban az alsó margó jobb szélén megvannak a római számok I–IIII. A jelölés hiányát a nyomtatás közben későn vették észre (a következő füzeten a 43. szám szerepel), és a hibát úgy gondolták kijavítani, hogy a „jelöletlen” füzet első levelének margójára függőlegesen utólag nyomtatott szláv nyelvű mondatban közölték: ez a füzet a 42. után következik. A füzetek jelölésében máshol is tapasztalhatók rendellenességek (228^v, 378^v, 323^r, 324^r) illetve hiányok (348^r, 366^r). A könyv leveleinek felső margójára kézzel ráírták a hónap nevét (a verzőkra) illetve a nap sorszámát és a levél sorszámát (a rektókra), 3–449-ig.

A példány kötése

A két bőrrrel borított fatábla széle befelé srégelt, mérete 275x180 mm. Az egykori fehér bőr a használatától megbarnult. Díszítése vaknyomással, görgetőkkel és bélyegzőkkel készült.

Az elő- és a háttábla díszítésének kompozíciója azonos, csak a közepén elhelyezkedő mandula formájú középdísz különböző. Az első keretben leveles-szalagos-fonadékos görgető fut körbe, a második keretben barokk C idomos egyesbélyegzők sorakoznak. A két keret között a rövidebb oldalakon fenn és lenn egy-egy sáv húzódik, bennük kétféle összetett virágmotívum. A középmező alatti és feletti sávban három-három virágbélyegző látható, a középmező négy sarkában pedig virágos sarokdísz. Az előtábla közepén leveles ágból font mandula formájú középdíszben az IHS (latin) betűk láthatóak, a háttáblán a hasonló középdíszben a Jézust karján tartó Madonna alakja, apró csillagokkal körülvéve. A gerincen négy borda emelkedik ki, a gerincmezők nincsenek díszítve. A táblák élén két pár vasszeg nyomai látszanak, a háttáblához tartozó egyik bőrszalag részben megmaradt. A metszés nem volt színezve.

A mai kötés nem az eredeti. Az újrakötésre utal a levelek kézi számozása, a hiányok pótlására be-kötött levelek, két ilyen levélen XVIII. századra mutató vízjel. Valószínűnek látszik tehát, egy másik könyvhöz tartozó, másik könyvhöz készült kötés (másodlagos?) felhasználásának esetével van dolgunk. Erre enged következtetni a latin betűs IHS, amely katolikus tartalmú könyvek kötéséhez illik.

⁸ Az 1569-ben megjelentetett kétkötetes *Sbornik*ban a hagyományos füzetjelzést alkalmazta.

1897
 1733. и Юнну 4 с олдани мѣстѣ
 болноу вурощи прѣсуду ке
 сию кнѣсѣ прѣслохирѣ
 олохѣ мѣхулѣ вурно вѣчѣ
 вурни вѣсѣ вѣчѣ прѣсудѣ
 и вѣсудѣ вѣчѣ прѣсудѣ
 вѣчѣ и вѣчѣ и вѣсудѣ вѣчѣ
 вѣчѣ вурощи у вѣчѣ и вѣчѣ
 вѣчѣ вѣсудѣ вѣчѣ вѣсудѣ
 вѣчѣ вѣсудѣ вѣчѣ вѣсудѣ
 вѣчѣ и вѣсудѣ вѣчѣ вѣсудѣ
 и вѣсудѣ вѣчѣ вѣсудѣ

A Sbornik 1580-as kiadásában található 4. számú bejegyzés szövege

Kézírásos bejegyzések a példányon

A példány történetéről, vándorútjáról szóló kézírásos bejegyzések betűhív közlésétől eltekintünk, helyette a bejegyzések tartalmát, a bennük előforduló személy- és helyneveket, évszámokat, eseményeket magyarul adjuk közre időrendben, hivatkozva előfordulásuk helyére. (A 4. sz. bejegyzést fotón is bemutatjuk.)

1. Jób pápa első személyben közli, hogy Lentiben, Baranyában (!) találta ezt a könyvet, azaz sbornikot, 1710-ben, és megvette 3 forintért. (1. és 8. levél, alsó margó.)
2. Lentiben jelen volt Jenei Petrasko óbester. (9. levél, alsó sérült margó.)
3. Jenei Petrasko és Miskovac helység nevét említi. (10. levél, alsó sérült margó.)
4. 1733. június 4-én a budai alsóvárosban, a Tabánban Ivanovics Mihail adományozta ezt a könyvet a Szent Háromság templomnak, amely Adony vagy Dzsankurtran városban van, a saját, élő és elhunyt hozzátartozói lelki üdvéért. (Előzék, rektó.)
5. 1839. október 10-én Dimitrijevic Vaszilije jegyezte fel, hogy egy hete érkezett az adonyi parochiába mint adminisztrátor Dunapenteléről, ahol három évet szolgált békességben. (Előzék, verzó.)
6. Dimitrijevic Vaszilije datálatlan bejegyzésében közli, hogy Adonyban a szerb hívők száma 1830–1836. között 120 fő körül mozgott. (Üres bekötött levél verzója, a könyv végén.)
7. Tollpróbaszerű mondattörödékek: (ez) az adonyi templom sbornikja, (ez) Jób hieromonach sbornikja. (Háttábla belső borítója.)

Az RMNY I. kötetének megjelenésekor (1971) a 477. tételként regisztrált *Sbornik* nevű nyomtatványból 11 példányt ismertek, egy példánynak a sorsa volt ismeretlen. Ezeket a példányokat négy ország: Jugoszlávia, Magyarország, Oroszország és Románia 9 világi ill. egyházi gyűjteményében őrizték. A legtöbb példány (8 és 1 lappangó) Romániában, elsősorban erdélyi gyűjtemények tulajdonában volt⁹.

Említettük, hogy Coresi a szerb papok és hívők érdeklődésére is számított, amikor ezt a könyvet sajtó alá rendezte. Az 1971 óta előkerült és a szakirodalomba bekerült példányok igazolják ezt a feltevést. Az új példányok tulajdonosai szerbiai ill. szerb alapítású intézmények: Görögországban az Áthosz-hegyen a szerb alapítású Hilandar monostor, Belgrádban az Egyetemi Könyvtár (1–1 példány), Belgrádban a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Levéltára (2 példány és 1 töredék), végül Újvidéken a Matica Srpska Könyvtára (1 töredék)¹⁰.

Ezek a példányok, a bennük található possesszori bejegyzések azt bizonyítják, hogy Coresi *Sbornik*-ját használták a szerb templomokban, nemcsak a Partiumban, a Bánságban, hanem a történeti Magyarország egyéb tájain élő szerbek körében is.

⁹ I. GHETIE és Al. MAREŞ a *Sbornik*knak ugyanazokat a romániai példányaikat sorolja fel, amelyeket az RMNY ismert 1971-ben. (i. m. 202.).

A szerzők a Coresi nyomtatványok hazai elterjedtségét vizsgálva azt állapították meg, hogy főleg Erdélyben maradtak fenn belőlük példányok. Havasalföldön és Moldvában jelenlétük jóval szerényebb és főleg szláv nyelvű kiadványokkal dokumentálható. (i. m. 326–336.).

¹⁰ I. GHETIE és Al. MAREŞ az RMNY-ben felsorolt példányok közül nem ismeri a Budapesten (OSZK) levőt, tud viszont egy bizonytalan sorsú kötetről, amely Ungvárott (Papi Szeminárium?) volt valaha. Az 1971 óta felbukkant példányok közül nem említi a szerbiaiakat. (i. m. 202.).

A szerzők feltételezik, hogy Coresi kiadványainak még mintegy 40 példánya lappang(hat) külföldi gyűjteményekben, ortodox monostorokban, Csehország, Magyarország, Görögország, a balkáni szláv országok, valamint Ukrajna és Dél-Oroszország területén (i. m. 331.).

A *Sbornik*-példányok „vándorlására” vonatkozó talán legérdekesebb adatot a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia egyik példánya tartalmazza: Viktor budai szerb püspök bejegyzését 1685-ből a könyv ajándékozásának tényéről. Erről a példányról még az is kiderült, hogy Vitkovics Mihály unokaöccse, Gábor (Gavrilo) révén került Belgrádba: ő vitte Komáromból, a helyi szerb templomból több liturgikus könyvvel és kegytárggyal együtt Szerbiába, a Szerb Tudós Társaság megbízásából Magyarországon gyűjtött történeti emlékek között¹¹.

A most előkerült adonyi-lórévi példány újabb bizonyítéka annak, hogy Coresinek ezt a kiadványát a szerb papság használta, hogy nemcsak a szerémségi kolostorokban fordult elő, amint erről P. J. Šafarik megemlékezett¹², hanem eljutott északra, a Duna menti szerb településekre is. Hálásak vagyunk a lórévi szerbeknek, papjaiknak és vezetőiknek, hogy mindmáig megőrizték ezt a könyvet, és lehetővé tették, hogy a hazai és a külföldi szaktudományt is megismertessük vele.

BOR KÁLMÁN

Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez. Révai Miklós alább idézendő levele Nagybányán¹, abban az anyagban, amelyet Budapesten az Országos Levéltár, P szekció 520, Orczy család², Miscellanea, 18. csomó, „Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy” címmel, megsemmisültként tart nyilván³, – a vers, amelyhez a javításokat fűzi, továbbra is a P 523, Varia irregistra, 10. csomóban⁴, Budapesten található.

Orczy József (1746–1804. XII. 14.), az idősebbik fiú verselgetésével is apja, Lőrinc (1718. VIII. 9.–1789. VII. 28.) példáját követi, aki katona, főispán, egészségügyi és folyam-szabályozási biztos is volt. József verseinek kiadását Toldy Ferenc tervezte, amely munkának előkészületei megtalálhatók a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában⁵. A szabadkőműves Orczy Józsefet kortársai nagyra becsülték személyes tulajdonságai és költő volta miatt is, nemcsak apja emlékére való tekintettel. Révai Miklós Orczy Lőrinc verseinek kiadásával⁶ elnyerhette a helyesírási tanácsot kérő fiú bizalmát is. A költemény eltérő terjedelmű variációban⁷, helyes-

¹¹ MANO-ZISI, Katarina: *Stare ćirilicke štampane knjige u Arhivu SANU*. = Arheografski prilozi. Beograd. (6–7.) 1984–1985. No. 47.

¹² ŠAFARIK, P. J.: *Geschichte der Südslavischen Literaturen*. Tom. III. Prag, 1865. No. 250.

¹ Román Állami Levéltár Máramaros megyei fiókja, Fond: Familia Orczy.

² Országos Levéltár, Orczy család levéltára, P szekció 519–531. A továbbiakban: P és anyagszám.

³ A Nagybányán található anyagból BALOGH Béla: *Kazinczy Ferenc levelei IV*. Széphalom, 1992. és Uő. *Bessenyei György levelei*. = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv (X.) 1994. Nyíregyháza; és Barcsay Ábrahám itt található kéziratából EGYED Emese: *Levelek fejmről Múzsák sisakomat. B. A. költészete*. Kolozsvár, 1998. /Erdélyi tudományos füzetek 224./ tett közzé. Bővebben, H. KAKUCSKA Mária: Az Orczy család levéltáráról. Kézirat.

⁴ A továbbiakban: Irregistra. Ebben az anyagban található Orczy Lőrinc és fia, József versei mellett pl.: Amade László, Barcsay Ábrahám, Batsányi János és Fekete János versei is.

⁵ Orczy József hagyatékának egy része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található: Történi. 4-r.27.; 4-r.41.

⁶ *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől*. A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a 'nagyságos szerzőnek különös engedelmevel közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1787., és *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. A 'Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a 'nagyságos szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789. [Ez a kötet Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám egymáshoz írt episztoláit is tartalmazza.]

⁷ Irregistra 476–477; és 680–682r.

írási eltérésekkel, nem csak a szerző kézírásával, de minden esetben nevének említése nélkül maradt fenn.

Révai Miklós kézirat-javítási elvébe enged bepillantást ez a levél: Orczy Lőrinc verseinek kiadásakor keletkezett helyesbítéseiről semmi utalás, vagy bármiféle korrektúra sem maradt ránk. A meglevő Orczy-kéziratok és a megjelent költemények között az eltérések némely esetben jelentősek; több esetben nem is az eredeti, Orczy adta címmel jelentek meg, azt a benyomást keltve bennünk, hogy Révai igen erősen javított. Ez a levele arra mutat példát, hogy javításaiban elsősorban a nyelvhelyesség, a közérthetőség elvei vezérlik, amelyekhez a szerző belegyezését is igyekszik kikérni, vele egyetértésben, tudtával javítani. Tehát helyes lehet az a feltételezés, hogy Révai Miklós vagy Orczy Lőrinc hagyatékában kellett lennie mindkettőjük elveinek megfelelő másolatnak, korrektúrának. Azonban, ha ellent kellett mondania a nagyságos szerzőnek, ezt is megteszi, hiszen Orczy Lőrinc verseit mégis kiadta; igaz, név nélkül⁸. Orczy József versének javításai mértékletesnek mondhatók.

Nagy valószínűséggel az Irregestratában, a 685^r–686^r oldalakon olvasható, letisztázott változathoz hasonlólt kaphatott javításra Révai Miklós. A nagybányai anyagban nincs meg a vers. Keletkezését 1803. március 22-e előttre tehetjük: az üres oldalra más kézírással „Báró Orczij Orczy Josephnek Méltóságos Sárvári – Felső- Vidéki Gróff Szétsényi Ferencz Ur Eö Excellentiája által, a Magyar Hazának áldoztatott Könyv Tárháza Jedző Könyveinek véle lett Közöltetésére adott Válasz Levele, Pesten 22a Martij 1803^r”. megjegyzést olvashatjuk. Nincs sem versszak- sem sorszám- mozás; míg versszak- sorszám- mozása a fogalmazványok némelyikének van.

Révai levele is dátum nélküli. Elképzelhető töredékes volta is, hiszen a 22 versszakból (88 sor) álló költemény 19. versszakában talál még javítani valót, az elköszönő formula is hiányzik; viszont befejezett volta mellett szól régi levéltári jelzete, amelyet szorosán az utolsó sor alá írt a rendező kéz. Az utalások aktualitásából következően 1803-ban íródhatott: Rosti úr az a Rosti János, akinek latin nyelvű „Onomasticon Illustrissimo Domino Domino Libero Baroni Josepho Orczy dicatum per Joannem Rosti die 19a Mar 1803^r”⁹ hiánytalanul olvasható.

A vers dőlt betűvel szedett szavait helyesbíti, illetve magyarázatot fűz hozzájuk Révai.

[Orczy József]

*Méltóságos Sárvári – felső Vidéki Gróff Szétsényi Ferencz
Eö Excellentiájához!*

- A' föld kerekégén valahol tsak járunk
minden részeiben jelenséget látunk
    hogy a' szép erkölcsök emlékezetére
    állandó példáiúl, mások ösztönére
5. A' Jó Hazafiak jelessebb tetteit
Vagy híres Vitézek Bajnok érdemeit
    a' Hál-adó Világ örökkössé tenni
    méltónak ítélte, hiven fel jegyezni
Faragot kövekben mélyen bé *mettette*
10. aranyos betűkkel látzatossa tette
    a' Ditső Polgárok hasznos kormánylását
    különös Vezérek példas[!] Diadalmát.

⁸ Révai Miklós Orczy Lőrinchez írt, verseinek kiadásával kapcsolatos levelei olvashatók SZILÁGYI István közlésében. = Figyelő (XIII.) 1882. 311–312, 313, 315–316, 347, 350.

⁹ Irregestrata, 719–720–721.

- Leomlott Városok roskadó kapuin
a' halandóság túl meg mentett falain
15. ragyognak máigis sok szép maradványi
homályos régiség tsudált tudományi.
*A' meg mohásodott bálvány köfalakon
felhökkel küszködő roppant Oszlopokon*
látni fel jegyezve a' nagy lelküségét
20. több *egygyes* Polgárok haza szeretetét.
Sok ily emlékezet porban tapodtatott
negyédes népektől rú túl fel dulatott
a' szerentsés Vezér boszszúállo hadja
meg nem kimillerte Szentség törő Karja.
25. Több pusztító Népek durva keménysége
Vigadva tördöste irigy dühössége
a' meg győzött Nemzet ditsőítő fényét
s' rajok homályt vető érdemének jelét
De Te jó Méltóság szép választást tettél
30. a' Magyar Világban méltán híres lettél;
mert édes Hazádnak egy oly kintset adtál
mennél állandóbbat majd nem találhattál.
Ez minden Embernek meg rögzik szívében
és késő Onokák emlékezetében
35. majd el hatalmazik zsendülő tsirája
többeket fel éleszt hathatós példája.
Ily eleven falak tartós kebelében
el törülhetetlen elmék rekeszszében
a' *felejedékenség* inkább bé nem tarthat
a' külső erő is semmit le nem ronthat
40. Tudgyuk a' tudósok melly betsben tartották
maga idejében menyire tsudálták
híres Könyv Tárházát ama nagy Mátyásnak.
tudományokban is jelesebb Királynak.
45. A' hová az hajdant terjedő homályát
a' hanyatló napnak estvéli árnyékát
Pestnek határára néha átt vetette
Ott a' nagy szivedet arra ébresztette.
Hogy szép áldozatot nemes adamányal
50. tettél a' Hazának Magyar Könyv-Tárhással
és most ott tündöklik gyors igyekezedet
példa nélkül való kintses gyűjteményed.
Méltó hogy jó voltod örökösitessen
minden Magyar szívben gyökeret verhessen
melly az drága értzből öntött írásoknál
tartósbbr légyen Égig ható Oszlopoknál.
55. Volt ugyan mindenkor fogas ellensége
a' főbb érdemnekis hathatós irigye
hogy jó tévő Polgár ne érje örömét
fáradozásának ne lássa gyümölsét.
60. *Van, aki ohajtya, hogy fel ne éledgyen
a' józan okosság, lassan nevelkedgyen
buta vakoskodás még bár visza térne
az emberi elme ne is élesedne.*

65. Lehetnek, kik arra homályt borítani
még majd igyekeznek, azt nyügben tartani,
hogy több szép tanuság kezdetben senyvedgyen,
s' meddig nékik tetszik, tsak addig terjedgyen.
De hiv Hazafiai méltán temjéneznék
70. példás tetteidnek igasságot tesznek
tisza sziveiknek egyes örömével
polgári erköltsöd ditsötítésével.
*Reménlem, nem kívánsz még nagyob jutalmat¹⁰
mintha szemlélheted nyugodni hazádat¹¹*
75. boldog törvényei biztos árnyékában,
s' gyorsan elől menni a' szép tudományban.
A' kései világ méltán fog áldani
hizelkedés nélkül fogytig magasztalni
kiáltván, örökre fent maradgyon hied
80. s' minden igaz szívben halhatatlan neved
Vehesd fáradságod tartozó jutalmát
még éltedben bőven érdemidnek díját
ha végzed pályadat s' mégy nyugodalmadban
örök háláadás késérjen sirodban.
85. Nevendék Musámnak gyarló szüleménye
mély tiszteletemnek légyen hirdetője
a' mellyel hálálom emlékezésedet
jedző Könyveidben részeltetésedet.

[Révai Miklós levele]

Méltóságos Úr!

Kegyelmes Uram, és Pártfogóm!

Hogy udvarlásomat még nem tehettem személyem szerént, mentségemre szóll helyettem Kedves Régi Jó Barátom Rosti Úr, kit e' végre különösen meg kértem.

Nagyságodnak Versei Szépek, Érzékenyek, Felségesek. Istenben boldogult Méltóságos Édes Atyjának, Ortzi Lörintznek, nem tsak szíve jóságának, de áldott Músájának is szerentsés Örököse Nagyságod.

A' Grammaticai Jegyzéseket, mivel hogy kívánja Nagyságod, minden alázatos-sággal ide írom. Ezek ugyan apróságok, de ha mindenfelül tökéletességre töreke-dünk, tsak ugyan el nem multhatjuk.

Az 1 oldalon az egygyes szót én tsak egy gy-vel írnám: mert az egy gyökértől va-ló származatokban egyedül, egyetemben, elegvít, egyarányú, tsak egy gy hangzik: itt se hallatik igazán több: mert egy az egy szóból olyan származat, millyen nemes a' nem szóból. Nem mondom nemmes, mért mondjam tehát egygyes? Sonantioni soni violenta affectatio, non etymologica ratio, inuexit in his geminationem: vt in aliis etiam, édessen, magossan: quae simplicis vnice recta sunt, édesen, magosan.

Ugyan azon az oldalon feljebb egynehány sorral. Ha szokásban vagyon moha, absolute in nominatiuo, ebből az adiectiuum mohás, jó azután a verbum is mohá-sodom: mint p.o. potroha, potrohás, potrohásodom. De én tsak így hallottam még mindenütt, moh, mohos, mohosodom.

Párizpápaiban is így találom. Ha erre hajt Nagyságod: jobb volna így tenni ezt a' verset A' meg mohosodott bálvány kőfalakon. Bajam volt egykor Bartsai Abraham-

¹⁰ áthúzva: nagyobb boldogságot.

¹¹ áthúzva: ez Országot

mal. Ő a' minálunk absolute in nominatio parázs, az Erdélyiek szerént így írta parázsa, in statu affixo possessionis parázsaja. Ezt én a' Magyar Országi ejtésre vettem parázsa, s' igen meg bantottam a' jó Urat. Olyan a' méh, apis, melly szót Rába közben így ejtenek méhe. Itt is tehát in statu affixo méhéje, forma adiectiui méhés; nekünk azonban méhe, méhés; sok méhe vagyon, jó méhes gazda. Ha két féle a' szokás, mit kövessünk? Tutissime partem potiore.

A' 2 oldalon. Verbum obliuiscendi duplici est nobis forma felejt, et feled. De feled est feledékeny, feledékenység; quod proinde i non habet, nisi vitiosa scriptio felejdékenység.

A' 3 oldalon. Éledgyen bene de verbo éled secundum primam coniugationem indeterminate. Bene etiam térne de verbo tér eiusdem formae. Sed, quae his respondent, nevelkedgyen, élesedne, perperam sic visurpantur. Habent enim ista iam in praesenti auctam radicem affixo pronomine ik, nevelkedik, vel potius nevededik, sicutiam élesedik. Hoc ipso ergo et propriam sequuntur coniugationem indeterminate secundam, quae passiva quoque dicitur. Juxta hanc idem ik in tertiis singularibus personis vbique manet, vocali congruenter mutata, excepto praeterito. Primae personae omnes in m exeunt, secundae in l

Nevededem,	nevededel,	nevededik.
Nevededém,	nevededél,	nevededék,
Nevededtem,	nevededtél,	nevededett.
Nevededjem,	nevededjél,	nevededjék.
Nevededném,	nevedednél,	nevedednék.
Nevededendem,	nevededendel,	nevededendik.

Quare pro nevelkedgyen restitui debet recta forma nevelkedgyék, pro élesedne autem élesednék. Haec correctio muta[...] totam stropham. Mutationem, opinione mea fortasse accommodam, hanc substerno:

Van, a' ki ohajtya, hogy fel ne éledgyen
A' józan okosság, 's tsak lassan eredgyen:
lente progrediatur,
lente procedat.

Buta vakoskodás még bár vissza térne,
S' emberi elméhez élesség ne férne!
ne acumen accederet.

A' 4 oldalon. A' demonstratiuus articulus ez szükséges, de a' verset egy syllabával tovább nyújtja.

Mintha szemlélnéd nyugodni ez országot.

Talám az infinitiuis constructus, melly az előbbire igen reá illik, szépen kiségethet. Mert jót mondjuk Magyarúl: nem kívánsz nagyobb boldogságot, mint ezt vagy amazt látnod. Bátorokodom ezt is ide írnom.

Reménylem, nem kívánsz nagyobb boldogságot,

Mint nyugodni látnod egyszer ez országot

Az actionis substantium, cum affixo pronomine ad possessorem agentem relato, igen is jól vagyon. A' régiek effélékkel ugyan így igen is sokszor éltek. Tinódi a' többi közül. Botsánatot kérek téged meg bántásomról. Hívek a' Magyarok az ő Királyokat fel segéllésökben.

A' mellyel hálálom emlékezésedet etc.

Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes, Hrabovszky László olvasmányai. Hrabovszky László (†1786. február 4., Gyula¹) Trencsén megyei család sarja, felmenői 1565. július 12-én kaptak címeres nemeslevelet I. Miksától. Birtokukban volt az előnevet adó Hrabove, de Hrabovka is. A família tagjai jobbára megyei hivatalokat viseltek. Hrabovszky László és Paluska Julianna fia, az 1710 körül született László 1755. november 26-án bizonyította be nemesi származását a Békés vármegyei rendek előtt. A maga igazolására Trencsén megye 1743. szeptember 28-i bizonyáglevelét mutatta fel. Hrabovszky László a Pamhakek-családba nősült be, három gyermeke született: Krisztina (†1796), Ágnes – aki Hrabovszky Péter kapitány felesége lett – és Antal. Antal fia, Ignác – Hrabovszky László unokája – 1796. szeptember 1-jén kért igazolást nemesi származásáról a békési rendektől.²

Hrabovszky László Esztergom vármegye főjegyzőjeként az ottani 1754. október 29-i restauráción az alispánságra jelöltette magát. A rendek akaratából azonban nem ő, hanem Grassalkovich Antal királyi személynök védence, Terstyánszky József lett az esztergomi alispán. Talán a tisztújításon őt ért kudarc is közrejátszott abban, hogy Hrabovszky 1755. július 28-án eladta esztergomi házát. Kapcsolata azonban nem szakadt meg a várossal, a családi szálak továbbra is ide kötöttek.³

Esztergomot maga mögött hagyva – már 1755-ben – Békés vármegyében telepedett le, ahol az 1755. október 21-i restauráción alispánnak választották meg. Ugyanis Khlosz Mátyás addigi alispán lemondásával új vicecomes kijelölése vált szükségessé. Bár Lábady Ádám, egykori Csongrád megyei alispán is pályázott a posztra, a rendek mégis Hrabovszky mellett döntöttek. Az alispáni teendőkön túl Frievais István oldalán Hrabovszky Lászlót küldték a rendek az 1764. évi országgyűlésre követnek. 1770-ben újabb megítiszteltetés érte: császári és királyi tanácsossá nevezték ki. 1781-ben – 25 év és 6 hónap lelkiismeretes szolgálat után – mondott le a békési alispánságról. Az 1781. június 18-i tisztépitőszéken Angyal József lett az utóda. Hrabovszkyt távozásra alkalmával a restauráción táblabíróvá választották. A közigazgatási pályának búcsút intve, őt évvel később halt meg.⁴

Hrabovszky alispán a XVIII. századi gyulai világi katolikus értelmiség szellemi nivóját magasan felülreprezentálta. A Békés vármegye újkori újjászervezése idején uralkodó állapotok ugyanis

¹ A Hrabovszky László életére, hivatali működésére vonatkozó itteni, és minden további adalék forrása: HÉJJA Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája. Főispánok és alispánok, 1715-1950. Kézirat. Gyula, 2001. passim.

² A Hrabovszky család egy másik ágából származó fiú, Antal (*1758) – Hrabovszky János és Szeghy Krisztina fia – 1805. dec. 13-án hirdette ki nemességét Békés vármegyében. Hrabovszky Krisztina 1796. jan. 28-án 65 évesen hunyt el Gyulán. HÉJJA, 2001. passim.

³ Még 1766-ban is állandó érintkezésben állt a rokonsággal, ebben az évben Pamhakek Mihály, Esztergom vármegye aljegyzője 500 forintot hagyományozott László lányainak a kiházásítására. HÉJJA, 2001. passim.

⁴ Hrabovszky László neve évtizedek múlva is jól csengett a vármegyében. Antal fia után árván maradt unokái – Ignác, Terézia, Antónia – sorsát a vármegye közönsége egyengette. Ignác sokat köszönhetett kiérdemesült nagyapjának. 1795-ben az egy éve megürült esküdti állást töltötték be vele, 1796-ban Krassó vármegyébe költözött, ahol hasonlóan esküdt lett. 1799-ben újból feltűnt Békésben, ez év április 1-jén Lovász Zsigmond cancellistává nevezte ki. 1800-ban, az insurrectio idején gyalogos alhadnagyból főhadnaggyá léptették elő. Ignác lánytestvéreiről, Teréziáról és Antóniáról is gondoskodott Békés vármegye. Gondviselőt rendeltek melléjük, egyiküket pedig felvetették a Zbiskó-alapítványba, aki így a kassai apácák kolostorában nevelkedhetett. Az árvák mellé rendelt első tutor Vida Imre volt, aki 1799. júl. 10-én mondott le, megbízatását Kornely Ambrus kétegyházi uradalmi ügyész vette át. 1805-ben Antónia kikerült a gyámság alól, mivel Szombathelyi József felesége lett. 1814-ben Hrabovszky Ignác és Szombathelyi József készítette el a Terézia halála folytán a szükséges számadást. HÉJJA, 2001. passim.

a megyei tisztviselői gárda második-harmadik generációja vonatkozásában is megállták a helyüket, még a XVIII. század közepén is. 1715-ben – mivel a helybeliek között tanult, nemes ember nem akadt –, a tisztikart idegenekből kellett megalakítani. Az első hivatalnokok Bihar vármegyéből kerültek ki, utóbb a tisztikar összetétele – származási helyét tekintve – a felső-magyarországi vármegyék nemeseivel egészült ki. Főképpen Pozsony, Nyitra, Trencsén megye adott sok tisztviselőt Békésnek.

A Hrabovszky László halála utáni napokban felvett inventarium (Gyula, 1786. február 9–10.) 118 tételben sorakoztatta fel az egykori alispán vagyontárgyait: ruhaneműket, ékszereket, a lakószobák, ebédlő, cselédlakások, konyha, kamra, pince, padlás, istálló, szekérszín felszerelési tárgyait. A férfiszobában fellelt ingóságok között a 29. pontban szerepelt „Puha fábull készült egy Bibliotheca, vagyis Könvtartó, Armáriu[m], mellyben lévő, és 106. darabbal álló külömbféle Könyvek ezen rendel specificáltanak.” Az értéktárgyakat pusztán összeírták, árukat nem becsültették fel, ami a könyvek esetén sem volt másként. A könyvjegyzék elsődlegesen jogi érdeklődésről árulkodik: jogi- és államelméleti munkák, a *Corpus Iuris* több kötete mellett országgyűlési irományok és dekrétumok alkották a könyvtár magját. A lajstrom 43. tételére – *Articuli Diaetales Anni 1765-a* – minden bizonnyal országgyűlési követként tett szert Hrabovszky. A Huszty István-féle *Iurisprudentia practica* 1745. évi első budai kiadása volt meg a Hrabovszky-könyvtárban. A munka – Szegedi János *Rubricae*-jéhez hasonlóan – három kötetben hagyta el a nyomdát, de az inventarium egyik esetben sem ad felvilágosítást arról, hogy mindhárom darab a bibliotéka részét képezte-e. Ráby Sámuel ferences szerzetes spanyolból latinra fordított *Tractatus*áról viszont kiderült, hogy annak 1753. évi budai kiadása került be a könyvtárba.

Mint gyakorló közigazgatási szakember Hrabovszky témába vágó műveket is olvasott, munkáját többek között formulariumok segítették. Szívesen elmélyült a történelem tanulmányozásában, kiváltképp a magyar múlt vonzotta, amit Antonius Bonfini (1427–1503) és Istvánffy Miklós (1538–1615) feldolgozásában is forgathatott. Marcin Kromer (1512–1589) lengyel történész, teológus tolmácsolásában a *Status Poloniae*-t olvasta. A vallási-egyházi irodalom markáns jelenléte mellett egyetemes történeti és filozófiai tárgyú könyvei szintén voltak Hrabovszky Lászlónak. Az elmaradhatatlan Biblián kívül – ami latinul és magyarul is rendelkezésre állt – ájtatossági és egyháztörténeti munkák, szentek élete, bibliamagyarázatok és zsinati határozatok gyűjteményes kiadása is a Hrabovszky-könyvtár részét képezte. Szembetűnő az ókori klasszikus szerzők – Cicero, Seneca, Aesopus, Cassiodorus, Hieronymus, Lactantius, Livius – írásainak a megléte a 106 művet felsorakoztató lajstromban, amely – a 100-dikként összeírt *A Sz[ent] Bibliában lévő Historiaknak rövid Sommája* kivételével – kizárólag latin nyelvű könyveket tartalmazott. Hrabovszky Hugo Grotius (1583–1645) holland tudóstól és költőtől az *Epistolae* 1687. évi kiadását szerezte be. John Barclay latin nyelvű skót írótól, költőtől (1582–1621) két könyvet olvasott: a *Paranaesist* és az *Argensia* című lovagregényt. Külön említést érdemel a 98. tételként felvett *Stylus vary generis per Ladislaum Hrabovszky conscriptus*, ami a művelt, széles látókörű alispán olvasottságára enged következtetni.

A jegyzékből nem derül ki, hogy a 106 mű hány kötetből állt, az összeírás csak három helyen – a *Posthuma memoria Iosephi Eszterházy* című munkánál, egy Luther és Kálvin életéről szóló könyv esetén, valamint a 104. tételszámú könyvnél – tartotta fontosnak megjegyezni, hogy az két példányban került be a könyvtárba. A lajstrom további hiányossága, hogy néhány kivételes esettől eltekintve nem tünteti fel a megjelenési évet. Így egyrészt nem állapítható meg teljes bizonyossággal a könyvleltárban feltüntetett példányokról, hogy azok hányadik edícióhoz tartoztak, közvetve pedig Hrabovszky könyvtárának frissességére, aktualitás iránti fogékonyságára vonatkozó adalékokkal is adós marad. Révai Péter (1568–1622) koronaőr *De Monarchia et Sacra Corona Hungariae*-ja – amely első ízben 1613-ban *De Sacra Corona* címmel jelent meg – lehet szemlé-

letes példa erre: a könyv 1659–1749 között négy kiadást ért meg. Wagner Ferenc írását, az *Universae Phraseologiae latinae*-t 1718 és 1822 között három alkalommal adták közre, éppúgy, mint a jezsuita Dobronoki István *Phrases Latinae in gratiam Ungericae Juventutis olim concinnatae*-ját (1707–1728). Egyik esetben sem tisztázható a Hrabovszky-hagyatékban összeírt példány megjelenési éve.⁵

A könyvek nagy részét Hrabovszky minden bizonnyal már Békés vármegyébe érkezése előtt magáénak vallhatta, egyes darabok feltételezhetően iskolai tanulmányaihoz kötődtek. Ahogy a könyvek Gyulára kerülésének pontos körülménye sem tisztázott, úgy a könyvtár utóéletét is homály fedi. Az 1786. évi inventariumban szereplő vagyontárgyak egy része visszaköszön ugyan abban a leltárban, amit Hrabovszky Krisztina halála után, 1796. február 15-én Gyulán vettek fel, de a körültekintő részletettséggel felfektetett jegyzék könyvekről nem tesz említést. Hrabovszky László végrendelete, a halálát követő hagyatéki eljárás kapcsolódó irategyüttese vethetne fényt a kérdésre, ám ezek a források nem állnak rendelkezésre.

Békés vármegyei vonatkozásban vitathatatlan módon első helyre kívánkozik a magánkönyvtárak sorában a Hrabovszky-bibliotéka a maga 106 tételével. Kiváló igazolás, összehasonlítási alap lehet ehhez az a Hrabovszky-leltárral egy időben, 1786 májusa és októberé között felvett leltár, amely a nemzeti Jakab György csabai lakos után hátrahagyott ingóságokat vette számba. A jegyzék könyveket nem tüntetett fel, az írásos kultúrát legfeljebb egy íróasztalnak szolgáló fiókos almárium, egy üveg tintatartó, egy bádóg porzó, továbbá „Papirost mecző egy olló, és egy penicillus” megléte feltételezte. Nemcsak helyi, hanem országos szinten is megállta a helyét Hrabovszky László könyvtári hagyatéka. Ékes bizonyíték erre Tóth István György XVIII. századi Vas vármegyei birtokos nemesek könyveire, műveltségére vonatkozó kutatása. Tóth megállapítása szerint az általa vizsgált időszakban és helyen a leggazdagabb könyvtár – kötetszáma és sokoldalú tartalma alapján is – felsőbüki Nagy Dávidé (†1781) volt. A katolikus szellemű Nagy-könyvtár jogi munkákból, tankönyvekből, kétharmad részben vallásos irodalomból állt, a magyar irodalom – Hrabovszkyhoz hasonlóan – gyakorlatilag itt sem képviseltette magát. Az egyedüli lényegbe vágó különbség a két gyűjtemény között a Nagy Dávidnál kiugró nyelvi sokszínűség (latin, magyar, német, francia, olasz, horvát nyelvű munkák megléte) volt, ezzel szemben párhuzamos, hogy az összeírók Nagynál is felsorolták saját műveit, nevezetesen két ünnepi beszédét (panegyricus).⁶

Hrabovszky László inventariumának (1786) 39., könyveket tartalmazó pontja⁷

- 1-o Fábry Lexicon.
- 2-o Acta Diaetalia A[nn]i 1764-ti
- 3-o Acta Diaetalia A[nn]i 1741-mi
- 4-o Corpus Iuris Hung[aric]i de A[nn]o 1696-o
- 5-o Hugonis Grotii Epistolae de A[nn]o 1687-mo
- 6-o Divici Xavedrae Idea Principis Christiano Politici.

⁵ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* Bp. Hornyánszky Viktor, 1891–1914. passim; Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára (továbbiakban: BML) IV. A. 3. b. 558/1787.

⁶ BML IV. A. 3. b. 1820/1786; BML IV. A. 1. b. 309/1796.; TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Bp. MTA Történettudományi Intézete, 1996. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17./ 212–215.

⁷ BML IV. A. 3. b. 558/1787.

- 7-o Nicolai Istvánffy de rebus Hungaricis Historia.
8-o Antonii Bonfiny Historia Hungariae.
9-o Historia Regum Hungariae A[nn]o Saeculi 17-mi 37-mo
10-o Historia Hung[ariae] ab A[nn]o Saeculi 17-mi 1-mo
11-o Mausoleum Regum Hungariae.
12-o Posthuma memoria Iosephi Eszterházy in duplici Exemplari.
13-o De Synodo Dioecesana Lib. 13.
14-o Ioannis Barclai Paranaesis in Sectarios.
15-o Introductio ad cognitionem Status Politici Universalis.
16-o Tractatus Iuridicus Canonico Civili Politicus de Interdictis.
17-o Apophtegmata Illustrium Virorum.
18-o Samuelis Puffendorffii de officio Homini, & Civis.
19-o Epistolae Hieronimi.
20-o Epitomae Historiae Bizantinae.
21-o Utopia Divaci Bernardini.
22-o Thomae a Kempis de imitatione Xti
23-o Eberhardi Bronchorstii de Digestis.
24-o Celestini Schvandrati, Innocentia vindicata.
25-o Cinosura Bipartita Universi Iuris Hungarici.
26-o Stephani Huszti Iuris prudentiae practicae de A[nn]o 1745-o
27-o Petri de Réva, de Monarchia, & Sacra Corona Hungariae.
28-o Purpura Pannonica.
29-o Ioannis Adami Veber Annulus mem.
30-o Imago Principum Bohaemiae.
31-o Pax Germanico Schvevica.
32-o Acta Synodi Dioecesanae Strigoniensis sub Petro Pázmanno.
33-o Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti Quinti.
34-o Francisci Vagner Phrasologia.
35-o Historia de vita, & miraculis s[an]cti Ioan: Nepomuceni.
36-o Titi Livii Patavii Historia ab Urbe Condita Decadis 4-ae Lib[e]rque 1-us
37-o Cathalogus veterum Poetarum.
38-o Stanihurstii Historia patientis Christi.
39-o Florus Danicus.
40-o Utilitas rei nummariae veteris.
41-o Tractatus ad Physicam astrorum notitiam.
42-o Imperatores Ottomannici a capta Constantinopoli.
43-o Articuli Diaetales A[nn]i 1765-a
44-o Rubricae, sive synopsis t[ri]t[u]lorum, Capitum, & Articulorum Iuris Hung[ariae]. Ioannis Szegedi.
45-o Benedicti Carptorii Synopsis Criminalium.
46-o Ioannis Barclai Argensis.
47-o Paradisus Animae.
48-o Synopsis vitae, missionis, &c. Martini Luth[er]i. & Calvini, in 2-bus exemplarib[us].
49-o Dialogus inter Parochum veterem, & Novitium.
50-o Ioannis Eusebii Nirenbergici Theo-Politicus.
51-o Phrases Dobronokianae.
52-o Itinerarium Athaei ad viam veritatis deducti.
53-o Computus Ecclesiasticus.
54-o Somnium Philosophi.
55-o Lelii Caecilii Firmiani Lactantii Synop.
56-o M. T. Ciceronis insigniores Sententiae.
57-o Theatrum Politicum Ambrosii Marliani.

- 58-o Dialogi Physici ex opere Gallico natalis Regnan[tis].
 59-o De recessu a Deo per peccatum, & ad eum reditu per poenitentiam.
 60-o Vita S[an]cti Ioannis Eleemosinarii
 61-o Ethica, & Ius naturae.
 62-o Ars discurrendi Ioannis Andreae Veber.
 63-o M. T. Ciceronis Orationes selectae cum notis.
 64-o Otia Bácsmegyiana.
 65-o Lelii Annei Senecae Epistolae.
 66-o Andr. Alciati Emblemata.
 67-o Cynosura generalis Decreti Reg. Hungariae.
 68-o Appendicula ad Nummos Augustorum, & Caesarum.
 69-o Articuli Novellares.
 70-o Vocabularium utriusque Iuris.
 71-o Aesopi Fabulae.
 72-o Diodori Siculi Lib[er] 1-us
 73-o Vitae Fundatorum Reliquitorum Ordinum.
 74-o Phylosophia a Georg. Potoránszky pro pugnata.
 75-o Opusculum bipartitum Historiae veteris Testamenti.
 76-o Compendium Iuris per Franciscum Baranyai compilatum.
 77-o Stanislai Lubomerszky de vanitate consiliorum.
 78-o Aurelii Cassiodorii Tractatus de amicitia.
 79-o Manuctio ad coelum Ioannis Bona
 80-o Pugna Spiritualis.
 81-o Annus Coronatus Augusti Casimiri Redelii
 82-o Ubi scriptum est?
 83-o Gemmae Latinae Heraclii Turzelini.
 84-o Cultus Festorum Solennium B. Virginis Mariae.
 85-o Martini Kromerii Resp: Sive Status Poloniae.
 86-o Victoriae Marianae.
 87-o Ratio Status futurae vitae.
 88-o Parispapai Dictionarium.
 89-o Studiosus Iovialis.
 90-o Quotidiana pietatis exercitia.
 91-o Ius Fiscii Regii.
 92-o Biblia Hungarica.
 93-o Oratio Funerbralis Iosephi Eszterházy
 94-o Decretum Latino Hungaricum.
 95-o Tractatus Theoretico Practicus de Successione et intextato.
 96-o Tractatus Gabrielis Ioccz.
 97-o Comitologia Hung. Semproniensis
 98-o Stylus vary generis per Ladislaum Hrabovszky Conscriptus.
 99-o Tractatus Raby Samuelis
 100-o A Sz[ent]: Bibliában lévő Historiaknak rövid Sommája.
 101-o Dissertatio de nummis, monetari[o]r[um] veterum Culpa vitiosis.
 102-o Stylus expeditionum Co[m]it[at]us Trensiniensis.
 103-o Formulae commissionum.
 104-o Pomegyris Co[m]it[at]us Albensis in duplici exemplari.
 105-o Novalia novissima de pace Animae.
 106-o Conspectus Equestris ordinis per Europam.

Könyvtár a könyvtárban. (Sárközy István bibliotékája.) A Dél-Dunántúl egyik jelentős archív könyvgyűjteménye, a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium több mint húszezer kötetes „Nagykönyvtára” számos régi magángyűjteményt tartalmaz. Többek között az első magyar mezőgazdasági író Nagyváthy János könyvtárát, Teleki László nevelőjének Eröss Sándornak a könyvgyűjteményét, valamint egy ismert somogyi köznemesi család legjelentősebb alakjának Sárközy Istvánnak a bibliotékájából mintegy kétezer kötetet.

Sárközy István Somogy megye jelentős közéleti személyisége 1759-ben született és 1845-ben halt meg. Történelmünknek egyik legmozgalmasabb időszakában élt több mint 86 évet.¹ Tőle származik az „első somogyi iskola” megalapításának gondolata. Amit saját birtokán Nagybjomban nem sikerült megvalósítania, de meg tudta győzni Festetics György grófot, hogy tervezett gimnáziumát somogyi birtokán Csurgón építtesse fel a XVIII. század végén. Mind az építkezésnél, mind a kezdeti működtetésben oroszlanrészt vállalt² ekkor már, mint a Belsősomogyi Református Egyházmegye gondnoka. Ez utóbbi feladatot több mint fél évszázadon át látta el, közben számos vármegyei tisztséget is betöltött. 1824–1836-ig alispán is volt. Hogy nem a tisztségek tették nagygyá, azt Teleki László gróf 1812-es Kazinczyhoz írt levele is bizonyítja. Főispáni beiktatásakor ezt írja: „... olyan becsület ért engem, hogy ebéd felett Sárközy István úr hozzám jött és megcsókolt...”. De nemcsak az egyház és a vármegye életében játszott jelentős szerepet, a magyar művelődéstörténetben is több helyen felbukkan alakja. Levelezett Kazinczyval, pártfogolta Csokonait, aki 1798. június végétől 1799. május végéig nála vendégeskedett. Szoros kapcsolatban állt több íróval (Pálóczy Horváth Ádám, Berzsényi Dániel...), akik könyveket is kölcsönöztek tőle. Takács Gyula bajomi Helikonnak nevezi azt a légkört, amelyet maga körül kialakított.³ „Nagy műveltségével szinte vonzotta magához korának irodalmárait. Kúriája mind Kisasszondon, mind Nagybjomban gyakran volt színhelye jeles írók találkozásának.”⁴

Magam is éreztem ezt a vonzást – még a közel két évszázadnyi távolság ellenére is –, amikor könyveivel a nyolcvanas évek második felében megismerkedtem. Ezek a könyvek 1912-ben kerültek Csurgóra, az egykori tulajdonos dédunokájának Sárközy György barcsi főszolgabírónak ajándékeként. Sokáig ládákban voltak és csak a harmincas években kerültek a polcokra. A gimnázium 150 éves évfordulójára készülve, az 1936/37-es tanévben – az igazgatótanács határozata alapján – a köteteket nagyságrend szerint kellett elhelyezni a polcokon, majd az egész tanári kar bevonásával megkezdték a könyvek sorszámozását és elkészítették a cédula-katalógust. Így az addig külön tárolt ajándék könyvtárak szétszóródtak. Lehetővé vált viszont egy kétkötetes szak-katalógus kiadása, amely a „Csurgói Könyvtár” sorozat VIII. és IX. köteteként jelent meg 1939-

¹ Az életrajzi adatokat én is, mint a legtöbb szerző SÁRKÖZY Imre: *A Nádasdy Sárközy család* (Bp. 1906.) című művéből merítettem.

² A csurgói gimnázium alapításának körülményeit CSIRE István: *Vázlat Csurgó múltjából. Különös tekintettel az ottani református gimnázium és egyház alapítására* (Csurgó, 1907.) című forrásértékű műve tárgyalja, amelyre későbbi írások építenek. Nekem is segítségemre volt, mikor a könyvtár történetét megírtam (például a *Csurgói Gimnázium Nagykönyvtárának múltja és jelene*. = Csurgó és Környéke Kalendárium 1988–89. évre 28–31.). Így tudtam meg, hogy az iskola könyvtárának alapjait 1800. július 20-án Sárközy János kiskorpádi köznemes (István rokona) vetette meg 211 kötetes könyvadományával. Ez a tény is igazolja azt az elképzelést, amely szerint nem csak műveltebb köznemesek rendelkeztek számottevő könyvgyűjteménnyel, hanem a latinul nem tudó, de az írásos értékeket tisztelő vidéki földbirtokosok is.

³ MÓZSA Ernő: *Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első évtizedeiben. A Sárközyek bibliotékája*. = Megyei Könyvtár Évkönyve, Kaposvár, 1958–59.18.

⁴ EGYÜD Árpád: *Sárközy István verseskönyve. Új adatok Csokonai somogyi patrónusáról*. = Somogyi Néplap 1979. október 21. 7.

ben.⁵ Ez a katalógus, minden hibája ellenére az egyetlen segédeszköz, amely átfogó képet ad a könyvállományról. Segítségemre volt nekem is az ajándékkönyvtár elemzésekor 1987-ben, amikor a Magyar Irodalomtörténeti Társaság kaposvári Csokonai Konferenciáján a korabeli Belső-Somogy szellemi környezetéről tartottam előadást. Ekkor elsősorban az 1800 előtt kiadott könyvekre koncentráltam, amelyekből Csokonai is olvasható. Ezeknek a száma a szakkatalógus alapján 1311 darab. 1800 és 1840 között 1122 darab könyvet adtak ki, 1840 és 1845 között pedig 61 darabot. Mindössze 40 könyvet adtak ki Sárközy István halála után.

Katalógusban a teológia és a bölcsészet egy szakot alkot. Itt szerepel a legtöbb mű, de a teológia kisebb arányban van jelen. Figyelemre méltó, hogy a Nagykönyvtár gazdag Kálvin gyűjteményéből mindössze három, ugyanakkor Platónból több mint tíz kötet származik Sárközy István könyvtárából. A nagyobb filozófusok közül megemlíteném még Descartes-t, Erasmust, Kempist, Mórus Tamást és Heideggert. A magyar szerzők közül Bod Pétert, Diószegi Sámuel, Márton Istvánt és Péczeli Józsefet.

A magyar szépirodalom szakkönyvei között 160 művet találunk a gyűjteményben: Aranka György, Ányos Pál, Balassi és Rimai, Báróczi, Édes Gergely, Fáy András, Janus Pannonius, Révai, Verseghy, Szentjóni, Virág Benedek és mások műveit. Több szerzőnek a műveit összes kiadásban gyűjtötte (Berzsenyi, Csokonai, Dugonics, Pálóczi, Kazinczy, Kölcsey, Péczeli József...). Hasonló arányban szerepel a klasszika-filológia szak, sok Cicero, Caesar, Livius kötettel, továbbá Aesopus, Anakreón, Szapphó, Demokritosz, Homérosz, Horatius, Lucretius, Ovidius, Seneca, Tacitus, Epiktetosz, Terentius, Thuküdidész, Vergilius, Xenophón és több ókori író, főleg latin nyelvű műveivel, de sok magyar fordítással is találkozhatunk. A német irodalom és nyelv szak 143 művet tartalmaz. Köztük Erasmus, Herder, Hoffmann, Bürger, Gottsched, Lessing, Klopstock művei, több Schiller kötettel, Kleist 30 kötetes és Wieland 48 kötetes összes műveivel, valamint Kotzebue 20 színdarabjával. A 71 kötetes francia nyelv és irodalom szaknál szerepel néhány szótár és vígjáték mellett Voltaire, Diderot, Lafontaine, Scribe, továbbá Beaumarchais 1785-ös lioni kiadású „Figaró”-ja és 7 Molière mű. De itt lehetne megemlíteni a pedagógia-esztétika szaknál szereplő 16 Rousseau kötetet is. A csekély számú angol szak elsősorban regényeket és nyelvkönyveket tartalmaz, de Byront, Shakespeare-t és Jung „Éjszaká”-it is Péczeli József fordításában. A történelem szakon belül 353 művet találunk, amelynek nagy része magyar nyelvű, illetve a magyar történelmet tárgyalja. Köztük több olyan XVIII. századi mű szerepel, amely a magyar történelmi öntudat racionális kiépítésének dokumentuma (például: Bél Mátyás és Katona István művei).

A természettudományos művek száma sem jelentéktelen. A természettan–matematika szaknál 40, a földrajz–természettudomány szaknál 130, az orvostudomány szaknál pedig 71 kötetel találkozhatunk (köztük Newton és Hufeland művei). Az orvostudomány szaknak fele magyar nyelvű mű, a többi szaknál valamivel kisebb arányban találkozunk magyar nyelvű szerzőkkel (például: Diószegi, Wesszprémi, Mátyus István). Valamennyi szaknál találunk Sárközy könyveket a mezőgazdaságtól a vegyes irodalomig (Nagyváthy, Pethe Ferenc és mások műveit). Nagyon sok szótár, lexikon és korabeli kézikönyv gazdagítja még az állományt.

Végül pedig tucatnyi magyar és német nyelvű folyóirat, amelyeket rendszeresen járatott. A magyarok közül megemlíteném a *Magyar Kurírt*, az *Erdélyi Múzeumot*, a *Minervát*, a *Hasznos Múltságokat*, valamint az első magyar irodalmi folyóiratunkat a kassai *Magyar Museumot*. Valószínű azonban, hogy ennél több lapot is járatott. Ezt a feltételezésemet a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői listája is megerősíti.

⁵ A *Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium könyvtárának szakkatalógusa*. Csurgó, 1939. /Csurgói Könyvtár 8–9./

L. W.

- 1. Doctores Elementa Chemia Lugd. Bat. 1792 2 P.
- 2. Orvosi Értekezések a Képzésnyelvi Társaság által. Buda 1826.
- 3. Helyes és helytelen Orvosi Okok és Gyógyászati Tanácsok, és a beteg gyógyításának módja. 1828; ismét Orvosi Értekezések, Könyv. Társ. Buda 1822.
- 4. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1822.
- 5. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1822.
- 6. R. J. H. Kivétel a Képzésnyelvi Társaságtól. Buda 1775.
- 7. Tolnay János Orvosi Értekezések. Buda 1791: 1796.
- 8. 9. 10. 11. 12. 13. Matyas János Diaképzéséről. Buda 1787: 1792.
- 14. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 15. 16. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 17. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 18. " von der Erzeugung des Menschen, und Kleinlichkeiten der Frauenzimmer. Buda 1791. Buda 1792.
- 19. 20. Weichard; Der Philosophische Arzt. Buda 1791.

W. W.

- 21. Disquisitio medica inauguralis Regii Senosi; De medicamentorum simplicium praesentis Tropaei. Buda 1764.
- 22. Taxa Medicamentorum Latina Hungariae. Buda 1829.
- 23. Orvosi Értekezések. Buda 1795.
- 24. Taxa Medicamentorum. Buda 1795.
- 25. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 26. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 27. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 28. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 29. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 30. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 31. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 32. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 33. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 34. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 35. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 36. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 37. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 38. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 39. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 40. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 41. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 42. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 43. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 44. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 45. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 46. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 47. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 48. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 49. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 50. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 51. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 52. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.
- 53. Helyes és helytelen Orvosi Értekezések. Buda 1791.

JOH. JACOBI HOFMANNI
LEXICON
VNIVERSALE,
 QVATVOR TOMIS
 DISTRIBUTVM.

*Gen. Bajona d'ops, et 1800-1811. H. A. Simon d'ibor h'ib' Rabies Insurgens Acognit
 C'ad'lyes!*

*R'abo illi Cl'aud'ens'ual' e'za' ver'a
 - - Nec bell'a' t'err'o'is' ill'a
 I'ram' h'eri' Rab'is' in' l'ib'ra' t'erg'a' f'ac'ent'is.
 Et' i'v'ra' Cl'aud'ang'el' in' C'or'ip'ium' L. 1. 2. 1811*

Ch'as' J'acobi

Kéziratainak csak töredéke maradt meg. Ezeknek döntő többsége a Sárközy Múzeumban található Nagybjajomban. Sokat idézett verses naplója pedig a Rippl-Rónai Múzeumban található Kaposvárott. Ezek között versei, fordításai és egyéb művei is megtalálhatók. Csurgóra került kéziratok közül megemlíteném betűrendes német–latin botanikai szótárát és egy másik hasonló témájú munkát, amelyben a növények „közép általi” elnevezése szerepel. Nagyon érdekes olvasmány – magam is sokat forgattam – utalásokkal kiegészített betűrendes vegyes jegyes jegyzetei, amelyet már 21 éves korában kezdett el írni. Levéltárának pusztulásáról egy 1800. november 16-án kelt tisztviselői jelentés így számol be: „...mindenét elpusztították, egy pénz érő jószága nem maradt, az írásait mind ganéleba eláztatták.” Ő maga pedig egy nagyméretű 1698-as kiadású Hofmann-lexikon első kötetének címlapján így kommentálja az eseményeket (ahol átszúrták a könyvet): „Ezen Bajonet dőfés, az 1800. év 11. Nov.: házamon dühösködő rebbelis insurgents seregnek emlékezete! Kikre illik Claudinus ezen verse...” (latin nyelvű versidézet).

Hozzáfűzni valója azonban nemcsak ehhez az eseményhez volt. Nagyon sok kötet előzéklapján találunk tartalmi ismertetőt, értékelő vagy ajánló sorokat, tartalomjegyzéket, todalékok, különféle bejegyzéseket. Néha még az illusztrációkat sem hagyja szó nélkül. Pálóczi Horváth Ádám *Pszichológia tudománya* című könyvének elején, a közismert Pálóczi kép alá a következőket írja: „Ruhája hajcsimbókjá hasonlít, de ábrázatja éppen nem, kivált a szeme”. A tartalommal kapcsolatos kritikus megjegyzéseit nemegyszer hasonlóan kezdi: „hogyan valaki ennek olvasásával időt ne veszítsen...”. Komoly levelezéseket folytatott egy-egy könyv címének, szerzőjének azonosítása, vagy hiányzó oldalainak pótlása érdekében. Néha lefordított egész műveket is, a címlapokról pedig valóságát (rajzos) másolatot készített. Szerette rajzokkal szemléltetni mondanivalóját. A pusztuló történelmi emlékeket igyekezett az utókor számára megőrkíteni (például a csáktornyai Zrínyi emlékmű). Bejegyzéseiből az is kiderül, hogy még a másoknak vásárolt könyveket is elolvasta és a helytelen mondatokat, információkat áthúzta és kijavította. Főleg a feleségének vásárolt könyvek között találtam ilyen „javított” példányokat. A régebben beszerzett tudományos műveket újabb ismereteivel bővítette. Gyakran új oldalakat, vagy papírcsíkokat ragasztott a könyvekbe és ezekre írta kiegészítéseit. A legtöbb kiegészítő csíkot Bod Péter *Magyar Athenasába* láttam, amelyet édesapjától Sárközy Antaltól örökölt és akit az előzéklapon így emleget: „kedves édes Atyám írása melyet mindig könnyező szemmel nézek és forró fiúi csókkal illetem...” . A tudományos kiegészítés, humor, mély érzelmekkel telített személyes vallomás, vagy néha csak egy-két indulatos szó többször egy kötetben belül is olvasható. Minősítő megjegyzéseiből csak néhányat idézek: „ennek nincsen párja, sőt nyomába se ér egy is” (1795-ös *Magyar Grammatica*), „keserves kín ezt megérteni”, „hála Istennek vége”, „melyek itt írva vagynak meglehet olvasni sok helyen”, „temérdek hazugság van benne, de nem tsuda, mert máshol vette”.

Bejegyzéseiből sok mindenre következtetni lehet. Például a könyvek beszerzési módjára. Egy részük örökség útján került birtokába, legnagyobb részüket azonban vásárolta. Licitáció, csere és ajándék útján is hozzájutott könyvekhez. Ha nem tudott beszerezni egy művet, lemásolta, vagy lemásoltatta. Az örökölt könyvekben található korábbi bejegyzésekből arra lehet következtetni, hogy a könyvek szerete és a gyűjtésnél, kezelésükénél tapasztalt igényesség több nemzedéken keresztül megfigyelhető. Amikor a gimnázium Nagykönyvtárának régi magyarországi nyomtatványait⁶ leírtam, 40 kötet Sárközy könyvvel találkoztam. Nagyapja Sárközy János, aki a XVIII. század elején megvásárolta Nagybjajomot, adatgyűjtője volt Bél Mátyásnak.⁷ Részt vett a török kiűzésében. Még Csokonai is látta azokat a zentai csatából származó fegyvereket, amelyek a bajomi

⁶ *A Csurgói CSVM Gimnázium és Óvónői Szakközépiskola Nagykönyvtárának Régi Magyarországi Nyomtatványai 1568–1711*. Összeáll. MOLNÁR László könyvtáros. Csurgó, 1987.

⁷ MÓZSA Ernő: i. h. 37.

öregház régi nagy ebédlőinek falát földig befedték. Talán ezért nevezték múzeumnak is Sárközy bibliotékáját.

Kortársai közül többen is említést tesznek nem mindennapi könyvtáráról. Ő maga így számol be Berzsenyi látogatásáról 1813. aug. 13-án Kazinczyhoz írt levelében: „...vagy 3 darab könyvet kérvén olvasni. – Megcsodálta Bibliotékácskámát s talán majd érette többször is eljön.”⁸ Baksay Sándor pedig a következőket írta: „... István úr azonban már akkor nevezetes volt gyönyörű könyvtáráról. Ádám úr (Pálóczi Horváth Ádám) ott látta a német és francia remekírókat békés egyetértésben... Ott fehérlettek az alispán úr kedvenc latin költői is, Vergiliustól kezdve egészen Palenginiusig ...”⁹

Hogy mekkora volt végül is ez a könyvtár, arra leginkább a saját maga által készített katalógusokból következtethetünk. Két ilyen katalógus került a könyvekkel együtt a csurgói gimnázium könyvtárába. Az egyik kisebb méretű, kemény táblás, könyv alakú jegyzék: „Sárközy István könyveinek jegyzéke”. A másik egy nagyméretű (35×45-ös), füzetszerű dokumentum: „Sárközy István Könyveinek Catalógusa úgy a mint sorba állanak a poltzokon”. Mindkettő magyar, latin és német nyelvű kézirat. Az utóbbi bővebb, több mint 1600 könyvet tartalmaz és elhelyezésük módjára is utal. (Megtudhatjuk belőle azt is például, hogy mely könyvek helyezkedtek el Sárközy ágya felett). A rendelkezésre álló dokumentumok tehát elég támpontot adnak egyrészt a könyvtár rekonstruálására vonatkozóan, másrészt egy érdekes tulajdonosi bejegyzéseket is tartalmazó katalógus elkészítéséhez. A feldolgozás során a gimnázium szakkatalógusában jelzett Sárközy könyveket leltári számuk szerint növekvő sorrendben kellene (számítógép segítségével) rendezni, így könnyebben ki lehetne őket keresni. Ezután szakszerűen le kellene írni a tulajdonosi bejegyzésekkel együtt, majd a Sárközy katalógusokban szereplőkkel egyeztetni. Ekkor kiderülne, mely könyvek vannak meg és melyek hiányoznak. Ezután rekonstruálni lehetne a könyvtárat, felíratos üres borítókkal vagy kartonokkal jelezve a hiányokat. Régi álmom válna valóra, ha ezt a rekonstruált könyvtárat be lehetne mutatni az érdeklődőknek, kutatóknak. Azt hiszem, most van rá némi remény... Az már mindenképpen előrelépés, hogy mind a megye, mind a gimnázium vezetése támogatná a könyvtár feltárását.

A Sárközy könyvtár látványa vagy közzétett teljes katalógusa nem kis mértékben módosítaná az elmúlt fél évszázadban kialakított képet a magyar köznemesség műveltségéről. Ehhez a képhez egyébként még e korszak legjelentősebb szakértője, Fülöp Géza is bizonyos mértékig hozzájárult. *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* c.¹⁰ művében a falusi birtokos nemességet még a XIX. század elején is olyan képzetlen, igénytelen rétegnek tekinti, akitől idegen a fejlődés gondolata, életformája sokszor alig különbözik a néptömegektől. Ha tanulnak is, annak az országnak nem sok hasznát veszi, mert nem olvasnak, illetve olvasási kultúrájuk kimerül a kalendáriumok lapozgatásával. Úgynevezett könyvtárakban található még egy-két jogi könyv és az alkalmi költészet sok kézíratos terméke. Protestánsok esetében Bibliával és vallási könyvekkel bővül, illetve válik értékesebbé ez a kis családi gyűjtemény. Kiszámú, igényesebb részük viszont már jelesebb kortárs írókat is olvas (főleg Gyöngyösit és Pálóczit). Közülük sokan – fiatal korukban – tanulmányokat folytatnak városi iskolákban, nyelvet tanulnak és részesei lesznek a polgárosultabb szellemi közösségnek. Aztán birtokaikra visszatérve is tovább művelik magukat. Felismerik a művelődés, a tudományos és gazdasági ismeretek fontosságát a nemzet előrehaladásában, ezért könyveket gyűjtenek, majd a reformkorban támogatják a mérsékelt nemesi reformpolitikát. Aztán a zalaszentbalázi Skublics család 920 művet tartalmazó könyvtárának elemzésével mutatja

⁸ *Kazinczy Ferenc Levelezése XI.* 18.

⁹ BAKSAY Sándor: *Horváth Ádám viszontagságai.* = Házi Kincstár 1862. 49–50.

¹⁰ FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. Akadémia Kiadó, 1978. 195–200.

be e réteg tipikus képviselőjét... A szerző itt is és más tanulmányában¹¹ is arra következtet, hogy az ország műveltebb nemesi udvarházaiban számottevő nagyságú és értékű könyvgyűjtemények keletkeztek, ha méretük és gazdagságuk el is marad egy Skublics könyvtáré mögött. Ezután kerül sor Csépan István jákói, Sárközy István nagybajomi és Újfalvi Sándor erdélyi köznemes könyvtárának bemutatására. Sárközy István 170 (!) kötetes könyvtárával avatja a vidéki művelt birtokos nemesség reprezentánsává. „Viszonylag kis könyvtár volt tehát, de rendkívül érdekes munkákból állt. A tulajdonos irodalmi érdeklődéséből és kapcsolataiból adódóan a könyvanyag túlnyomó része, majdnem 90%-a irodalmi alkotás...”¹² Tovább nem idézem, de még 5 oldalon keresztül „elemzi” az általa elképzelt könyvtárat. Tévedésének alapja Mózsza Ernő negyven évvel ezelőtt megjelent cikke,¹³ amelyben 170 könyvet kiemel a gimnázium szakkatalógusának Sárközy anyagából. Olyan könyveket, amelyek számára érdekesek voltak, de egyetlen szóval sem említi cikkében, hogy ezekből állna a Sárközy könyvtár. Jól látta, hogy az „ajándékkönyvtár 1845 előtt megjelent kötetei között kell keresni Sárközy István könyvtárát.” A Sárközy készítette katalógust nem ismerte, sőt az elemzett könyveket sem láthatta, mert nem tesz említést a bejegyzésekről...

A csurgói gimnázium egyik volt diákja Dénesné Szak Andrea viszont éppen ezekről a bejegyzésekről készített egy szakdolgozatot 1993-ban.¹⁴ A munka első része figyelemre méltó. Azonkívül ő már megemlítette a Sárközy István által készített katalógust is. Mindezek ellenére nem a könyvtár valódi paramétereit igyekezett megállapítani, hanem az általa átnézett művek alapján leírt egy 1016 műből és 1194 kötetből álló listát, amelynek a következő címet adta: „Sárközy István könyveinek katalógusa”. Megvizsgálva a kiadási adatokat megállapítható, hogy e kötetek közül 864 darabot 1800 előtt adtak ki. Életének utolsó 45 évében viszont csak 320 kötetet és ezt is évtizedenként csökkenő mértékben: Az első évtizedben 135-öt, a másodikban 99-et, a harmadikban 52-t és a harmincas években már csak 34-et, élete utolsó 5 évében pedig semmit. Ha komolyan vennénk a lista fölé írt címet, azt mondhatnánk, hogy Csokonai távozása után egyre csökkent Sárközy könyvgyűjtői szenvedélye. Az életrajzi adatok ismeretében azt hiszem inkább, arról lehet szó, hogy egyházi, közéleti és egyéb feladatai növekedésével párhuzamosan kevesebb ideje maradhatott arra, hogy egy-egy könyv hiányzó adatait nyomozgassa, és lelkiismeretes bejegyzéseket készítsen. Mert az említett dolgozat szerzője úgy tűnik, hogy e bejegyzésekkel ellátott könyveket próbálja elénk tárni. Kérdéses azonban, hogyan került a listára három mű abból a 40 kötetből, amelyeket Sárközy halála után adtak ki? Az sem egészen világos, hogy ezek a kötetek hogyan keveredhettek a többi közé. Talán véletlenül?! Az a tény, hogy ezek a kötetek jó állapotban kerültek Csurgóra a század elején, arra enged következtetni, hogy korábban is polcokon voltak elhelyezve, elkülönítve, de hozzáférhető módon. Valószínűleg olvashattak is belőle, használhatták, portalanították, mozgatták és költöztették többször is, talán más könyvekkel együtt. Így óhatatlanul is hozzátehetek néhány kötetet, amelyek nem oda valók. Ugyanígy el is tűnhettek belőle... Igaz, ez már jelentősebb tétel, több száz kötet. Itt már más okok is közrejátszhattak. Gondoljunk csak arra – a bejegyzések alapján –, hogy maga Sárközy is rendelkezett több kötet további sorsával kapcsolatban: mit érdemes megtartani és mit nem.

Cikkemnek nem véletlenül a „Könyvtár a könyvtárban” címet választottam. Úgy gondoltam, ahhoz, hogy egy korszak vagy réteg műveltség-térképét megrajzoljuk, nem elég csak a könyveket és dokumentumokat figyelembe venni, vizsgálni különféle lelőhelyeken, könyvtárakban. Ezekből

¹¹ FÜLÖP Géza: *A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján...* = Magyar Könyvszemle 1974. 257–261.

¹² FÜLÖP Géza: *i. m.* (1978.) 221.

¹³ MÓZSA Ernő: *i. h.* 36–49.

¹⁴ DÉNESNÉ SZAK Andrea: *Sárközy István könyveibe tett bejegyzéseinek elemzése és könyveinek jegyzéke.* Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 1993.

nehezebben lehet következtetni és sok a találgatási lehetőség. Az eddigi elemzéseket, kutatásokat és megállapításokat pedig kritikával kell fogadnunk. Mint ahogy van is erre példa a köznemesség műveltségének egy korábbi időszakára vonatkozóan (lásd Monok István „A 16. századi köznemesség műveltségéről” c. előadása Sárváron 1998-ban). Nem titok, hogy léteznek és nem csak Csurgón, másutt is fel nem tárt köznemesi könyvtárak. Nem titok, mégsem ismerjük ezeket igazán.

Általában rejtőzködő könyvtárak ezek, amelyeket besoroltak (többnyire az ún. „müncheni rendszer” szerint¹⁵) egy nagyobb könyvtár kötetei közé. Csak elenyésző részük rendelkezik katalógussal, mégis fel lehetne tárni jó néhányat közülük. Részben a már említett módszerek alkalmazásával, részben más megfigyelések alapján (pl. a volt tulajdonos sajátos kötémódja is irányadó lehet).

Az a tapasztalatom, hogy erre a feladatra akad vállalkozó, főleg a fiatal könyvtárosok, levéltárosok, körében.¹⁵ Remélem, hogy a jövőben kiadásai finanszírozására is akadnak majd intézmények vagy vállalkozók, mert egyre bővül azoknak a köre, akiknek szükségük van olyan példaképekre, mint Sárközy István.

MOLNÁR LÁSZLÓ SÁNDOR

Szabó Ervin és Teleki Pál. Szabó Ervin 1918. febr. 19-én levelet írt Teleki Pálnak, mint a Magyar Keleti Kultúrközpont elnökének, (valójában alelnöke volt). Levelében egy mellékelt cikknek a *Türán* c. lapban való közlését kérte.¹

Az előzmények Szabó Ervin részéről a Fővárosi Könyvtár Keleti Gyűjteményének kialakításáig nyúlnak vissza. 1911-ben az Ázsia-kutató Zichy Jenő könyvtára, később az orientalista Vámbéry Ármin könyvgyűjteménye is ajándékként a Fővárosi Könyvtár tulajdonába került, s ezeket utóbb a gazdag balkáni és szlavisztikai anyagot tartalmazó Thallóczy Lajos-hagyaték egészítette ki. Kóhalmi Béla visszaemlékezése szerint Szabó Ervin „1912 végén, a nagy balkáni háborúk idején feltárt keleti perspektívák nyomán határozta el, hogy külön keleti gyűjteményt fog csinálni.”² A megvalósítást akkor a könyvtár nyomasztó helyhiánya nem tette lehetővé, a világháború azonban még nagyobb aktualitást adott a tervnek. Miközben a szociológia iránti korábbi érdeklődés érezhetően visszaesett – és ez akár a könyvtár létjogosultságát is veszélyeztethette – növekedett a háborús színhelyek, így a Kelet iránti érdeklődés, és Szabó immár ebben látta a könyvtár egyik új perspektíváját. „Szabó Ervin szemében ez a gyűjtemény volt a könyvtár reménysége” – írta a kortárs Kóhalmi Béla. – „Finoman bogozgatta a gyűjteményhez kapcsolódó tudományos összeköttetések szálait. Rejtett vágya volt, hogy ebből a gyűjteményből a város nevezetessége legyen.”³

Szabó 1916 elején – Benze László gyűjteménykezelő behívása után – maga vette kézbe a Keleti Gyűjtemény ügyét. Meghirdette, hogy a könyvtár a Kelet iránti érdeklődés mindkét típusának (az „ábrándozónak” és a „gazdasági-politikainak”) egyaránt meg akar felelni: „Keleti Gyűjteményünk ne csak a messze jövőben feleljen meg a keleti testvéresülés és expanzív törekvések

¹⁵ pl. HÉJJA Julianna Erika: *Könyv és olvasója Gyulán (a XVIII. század elejétől 1849-ig)*. Szeged, 2001. A fiatal levéltáros a műveltebb gyulai köznemesség könyvtárait kutatva („Mogyoróssy János és szellemi öröksége” c. fejezetben) szintén ezres nagyságrendű könyvtárakat feltételez.

¹ Szabó Ervin levele gróf Teleki Pálnak 1918. febr. 19-én. Fogalmazvány, Szabó Ervin kézírásával, aláírás nélkül. FSZEK irattára, Keleti gyűjtemény.

² KÓHALMI Béla: *A könyvtárpolitikus Szabó Ervin*. In: *Könyvgyűjtők évkönyve 1919-re*. Bp. 1919. Lantos, 11.

³ KÓHALMI: *i. h.* 11.

(kiemelés: K. S.) nyomában bizonyára fölébredő érdeklődésnek a keleti tudományok iránt, hanem lehetőleg meg is előzze azokat.”⁴

1918 tavaszán Szabó Ervin, aki egyébként a háború és következményei miatt rezignálttá vált, váratlan aktivitásba kezdett: munkatársát, Braun Róbertet Belgrádba szándékozott küldeni a gyűjtemény részére szerb könyvek vásárlására,⁵ és élénken „bogozgatta az összekötöttetek szálait”: az orientalista tudományok három professzorát, Asboth Oszkárt, Goldziher Ignácot és Osztern Salamon Pált szakértőknek kérte fel.⁶ Mindennél fontosabbnak tartotta azonban az 1916-ban szerveződött Magyar Keleti Kultúrközponttal való minél szorosabb együttműködést. Ez a szál vezette el Szabót a Központ alelnökéhez, Teleki Pálhoz.

Teleki – Szabó Ervinhez hasonlóan – a keleti tudományokban és azok intézményeiben elsősorban új politikai-gazdasági lehetőségek szálláscsinálót látta. Elképzelése szerint a Kultúrközpont köré tömörülő különböző szakágú tudósok ez irányú működése adhatja meg a sikeres gazdasági előnyomuláshoz szükséges ismereteket. „Nemzeti tudományon épülő nemzeti gazdagodás” volt az ideája. Az őstörténeti ábrándok burjánzását idegenkedve figyelte. Ilyen koncepcióval vállalt részt a Magyar Keleti Kultúrközpont irányításában és vette át 1918-ban a *Túrán* főszerkesztését.

Szabó Ervin már a Kultúrközpont megalakulásának évében, 1916-ban tárgyalt annak vezetésével (talán már ekkor Telekivel is) a könyvtárak egyesítéséről, mint arról feletteseinek beszámolt: „A Keleti Központ felkérte a fővárost, hogy saját könyvtárát a főváros Keleti Gyűjteményével egyesítvén, az a Budapesten előreláthatólag majd nagy számban tanuló ifjúság dolgozó helyévé, laboratóriumává téssék.”⁷ Az egyesítés feltétele önálló helyiség biztosítása lett volna, ez nem valósult meg. Szabó azonban lankadatlanul tovább szötte egy nagyszabású, egyesített (és irányítása alatt álló) keleti gyűjtemény terveit, ehhez kívánta a keleti kultúra kutatóit és híveit megnyerni, mikor Telekihez fordult: „Engedje meg, hogy megbeszélésünk értelmében a mellékelt cikkben, mely a *Túrán*nak van szánva, felsoroljam azokat az okokat, melyek a keleti kultúrközpontok és könyvtárunk között a kooperációt kérdésessé tennék.”⁸ Három nap múlva Szabó újabb levelet írt Telekinek: „Mellékelve küldöm a megbeszélte pro memoria abban a reményben, hogy az közös céljainknak megfelel, s helyes irányba tereli majd a keleti irodalmi gyűjtések dolgát.”⁹ Az utóbbi levélhez mellékelte emlékeztető feljegyzés, a pro memoria¹⁰ gondolatmenete lényegében megegyezik a (rövidesen megjelent) cikk tartalmával, de szókimondóbb, konkrétabb annál. Mindkét írás a könyvtárak közötti gyűjtőkori elhatárolódás kérdését feszegeti. Amit Szabó Ervin 1910-ben, közismert „Emlékiratá”-ban kifejtett a budapesti nagy könyvtárak kívánatos gyűjtőkori kooperációjáról, – eredménytelenül, – arra tért most vissza, de már csak a keleti irodalomra szűkítve.

„... nagy könyvtáraink” – írja a pro memoria – „melyeknek már idáig is volt keleti anyaguk, igyekeznek az újonnan keletkezett könyvszükségletet kielégíteni ... nem kívánatos, hogy a könyvtáraknak ez az akciójuk egymástól független legyen. Szükséges, hogy a könyvtárak közt tervszerű munkamegosztás és együttműködés lé-

⁴ SZABÓ ERVIN: *A Városi Nyilvános Könyvtár 9. jelentése, az 1915. évről.* = A Budapesti Városi Könyvtár értesítője, (10.) 1916. 1–3. sz. 10–11.

⁵ Kérvény a polgármesterhez 1918. márc. 20-án. FSZEK irattára.

⁶ Levél A. O.-hoz és G. I.-hoz 1918. febr. 14-én és O. S. P.-hez febr. 4-én. Fogalmazványok a FSZEK irattárában.

⁷ A Fővárosi Könyvtár beadványa a főváros tanácsához. 1916. FSZEK irattára.

⁸ Szabó Ervin idézett levele gróf Teleki Pálnak.

⁹ Szabó Ervin levele gróf Teleki Pálnak 1918. febr. 22-én. Fogalmazvány Szabó Ervin kézírásával aláírás nélkül. FSZEK irattára.

¹⁰ A budapesti Városi Nyilvános Könyvtár Keleti Gyűjteménye. 1918. febr. 22. 5. levél. Kézirat Szabó Ervin aláírásával. FSZEK irattár.

tesztlőn, és hogy ezen akció minél kevesebb könyvtárra, lehetőleg kettőre szorítkozzék ... A keleti gazdasági életre, politikára, földrajzra, művészettörténetre vonatkozó anyagot a Városi Könyvtár gyűjtené, archeológiára és nyelvtudományra vonatkozó anyagot pedig más könyvtár, pl. (kihúzva: „a Tud. Akadémiáé”) a Nemzeti Múzeumé ...”

A pro memoria valószínűleg a belső tájékoztatást szolgálta, a *Túrán*-beli cikk ugyanazokat a kérdéseket diplomatikusabban, visszafogottabban tárgyalta.

A *Túrán* – alcíme szerint „Folyóirat keleteurópai, elő- és belsőázsiai kutatások számára, A Magyar Keleti Kultúrközpont (Turáni Társaság) közlönye” – 1918 óta Teleki Pál főszerkesztésében jelent meg, aki szerkesztői programját az év első számában így összegezte: „A *Túrán* számunkra földrajzi fogalom s nem politikai céloké. A magyar tudományosság hagyományos nyomain kívánunk haladni, fórumot teremteni, melyben a Kelet népeit kutató tudományok teremtő szintézisben egyesüljenek.”

A Szabó Ervin leveleiben szereplő, Teleki Pálnak felajánlott cikk „Keleti könyvtárak ügye Budapesten” címmel jelent meg.¹¹ Aláírójaként nem Szabó Ervin, hanem a könyvtár „Igazgatósága” szerepelt, de tartalmi és stílusi jegyei egyaránt azt bizonyítják, hogy a cikk egésze vagy legalább is túlnyomó, érdemi része Szabó Ervin tollából származik.¹² A cikk – miután hitet tesz a keleti ismeretek gazdasági, politikai és tudományos fontossága mellett – a keleti vonatkozású gyűjtemények ügyét tárgyalja.

„... Budapest könyvtárügyének egy régi baja az, hogy a meglévő könyvtárak közt akár közömbösségből, akár féltékenységből, semmiféle tervszerű együttműködés nincs. A Városi Könyvtár igazgatójának erre vonatkozó javaslatai és próbálkozásai semmiféle eredményre nem vezettek ... Áll ez természetesen a jelen esetben a keleti könyvekre nézve is. Legkívánatosabb persze az volna, ha az összes ilyen tárgyú könyvanyag Budapesten egy helyütt volna található, ahol lehetőleg hozzáférhető lenne mindenki számára. Ennek azonban nagy akadályai vannak. A Tud. Akadémia pl. nem adhatja oda, még letétben sem, értékes nyelvészeti anyagát egy másik könyvtárnak. A Keleti Kereskedelmi Akadémia szintén nem mondhat le arról, hogy könyvtára legyen. Ámde a tervszerű együttműködésre nézve bizonyos fontos dolgok mégis keresztülvihetők ... Könyvtárunk elhatározott törekvése továbbra is elsősorban (keleti vonatkozásban is – K.S.) a politikát, közgazdaságtudományt, néprajzot és modern társadalomtörténelmet művelni ...”

Szabó Ervin e törekvéseit elfújta a háború és a nyomában járó politikai események vihara. Teleki Pál kapcsolata a Fővárosi Könyvtárral azonban nem szakadt meg Szabó Ervin halálával: 1918 végén, mikor elnökletével megalakult a Területvédő Liga, ennek titkárául a Fővárosi Könyvtár fiatal, tehetséges munkatársát, a tudományos tájékoztatással megbízott Krisztics Sándort hívta meg. Kriszticsnek is szerepe lehetett abban, hogy 1921 után, mikor Teleki Pál politikai stratégiájának fontos eleme lett az ország mélyrehatóbb, tudományos megismerésére irányuló – általa szociográfiainak nevezett – mozgalom, annak dokumentációs és irodalmi bázisául a Fővárosi Könyvtár is szóba jött. Feltehetőleg ezért támogatta Teleki az igazgatóválasztásnál Kriszticsset Kremmer Dezsővel szemben. Végül is azonban a városi vezetés bizalmát inkább élvező Kremmer kapott igazgatói kinevezést, aki a szociológiával szemben teljesen passzív álláspontra helyezkedett, így az újrafogalmazott szociológiai/szociográfiai dokumentációs feladatok az új alapítású

¹¹ *A Városi Nyilvános Könyvtár Igazgatósága: Keleti könyvtárak ügye Budapesten.* = *Túrán* 1918. 3. sz. 162–164.

¹² Szabó Ervin Telekihez írt levelében is saját cikként említi.

Magyar Szociográfiai Intézetbe kerültek, amelyet a Fővárosi Könyvtárból végleg távozott Krisztics vezetett.¹³ A lemondás a Teleki által felkínált feladatokról, a humaniorák közé való visszavonulás meghatározta a Fővárosi Könyvtár arculatának alakulását a Horthy-korszak negyed évszázadában.

KATSÁNYI SÁNDOR

Egy unikális József Attila-kötet. Második, *Nem én kiáltok* címmel publikált verseskötetét József Attila eredetileg a Genius kiadónál akarta megjelentetni. A Genius azonban erre nem vállalkozott, 1924. október 29-én levélben utasította el a fiatal költő ajánlkozását.¹ „A költő ezután Koroknay Józsefhez fordult, aki a kötetet ugyanolyan előfizetési rendszerrel jelentette meg, mint a *Szépség koldusát*. A nyomtatott ívek november elején készülhettek el, mert Pintér Ferenc már nov. 19-én ígéri: »Örülök az új kötetednek, amit lehet megteszek, gyűjtök egy-két előfizetőt.« (Lev. 57. sz. 65.) Nov. 23-án József Jolánnál reklamálja a költő a Pestre felküldött íveket (Lev. 58. sz.); ugyanakkor Erg Ágoston is írja Bécsből: »Mindazonáltal az előfizetési ívet leküldtem Pestre...« (Lev. 59. sz. 68.)² Maga az előfizetési ív, amely eddig nem volt ismeretes (még Stoll Béla sem ismerte), a szegedi múzeumban őrzött³ példány tanúsága szerint, e szöveggel lett ki nyomtatva:

ELŐFIZETÉSI ÍV

József Attila „Nem én kiáltok” c. [.] kiadásunkban ez év december havának első felében megjelenő verses könyvére.

A terjedelmes kötet merített papíron jelenik meg, háromféle kiadásban. Előfizetési árai: dec. 5.-ig a következők:

- I.–XXV. számozott és aláírt példány piros címnyomással, elegáns félbőr kötésben ...K 200.000
  - 26–100. számozott és aláírt példány piros címnyomással, díszes vászonkötésben. ...K 130.000
  - Rendes példány ... K 50.000
- Megjegyezzük, hogy a számozott példányok könyvtári forgalomba nem kerülnek

KOROKNAY-NYOMDA, SZEGED

A megfogalmazás alighanem magától József Attilától való (a „megjegyezzük” egyik kedvelt fordulata volt), ennél is fontosabb azonban, hogy az ív „háromféle kiadást” hirdet, s ez eleve bizonyos bibliofil szándékról árulkodik. Hogy ez a szándék valóban komoly volt, tanúsítja a *Nem én kiáltok* egyik, szegedi múzeumban őrzött példánya⁴, amely egyedi – unikális – példány. Ez is a „piros címnyomású, elegáns félbőr-kötésű” példányok közé tartozik (maga a kötés is piros), egyedivé azonban az teszi, hogy Juhász Gyula számára készült. A címlap utáni, számozatlan [6.]

¹³ L. erről és Teleki szerepéről: KRISZTICS Sándor: *A Magyar Szociográfiai Intézet*. = A Magyar Szociográfiai Intézet közleményei. (1.) 1941. 1. sz. 1–3.

¹ *József Attila Összes versei. I.* Közreadja STOLL Béla. Bp. 1984. 505.

² Uo. 505.

³ Móra Ferenc Múzeum, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, 66.54.

⁴ Móra Ferenc Múzeum, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, 54.652.

JÓZSEF ATTILA

**NEM
ÉN
KIÁLTOK**

1925

KOROKNAY-KIADÁS, SZEGED

Ebből a könyvből készült 100
számozott és a szerző által
aláírt példány piros címnyo-
mással merített papíron, I—
XXV. és 26—100-ig, amelyek
könyvárusi forgalomba nem
kerültek

Ez a könyv Juhász Gyuláé

A handwritten signature in dark ink, appearing to read "Juhász Gyula", is written over a long, thin horizontal line that extends to the right.

ELŐFIZETÉSI ÍV

József Attila „Nem én kiáltok” c. kiadásunkban ez év december havának első felében megjelenő verses könyvére.

A terjedelmes kötet merített papíron jelenik meg, háromféle kiadásban. Előfizetési árai: dec. 5-ig a következők:

1—XXV. számozott és aláírt példány piros címmomással, elegáns félbőr-kötésben . . . . . K 200.000

26—100. számozott s aláírt példány piros címmomással, díszes vászonkötésben . . . . . K 130.000

Rendes példány . . . . . K 50.000

Megjegyezzük, hogy a számozott példányok könyvtárúsi lorgalomba nem kerülnek.

KOROKNAY-NYOMDA, SZEGED

Olvasható aláírás és pontos cím	Félbőr	Vászon	Rendes
66. 54.			

oldalán ott van az egyenszöveg: „Ebből a könyvből készült 100 / számozott és a szerző által / aláírt példány piros címnyo- / mással merített papíron, I– / XXV. és 26–100-ig, amelyek / könyv- / árusi forgalomba nem / kerültek.” Számozás azonban nincs benne, ám helyett – az előbbi szöveg alatt, nagyobb méretű fett betűből szedve – ez olvasható: „Ez a könyv Juhász Gyuláé” – alatta pedig a szerző, József Attila autográf aláírása.

Hogy miért éppen Juhász Gyula számára készült ilyen egyedi példány, nem szorul különösebb magyarázatra: Juhász fölfedezője, atyai pártfogolója volt József Attilának. Annál érdekesebb az, hogy egyáltalán eszébe jutott a fiatal költőnek ilyen unikális példány készíttetése. A gesztus szubjektív értékét ugyanis ez a tény, tehát maga az ötlet adja. A tárgyi igazsághoz tartozik azonban, hogy az egyedi példány készíttetése nem egyszeri ötlete volt József Attilának. Ismerjük a *Nem én kiáltok* kötet egy olyan példányát, amely párja a Juhásznéknak. Ezt saját magának, saját nevére csináltatta a fiatal költő, majd – a nagy szerelem idején – tovább ajándékozta Vágó Mártának⁵. S készült egy harmadik ilyen egyedi példány is: 1936-ban, a *Nagyon fájból*, Ignotusnak. Ezt azonban nem ismerjük, valószínűleg megsemmisült; létét csak Ignotus Pálnak Komlós Aladárhoz írott 1967. június 2-i levele dokumentálja: „Sajnos, ami már sosem fog megkerülni: Attila a *Nagyon fáj* kötet külön Ignotus nevére nyomtatott amatőr példányát – tudod, Cserépfalvi ilyenben nagy volt – keze írásával így dedikálta apámnak: »Ignotusnak, aki hozzám is fejedelmi volt.« A példány nálam volt, hogy a Haladás irodalmi pletykarovata részére facsimilét készíttessen belőle, de 1949. szeptember 5-én a margitszigeti Palatinusban a sors másképp határozott.”⁶ A „sors” itt az ÁVH képében jelent meg, Ignotus Pált, „mint angol kémét” ekkor tartóztatták le, személyi dolgait pedig bűnjelként lefoglalták.

Csak érdekességként jegyzem meg: a *Nem én kiáltok* előállításakor „kitalált” piros címnyomás a *Nagyon fájban* ismét megjelenik, de e kései kötetnek már valamennyi példánya ilyen piros címnyomású. József Attila, úgy látszik, kedvelte ezt a tipográfiai megoldást.

LENGYEL ANDRÁS

Vékás Lajos levelei Dsida Jenőhöz a Pásztortűz szerkesztéséről. A kolozsvári *Pásztortűz* (1921–1944) szerkesztésében 1927 végén újabb változás következett be. Ekkor ugyanis Vékás Lajos (1880–1962) mint a folyóiratot kiadó Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. vezetője Dsida Jenőt (1907–1938) nevezte ki technikai szerkesztőnek, a szerkesztői feladatokat 1924-től ellátó György Lajos (1890–1950) helyébe.

1.

Nagyságos Dsida Jenő szerkesztő úrnak

Helyben

Cluj-Kolozsvár, 1927. december hó 23-án

Van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy igazgatóságunk dr. György Lajos szerkesztő úrnak külföldi útjáról való visszaérkezéséig, mindenestre azonban 1928. évi március hó 31. napjáig a *Pásztortűz* című szépirodalmi folyóirathoz technikai szerkesztőként alkalmazza.

⁵ M. RÓNA Judit: *József Attila kéziratai és levelezése*. Katalógus. Bp. 1980. 2004. tétel.

⁶ M. RÓNA Judit: *i. m.* 2154. tétel.

Javadalmazása havi előre fizetendő 2500,- lej, azaz: kettőezer-ötszáz lej. Ezenkívül a szerkesztőbizottság által elfogadott és leközölt versek, cikkek stb. után megilleti a rendes tarifaszzerű díjazás.

Teljes tisztelettel:

[Bélyegző:] Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Kolozsvár
Dr. Vékás

Dsida Jenő 1928 őszén, jobb javadalmazásért, házitanítói állást vállalt a báró Huszár családnál, miközben a *Minervától* 1929 nyaráig terjedő fizetés nélküli szabadságot kért és kapott.

2.

Tekintetes Dsida Jenő úrnak

Helyben

Cluj-Kolozsvár, 1928. november 16.

Van szerencsénk tisztelettel értesíteni, hogy Igazgatóságunk fizetéstelen szabadságolása iránti kérését f. évi szept. 1-jétől 1929. július 1-jéig terjedő időre elfogadta. Amennyiben állását a szabadsági idő lejártakor nem állna módjában elfoglalni, kérjük, szíveskedjék minket legalább két hónappal megelőzőleg értesíteni, hogy helyének betöltéséről megfelelően gondoskodhassunk. Ha netalán a mi részünkről úgy alakulnának a körülmények, hogy állását nem tudnók fenntartani, két hónappal megelőzően erről értesíteni fogjuk.

Teljes tisztelettel:

[Bélyegző:] Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Kolozsvár
Dr. Vékás – Dr. Nagy

Dsidának szüleihez írott 1928. november 19-i leveléből tudjuk (vö. DSIDA Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten*. Szerk. MAROSI Ildikó. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1992. 323–328.), hogy állását Abafáján 1928. november 17-én foglalta el. A *Pásztortűznél* helyettesítésére Finta Zoltán (1896–1947) vállalkozott. Amikor azonban Finta – 1929 elején – a *Brassói Lapoktól* jobb állásajánlatot kapott, ismét időszerűvé vált a szerkesztési feladatok átgondolása.

3.

Nagys. Dsida Jenő szerkesztő úrnak

Abafája

Cluj-Kolozsvár, 1929. márc. 2.

Kedves Szerkesztő Úr!

A Pásztortűz szerkesztésénél újból egy ránk nézve elég nehéz helyzet állott elő. Ugyanis Finta Zoltán, aki ez átmeneti idő alatt a lapot kifogástalanul és az Igazgatóság megalégedésére szerkesztette, meghívást kapott a Brassói Lapokhoz rendes munkatársnak. Természetesen Finta – bár a felkínált állás anyagi tekintetben is igen jó – nem szívesen megy el Kolozsvárról, de mert a jelenlegi állása egészen ideiglenes, mégiscsak úgy fog döntenie – a legnagyobb valószínűség szerint –, hogy a brassói állást elfogadja. Ez esetben a Pásztortűz ismét szerkesztő nélkül marad jó pár hónapig, ami egyáltalában nem fog javára szolgálni. Amidőn ezeket a körülményeket a szerkesztő úr tudomására hozom, arra kérem, hogy szíveskedjék egyfelől tájékoztatni arra nézve, hogy mikor vehetné át a lap tényleges szerkesztését, és hogy mik a jövő

tervei. Tudnunk kell ugyanis, hogy amennyiben a lap szerkesztését átveszi, körülbelül mennyi ideig számíthatunk még szerkesztői munkásságára. Kérem arra nézve is véleményt nyilvánítani, hogy ha Finta tényleg itt hagy, az átmeneti időre miképpen és esetleg ki által véli a szerkesztést megoldhatónak. Megjegyzendő, hogy a szerkesztést jelenleg Finta egyedül végezte, mert a szerkesztőségi tagok tényleges munkával a szerkesztéshez nem járultak hozzá, és más irányú nagy elfoglaltságukra való tekintettel aktív munkát tőlük remélni nem is lehet.

Mielőbbi szíves válaszát kérve, vagyok

szívélyes üdvözléssel, kész híve:

Dr. Vékás Lajos

A következő levél már a Finta távozta utáni helyzetről ad számot. Arról, hogy Dsida szabadságának lejártáig a *Pásztortűz* szerkesztésének feladatait ideiglenesen Gyallay Domokos (1880–1970), Boros György (1855–1941), valamint Szász Ferenc gazdasági szakíró vállalja.

4.

Cluj-Kolozsvár, 1929. március 11.

Kedves Szerkesztő Úr!

A f. hó 5-én kelt levelére tudatom, hogy Finta Zoltán a Brassói Lapoknál felkínált állást elfogadta, mert itt bizonytalanban nem maradhatott, és rövid időn belül új állását el fogja foglalni. Az átmeneti időre a *Pásztortűz* szerkesztését Gyallay, Boros és dr. Szász Ferenc vállalták el. Július 1-jére feltétlenül várjuk.

Egyben közlöm, hogy intézkedtem arra nézve, hogy a könyvkereskedés küldje el a Tenis-könyvek jegyzékét, valamint Bánffy kegyelmes úrnak 1 példányt a „Leselkedő magány” című kötetből.

Szíves üdvözlését küldi:

Dr. Vékás Lajos*

Dsida Jenő 1929. március 3-án tartotta meg székfoglalóját a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságban (alapítási éve 1876). Amint arról 1929. március 4-i levelében szüleit tájékoztatta (vö. DSIDA Jenő: *i. m.* 356–361.), Marosvásárhelyen alkalma nyílt a vele együtt szereplő Bánffy Miklóssal (1873–1950) külön is szót váltani. Nyilván ennek a beszélgetésnek a nyomán kérte – alkalmasint a Vékás Lajos említette, 1929. március 5-i levelében –, hogy a *Minerva* küldjön egy példányt *Leselkedő magány* című, első verseskönyvéből a nagy tekintélyű irodalomszervezőnek.

A verseskönyv megjelenésének és a Bánffyval ápolt ismeretségnek minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy a *Pásztortűz* szerkesztői munkakörét 1929 júliusától ismét ténylegesen betöltő Dsida 1929 augusztusában első ízben vehetett részt a Helikon írói társaság marosvécsi találkozásán.

MÓZES HUBA

* Géppel írt és kézzel aláírt, részben nyomtatott keltezésű levelek, a *Minerva* fejléces papírján. Közlésre való átengedésükért Olcsvári Melindát illeti köszönet.

FIGYELŐ

Megindult a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia megjelentetése. Miközben a legtöbb fejlettebb ország már közreadta, ill. ma is tevékenyen dolgozik azon, hogy a korábbi századokban nyomtatott kiadványaiknak bibliográfiáját megjelentesse, nyugati szomszédainknál erre eddig nem került sor. Erre több magyarázatot is lehet adni. Mint az összefüggő, német nyelvterület egy része, Ausztria az ilyen jellegű németországi vállalkozásoknak (pl. a 16. és a 17. századi nyomtatványok német bibliográfiájának, a VD 16, ill. VD 17.) részét alkotja. Ráadásul a feltárás földrajzi fogalmának egységes meghatározása a történelem folyamán – a rendkívül sok és jelentős változás miatt – szinte megoldhatatlan feladatot jelent e nagy múltú ország számára. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Ausztria és a Habsburgok az idők során olyan szorosan kapcsolódtak össze (pl. az ún. örök tartományok), hogy még közjogilag is problémát jelent az egyes országrészek pontos hovatarozásának (Habsburg családi birtok, német-római császárság területe stb.) megállapítása. Ilyen és ehhez hasonló gondok akadályozták eddig a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia kifejlesztését. (Itt jegyezhető meg, hogy viszonylag kevés olyan ország akad Európában, amely közjogilag ezer éven át lényegében azonos határok között létezett, mint Ausztria szomszédai közül Csehország Morvaországgal – igaz a német-római birodalmon belül – és Magyarország Erdélyel.)

Az Österreichische Nationalbibliothek, mint nemzeti könyvtár immár végérvényesen elkötelezte magát e feladat vállalására és megvalósítására. Ezt az az elvi döntés tette lehetővé, hogy az ország területének meghatározásánál – erős önkorlátozással – a mai Ausztriát választották. A vállalkozás elnevezése: *Österreichische Retrospektive Bibliographie (ORBI)*. (Szellemes betűmozaik: latinul a „világnak”). Ennek négy sorozatát tervezik: monográfiák, újságok, folyóiratok és speciális bibliográfiák. Most elsőként a második csoport első kötete jelent meg: a nem periodikus *Neue Zeitungok* 1492–1705 között. Ezt hamarosan követi majd ennek második része: az 1621–1945 között, rendszeresen megjelent, ausztriai újságok mintegy 6000 tételből álló bibliográfiája. A harmadik sorozat a folyóiratokat fogja feltárni három időrendi csoportban: 1725–1850, 1851–1918, 1919–1945.

A negyedik csoport két, egymástól eltérő szempont alapján készült kiadványokat fog tartalmazni: egyrészt az első hármat kiegészítő, formailag, ill. tartalmilag azoktól elkülönülő, speciális bibliográfiák (térképek, zeneművek, naptárak, hivatalos kiadványok stb.), másrészt jelentősebb kiadók és nyomdák termékeinek jegyzéke. Ez utóbbiaknak, amelyek tehát szükségszerűen átfedik az ezt megelőző (különösen az első) csoportot, az ORBI-ban történő közreadását kizárólag gyakorlati szempontok indokolhatják: így kívánják megjelentetni a már elkészült, ill. munkában levő olyan jellegű összeállításokat, mint amilyen pl. a Trattner-dinasztia publikációinak mintegy 8000 tételes jegyzéket. Legtávolabbinak az első sorozatnak, vagyis a monográfiáknak közreadása tűnik.

E nagyléptékű és hatalmas feladatokat vállaló munkálatok vázlatos áttekintése után kerüljön most sor annak elsőként megjelent kötetének szemügyre vételére. A viszonylag nagyalakú, A4 formátumban készült kiadvány bevezetője sok szempontból (pl. a nyomtatványok nagyon kevés számban ismert szerzőinek tevékenysége alapján) ki is értékeli a bibliográfiát, amelybe a mai Ausztria területén nyomtatott és túlnyomó részben újdonságok közlésével foglalkozó és nem rendszeresen közreadott publikációk – közkeletű megjelöléssel – *Neue Zeitung*ok kerültek.

Az igényes előszóból sok mindent meg lehet tudni ezeknek a kiadványoknak a különböző helyekről érkező híreknek – sokszor a postamesterek fogadóójában történt – prózában vagy versben történt írásbeli összefoglalásától a nyolcadrétnél nem kisebb alakban történő kinyomtatásán át azoknak árusításáig. Érdekes és fontos részletek további egész soráról is értesülhet az olvasó ebből a tartalmas bevezetőből: pl. ezek ára vásárlóerőben (rendkívül korszerű megjelöléssel) 2–5 euró volt; legalább annyi a ma már csak kikövetkezhető *Neue Zeitung*ok száma a német nyelvtérületen, mint a most ismert kb. 8–10 000; a hivatalnokok, tiszték és tudósok inkább prózában, míg a lelkipásztorok és iskolamesterek versben írtak stb.

A *Neue Zeitung*ok egyik jellegzetessége, hogy jelentős részük a címlap alján a városnév előtt az „erstlich gedruckt” megjelölést viseli. Ez azt kívánja közölni, hogy az újdonságról szóló híradás szövegét először hol nyomtatták ki. Az ORBI 2,1 nagy számban közöl olyan, ma már ismeretlen kiadásokat, amelyeket az említett szavak alapján feltételezhetően a mai Ausztria területén nyomtattak. A bevezető tanulmány szerint az „erstlich gedruckt” megjelölésű nyomtatványok jelentős része valóban ismeretes az így megjelölt helyen készült kiadásból, amelyet azután később más városban újra megjelentettek. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt a feltételezést sem, hogy már a szöveg első kinyomtatásánál éltek ezzel az – ebben az esetben koholt – megjelöléssel. Ennek feltehető oka – az ORBI most megjelent kötetének bevezetése szerint – a cenzúra félrevezetése lehetett. Ennél fontosabb szempontnak tartható, hogy a koholt „erstlich gedruckt” megjelölés a közölt hír hitelességét kívánta erősíteni az ismertetett események közelében levő helynév ilyen jellegű, hamis megjelölésével. A most ismertetésre kerülő kötetben közölt 317 tétel közül ma példányból ismert 246 ausztriai *Neue Zeitung*ból nem kevesebb, mint 195-öt Bécsben nyomtattak. (A fővárosnak ez a túlsúlya alighanem jellemző lesz az ORBI többi kötetében is.)

A bevezető természetesen eligazítást ad a mű használatához. A kiadványok eredeti címszövegeiknek kezdete szerint nyertek elrendezést a kötetben belül. Valamennyi tétel sorszámozásának kezdete az ORBI „2,1”, amely az osztrák retrospektív bibliográfia egységes szerkezetét hivatott aláhúzni. Szögletes zárójelben követi ezt a tételnek az osztrák újság- és folyóirat adatbankban ÖZZDB) szereplő száma. (Ennek kapcsán tehető talán a megjelentetés formájára vonatkozó egyetlen kritikai megjegyzés, hogy a kötetben belüli keresését jóval megkönnyítette volna ezeknek a mostaninál tipográfiailag hangsúlyosabb kiemelése és a lapok tetején levő sor mostani állandó („ORBI 2,1 – Neue Zeitungen 1492–1705”) szöveg helyett élőfej alkalmazása a sorszám és a betűrend első szavainak közlésével.)

Az egyes tételek igényes leírása a következőket tartalmazza: az eredeti, teljes címszöveg, az impresszum szabványosított formában, a részletes kolláció, az összterjedelem az üres lapok feltüntetésével, a könyvdíszek, a szerző neve, az impresszumadatok eredeti alakjukban, a cím immár szabványosított formában. Ezt követi a tartalom igényesen részletes leírása: minden szövegrész címe és keltezése, a verses formában írt szövegek incipitje és explicitje a kiadványon belüli pontos elhelyezkedésének (füzetjel és lapszám) megjelölésével, majd a szakirodalom és a lelőhelyek. Hatalmas értéket jelent a kötet használóinak a tételek végén található pontos utalás a *Neue Zeitung* szövegének más kiadásban történt megjelentetéséről. Ehhez az a méretében és igényességében rendkívüli adatgyűjtésre volt szükség, amelyet az egész ORBI főszerzője, azon belül is a most ismertetésre kerülő kötet elsődleges szerzője, Helmut Lang az elmúlt évtizedek során a német

nyelvű *Neue Zeitung*okról végzett. Miután ezeknek a további kiadásoknak egy részéről címlap-reprodukció is található (a képek száma összesen 288), az osztrák retrospektív bibliográfiának ez a kötete egészen messze történő kitekintést nyújt mind a szövegösszefüggés, mind a képek utánmetszése terén.

A lelőhelyek és a hivatkozott szakirodalom rövidítésjegyzékén kívül gazdagon kiépített mutatórendszer található még a kötetben: tizenegy a 317 leírt tételhez, négy a hivatkozott más szövegkiadáshoz és három az „erstlich gedruckt” megjelölésükhez. Így összesen tehát nem kevesebb, mint 18 mutató közül választhat a kötet használója. Jól érzékelhető tehát, hogy a számítógépes adatbázis alapján történő feltárás szinte korlátlan lehetőséget biztosít a legkülönbözőbb szempont szerinti áttekintéshez a kiadványban előforduló személyek és helynevektől kezdve az események témáján (időjárási tünemények, kivégzések stb.) keresztül a dallamhivatkozásokig, ráadásul akár betű-, akár időrendben.

* * *

Miután olyan ország retrospektív bibliográfiájáról van szó, amellyel Magyarországnak mindenki másnál tartósabb és elmélyült történelmi kapcsolata volt, érdemes az ismertetésre kerülő kötetben leírt *Neue Zeitung*ok magyar vonatkozásaira is – szükségszerűen csupán példálódzva – kitérni. Előre kell bocsátani, hogy ezek rendkívüli gazdagságban találhatóak a kötetben. Álljon erre mintaként – minden válogatás nélkül- az első néhány tétel:

1. Advis de Vienne en Autriche et de Hongrie
- 2.–3. Agriasche oder Erlawer zeitung
4. Aigentliche Abrisz ... Hardeck, gewesten general Obristen zu Raab...

Tehát már ebből is világosan kiderül, hogy magyar részről szinte kimeríthetetlen forrásként lehet használni a most ismertetésre került kötetet. Némi túlzással azt is lehetne mondani, hogy nem a magyar vonatkozásúakat kell keresni, hanem azokat, amelyekben ilyen nem található.

Az ORBI elsőként megjelent kötete 1492–1705 közötti időben készült *Neue Zeitung*okat tárja fel, amelyeknek évenkénti megoszlása természetesen igen egyenetlen. Ez a sajátos műfaj különösen 1571 és 1624 között virágzott a mai Ausztria területén. Ezen belül is kimagaslóan legtöbb az 1592–1605 időkorben látott napvilágot. Jól érzékelhető ebből, hogy a tudósítások középpontjában leginkább a törökök ellen folytatott 15 éves háború eseményei álltak, amelyek túlnyomó többségükben a Kárpát-medencében zajlottak. Ebben az időben az osztrákokat természetesen mindennél jobban foglalkoztatta az őket folyamatosan fenyegető oszmán-török veszély. Így különösen kapósak lehettek az olyan *Neue Zeitung*ok, amelyek a törökök előretöréséről és főleg visszaszorításukról számoltak be. Ez magyarázhatja a magyar vonatkozású kiadványok feltűnően nagy számát.

Ezért itt és most legyen elég ezek közül csupán a magyarországi nyomtatványokat némileg szemügyre venni. Joannes Manlius 1582–1605 között számos helységben nyomtatott Nyugat-Magyarországon. Az itt készült és ma ismert kiadványai közül kettő is német nyelvű tudósítás. Az egyiket Erhard Pöckl, Zrínyi György titkára írta Csáktornyán (ORBI 2,1: 127), amely az 1587. augusztus 9-én a törökökkel vívott és győzelemmel végződött, sárkányszigeti összecsapásról szól (RMNy 599). Ennek egyik utánnomása Grazban történt, amely feltűnteti annak eredeti forrását, a monyorókereki Manlius-féle kiadást: „Erstlich gedruckt zu Eberaw in Vngern” (VD 16 P 3819). További kiadását Nürnbergben készítették, de azon már az első megjelenítés közlése nem szerepel (VD 16 P 3820 – A címlapon fametszetes csatajelenet látható: ORBI 2,1 95. ábra).

A másik Manlius-féle tudósítás 1593-ban Németlövön látott napvilágot (RMNy 730). Ennek szerzőjét Helmut Lang – az RMNy első kötetének megjelenését követően – Adam Maderspacher személyében állapította meg (Burgenländische Heimatblätter 1978. 88–93). A német nyelvű

szöveg 31, egyenként hat soros versszakból áll, és az 1593. év elején Konstantinápolyban látott égi jelenségről számol be. Ugyanennek 19 versszakból álló tudósításnak rövidített változata az *Erstlich gedruckt zu Preßburg, bey Johan Walo, Anno 94* megjelöléssel készült kiadvány második felében is napvilágot látott (RMNy 750). Ez az összefüggés eddig nem volt ismeretes a hazai szakirodalomban. A Walo-féle kiadvány impresszumának hitelét gyengíti, hogy éppen az ORBI most ismertetésre kerülő kötetének bevezetője (p. 16.) hívja fel a figyelmet arra, hogy az „erstlich gedruckt” formulát használó kiadványokban szereplő több nyomdász neve sok esetben is csupán e múból, de különben egyetlen más munkából sem ismeretes. Éppen ez a helyzet a különben sehol máshol nem olvasható, állítólagos pozsonyi nyomdász esetében is. Az a körülmény, hogy a Manlius által 1593-ban kiadott teljesebb szöveget a következő évben „erstlich gedruckt” megjelöléssel készítette bizonyos „Johan Walo”, még inkább arra enged következtetni, hogy ez az állítólag pozsonyi impresszum csaknem bizonyosan koholt.

Itt említhető meg az a magyar vonatkozású adalék, amely az „erstlich gedruckt” forma hamis voltát bizonyítja az az 1578. évi, *Neue Zeitung aus Offen* című kiadvány, amely az immár tartós török megszállás alatt levő Budát („Erstlich Gedruckt zu Offen”) jelöli meg a szöveg első kiadásának nyomdahelyeként (VD 16 N 696), ahol azonban ekkor már egy évszázada nem működött könyvsajtó. Jól érzékelhető, hogy ez esetben ennek indítéka a Budáról szóló tudósítás hiteles voltának aláátaszása volt.

A magyar kultúrtörténet szempontjából nem érdektelen az olyan megjegyzés, mint amely a Bécsben 1593-ban a Nassinger-nyomdában készített egyik *Neue Zeitung*ban olvasható (ORBI 2,1: 302). Eszerint a Nógrád várának ostromáról szóló tudósítás szövegét „auß Vngarischer Zungen in hochdeutsche Sprache verdolmetschet”, vagyis annak szövegét magyar nyelvről fordították németre. Ez nem egyedülálló eset, mert az 1574. február 21-én Kanizsa bevételéről szóló német nyelvű beszámolót eredetileg „inn Ungarischer sprache geschrieben, darnach ins Latein vertirt, Nu aber ... ins Deutsche gebracht”. Tehát az eredetileg magyar nyelvű tudósítást előbb latinra, majd azt németre fordították, végül ma ismeretlen helyen immár ezen a nyelven nyomtatták ki (München, Bayerische Staatsbibliothek: Turc. 269a – Stephanus Ispan neve alatt katalogizálva).

Befejezve ezt az ismertetést meg kell állapítani, hogy a kötet megjelenését, amellyel megindult az osztrák retrospektív bibliográfia, csak őszinte örömmel lehet nyugtázni. Bizonyos, hogy a további kötetek is – ha nem is a mostanihoz hasonló töménységben – még sok fontos és értékes adatot fognak a magyar szakkörök számára feltárni.

Végül, de nem utoljára, szólni kell a most ismertetett mű és sorozat megjelentetőjéről is. A kiadó az a Saur cég (München), amely nemzetközi mércével mérve is vezető helyet foglal el a nagylélegzetű katalógusok és bibliográfiák közreadásában. Rendkívüli számban, iramban és nem ritkán csak háromjegyű számmal kifejezhető kötetből álló sorozatokban jelennek meg e cégnek a kiadványai. Ezek azután a világ minden táján gyakorlatilag valamennyi jelentősebb gyűjtemény kézikönyvtárának polcain állva, mérhetetlen mennyiségű és értékű információt nyújtanak azok használói számára.

A Német Könyvtudományi Társaság. A könyvkultúra, a könyvkiadás és könyvkereskedelem iránti társadalmi érdeklődés megnövekedését mi sem jelzi jobban, minthogy a közelmúltban mind az osztrák, mind a német szakemberek szükségét érezték annak, hogy létrehozzanak új szakmai társaságokat. Münchenben, 1999 márciusában megalakult a Deutsche Buchwissenschaftliche Gesellschaft.

Szándékai szerint felöleli a könyv- és médiakutatókat, azokat a szakembereket, akik, valamilyen formában a könyvészzettel, sajtóüggyekkel kapcsolatban állnak, beleértve a könyvtárosokat, kiadók képviselőit, mindazokat, akiknek a könyvhöz, mint kutatónak, mint oktatónak, előállítóknak, információ közvetítőnek köze van. A társaság feladatának tekinti a könyves szakemberek, az utánpótlás képzését a különböző főiskolákon, a német könyvtudományi intézetek munkájának összefogását, a különböző kutatási eredmények, dokumentációs anyagok, információk áramlásának elősegítését és ezek szélesebb közvélemény felé történő eljuttatását. Támogatja és maga is szervezi az e tárgykörbe tartozó rendezvényeket, workshopokat, konferenciákat kül- és belföldön egyaránt. Hangsúlyt helyez a hasonló céllal működő egyesületekkel, társaságokkal történő kapcsolatfelvételre, a nemzetközi kooperációra.

Ennek szellemében került sor a múlt évben, Stuttgartban az első közgyűlésre, ahol a vendégek az osztrák, az Egyesült Államok- beli és az orosz könyvkutatás helyzetéről számoltak be, amelyet a második napon német tudósok előadásai egészítettek ki az őket foglalkoztató aktuális témákról. Günter Häntzschel, a társaság elnöke, társadalomtörténeti aspektusból elemezte a német könyvkultúra helyzetét az 1950-es években. Peter Vodosek pedig referátumában a könyvtudományi kutatás értelméről elmélkedett a digitalizáció korában.

A „hagyomány” az idén is folytatódott, s most az előadók az észak-amerikai kontinens: az Egyesült Államok és Kanada, valamint Svájc, Magyarország és Nagy-Britannia könyvkultúrájának elmúlt tíz évbéli helyzetéről igyekeztek átfogó képet nyújtani. A DBG második, éves közgyűlésének különös aktualitást adott, hogy a rendezők helyszínül a lipcei tavaszi könyvvásárt választották. 2001 márciusának végén a vásár kongresszusi központjában üléseztek a társaság tagjai.

Mark Rectanus, az iowai állami egyetem professzora a könyvtudomány kanadai és Egyesült Államok – beli helyzetéről adott gyorsjelentést. Előadását azzal a megállapítással kezdte, hogy mindinkább igazoltnak látszik az, az elsőre paradoxonnak tűnő megállapítás, miszerint, a computer és az internet világa nemhogy nem marginalizálta a könyv, mint médium szerepét, hanem megjelenítésének új lehetőségeit kínálta fel. Ezáltal a médiakultúra fejlődése a nyolcvanas évektől kezdve a könyv történetével foglalkozó kutatások minden ágának is új impulzusokat adott. Elsőként azokat az intézményeket vette számba, amelyek az észak-amerikai kontinensen a könyvtörténeti kutatások új irányvonalainak kijelöléséért a legtöbbet tettek. 1987-ben alakult meg a legnagyobb kanadai kutatóbázis, (Canadian Centre for Studies in Publishing) a Simon Fraser, a British Columbia és a Vancouveri Egyetem, valamint a vezető kanadai könyvkiadók kezdeményezésére. A központ a könyvészet egészét felölelő stúdiókon nyújt képzést és master fokozatot ad ki, továbbképzést is szervez. Égisze alatt működik a Nemzeti Könyvkiadó Bizottság és tanácsadó testülete, amelyben a legjelentősebb kiadóvállalatok képviselői, szerzők és könyvtárosok ülnek. A központ szervezi és támogatja a legkülönbözőbb kutatási programokat, például az egyetemi könyvkiadók válságának feltárására irányuló munkajelentéseket, a globalizáció körülményei között dolgozó kanadai kiadók nehézségeit taglaló beszámolókat. A Kanadai Kiadók Tanácsának megbízására vizsgálatokat rendel meg, amelyek az audio könyvpiac működésével, a gyermekkönyvek értékesítésével, a műzeumi kiadványok megjelenítésével és az elektronikus terjesztés kérdéseivel foglalkoznak. A kutatás eredményei a *Canadian Journal of Communication* hasábjain és online is hozzáférhetőek.

Az Egyesült Államokban a legjelentősebb képzési bázis a New York Egyetemen működő Center for Publishing. A múlt évben az elektronikus kiadásról, az idén az ázsiai könyvpiac gazda-

ságtanáról szervez szemináriumokat. Folyóirata a *Publishing Research Quarterly*, amelynek kiadója, Robert Baensch, a könyvkiadó-ipari kutatócsoporttal karöltve üzempzdasági, kiadás-technikai és statisztikai vizsgálatokat folytat.

A Wisconsin–Madison Egyetem (az USA egyik legnagyobb egyeteme) és Wisconsin Állam Történelmi Társaságának együttműködése révén jött létre 1992-ben a Center for the History of Print Culture in Modern America. Az intézmény a nevében is szereplő nyomtatott kultúra kifejezést gyűjtőfogalomként használja, és működése ösztönzőleg hat a könyvtudományi kutatásokra. A központ rendszeresen tesz közzé forrásanyagokat, és interdiszciplináris kutatásokat is támogat a nyomtatott kultúra és a multikulturalizmus összefüggéseiről (James Danky–Wayne Wiegand: *Print Culture in a Diverse America*).

Együttműködik az Irodalomkritikai Kutatócsoporttal, és közösen vizsgálják az analfabétizmus problémáját és a tanulók olvasási szokásait az amerikai iskolákban. Különösen érdekes Jack Zipes germanista (kultúrtörténész és mesekutató), valamint a neves minneapolis-i gyerekszínház csoport közös munkája, amelyben színészek, mesélők és tudósok együttesen elemezik a diákok olvasói magatartásának társadalomtörténeti- szociológiai motívumait. Az ilyen jellegű programok nagymértékben hozzájárulnak az amerikai iskolák tanulóinak képzéséről folyó társadalmi diskurzushoz. Ugyancsak ezt a célt támogatja az állami finanszírozás, szponzorálás eszközeivel a Washingtoni Kongresszusi Könyvtár Könyvközpontja is, amely 41 szövetségi államban rendelkezik regionális központtal.

A könyv társadalom- és kultúrtörténete iránti növekvő érdeklődést USA szerzte újabb könyvtudományi társulatok, munkacsoportok jelzik. Ezek közül is kiemelkedik a SHARP (The Society for the History of Authorship, Reading and Publishing), amely a könyvtudomány széles spektrumát öleli fel. A szerzői, kiadói és olvasói ügyek történeti tanulmányozásának szenteli magát, és ebben kitüntetett szerep jut a könyvtörténetnek. Ma már megközelítőleg 1000 tagot számlál 20 országból. 1998 óta jelenteti meg szakfolyóiratát, a *Book History*-t.

Az intézetek működése alapján a könyvtudományi kutatások két főbb irányvonala rajzolódik ki:

- az egyik a nyomtatott kultúra társadalomtörténeti- szociológiai funkcióinak vizsgálatát helyezi előtérbe, interdiszciplináris módszerek alkalmazásával,
- a másik csomópontot a média- és szövegsztétikai vizsgálatok képezik.

A nyolcvanas évektől mind nagyobb jelentőségre tesznek szert azok a tanulmányok, amelyek a kultúrtudományok részeként a könyv- és olvasáskultúra szerepét a multikulturális társadalomban élő egyének, közösségek, kiscsoportok identitásának feltárásával, vizsgálatával hozzák összefüggésbe. Ilyen például Janet Radway kutatása, aki *Reading the Romance* c. könyvében a női olvasók magatartását a társadalomba való integrálódásuk, emancipálódásuk szempontjából értékeli. Különösen az amerikai középosztály nőtagjai olvasmányainak, olvasási szokásainak szentel figyelmet, melyek – úgy véli – alkalmasak lehetnek önazonosságuk kifejezésére, megjelenítésére, és amelyek nem mindig esnek egybe a munkakörnyezet és a család elvárásaival.

A másik kutatási irányzatot is számos munka fémjelzi: (például: Mitchell Stephens: *A kép jelentősége és a szó elhalása*, Sven Birkirts: *Gutenberg elégiák.*). Ezek főleg az elektronikus szövegek textuális és esztétikai közvetítésének kérdéseit boncolgatják és a digitalizált szövegek elemzéséhez megfelelő értékelési módszerek kidolgozásán fáradoznak. E témák rendszeresen visszaköszönnek az egyetemeken megrendezett szimpozionokon, workshopokon is. Köztük említésre méltó a Malcolm S. Forbes nevével fémjelzett Kultúrakutatás és Médiatanulmányok Központja, amely az elmúlt évben „Archeology of Multi-Media” címen rendezett előadássorozatot.

Rectanus hangsúlyozza, hogy a két irányzat között számos kapcsolódási pont érzékelhető. Az utóbbi évek tendenciái azt jelzik, hogy mindinkább kiegészítik egymást, ami megerősíti az előadás nyitógondolatát, miszerint a digitális kultúra világában a könyv, mint médium és a könyvészeti kutatások új pozíciókat foglalnak el.

Claudia Engler, a berni városi és egyetemi könyvtár munkatársa kritikus hangvételű előadásában, a svájci helyzetről festett nem éppen szívderítő képet. A jelenlegi könyvtörténeti kutatások 3 lehetséges bázisát vette számba. Elsőként a könyvtárakban folyó tudományos munkálatokról számolt be, melyek azonban egyéni kezdeményezésekhez köthetők. A svájci könyvtárakban intézményesített kutatócsoport, team, nem működik. Ezért is különlegesen értékesek Urs Leu kutatásai a zürichi központi könyvtárból, aki Conrad Gessner, Heinrich Bullinger és Rudolf Gwalter magánkönyvtárának összetételét rekonstruálta, továbbá említést érdemel Frank Hieronymus könyvtárának katalógusa, amely a baseli régi nyomtatványokat tartalmazza.

A problémát Engler elsősorban abban a mentalitásban látja, hogy a könyvtári vezetők – a napi könyvtári feldolgozó munka, a szolgáltatások gördülékenységének biztosítása mellett – a kutatómunkát luxus tevékenységnek tartják. Így szükségszerűen konzerválják a könyvtárosi és tudományos feladatok mesterséges szétválasztását. A kettő nagyon is kívánatos összekapcsolására leginkább a könyv- vagy könyvtártörténeti kiállítások katalógusainak elkészítésekor nyílik mód. Egy-egy kiállítási projekt munkálataikor egyetemi szakemberek és könyvtárosok alkalmanként összedolgoznak, de szabályozott, intézményesített együttműködésről nem beszélhetünk. Ebben közrejátszik az is, hogy az egyetemi oktatók szemében a könyvtári katalógizálási munkáknak túlzottan nagy presztízse nincsen, kivételt a kézirat-katalógusok elkészítése jelenti. Engler joggal jegyzi meg, hogy az egyetemi oktatók hajlamosak elfelejteni arról, hogy tudományos teljesítményeik a könyvtáros ún. előkészítő, segédanyagokat gyártó munkája nélkül aligha képzelhető el.

Nehézségek mutatkoznak a városi, tartományi könyvtárak és az egyetemek, mint kutatóbázisok kooperációja között is. Bármilyen hihetetlenül hangzik, ebben a multikulturális országban a több kantonon és nyelvhatáron átvívelő projektek igen ritkák. Údító kivételt jelent az a két éve folyó, a svájci nemzeti kulturális alap által finanszírozott program, amely Svájc történeti könyvállományának feltérképezésre és kézikönyv formájában való közkinccsé tételére irányul. (*Handbuch der historischen Buchbestände in der Schweiz*). A megindult munkálatok egyben reményt is jelentenek, hogy egyszer elkészül a svájci nyomdák, könyvkereskedők és kiadók jegyzéke.

Ami a könyvkultúra egyetemi fellegvárait illeti, Svájcban, akárcsak nálunk, nem találunk olyan intézetet, vagy tanszéket, amely, mint Lipcsében, Erlangenben, Münchenben, vagy Mainzban, a könyves szakma minden ágát átfogó képzést biztosítana. Sőt, a berni egyetemen eddig a történelmi intézet keretében működő történeti segéd tudományok csoportja, – ahol elsősorban paleográfiai stúdiumokat tartottak és a középkori kéziratok vizsgálatába vonták be a hallgatókat, – költségvetési „racionalizálás” áldozatául esett, és helyette internetes kurzusokat indítottak. Mindezek igen súlyos következménye, hogy a postgraduális képzés bázisát nem az egyetemek adják, hanem a zürichi központi könyvtár, ahol a szakmai utánpótlás nevelésében a könyvtári vezetési- és az információ management ismeretek elsajátítására esik a hangsúly. Könyvészeti ismeretekre jelenleg Svájcban szétszórta működő tanszékeken, részdiszciplínák elsajátítása révén lehet szert tenni. Így, éppen a könyvtörténet sokoldalúsága, sokszínűsége vesz el, amely az ismeretek széles körét fogja át a technikatörténettől az informatika tudományán át, egészen az olvasáskultúra kutatásáig.

A negatívba hajló képet árnyalja az egyes magánkönyvtárak tevékenysége, mint például az Einsiedelben található Werner Oechslin magánkönyvtáré. Különösen művészettörténeti, kultúrtörténeti tárgyú munkálatokat, műveket támogat alapítványi formában, és figyelemre méltó tanulmányokkal jelenteti meg a *Scholion* folyóiratot. Ugyancsak reménykeltő a középfokú könyvtárosi szakképzést biztosító főiskolák felállítására 1995 óta, Svájc szerte. Húszévi szünet után, 2000 novemberében újjáéledt a Gutenberg Múzeum is, amely a századfordulós Bernben a könyvtudományi kutatások központjának számított. Jelenleg Fribourgban működik, és minden esély megvan rá, hogy e téren folytatja a nemes hagyományokat.

Úgy tűnik, bőven van teendő, amelyben a koordináló feladatot egy eljövendő svájci könyvtörténeti kutatótársaságnak kellene betölteni, – fejezi ki óhaját Claudia Engler.

Hans-Jürgen Ehlers, Stuttgartból, a Nagy Britanniában folyó könyvészeti kutatások kapcsán azt fejtegette, hogy a második világháború utáni brit könyvkiadás két meghatározó személyisége két nem szigetországi születésű egyén volt; Robert Maxwell és Paul Hamlyn. Előadásában az utóbbi életútját és karrierpályáját tárta fel. Paul Hamlyn a náci Németországból menekült családjával Londonba, ahol kezdetben hetipiacokon kerekos kocsjáról árusította a könyvet. Páratlan sikerét az ún. table books-nak köszönhette, szakácskönyveivel, kertészeti kiadványaival, praktikus kézikönyveivel, valamint illusztrált gyermekkönyveivel hosszú ideig uralta a piac nagy részét. Marketingban abszolút profinak bizonyult, kitűnő munkatársaival új piaci, értékesítési technikákat dolgozott ki. Két kiadói birodalmat épített fel, majd ezeket tetemes haszonnal eladta.

Ezt követően hozta létre 1997-ben alapítványát 50 millió angol font alaptőkével, amely az ő nevét viseli. Az alapítvány nagyszabású támogatást nyújt a könyvkereskedelemben dolgozók, elsősorban a kis kiadóknál tevékenykedők, illetve a szortiment kereskedést folytatók képzésére, továbbképzésére. Ma már több száz könyvkereskedő az alapítvány hozzájárulásával, távoktatás útján jut diplomához. Ezen kívül pártolja a brit egyetemeken születő tanulmányok kiadását, művenként 500 Fonttal, továbbá a könyvkultúrával foglalkozó tudományos projekteket. Az elmúlt évben a súlypont az olvasásra helyeződött át. Új programot indított, amely könyvadományai révén ifjúsági nevelőotthonok és börtönök fiatalok lakóinak biztosít olvasnivalót.

Sylvia Wancke, a Müncheni Könyvtudományi Intézetet és az annak keretében működő Deutsches Bucharchivot mutatta be. Az intézet 1947–1948 óta létezik, és alapítványi hozzájárulásból tartja fenn magát. Ez jórészt Ludwig Delp professzornak köszönhető, aki az intézetet az alapítástól kezdve irányítja.

Gyűjtőköre a könyvészet történetéhez kapcsolódó irodalom valamennyi területét felöleli, a spektrum a szerzőtől az olvasóig terjed. Az intézet jól felszerelt tudományos könyvtárral rendelkezik, amely a német nyelvű szekunderirodalom gyűjtésére specializálódott. Közel 31 000 kötet monográfia, valamint 175 folyóirat áll rendelkezésre, 1948-ig visszamenőleg.

Az információs és dokumentációs részleg gyűjti a szekunderirodalom termékeit: brosúrákat, könyvprospektusokat, valamint szemlézi a kurrens folyóiratokat. Az intézet tudományos eredményeit az általa kiadott sorozatban összegzi, amely már a 65. kötetnél tart. A hagyományos cédulakatalógust felváltó elektronikus adatbankot 1993-tól kezdték kiépíteni. Ez ma már 57 000 adatot tartalmaz, ebből 40 000 olyan egység, amely nem önálló mű adatait jeleníti meg. 1998-ban megkezdtek az új elektronikus rendszer szerinti adatfeldolgozást. A következő fázisban megtörtént a gyűjteményes munkák feldolgozása, majd a harmadik fázisban a folyóiratok kerültek sorra.

2000 őszén az adatbank felkerült a világhálóra. Ez az örvendetes esemény szolgáltatott különleges apropót a konferencián történő bemutatkozáshoz. Az első lépés a regiszterben való keresés, személynevek és intézmények alapján. Mód nyílik különböző kombinációk szerinti szűkítő keresésre is, ami a tárgyszó, személy, intézmény, cím, sorozatcím, ISBN, ISSN szám szerinti alá, főlé – és mellérendelő kereséssel valósulhat meg. A program nagy előnye, hogy nemcsak önállóan megjelent munkák hívhatók le, hanem gyűjteményes munkákban, tanulmánykötetekben, folyóiratokban is lehetővé teszi a tárgyra, témára való keresést.

A Német Könyvtudományi Társaság következő ülészakát 2002 júniusában Münchenben tartja, amelynek központi témája az 1950-es évek könyvkiadása lesz a kettészakított Németországban.

SZEMLE

Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Szerk. FEKETE Gézané. Ford. PRÖHLE Éva, BÁNHEGYI Zsolt. Fotó: LÁNG Klára. Bp. 2001. Argumentum Kiadó ny., 389 l., ill. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 37(112) Új so-rozat./

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára fennállásának 150. évfordulójára 1976-ban két kötet is megjelent: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826–1976* című kötetben a könyvtár szervezeti felépítéséről, szolgáltatásairól sok képpel illusztrált összefoglalást olvashatunk, a *Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből* című kisebb tanulmánykötetben pedig egyes gyűjteményeivel ismerkedhetünk meg. A mostani, a 175. évfordulót köszöntő kötet szerkesztői nem a könyvtár történetének összefoglaló feltárását tűzték ki célul, hanem gazdag gyűjteményeiből adnak válogatást, melyek, amint R. Várkonyi Ágnes írja az előszóban: „Csendes győzelmekről tudósítanak, a romlás, pusztítás és közöny ellenében megmentett, megőrzött értékekről.”

A jubileumi kötet első tanulmánya, F. Csának Dóra munkája a Telekiek gyűjteményét mutatja be tömören összefoglalva. Írása lényegében a 150. évfordulóra megjelent munkájának átdolgozott, bővített változata. A szerző ismerteti a könyvtáralapító koronaőr Teleki József életének legfontosabb eseményeit, tanulmányait, marosvásárhelyi és pesti gyűjteményének összetételét, s a könyvtár sorsát fia, László

és tőle származó unokája, az ugyancsak József gyarapító tevékenysége idején. Ez az utóbbi József – nem kis mértékben Széchenyi Istvánnak az Akadémia létrehozására tett nagylelkű felajánlása hatására – 1826. márciusában a családi könyvtárat felajánlotta a Tudós Társaságnak, ahogy a beadványában olvasható: „a közjó előmozdításának vágyától indíttatva és a Haza iránti legédesebb szeretettől lelkesítve”. A tanulmány foglalkozik még a könyvtár elhelyezésével, gyarapodásával, katalógusainak építésével egészen az 1865. év december 9-ig, amikor a gyűjtemény ünnepélyesen megnyílt a mai Roosevelti téri palota földszintjén.

Rozsondai Marianne „Az Akadémia Könyvtára ősnymtatvány-gyűjteménye 2000-ben” című tanulmányának elején rövid áttekintést ad a gyűjtemény legfontosabb gyarapodásairól, a Telekiek, Ráth György, Vigyázó Ferenc, Pulszky Ferenc adományairól. Az 1970-ben megjelent magyarországi nyilvános könyvtárakban őrzött ősnymtatványok katalógusában leírt állományhoz képest a gyűjtemény 30 újabb tétellel gazdagodott, ezeknek pontos, bibliográfiai leírását is közli a tanulmány. Rozsondai Marianne több évtizedes kutatómunkával tárta fel a teljes ősnymtatvány-gyűjtemény kötéstörténeti sajátosságait, hiszen a példányok közel negyede megőrizte korabeli kötését. A gyűjtemény ősnymtatvány-adatbázisának kiépítésére 1990-ben indultak meg az előkészületek. A gépi feldolgozás módszerének kidolgozása nagyon időigényes és sokirányú szakmai felkészültségre igénylő munka. Jelenleg egy egyszerűbb adatbázisban való rögzítés megoldásán dolgoznak, s ebben segítséget jelenthet a 2 kompakt

lemezen rögzített „The Illustrated Incunabula Short-Title Catalogue on CD-ROM”, röviden IISTC, amely a világon fellelhető mintegy 28 000 ősnymtatvány-kiadást rögzíti, közülük kétezret illusztrációval együtt. Tanulmányának befejező részében a szerző az ősnymtatvány-állomány néhány különösen szép, értékes és ritka darabját mutatja be. Külön említi a Ráth 1407-es jelzeten levő ún. *Türken-Kalendert*, amely 1454-ből Gutenberg első németül megjelent nyomtatványa vagy egy arról készült ügyes hamisítvány lehet. Ezt csak a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött, eddig ismert egyetlen, eredeti példánnyal való egybevetéssel lehetne eldönteni.

Abaffy Csilla „Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTA Könyvtárának Kézirattárában” című tanulmányában a gyűjtés, másolás és a szövegkiadás történetét foglalja össze, s bemutatja a kódexek névadásának gyakorlatát is. Az MTA Kézirattárában levő magyar kódexekről szóló részben pedig nem csupán a gyűjtemény anyagát (9 kódex) sorolja fel, hanem közli a többi őrző gyűjteményt is. Az MTA kilenc kódexének rövid leírásában megemlíti az adományozókat is, hiszen közülük nyolc ajándékképpen került a gyűjteménybe, s itt írja le tartalmukat is. Talán szerencsésebb lett volna a tanulmány szerkesztésekor a címben megadott sorrendet követni, tehát először írni magukról a nyelvemlékekről, tartalmukról és megszerzésükről, utána a másolataikról, mert így elkerülhető lett volna az, hogy bár egy adott kézirat felkutatásáról, másolásának fontosságáról részletesen szól, de tartalmát csak néhány oldallal hátrébb, az eredeti példány leírásakor ismerteti (I. Gaury-kódex a 64–65, ill. a 74. oldalon). A tanulmány végén a gyűjteményt használó kutatók számára a nyelvemlékek gyűjteményének raktározási rendjéről, katalógusáról olvashatunk rövid tájékoztatást.

A két Bolyai, Farkas és János hagyatékának túlnyomó többségét a Teleki Sámuel által alapított marosvásárhelyi Téka őrzi. Bár nagyságára nézve kisebb, de ugyancsak nagyon jelentős kéziratgyűjtemény található az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, amelynek katalógusát

Fráter Jánosné állította össze példamutató alapos-sággal, s a kötet 1968-ban jelent meg. Verkerdi László „A Bolyai-gyűjtemény a Bolyai-kutatásban” című tanulmányában e katalógus alapján mutatja be a gyűjtemény jelentőségét s a további kutatás lehetőségeit. Bolyai Farkas rendszeres kapcsolatban állt a Tudós Társasággal, műveit elküldte. Az Akadémián őrzött Bolyai-gyűjtemény különösen értékes részét képezik a Bolyai-levelek, amelyek Szabó Péter hagyatékával kerültek a könyvtár állományába. Szabó Péter édesapja, Szabó Sámuel az 1860-as évektől élénk levelezést folytatott a Bolyai János érdemeit elismerő külföldi és magyar kutatókkal is (Jules Hoüel, Giuseppe Battaglini, Paul Stäckel, Schmidt Ferenc és mások). Ennek a fennmaradt levelezésnek autográfjai számos, a Bolyaiak tudományos értékelése szempontjából különösen érdekes adatot tartalmaznak.

A Tudós Társaság létrejöttében meghatározó szerepet játszó Széchenyi István kéziratok hagyatéka a Könyvtár Kézirattárában igen becses gyűjteménye. Körmendy Kinga „A Széchenyi-gyűjtemény” című tanulmányában ismerteti a „legnagyobb magyar” kézíratait és egyéb tárgyi emlékeit őrző állományt s útjukat a könyvtárba. 1905-ben az Akadémia első emeletén megnyílt az addig átvett gyűjteményrészekből a Széchenyi-Múzeum. A második világháborúban találat érte, és súlyos károkat szenvedett, s az épület helyreállítása után ez az ereklyetár már nem jött létre újra. Az ötvenes évektől újabb gyarapodások gazdagították a gyűjteményt, amelynek rendezési elveit Csapodi Csaba dolgozta ki, s 1976-ban Körmendy Kinga összeállításában megjelent a gyűjtemény nyomtatott katalógusa. A tanulmány a történeti összefoglaláson kívül ismerteti a gyűjtemény rendezési elveit, s a benne található anyag jellegzetességeit.

1835 és 1861 között volt a bölcsész- és orvosdoktor Toldy Ferenc a Tudományos Akadémia titoknokja (azaz főtitkára), akit az utókor méltán tekint az első magyar művelődéspolitikusnak. Mázi Béla tanulmánya a sokoldalú tudós, egyetemi tanár és tudományos szervező kéz-

iratgyűjteményét mutatja be „A Toldy Ferenc-hagyaték” című tanulmányában. Magyar művelődéstörténeti szempontból azért is különösen jelentős ez a kéziratgyűjtes, mert Toldy legfőbb célja az volt, hogy a korabeli németesítő politikával szemben elősegítse a magyar történelem és irodalom feltárását. Gyűjteményében megtalálhatók megjelent műveinek kéziratai és feljegyzései, a régi magyar kódexek és későbbi korok irodalmi örökségének másolatai, gazdag levelezése pedig a 19. századi irodalomtörténet részét jelenti.

Kevésbé ismert gyűjtemény bemutatására vállalkozott Rozsondai Béla „A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János” című tanulmányában. Arról a 220 akvarellről ír, amelyeket Thomas Ender osztrák festő készített az 1860-as évek elején felvidéki és északkelet-magyarországi tájakról, várakról. A gyűjteményt 1868-ban adományozta Waldstein János az Akadémiának, de eddig csupán kevesek ismerhették meg, hiszen nem hagyományos könyvtári vagy levéltári anyagot képvisel. A Kézirattár pályázat segítségével megvalósította a képanyag teljes digitalizálását, így az érdeklődők a világhálón is megtekinthetik. Thomas Ender és ikertestvére, Johann Nepomuk is képzett művész volt, mindketten a bécsi művészeti Akadémia tagjai, akik pályájuk során számos magyar arisztokrata számára is dolgoztak. Rozsondai Béla összefoglalja Thomas Ender életének legfontosabb eseményeit, majd részletesen leírja a képgyűjtemény fizikai jellemzőit, valamint az ábrázolt tájakat, várakat. A tanulmány második részében Waldstein János életével, munkásságával foglalkozik. Waldstein Széchenyi István barátja volt, annak ellenére, hogy politikai nézeteik nem mindenben egyeztek. A szerző alapos könyvtári kutatások eredményeképpen számba veszi Waldstein János megjelent, de a bibliográfiákban eddig nem említett munkáit is, így két bölcsészeti vizsgájának 1824-ben kinyomatott téziseit.

A 19. század végén létesítették az Akadémia épületében a német költőfejedelem emlékének szentelt Goethe-szobát, majd a II. világháború után megszüntették, anyagát ma a Kézirattár ör-

zi. Marth Hildegard „Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény” című tanulmányában az igen értékes állományból főképp a benne található nyomtatott köteteket mutatja be. A jogi végzettségű Elischer Boldizsár lípcsei tanulmányai után németországi kapcsolatait felhasználva 40 éven át gyűjtötte a Goethe kéziratokat, ill. a személyéhez, munkáihoz kapcsolódó nyomtatott műveket. Gyűjteménye, amelyet unokaöccse, Elischer Gyula ajándékozott az Akadémiának, az újabb adományokkal bővülve nemzetközi hírnevet örvend, hiszen Goethe 40 kéziratát őrzi, továbbá egy 162 darabos levélgyűjteményt, rajzokat, s a költő ún. karlsbadi ásványgyűjteményét. Ezeket egészíti ki 1500 nyomtatott könyv is, köztük Goethe műveinek első kiadásai, illetve bizonyos munkáihoz forrásul használt, vagy számára egyéb szempontból fontos művek, de nem a költő által használt példányokban. A tanulmányíró nem a nemzetközileg is számontartott kéziratok anyagáról ír, hanem a könyvanyagból mintegy ötven kötetről. Ritkaságnak számít, s ezért bővebben ír az 1567-ben Frankfurt am Mainban Hartmann Schopper kommentárjával megjelent *Reineke Fuchs* című kötetről. A mű eredetére vonatkozó 40. lábjegyzethez kiegészítésképpen megjegyezzük, hogy ennek a bizonyos Róka-regénynek egyik korai megfogalmazása latinul íródott a 10. században „Ecbasis captivi” címmel, amelynek francia és németalföldi változatai születtek, ez utóbbi nyelvi változat jelent meg Lübeckben 1498-ban. A Goethe-gyűjteményben levő 1567-es kiadást, amint a tanulmányhoz mellékelte címlapfotón is látható, nem csupán széljegyzetekkel látta el Hartmann Schopper, hanem a német változathoz klasszikus latinra fordította. Goethe 1794-ben jelentette meg azonos című kiséposzát, ehhez viszont, mint a tanulmány szerzője is megjegyzi, az 1752-ben J. Ch. Gottsched féle felnémet fordítást használta forrásul.

A keleti nyelvekkel foglalkozó kutatók elsődleges budapesti célpontja a Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye, amelynek egyik legjelentősebb állományrészéről Ormos István írt „Kaufmann Dávid és gyűjteménye” címmel lényegre törő és élvezetes tanulmányt. Kauf-

mann Dávid, a morvaországi születésű tudós rabbi az 1877-ben megnyílt budapesti Országos Rabbiképző Intézet tanára lett, hamarosan megtanult magyarul, s későbbi házassága révén is hazánkhoz kötődött. Életének mindössze 47 éve alatt hatalmas tudományos munkásságot fejtett ki, a tanulmány első része ennek összefoglalását adja. Szövegkiadásaihoz, fordításaihoz felbecsülhetetlen értékű kézirat (594 tétel) és nyomtatott könyvből (1092 db) álló könyvtárat gyűjtött össze, amelyet eredeti szándékát teljesítve az örököse adományozott az Akadémiának. A tanulmány szerzője bemutatja a gyűjtemény legjelentősebb darabjait, köztük a 10–11. században íródott Mísna-kéziratot, a 13. századi imakönyvet, a mahzört, s a 14. századi ún. Kaufmann haggádát. A tanulmány befejező része az ún. kairói genizából származó kéziratok érdekes történetét mondja el. Ez az egyedülálló egykori gyűjtemény az 1000-tól 1400-ig terjedő időszakból származó, a héber és arabon kívül számos egyéb nyelvű szöveget is tartalmaz. Jelentős részük a cambridge-i egyetem könyvtárába került, de Kaufmann Dávidnak is sikerült mintegy 500 kéziratot ill. töredéket megvásárolnia gyűjteménye számára.

A Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében levő perzsa kéziratoknak a fele ugyancsak adományként került az állományba. Összegyűjtőjéről és jelentőségéről Apor Éva írását olvashatjuk a kötetben „Kégl Sándor és az Akadémia Könyvtára” címmel. A földbirtoikos családból származó Kégl Sándor a budapesti egyetemen tanult filozófiát és keleti nyelveket. 1889–90-ben tett perzsiai tanulmányútja mindinkább az iranisztikára irányította figyelmét. Később ő készítette az Akadémiai Könyvtár addig beszerzett perzsa, arab, török kéziratának jelentős részéről a cédulakatalógust is. Élete során, egy több mint tizenegyezer tételből álló saját könyvtárat hozott létre, köztük 59 perzsa kézirattal. Ezt a gyűjteményt halála után a testvére, Kégl János örökölte, aki 1924-ben az Akadémiának adományozta.

A hazájától kapott sok anyagi és erkölcsi támogatásért viszonozásul ajándékozta a világhírű orientalista, Stein Aurél a Tudományos Akadé-

miának könyvtárát, levelezését és személyes iratainak, fényképeinek gyűjteményét, kiegészítve egy a tudományos kutatást szolgáló alapítvánnyal. Huszághné Kelecsényi Ágnes „A Steingyűjtemény” című tanulmányában foglalja össze a világhírű tudós életét és adományának jelentőségét. Stein Aurél már a pesti evangélikus főgimnázium diákjaként rendszeresen látogatta az Akadémia könyvtárát, majd indológiai és iranisztikai tanulmányokat folytatott Bécsben és Lipcsében, Trefort Ágoston támogatása segítségével pedig több ösztöndíjat is kapott, így Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben is tanulhatott. Bár később Lahoréban a Punjab University Keleti Kollégiumának igazgatói állását nyerte el, egyre inkább arra vágyott, hogy Budapesten vagy Kolozsvárott kaphasson egyetemi katedrát, de ez a vágya sohasem teljesült. 1899-től a Calcutta Madrasa igazgatói állását foglalta el, ezután indult nagy régészeti felfedező útjaira, amelyek közül a legjelentősebb az „Ezer Buddha” néven ismert barlangtemplomok feltárása Tun-Huang vidékén. Kutatásainak eredményeit több kötetben publikálta, s elküldette az Akadémia könyvtárába. A tanulmány szerzője részletesen ismerteti a könyvtárnak juttatott Stein-adományokat, s azok útját Magyarországra, hiszen Stein 1943-ban halt meg, s a végrendelet végrehajtásába alaposan beleszólt a II. világháború. A gyűjtemény végül hosszas egyeztetések, diplomáciai bonyodalmak után jutott haza 1957-ben az addig őrző oxfordi Bodleian Libraryből.

A modern magyar irodalmi hagyatékok közül „Az Ady-hagyaték” címmel Vitézy László tanulmányát olvashatjuk az emlékkötetben. Az Ady-hagyaték három nagy budapesti gyűjtemény (MTA Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, Petőfi Irodalmi Múzeum) és három kisebb közgyűjtemény között oszlik meg. A tanulmány elején röviden ismerteti F. Csanak Dórának az MTA Kézirattárában őrzött Ady-gyűjteményről készített katalógusát, majd érdekes fejtegetést olvashatunk a kéziratok lehetséges és valóságos számáról, hiszen Ady például verseiről az első fogalmazványt követően tiszta-
tázatot is készített, s a korábbi változatot álta-

lában megsemmisítette. Az Ady-hagyaték eredeti gyűjteményeiről s azok sorsáról, jelenlegi őrzési helyükről a kutatók számára hasznos összefoglalást közöl a tanulmány. A szerző véleménye szerint a nagyobb hagyatékok már megtalálták útjukat a fent említett három közgyűjteménybe, s ezután már leginkább arra kell törekedni, hogy mindenütt megfelelő katalógusok segítsék a kutatást.

A huszadik századi író, novellista és publicista, Kodolányi János igen kiterjedt levelezést folytatott, s bár hagyatékának jelentős része még magántulajdonban van, az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának más írói hagyatékaiban számos Kodolányitól származó levél található. Horányi Károly „Kodolányi János levelei az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában” című tanulmányában részletesen bemutatja a Fischer Béla, Veres Péter és Szabó Lőrinc hagyatékában őrzött, Kodolányitól származó leveleket. A Fischer Bélának írt levelekből a pécsi Janus Pannonius Társaság és Kodolányi kapcsolatáról olvashatunk érdekes adatokat. A Veres Péterrel folytatott levelezésben főleg a könyvkiadással összefüggő kérdések, egyeztetések a leggyakoribb témák. Kodolányi legbensőbb énje, vívódásai, eszméi, rejtett gondolatai leginkább a Szabó Lőrincnek írt levelekből ismerhetők meg. Ezekben teljes őszinteséggel számol be a jó barátak munkáiról, olvasmányairól, a kortárs írók munkáiról alkotott véleményéről s nem utolsósorban magánéletéről.

A kötetet Babus Antal „Egy hagyaték regénye (Lengyel József kézíratainak sorsa)” című tanulmánya zárja, amelyet akár irodalomtörténeti és politikai kriminek is nevezhetnénk. Az elmúlt évtizedek irodalompolitikájának igaz tükré ez az ellentmondásos személyiségű, sokat túrt író hagyatékának sorsán keresztül. Halála előtt öt évvel Lengyel József végrendelettel igyekezett gondoskodni kézíratainak sorsáról, szerzői jogainak gyakorlását egy kuratóriumra bízta, de az úgy Aczél György számára sem volt közömbös. A hagyatékunk különösen féltett és izgalmas darabja a *Szembesítés* című munka volt, melyet bár 1972-ben 200 példányban, zárt használatra kiadtak, ismertté csak jóval később,

1988-ban válhatott. Az értékes hagyatékot végül hosszas, konspiratív lépéseket, tárgyalásokat nem nélkülöző küzdelmek után 1978-ban vehette át a Kézirattár. Mivel a szerző irattári anyagok és személyes közlések alapján foglalta össze a hagyaték történetét, a tanulmány fontos irodalomtörténeti forrás.

Valamennyi tanulmányhoz gazdag jegyzetanyag, gondosan válogatott képek és angol nyelvű összefoglalás csatlakozik. Könyvtárkultúránk újabb tartalmas kötetét köszönhetjük ebben a jubileumi kiadványban. A kötet egyetlen szépséghibája az, hogy mire e sorok írója elolvasta, kötése lapokra esett szét. Ez a ragasztott kötések sorsa. Szerencse, hogy a gazdag könyvgyűjtemények régi köteteit nem ezzel a technikával kötötték. Mi lesz korunk könyveinek sorsa, és könyvtárainké, ha nem lesznek újabb gyűjtők, akik úgy érzik, hogy nagy szeretettel és sok lemondással létrehozott gyűjteményüket a közönség jó, a nemzet szolgálatára ajándékozzák?

A kötet kiadását a Westel támogatta.

W. SALGÓ ÁGNES

Fehér Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2001. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 270 l., 31 t.

A magyar felvilágosodás kora sajtójának vizsgálata Szinnyi Józseftől kezdve viszonylag előtérbe helyezett témája volt a nálunk egyébként sokáig stagnáló sajtótörténeti kutatásoknak. Az ő első ilyen tárgyú publikációjának megjelenésétől (1865) kezdve eltelt csaknem másfél évszázad alatt számos cikk és tanulmány jelent meg e tárgyban; az utóbbi évtizedekben pedig több összefoglaló mű is készült e korszak hírlap- és folyóiratirodalmáról. E feldolgozások főleg sajtótörténeti szempontúak voltak; a lapok gazdag és sokrétű tartalmának a feltárására e keretekben nem kerülhetett sor. Mintha nálunk túl sokáig tartott volna az az időszak, amikor a sajtó forrásszerepét nem méltányolták

elégge. Pedig ez a negligáló nézet Európában már a századforduló táján aktualitását veszítette: ennek nyomán a 19. század végétől kezdve a nyugati szakirodalom a korabeli sajtó gazdag forrásanyaga felé is fordította figyelmét.

Erre utal Fehér Katalin is könyve bevezető fejezetében, különös tekintettel e lapok neveléstörténeti szempontból fontos cikkeire, közleményeire. Mert ha valaha, e korban különösen sokat foglalkoztak a nevelés kérdéseivel, amikor a felvilágosodás eszméi nyomán a nevelésnek alapvető fontosságot tulajdonítottak. Ennek következtében a sajtó is bőven ontotta az ezzel kapcsolatos írásokat.

A szerző helyesen ismerte fel e cikkek, tanulmányok jelentőségét a magyar neveléstörténet teljesebb és hitelesebb feltárása szempontjából. Szinte általános szabály, hogy az új eszmék először mindig a sajtóban jelentkeznek, könyvek formájában csak később publikálják őket. Így már abból a szempontból is fontos e hírlap- és folyóiratbeli források feltárása, hogy a felvilágosodás kori új nevelési eszmék és az ennek nyomán kialakuló nevelési gyakorlat legelső hazai jelentkezéseiről pontosabb ismereteink legyenek.

A kötet kilenc fejezetben tárja fel a korabeli sajtóban található pedagógiai vonatkozású témákat. Az első fejezet az első magyar újságokban és folyóiratokban olvasható elméleti jellegű írásokat elemzi. A későbbiek során olvashatunk Pestalozzi nevelési eszméinek magyarországi visszhangjáról, azokról a véleményekről, amelyek II. József oktatáspolitikai intézkedéseit kísérték. Külön fejezetben foglalkozik a szerző két, a korszakban keletkezett és európai rangra emelkedett hazai oktatási intézmény (a Festicus György által 1798-ban alapított keszthelyi Georgikon, és a Tessedik Sámuel nevével fémjelzett szarvasi iskola) életével és működésével az egykorú sajtóközlemények tükrében. A további fejezetek a leánynevelés helyzetének, a tankönyvek és gyermekkönyvek keletkezés- és kiadástörténetének, az első irodalmi diáktársaságok megalakulásának és működésének sajtóvisszhangjáról szólnak.

Fehér Katalin kutatásai során talán aprónak látszó, de olykor mégis jelentős adatok kerül-

tek felszínre a korabeli hírlapokból és folyóiratokból, amelyek mindeddig ismeretlenek voltak, és amelyek kiegészíthetők, módosíthatják, árnyalhatják a korábban kialakult képet, hozzájárulva a magyarországi nevelés felvilágosodás kori története pontosabb megismeréséhez.

A kötet, amely mintegy 30 képpel is illusztrálja az érdekes tartalmat, mégsem csak a neveléstörténet számára jelent új eredményeket, hanem a művelődés-, az eszme- és a sajtótörténet szempontjából is sok érdekességgel, újdonsággal szolgál. Mert a kor viszonylag feltárt sajtótörténete mint láttuk, nem terjeszkedhetett ki a lapok részletes tartalmi ismertetésére, de ugyanakkor ennek megtörténte mégis gazdagítja a sajtónkról alkotott képet is. A magyar felvilágosodás korszaka sajtójának ilyen tartalmi jellegű feldolgozását remélhetőleg folytatni fogja a szerző a reformkor lapjaival kapcsolatban is.

KÓKAY GYÖRGY

Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Bp., 1972–2000. Petőfi Irodalmi Múzeum. /A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiái Füzetei. A. sorozat 1–40./

Három évtizeddel ezelőtt, 1972-ben indította el a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában Lakatos Éva a „Magyar irodalmi folyóiratok” című bibliográfiai sorozatát, amelynek a közelmúltban jelent meg utolsó, befejező füzete. Miként más, hasonló nagyméretű bibliográfiai vállalkozás esetében, ezúttal is elsősorban annak kell örülnünk, hogy – a fellépő számos akadályozó tényező ellenére – a munka nem szakadt félbe, hanem szerencsés befejezést nyert. Ez mindenekelőtt a szerző szívós munkájának és szakmai felkészültségének köszönhető. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy éppen az egyik legbonyolultabb és legigényesebb bibliográfiai műfaj, a sajtóbibliográfia esetében, miként Busa Margit sajtóbibliográfiáinál is, a „kollektív” vállalkozások korában is egy-egy elszánt és áldozatoktól sem visszariadó szakember tudott elérni ilyen jelentős eredményeket. Ehhez a 0

személyes érdemeik mellett, „szükség” volt annak az intézménynek az ügyvel kapcsolatos negatív hozzáállására is, amelyik pedig elsősorban lett volna hivatva e munkálatokat megszervezni. A Dezsényi Béla által megindított hírlapbibliográfiái feltárás az ő eltávolítása után lekerült a nemzeti könyvtár hivatalos programjáról. Ami mégis megvalósult a következő időszakban, jó részt egyéni vállalkozás eredménye. Igaz, hogy így volt ez korábban is: elég, ha Szinyeyi József *Magyar Írók* című életrajzi lexikonára, Kozocsa Sándor irodalomtörténeti, vagy Kosáry Domokos történeti bibliográfiáira gondolunk.

Bizonyos, hogy a „Magyar irodalmi folyóiratok” című bibliográfiái sorozat fontos segédeszköz lesz sok olvasó és kutató számára. Mindenekelőtt azok veszik hasznát (könyvtárosok, könyvkereskedők, gyűjtők), akik a magyar irodalmi folyóiratállomány gyarapításával, kiegészítésével vagy egyéb szempontú állományfelmérésével foglalkoznak. Az összeállítás legkidolgozottabb része ugyanis – és ezzel túl is lép a bibliográfia határain – az az állományleírás, amely a lapok megjelent évfolyamaira, számaira, és még a lapszámára is kiterjed. Így lehetőséget ad a használónak arra, hogy pontos tájékoztatást nyerjen az illető folyóirat megjelent számairól.

Újdonságot jelent a bibliográfiái leírásokban az a többlet is, ami a munkatársak neveinek felsorolásából áll. Ez ugyan nem terjed ki valamennyi tételre, de így is hasznos tájékoztatót nyújt a jelentősebb irodalmi lapok munkatársairól.

Ugyanakkor egyes bibliográfiái adatok, mint például az alcímváltozás, illetve a szerkesztőváltozás időpontja hiányzik az összeállításból. A szerzőnek nem az volt a célja, hogy a lapok teljes bibliográfiái leírását nyújtsa, hanem megelégedve a legfontosabbakkal, az állományra és a munkatársakra nézve kívánt teljes adatközlést nyújtani. A mintegy harminc füzet így is az irodalmi folyóiratokra nézve alapvető bibliográfiái tájékoztatást ad. Kétségtelen, hogy irodalmi jellegű anyag nemcsak folyóiratainkban, hanem napilapjainkban is nagy számban található, erre azonban ez a vállalkozás, az anyag mérhe-

tetlen nagysága miatt nem terjedhetett ki. Mindenesetre jó, hogy nemcsak a határozott irodalmi profilú folyóiratokat dolgozta fel a szerző, hanem mindazokat, amelyekben irodalmi anyag is előfordul. Ha valamit hiányolhatunk, akkor az a bibliográfiában helyet kapó különböző tudományos szemlék irodalmi anyagának részletesebb analízise lehet. Ha csak a szépirodalomra terjed ki az összeállítás, akkor viszont a tudományos szemlék szerepeltetése megkérdőjelezhető.

Mindent összevéve Lakatos Éva folyóiratbibliográfiája – a magyar sajtó sajnos még mindig nagyon hiányos könyvészeti feltárása terén – jelentős eredmény. Az összeállítást bizonyára sokáig használni fogja az irodalom és a folyóiratok iránt érdeklődők tábora.

KÓKAY GYÖRGY

Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, Schöningh, 2000. 523 l. /Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg 55./

A német gótikus kötések kutatásánál a meghatározáshoz eddig két nagy alapművet használtunk, E. Kyrissét és az I. Schunke/K. v. Rabenau által közreadott Schwenke-gyűjteményt. Ezentúl azonban harmadikként Sprandel-Krafft nemrég napvilágot látott kötetét is kézbe kell venni, ha egy régi könyv 15. vagy kora 16. századi gótikus kötését körültekintően akarjuk azonosítani. Ernst Kyriss 1951–58 között megjelent négy kötetéből (*Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet*) az első szöveges, amelyhez három képes kötet járul. Az első képes kötetben a meghatározott kolostori és a név szerint ismert könyvkötők műhelyeiből kikerült gótikus kötések leggyakoribb bélyegzőiből összeállított bélyegzőtáblázatot láthatjuk a verzó oldalon, vele szemben, a rektó oldalon pedig az adott műhely egy jellegzetes kötését. A második képes kötetben a városok

betűrendje szerint követhetjük a helyhez köthető, de ismeretlen nevű könyvkötők bélyegzőtáblázatait és egy-egy, a szóban forgó műhelyre jellemző kötetet, a harmadikban ismeretlen a könyvkötő és működési helye is, de a közölt bélyegzők mint összehasonlítási anyag jól használhatók.

Ilse Schunke már jóval túl volt a nyolcvanon, amikor 1979-ben megjelent a *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einband-durchreibungen nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben* első kötete a gótikus egyesbélyegzőkről (I. Einzelstempel). A tervezett második kötetet, amelyben műhelyekhez vannak rendelve az összetartozó bélyegzők (II. Werkstätten), Schunke már nem tudta megcsinálni, halála ebben megakadályozta. Erre a gigászi feladatra Konrad von Rabenau vállalkozott. Minden kutató tudja, hogy milyen nehéz más cédulaanyagából dolgozni, s kicsoda türelem és alázat kell hozzá. (Rabenau ki is egészítette az anyagot újabb eredményekkel.) A *Schwenke-Sammlung* második, szöveges kötete csak 1996-ban jelent meg. Az első, képes kötetben a bélyegzők német nevük ábécérendjében A-tól Z-ig következnek: az első az Adler (= sas), amely alatt az összes előforduló, azaz 470 db gótikus sas bélyegző megtalálható, s az utolsó a Zacken (= csipkedész). Igen ám, de minden sas vagy lilium vagy rozetta bélyegző más műhelyből való, tehát egy-egy műhely bélyegzőit aszerint kell összekeresgélni, hogy milyen bélyegzőket látunk a meghatározni óhajtott gótikus kötésen.

A két standard műnek tehát alapvetően más a felépítése, s mindkettőnek megvannak az előnyei és hátrányai. Sprandel-Krafft könyve mindkettő előnyeit tudta egyesíteni. Persze ez csak korlátozott mennyiségű könyvanyagnál lehetséges. A másik két, az összehasonlítás kedvéért röviden jellemzett mű tízezres nagyságrendben vette alapul a gótikus kötésű könyveket. Sprandel-Krafft viszont „csak” a würzburgi Egyetemi Könyvtár 2890 ősnymtatványának 1206 még meglévő korabeli gótikus kötését vizsgálja, és minden szempontot figyelembe vesz.

A szerző könyve bevezetésében meghatározza a mű célját, a kötés kutatás jelentőségét, ír ennek módszeréről, a kötéstörténet idevágó kérdéseiről, a késő középkori kiadó-, könyvkereskedő-könyvkötő működéséről. Külön alfejezetben tárgyalja a würzburgi könyvpiac a könyvnyomtatás feltalálását követő első fél évszázadban, részletesen taglalja az egyetlen helyi ősnymdász, Georg Reysner, és a térségben működő könyvkereskedők Würzburgban kifejtett tevékenységét. Tanulságos olvasni, hogy a 15. századi könyveket tulajdonosaik miként és honnan vitték Würzburgba, és kik voltak ezek, hány könyvkötő és miféle könyvkötőműhelyek működtek a városban, és hogyan alakultak a könyvkötői árak.

A könyv fő részében, az 51–305. oldalig, a szerző három nagy csoportban sorra veszi az ősnymtatványok eredeti kötéseit, készítési helyük szerint.

I. rész: a Würzburgon és a würzburgi egyházmegyén kívüli műhelyekből származó kötések. Ezeket a városok betűrendjében felsorolva közli Altomünstertől Wittenbergig. Ezeknek a műhelyeknek a jelzése AW 1–137. (= außerhalb Würzburg), de a számozás folytatódik, az AW 138–151. számok ugyanis a meghatározhatatlan városban működő, de feltehetően Würzburgon és kerületén kívül eső műhelyeket jelentik. Az AW, vagyis a nem würzburgi műhelyeknél bélyegzőegyezések esetében a szerző legtöbbször Kyriss vagy a *Schwenke-Sammlung* bélyegzőszámait közli (de ha megjelent mástól teljesebb összefoglaló cikk, pl. ROZSONDAI: *Rebdorf*, GJ 1971, akkor annak bélyegzőszámait). A járulékos új bélyegzőket az ábécé kisbetűivel jelöli. Meglepően sok új bélyegzővel találkozunk (gyakran a-i betűig, vagyis akár kilenc újabb bélyegzővel nőtt a már ismert műhely bélyegzőinek száma), bár ha meggondoljuk, hogy Sprandel-Krafft a würzburgi Egyetemi Könyvtár gótikus kötésben lévő ősnymtatványainak minden bélyegzőjét figyelembe veszi, míg Kyriss és Schunke is csak válogatást ad, akkor már nem csodálkozunk annyira. Egyébként ez Sprandel-Krafft könyvének egyik erénye. Azt jelenti, hogy eredményesebb lehet

egy-egy kötés azonosítása az ő bélyegzőtáblázatai alapján, mint a korábbi kettő segítségével.

A 2. rész, amelyben Würzburg és környezete műhelyei kerülnek sorra, további három alcsoportra oszlik: WÜ 1–10-ig a würzburgi kolostori és egyházi alapítványi műhelyek, WÜ 11–31-ig világi műhelyek, WÜ 32–45-ig egyelőre meghatározhatatlan helyen, de valószínűleg a würzburgi egyházmegye területén tevékenykedő műhelyek kötéseit követik. Ebben, a würzburgi részben Sprandel-Krafft a műhelyek bélyegzőit maga beszámozza és jelzi a korábbi szakirodalomban már publikált egyezéseket (Ky-riss és Schwenke mellett pl. gyakran Endres bélyegző számait). A nagyon alaposan vizsgált műhelyek leírását áttekintő táblázatok követik.

A 3. részben vannak a közelebről meghatározhatatlan, egyedi („Einzelgänger”) kötések, jelzésük Egg. Ebben a részben a jelzet szerint növekvő sorrendben következnek a könyvek, s a könyv jelzete után az ábécé nagybetűivel jelölve vannak felsorolva a kötések bélyegzői.

A 4. részben 122 képtáblán (307–430. old.) láthatók az összes vizsgált kötésen előforduló bélyegzők, eredeti méretben, német elnevezésük betűrendjébe sorolva – miként a fent említett Schwenke-gyűjteményben – az Adler (= sas) bélyegzőtől a Zacken = csipkedésszig. Az egyfajta motívumhoz tartozó bélyegzők (pl. az összes sas, lilium vagy rozetta stb.) számozása persze mindig újra kezdődik. A bélyegzők elrendezése a hagyománynak megfelelően nagyság szerinti, a kis méretűtől és egyszerűbbektől kezdődik, s a nagyobb, a keretelt és az összetettebb felé halad. A bélyegzőtáblázat alatt a számokhoz rendelve fel vannak tüntetve a műhelyek: AW vagy WÜ, és az utána álló szám a műhelynek a száma. Az Egg. után nem állhat műhely, hiszen a 3. részben a meghatározatlan, műhelyhez nem köthető kötések vannak felsorolva. Az Egg. jelzés után a könyv jelzete és a bélyegzőt jelölő nagybetű áll, s a könyvet a jelzetek növekvő sorrendje szerint lehet vizsgálják a szöveges részben. Mindegyik szöveges részben a megnevezett bélyegző után ott áll a képtábla száma, de a bélyegzőt a képtáblán az AW + a műhely száma, vagy a WÜ + a

műhely száma, az Egg.-nél a könyv jelzete szerint lehet azonosítani. Tehát teljes a keresztbe utalás.

Kényelmesebb lenne a használat, ha az 1., 2. és 3. részben a lap tetején élőfejként az AW, WÜ és Egg. végigfutna. Igaz, az 1. részben a városnevek eligazítanak, hogy nem Würzburg-ról, hanem Würzburgon kívüli városokról van szó, mégis hamarabb tudatosulna az emberben, hogy a képtáblákon a bélyegzők azonosításakor az AW-számot, vagy WÜ-számot keresse. A 2., würzburgi műhelyeket sorra vevő részben, pl. Bindewerkstatt in Grünau (= WÜ 3), vagy a WÜ 6–10 esetében, különösen egy nem német olvasó számára, nem magától értetődő, hogy Ebrach, Bildhausen, Bronbach, Ansbach, Birklingen a würzburgi egyházmegyében található, vagyis még mindig a WÜ-részben keressük. A 2/II. részben mindenütt szerepel az egyes műhelyeknél a Würzburg szó, de WÜ 32–45-ig, ahol a meghatározatlan, de feltehetően würzburgi körzetben működő könyvkötőműhelyekről van szó, megint nagyon hiányzik a WÜ élőfej a lap tetejéről. Ha házilagosan, megfelelően feliratozott papírcsíkokat ragasztunk az egyes részek közé, akkor persze megkönnyítjük a dolgunkat.

A szerző, ahol csak lehetett, kiderítette a könyv provenienciáját, s ha volt benne kézirat- vagy nyomtatványtöredék, azt is jelzi. Hogy a töredék mi, az a V. Függelékben kereshető vissza. Hiányoznak viszont az ősnymotatványok címei, ezt hivatott pótolni a IV. Függelék Hubay konkordanciájával. Hubay Ilona 1966-ban könyv alakban megjelentette a würzburgi Egyetemi Könyvtár ősnymotatvány-katalógusát (*Incunabula der Universitätsbibliothek Würzburg*). Ez Budapesten az OSZK-ban férhető hozzá. Legább GW, BMC vagy Hain szám jó lett volna. A szerzőt bizonyára a terjedelem korlátozta. Ha végigfutunk a könyv végén a sorozat listáján (ez már az 55. kötet), megállapíthatjuk, hogy többnyire sokkal kisebb terjedelemben jelentek meg a korábbi kötetek. (Alig van kivétel: Band XVII., XVIII. és XLVIII.) Az ősnymotatványok címei kétségtelenül nagyon megnövelték volna a terjedelmet. Viszont min-

den könyvkötést a benne lévő művel, a bejegyzésekkel, adott esetben a belső díszítések készítésének helyét, idejét is figyelembe véve, együtt kell(ene) vizsgálnunk.

A kötet papír borítófedelét nyilván provizórikusnak szánták, s abból a megfontolásból indultak ki, hogy a könyvtárak átkötéskor azt íratnak rá a könyvtári keménykötésre, amit jónak látnak, illetve ami a sorozat többi kötetén olvasható, már ahol a sorozat megvan. Mégis szokatlan, hogy a gerincen olvasható QFW LV betűkön kívül (ahol is a negyedik és ötödik betű számot jelent), semmi nem árulja el, hogy milyen könyvet tartunk a kezünkben.

Az öt függelék közül az elsőben (Anhang I.) az ősnymtatványok szekularizáció előtti tulajdonosait foglalta jegyzékbe Sprandel-Krafft. A würzburgi Egyetemi Könyvtár (is) a szekularizációnak köszönheti ősnymtatványainak zömét. Itt vegyesen közös betűrendbe vannak sorolva a magánszemélyek, alapítványok és a kolostorok (pl. Georgius Byn, egyetemi hallgató 1517-ben vagy Birklingen, kanonokrend). A második függelékben található a konkordanciajegyzék a Schwenke-gyűjteményben Würzburg alatt felvett műhelyek bélyegzőivel. A harmadik függelékben van a felhasznált irodalom jegyzéke. A negyedik tartalmazza az ősnymtatványok jelzetei, Hubay Ilona ősnymtatvány-katalógusának sorszámai és a Sprandel-Krafft által meghatározott

könyvkötőműhelyek számainak konkordanciáját. Végül az utolsó, ötödik függelék első részéből megtudhatjuk, hogy milyen papír és pergamen kódex- illetve oklevéltöredékeket, a második részből, hogy milyen ősnymtatvány-töredékeket és -makulatúrákat találtak a történeti kötések vizsgálatakor a kötésben. Rendkívül fontos adaléka a kötéskutatásnak. Minden elismerésünk a szerzőnek a mindenre kiterjedő vizsgálatért. Óriási ismeret és kutatói elszántság kell ezeknek a töredékeknek a meghatározásához.

Sprandel-Krafft minden tekintetben többet ad, mint amit a könyv egyszerű címe sejtet. Ez már a fentiekből is kiderül, de a címmel ellentétben a kutatásba az ősnymtatványokon kívül sokszor a kéziratok és a 16. századi nyomtatványok kötéseit is tucatszám belevonta, ha ugyanabból a műhelyből való bélyegzőket talált ezek kötésein, mert ezáltal biztosabbá vált a meghatározás. Egyértelműen kiderül, hogy a történeti kötések mennyire tükrözik egy könyvtár állományának provenienciáját. Könyve példamutató minden jelentősebb ősnymtatvány- és régi könyv gyűjteménnyel rendelkező könyvtár számára, hogy hogyan kell egy ilyen céllal kiadott könyvet megcsinálni, ha majd – az általános nemzetközi igénynek eleget téve – ki-kiközzéteszi régi könyv kincsét.

ROZSONDAI MARIANNE

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,725 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Holler László</i> : Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratairól	273
<i>Knapp Éva</i> : Egy ismeretlen magyar nyelvű orvosi nyomtatvány 1660-ból	301
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.	318

KÖZLEMÉNYEK

<i>Hausner Gábor</i> : A Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia kiadásának történetéhez	332
<i>Bor Kálmán</i> : Adalékok a XVI. századi cirill betűs szerkönyvek történetéhez	340
<i>H. Kakucska Mária</i> : Révai Miklós helyesírási tanácsadó levele Orczy Józsefhez	346
<i>Héjja Julianna Erika</i> : Egy XVIII. századi Békés vármegyei kisnemes, Hrabovszky László olvasmányai	351
<i>Molnár László Sándor</i> : Könyvtár a könyvtárban. (Sárközy István bibliotékája)	356
<i>Katsányi Sándor</i> : Szabó Ervin és Teleki Pál	363
<i>Lengyel András</i> : Egy unikális József Attila-kötet	366
<i>Mózes Huba</i> : Vékás Lajos levelei Dsida Jenőhöz a Páztortűz szerkesztéséről	370

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Megindult a retrospektív osztrák nemzeti bibliográfia megjelentetése	373
<i>Lipták Dorottya</i> : A Német Könyvtudományi Társaság	377

SZEMLE

Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Szerk. Fekete Gézané. Bp. 2001. (<i>W. Salgó Ágnes</i>)	381
Fehér Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2001. (<i>Kókay György</i>)	385
Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Bp. 1972–2000. (<i>Kókay György</i>)	386
Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, 2000. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	387

SOMMAIRE

<i>Holler, László</i> : L'époque de naissance et les manuscrits de l'oeuvre historique de János Baranyai Decsi	273
<i>Knapp, Éva</i> : Un imprimé de médecine inconnu en langue hongroise de l'année 1660	301
<i>Ujvári, Hedvig</i> : Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.	318

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Hausner, Gábor</i> : Notes concernant la publication de l'Histoire du Purgatoire de Saint Patricius	332
<i>Bor, Kálmán</i> : Contributions à l'histoire des rituels de caractère cyrillique du XVI ^e siècle	340
<i>H. Kakucska, Mária</i> : Lettre consultative à sujet orthographique de Miklós Révai à József Orczy	346
<i>Héjja, Julianna Erika</i> : Les lectures d'un petit noble László Hrabovszky du comitat Békés au XVIII ^e siècle	351
<i>Molnár, László Sándor</i> : Une bibliothèque dans la bibliothèque. (La bibliothèque d'István Sárközy)	356
<i>Katsányi, Sándor</i> : Ervin Szabó et Pál Teleki	363
<i>Lengyel, András</i> : Un tome unique d'Attila József	366
<i>Mózes, Huba</i> : Les lettres de Lajos Vékás à Jenő Dsida sur la rédaction de la revue Pásztor-tűz	370

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : La publication de la bibliographie nationale retrospective de l'Autriche a pris son commencement	373
<i>Lipták, Dorottya</i> : Societé Allemande de la Bibliotechnie	377

REVUE

Nôtre heritage, nôtre passé vivant. Collections dans la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences. Ed. par Géza ^{M^{me}} Fekete. Bp. 2001. (<i>W. Salgó, Ágnes</i>)	381
Fehér, Katalin: La presse et l'éducation en Hongrie à l'époque des Lumières. Bp. 2001. (<i>Kókay, György</i>)	385
Lakatos, Éva: Les revues littéraires hongroises. Bp. 1972–2000. (<i>Kókay, György</i>)	386
Sprandel-Krafft, Lore: Die spätgotischen Einbände an den Inkunabeln der Universitätsbibliothek Würzburg. Eine Dokumentation. Würzburg, 2000. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	387

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

1876—2001

117. ÉVFOLYAM

2001

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

117. ÉVFOLYAM 2001. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

KLANICZAY GÁBOR

Szent László „csodás” tettei krónikáinkban

Gerics József és Ladányi Erzsébet a *Magyar Könyvszemle* 2001 tavaszi számában közölt tanulmánya¹ számos ellenérvet sorakoztat fel Szent László kultuszának kezdeteiről kidolgozott megfigyeléseimmel szemben.² Gondos okfejtésükben három általam tárgyalt kérdésre térnek ki: a XII. század eleji lengyel krónikás, Anonymus Gallus Szent Lászlóra vonatkozó kijelentéseire, krónikáink Lászlóra vonatkozó „csodás” epizódjainak értékelésére, valamint Szent László kultuszának esetleges bizánci mintáira. Érvrendszerük alapját egy negyedik, általánosabb okfejtés szolgáltatja: a szentté avatás XI–XII. századi kritériumainak, a „szent tettek”, csodák, legendák kortárs megítélésének a jellemzése. Mielőtt a cikkükben felvetett konkrét vitakérdésekre reflektálnék, én is ennek az általánosabb problémának a tárgyalásával kezdem válaszom.

1. A szentté avatás kritériumai

Az elmúlt évtizedek történeti kutatása igen sok új eredményt produkált a középkori szentkultuszok témakörében: szinte könyvtárnyrira tehető a közelmúltban publikált hagiográfiai forráskiadványok és szakmunkák száma.³ Az új eredmények egy számottevő része épp az itt vitatott kérdésekhez: a szentté avatás XI–XIII. században radikálisan átalakuló kritériumaihoz, a pápaság változó szerepéhez

¹ GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* = *Magyar Könyvszemle* (117.) 2001. 20–31.

² Bírált tanulmányom: *Szent László kultusza a 12–14. században.* In: KLANICZAY Gábor–NAGY Balázs, szerk.: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp. 1999. 357–374.; ugyanez az okfejtés lényegében azonos formában bekerült ezzel foglalkozó könyvembe: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.* Balassi Kiadó, Bp. 2000. 139–168.

³ A kutatás áttekintéséhez l. *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550.* Corpus Christianorum, sous la direction de Guy PHILIPPART. Brepols, Turnhout, 1994–1996. vols. I–II.; BOESCH GAJANO, Sofia: *La santità.* Laterza, Roma–Bari, 1999.; *Gli studi agiografici sul medioevo in Europa (1968–1998).* Quaderni di *Hagiographica* 1, a cura di Emore PAOLI. Edizioni del Galuzzo, SISMEL, 2000.

és a csodák korhoz kötött megítéléséhez kapcsolódik. Margaret Toynbee⁴ és Eric Waldram Kemp⁵ úttörő kánonjogi és történeti tanulmányai nyomán 1981-ben jelent meg két alapvető monográfia: André Vauchez⁶ és Michael Goodich⁷ munkái, amelyek bemutatták, hogyan alakult ki a szentté avatási per új eljárás-módja a XIII. század elejére. Ennek a XI–XII. századi átalakulásnak a legfontosabb következménye, hogy a szentté avatást III. Ince (1198–1216) pápai előjoggá nyilvánítja, és a helyi kezdeményezések elbírálására egy olyan kánonjogi procedúrát vezet be, amely gondosan és kritikusan megvizsgálja a szent életéről és csodáiról összegyűjtött tanúvallomások hitelességét. Ez a változás alapvetően átalakítja a középkori szentkultuszt: a XIII. századig ugyanis elegendő volt a helyi, püspöki döntés ahhoz, hogy a „szentség hírében” (fama sanctitatis) meghalt személy földi maradványait „felemelje” (elevatio), és ünnepélyesen új, méltóbb helyre vigye át (translatio), miután annak szentségéről az ereklyéknél történt csodák révén bizonyosságot szerzett. Míg a XIII. századig minden helyi, püspöki döntés által megalapított szentkultusz „hivatalos” lett, a XIII. század elejétől kezdve, mint Vauchez és Goodich bemutatta, átlagosan csupán a helyi kezdeményezések felének sikerült elérnie a szentté avatási vizsgálódások megindítását, és az 1198 és 1437 között megindított 71 szentté avatási pernek csupán a fele (35) jutott el a középkorban a kívánt eredményhez, a szentté avatáshoz.⁸ Az első vizsgálódás nyomán eredménytelen szentté avatási perek szent-jelöltjei (közéjük tartozott 1943-as szentté avatásáig Árpádházi Szent Margit is) „boldog”-ként (beatus, beata) helyi tiszteletre jogosulhattak, de alapvető megkülönböztetés választotta el őket a „kanonizált” szentektől.

Ennek a nagy történeti átalakulásnak középkori szentkultuszaink szempontjából azért van különleges jelentősége, mert valamennyi középkori magyarországi szent szentté avatása (1083: Szent Zoerard-András, Szent Benedek, Szent Gellért, Szent István, Szent Imre; 1192: Szent László)⁹ épp a XI–XII. századi átmeneti időszakra esik, amikor a pápai szerepvállalás új formája és exkluzivitása még csak kialakulóban volt. Bernhard Schimmelpfennig részletes elemzéssel feltárta, hogy 998-tól, Ulrich augsburgi püspök szentté avatásától kezdve (amely az első olyan középkori kanonizáció volt, ahol kifejezetten kérték a pápai hozzájárulást), hogyan terjedt el ez a törekvés a XII. század végéig, összesen 18 esetben

⁴ TOYNBEE, Margaret: *S. Louis of Toulouse and the Process of Canonisation in the Fourteenth Century*. Manchester University Press, Manchester, 1929.

⁵ KEMP, Eric Waldram: *Canonization and Authority in the Western Church*. Oxford–London, 1948.

⁶ VAUCHEZ, André: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. École française de Rome, Roma, 1981.

⁷ GOODICH, Michael: *Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century*. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 25 Hiersemann. Stuttgart, 1982.

⁸ Az adatokat összegzi és kiértékeli VAUCHEZ: *La sainteté, i. m.* (6. jegyz.) 71–98., 291–320.

⁹ Legyen szabad ezzel kapcsolatban saját tanulmányaimra hivatkozni: *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások*. In: FÜGEDI Erik, szerk.: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat, Bp. 1986. 15–33.; *Az uralkodók szentsége*. 114–122.

biztosítva a pápa jóváhagyását a szentté avatásra vonatkozó püspöki döntéshez.¹⁰ A nemzetközi kutatás sem az 1083-as magyarországi szentté avatásokat, sem Szent László 1192-es szentté avatását nem sorolja e korai „pápai kanonizációk” közé, nem tartva elég meggyőzőnek azokat a hagiográfiai és krónika-ementéseket, amelyek ez esetekben pápai bullára, pápai legátusok közreműködésére utaltak. Mint ismeretes, Szent István 1083-as szentté avatásának pápai kezdeményezéséről először Hartvik 1100 után keletkezett legendája tesz említést: kiemelve, hogy „a római szék intézkedéséből apostoli levéllel elrendelték, hogy mindazoknak a testét felemeljék, kik Pannóniában a keresztény hit magvait igehirdetéssel vagy intézkedésükkel hintve azt Istenhez térítették”,¹¹ majd Szent Gellért kisebbik legendája ezt kiegészíti egy pápai legátusról szóló híradással.¹² Szent László 1192-es kanonizációjának szentszéki résztvevőiről még távolabbi a híradás: Spalatói Tamás ír róla az 1266 után befejezett *Historia Salonitana* (*Historia salonitanorum pontificum atque Spalatensium*) című művében: „Ebben az időben a felséges férfiú, (III.) Béla, Magyarország királya elküldte bizalmas notáriusait az Apostoli Székhez és azt kérte Innocentius pápa úrtól, hogy rendelje el boldog László király maradványainak felemeltetését, hogy azokat illőbb helyen lehessen elhelyezni, s rendelje el, hogy őt a szentek sorába iktassák. Kérésébe a pápa beleegyezett és elküldött egy főtisztelendő férfiút, Gregorius de Chrescencio bíborost, hogy a király kívánságainak illő módon tegyen eleget. Ekkor a bíboros – elvállalva az apostoli követséget – áthajózott, és Dalmácia vidékére jött, és Trauban kötött ki... Volt a kíséretében egy klerikus, a káplánja, név szerint Bernát, Toscana tartományból, Perugia volt a hazája, egy tudós és ékesszóló

¹⁰ SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: *Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik*. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Hrsg. von Jürgen PETERSOHN. Thorbecke, Sigmaringen, 1994. 73–100.

¹¹ „ex Romanae sedis institutione apostolicis litteris sancitum est, ut eum corpora elevari deberent, qui in Pannonia Christiane fidei semina iacentes, sua eam predicatione vel institutione ad deum convertissent...” *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab hartvico episcopo conscripta*. Ed. Emma BARTONIEK. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Academia Litter. Hungarica, Bp. 1938. (=SRH) II. 433.; e kijelentés értékeléséhez l. GERICS József: *Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban (A Szent László-kori politikai és jogi ideológia történetéhez)*. In: MEZEY László, szerk.: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szent István Társulat, Bp. 1980. 123–127.; Uő: *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában*. = *Aetas* 1994/1. 30.; In: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. METEM, Bp. 1995., 137–144.; KLANICZAY: *Az uralkodók szentsége, i. h.* (9. jegyz.) 115–116., 129.; THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legendá datálásának kérdéséhez*. In: PITI Ferenc-SZABADOS György, szerk.: „Magyaroknak eleiről” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2000. 582–583.

¹² „Prefati denique regis tempore a sancte Romanis ecclesie sinodo inventum est, ut corpora eorum, qui Pannoniam in Dei predicatione rigaverant, deberent summo honore venerari et ea dignis laudibus collocari. Veniente quoque apostolice legato... sanctum corpus elevatum est...” *Legenda S. Gerhardi episcopi*. Ed. Emericus MADZSAR. In: SRH II. (11. jegyz.) 479. és 506.

férfiú, magas termettel... Amikor aztán mint (pápai követ), Gregorius Magyarországra utazott, és ott küldetési feladatának eleget tett, visszatért hazájába.”¹³

További történeti adatok hiányában nehezen eldönthető, hogy valós-e a kései híradás a pápai legátus aktív szerepéről László szentté avatásán, vagy csupán arról van szó, hogy Spalatói Tamás az általa ismert későbbi modell elemeivel színezte ki a már megalapított (és a XIII. század előtt még ebben formában teljesen szabályosnak minősülő) szentkultusz kezdeteiről adott beszámolóját. Mindenesetre árulkodó pontatlanság, hogy történetében nem az akkori pápát, III. Celesztint (1191–1198) szerepelteti, hanem utódját, III. Incét, vagyis épp azt, aki bevezette a szentté avatás pápai előjogát, s ezért neve a közvetlen utókor számára logikusan merülhetett fel ebben az összefüggésben. Az is nyilvánvaló, hogy László szentté avatása még a régi kánonjogi formák szerint történt, vagyis elegendő volt a döntéshez a helyi egyházi vezetők kezdeményezése. Nem maradt fenn a nyoma semmiféle különösebb szentté avatási vizsgálatnak, még kevésbé az ilyenkor készített feljegyzéseket kiértékelni hivatott külön szentszéki vitának, s ez nem is meglepő, hiszen mindennek a formái csak egy évtizeddel később kezdtek kialakulni.¹⁴

A szentté avatási per kötelezővé tételéhez vezető folyamat részletes történeti vizsgálata arra is rávilágít, hogy miért törekedett a Szentszék egyre határozottabb beleszólásra a XI–XII. századi szentté avatásokba. Az új szentkultuszok helyi létesítésével kapcsolatos aggodalmak elsősorban egy sajátos szent-típus, az uralkodó-szent kapcsán vetődtek fel. A szent császárok, királyok, királynők és hercegek kultusza ugyanis gyakorta hatalmi és dinasztikus célokat is szolgált. Nem véletlen, hogy épp az a két pápa lépett fel e téren a korábbi gyakorlat megváltoztatásáért, a fokozott pápai ellenőrzésért, akik a császári hatalommal a legélesebb konfliktusban álltak: VII. Gergely (1073–1085) és III. Sándor (1159–1181). Nem szerencsés tehát, amikor Gerics József és Ladányi Erzsébet épp e két pápa polemikus kijelentéseit használja fel annak jellemzésére, hogy milyenek voltak

¹³ „Eo tempore illustris vir Bella [III] Hungarie rex missis apochrissariis ad apostolicam sedem supplicavit domino pape Innocencio (!), ut iuberet reliquias beati Vladislavi regis sublevare et in loco decenciori componi ac ipsum in sanctorum chathalogo decerneret ascribendum. Cuius petitioni summus pontifex annuit et misit quandam virum revendissimum Gregorium de Chrescencio cardinalem, ut voluntati regie satisfaceret condecenter. Tunc cardinalis apostolica legacione suscepta transferavit et venit in partes Dalmacie applicuitque Tragurium. ...Erat autem in comitatu eius clericus quidam, capellanus ipsius, Bernardus nomine de provincia Thuscie, patria Perusinus, vir litteratus et eloquens, statura procerus... Cum ergo legatus in Hungariam profectus legacionis sue peregisset officium, ad propria reversus est.”; THOMAS SPALATENSIS: *Historia Salonitana*. In: MGH SS, XXVI. 574.; GOMBOS F. Albin: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Bp. 1937–1939. III. 2227.; vö. KERNY Terézia: *László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301)*. In: PÖCS Éva–VOIGT Vilmos, szerk.: *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Bp. 1998, 175–197.

¹⁴ VAUCHEZ, André: *Les origines et le développement du procès de canonisation (XIIe–XIIIe siècles)*. In: *Vita Religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Franz J. FELTEN–Nikolas JASPERS. Duncker & Humblot, Berlin, 1999. 845–856.

a szentté avatás általános kritériumai a XII. században, és hogy „mit tartott a kor a szentek csodáinak”.¹⁵

VII. Gergely pápa Hermann metzi püspökhöz írt levele (1081), amelyre hivatkoznak, mindenekelőtt „a világi dicsőségtől eltelt királyokról és császárokról” szól. Indulatosan azt állítja, hogy „az autentikus feljegyzéseket megvizsgálva” alig lelt olyan császárt vagy királyt, aki „annyira ékeskedett volna az erények jeleivel, mint azoknak (az egyházi embereknek) a megszámlálhatatlan sokasága, akik megvetik a világot”. Ez az, ami közvetlenül megelőzi azt a Geric és Ladányi által idézett mondatot, amelyben VII. Gergely a királyok és császárok talmi dicsőségével szemben a nagy szentek csodáira hivatkozik, és megállapítja, hogy ezen a téren még olyan „kegyes emlékezetű”, kiváló uralkodók is elmaradnak mögöttük, mint Constantinus, Theodosius, Honorius, Nagy Károly vagy Jámbor Lajos, mert ők nem tettek csodákat s az egyház nem is tiszteli őket a szenteknek kijáró misékkal, oltárokkal. Mindez kétségtelenül magában foglalja a világi hatalom szakrális törekvéseinek a bírálását, s ebben érvként használja fel az egyházi emberek szentségét. De ezek a polemikus éllel megfogalmazott kijelentések egyáltalán nem azzal az ambícióval fogalmazódtak, hogy „hivatalos” definíciót adjanak a csoda vagy a szentség kritériumaira, erre a XI. század végén még nem merült fel igény, nem volna helyes őket „a VII. Gergely által a királyok kanonizálására vonatkozóan támasztott követelményeknek” tekinteni, mint azt Geric és Ladányi teszi.¹⁶ Nincs tudomásunk arról, hogy a későbbiekben, a XII. század második felétől kezdve, amikor Rómában már valóban foglalkozni kezdtek ilyesféle követelményekkel, felhasználták volna VII. Gergely szavait ilyen célra.¹⁷

A III. Sándor pápától idézett mondat a K. svéd királyhoz 1171-ben intézett „Aeterna et immutabilis” kezdetű leveléből való. A házasság intézményére, az egyházi intézmények tiszteletére, s a tizedek fizetésére vonatkozó intelmek nyomán a pápa kitér egy olyan ügyre, amelynek „hallomása nagy borzalommal töltötte el”: „van köztetek, aki ördögi fondorlattól megtévesztve, pogány módra, szentként tisztel egy olyan embert, aki ittas, részeg állapotban volt, amikor meggyilkolták”.¹⁸ És egy Pál apostolra történő hivatkozás után („részeses... nem részesül Isten országában” 1Kor. 6,10) következik a Geric és Ladányi által idézett tilalom: „...azt az embert ne merészeljétek a következőkben tisztelni. A római

¹⁵ GERICS-LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 25.; ugyanennek a levélnek a magyarországi recepcióját elemzi GERICS: *Szent László uralmának vitás kérdései, i. h.* (11. jegyz.) 28–35.

¹⁶ GERICS-LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 31.

¹⁷ „Hec de regibus et imperatoribus, qui seculari gloria nimium tumidi non Deo sed sibi regnant.” „A mundi enim principio usque ad hec nostra tempora in tota autentica scriptura non invenimus [septem] imperatores vel reges, quorum vita adeo fuerit religione precipua et virtute signorum decorata sicut innumerabilis multitudinis seculi contemptorum...” *Der Register Gregors VII.* Hrsg. von Erich CASPAR. MGH Ep. sel. ad usum scholarum, II. Berlin, 1923. 558–559.

¹⁸ „audivimus, quod magno nobis fuit horrori, quod quidam inter vos sunt qui diabolica fraude decepti, hominem quemdam in potatione et ebrietate occidit quasi sanctum, more infidelium, venerantur”, *Alexandri III papae epistolae et privilegia*, MCDXLVII bis, MIGNE. *Patrologia Latina* 200, col. 1261.

egyház felhatalmazása nélkül még akkor sem szabad őt nyilvánosan szentként tisztelnetek, ha igen sok csoda történék is általa.”¹⁹ A pápai tilalom hátterében itt is politikai intrika rejtőzött: a kérdéses szentkultusz valószínűleg az 1160 körül meggyilkolt Szent Erik (a leendő svéd nemzeti szent) kezdődő tisztelete, a K. kezdbetűvel jelölt uralkodó, a pápai levél címzettje (esetleg sugalmazója) pedig a rivális Sverker dinasztia 1167 körül rövid ideig uralkodó tagja, Kol lehetett.²⁰

Ellentétben VII. Gergely kijelentéseivel, a kérdéses, ‚audivimus’ szóval kezdődő bekezdésnek valóban jelentős szerepe lett a szentté avatás szabályainak meghatározásában. Hosszú ideig úgy tekintették III. Sándor pápa e mondatát, mint a kanonizációt illető kizárólagos pápai előjog első ünnepélyes kinyilvánítását. Stephan Kuttner jogtörténeti kutatásai azonban felhívták a figyelmet arra, hogy ennek érvényesítésére a XII. század utolsó évtizedeiben még nincs példa; a kánonjogi gyakorlat valójában csak később, a XIII. század elején változott meg. Ennek következtében, a precedens-elv jegyében kutatták fel és vették be ezt a passzust 1234-ben a IX. Gergely pápa által összeállított *Decretales* gyűjteménybe.²¹ Az azóta is folyó vita ezen a megállapításon csupán annyit árnyalt, hogy a nem sokkal azelőtt megtért nép trónviszályai III. Sándor pápa számára megfelelő alkalmat kínálhattak arra, hogy nyersen hangsúlyozza az erősödő pápai centralizáció célkitűzéseit szolgáló új igényeit.²² (Érdeemes végiggondolni, mennyire hasonló célkitűzésekre utal VII. Gergely pápa fellépése a magyarországi trónviszályok idején.)

Nem véletlenül okozott gondot a pápaságnak a szent királyok és császárok kultuszainak XI–XII. századi elszaporodása: az uralkodók szentsége ugyanis egyházpolitikai fegyver lehetett a pápasággal vagy a helyi egyházszervezettel konfliktusba kerülő világi hatalom kezében.²³ Megfigyelhetjük ezt a Hitvalló Edvard szentté avatásának ügyét sikerre vivő (1163), majd néhány évvel később Becket Tamást

¹⁹ „hominem illum de caetero colere in periculum animarum vestrarum nullatenus praesumatis. Cum etiamsi signa et miracula per eum plurima fierent, non liceret vobis pro sancto absque auctoritate Pomanae Ecclesiae eum publice venerari”, uo., vö. GERICS–LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 26.

²⁰ TUNBERG, Sven: *Erik den helige, Sveriges helgonkonung*. = Fornvännen. Meddelanden från K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (36.) 1941. 257–278.; arról, hogy ki lehetett a kérdéses meggyilkolt uralkodó és K., a levél címzettje, azóta is vita folyik a svéd történeti irodalomban, vö. HARRISON, Dick: *Quod magno nobis fuit horrore... Horror, Power and Holiness within the Context of Canonisation*. In: ANKARLOO, Bengt–KLANICZAY, Gábor eds.: *Medieval Canonisation Trials. Legal and Religious Aspects*. (megjelenés előtt).

²¹ KUTTNER, Stephan: *La réserve papale du droit de canonisation*. = Revue historique de droit français et étranger, 4e s., (18.) 1938. 172–228.

²² VAUCHEZ: *La sainteté, i. m.* (6. jegyz.) 29–30; FOREVILLE, Raymonde: *Alexandre III et la canonisation des saints*. In: *Miscellanea Rolando Bandinelli papa Alessandro III*. Siena, 1986. 217–236.

²³ SCHWARTZ, Marianne: *Die Heiligsprechungen im 12. Jahrhundert und die Beweggründe ihrer Urheber*. = Archiv für Kulturgeschichte (39.) 1957. 43–62.

meggyilkoltató (1170) II. Henrik angol király esetében,²⁴ s még inkább a Nagy Károly 1165-ös, III. Paszkál ellenpápa által történő szentté avatásakor, amely I. (Barbarossa) Frigyes császár érdekeit szolgálta.²⁵

A pápai „központosítás” e téren tehát éppen azzal próbált szembeszegülni, ami a XI–XII. században egyre elterjedtebb gyakorlat lett a Skandináviával és Kelet-Európával kibővült keresztény Európában. Gátolni próbálta, hogy a keresztény királyság és a helyi egyház szövetségét a két fél közös megegyezésével megalapított dinasztikus szentkultusz pecsételje meg. Szent István és Imre 1083-as, valamint Szent László 1192-es szentté avatása is ebbe a típusba tartozott, ezért állítottam történeti vizsgálódásaim középpontjába a kultuszok megalapítóinak – Szent László királynak és III. Bélának – motivációit, mintaképeit, egyházpolitikai célkitűzéseit. Epp ebből a nézőpontból lesz különleges jelentősége annak a kérdésnek, hogy volt-e valamiféle korábbi kultusz-előzmény, valamilyen korábban dokumentálható „fama sanctitatis” e két kanonizáció előtt. Ha volt ilyen, természetesen az sem csökkenti a szentté avatásban részt vevő uralkodók kezdeményezésének, támogatásának a jelentőségét és rekonstruálható egyházpolitikai megfontolásait. De ha nem tudunk ilyenről, az még jelentősebbnek tűnheti fel az ő szerepüket, és még inkább kutatatandóvá teszi, hogy a szentté avatást kezdeményező uralkodó személyes élményei, kapcsolatai, törekvései mennyiben befolyásolták a megalapítandó új szentkultuszt.

Mielőtt rátérnék a Szent László csodáival kapcsolatos konkrét vitakérdésekre, néhány szót kell még ejtenem arról, hogy miként változott a „csoda” jelenségének megítélése a szentté avatási eljárások XII–XIII. századi átalakulása folyamán. Hogy mi minden minősült csodának a keresztény szentkultusz első évezredében, arról az egyházatyák és doktorok is sokat vitatkoztak.²⁶ A középkori hiedelmekben azonban a szabatos teológiai definíciók helyett inkább a hagiográfiai iroda-

²⁴ SCHOLZ, Bernhardt W.: *The Canonization of Edward the Confessor*. = *Speculum* (36.) 1961. 38–60.; BARLOW, Frank: *Edward the Confessor*. Eyre & Spottiswoode, London, 1970. 256–285.

²⁵ FOLZ, Robert: *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*. Belles Lettres, Paris, 1951. repr. Slatkine, Genève, 1973. 159–234.; Uő: *La Chancellerie de Frédéric Ier et la canonisation de Charlemagne*. = *Le Moyen Age* (70.) 1964. 13–31.; PETERSOHN, Jürgen: *Die Karls- Translatio von 1165 und ihre Vorbilder*. = *Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters* (31.) 1975. 420–454.; Uő: *Die päpstliche Kanonisationsdelegation des 11. und 12. Jahrhunderts und die Heiligensprechung Karls des Grossen*. In: *Proceedings of the Fourth International Congress of Medieval Law*. (Toronto 21–25 August 1972.) Ed. Stephan KUTTNER. Città del Vaticano, 1976. 217–236.; Uő: *Kaisertum und Kultakt in der Stauferzeit*. In: PETERSOHN, Jürgen. Hrg.: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Thorbecke, Sigmaringen, 1994. 101–146.

²⁶ AUGUSTINUS: *De civitate Dei*. (Brepols, Turnhout, 1955), lib. XXII.; vö. BOESCH GAJANO, Sofia: *Verità e pubblicità: i racconti di miracoli nel libro XXII del Civitate Dei*. In: *Il Civitate Dei. L'opera, le interpretazioni, l'influsso*. A cura di E. CAVALCANTI. Roma–Freiburg–Wien, 1996. 367–388.; MCCREADY, William D.: *Signs of Sanctity. Miracles in the Thought of Gregory the Great*. Studies and Texts, 91 PIMS, Toronto, 1989.; WARD, Benedicta: *Miracles and the Medieval Mind*. Scholar, London, 1982.

lomban (legendákban, mirákulum-gyűjteményekben) lejegyzett sok-sok csodát strukturális-tipológiai szempontból megvizsgáló monográfiák igazítanak el. Pierre-André Sigal 1985-ben publikált könyve, amely 76 szent-legenda és 166 csodagyűjtemény vagy translatio-beszámoló több mint 5000 csodáját dolgozta fel,²⁷ és az ennek nyomán megélenkült történeti vitákból születő esettanulmányok sora.²⁸ Sigal és Goodich nyomán négy alaptípust szokás elkülöníteni e csodák között, amelyek azután keveredhettek vagy új kombinációkat is létrehozhattak: (1) gyógyítócsodák (ez a legnagyobb számú csoport); (2) egyéb balszerencsében adott segítség (természeti csapás elhárítása, hadicsoda, fogságból szabadítás, stb.); (3) természetfeletti dolgok megtapasztalása (látomások, különleges fizikai jelenségek – levitáció, fények – rendkívüli testi jegyek); (4) büntetőcsodák.

A sok ezer csoda-elbeszélés gyakran magába foglalt olyan archaikus elképzeléseket a gyógyításról, a természetfelettről, amelyek már a kései antikvitástól kezdve olykor kritikát is kiváltottak. E bírálatok felerősödése nyomán, a XII. században hosszú traktátust szentelt a csoda kérdésének Cluny híres apátja, Petrus Venerabilis.²⁹ A szentté avatási vizsgálat kötelezővé tétele épp e kritikának az élet próbálta elvenni a XIII. század elején, biztosítva, hogy csak a több szemtanú által hitelesített, esküvel tanúsított csodákat fogadják el a szentség bizonyítékának. Épp ezen a ponton ragadható meg a késő-középkori átalakulás mibenléte. A szentek csodái a hagiografikus attribútum, a díszítőelem pozíciójából a vitandó és igazolandó bizonyíték státusába emelkedtek.

Külön ki kell térni e ponton két archaikus motívumra, amelyet Gerics József kiemelt: a termékenység előmozdítására és a skrofulózist gyógyító francia és angol királyi gyógyítócsodára. Gerics mindkét csoda-típusról helyesen hangsúlyozta, hogy nemcsak szentté avatott uralkodókhöz kapcsolódhatott, hanem a középkori

²⁷ SIGAL, Pierre-André: *L'homme et le miracle dans la France médiévale (XIe–XIIe siècle)*. Cerf, Paris, 1985.

²⁸ Csak a legfontosabbakat említve: VAN DAM, Raymond: *Saints and Their Miracles in Late Antique Gaul*. Princeton University Press, Princeton, 1993.; KRÖTZL, Christian: *Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens in skandinavischen Mittelalter (12.–15. Jahrhundert)*. SHS, Helsinki, 1994.; GOODICH, Michel: *Violence and Miracle in the Fourteenth Century. Private Grief and Public Salvation*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1995.; ROUSSELLE, Aline: *Croire et guérir. La foi en Gaule dans l'Antiquité tardive*. Fayard, Paris, 1996.; UÓ: *I miracoli cristiani della fine del IV secolo*. In: *Miracoli e miracolati*, a cura di Maria Pia DI BELLA. = *La ricerca folklorica* (29.) 1994. 11–18.; MOORE, R. I.: *Between Sanctity and Superstition: Saints and their Miracles in the Age of Revolution*. In: *The Work of Jacques Le Goff and the Challenges of Medieval History*. Ed. Miri RUBIN. The Boydell Press, Woodbridge, 1997. 55–67.; ASHLEY, Kathleen–SHEINGORN, Pamela: *Writing Faith. Text, Sign and History in the Miracles of Sainte Foy*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1999.; BOESCH GAJANO, Sofia–MODICA, Marielena eds.: *Miracoli*. Viella, Roma, 1999.

²⁹ PETRI CLUNIACENSIS abbatis: *De miraculis libri duo*. Ed. Dyonisia BOUTHILLIER. Corpus Christianorum, Cont. Med. LXXXIII. Brepols, Turnholt, 1987.; vö. BOUTHILLIER, Denise–TORRELL, Jean-Pierre: *«Miraculum» Une catégorie fondamentale chez Pierre le Vénéral*. = *Revue Thomiste* (80.) 1980. 357–386.

császárok és királyok egy szélesebb körénél szolgált szakrális attribútum gyanánt, vagy a „bonitas regis” jeleként. Arra is felhívta a figyelmet, hogy alkalomadtán egyes királyoknál, pl. Hitvalló Edvardnál utólag ezt a hagyománymotívumot a szentség bizonyítékává minősítették át.³⁰ Ehhez csupán annyit érdemes hozzátenni, hogy a középkori uralkodók szakrális legitimációja kapcsán e két csoda-típussal igen kiterjedt nemzetközi szakirodalom foglalkozott. E munkák rámutattak, hogy egyes uralkodók szentként történő tisztelete csupán a dinasztikus-uralkodói szakralitás egyik lehetséges középkori támasza, amely néha keveredett, máskor pedig vetélkedett olyan hiedelemkörökkel, mint a germán „Königsheil” fogalma vagy a csodásan gyógyító királyi érintés dinasztikus öröklődésének francia és angol tradíciója.³¹ Említést érdemel, hogy a szentté avatás és a csoda kritériumainak XIII. századi átalakulása, amely hosszú távon valóban befolyásolta egyes csoda-típusok megítélését, népszerűségét, érdekes módon nem szorította ki ezt a két „archaikus” típust. A királyi gyógyítócsodák előkelő helyet kaptak az 1297-ben szentté avatott francia Szent Lajos király (1226–1270) kultuszában,³² a magyar szent királyok dinasztikusan öröklődő, jólétet, békét és termékenységet hozó képességeit pedig nem más, mint a neves pápai legátus, Gentilis bíboros hangsúlyozta a XIV. század elején.³³ Arra a középkor végéig egyetlen példa sem akadt, hogy valamely szenthez kapcsolt csodát a szentté avatási perek a történet „archaikus” vagy „népi” jellege miatt nyilvánítottak volna „kétesnek”, és ezért kihagyták volna a hagiográfiai alkotásokból (legendákból, csoda-jegyzékekből).³⁴

Szükséges volt ennek az általános vallástörténeti kontextusnak a részletes bemutatása, mert épp ezeknek az újabb kutatási eredményeknek a figyelembevételén alapul a Szent László-kultusz kezdeteiről és a hozzá kapcsolt csoda-történetekről kialakított értelmezésem, amely több ponton vitatja kollégáim eddig elfogadottnak tekintett értelmezéseit, így Gerics József egyes megállapításait is. Most pedig rátérek a konkrét vitakérdésekre.

³⁰ GERICS József: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*. In: HORVÁTH János-SZÉKELY György, szerk.: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Akadémiai, Bp. 1974. 130–131. (a továbbiakban innen idézek); Ua. In: Uő.: *Egyház, állam és gondolkodás, i. m.* (11. jegyz.) 185–208.; GERICS-LADÁNYI, *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 26–27.

³¹ BLOCH, Marc: *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Faculté des Lettres, Strasbourg, 1924., Gallimard, Paris, 1983³.; HAUCK, Karl: *Geblütsheiligkeit*. In: *Liber Floridus. Mitteleinische Studien*. Paul Lehmann zum 65. Geburtstag gewidmet. Hrsg. von H. BISCHOFF–S. BRECHTER. Sankt Ottilien, 1958. 187–240.; BARLOW, Frank: *The King's Evil*. = *English Historical Review* (95.) 1980. 1–27.; REVEL, Jacques: *La royauté sacrée. Éléments pour un débat*. In: *La royauté sacrée dans le monde chrétien*. (Colloque de Royaumont, mars 1989). Eds. Alain BOUREAU–Claudio Sergio INGERFLOM. Éditions de l'ÉHESS, Paris, 1992. 7–17.

³² LE GOFF, Jacques: *Saint Louis*. Gallimard, Paris, 1996. 135–136. 578.

³³ *Acta legationis cardinalis Gentilis – Gentilis bíboros magyarországi követségének okiratai*. In: *Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia I/II*. Bp. 1885. 269.

³⁴ A csodák hitelessége körüli vitákra l. VAUCHEZ: *La sainteté, i. m.* (6. jegyz.) 559–581.

2. *Anonymus Gallus*

A XII. század első évtizedeiben, feltehetőleg 1118 után író, s a magyar viszonyokat meglepően jól ismerő lengyel krónikás Szent Lászlót „hatalmas testalkatú” és „túláradó kegyességű” uralkodóként jellemezte, „azt mondják, hogy Magyarországnak soha nem volt ilyen királya s utána a föld sem volt már ennyire termékeny”.³⁵ Gerics József érdeme, hogy 1974-ben a magyar kutatás figyelmébe ajánlotta e sorokat. „Azt mondhatjuk, hogy e szerint Lászlót szentté avatása előtt már vagy 60–70 évvel nemcsak rendkívüli uralkodónak tekintették, hanem emberfeletti, mágikus képességekkel is felruházták.”³⁶

Gerics József és Ladányi Erzsébet felróják nekem, hogy „sajnálatosan félreértettem” Gerics József 1974-es tanulmányának mondanivalóját, amikor Anonymus Gallus fenti kijelentését és Gerics hozzá fűzött magyarázatát abban az összefüggésben vizsgálom, hogy az bizonyítja-e „azt a történetírásunkban széles körben elterjedt feltevést, hogy László személye körül rögtön halála után kialakult valamiféle spontán szentkultusz, melynek számos nyoma maradt volna a szentté avatásig eltelt majdnem egy században.”³⁷ Erre a nézetre Gerics mellett példaként idéztem Kerny Terézia és Szovák Kornél írásait is, akik közül az utóbbi kifejezetten Gerics 1974-es tanulmánya Anonymus Gallussal kapcsolatos fejtegetéseire hivatkozik, amikor azt írja: „Ladislav was regarded as a saint in Hungary at least sixty or seventy years before his canonization”; „Lászlót szentté avatása előtt mintegy 60-70 esztendővel Magyarországon már szentként tisztelték”.³⁸

Saját kijelentésem Gericsre vonatkozó részét a következőképp pontosítom Lászlóról szóló tanulmányom 12. illetve könyvem 82. lábjegyzetében: „Gerics József, noha meggyőzően elmondja, miért nem tekinthető ez László esetében a népi kultusz ismérvének, és idézi az *Annales Patherbrunnenses*ben Lothar királyhoz kapcsolódó hasonló szász hagyományt, mégis arra a következtetésre jut, hogy ’Lászlót szentté avatása előtt már vagy 60–70 évvel nemcsak rendkívüli

³⁵ „sicut eminentem corpore, sic affluentem pietate... Dicunt talem nunquam regem Ungariam habuisse, neque terram iam post eum fructuosam sic fuisse”; ANONYMUS GALLUS: *Chronicae Polonorum usque ad annum 1113*. Ed. PERTZ. MGH SS, IX. 423–478.; i. h. 441.; GOMBOS: i. m. (13. jegyz.) 488.; GALLI ANONYMI *Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Ed. Karol MALE-CZYŃSKY. *Monumenta Poloniae Historica*, Ser. II. vol. II. Kraków, 1952. 52.; vö. PLEZIA, Marian: *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*. Kraków, 1947.; DEPTUŁA, Czesław: *Galla Anonima mit genezy Polski. Studium z historiozofii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego*. Lublin, 2000.

³⁶ GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*, i. h. (30. jegyz.) 131.; GERICS–LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 27–28.

³⁷ KLANICZAY: *Szent László kultusza*, i. h. (2. jegyz.) 359.; UÓ: *Az uralkodók szentsége*, i. h. (9. jegyz.) 155.

³⁸ KERNY: *László király szentté avatása*, i. h. (13. jegyz.) 175–177.; SZOVÁK Kornél: *The Transformations of the Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary*. In: Anne DUGGAN, ed.: *Kings and Kingship in Medieval Europe*. King’s College, London, 1993. 247.; újabban I. SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*. = Századok (134.) 2000. 127.

uralkodónak tekintették, hanem emberfeletti, mágikus képességekkel is felruházták”.³⁹ Újra elolvasva most az 1974-es tanulmányt, amelyből Gerics és Ladányi legutóbbi cikke is reprodukálja a kérdéses részt, belátom, hogy idézнем kellett volna Gericsnek azt a két mondatát is, amelyben külön hangsúlyozta, a félreértést elkerülendő, hogy „a Lászlónak tulajdonított, jó termést biztosító képességet egyáltalán nem tekintették a szentség jelének”, „még nem értékelték át László szent voltának a bizonyítékává, bár csodásnak is minősíthető mozzanat. Lászlónak ezek szerint már Kálmán és II. István idején emberfeletti képességeket tulajdonítanak.”⁴⁰ Igaz, továbbra is kérdés számomra, hogy ha Gerics szerint a Gallus-idézet a Lászlónak tulajdonított „mágikus”, „emberfeletti”, „csodás” képességekről tanúskodik, honnan tudhatja pontosan, hogy azt a kortársak „még nem értékelték át László szent voltának bizonyítékává”. Mégis, ezen a ponton elfogadom Gerics és Ladányi kritikáját, valóban árnyaltabb formában illett volna bemutatnom Gerics erre vonatkozó álláspontját, ahogy ezt Szovák Kornél is megtette könyvemmel egy időben megjelenő új László-tanulmányának vonatkozó helyén.⁴¹

Mindazonáltal, a lényegét illetően, továbbra is úgy tűnik a számomra, hogy Gerics József 1974-es, négy nyomtatott lapra kiterjedő részletes okfejtése végkövetkeztetése megengedő jellegű a Lászlóhoz kapcsolt magyarországi „fama sanctitatis” keletkezésének az 1192-es kanonizációt megelőző időpontját illetően, hiszen ott kifejtett érvei Csóka J. Lajos krónikával kapcsolatos kijelentéseinek⁴² cáfolatára íródtak: „A róla /Lászlóról/ szóló csodás, ’legendás’ krónikaelbeszélések írásba foglalását, így a mogyoródi csata előtti koronálatomását és megfejtését ezért indokolatlan lenne pusztán legendás tartalmukra hivatkozva a szentté avatás utáni időkre tenni”.⁴³ Erre az összefüggésre utaltam könyvem másik Gericcsel vitatkozó gondolatmenetében: „Gerics József több ponton meggyőzően igazolta a krónika szövegének elsőbbségét a László-legendáéval szemben, de egyetlen – számunkra azonban kulcsfontosságú – ponton, mégpedig a legendából hiányzó, de a 14. század eleji krónikaszerkesztményben fellelhető, Lászlóhoz kapcsolt csodás jelenetek kérdésében álláspontja mégsem hozott fel perdöntő érveket.”⁴⁴ Miközben továbbra is úgy látom, hogy Anonymus Gallusra

³⁹ KLANICZAY: *Szent László kultusza, i. h.* (2. jegyz.) 360.; Uő: *Az uralkodók szentsége, i. h.* (9. jegyz.) 155.

⁴⁰ GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai, i. h.* (30. jegyz.) 130–131.; GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 27–28.

⁴¹ „Mindamellet, hogy vannak jelei a korán jelentkező *fama sanctitatis*nak is, a lengyel krónikás hír helyes értelmezését Gerics József adta meg, mikor rámutatott, Anonymus Gallus felfogása az uralom termékenységét biztosító mivoltáról vallott ősi spekulációk körébe tartozik.” SZOVÁK: *Szent László alakja, i. h.* (38. jegyz.) 127.

⁴² CSÓKA J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században.* Gondolat, Bp. 1967. 214–217., 527–562., 647–673.

⁴³ GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai, i. h.* (30. jegyz.) 131.

⁴⁴ KLANICZAY: *Szent László kultusza, i. h.* (2. jegyz.) 361.; Uő: *Az uralkodók szentsége, i. h.* (9. jegyz.) 157.

vonatkozó elemzése 1974-ben azt a célt szolgálta, hogy eloszlassa a kérdéses krónika-epizódok 1192 előtti keletkezésével kapcsolatos kételyeket, Gerics és Ladányi legújabb, itt vitatott tanulmánya egy sor megfontolandó új érvet hoz fel a kérdéses krónika-epizódok korábbi keletkezésével kapcsolatban. A következőkben ezekkel foglalkozom.

3. A László-legendákból hiányzó csodás krónika-epizódok

Öt ilyen epizódot találunk a krónikában: (1) a „kerlési csata”: Szent László herceg győzelme a leányrabló kun felett, (2) László látomása, amelyben egy angyal koronát helyez Géza fejére, s ezzel megjövendöli a Salamon feletti mogyoródi győzelmet, (3) az ugyanitt László herceg kiválasztottságát jelző, lán-dzsájára telepedő fehér menyét, (4) a csodafiúszarvas látomásával egybekötött váci egyházalapítás, (5) a Lászlót tüzes karddal védelmező angyalok megjelenése a Salamonnal való párviadalban.⁴⁵

E krónika-epizódok eredeti vagy interpolált volta, s az „eredeti” szöveg, valamint az interpolációk keletkezésének időpontja körüli vita nem tekinthető lezártnak a történetírásunkban.⁴⁶ Nem állítom, hogy az általam leírtak perdöntő bizonyítékot hoztak volna fel a kérdéses szövegrészek későbbi keletkezése mellett. Mindenesetre megfontolandónak tartom – támaszkodva Kristó Gyula hasonló észrevételeire is –, hogy ezek az epizódok „abban is különböznek a többi krónikarészlettől, hogy Lászlót minden esetben a ‚beatus’, ‚beatissimus’, ‚sanctus’ jelzővel tüntetik ki. Ez a szóhasználat pedig aligha elképzelhető a szentté avatást megelőzően.”⁴⁷ Ehhez az érvehz Gerics és Ladányi a következő reflexiót fűzi: „László neve

⁴⁵ A kérdéses epizódok: *Chronici hungarici compositio saeculi XIV.* Ed. Alexander DOMANOVSKY. In: SRH I. 368–369., 388., 390., 394., 401–402.

⁴⁶ GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Néptudományi Intézet, Bp. 1948. (2. kiad. – kiegészítő tanulmánnyal: *Régi kérdések – új válaszok.* Balassi Kiadó, Bp. 1993. 186–188.; Uő: *Egy krónikahely magyarázatához.* = Történelmi Szemle (9.) 1966. 29. /31. jegyz.; MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Akadémiai, Bp. 1967. 35–39.; Uő.: *Commentarii.* In: [THURÓCZI János] Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum.* Eds. E. GALÁNTAI–J. KRISTÓ. Vols. II/1. et II/2. Akadémiai, Bp. 1988. 339–411.; GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Akadémiai, Bp. 1961. 84–103.; KRISTÓ Gyula: *XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány.* = Ethnographia (83.) 1972. 52–73.; Uő.: *A Képes Krónika szerzője és szövege.* In: *Képes Krónika.* Európa, Bp. 1986. 489–491.; Uő.: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig.* Argumentum, Bp. 1994. 8–22., 98–134.

⁴⁷ KLANICZAY: *Szent László kultusza, i. h.* (2. jegyz.) 363.; Uő.: *Az uralkodók szentsége, i. h.* (9. jegyz.) 158–159.; a *sanctus* és *beatus* jelzők használatával foglalkozott KRISTÓ: *XI–XIII. századi epikánk, i. h.* (46. jegyz.) 64.; Uő.: *A történeti irodalom, i. m.* (46. jegyz.) 98., ahol még egy ilyen szóhasználatú krónika-helyre utal, Szent László temetésére (*Chronici*, 419–420.), amelynek 1192 utáni keletkezése mellett épp ő fogalmaz meg meggyőző érvet. Ezen túl még egy előfordulás van, a 131. fejezetcím „*De coronatione sancti regis Ladizlai – Sanctus Ladizlaus coronatur in regem*”, amely a Budai Krónikából származik, vö. MÁLYUSZ: *Commentarii, i. h.* (46. jegyz.) 392.

mellett a krónika róla szóló elbeszélésében a ‚beatus’, ‚beatissimus’ jelző feltűnését a hős kanonizációja utáni interpolációnak tekintjük, amelyek nem irányadóak az elbeszélés egészének keletkezésére nézve”.⁴⁸ Fennmarad a kérdés: miért épp e kérdéses csoda-epizódoknál kerül oda csupán a ‚sanctus’, ‚beatus’, ‚beatissimus’ jelző abban a krónika-szakaszban, amely László nevét szinte minden bekezdésben leírja?

A kerlési csata László-epizódja krónikánk egyik legtöbbet vitatott fejezete, amelyben többen egy önálló epikus mű krónikába olvasztott változatát, illetve sokféle archaikus-keleti, illetve lovagi-nyugati toposz ötvöződését látták.⁴⁹ Egyet-értek Gericcsel és Ladányival abban, hogy e történetet „bajosan lehet a 12. századnál későbbi szerzőnek tulajdonítani”,⁵⁰ valóban e mellett szól mind a „filia episcopi Waradiensis” emlegetése, mind a régies „Cunus” népnév használata.⁵¹ Vitatott cikkemben és könyvemben nem is azt állítottam, hogy ez a Lászlóhoz kapcsolt – inkább regényes mint csodás – történet a XIII. században keletkezett volna. Csupán kételkedtem, és továbbra is kételkedem abban, hogy e leírás benne lett volna a krónikaszerkesztménynek abban a XII. század végi változatában, amelyet a László-legenda szerzője felhasznált, méghozzá abban a formában, ahogy a XIV. századi szövegekben szerepel: a „Beatissimus Ladizlaus dux” és a „sanctus dux Ladizlaus” megjelölésekkel.

A mogyoródi csata előtti látomás, az angyal által Géza herceg fejére helyezett korona kérdésében támaszkodom Váczy Péter tanulmányára, amely, elsősorban képi források alapján, az „angyal hozta korona” motívumáról azt írta: „ha elvéve Nyugaton is találkozunk az effajta ábrázolásokkal, bizánci hatásra kell gyanakodnunk”. Ennek alátámasztására két bizánci, egy orosz, egy bulgár, és két nyugati ábrázolást reprodukál.⁵² Nem mond ellent e hipotézisnek Gerics József azon feltevése, hogy e motívum támaszkodik József főpap angyal általi koronázásának Zakariás könyvében olvasható bibliai előképére (Zak. 3, 1–7), hiszen a bizánci kereszténység is támaszkodott bibliai előképekre. Gerics ezen felül egy már Váczy által is reprodukált képi forrásra (Kanut dán király koronázásának a

⁴⁸ GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 29.

⁴⁹ KRISTÓ: *XI–XIII. századi epikánk, i. h.* (46. jegyz.) KLANICZAY Tibor: *Az ősi magyar epika.* In: Uő.: *Hagyományok ébresztése.* Szépirodalmi, Bp. 1976. 103–104.; VARGYAS Lajos: *Honfoglalás-előtti hagyományok Szent László legendájában.* In: MEZEY László (szerk.), *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Szent István Társulat, Bp. 1980. 14–16.; az általánosabb értelmezéshez l. még: SZEGFÜ László: *A kerlési (cserhalmi), ütközet leányrablás epizódjának nyomozása.* = Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1977. 23–31.; VIZKELETY András: *Nomádkori hagyományok, vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásaihoz.* = Irodalomtörténeti Közlemények (85.) 1981. 263–265.; LÁSZLÓ Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei.* Bp. 1993. 17–20.

⁵⁰ GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 29.

⁵¹ GYÖRFFY György: *A kun és komán népnév eredetéhez.* In: Uő.: *A magyarság keleti elemei.* Gondolat, Bp. 1990. 216.

⁵² VÁCZY Péter: *Az angyal hozta korona.* = *Életünk* (19.) 1982. 456–466.; Uő.: *The Angelic Crown.* = *Hungarian Studies* (1.) 1985. 1–18.

Liber Vitae-ben látható ábrázolására) hivatkozik, hogy alátámassza e motívum nyugati és nem bizánci eredetét. Utal továbbá II. Henrik császár szakramentáriumának koronázási képére, akit ugyan nem angyal, hanem maga Jézus koronáz (tehát ez egy másik típus!), de egy angyal ad kezébe egy keresztes végű botot. Ezen túl hivatkozik még Sevillai Isidorus és Reimsi Hinkmar fejtegetéseire a korona győzelmi jelvényként történő értelmezéséről (ahol angyalról nincs szó), továbbá Widukind feljegyzésére, miszerint I. Henriknek és I. Ottónak angyal volt a hadijelvénye (ahol koronáról nincs szó).⁵³ Bár a motívum eredetének a kérdése természetesen továbbra is nyitva marad, Gerics József Váczy Péterrel szemben felhozott érvei nem tűnnek meggyőzőnek.

Gerics és Ladányi újabb cikkükben nem térnek ki arra a kérdésre, hogy a 120. krónika-fejezet angyal-hozta-korona látomása interpoláció-e az eredeti gesta-szövegben. E problémával azonban Gerics József évtizedekkel ezelőtt foglalkozott már, a 124. krónika-fejezet csodafiúszarvas látomásának a váci egyház-alapításra vonatkozó történetével együtt.⁵⁴ Ott a korona-látomás történetének eredetisége, de az ugyanebben a történetben szereplő Szent Péter-kápolna interpoláció-volta mellett érvelt, míg a csodafiúszarvas sokat tárgyalt⁵⁵ színes, folklorisztikus mondáját teljes egészében interpolációként értelmezte.⁵⁶ Legalábbis ennek a csodának az esetében tehát megegyezik az álláspontunk: valószínűleg nem lehetett benne abban a gesta-szövegben, amelyet László legendájának szerzője használt.

Ki kell térnem végül a Salamonnal vívott párbaj idején Szent László feje felett tüzes karddal repkedő angyalok – a 129. krónika-fejezetben olvasható – motívumára. Ennek a történetnek Kristó Gyula által vallott interpoláció-voltát⁵⁷ sem tárgyalja Gerics és Ladányi. Csupán arra térnek ki, hogy az angyal hozta koronához hasonlóan ennek a jelenetnek is megvoltak a bibliai előképei a Genezis lángoló kardú kerubjaiban (3,4), illetve Dániel könyvében.⁵⁸ Mint az angyal-

⁵³ GERICS József: *A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban*. In: H. BALÁZS Éva–FÜGEDI Erik–MAKSAY Ferenc, szerk.: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. (Mályusz Elemér Emlékkönyv)*. Akadémiai, Bp. 1984. 131–140.; Ua. In: Uő.: *Egyház, állam és gondolkodás, i. h.* (11. jegyz.) 165–174.; GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 23. 29–30.

⁵⁴ GERICS József: *Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának a kritikájához.)* = Levéltári Közlemények 1962. 3–12.; Ua. In: Uő.: *Egyház, állam és gondolkodás, i. h.* (11. jegyz.) 174–185. (ez utóbbira hivatkozom).

⁵⁵ HORVÁTH Cyrill: *Szent László-legendáink eredetéről*. Bp. 1928. 28–36.; MEZEY László: *Az Árpádok eredetmondája és a csuti alapítás*, = Filológiai Közöny 1957. 427–428.; DÖMÖTÖR Tekla: *Árpádházi Imre herceg és a csodaszarvas-monda*. = Filológiai Közöny 1958. 317–323.; KERNY Terézia: *Szent László egyházalapításai az irodalomban, képzőművészetben és a néphagyományban*. = Pavilon (9.) 1994. 12–19.; MAGYAR Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Osiris, Bp. 1988. 194–203.

⁵⁶ GERICS: *Krónikáink szerepe, i. h.* (54. jegyz.) 180.; vö. MÁLYUSZ: *Commentarii, i. h.* (46. jegyz.) 379., 383.

⁵⁷ KRISTÓ Gyula: *Legitimitás és idoneitás (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)*. = Századok (108.) 1974. 612.

⁵⁸ GERICS–LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 30.

hozta koronánál, itt sem értem, hogy e bibliai előkép mennyiben cáfolja Gerics és Ladányi szerint a korban közelebbi minták esetleges hatását: az Attilával való találkozás során Leó pápát a levegőben karddal védelmező angyalok híres, Paulus Diaconustól származó történetét (amelyekre utal ugyanennek a krónikának egy korábbi passzusa),⁵⁹ vagy esetleg a XIII. századi Szent Vencel-legendák hasonló jelenetét, amire Horváth Cyrill hívta fel először a figyelmet.⁶⁰

Végül Gerics és Ladányi megfogalmaznak egy általános magyarázatot is arra, hogy miért nem kerültek bele a legendába a krónikában szerintük akkor már fellelhető „csodás” epizódok „... a legenda nem bocsátkozik László Salamonnal vívott harcainak, s e küzdelmek László szempontjából még oly dicsőséges ’csodáinak’ részletezésébe. Ezekről az olvasó figyelmét inkább el kellett terelnie, mert tárgyalásukkal és trónhoz való jog elemzésével László szentté avatását veszélyeztette volna.”⁶¹ Figyelemre méltó ez az érv, mert magában hordozza Gerics és Ladányi velem folytatott vitájának alapzatát, a szentté avatás XII. századi kritériumairól alkotott eltérő felfogásunkat. Gerics és Ladányi abból indul ki, hogy a László-legendá szerinte, ha Géza „nem a közte és Salamon király közt való rokon viszály idején halt volna meg, akkor már régen a szentség érdemével és dicsőségével nyilvánosan felékesítve ragyogna”.⁶² Ezek után a cikkben vezérmotívumként vonul végig az állítás: „Gézának szentté avatásába került a trónviszály Salamonnal”.⁶³ A kérdéses legenda-mondat azonban szerintem egyáltalán nem több mint a majdnem másfélszáz évvel a történetek után író szerző retorikai fordulata. Semmiképp sem értelmezhető úgy, mint egy hitelt érdemlő történeti forrás, amely a Gézának úgyszólván kijáró kanonizációról tudósít, ami csupán a – legitimista szempontból bűnnek számító – hatalomra kerülési módja miatt hiúsult volna meg.

Nem tartható Gerics és Ladányi állításának második fele sem, miszerint a legendaíró azért hagyta volna ki szövegéből az általa használt krónikaszövegben akkor már – szerintük – benne foglalt csodás epizódokat, mert azzal „veszélyeztette volna László szentté avatását is”. Ez a feltételezés nemcsak azzal nem vet számot, hogy ilyen politikai-ideológiai kritériumai nemcsak a XII. században, hanem később sem voltak a szentté avatásnak, hanem azzal az egyébként általuk is vallott ténnyel sem, hogy bár a László-legendá feltételezett ősváltozata már elkészülhetett az 1192-es szentté avatásra, az általunk ismert mindkét szövegvariáns a XIII. század elején íródott, tehát már semmiképpen sem lehe-

⁵⁹ SRH I. 274.

⁶⁰ HORVÁTH CYRILL: *Szent László-legendáink eredetéről. i. m.* (55. jegyz.); MÁLYUSZ: *Commentarii, i. h.* (46. jegyz.) 390.

⁶¹ GERICS-LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 29.

⁶² „si fraterna discordia inter ipsum et regem Salomonem non fuisset interceptus, sanctitatis merito et gloria dudum manifeste claresceret insignitus.” SRH II. 515.

⁶³ GERICS-LADÁNYI: *Szent László, i. h.* (1. jegyz.) 23., 29., 31.

tett kihatással magára a kanonizációra.⁶⁴ Az sem tűnik valószínűnek, hogy a kérdéses csoda-történetek valamely egyéb okból (például túlzottan archaikus, folklorisztikus jellegük miatt) maradtak volna ki. Azon megfontolások mellett, amelyeket már fentebb, Anonymus Gallus kapcsán e tárgyban elmondtam, utalnék arra, hogy akad a László-legendában az öt csodás krónika-epizódhoz mérhetően archaikus és folklorisztikus történet: a kiéhezett seregéért aggódó szent király imájára megjelenő szarvas- és marhanyáj.⁶⁵

Gerics és Ladányi hipotézise a csodás krónika-epizódoknak a legendából történő szándékos kihagyásáról mindezen okok miatt számomra nem elfogadható, továbbra is az tűnik valószínűbbnek, hogy ezek a jelenetek az 1192-es szentté avatás után, interpolációként kerültek a krónika-szövegbe, és ezért nem vehette át őket a krónikából egyébként bőségesen merítő legenda.

4. A bizánci eredet

Végezetül röviden reflektálnék arra is, amit Gerics József és Ladányi Erzsébet Szent László kultuszának esetleges bizánci mintáiról, illetve a Lászlót szentté avatató III. Béla feltehető motivációiról szóló okfejtéséről ír. Szerintük „a sarkalatos kérdés az” ismerék-e „olyan bizánci szöveget, amely – akár a szentség híre nélkül is – például az Anonymus Gallusnál Lászlónak tulajdonított, jó termost biztosító képességre vonatkozik. Ilyen forrás bemutatása nélkül a László szentségének bizánci gyökerére vonatkozó elgondolás igazolatlan feltevés marad.”⁶⁶ Ilyen forrást valóban nem ismerék, a III. Béla vallásfelfogását minden bizonnyal befolyásoló bizánci szellemiség kihatása László király legenda-szerű képére valóban a hipotézisek körébe tartozik, magam sem írom másként. A szentkultuszok alakulásában szerintem a kultikus, liturgikus és képi mintáknak, a más királyi és császári udvarokban megfigyelt modelleknek legalább olyan fontos, sőt talán fontosabb szerepe volt, mint a leírt szövegeknek. A bizánci befolyás számos eleme tetten érhető a XII. századi magyar kereszténységben,⁶⁷ ennek nyomai felismerhetők a László-kultusz több elemében is.⁶⁸ Nehezen vitatható például, hogy a magyar „lovagszenthez” kapcsolt attribútumok közeli tipológiai

⁶⁴ A legenda keletkezéséről l. GERICS: *Krónikáink és a Szent László-legendá szövegkapcsolatai*, i. h. (30. jegyz.) 125.; újabban l. SZOVÁK: *Szent László alakja*, i. h. (38. jegyz.) 132–138.

⁶⁵ SRH II. 520.; MAGYAR: *Szent László a magyar néphagyományban*, i. m. (55. jegyz.) 98–101.

⁶⁶ GERICS-LADÁNYI: *Szent László*, i. h. (1. jegyz.) 31.

⁶⁷ MORAVCSIK Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Akadémiai, Bp. 1953. 101.; MORAVCSIK, Gyula: *Les Relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades*. In: Uő: *Studia Byzantina*. Akadémiai, Bp. 1967. 314–319.; MAKK, Ferenc: *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*. Akadémiai, Bp. 1989. 107–123.; GYÓNI Mátyás: *A „harcos szentek” bizánci legendatípusának változatai az óizlandi irodalomban*. = *Antik Tanulmányok* (2.) 1955. 148–160.

⁶⁸ KERNY: *László király szentté avatása*, i. h. (13. jegyz.) 173–179.

párhuzamait találhatjuk a görög „harcos szentek” – Szent András, Szent György, Szent Theodor és Szent Démétriosz – kultuszában.⁶⁹

Könyvemben megkíséreltem valószínűsíteni, hogy az 1163-tól 1172-ig Bizáncban nevelkedett III. Béla szemtanúja lehetett annak, hogy a Komnénosz dinasztia uralkodói különleges figyelemmel övezték a „harcos szentek” kultuszát. I. Alexiosz császár Szent Démétriosz kultuszát pártfogolta, II. János Szent Györgyét, Manuél pedig Szent Theodorét. 1149-ben Manuél rendelkezésére Szent Démétriosz egy csodatévő ikonját Thesszalonikiból, eredeti őrzési helyéről épp a Szent László király ott szentként tisztelt lánya, Piroska-Eiréné által alapított családi kolostorba, a Pantokrátor-monostorba szállították.⁷⁰ Apró adalék az ilyesmi, mely semmiképp sem döntheti el azt a nagy kérdést, hogy „honnan eredtek” a László-kultusz motívumai. De úgy hiszem, minden adat, minden analógia közelebb vihet a kultuszeremtő indítékok, hatások feltáráshoz.

GÁBOR KLANICZAY

The Miraculous Deeds of St. Ladislav in Our Chronicles

This article relates to a long-term debate in Hungarian historiography: what was the relationship between the legend of St. Ladislav, canonized in 1192, and the parts describing his deeds in the ancient Chronicle of the Hungarians (*Gesta Ungarorum*)? While the priority of the text of the Chronicle has been convincingly proved decades ago by József Gerics, I have recently proposed in my book on royal and dynastic sainthood a different interpretation for five episodes in the Chronicle, describing miraculous deeds, which are not mentioned in the legend. My suggestion (based on those of several other interpreters of the Chronicle) is that these episodes were missing from the legend precisely because they were also missing from the text of the Chronicle the legend writer might have used, because they were 13th century interpolations.

An additional point that I had tried to make in my book in connection with this argument was to put in doubt the early 12th century appearance of a kind of spontaneous cult of St. Ladislav, accepted by many Hungarian historians. If we accept the thirteenth-century dating of the miraculous Chronicle episodes, the historical testimonies of an early cult would be practically reduced to a hint by Gallus Anonymous (not easy to be interpreted). In this case the personal motivations of the founder of the cult, King Béla III, and the possible hagiographic models he might have expe-

⁶⁹ SÁNTHA György: *A harcos szentek bizánci legendái – Le leggende bizantine dei santi combattenti*. Stephaneum, Bp. 1943.; DELEHAYE, Hippolyte: *Les légendes grecques des saints militaires*. Arno Press, New York, 1975.; PRAŽÁK, Richard: *A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről*. = Történelmi Szemle (25.) 1982. 454.

⁷⁰ KAZHDAN, A. P.–EPSTEIN, Ann Wharton: *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. University of California Press, Berkeley, 1985. 116.; MORAVCSIK Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrátor-monostor*. A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 7–8. Bp.–Konstantinápoly, 1923. Uő: *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Akadémiai, Bp. 1988. 109–126.; KLANICZAY: *Szent László kultusza, i. h.* (2. jegyz.) 365.; Uő: *Az uralkodók szentsége, i. m.* (2. jegyz.) 161.

rienced in Byzantium (that of the military saints), or elsewhere (like his personal plans for going to crusade).

József Gerics and Erzsébet Ladányi have published a carefully argued criticism of my suggestions in the 2001/1 issue of *Magyar Könyvszemle*. My present article is responding to this criticism. In the first place I am trying to describe the evolution of canonisation procedures in the late eleventh and the twelfth century (the period when the cult of St. Ladislav was initiated), as presented in the light of the numerous results of recent historical research. I draw upon this general picture in situating the supposed indices for the early beginnings of the cult of St. Ladislav (the Gallus Anonymus quotation among them). I basically represent the point of view that papal monopoly for the right of canonising was not yet confirmed and their criteria for the canonisations were unclear in the twelfth century, so one cannot build any kind of arguments upon them in deciding whether the concerned miraculous chronicle episodes (coronation by angels, miraculous stag, angels with fiery swords, fight with the Cuman) would have been deliberately disregarded by the late twelfth-century author of the Ladislav legend.

After this general argument I examine once again the concerned chronicle episodes from the hagiographic point of view, and discuss the possibility and the limitations of the influence of the cult of the Byzantine military saints upon the cult of St. Ladislav.

FEHÉR KATALIN

A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés

A 18. század utolsó évtizedeiben kibontakozott hazai magyar nyelvű sajtó már kezdettől fogva rendszeresen és bőségesen foglalkozott pedagógiai témákkal. Első nemzeti nyelven kiadott újságjainkban csakúgy, mint a legrégebb irodalmi és enciklopédikus jellegű folyóiratainkban számos neveléssel kapcsolatos cikket, közleményt találunk, hiszen a lapokat behatóan foglalkoztatták a felvilágosodás korának alapvető problémái, s így természetesen, az oktatással és a neveléssel kapcsolatos kérdések is. De míg eleinte inkább csak kisebb-nagyobb e témát érintő közleménnyel találkozunk az első magyar lapokban, a hazai felvilágosodás korának második szakaszától kezdve megszorodtak lapjainkban az elméleti pedagógiai témájú írások, a reformkorban pedig folyóiratainkban már tudományos igényvel készült pedagógiai tanulmányok is olvashatók. E felvilágosodás- és reformkori periodikákban hatalmas, mindeddig kiaknázatlan forrásanyag rejlik, amely a magyar neveléstörténeti kutatások szempontjából, de egyszersmind folyóirat-irodalmunk jellegének, és mélyebb tartalmi megismerésének vonatkozásában is alapvető fontosságú.

E tekintélyes, és nagyrészt feltáratlan anyagból a tudományos igényvel íródott tanulmányokat mutatjuk be. Ezek az írások a magyar pedagógiai szakirodalom korai alkotásai, hiszen e szaktudomány hazai elterjedésénél is figyelembe kell venni azt az általánosnak mondható jelenséget, hogy az új eszmék és irányzatok legtöbbször első ízben a folyóiratokban jelentkeztek. Míg a szakkönyveket – amennyiben egyáltalán léteztek – még a korábbi korok eszméi hatották át, a többnyire haladóbb folyóiratok és általában az időszaki sajtó már a modernebb eszmék követői voltak. Ezért is mindenképpen indokoltnak látszik e forrásanyag feltárása, hiszen általa, a neveléstörténeti és sajtótörténeti tanulságokon kívül, általános eszmetörténeti és tudománytörténeti ismereteink is gyarapíthatók.

Tudományos igényű elméleti pedagógiai írásokat számos reformkori folyóiratunk közölt. A *Felső Magyar Országai Minerva*, a *Tudománytár*, az *Erdélyi Híradó* melléklapja, a *Nemzeti Társalkodó*, de az *Athenaeum*, az *Életképek* és más lapok is foglalkoztak e témával.

A *Tudományos Gyűjtemény*, első enciklopédikus jellegű fővárosi folyóiratunk, fennállásának huszonnegy éve alatt, közel száz nevelésügyi kérdésekkel foglalkozó tanulmányt közölt.

A kortárs nemzetközi, de elsősorban a német pedagógiaelméleti szakirodalom jeles képviselőinek művei ismertek voltak Magyarországon. A *Tudományos Gyűj-*

teményben publikáló magyar szerzők a filantropizmus és a neohumanizmus, valamint Pestalozzi pedagógiai eszméit próbálták népszerűsíteni, de igen erősen törekedtek arra is, hogy a reformkorban olyannyira előtérbe került nemzeti nevelés eszméjével, a magyar tannyelv követelésével ezeket összeegyeztessék. Nem szolgálai módon közvetítették tehát át a külföldi elméleti pedagógia új áramlatait, hanem igyekeztek azokat a hazai viszonyokra alkalmazni, a hazai igényekhez és elvárásokhoz közelíteni. Mivel Európa nyugati területein a pedagógiai gondolkodás egyre inkább tudományos jelleget öltött, szilárd filozófiai alapokon nyugodott, hazai szerzőink is igyekeztek gondolataikat tudományos rendszerességgel kifejteni.

Áttekintve a *Tudományos Gyűjtemény*ben az 1817 és 1841 között megjelent nevelésügyi vonatkozású írásokat, három jelentős témacsoportot fedezhetünk fel. A lap már első számától kezdve közölt olyan pedagógiaelméleti írásokat, amelyek a kor tudományos színvonalán álltak. Részben e folyóirat hasábjain zajlott le az első hazai pedagógiai sajtóvita Pestalozzi nevelési elveiről és módszeréről, 1817-ben. Ezt követte a nők művelődésének kérdéseiről 1823-ban kezdődött, nagy vihart kiváltó vita, és ezzel párhuzamosan, szintén éveken át, a *Tudományos Gyűjtemény* is helyt adott a magyar tanítási nyelvért folyó reformkori küzdelmeket támogató elméleti írásoknak. Érdemes számszerűen is áttekinteni a témacsoportok jelenlétét a folyóiratban. Közülük 12 a magyar nyelv iskolai használatának kérdéseit boncolgatja, 16 tanulmány foglalkozik a nevelés és oktatás általános elveinek, a tananyag tartalmának, a tantárgycsoportok egymáshoz való viszonyának kérdéseivel, 8 általános oktatáspolitikai, 11 nőnevelési problémákkal, a többi pedig az oktatás- és nevelésügy egyéb kérdéseivel.

Ha ismertetni és értékelni szeretnénk a *Tudományos Gyűjtemény* nevelésügyi tanulmányait, tartalmi szempontból kell röviden áttekintenünk a különböző témacsoportokkal foglalkozó írásokat.

A 19. század második évtizedében a német neveléstudósok mellett Pestalozzi működése, újszerű elvei és nevelési rendszere gyakorolta a legnagyobb hatást a magyar nevelésügyre.

A magyar sajtó hasábjain 1816-ban jelent meg az első híradás Pestalozziról, a tanítvány, Váradi Szabó János, tollából, aki 1810-ben közel egy évet töltött Pestalozzi intézetében, Yverdonban. A rövid, de igen határozottan Pestalozzi elveit helyeslő cikk hatalmas sajtóvitát váltott ki, amely egyeseket nyilvános, másokat magánjellegű állásfoglalásra készítetett.

Folnesics Lajos, aki ezekben az években Budán leánynevelő intézetet tartott fenn, a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi első számában „Észrevételek a Pestalozzizmus ellen”¹ címmel hosszú tanulmányt tett közzé, amelyben annak a „szent kötelességének” ad hangot, hogy felhívja honfitársai figyelmét Pestalozzi neve-

¹ FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. 83–100.

lési eszméinek veszedelmes voltára. A szerző Niemeier 1810-ben Halleban megjelent munkájára² hivatkozik, amelyben a német pedagógus sorra veszi a Pestalozzi-féle nevelés előnyeit és hátrányait. Niemeier véleménye az, hogy a legnagyobb érdeme a módszernek a tervszerűség, a rendszerességre és szemléletességre törekvés. Elismeri azt, hogy a növendékek az olvasásban és a nyelvi tárgyakban valóban gyorsabban haladnak másokhoz képest. Ám hangsúlyozza azt is, hogy Pestalozzi módszere nem új, és ami a legnagyobb baj, mivel „szemléletre” épül, „nem lehet a Religióra és a Morálra alkalmaztatni”, pedig szerinte ezek szolgálnak a nevelés alapjául. Niemeierrel együtt Folnesics is vallja: „Pestalozzi Methodusa Materialismusra vezet a Religióban és a Morálban.” A tanulmány további részeiben a szerző részletesen kifejti, mennyire káros és erkölcsromboló az, ha a gyermek kizárólag azt fogadja el igaznak, amit a maga szemével lát, amit „megszemlélt, megszámlált és megmért.” Kifejti, hogy Pestalozzi nevelési rendszere alapvetően hibás, mert nála háttérbe szorul „a tiszta keresztény hit”. Kifogásolja a szemléltetés túlzásait Pestalozzi módszerében, mert ezek alapján a növendék mindenről maga kíván meggyőződni, és nem fogadja el a tekintély, főleg a vallási tekintély eddig bevett gyakorlatát. Folnesics szerint Pestalozzi és követői a tiszta erkölcs és az igazi hit ellenségei. Tanítványaik semmivel sem tudnak többet, mint a hagyományos módszerek szerint nevelkedő társaik, sőt lelkük, hitük és erkölcsük súlyosan károsodnak.

A cikk vitára készítette a nevelésügy iránt érdeklődő magyar szakembereket. A *Tudományos Gyűjtemény* következő számában Schedius Lajos egyetemi tanár, a pesti evangélikus népiskolák felügyelője válaszolt a Pestalozzi ellen felhozott vádakra³. Abból indul ki, hogy aki erkölcstelenséggel és vallástalansággal vádolja a svájci nevelőt, az „Pestalozzi metódusát sem egészen, sem pedig igaz értelme és lelke szerint nem esméri.”⁴ Schedius Pestalozzi műveiből vett szó szerinti idézetekkel bizonyítja, hogy Pestalozzi elméleti és gyakorlati munkássága vallásos alapokon nyugszik. Tételről tételre cáfolja Folnesics állításait, és végül leszögezi, Pestalozzi nemcsak elméleti műveiben, hanem a gyakorlatban is bizonyította, hogy módszere racionálisan gondolkodó, de egyben erkölcsös és vallásos emberek nevelését eredményezi.

² NIEMEIER, August Hermann: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner*. Halle, 1796. A mű, mely számos kiadást ért meg, nagy hatást gyakorolt a 19. század első felének német pedagógiájára, és Magyarországon is ismert volt. Ürményi József már 1812-ben ajánlotta tanulmányozását. Később átdolgozott formájának magyar fordítása is megjelent: *Nevelés és Tanítási Tudomány. A szülék a házi és oskolai tanítók számára az austriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint kidolgozta Chimaini Leopold, és a magyar nevendékek szükségéhez alkalmaztatta Ángyán János. I–II*. Pest, 1822–23.

³ SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. II. 115–121.

⁴ SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. II. 116.

A Pestalozzi nevelési módszerének értékelésével foglalkozó sajtóvita túlnőtt hazánk határain. 1817. áprilisában jelent meg A bécsi *Chronik der Österreichischen Literatur* című lap 1817. 29. száma⁵ szemlélte a *Tudományos Gyűjtemény* addig megjelent számait, és többek között foglalkozott a Pestalozzi vitával is. A bírálat alapvetően elítéli Folnesics nézeteit, és védelmezi Pestalozzi elméletét és nevelési gyakorlatát.

Folnesics a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismertette a bécsi lap bírálatát⁶ és nem értett egyet annak megfogalmazásával, amely szerint ő „Pestalozzi Methodusát az ő lelke szerént egészen meg nem értette”. Itt is hangot adott korábbi véleményének, hogy a svájci pedagógus módszere erkölcsromboló és károsan hat a gyermekek vallási érzületére. A folyóirat következő számában pedig nagy összefoglaló tanulmányban⁷ fejtette ki nézeteit a kérdés filozófiai háttéréről, elemezve Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi „materializmusát”, amely egyenesen a vallástalansághoz, az erkölcsök romlásához vezet.

Közben a *Hesperus* című brünni tudományos közlöny 1817. évi 22. számában megjelent egy cikk egy névtelenségbe burkolódzó magyar szerző tollából, aki éles szavakkal ítélte el a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségét, mert egyáltalán helyt adott a Pestalozzi ellenes véleményeknek. Erre a cikkekre reagált a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője Fejér György.⁸ Igaza tudatában határozottan megfogalmazta, hogy a folyóirat célkitűzéseinek megfelelően helyt ad mindenféle véleménynek, azoknak is, amelyek nem értenek egyet Pestalozzi nevelési elveivel, és azoknak is, amelyek azokat célravezetőnek tartják.

A *Tudományos Gyűjtemény*ben az 1817. év elején kezdődött Pestalozzi-vita tehát májusban lezárult, de hazánk pedagógia iránt érdeklődő szakembereit még sokáig foglalkoztatta a kérdés.

A 19. század első felének jeles európai szerzői pedagógiaelméleti írásaikban, filozófiai alapokra támaszkodva, tudományos rendszerességgel foglalkoztak a nevelés céljának megfogalmazásával, a nevelés különböző területeinek körülhatárolásával, és egymásra való hatásuk tárgyalásával. Hazai szakembereink is igyekeztek ezt a rendszert a magyar nyelvű pedagógiaelméleti szakirodalomban követni.

⁵ Chronik der österreichischen Literatur vom 9-ten April 1817. Nro.29.

⁶ FOLNESICS Lajos: *A Tudományos Gyűjtemény Recenziója a Külföldön.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. IV. 142–148.

⁷ FOLNESICS Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. V. 44–90.

⁸ *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1917. V. 140–142. E helyen kell kiigazítanunk egy tévedést. A szakirodalomból jól ismert, hogy 1817. október végéig Fejér György szerkesztette a folyóiratot, tehát az V. kötet megjelenése idején, májusban is. Kazinczy soha nem volt a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, mint ahogyan azt Mészáros István írja tanulmányában. MÉSZÁROS István: *Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy.* = Helikon 1984. 2–4. sz. 262.

A hegeli filozófia alapjain áll a Németországban tanult Warga János⁹ nagy-körösi professzor, aki a *Tudományos Gyűjtemény*¹⁰ hasábjain fejtette ki a nevelés elméletére vonatkozó nézeteit. Nézete szerint az emberi lélek kifejlődése, tökéletesedése, a tudományos nevelés által történik. Warga a hegeli terminológiát használva mutatja meg, miként emelkedik fel lelkünk a tudat, öntudat és eszmék egymást követő lépcsőin, vázolja „ismerő tehetségünk phaenomenológiai rövid szerkezetét”, majd a „fejtendő lelki tehetségek”, az értelem, érzelem és akarat viszonyáról beszélve megállapítja, hogy a két utóbbi az ismerő tehetségből származik. Az érzés és akarat az „ismerő tehetségre való visszahatás nélkül ferde irányt vesz”. A fejtendő tehetségeknél tehát az értelemé legyen a főszerep. Minthogy a test és a lélek kölcsönhatásban vannak, a nevelőnek a testre és a különböző lelki tényezőkre, egyaránt nagy gondot kell fordítania. Hibáztatja az egyoldalú lelki nevelést, hiszen a testi erők gyengeségéből számos lelki baj keletkezhet. A testi és lelki tehetségeket kifejtő eszközök a tudományok. Ide tartoznak az elemi tárgyak, az olvasás, az írás, a számolás, a rajz és alaktan elemei, az erkölcsi elbeszélések, a bibliai történetek, az ének, a vallási ismeretek, továbbá a föld- és természetrajz, a gazdálkodás- és jogismeret. Az iskola művelődési anyagát tehát Warga Pestalozzi, és a filantropisták nyomán állapítja meg. A tanulás alapja a megértés – vallja a szerző – tehát azt javasolja, hogy a tárgyakat ne mechanikusan, hanem az értelmet fejlesztő módon tanítsák. A latint később, csak a gimnázium felsőbb osztályaiban kellene tanítani, amikor már az értelem a reál tárgyak tanulása során eléggé kifejlődött. Warga neohumanista szellemben fogalmazza meg az iskola célját is, amikor azt mondja: nem lehet elvárni az iskolától, hogy mindenre megtanítsa és felkészítsen, hanem az iskolának szilárd erkölcsi elvekkel, és józan, önálló gondolkodással felvértezve kell kibocsátania növendékeit az életbe.

Egy Órhegyi jegyű szerző szerint¹¹ a nevelésnek hármas feladata van: testi, értelmi és erkölcsi. Helyesen állapítja meg, hogy a három irány nem választható el egymástól, mert kölcsönhatásban vannak. A testi nevelést főleg a testnek, a lélekre gyakorolt vonatkozásaiban vizsgálja, az embernevelés sajátos célját az akarat fejlesztésében látja. Kívánja azonban, hogy ez szoros kapcsolatban álljon az értelem képzésével, mivel értelem nélkül senki sem lehet valóban erényes. Nem elég az erkölcsi törvény iránti hajlam: ismerni kell az erkölcs törvényeit. A szerző tehát, az erkölcsi nevelésben is a fő súlyt az értelem fejlesztésére helyezi. A szív és ész pallérozására legbiztosabb eszköznek az „észtant” és a vallást tekinti. Minden iskolában tanítani kellene még a számtant, az embertant, és

⁹ Warga János (1804–1875) sárospataki tanulmányainak befejezése után a berlini egyetemen tanult matematikát, fizikát, filozófiát és nevelést. Egyike volt Hegel első magyarországi követőinek. A nagy-körösi református kollégiumban tanított, 1839-ben megszervezte a tanítóképzés osztályokat a gimnázium keretein belül, 1855-ben önálló tanítóképzőt alapított. 1835-től volt levelező tagja a Magyar Tudós Társaságnak.

¹⁰ WARGA JÁNOS: *Nevelési elvek*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1837. X. 42–61.

¹¹ ÓRHEGYI: *A nevelés*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1839. X. 33–55.

a különböző természettudományokat. Ezekkel érhető el a nevelés célja: az erény és boldogság. Kívánja továbbá az állampolgári ismeretek oktatását, hiszen az embernek a társadalom tagjaként erre nagy szüksége van. Egy polgári államban a „közjó és közboldogság” úgy érhető el, ha a tanulók jövődő hivatásuknak, foglalkozásuknak megfelelő képzésben részesülnek. Ezért többféle iskolatípust tart szükségesnek, népiskolát, ipariskolát, kereskedelmi iskolát, katonai iskolát, leányiskolákat és a magasabb tudományok tanulására felkészítő iskolákat, vagyis a gimnáziumokat. A nevelés sikere a tanítás módszerétől és eszközeitől is függ. Mint a tárgyak a növendék jövődő hivatásához, úgy módszer is a növendék korához, egyéniségéhez s a tárgyak természetéhez igazodjon. Helyes a szerzőnek az a megállapítása, hogy minden tárgy oktatásának külön módszere van. A tanítást a gyakorlattal kívánja összekötni, gyakorlatias szellemű nevelést sürget.

Peterka József, orvos¹² a nevelés elméleti kérdéseivel foglalkozó tanulmányában, annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a nevelés hatalom, ettől függ az ember sorsának alakulása. Pestalozzi nyomán fogalmazza meg a nevelés célját, amely nem más, mint az erkölcsi tökéletesség, amelyre csak az ösztönök felett való uralkodás által juthat el az ember. Helyesen állapítja meg, hogy a nevelés nem idomítás, hanem a lélekre ható tervszerű és célirányos tevékenység. A szerző, mint orvos, nagy jelentőséget tulajdonít a testi nevelésnek, hangsúlyozza, hogy ez minden egyéb alapja. Kitér a nőnevelés kérdéseire is, hiszen szerinte az édesanya a talpköve, alapvető meghatározója a nevelésnek, ezért olyan fontos, hogy a leányok is megfelelő, nemzeti szellemű, értelmi és erkölcsi nevelésben részesüljenek. Különösen lényeges ez Magyarországon, ahol a leányok nagy része külföldi nevelőnők által vezetett intézetekben nevelkedik, ahol a nemzeti szellem nem érvényesülhet.

Ángyán János¹³ szerint is a nemzeti és polgári fejlődés legfőbb eszköze a nevelés. A kisgyermekkorai nevelés hatása kitörölhetetlen a gyermek lelkéből, és ezért az anyák a nemzet nevelői – vallja.

A reformkori folyóiratok, így a *Tudományos Gyűjtemény* is sokat foglalkozott a nyilvános és házi nevelés kérdéskörével. A legtöbb szerző a nyilvános iskolai nevelést tartja célravezetőbbnek, hiszen a gyermek itt szerezhet kellő tapasztalatokat a társadalomba való beilleszkedéssel kapcsolatban. Ebben az időszakban azonban a nyilvános iskolázás mellett még jelen volt az a gyakorlat, különösen főuraink körében, hogy fiaikat otthon neveltették. A leányok túlnyomó többsége pedig egyáltalán nem járt nyilvános iskolába. A házi nevelés elvei, a jó nevelő megválasztásának kritériumai számos szerzőt foglalkoztattak ezekben az években.

Kovacsóczy Ádám tanulmányában a házi nevelés során elkövetett hibákról fejtette ki véleményét.¹⁴ Nézete szerint a házi nevelésben mind a szellemi, mind az erkölcsi tulajdonságok fejlesztésének egyformán kell érvényesülnie, hiszen a

¹² PETERKA József: *Elmefuttatás*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. VIII. 88–96.

¹³ [ÁNGYÁN János] A. J.: *A Nemzetiség és a Kultúra*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 23–41.

¹⁴ KOVACSÓCZY Ádám: *Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. IX. 31–47.

kettő egysége nyomán fejleszthetünk igazán értékes embert. A szerző nem helyesli a gyermekek elkényeztetését, hibáik elkendőzését. Hangsúlyozza, hogy a gyermek hibáira rá kell mutatni, ha szükséges, dorgálással, sőt büntetéssel kell azokat korrigálni. A testi fenyítés alkalmazásától azonban óvja nevelőtársait, felhívja figyelmüket, hogy ahhoz csak elkerülhetetlen esetekben, súlyos erkölcsi vétség elkövetése esetén folyamodjanak. Hangsúlyozza, hogy még a magas társadalmi állású gyermekeket is minden esetben meg kell tanítani a saját személyükről illető hétköznapi teendők ellátására. Elítéli a filantropisták által helyesnek tartott játékos tanulást. Nézete szerint a gyermeknek pontosan tudnia kell, mikor tanul és mikor játszik, bár maga is szükségesnek tartja, hogy a gyermek ne gyötrelmek között, hanem jó hangulatban, kedvvel tanuljon. Szól a házi nevelők sokszor igen megalázó és kiszolgáltatott helyzetéről, több társadalmi megbecsülést követelve nekik.

Kovacsóczy cikkének megjelenése után két évvel ismét előkerült a házi nevelés témaköre a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain. Ferenczy János,¹⁵ aki korábban báró Laffert Vincze fiai, Antal és Ignác mellett házi nevelőként működött, nagy pedagógiaelméleti tájékozottságról valló cikkében¹⁶, kapcsolódva az előzőekben Kovacsóczy által kifejtett gondolatokhoz, annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a házi nevelők felelőssége óriási, több megbecsülést, a szaktudásuknak megfelelő bánásmódot érdemelnének. Hangsúlyozza, hogy a nevelő tekintélyt a gyermekek előtt a szülőknek is erősíteniük kell. Végigtekintve a nevelés folyamatán, a szerző abból a rousseau-i elvből indul ki, hogy az első három évben az anyának kell gondozni a gyermeket. Kitér az anyatejjel történő táplálás, a szoros érzelmi kötélék kialakításának fontosságára. Hangsúlyozza, hogy az első években ne alkalmazzunk kényszert a nevelésben, engedjük érvényesülni a gyermek akaratát. Nézete szerint a harmadik életévtől kezdve veheti át a nevelő a kisgyermek nevelését, de természetesen a szülőkkel együttműködve. A nevelés két legfontosabb területéről fejt ki véleményét, az erkölcsi (amelybe beletartozik az intellektuális és a morális nevelés) és a természeti (testi) nevelésről. Az erkölcsi nevelés legelső feladata, hogy a gyermek akaratát úgy formáljuk, hogy az a „jóra hajlandóvá” váljon. A nevelőnek el kell érnie, hogy a gyermek engedelmes legyen, de ne kényszer hatására, hanem önként. Ennek egyik eszköze a szoktatás és a jó példa. Az erkölcsi törvényeket korán kell a „gyermek szívébe csepegtetni”. Ezért van szükség arra, hogy erkölcsi mesék, beszélgetések, pé-

¹⁵ Ferenczy János születési idejét nem ismerjük. Iskoláit Szombathelyen végezte, majd 1801-től Pesten folytatott jogi tanulmányokat, és közben báró Laffert Vincze fiai mellett nevelősködött. Baráti köréhez tartozott Horvát István, Révai, Virág Benedek, és Schedius Lajos. Később ügyvédként működött, verseket írt. Földrajzi tankönyvét (*Közönséges geographia, melyben a földnek matematikai, természeti, és leginkább politikai állapotja a legújabb változások után elő adatik*. Pest, 1809.) amely később több kiadásban is megjelent, széles körben használták. 1836-ban halt meg.

¹⁶ FERENCZY: *Némely észrevételek a férjfi gyermekek házi neveléséről a tapasztalás, s néhány Fenék törvényeknek (Principiumoknak) megállapítása a józan okosság szerint.* = Tudományos Gyűjtemény 1827. VIII. 43–63.

dázatok segítségével neveljük. A nevelők és a szülők figyelmébe ajánlja Campe és Salzmann ilyen jellegű munkáinak magyar fordításait. Az értelmi nevelésről szólva német szerzők nyomán azt javasolja, hogy a rendszeresség a legfontosabb. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a tanítás és a játék változzék, a gyermek ne fáradjon el az állandó munkában. Mint a filantropisták követője, Ferenczy nagy figyelmet fordít a testi nevelésre. A „természeti” vagy testi nevelés a testi erők gimnasztikai gyakorlatok és játékok által történő fejlesztéséből áll. A nevelésnek egyik oldalát sem szabad elhanyagolni – vallja – a harmóniára kell törekedni. Ideálja az ép test és a szilárd erkölcsi jellem. Hazánkban olyan pedagógiai intézmények létrehozását tartja szükségesnek, mint Németországban a Salzmann, és Svájcban Pestalozzi-félék. A szerző legfőbb érdeme, hogy felismeri a tervszerűség jelentőségét a nevelésben, és a nevelői eljárások elvszerű megalapozását követeli a házi nevelés területén is.

Kanya Pál, a pesti evangélikus gimnázium igazgatójának tanulmánya¹⁷ azt fejtegeti, hogy a gyermek nevelésének csecsemőkorban kell kezdődnie. A szülőknek hatalmas a felelőssége, hiszen alapvetően az ő feladatuk a gyermekek nevelése, a házi nevelők és a nyilvános iskolák tanítói csak erre az alapra építhetnek. A szerző Pestalozzi szellemében nyilatkozik a nevelői pályáról, ahol elengedhetetlen a belső elhivatottság. Csakis úgy lehet magas szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal felvértezett tanítói kar egy országban, ha nemzeti tanítóképzőket állítanak fel, ahol már a leendő tanítókat is nemzeti szellemben nevelik, és megismertetik őket a legkorszerűbb pedagógiai elvekkel.

Bár számos írás foglalkozott a házi nevelés kérdéseivel, a legtöbb reformkori szerző mellett szállt síkra, hogy minden, (a magasabb társadalmi osztályokhoz tartozó) gyermek nyilvános iskolába járjon, hiszen a házi nevelés során nem, csakis az iskolai közösségben szerezhethet megfelelő tapasztalatot kortársakkal történő együttlét és együttműködés területén, amely alapja a társadalmi beilleszkedésnek.

A népiskolákban folyó nevelés és oktatás korszerűsítésének kérdése reformkori folyóirataink állandó témája volt. Bár a liberális nemesi ellenzék a reformországgyűléseken folyamatosan napirenden tartotta a népoktatás ügyét, annak alacsony színvonalához, korszerűtlenségéhez nem férhetett kétség. Az egykorú dokumentumok jelzik, hogy országszerte kevés volt a népiskolák száma, a városi iskolákban hatalmas volt a zsúfoltság, olykor 100–120 gyermek tanult egy-egy tanteremben. A tanítók nemcsak pedagógiailag voltak képzetlenek, hanem kiszolgáltatottan, nagy nélkülözésben éltek. Ilyen körülmények között a népiskolákban folyó oktatás színvonala igen alacsony volt, az oktatás tartalma, módszerei rendkívül sok kívánnivalót hagytak maguk után, nem is beszélve a nevelésről, melyre a mostoha körülmények miatt aligha jutott idő a legtöbb népiskolában.

¹⁷ KANYA Pál: *Oskolákat s tanítókat érdeklő egyveleges gondolatok.* = Tudományos Gyűjtemény 1826. V. 77–84.

Csató Pál¹⁸ az elemi nevelés-oktatás elveit sorakoztatja fel a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent tanulmányában.¹⁹ Megállapítja, hogy hazánkban a tanuló ifjúság kétharmada nyilvános iskolába jár, egyharmada pedig otthon tanul. Az elemi szintű oktatás hazánkban igen nagy hiányosságokat mutat. A tananyag kiválasztásában alig érvényesül valamiféle tervszerűség, a tanítás módszerei is elavultak, hiszen értelem nélküli memorizálást követelnek, amely a gyermek kedvét elveszi a tanulástól. A szerző véleménye szerint az oktatásban lépésről-lépésre kell haladni. Mivel a 6–12 éves gyermeknél csupán a szemléltető és emlékezőtehetség fejlődött ki, világos, hogy a gyermek számára az „érzéki ideák” a leghatékonyabbak. A természettudományos tárgyak, a geometria elemei, a számtan az írás, az olvasás, az ének és a rajz mind az érzéki ideákra épülnek, tehát fiatalabb korban ezeket kell tanítani. Az erkölcstan meghaladja a kisgyermeki értelmet – vallja a szerző, és Rousseau nyomán, nem helyesli a vallástan korai tanítását sem.

1832-ben jelent meg a *Tudományos Gyűjteményben*²⁰ (valószínűleg Guzmics Izidor bakonybéli apát tollából) egy jelentős neveléseméleti tanulmány a falusi gyermekek neveléséről. A szerző megállapítja, hogy hiába jelenik meg rendeletek sora az oktatásüggyel kapcsolatban, ha a gyakorlatban szinte semmi haladás nem történik, hiszen nincsenek meg a feltételek. A népnevelés nagyon elhanyagolt állapotban van – vallja a szerző. A falusi gyermekek többsége évente csak két-három hónapig jár iskolába, mert munkájukra számítanak a szüleik. Hangsúlyozza, hogy minden egyes polgárnak, így a falusi gyermekeknek is szükségük van a műveltségre, a tudomány a köznép számára is hozzáférhető kell hogy legyen. A falusi népnek nem elég már az írni-olvasni tudás, és a vallás alapvető tanainak ismerete. Szükség van az iskolákban az egészségtani ismeretek, az állat- és növénytan, a földrajz és a hazai történelem tanítására is. Azonban nem elegendő a tananyag kiszélesítése, hanem egy falusi tanítónak azzal is tisztában kell lennie, hogy „a tananyagot mi módon, micsoda eszköz, bánás, reáhatás által lehet” a gyermekeknek a legjobban megtanítani. A szerző sürgeti a jó anyanyelvű tankönyvek bevezetését és több tanítóképző felállítását hazánkban.

¹⁸ Csató Pál (1804–1841) iskoláit Nagyváradon végezte, majd az egri és a pesti központi papnevelő intézetben folytatott teológiai tanulmányokat. 1823-ban elhagyta a papi pályát és 1824-től 1826-ig jogot hallgatott. Főúri házakban 1826-tól 1828-ig a Batthyány majd a Chernel családnál nevelősködött, emellett újságíróként is tevékenykedett. Helmecey mellett részt vett a *Jelenkor* szerkesztésében, majd 1835-ben a *Rajzolatok* segédszerkesztője lett. 1832-ben az akadémia, 1837-ben a Kisfaludy-társaság választotta tagjai sorába. 1837-ben a *Hirnök* segédszerkesztője lett. 1841-ben halt meg Pozsonyban. Nevelői működése alatt és később is számos a nevelésüggyel kapcsolatos, köztük pedagógiaelméleti cikket és tanulmányt tett közzé a korabeli lapokban. Színműírói munkássága is jelentős.

¹⁹ CSATÓ PÁL: *Az elementaris oktatásnak nevelésbeli principiumai*. = Tudományos Gyűjtemény 1830. I. 23–38.

²⁰ [GUZMICS Izidor?] G-cs: *Rövid észrevételek a falusi nevelésről*. = Tudományos Gyűjtemény 1832. II. 92–110.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik Nagy Károly cikke,²¹ aki a természettudományok oktatásának megkezdését már elemi fokon bevezetné. A természettudományok tanításában az asztronómiából kíván kiindulni, és csak ezután következne a lakóhely közvetlen környezetének megismerése. Az egészségtan, a földrajz, a természetrajz, a kémia, a mezőgazdaságtan és a technológia alapjait már a 10–12 éves gyermekeknek is ismerniük kell. A szerző azt vallja, hogy a természettudományok tanulása alkalmassá teszi a gyermeket a társadalmi élet problémáinak megoldására. Minden tanuló egységesen tanulja meg a mindenki számára hasznos ismereteket, és csak erre az általános alpra építve léphessen tovább a gimnáziumba. A klasszikus nyelvek helyett a modern nyelvek ismeretére, különösen a német nyelvre van szükség.

Edvi Illés Pál²² celldömölki evangélikus. lelkész is a népnevelést fejlesztését tartja a nemzet felemelkedése szempontjából a legégetőbb teendőnek. A falusi népiskolák tantárgyai között a legfontosabbak az írás, az olvasás, a számolás, az értelemgyakorlatok, az erkölcstan, az egyházi és világi énekek. Emellett azonban tanítani kell a fizika, az állat- és növénytan, a földrajz, a polgári törvények, a gazdaságtan, az egészségtan, a hazai történelem alapjait is. Mindenkiből anynyit, amennyi a falusi gyermek számára hasznos és megemészthető. A szerző egy későbbi tanulmányában²³ azt hangsúlyozza, hogy az értelmi nevelésnek két fő dologra kell tekintettel lenni: az egyik, hogy a gyermek figyelmét felhívjuk az őt körül velő dolgokra; a másik, hogy szüntelen foglalkoztassuk, akár tanulásal, akár játékkal. Az értelmi nevelés célmeghatározásában tehát Pestalozzit követi. Jól látja, hogy a gyermekben lévő aktivitást állandóan ébren kell tartani. Rousseau hatását mutatja az a kívánsága, hogy gyakran rajzoljuk a gyermekek elé az emberek nyomorúságát, vigyük őket szenvedőkhöz, nélkülözőkhöz, „hogy szíveikben részvétet ébresszünk s felkeltsük a segítség vágyát”. Hangsúlyozza azonban, hogy nevelői tapintat nélkül a legjobb módszer is „csak fényes dió marad.” Vagyis Edvi Illés Pál szerint a legjobb módszer is hiábavaló nem kelően felkészült tanító kezében. Rámutat a tanításban a szubjektív tényezőnek, a nevelői személyiségnek nagy fontosságára.

Láttuk, hogy a legtöbb reformkori pedagógiai elmélkedő az elemi szintű népoktatás részének tekinti a természettudományok oktatását. Erre az alpra épülhetné rá a gimnáziumi természettudományos képzés, vallották sokan, annak ellenére, hogy ezekben az években még mindig hangsúlyosan vetődött fel az a kérdés, kell-e egyáltalán a gimnáziumokban reál tárgyakat oktatni, és hogy a humán- és reál tárgyak milyen arányban kerüljenek be a tanrendbe.

Nemcsak az oktatás tartalma, hanem a nevelés és oktatás módszerei is számos reformkori szerzőt foglalkoztattak. Az oktatás módszereire vonatkozó egy-

²¹ NAGY Károly: *A Természettudományok korábbi tanítása szükségességéről.* = Tudományos Gyűjtemény 1832. VIII. 65–72.

²² EDVI ILLÉS Pál: *Még valami a népiskolákról.* = Tudományos Gyűjtemény 1833. XII. 57–62.

²³ EDVI ILLÉS Pál: *Tükrötskék az oskola tanítói élet köréből.* = Tudományos Gyűjtemény 1835. IX. 35–53.

korú nézeteket foglalja össze Székely Sándor „A tanítás talptételei” című értekezésében.²⁴ Véleménye szerint csak azt kell tanítani, ami „a gyermek tehetségeihez és életidejéhez van mérsékelve, és a mi által cálarányos tanítás mellett részvétel serkentetik fel öbenne. Valamig tehát a gyermek még az érzékiség esztendejében van, csak olyan tárgyakkal kell foglalatoskodtatni, mellyek ő benne külső és belső érzést ébresztenek fel, és megfoghatók.”²⁵ Fel kell kelteni a gyermek érdeklődését is, vallja Székely, hiszen a tanítvány érdeklődése, aktív részvétele nélkül a tanítás „hatós nem lehet”. Kerülni kívánja a tanulásra való kényszerítést, mert „minden tanulás beli kedv megfójtathatik ez által”. A legfontosabbnak azonban azt tartja, hogy „a tanítás minden egyes tárgyaiban a könnyebbekről a nehezebbekre, az altételes ismeretekről a magasabbakra grádicsenként emelkedjék a tanító, és az erőket cálarányosan gyakorolja.”²⁶

Lovász Imre orvos külön tanulmányban hívja fel a nevelők figyelmét a testi fenyítéssel kapcsolatos problémákra,²⁷ az iskolás gyermekekkel való szelídebb bánásmódra. Cáfolja azt általánosan elterjedt nézetet, hogy a testi fenyíték nélkülözhetetlen eszköze a tanulás serkentésének, az erkölcsök javításának, a tanítói tekintély fenntartásának. A testi fenyítéssel együtt járó félelem csak növeli a tanulás iránti ellenszenvet. Tanítóink legtöbbje, nem ismerve a figyelem felkeltésének módját, ennek hiányát testi fenyítéssel akarja pótolni. A szerző nézete szerint szelídebb eszközökkel inkább célt lehet érni. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a testi fenyíték sokféleképpen kárt tehet a gyermek egészségében. A különböző temperamentumú gyermekek is különféleképpen reagálnak a verésre. Orvosi szempontból tekintve a kérdést, hibáztatja, hogy iskoláinkban nincs rendszeres testgyakorlás, a tantárgyak között nem szerepel az egészségnevelés. Greskovics Ágoston²⁸ szerint is nagyon fontos a testnevelés, amelyre az eddigieknél sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani iskoláinkban.

Külön tanulmányban foglalkozik Kun Tamás a nevelés legfontosabb tényezőjével, a nevelővel.²⁹ A nevelő éljen hivatásának, legyen művelt és tapasztalt. A nevelés nem kézi mesterség, mit néhány száraz szabály követése által mechanikusan lehetne végezni, de nem is kizárólag elméleti tudomány, aminek ismeretét csakis könyvekből lehetne elsajátítani. A neveléstudomány „inkább praktikus, mint teoretikus tudomány” – vallja a szerző, tehát sohasem lehet azt mondani, hogy már ismerjük a nevelés minden titkát. A jó nevelőnek mind elméletileg, mind gyakorlatilag állandóan tökéletesítenie kell magát. Felsorolja a jó nevelő

²⁴ SZÉKELY Sándor: *A tanítás talptételei*. = Tudományos Gyűjtemény 1823. IV. 32–50.

²⁵ Uo. 41.

²⁶ Uo. 48.

²⁷ LOVÁSZ Imre: *A tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fegyítékről orvosi és philologusi szempontból tekintve*. = Tudományos Gyűjtemény 1835. I. 46–65.

²⁸ GRESKOVICS Ágoston: *A rendes kifejlődés és a célirányos nevelés alapvonatai*. = Tudományos Gyűjtemény 1836. XI. 29–91.

²⁹ KUN Tamás: *A nevelőben megkívánható tulajdonok és föltételek*. = Tudományos Gyűjtemény 1840. X. 74–98.

tulajdonságait: gyöngédség, szeretet, béketűrés. A nevelő ne legyen szeszélyes, ne legyen kevély, gúnyolódó. Bölcsen kell jutalmaznia és a büntetnie. A fegyelmezésnél tekintetbe kell venni az időt, körülményeket, a gyermek egyéniségét, a tett súlyát. A fenyítés ne váljék mindennapivá, szeszélyből, felhevülten, soha ne büntessen a nevelő. A jutalmazás ne legyen gyakori, mert hitelét veszti. Győzze meg a nevelő növendékét arról, hogy a jócselekedet kötelesség, s hogy legnagyobb jutalom az a tudat, hogy jót tehetünk.

A nevelés és oktatás általános elméleti kérdései mellett a lapok és folyóiratok, így a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain is folyt a küzdelem a reformkor évtizedeiben az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért. A reformkorban a magyar nyelvnek a latinnal szemben való uralomra juttatása egyik fő feltétele volt a nemzeti-polgári átalakulásnak, és szorosan összefüggött a függetlenségi törekvésekkel is. Ezért a magyar tanítási nyelv ügye szervesen beépült a liberális nemesi ellenzék politikai programjába. A nyelvújítási mozgalom törekvései, a húszas-harmincas években fejlődésnek induló nemzeti nyelvű tudományosság és szépirodalom, előkészítették a magyar nyelvet az új szerep betöltésére.

A tanítási nyelv kérdésének vitája nemcsak az országgyűlésen, hanem a sajtó hasábjain is nagy intenzitással folyt. Már az 1820-as évek kezdetén számos cikk és tanulmány látott napvilágot újságjainkban és folyóiratainkban, amelyek a magyar nyelv kérdésével általában, és ezzel összefüggésben a magyar tannyelv bevezetésének szükségességével foglalkoztak.

Az egyik ilyen, vitaindító programcikknek is beillő tanulmány³⁰ Mednyánszky Alajos írása, amely a *Tudományos Gyűjtemény* 1822-i évfolyamában jelent meg. A későbbiek során a magyar közoktatásügy reformtervezetében is közreműködő művelődéspolitikus felhívást intéz kora értelmiségéhez és felszólítja őket, fejtsék ki véleményüket a folyóirat hasábjain a magyar nyelv „kiterjesztéséről”. Mednyánszky már 1822-ben kritikusan vázolja a korabeli magyar középiskolák tanulmányi viszonyait, ahol minden tárgyat, köztük a heti két órában oktatott magyar nyelvtant is latinul tanítják. Ugyanakkor külföldi – német, angol és francia – példákkal bizonyítja az anyanyelven folyó képzés hatékonyságát. Kiemeli, hogy ezekben az országokban az összes tárgyat nemzeti nyelven oktatják. Elismeréssel nyilatkozik a hazai református kollégiumokról, ahol már sok tárgyat magyarul oktatnak. Mednyánszky szerint a hazai oktatásügy fejlődésének elsőrendű feltétele a magyar tanítási nyelv bevezetése az iskoláinkban. Az összes tantárgy magyarul történő oktatását szorgalmazza. Miként e korban a nemzeti nyelv ügyéért küzdők közül oly sokan, Mednyánszky is híve a klasszikus műveltségnek, annak megszerzését fontosnak tartja, de elsőrendű feladatként jelöli meg oktatáspolitikusaink számára azt, hogy iskoláinkban a magyar tannyelv kerüljön bevezetésre.

³⁰ MEDNYÁNSZKY Alajos: *Hazafiú gondolatok a magyar nyelv kiterjesztése dolgában.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1822. I. 1–37.

Kiss Sámuel, 1827-ben közzétett értekezésében kifejti,³¹ hogy a magyarság leginkább a nevelés terén maradt hátra az európai nemzetek sorában. Hogy mi ennek az oka? Az hogy „a latán (!) nyelvnek olly igen rabjai vagyunk” – vallja. A szerző tehát kárhóztatja a latin nyelv iskolai egyeduralmát. Nézete szerint felesleges kint jelent a gyermekeknek a latin tannyelv. „Magyarul kellene az iskolákban tanítani” – követeli. Az a véleménye, hogy a latin nyelv tanítását a retorikai osztályban kellene kezdeni, tehát semmiképpen sem nyolc éves korban. A szerző a Herder-féle középiskola híve, amelyben a latin nélküli alapépitmény fölé emelkedik humanisztikus tagozat. A latin nyelv tanításának célja a nagy klasszikus írók megismertetése. Az erkölcsi nevelés hiányosságait is a latin nyelv helytelen oktatására vezeti vissza Kiss Sámuel. Ifjaink durvák és nyersegek és ezt magyarosnak tartják. Nincs bennük „finom esztétikai érzés s nemes indulat”. Hiába tanulják sok-sok éven át a latin nyelvet – nem olvassák a klasszikusokat, hirdeti a neohumanista elveket valló magyar pedagógus.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik Antal Mihály „Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némely eszközeiről” című tanulmánya³², amelyben arról ír, hogy jobban terjedne, fejlődne a honi nyelv, ha az ifjúság legalább néhány tantárgyat magyarul tanulhatna. Szomorúan állapítja meg, hogy gimnáziumainkban a magyar nyelv grammatikáját is latinul tanulják a magyar ifjak. Helyesli Mednyánszky Alajosnak azt a javaslatát, hogy a nemzeti nyelven való tanítás már az első osztályokban elkezdődne néhány tárgy esetében, majd a magyarul oktatott tárgyak száma szaporodna. De Antal Mihály ennél tovább lépne. Nézete szerint semmi sem indokolja azt, hogy az egyetemi szintű jogi és orvosi tanulmányok ne folyhassanak magyarul. „Polgári létünk boldogsága kívánja törvényeinket minél közönségesebben tudni, így van ez az orvosi tudományokkal is testi létünkre nézve... Nints tudomány, mellyet ártana élő nyelven tanítani, nemzeti nyelvünk pedig képes a műveltségnek tetemes elfogadására.”³³ – vallja határozottan a szerző.

1828-ban Czuczor Gergely – aki ebben az időben gimnáziumi tanárként működött – „A Magyar Nyelv állapotja Gymnasiumainkban” című sokat idézett tanulmányában³⁴ megismétli és összegezi a fentieket. Czuczor Gergely nem helyesli a latin nyelvnek az iskolákból való kiiktatását, de azzal sem ért egyet, hogy a nemzeti nyelvet csak, mint egy mellékes tárgyat tanítsák. „Soha egy szándékban nem voltam, s nem is lehetek azokkal, kik a római nyelvet vagy kiirtani iskoláinkból vagy csak félszegűen tanítani javallják; ... de ugyan azokkal sem tarthatok, kik elegendőnek vélik, ha nemzeti nyelvünk csak futólag, minden

³¹ N. A. Kiss Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* = Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 3–15.

³² ANTAL Mihály: *Gondolatok honi magyar nyelvünk terjesztésének némely eszközeiről.* = Tudományos Gyűjtemény 1827. IX. 61–110.

³³ Uo. 85.

³⁴ CZUCZOR Gergely: *A Magyar Nyelv állapotja Gymnasiumainkban.* = Tudományos Gyűjtemény 1828. X. 72–83.

nagyobb gond és sürgetés nélkül, mintegy függelék gyanánt terjesztetik olykor ifjaink elébe, nem különben valamely idegen plántánál, melyet midőn írott-képen szemlélünk sem virágja illatját sem gyümölcse ízét nem érezhetjük.”³⁵ A szerző ismerteti a magyar nyelv iskolai oktatásának 1791 utáni helyzetét, valamint a II. Ratio hiányosságait. Nagyon elítéli, hogy csak heti két órában tanítja a gimnázium a magyar nyelvet. Az órákon az osztályok tanulói együtt tanulnak egy teremben, így a hatékonyság nem is lehet magas. Milyen a magyar nyelv sorsa iskoláinkban? – teszi fel a kérdést. „Taníthatnak reá deákjaink, sőt mondhatom, kínoztatnak a száraz Grammatika tanulásával, de mind ennek maiglan igen csekély sikerét láthattuk”³⁶. A sikertelenség okai között emlegeti a jó nyelvtanok hiányát, valamint a tanításban tapasztalható rendszertelenséget. Helyteleníti iskoláink azon eljárását, hogy a hazai és kortárs írók ismertetésére nem fordít kellő gondot. A száraz grammatizálás miatt „nyelvünk virága illatát sem gyümölcset” nem érzi az ifjú. Czuczor nagyon elítéli, hogy a magyar irodalmat nem oktatják az iskolában. Ő is az elsők között van, akik követelik a kortárs magyar költők és írók tárgyalását a gimnáziumban. Károsnak tartja, a korabeli iskolákban még általános szokást, hogy a tanulóknak latinul kell egymással beszélni. Czuczor utal Mednyánszky 1822-es tanulmányára, elfogadja javaslatait. A tanulókat magyarul kellene tanítani minden tantárgyra, magyarul kellene egymással társalogniuk, meg kellene ismerniük a magyar irodalmat. Mindez hamarosan szép eredményt hozna, vallja a költő.

Horváth József Elek tanár³⁷ kora iskolai nevelésének problémáiról ír a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. évfolyamában. Erőteljesen elítéli a nemzeti iskolai latin tanítást, hiszen hat-hét évi tanulás után a tanulók latinul sem írni, sem beszélni nem tudnak. Ennek a szerző szerint elsősorban az az oka, hogy a latin nyelvtant is latinul oktatják. Horváth követeli, hogy a latin nyelvtant magyarul tanítsák a hazai iskolákban. Külföldi példákra hivatkozik, ahol anyanyelven tanítják a latint és így módon eredményesebbnek tűnik az oktatás. Külföldön célszerűen tanítják a latint, mert ott nem a száraz grammatizálás az uralkodó módszer, hanem a klasszikus írók műveinek alapos megismerése a cél. A szerző a neohumanisták, főleg Herder nyomán azt kívánja, hogy azoknak, akik az alsóbb osztályok elvégzése után gyakorlati pályára lépnek, a latin helyett szükségesebb és hasznosabb ismereteket tanítsanak az iskolákban. Az alapfokú oktatást a szerző tehát latin nélkül képzei el, és ezt követően az ötödik iskolai évtől kezdve tanulnának a gyermekek latint, de más módszerrel, mint eddig. A nemzeti művelődésnek azonban legfontosabb eszköze a magyar nyelv alapos tudása. Éppen ezért van szükség magyar tannyelvre az iskolában, és jó magyar nyelvű tankönyvek kiadására minden tantárgyból.

³⁵ Uo. 73–74.

³⁶ Uo. 77.

³⁷ HORVÁTH József Elek: *Az iskolai Nevelésről Magyarországon.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1829. I. 75–100.

Edvi Illés Pál azt vallja, egy tanulmányában,³⁸ hogy már az örökértékű klaszszikusok kedvéért is érdemes tanulni a latin nyelvet. Hibáztatja azonban a latin tanítási nyelvet és főleg azt, ahogyan hazánkban a latin nyelvet tanítják. Neohumanista szellemben fogalmazza meg azt a kívánságát, hogy kezdőknek minél kevesebb nyelvtant tanítsanak. Helytelennek tartja azt az eljárást, hogy a gyermekekkel előbb betanultatják a szabályokat, amiket pedig példákból kellene levezetni. Nézete szerint holt nyelvet nem lehet, de nem is kell az elemi iskolákban tanítani. Sürgeti, hogy előbb anyanyelve nyelvtanát tanulja a gyermek s csak azután a latin grammatikát. Edvi Illés Pál is, hasonlóan kortársaihoz, erőteljesen hangsúlyozza azt a kívánságot, hogy vezessék be a magyar tannyelvet iskoláinkban.

Széchy Ágoston Imre piarista lelkész, aki a bécsújhelyi katonai akadémián a magyar nyelv tanáráként működött, az anyanyelv tanítása szükségéről szól Pestalozzi szellemében, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.³⁹ A sikeres oktatás feltételeit Pestalozzi nyomán a következőképpen állapítja meg Széchy Ágoston: az oktatás során igen lényeges az analízis és szintézis összekapcsolása, a fokozatosság. Mivel a fogalmak képzése és közlése szavak által megy végbe, a tanulónak érteni kell a tanítás nyelvét. A szerző szerint a 9–10 éves gyermekek még nem tudnak sokáig figyelni, anyanyelvükön is – szerinte – csak gépiesen, minden gondolkodás nélkül beszélnek. Ezért az iskolába kerülő gyermekeket mindegyiknek a tanulásra kell képessé tenni, azaz arra kell törekedni, hogy az anyanyelvet kellően értsék. A nyelvet úgy kell tanítani, hogy a gyermekek a beszéd által gondolkodni, a gondolkodás által beszélni tanuljanak. Vagyis a szerző a Pestalozzi-féle beszéd- és értelemgyakorlatok meghonosítását kívánja hazai iskolákban. Ez azonban csak anyanyelven valósítható meg. A latin és görög nyelv erre nem alkalmas, tanításuk az anyanyelv ismerete nélkül csak idővesztés. A szemléltetés elvének a nyelvtanításban is érvényesülni kell. Az iskolában mindennek ellenkezője történik, a módszert a szerző „szellem-tikkasztónak” nevezi. Több ismeretet nyerne az ifjúság, ha az elemi iskolákban az anyanyelvet célszerűen tanítanák.

A *Tudományos Gyűjtemény* az elméleti pedagógiai, és az anyanyelven történő oktatást követelő tanulmányok közzététele mellett a korszak egy másik igen fontos pedagógiai kérdését – a nőnevelés reformjának szükségességét – feszegető írásoknak is teret adott. Az 1820-as évek elején, előbb a *Tudományos Gyűjtemény*, majd más folyóiratok hasábjain indult nőnevelési vita éveken át tartott. Sokféle vélemény fogalmazódott meg a nők hivatásával, közéleti szereplésével, magasabb fokú művelődésével kapcsolatban. A hozzászólók legfőbb érdeme az, hogy felhívták a figyelmet erre a fontos kérdésre.

³⁸ EDVI ILLÉS PÁL: *Növendék fiúknak miért és hogyan kell tanulni latinul.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1839. VI. 3–13.

³⁹ SZÉCHY ÁGOSTON IMRE: *Az anya-nyelv tanítása szükségéről s módjáról.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1839. VI. 49–82.

A *Tudományos Gyűjteményben* a nőkérdéssel foglalkozó írások sorát 1821-ben Szép János tanulmánya nyitja meg, amelynek címe: „Elmélkedés az Asszonyi Nem Taníttatásáról”.⁴⁰ A szerző régebbi és kortárs szakirodalom alapján azt próbálja bizonyítani, hogy a nők is képesek ugyanazokat az ismereteket elsajátítani, mint a férfiak. Véleménye szerint: „Testi és lelki, vagy elmebeli tehetségre nézve nem alábbvalók az Asszonyok a férfiaknál. Ollyan lélek, ollyan ész, lakik az Asszonyokban, mint a férfiakban.”⁴¹ Hosszadalmasan bizonygatja, hogy már kisgyermekkorban azonos képzést kell biztosítani a fiúknak és a lányoknak, hogy a későbbiekben a tehetséges lányok a tudományok és művészetek különböző területein ugyanúgy kibontakoztathassák képességeiket, mint a fiúk. Számos példát hoz arra, hogy külföldön ugyanúgy, mint hazánkban vannak képzett, tudományokat művelő nők. A következő évben, 1822-ben a *Hasznos Multságok* című lap hasábjain látott napvilágot Kultsár István cikke „A Leánykák házi neveléséről” címmel.⁴² Kifogásolja, hogy a leányok és asszonyok már nem elégszenek meg a csendes visszavonult házi élettel, otthoni foglalatosságokkal. A nők multságokba járnak, a pipere, a tánc, a regények olvasása köti le idejüket. A szerző véleménye szerint a helytelen nevelés az oka ennek. A leányokat otthon kell nevelni – vallja. Elég, ha az elemi ismereteket elsajátítják, ezen kívül csak a házi teendőket kell nekik alaposan megtanulniuk, másra nincs is szükség. A szerző mélységesen elítéli a hazánkban külföldiek által fenntartott divatos leánynevelő intézeteket, amelyekben semmi hasznos ismeretre nem tesznek szert a növendékek, „de a haza Nyelvét, a Magyar sem tanulják meg”. Takáts Éva, Karacs Ferenc rézmetsző felesége a *Tudományos Gyűjteményben* Kultsár István cikkéből kiindulva,⁴³ fejtette ki véleményét a kérdésről. Kultsár véleményétől eltérően, Takáts Éva nem a lányok otthoni neveltetésében látja a problémák megoldását, hanem a nemzet tulajdonában lévő, korszerű ismereteket anyanyelven oktató nevelőintézetekben. Ő is elítéli kora divatos, külföldiek által fenntartott intézeteit. Takáts Éva tehát „a polgári szerkesztésű”, „nemzeti karakterrel bíró” intéztek felállítását sürgeti, amelyekben magyar anyanyelvű tanárok magyarul tanítanak. Véleménye szerint ezekben az intézetekben elme kiművelésére, a szív formálására és művészi ízlés kifejlesztésére kell törekedni. Takáts Éva nem írt arról, milyen anyagi forrásokból valósíthatók meg a nemzeti nőnevelő intézetek, de leánya, Karacs Teréz visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy édesanyjának voltak erre vonatkozó elképzelései, amelyeket családi, baráti körben gyakran fejtegetett. Azt kívánta, adóztassanak meg minden 30 és

⁴⁰ SZÉP JÁNOS: *Elmélkedés az asszonyi nem taníttatásáról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1821. IV. 22–60.

⁴¹ Uo. 55.

⁴² KULTSÁR ISTVÁN: *A leánykák házi neveléséről*. = *Hasznos Multságok* 1822. III. 220–223; 225–228.

⁴³ TAKÁTS ÉVA: *Némelly észrevételek Kultsár István Urnak azon Értekezésére, melyet az 1822. Esztendő második felében közöl a Leánykák Házi neveléséről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1822. XII. 36–42.

50 év közötti agglagényt, elsősorban a katolikus papságot és a hadsereg tisztjeit, és ebből az összegből hozzanak létre leányok nevelésére szolgáló intézeteket.⁴⁴

Takáts Éva a következő évben még két írást adott közre a *Tudományos Gyűjteményben* a nők művelődésének kérdéseiről.⁴⁵ Ezekben művelt nőtársait írói munkára buzdítja. A főrangú hölgyeknek felhívja a figyelmét arra, hogy ne a jótékonykodás és a szegényeknek való alamizsnaosztás legyen a fő tevékenységük, hanem mentse meg a szegényeket attól, hogy erre rászoruljanak. Építessenek iskolákat, ahol képzett iskolamesterek vezetésével minden 7–12 éves fiú és leány az elemi ismeretek mellett a háziipari, és földműveléssel kapcsolatos összes gyakorlati ismeretet megszerezheti.

Takáts Éva forradalminak számító nézetei heves ellenállást váltottak ki. Egy névtelen szerző erőteljesen fellépett a nők közéleti, irodalmi törekvéseivel szemben.⁴⁶ Véleménye szerint a nő ne lépjen ki a számára rendelt körből, „A pennát bízva a férfijakra, a Könyvirók, Criticusok sorába ne törekedjék. Jusson eszébe a páva tollba öltözött Szajkó... Ne kössön fegyvert az oldalára, se ne politizáljon: hanem neveljen Gracchusokat a Hazának.” A cikk megjelenését követően olyan szerteágazó és heves vita indult meg, amely évekig lázban tartotta a reformkori közvéleményt. Takáts Éva is válaszolt a támadásra.⁴⁷ Éles hangon ítéli el azokat, akik a nők művelődéshez való jogát megkérdőjelezzik. Támadja azokat a férfiakat, akik kizárólag feleséget és anyát kívánnak látni a nőkben, nem pedig gondolkodó, értelmes művelt lényt. Sötét képet fest azokról a nőtársairól, akik képtelenek önálló gondolkodásra, akiknek összes idejét csak a háztartás és a gyermeknevelés tölti ki, akik semmi más iránt nem érdeklődnek. Bebizonyítja, hogy az ilyen műveletlen, szüklátóköri nők még alapvető feladatukat, a gyermeknevelést is rosszul végzik: „Az olyan asszonyoknak gyermek nevelése, a kiknek gondolkodások csak a házi körben határozottatik, nem lehet kívánni, hogy tovább menjen a testi nevelésnél. Rendszerint csak annyira is szoktak menni ebben, hogy gyermekeiket jól meghízalják, mert felőlök való gondoskodások nem igen mehet feljebb annál, hogy ételek és tiszta ruhájok legyen, mikor szükséges, és a kotsi el ne tapodja, vagy a kutba ne essenek.” Takáts Éva szerint a bajok gyökere az, hogy nincsenek hazánkban olyan leánynevelő intézetek, iskolák, amelyek korszerű műveltséget nyújtanának a leányok számára.

1826-ban és a következő évben egyre többen kapcsolódtak be a nők művelődési jogairól folyó vitába. Egy névtelen szerző lelkes hangon követeli a nők

⁴⁴ KARACS Teréz: *Emlékezés kedves szüleimre*. In: HARMATH Lujza: *Magyar írónők albuma*. Bp. 1890. 184.

⁴⁵ TAKÁTS ÉVA: *Egy két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1823. VIII. 68–87. TAKÁTS ÉVA: *Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról*. = *Tudomás Gyűjtemény* 1824. VI. 71–88.

⁴⁶ K. J.: *Mi a Pedantizmus?* = *Tudományos Gyűjtemény* 1824. XII. 69–79.

⁴⁷ TAKÁTS ÉVA: *Egy Barátnémhoz irt levelem Nemünk ügyében*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. XI. 62–77.

nemzeti szellemű nevelését, magasabb szintű képzését.⁴⁸ Egy másik szerző, Sebestyén Gábor a Szentírásból kiválasztott szövegek alapján azt próbálta bizonyítani, hogy a nőknek nincs joguk a politikai, tudományos, irodalmi életben részt venni, hiszen a bibliai szövegek is tiltják számukra ezt.⁴⁹ Erre válaszképpen egy névtelen szerző ellenkező értelmű textusokat gyűjtött össze a Bibliából, és közzétette őket a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. évi VI. kötetében.⁵⁰ Két fiatal író, Szontágh Gusztáv és Kiss Károly közös írásukban⁵¹ azt fejtegették, hogy a magasabb műveltség és az írói hivatás nem gátolja az asszonyokat abban, hogy hagyományos, tehát háziasszonyi és anyai kötelezettségeiknek is eleget tegyenek. „Az ember rendeltetése, kötelességei és jogai nemre való tekintet nélkül egyenlők” – vallották a szerzők.

Sebestyén Gábor támadására maga Takáts Éva is hamarosan válaszolt a folyóirat hasábjain.⁵² a Bibliából vett és eltorzítva magyarázott érveket sorra megcáfolja, majd felteszi a kérdést kora tudós férfiúinak. Ha olyan büszkék a tudományok művelésének egyedül őket megillető privilégiumára, miért nem használják ki ezt a kiváltságot? Miért nem írják meg anyanyelvükön Magyarország történetét, földrajzát, miért nem adnak ki hazánkra vonatkozó statisztikai táblázatokat? Miért nem foglalkoznak azzal, amire szükség van, ahelyett hogy erejüket a nők művelődésének mindenáron való megakadályozására fordítanak? Megfogalmazza azt az alapvető tételt, hogy a női és a férfi intelligencia között nincs különbség. Ha a nők számára biztosítják a férfiakéval azonos művelődési lehetőségeket, akkor a nők is elérhetnek a politika, a tudományok és művészetek területén olyan eredményeket, mint a férfiak.

Az országgyűlési felszólalások visszhangjaként tovább folyt a vita a nők művelődésének kérdéseiről a lapok hasábjain. Kiss Sámuel például egyenes összefüggést mutat ki a leányok nevelésének elhanyagoltsága és hazánk elmaradottsága között.⁵³ Egy másik szerző felvet egy nagyon fontos kérdést.⁵⁴ A leányok nevelésével megbízott külföldi nevelőnők helyett „pallérozott magyar nevelő asszonyokra” lenne szükség – vallja. Nemcsak azért, hogy leányaik nemzeti szellemben nevelkedjenek, hanem azért is hogy szegény, egyedülálló, de képzett nők munkához jussanak, ne szoruljanak kegyelemkenyérre.

⁴⁸ *Mi akadályozza a Hazai Literatura gyarapodását.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. I. 39–44.

⁴⁹ SEBESTYÉN Gábor: *Menyből jött kirekesztő Privilégium.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. II. 124–126.

⁵⁰ A.: *Észrevételek S. G. Menyből jött Privilégiumára.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VI. 104–108.

⁵¹ SZONTÁGH Gusztáv–KISS Károly Gránátos Hadnagyok: *Bajnoki Hartz Takáts Éva Asszony ügyében az asszonyi nem érdemei s jussaiért.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VIII. 72–114.

⁵² TAKÁTS Éva: *Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. IX. 73–86.

⁵³ KISS Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 23–41.

⁵⁴ A. J.: *A Nemzetiség és a Kultura.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 23–41.

Természetesen nemcsak a haladó elvek kaptak nyilvánosságot. Egy korábban már latin nyelven megjelent gúnyirat is megjelent a *Tudományos Gyűjteményben*, ahol a „Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsáلكodás ügyében...”⁵⁵ címmel látott napvilágot 1826-ban. A szerző az egész vitát női „csacsiságnak” minősíti, amelyről egy férfinak még csak tudomást sem kell vennie. Még megjelent néhány a női művelődést pártoló és elítélő cikk,⁵⁶ a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András lezárta a nők művelődéséről szóló vitát, amely több éven át foglalkoztatta a közvéleményt. Mivel azonban a témáról mintegy két kötetnyi kinyomtatásra érdemes anyag gyűlt össze a szerkesztőségben, Thaisz előfizetési felhívást tett közzé annak önálló kötetben történő publikálására.⁵⁷ Sajnos a tervezett kötet nem jelent meg.

Ha összehasonlítjuk az 1820-as években, hazánkban a *Tudományos Gyűjtemény* és más lapok hasábjain a nőkérdésről lezajlott vita eredményeit, az ugyanazokban az években külföldön, Angliában, Franciaországban, Amerikában lefolyt ilyen tárgyú vitákkal, elmondhatjuk, hogy a hazai szerzők, ugyanúgy, mint a külföldiek, eljutottak annak a fontos tételnek a megfogalmazásáig, hogy a nők és a férfiak értelmi képességei között nincs különbség. A nőket is megilletik a művelődés terén ugyanazok a jogok, amelyek a férfiakat. Azonban, míg a külföldi nőemancipációs irodalom már ebben az időben is hangsúlyozza a politikai jogok egyenlő gyakorlásának, vagy az egyforma pályaválasztási, sőt hivatalviselési jognak a férfiakra és nőkre egyformán történő kiterjesztését, addig a magyar szerzők mindezeket nagyon bátortalanul vagy egyáltalán nem követelik. Mégis nagy jelentősége volt ennek a vitának, hiszen ekkor fogalmazódtak meg először olyan időszerű követelések, mint az anyanyelvű, nemzeti szellemű, korszerű műveltséget adó leánynevelés, vagy a nőneveléssel foglalkozó szakemberek magas szintű szervezett képzése.

Ha értékelni kívánjuk a *Tudományos Gyűjtemény* pedagógiai írásait, elmondhatjuk: a folyóirat a maga eszközeivel sokat tett a reformkori magyar nevelésügy problémáinak megismertetéséért, sőt a megoldásukhoz is segítséget nyújtott. A haladó elméleti pedagógiai eszmékkal és irányzatokkal foglalkozó tanulmányok közreadásával hozzájárult pedagógiai kultúránk és szaknyelvünk magasabb színvonalra emeléséhez; az anyanyelven folyó oktatást, a magyar tannyelv bevezetését követelő cikkek megjelentetésével elősegítette a közvélemény alakulását a kérdésben, tehát közvetve hozzájárult az 1843–44. évi 9. tc. megszületéséhez, amely kimondta: „az ország határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv a ma-

⁵⁵ HOLKO Mátyás: *Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsáلكodás ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. IX. Szép-Literaturiai Ajándék 129. A gúnyirat korábban megjelent: *Solennia XVI. Bibliothecae Kis Honthianae.* Pesini, 1825. 107.

⁵⁶ GÜNÖSZEBESZ: *Szózat Napkeletről, a magyar férfúi és asszonyi Nem viszonyaik eránt.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. XI. 65–77.; SZIVONYÁNÉ: *Szózat Napnyugtáról.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. II. 61–92.

⁵⁷ THAISZ Redactor: *Jelentés a szép Nem Jussainak védelmezéséről.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. III. 124.

gyar legyen.” Hasonlóképpen nagy jelentősége volt a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain lefolyt nőnevelési vitának is, hiszen itt fogalmazódtak meg először olyan időszzerű követelések, mint az anyanyelvű, nemzeti szellemű, korszerű műveltséget adó leánynevelés, vagy a nőneveléssel foglalkozó szakemberek magas szintű szervezett képzése.

KATALIN FEHÉR

The “*Tudományos Gyűjtemény*” and the Education

The scientists dealing with the history of education have not paid enough attention to the role of press. In Hungary during the age of the Enlightenment the books were mainly influenced by the ideas of the earlier ages, the newspapers and periodicals followed the more modern ideas.

The Hungarian press was born in the last decades of the eighteenth century. It covered pedagogical topics from the beginning. Many articles on education can be found, both in our first newspapers and in our oldest periodicals. But from the second period of the age of Hungarian Enlightenment, and in the Reformed Age even scientific pedagogical studies appeared in our periodicals.

The author writes about the articles on education published in the *Tudományos Gyűjtemény* (Scientific Collection) (1817–1841). She deals with the press debate on Pestalozzi's ideas in the periodical in 1817. In the first half of the 19th century Latin was the compulsory teaching-language in the Hungarian grammar-schools, and teachers, politicians and scientists tried to draw the attention to this intolerable situation in the contemporary press. The *Tudományos Gyűjtemény* gave place to the battle for the Hungarian teaching-language. The author analyses the debate on the education of girls, which took place in the columns of the periodical between 1823–1830.

The study gives a comprehensive picture on the educational articles of the *Tudományos Gyűjtemény*, which was the most important Hungarian scientific periodical of the first half of the 19th century.

PAP JÓZSEF

Hódmezővásárhelyi nyomdai részvénytársaságok 1896–1928

Hódmezővásárhelyen különös kapcsolatban állnak az írott kultúrával. Városzerte ismert, hogy rengeteg olvasókör működött itt a 19. század második felében. Az emberek összejártak és közös felolvasásokat tartottak egymásnak, olvasóköri bálokat rendeztek és a színjátszás is gyakori jelenség volt. A századforduló környékén több helyi kiadású napilap volt forgalomban, mint ma és ezek viszonylagos sikerességgel, de megéltek. Ezt a művészetpártoló és befogadó, kultúradedvelő és olvasó nagy mezővárost sokan gúnyosan „paraszt Párizs”-nak nevezték a századforduló után. Több nagy művész talált itt otthonra, megélhetésre és műértő közönségre.

Mi volt az a jelenség, amely ezt a fejlődést létrehozta? Miért vált ez a nagy alföldi mezőváros ilyen mértékben a művelődés melegágyává? Miért tudott pont az írott és egyben nyomtatott kultúra ilyen döntő mértékben meghatározóvá válni a városban? Milyen előzményei voltak ennek és milyen forrásokat lehet ezzel kapcsolatban előjelként észrevenni? Nem utolsósorban pedig milyen szerepet vállaltak ebben a városban működő nyomdai részvénytársaságok?

A választ sajnos nem könnyű megadni, mert a nyomdászat első nyomai 1852-ből valók, amikor Wodiáner Fülöp nyomdász a város polgármesteréhez azzal a kéréssel fordult, hogy nyomdát hozhasson létre a városban.¹ Az első nyom mindenestre nagyon későinek tűnik, hisz a nyomtatás más városokban már néhol több száz éve meghatározó szerepet töltött be. A szorosabban vett környezetben is – mint például Szeged és Szarvas – hamarabb működött nyomdászműhely. Az olvasó emberek számának megnövekedésére se lehet kielégítő magyarázatot találni. Tárkány Szűcs Ernő az átnézett 18. századi inventáriumok alapján összesen 11 könyvet tud felsorolni.² A nép olvasási szokásainak korábbi kialakulásáról nincsenek döntő források. Ez feltételezi azt, hogy az olvasási szokások a 19. század második felétől a dualizmus alatt alakultak ki. A változás így bizonyos szempontból igen érdekesnek tűnik, hiszen szinte a nulláról indul, egy nyomtatási szempontból modern korban, akkor, amikor már a nyomtatáshoz és a nyomtatott kultúrához már régen létezik megfelelő technikai háttér. Az úttörő lépéseket pedig már régen megtették mások, ahonnan nyugodtan lehet jó példát venni.

¹ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás történetéhez (1852–1944)*. Békéscsaba–Gyoma, 1991. 2.

² TÁRKÁNY Szűcs Ernő: *Vásárhelyi Testamentumok*. Bp. 1961. 198.

Olyan ez, mint manapság a számítógépes információközlés forradalma. Természetesen a kettőt nem lehet tökéletes párhuzamba állítani, de a jelenség nagyon is hasonló vonásokat mutat robbanásszerű elterjedése tekintetében.

A nyomdászat helyzete

Hódmezővásárhelyen 1896-ig az első alapítástól kezdve (1868) összesen 9 nyomda működött. A dualizmus időszakában a helyi nyomdaiiparban beruházott tőke nagy részét nem helyben halmozták föl. Vidékről, más iparilag fejlettebb településről hozták ide, mint ahogy a beruházók jelentős része sem helybeli; a tőkésjükkal ide települő vállalkozók – megfelelően az országos helyzetnek – főleg német és zsidó származásúak. Az alapító Wodiáneren kívül ide sorolhatjuk Ausländer Pált, Cell Ignácot, Marschik Jakabot (Hungária), Goldberger Rudolfot, Lévai (Klein) Fülöpöt és Lepage Lajost.³ Ezen időszak nyomdai termelését figyelembe Novák László véleményével kell egyetérteni, aki így fogalmaz: A nyomdák tömege

„nem annyira a magyarság kulturális erejének a megsokszorozódását jelentette, mint inkább azt, hogy a nyomdászat 1867-től szabad ipar lévén lehetőséget adott bármicsoda műveletlen, szaktudás nélkül való, tágabb lelkiismeretű kontárnak is az elhelyezkedésre. A nyomdatulajdonossá léétel egyetlen feltétele a pénz lett.”⁴

Hódmezővásárhelyen a 80-as évektől fellendülő nyomdai termelés az I. világháborúig tartó betetőződéséig – hasonlóan az országoshoz – ezt az állítást támasztja alá. A vidéki nyomdák száma az 1867-es 106-ról 1900-ig 531-re emelkedett, de a minőségi produktumok előállítására helyett főleg mennyiségivel találkozunk. (Szegeden a 20. század első éveiben 12, Vásárhelyen 5 nyomda működött.)⁵

A vásárhelyi nyomdászat a dualizmus egész ideje alatt a küszködő kistőkészek, tőkeszegény kisüzemek korát jelenti, amelyekhez még a gazdasági labilitás és éles konkurenciaharc társul. A gyorsan szaporodó nyomdák nagy része rövid működés után befulladás, gazdát cserél, eladják vagy elárverezik, új néven él tovább. A dualizmus időszakában a városban alapított 11 nyomdaüzem nem kevesebb, mint 28 nyomdavállalatnak képezte alapját, egy-egy időszakban egyszerre három-hat vállalat élt. A termelés mennyiségének növekedése mellett gyenge vagy közepes a minőség, sok a ponyvakiadvány, kalendárium és feltűnően magas a sajtótermékek száma.⁶ Kőszegfalvi Ferenc mindenre kiterjedő, alapos kutatásai alapján a következő összegzést vonta le a vásárhelyi sajtóval kapcsolatosan:

³ KŐSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 18.

⁴ NOVÁK László: *A nyomdászat története VI.* Bp. 1929. 16.

⁵ KŐSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 16.

⁶ KŐSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 18.

„A dualista rendszer fél évszázada alatt Vásárhelyen összesen 58 különféle hírlapot, folyóiratot indítottak, ezt követően pedig a felszabadulásig – a rövid életű 1919-es lapokat is ideszámítva – további 60 különböző periodikát alapítottak, a polgári kor háromnegyed évszázada alatt tehát összesen 118-at. Az összes sajtótermék közül 84 volt a hírlap, hetilap, alkalmi újság, 34 pedig kéthetenként, havonta vagy még ritkábban megjelenő folyóirat, időszaki szemle, szakközlöny. A nagyszámú vállalkozás legtöbbje persze kéréséletű, a mutatós mennyiségből 64, azaz az egésznek 54%-a csak néhány számot ért rövid életű periodika, vagy éppen egyetlen alkalomra jelent vásári vagy báli újság.”⁷

A Részvény Nyomda 1896–1906

A Részvény Nyomda létrehozása ahhoz a vonulathoz tartozott Vásárhely nyomdászatában, amely a kistökés, szakemberek nélküli, rövid életű nyomdák sorát akarta megtörni. Ezzel a törekvéssel egyidejűleg célja volt, hogy a városi konkurenciát kiszorítsa, de nem elhanyagolható a politikai szándék sem.

A Hódmezővásárhelyi Nyomda és Kiadó Részvénytársaság (Részvény Nyomda) alapját az 1868-ban alapított Wodiáner-féle nyomda adta. A dualizmus vásárhelyi nyomdászatra gyakorolt hatása miatt természetesen itt is sok tulajdonosváltás előzte meg a nyomda történetét.

A nyomdaüzem sorsa és a városi, tőkeszegény, kisnyomdák sora azt bizonyítja, hogy életképesse csak az tudott válni a piacon, aki nagy tőkével, megfelelő szakmai színvonalon tudott dolgozni. Emellett fontos volt még a város beszállítói pozícióját elnyernie – a későbbiek során ez továbbra is fontos maradt –, valamint, hogy a helyi igényeket megfelelő szinten el tudja látni.

A Részvény Nyomda ezt az előnyös helyzetet igyekezett megszerezni. 1896-ban a részvénytársaság megalakulásakor az alaptőke 10 000 forintot tett ki, amely 100 darab 100 forintos részvényből tevődött össze. Célját a „nyomdai nyomtatvány, hírlap, könyvkiadó és ezekkel összeköttetésben levő iparágak gyakorlásában” jelölte meg, működési idejét pedig 20 évre határozta meg.⁸ Az alapítók felhívására összesen 66-an jelentkeztek, ami már egy jelentékeny társadalmi összefogást mutat.

A részvényaláírási ívek név és foglalkozási adatainak összehasonlítása alapján rögtön szembeütővé válik az értelmiségiek nagy száma, míg a földbirtokosok nagy száma szinte magától értetődő. A kereskedők, iparos vállalkozók jelenléte pedig a valószínűsíthető gazdasági nyereséget mutatja. (Érdekes, hogy a részvényesek sorában találunk susztert, péket és kántort is.)

A vásárhelyi társadalom vezető (virilis) rétegének részvétele a részvényesek soraiban is feltűnő számot képvisel. Az 1896. évi polgármesteri jelentések adatait összehasonlítva a részvényesekkel azt az eredményt kapjuk, hogy a 27 virilis a

⁷ KÖSZEGFALVI Ferenc: *i. m.* 1991. 33.

⁸ Csongrád Megyei Levéltár, Cégbírói iratok (CSML Cégb.) 16/1896 sz. iratcsomója, alapító okirat.

részvényesek 41%-át képviselte, de ha ehhez még hozzáadjuk azokat a részvényeseket, akik 1896-ban a város választott bizottsági tagjai (16 fő, ami 24%), akkor összesen 65%-ot kapunk. (Az 1896-os virilisek közül 26% volt részvényes).⁹ Ez az eredmény – annak háttérében, hogy a város vezető rétegét ekkor 4/5 részben földbirtokosok adták – meglehetősen jól mutatja, hogy a város irányítói igen eltökélt szándékkal álltak a nyomdai vállalkozás mögé, ami – azért ne tévesszük szem elől – a nyomtatott kultúra helyi fellendítésére irányult.

A Részvény Nyomda működése

A nyomda 10 éves történetéről a majdnem minden évben kiadott éves jelentések tájékoztatnak. A társaság elnöke Kiss Gyula (gyógyszerész) lett, igazgatótanácsába olyan tekintélyes személyeket választott, mint Szeremlei Sámuel (lelkész, történetíró), Dr. Imre József (orvos), Bauer Gyula (gőzmalom-tulajdonos), Dr. Wilhelm Arnold (ügyvéd). A felügyelő-bizottság elnöke pedig Fári Antal (Vásárhely első hitelintézetének a „Nagytakaréknak” vezérigazgatója) volt.

Az üzem hamar átvette a városi beszállító pozíciót, ami érthető, hiszen a város vezetése szinte magának teremtett meg egy nyomdát. A társaság a nyomda vezetését először Müller Gézára bízta, aki már előtte a Hungária nyomdánál, majd Szegeden dolgozott és 1894 óta pedig a Vásárhely és Vidéke nyomdának volt művezetője.¹⁰ Az üzlet vezetését ezután Rózsa Izidor, majd 1901-től a későbbi felvásárló, Róth Antal vette át.

Az első fennmaradt jelentés az 1898-as évről szól. Az igazgatóság következőképpen tekintett vissza a részvénytársaság addigi működésére:

„Társaságunk alapítását kettős cél tette megokolttá: az egyik az, hogy városunkban a nyomdaipar és a könyvkiadóüzlet versenyképes, a kor követelményeit, a nyomdai technika haladását elérő intézménnyel gyarapodjék, olyannal, mely ezen a téren a fokozottabb igényeket is képes kielégíteni és nem teszi szükségessé más városok hasonló intézetének felkeresését, a másik pedig az, hogy a társaság tulajdonát képező hírlapot tartalom és elterjedés tekintetében egyaránt emelje és azt minél szélesebb körben terjessze.”¹¹

Ez volt az eredeti elképzelés és erre a későbbi években többször visszautalnak.

A nyomda termelését és nyereségét nagyban meghatározta, hogy a város beszállítói pozícióját sikerült elnyerniük. Emellett nyomtattak még iskolai értesí-

⁹ Hódmező-Vásárhely törvényhatósági joggal felruházott város polgármesterének évi jelentése az 1896-ik évről (Pmj 1896.) 1897. 81–84.

¹⁰ CSML Cégb. 16/1896 Kivonat a Hódmezővásárhelyi Nyomda és Kiadó Részvénytársaság igazgatóságának 1896. évi február hó 10-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

¹¹ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1898-ik évről. 1899. 3.

tőket, a Békés-Bánáti Református Egyházmegyének vaskos kötetet képező jegyzőkönyveit, a helybeli pénzüzetek évi jelentéseit és mérlegeit.¹²

Az átláthatóság kedvéért az éves jelentésekből, a nyomda történetére vonatkozó fontosabb momentumokat az ő szemszögükből követem végig. A társaság tulajdonát képező hírlapot 1899-től politikai lappá alakították át. Bízta abban is, hogy ez a változás lehetővé teszi majd azt, hogy napilappá alakuljon át.¹³ Az 1899-es évben nyomdai vállalkozásuk már jól prosperált és ennek látható nyoma, hogy a nyomdai betűkészletet felfrissítik és az alkalmazottak fizetését felemelték. A hírlapjukról azt írták, hogy jól szolgálja a város társadalmi és közérdekeit és a politikai jellegének megfelelő nemzeti és szabadelvű politikát.¹⁴

1901-ben változás történt a nyomda vezetésében. A hosszú ideje szolgáló Rózsa Izidor művezető lemondott és helyét Róth Antal vette át, aki évek óta a nyomdában volt gépmester.¹⁵ 1902-ben ifj. Szilágyi Gyula 6,5 év után lemondott a lap szerkesztéséről. Az új főszerkesztő Dr. Ernyei István főgimnáziumi tanár és a felelős szerkesztő pedig Szentmiklósi József lett.¹⁶ 1903-ban a helyi nyomdászok is bekapcsolódtak az országos sztrájkba és az addigi 10 órától 9-re csökkentették a napi munkaidőt és ezt követően 2 koronás fizetésemelést is kaptak. A lap szerkesztésében újra változás állt elő: Szentmiklósi Józsefet (vésztői) Kun Béla váltotta fel.¹⁷

1904-ben munkásságukat egy helyi jellegű gazdasági és ipari kiállításon arany oklevéllel tüntették ki.¹⁸ 1905-ben a városnak továbbra is ők szállítanak. Emellett elnyerték a Szeremlei-féle *Hódmezővásárhely történetének* a nyomtatását. Az első két kötetet a Hornyánszky-féle budapesti cég készítette. (A harmadik kötetet végül Róth Antal adta ki 1907-ben, aki a feloszlott részvénytársaság nyomdáját 1906-ban felvásárolta.) Itt nyomtatták 5 hónapon keresztül a *Reggeli Újságot*. Változás a hírlapjuk szerkesztésében, hogy (vésztői) Kun Bélát Horovitz Jakab váltotta fel és kifejezték abban való reményüket, hogy továbbra is nemzeti irányban a szabadelvűség szellemében fogja szerkeszteni a lapot. A hírlaptól távozott Dr. Ernyei István is. Emellett Szeremlei Sámuel igazgatósági tag és Fári Antal felügyelő-bizottsági tag is lemondott.¹⁹

¹² Uo. 4.

¹³ Uo.

¹⁴ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1899-ik évről. 1900. 4.

¹⁵ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1901-ik évről. 1902. 4.

¹⁶ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1902-ik évről. 1903. 2.

¹⁷ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1903-ik évről. 1904. 4.

¹⁸ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1904-ik évről. 1905. 3.

¹⁹ A Hódmező-Vásárhelyi Nyomda- és Kiadó-Részvénytársaság igazg. jelentése az 1905-ik évről. 1906. 4.

A nyereség évenkénti eloszlása jól mutatja, hogy a részvénytársasági forma mindenképpen kifizetődő volt. Az éves jelentések, mint látszik meglehetősen szófukarnak bizonyultak és a Csongrád Megyei Levéltár Cégbíróság, Részvény Nyomdára vonatkozó iratsomója sem árul el ennél többet. A társaság működéséről nyomdai termelésük alapján lehet még képet alkotni.

Könyvek, helyi jellegű nyomtatványok

A vásárhelyi Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében összesen 187 cédulát lehet találni, amelyek a Részvény Nyomdához kapcsolódnak. A könyvek vizsgálata alapján a következő statisztikát kaptam: városi 46 db, 25%; olvasóköri, egyleti 34 db, 18%; mezőgazdasági 32 db, 17%; iskolai 26 db, 14%; üzleti, banki 17 db, 9%; szépirodalom, történelem 16 db, 9%; egyházi 13 db, 7%; orvosi 3 db, 1%.

A nyomtatott könyvek, helyi jellegű kiadványok ilyen jellegű statisztikáját azért tartom fontosnak, mert abból kitűnik, hogy kik voltak azok a megrendelők, akik megbízásukkal egyben támogatták a nyomda fennmaradását. A városban, ha valaki nem szimpatizált ezzel a csoportosulással, akkor nyugodtan fordulhatott másfelé, hisz ebben az időszakban ezen kívül még 6 különböző nyomda is működött, és nem mindegyik támogatta a kormányt. Ettől függetlenül a nyomda működésének ideje alatt első számú üzemévé vált a városnak. Köszönhető ez többek közt annak – a statisztika alapján –, hogy a nyomda által kiadott nyomtatványok 1/4-ét a városi megbízások tették ki.

Feltűnő még a helyi Gazdasági Egyesület által kiadott mezőgazdasági szakkönyvek, tanulmányok nagy száma is. (A helyi Gazdasági Egyesület tömörítette magában azt a földbirtokos, földbérlő réteget, amelynek hangsúlyozott szerepéről már szóltam.) Az olvasókörök és egyletek által történt megbízások (18%) jól mutatják, hogy korántsem az összes fordult a város első számú nyomdájához. Ez a tény többek között annak is köszönhető, hogy a körök, egyletek nagy része az ellenzékét támogatta.

Az értelmiség jelentős szerepvállalása a Részvény Nyomdában (a tisztviselőkkel együtt 49%) szintén nem mutatja azt az arányt, amely a kiadványokban azért megjelenhetett volna. Az iskolai, (a tanévi értesítőket leszámítva) szépirodalmi, történelmi, orvosi kiadványok számát tekintve meglehetősen alacsony értéket mutat: 24 db, azaz 13%. Ez talán annak köszönhető, hogy a helyi értelmiség nem a leggazdagabb rétegek közé tartozott és így a kiadványok szponzori szerepét nem vállalhatták fel.

A helyi sajtóban betöltött szerep

A sajtó igen fontos szerepet játszott a város életében. Szeremlei Sámuel Hódmezővásárhely történetében egy fejezetet szánt a korabeli politikai és hírlapirodalom kiemelkedő alakjainak. A fejezetben felsorolt fontosabb nevekkel – nem

Részvény Nyomda

*Részvény Nyomda
Látkép az ótemplomi bazársorral*

meglepő módon – találkozhatunk a Részvény Nyomda köré csoportosuló hírlap-írók, munkatársak, részvényesek társaságával. Néhány, a teljesség igénye nélkül: Wilhelm Arnold, ifj. Szilágyi Gyula, Kun Béla, Horovitz Jakab, Draskóczy Pál, Erneyi István, Ormos Ede, Róth Antal, Fejérváry József, Halmi János, Futó Mihály stb.²⁰

Az 1896-os induláskor Hódmezővásárhelyen három periodika uralta a piacot: 1. *Vásárhely és Vidéke* (ellenzéki), 2. *Hódmezővásárhely* (kormánypárti), 3. *Vásárhelyi Hírlap* (vegyes tartalmú; a lap 1896 ápr. 1-jén megszűnt). A szabadelvű politika minél nagyobb népszerűsítése érdekében – mint azt már az igazgatósági jelentéseknél megfigyelhettük – 1899-ben politikai napilappá alakították át a *Hódmezővásárhely* című újságot és az addig hetenként kétszeri kiadást igyekeztek megnövelni, de ez csak 1904-ben sikerült. A támogatói körre és olvasótáborra való utalást már a fejlécben megtalálhatjuk, hiszen a politikai napilap mellett ott díszleg a „Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egylet közlönye” adat is. A lap irányításával valószínűleg nem mindig voltak megelégedve, ezért a felelős szerkesztőket sűrűn cserélték. Az érintett időszakban öten is voltak: Draskóczy Pál, ifj. Szilágyi Gyula, Szentmiklósi József, (vésztői) Kun Béla, Horovitz Jakab.²¹

A helyi sajtócsatározások szaftos történeteit itt nem elemzem, de említést érdemel az a jelenség – amely országosan is elterjedt volt –, hogy a *Hódmezővásárhely* c. napilapban külön volt egy olyan rovat, amelyet „Nyílt-tér”-nek neveztek. Az újság ezen részéért a szerkesztőség nem vállalt felelősséget és így szabad utat engedtek bárminemű rágalmazásnak, a legdurvább személyeskedésig bezárólag. Valószínűsíthető, hogy a sajtórágalmazási perek nagy része ezekre a kis blokkokra vezethető vissza.

A *Hódmezővásárhely* a város leghosszabb életű napilapja volt. A rangsorban másodikként legtöbb évet megélt periodika a *Vásárhelyi Reggeli Újság* szülőatyja – (vésztői) Kun Béla – is a szabadelvű napilapnál kezdte, de később gyökeresen az ellenkezőjébe csapott át. A vásárhelyi helytörténészek szerint sokszor simulékony és köpönyegforgató politikus napilapja érte el a legnagyobb példányszámot (6000! 1906-ban) Vásárhelyen.²² Ezt többek között azért sikerült neki, mert fillérékért adta és erős ellenzékiisége miatt hamar a választók bizalmába férközött. Saját nyomdája megalapításáig fél éven keresztül a Részvény Nyomdában nyomtatta lapját. A sajtón keresztül leszűrődő politikai hadakozások jelentősége, akkor kap igazi értelmet, ha (vésztői) Kun Béla politikai sikerességére rámutatunk. Ő ugyanis több mint 30(!) évig – kisebb megszakításokkal – országgyűlési képviselő tudott maradni és ebben nagy szerepet játszott ellenzéki lapja, amely a hét minden napján megjelent.

A Részvény Nyomda rövid ideig próbálkozott egy *Színházi Újság* kiadásával is, ami a helyi kulturális életben igen csekély szerepvállalásnak számított, ha

²⁰ SZEREMLEI Sámuel: *Hódmezővásárhely története V.* Hódmezővásárhely, 1913. 613–614.

²¹ KÁRÁSZ József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970.* Szege, 1974. /A Somogyi-könyvtár kiadványai 15. Szerk. PÉTER László/. 55.

²² *Vásárhelyi Reggeli Újság* 1906. jan. 14. (újsághirdetés).

figyelembe vesszük azt, hogy mindössze egy évig nyomtatták náluk és a kiadója is egy könyvkereskedés volt.²³

A részvénytársaság megszűnéséről sajnos nem maradtak fenn megnyugtató adatok. Amikor 1906. augusztus 4-én Róth Antal felvásárolja a nyomdaüzemet, csak egy szűkszavú szerkesztőségi közlésben értesíti az olvasóközönseget, hogy ezentúl az újság az ő nyomdájában készül. Róth Antalnak – aki a vásárhelyi nyomdászatban igen magas színvonalat képviselt –, bizonyos mértékben szerencséje is volt az átvétellel, hiszen a városi beszállító pozíció ezzel rögtön az ölébe pottyant. Érthető, hisz munkáját régóta megbízhatónak és magas színvonalúnak tartották. A későbbiek során, hogy a konkurenciaharcot kikerüljék a városi vezető nyomdászok (Dura Lajos, Erdei Sándor, Róth Antal) egymás közt megegyeztek a piac felosztásán.²⁴

A Vásárhely és Vidéke Rt. 1910–1911

A Vásárhely és Vidéke Rt. nyomdája szintén nem saját alapítású volt. Endrey Gyula – akinek személye szorosan összefügg a részvénytársasággal és a Függetlenségi és 48-as Párttal – még 1895-ben vásárolta meg a Vetró Lajos Endre Lehel utca 2. szám alatti nyomdáját. 1910-ben pedig az ő nyomdája képezi majd az Rt. műhelyét.

Endrey Gyula nem sokkal Hódmezővásárhelyre kerülése után, 1883. januárjában egy helyi érdekeltségű társadalmi és szépirodalmi hetilapot alapított *Vásárhely és Vidéke* címmel.²⁵ A lapindításnál Endrey még hangsúlyozta, hogy pártatlan kíván lenni a politika terén, de rövid időn belül a helyi ellenzék sajtóorgánumává vált. Saját, ellenzéki lapjának nyomtatása érdekében vette meg Vetró Lajos Endre nyomdáját 1895-ben. 1910-ben a háború előtti nehéz gazdasági viszonyok azonban nem teszik lehetővé, hogy továbbra is fenntartsa nyomdáját. Ekkor lépett föl a Függetlenségi és 48-as Párt helyi szervezete azzal az ötlettel, hogy vegyék át az ellenzéki lap számára oly fontos nyomdát, olyan formában, hogy részvénytársaságot alapítsanak és felvásárolják Endrey Gyulától az üzemet.

A Vásárhely és Vidéke Részvénytársaság mindössze két évet élt és már egyértelmű politikai szándék állt mögötte. Az 1910. október 16-i alakuló közgyűlési meghívó aláírásánál ez szerepel: A „Hódmezővásárhelyi Függetlenségi és 48-as Központi Pártkör” mint alapító nevében.²⁶ Az alaptőke 15 000 koronát tett ki és a részvényeket 85-en vásárolták fel. Ebből gazdálkodó 32, értelmiség 25, kereskedő 22, iparos 6. Valószínűsíthető, hogy mindenki a párthoz tartozott, vagy azzal nagymértékben szimpatizált.

²³ KÁRÁSZ József: *i. m.* 1974. 105.

²⁴ Kőszegfalvi Ferenc szóbeli közlése, idős nyomdászokkal történt beszélgetései alapján.

²⁵ BARNA Ibolya: *Dr. Endrey Gyula /1856–1913/ hódmezővásárhelyi országgyűlési képviselő politikai pályája.* (Szakdolgozat.) Szeged, 1983. 6.

²⁶ CSML Cégb. 61/1910 Meghívó az alapító gyűlésre.

A társaság működéséről az 1912. február 4-i közgyűlési jegyzőkönyvből tudhatunk meg többet. Ezen a közgyűlésen, amellet, hogy áttekintik eddigi munkásságukat, kimondják feloszlatusukat. A kezdeti remények után hamar rá kellett döbbsenniük, hogy a nyomdaipar területén milyen nehéz munkásviszonyok vannak és a munkaadók és munkások között elég sok feszültség van. 1911. január 1-jétől a *Vásárhely és Vidéke* politikai napilapot úgy alakították át, hogy az hetente háromszor jelenjen meg. Ez egy kis enyhítést jelentett a nehéz viszonyok között. A távolabbi jövőt tekintve azonban arra az álláspontra jutottak, hogy eladják a nyomdát, mert

„...kisebb nyomdai vállalattal, kistőkével, részvénytársasági alapon boldogulni már csak azért sem lehet, mert ily kisebb vállalat műszaki és üzleti szempontból egyaránt megfelelő és megbízható üzletvezetőt sem tud kapni, mire nézve szomorú tapasztalásaink vannak.”²⁷

A részvénytársaság felbomlásához valószínű az is hozzájárulhatott, hogy a párt országosan is sokat veszített a tekintélyéből ebben az időszakban. A nyomdát még 1911. október 8-án 12 000 koronáért eladták Münz Rudolfnak, a *Vásárhely és Vidéke* hírlap lapkiadói jogát pedig Dr. Endrey Gyula tulajdonába visszabocsátották. Az egész működés 1046 kor. 47 fill. veszteséget okozott.²⁸

Azt a feltevésünket, hogy a nagyobb arányú befektetés meghozza gyümölcsét a helyi nyomdaiparban, részben igazolja a *Vásárhely és Vidéke* 1912. február 9-i számában megjelent írás, amely a lap közeli felszámolásáról szól: „...kis tőkével részvénytársasági alapon boldogulni nem lehet...”²⁹

A *Vásárhely és Vidéke* utolsó, 1912. dec. 30-i számában a következő önvalomást olvashatjuk:

„...Be kellett látnunk, hogy a változott helyzet és körülmények mindinkább szűkebbre szorítják azt a célt és hivatást, melyet a *Vásárhely és Vidéke* harminc éven át hűségesen és igaz lelkesedéssel szolgált. Be kellett látnunk, hogy a múlt emlékeiből nem lehet az újságot fenntartani és annak jövőjét megalapozni...”³⁰

A Kultúra Rt. 1920–1928

A nyomdászat helyzete Vásárhelyen a 20-as évek elején

A Kultúra Részvénytársaság Vásárhely nyomdászatában betöltött szerepénél először hangsúlyoznunk kell, hogy azt a vonulatot képviseli, amely azt tűzte ki célul maga elé, hogy egy tőkeerős, minőségi munkát előállító, konkurenciaharcot kiküszöbölő nyomdai vállalkozást hozzon létre. Ezzel a lépésükkel, mintegy

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ *Vásárhely és Vidéke* 1912. febr. 9. 2.

³⁰ *Vásárhely és Vidéke* 1912. dec. 30. 1.

„városi” nyomdát létesítsenek, amely erős társadalmi támogatottságot élvez. Az utolsó ilyen jellegű igénnyel a már bemutatott Részvény Nyomda lépett föl még a századforduló előtt.

Vásárhelyen 1921-ben három nyomda működött. Az egyik, a már ismert Róth Antalé volt, amely – még a Részvény Nyomdától átvéve a stafétabotot – elnyerve a város beszállítói pozícióját igen jól prosperált még a gazdaságilag nehezebb időkben is. A második nyomda id. Dura Lajos kezében volt, aki szintén erős konkurenciát jelentett a városban. Ő az I. világháború ideje alatt nem működött, de 1919-ben újrakezdte 1904-ben megalapított vállalkozását. A harmadik nyomda nem jelentett nagy vetélytársat a Kultúra Részvénytársaságnak, mert a Nemes Ármin könyvkereskedő által működtetett nyomda 1921-ben csődbe jutott. Volt egy negyedik nyomdász is (Erdei Sándor), akit azért nem említünk, mert ő volt az, aki a nyomdászati vállalkozását 1921-ben átmentette a Kultúrába. Az 1921-ben létrehozott részvénytársaságnak végsősorban két nagy versenytárral kellett szembenéznie.

A Kultúra Rt. előzményei

A részvénytársaság által Erdei Sándortól megvásárolt nyomda történetével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a műhely alapját még annak Vásárhely és Vidéke Rt. nyomdája képezte, amelyet Müntz Rudolf vett meg 1911-ben. Ez az a nyomda, amelyet még 1894-ben Vetró Lajos Endre alapított. Müntz Rudolffal újból megnyílik egy olyan sora a nyomdatulajdonosoknak, amelyek kisvállalkozást működtettek kistökből. Nagyon ügyesen kellett lavíroznia annak (lásd Kun Béla a *Vásárhelyi Reggeli Újság* kiadója), aki nyereséget is szeretett volna termelni. Müntz Rudolfnak azonban nem volt kifizetődő a vállalkozása és 1913-ban eladta nyomdáját Széll Józsefnek. Az ő számításait az I. világháború húzta keresztül, hiszen ekkor a nyomdatermékek iránti kereslet és azok száma országosan is megcsappant. 1918-ig volt kezében a nyomda vezetése és ekkor vette meg tőle Erdei Sándor. Erdeinek – aki ugyan már képzett nyomdász – sem volt könnyű dolga a „terrorok” idején. A Tanácsköztársaság alatt – mondjuk a vele egyidőben működő és termelő nyomdákhoz hasonlóan – ő is alávetette magát a direktórium által diktált kényszernek, hogy tovább tudjon dolgozni. 1920-ra azonban be kellett látnia, hogy egyedül, saját erejéből nem tud talpon maradni, hiába megbízható a szaktudása. A részvénytársaság létrejötte neki elengedhetetlen volt ahhoz, hogy fenn tudjon maradni. Valószínűsíthető jó kapcsolatai és szervező-készsége lehetett alapja annak, hogy 1920. április 19-én az alapító tagok már egy megbeszélést tartottak egymás között, hogy mi legyen a megalapítandó részvénytársaság stratégiája.

A Kultúra Rt. megszületése

A részvénytársaság alapító tagjai 1920. április 19-én tartották első összejövetelüket. Ez az időszak nem igazán kedvezett egy olyan pénzügyi csoportosulás létrejöttéhez, amely a nyomtatott kultúra majdnem minden területén részt

akart venni és ráadásul ez kifizetődő is legyen számukra. Erről az első összejöveteletről sajnos nem maradt fenn jegyzőkönyv, de a részvénytársasághoz szükséges alapítási tervezetet megfogalmazták. A végleges változatot 1920. október 21-én tartott ülésükön tisztázták le. Az „Alapítási tervezet és aláírási felhívás” a következő célokat tűzte ki maga elé:

„Átérve és átérve azon rendkívüli jelentőséget, mellyel a sajtó bír és azon hatást, melyet az egyesekre, társadalmi alakulatokra és általán a közerkölcsre gyakorol, úgy helyi és gazdasági érdekeink védelmében, mint honmentő törekvéseink szolgálatában is első fontosságú és mulaszthatatlan teendőnknek ismertük fel, hogy kiszagdatársadalmunkat minden idegen érdektől ment, saját sajtóvállalathoz juttassuk.

Ezen törekvésünkben melyben nem csupán közvetlen gazdasági, illetve termelői érdekeinket, hanem a kapcsolatos ipari és kereskedelmi érdekek védelmét is szolgálni óhajtjuk, a több és jobb termelés irányításával, a becsületes munka védelmével a kultúránívó és erkölcsi erő növelésével, egy vállalatnak részvénytársasági alapon és „Kultúra Részvénytársaság” cég alatt való megalapítását határoztuk el.

Társaságunk munkakörébe vonná azon irodalmi és művészi törekvések támogatását, melyek a sajtó, a gondolatközlés egyéb módjai és megőrkítő formáiba a több-termelés honmentő céljait szolgálják, másrészt azon irányt képviselik, mely a keresztény világnézet és erkölcs visszaállításában és erősítésében fáradozik és a lelki szépség és nemesség tökélyéhez közelebb visz.”³¹

A fenti felhívás sikerességére jellemző, hogy a 3000 db 100 koronás részvényt összesen 254-en (!) vásárolták fel a városban. Így a 300 000 koronára tervezett alaptőke megteremtődött.

Az április 19-i alapítási tervezetben a „Kultúra Részvénytársaság” név helyett még „Irodalmi Művészeti és Nyomdaipari Részvénytársaság” szerepelt, amelynek magyarázatát az egyszerűsítésben kereshetjük, de így jobban rávilágít a társaság valódi céljaira.

A részvényesek

Az 1920-ban megszületett alapgondolatot 5 nagygazda, 4 értelmiségi, 1 könyvkereskedő, 1 nyomdász és 1 bankigazgató érlelte. Az alapítók névsorából kiderül, hogy a város prominens személyeiről van szó, és nekik tisztában kellett lenniük azzal, hogy egy ilyen jellegű vállalkozás mekkora kockázattal jár egy ilyen zavaros időszakban.

A részvényaláírási íveket³² átnézve rögtön szembetűnik azoknak a befektetőknek a sora, akik a legnagyobb anyagi áldozatot hozták a Kultúra Részvénytársaságért. Fő támogatója a helyi kisbirtokosság által 1911-ben alapított Közgazdasági Bank Rt. volt.³³ A pénzügyi csoportosulások – egy kivételével: „Kereskedelmi Rt.” – mind a Közgazdasági Bank alvállalkozásai voltak, mint például az „Állatforgalmi és Húsipari Rt.”, „Építőipari és Anyagbeszerző Rt.”, „Mezőgazdasági Rt.”. A fenn-

³¹ CSML Cégb. 46/1921 és 1208/1921 iratcsomók

³² Uo.

³³ FEJÉRVÁRY József: *Vásárhely története a családok tükrében*. Hódmezővásárhely, 1929. 176.

maradó részvényeket pedig a Közgazdasági Bank vásárolta föl. A vásárhelyi polgárok – ügyvédek, orvosok, tanárok, gazdák, iparosok, kereskedők – általában csak egy-két részvényt vettek. A részvényaláírási ívek feltüntetik a név mellett a lakóhelyet és ez alapján ki lehet szűrni, hogy a részvénytársaság ötlete annyira megmozgatta az emberek fantáziáját, hogy még 9 tanyasi lakos is vásárolt részvényt.³⁴ Kivételt képez a magánszemélyek között Erdei Sándor, aki – mint már említettük – így mentette át nyomdászati vállalkozását és az összes részvény 37%-át tudhatta magáénak. Így a részvénymajoritás az ő kezében volt.

A működés kezdete

1920. december 28-án tartották a Kultúra Részvénytársaság alakuló közgyűlését. A társaság elnökévé közfelkiáltással Dr. Szádeczky Lajos egyetemi tanárt, az MTA tagját választották meg. Az első igazgatóság tagjainak 3 évi időtartamra: Barabás István unitárius lelkész, Erdei Sándort könyvnyomdászt, Kácsér Gyula kereskedőt, Losonczy József a Mezőgazdasági Rt. igazgatóját, Mayer Gyula a Kereskedelmi Rt. igazgatóját, Tóth Imre gazdálkodót, Wihs Béla bankigazgatót és Dr. Soós István polgármestert választották meg. A felügyelő-bizottság tagjainak pedig Gregus Máté, Nagy Kardos János földbirtokosokat, Későy István gyógyszerészt, Koncz Pál építész, Szabó Vilmos az Állatforgalmi és Húsipari Rt. igazgatóját és Kruzslicz Károly építész választották meg.³⁵ Ezek mellett kialakítottak még három szakcsoportot, egy irodalmit, egy művészetit és egy közgazdaságit.

A társaság működése meglehetősen sajnálatos módon nem lett egy sikertörténet. A kezdeti nagyszerű elképzelést, amely a város kulturális fellendítését célozta meg, nem tudták megvalósítani. Hiába volt megfelelő pénzügyi háttere a működésnek, hiába volt a már ismertetett társadalmi összefogás, a részvénytársaságot néhány év alatt teljesen felemészttette a rendkívül rossz gazdasági helyzet.

Tevékenységüket a részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyveiből követhetjük nyomon. Működésük első évében már a nehéz gazdasági körülményekről panaszkodtak. Ennek ellenére létrehozta egy kölcsönkönyvtárat és folyóiratok kiadásába is belekezdtek. Ebben az évben még 28 468 korona nyereséget tudtak termelni, de még az 1922-es év is 79 173 korona nyereséget tudott felmutatni.³⁶ (A nyereségek növekedésénél figyelembe kell venni – a korra jellemző – rohamosan növekvő inflációt.) A kölcsönkönyvtárukat folyamatosan bővítették, a könyv-, és papírkereskedésüket teljesen berendezték. A növekvő forgalom miatt kilátásba helyezték, hogy kibővítik ezt az üzletágukat.

A társaság életét megkeserítette a tagok közötti ellentét. Egy 1922. május 6-i igazgatósági ülésről fennmaradt jegyzőkönyv³⁷ igen éles vitáról tanúskodik. A jelentés szerint Wihs Béla és Erdei Sándor Pestre utaztak, hogy a Miniszter-

³⁴ Mint 31. sz. (8., 13., 15. íveken)

³⁵ Mint 31. sz.

³⁶ Mint 31. sz. (éves veszteség-nyereség mérlegek)

³⁷ Mint 31. sz.

elnöki Hivatal Sajtóosztályán az öt hónapja elmaradt *Friss Hírek*nek szánt szubvenció után érdeklődjenek. A sajtóosztály azt a megoldást javasolta, hogy az elmaradás fejében kiutal 100 000 koronát a *Vásárhelyi Újság* tanyai terjesztésének költségeire. Az összeg körül heves vita bontakozott ki. Lázár Dezső (Gazdasági Egyesület elnöke) kérte, hogy ezt az összeget a Gazdasági Egyesület kapja, ugyanis a *Vásárhelyi Újság* az ő kiadásukban jelent meg. Erdei viszont – arra hivatkozva, hogy ez a lap csak veszteséget okozott a részvénytársaságnak –, azt javasolta, hogy az összeget a nyomdának utalják át. Lázár Dezső erre a lépésre mindenkit gazembernek titulált, amire a többiek magyarázatot követeltek.

Valószínű ez is közrejátszott abban, hogy az 1922-es évről szóló jelentésben³⁸ már azt olvashatjuk, hogy október 1-jétől a *Vásárhelyi Újság* kiadását megszüntették. A Gazdasági Egyesület azonban, mint hetenként megjelenő mezőgazdasági szaklapot továbbra is kiadta. A kölcsönkönyvtár állománya folyamatosan bővült és ennek köszönhetően egyre többen használták. (Állományát mindössze 2000 kötetre tudták felemelni.)

Az 1923-as év még 4 557 508 korona nyereséget hozott a részvényeseknek. A torzsalkodások azonban tovább folytatódtak. Az igazgatóság elnöke erre külön felhívta a figyelmet a Miniszterelnöki Hivatal Sajtóosztályához intézett levelében:

„E helyütt jelentem, hogy a lap szerkesztőségében bekövetkezett személyi változásoknak indoka az a személyes érdekű és élű elhajlás volt, amely a volt szerkesztők egyéni és családi érdekeit és ellenszenveit mind fokozottabb mérvben vitte a lap hátsábjaira és legutóbb már a város második kerületbeli kormánytámogató pártonkívüli képviselőjének brutális megtámadására vezetett és amely irányzat a lap népszerűségét is jelentékenyen súllyesztette...”³⁹

A *Friss Hírek* felelős szerkesztői posztjára 9 napja kinevezett Pillich András, még a levél keltezésével egyidőben 1923. ápr. 20-án leváltották. A lap irányítását Wihs Béla, a társaság igazgatósági elnöke vette át két hónapra.

A részvénytársaság bővítette üzletágait a helyi érdekeltségű vasúti menetjegyiroda átvételével. Emellett felállítottak egy hírlapárusító osztályt, amelynek keretében a fővárosi hírlapok és irodalmi folyóiratok széleskörű terjesztését szerették volna elérni.

A korona inflációja igen sok fejtörést okozott a társaság vezetőinek. A sorozatos tökeemelések igen jól tükrözik a pénz elértéktelenedését. 1922-ben 600 000 koronára emelik, 1923-ban 7 500 000 koronára, majd 1925-ben már 150 milliónál tartanak⁴⁰, de ez akkor már nem segített rajtuk. A részvénymajoritás szempontjából alapvető változás jelentett, amikor Erdei Sándor kilépett a társaságból (1924),

³⁸ Uo.

³⁹ HL Iratok. 1923. ápr. 20-i keltezéssel [A Kultúra Rt. hódmezővásárhelyi levéltári anyagát 1990-ben találták meg a Közgazdasági Bank Rt. iratai között. A szakemberek külön dobozban tárolják és a fondjegyzékben az „Iratok 1920–1937 XI. 211.” hivatkozásnál jegyzik. A továbbiakban: HL Iratok]

⁴⁰ HL Iratok. 1925. dec. 23-i közgyűlési jegyzőkönyv.

hogy egy másik nyomdát alapítson. Feltehetőleg ez az esemény vezetett a társaság megszűnéséhez.

1923-ban Wihs Béla levélben fordult a Miniszterelnökség Sajtóosztályához, hogy az addigi támogatást növeljék meg⁴¹, ami 1924-ben már odáig jutott, hogy a *Friss Híreket* is átengedték volna a kormány közvetlen irányítása alá, a teljes költség átvállalása fejében.⁴² Egy 1925. ápr. 27-i keltezésű levél⁴³ pedig már arról tanúskodik, hogy már maga Aigner Károly főispán próbálkozik a lap megmentésével. A helyi érdekeltségű gazdasági társaságok pedig nemsokára megvonták támogatásukat a Kultúrától, mert a nehéz gazdasági helyzet az ő működésükre is rányomta bélyegét.

A sors iróniája, hogy a részvénytársaság megmentésére olyan magánbefektető jelentkezett, akivel a későbbiekben nem voltak a legjobb viszonyban. Pillich Andrásról – aki az MTI szegedi fiókját vezette – egy 1923. márc. 31-i keltezésű levélben azt írták, hogy majoritást biztosítottak neki.⁴⁴ A helyzetet szinte pedig tragikomikussá teszi, hogy a társaságot 1926-ban a régi konkurencia – (vésztői) Kun Béla – vásárolta fel.⁴⁵

A Kultúra Rt. nyomdászati termékei

Meglehetősen szegényesnek mutatkozik a részvénytársaság könyvkiadói tevékenysége, hiszen mindössze egyetlen könyvről tudunk, amit kiadtak. A helyi jellegű kisebb kiadványokkal együtt ez a szám mindössze kilencet ért el. Rendszeres, megalapozott kiadói stratégiát – a már említett gazdasági okok miatt – nem tudtak kialakítani. Az egyetlen mezőgazdasági jellegű könyv talán arra utalhat, hogy a kisbirtokosok, mezőgazdaságból élő emberek felvásárló erejére számítottak.

Sokkal jelentékenyebb azonban a helyi sajtótermékek kiadásában vállalt szerepük. Ez is inkább csak azt mutatja, hogy a kulturális fellendülést milyen átfogó, komplex módon képzelték el, mert ezek a nyomda zavaros körülményei miatt csak rövid idejű megjelenést tudtak elérni. A társaság által nyomtatott sajtótermékeknél fontos látni, hogy igazából nem magát a kiadó szerepét vállalták fel, hanem csak a nyomdait. A kiadást közvetett módon a részvényesek egyéb (Gazdasági Egyesület, a helyi nőegyletek, az Egységes Párt helyi szervezete) érdekközösségei fizették, de egyben ők jelentették a felvásárlói piacot is. A Kultúra Rt. mindössze 3 periodikában vállalt kiadói szerepet, ezek is csak nagyon rövid életűek voltak. (A *Friss Híreknél* 6 hónapig, a *Vásárhelyi Naplónál* 1 évig, a *Színházi Híreknél* 2 hétig.) A Kultúra Részvénytársasághoz kapcsolódó periodikák: *Alföldi Népmívelés* (tanügyi lap), *Hódmezővásárhelyi Sport Élet*, *Magyar Asz-*

⁴¹ HL Iratok 1923. ápr. 20-i keltezésű levél

⁴² HL Iratok 1924. márc. 31-i keltezésű levél

⁴³ HL Iratok

⁴⁴ HL Iratok 1923. márc. 31-i keltezésű levél

⁴⁵ HL Iratok

szonyok Lapja, *Színházi Hírek*, *Vásárhelyi Hírlap* (időszaki politikai lap), *Vásárhelyi Napló* (politikai napilap), *Friss Hírek* (független politikai napilap), *Vásárhelyi Újság* (a Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye, amely igen erősen politizált).

A nyolc periodika fele politikai érdekeltségű, de egy színházzal, egy oktatással, egy sporttal kapcsolatos és egy nőknek szóló lap is kikerült a nyomdájukból. A szándék – melyet még az alapítási felhívásban tettek közzé – világosan kitűnik a nyomdájukból kikerülő sajtótermékek tartalmi összetételéből.

A Kultúra Rt. végnapjai

Kurucz János vásárhelyi születésű, szocialista érzelmű nyomdász 1924. aug. 17-én keltezett levelében a következőket írja Wihs Bélának:

„Abban a nyomdateremben, ahol Életnek kellene lennie, ahol a gépnek örökösen búgni, zúgni kellene mintegy hirdetve a Kultúra-nyomda dicsőségét, életképességét, magasatos hivatását, abban a teremben a Halál, a lapra elsorvadás ütött tantát!”⁴⁶

A nyomdász szakember – állítása szerint – jól ismeri a nyomda helyzetét és tudja, hogy hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni. Részletes munkatervet dolgozott ki arra az esetre, ha átvehetné a nyomda irányítását a betűkészlet cseréjétől kezdve a munkások létszámaig minden részletre kiterjedően. Wihs Bélának tett ígérete szerint rövid időn belül fel tudná virágoztatni a nyomdát. Próbálkozását nem kísérte siker. Wihs Béla ugyan személyesen is találkozik vele, de a nyomda vezetése nem kerül át az irányítása alá. Kurucz 1925-ben a polgármestert is megkeresi egy olyan tervvel, melynek lényege egy „városi nyomda” létrehozása lenne, de próbálkozása szintén sikertelen maradt.⁴⁷

A Kultúra Részvénytársaság működése 1925-ben már 845 047 korona veszteséget termelt. Az igazgatóság ekkor már Pillich András irányítása alatt állt.⁴⁸ Nem sokkal később (véstői) Kun Béla felvásárolja az összes részvényt és saját politikai céljaira használja fel a nyomdát. Az utolsó olyan nyomdatermék, amelyen a Kultúra Rt. neve szerepel, 1928. nov. 26-án hagyja el a nyomdát.⁴⁹

A Szegedi Cégbíróság sokáig foglalkozott a részvénytársaság felszámolásával, amelynek sorát Erdei László (Erdei Sándor fia) 1933. szept. 16-án keltezett levele indította el. Ebben elpanaszolja a bíróságnak, hogy a főrészvényes (Kun Béla) elherdálja a nyomda összes ingóságát és azzal saját vagyonát gyarapítja.⁵⁰ (Erdei Lászlónak összesen 2 db részvénye volt és rajta kívül már csak Kun Bélának lehetett.)

⁴⁶ HL Iratok 1924. aug. 17. Kurucz János levele Wihs Bélához.

⁴⁷ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Ady és József Attila nyomdászai*. = Délsziget 1989. 14. sz. 43.

⁴⁸ HL Iratok (nyereség-veszteség kimutatások)

⁴⁹ Friss Hírek 1928. nov. 26.

⁵⁰ Mint 31. sz.

Wihs Béla – aki a társaság fennmaradásáért nagyon sokat tett – 1928-ban írt egy irredenta regényt, amelynek előszavában az elmúlt évtizedet a következőképpen jellemezte:

„Az 1925. év nyarán, egy évtizedes idegfeszültség nyomán jelentkező fáradtságom rákényszerített, hogy végre magammal is foglalkozzam ... Egy évtizedes zavar a magyar gazdaság szűkreszabott organizmusában és lázas vérkeringésében oly bonyodalmas krízist támasztott, hogy az ezzel járó izgalmak különösképpen a szellemi munkában robotoló idegrendszerében abnormis pusztításokat okoztak.”⁵¹

A társaság feloszlott és működésének nyomaira – meglepő módon – szinte alig lehet adatokat találni a Vásárhely történetével foglalkozó szakirodalomban.

Az összkép

A nyomdai részvénytársaságoknak a város történetében játszott szerepét, hatását vizsgálva elengedhetetlen a komplex vizsgálati módszer alkalmazása. A társadalmi, történelmi, politikai viszonyok mind olyan háttérrel nyújtanak a nyomdák szerepének feltáráshoz, amelyek sokszor kulcsszerepet töltenek be történetük megértésében.

Az áttekintett részvénytársaságok történetéből kitűnik, hogy mindhárom jelentékeny hatást akart gyakorolni a város életére. Ezek közül kettő (Részvény Nyomda, Kultúra Rt.) a város nyomdászattörténetében olyan vonulatot képviselt, amely a tőkeszegény, gyenge minőséget produkáló kisvállalkozások állandó próbálkozásai közül szeretett volna kiemelkedni. Ezáltal előtérbe került – bizonyos tekintetben – egy „városi” nyomda eszménye, amely a konkurenciaharcot megszüntethette volna.

A részvénytársaságoknak a társadalmi életre gyakorolt fókuszáló szerepét leginkább politikai síkon figyelhetjük meg. Ennek alátámasztására legjobb példa a Vásárhely és Vidéke Rt., amely pusztán azért jött létre, hogy egy ellenzéki politikai lapot fenntartson. A kormánypárti-ellenzéki viszony kettősége azonban a másik két nyomdánál is könnyen észrevehető. A Részvény Nyomda egyértelműen a sajtón keresztül próbálta meg népszerűsíteni a szabadelvű politikát. A Kultúra Részvénytársaság szerepvállalását pedig négy kormánypárti politikai lap fémjelzi.

A társadalmi támogatottság vizsgálatánál – a Részvény Nyomda esetében – feltűnő az értelmiség nagyszámú jelenléte. Emellett az is feltűnő, hogy mennyire nem tudták képviselni saját érdekeiket a társaság könyvkiadói stratégiájában. A nyomdából kikerülő produktumok alapján inkább a városi vezető (virilis) réteg meghatározó erejére lehet következtetni. A Kultúra Rt. esetében a kisgazdák szerepvállalását lehet kiemelni. Emellett azonban jelentékeny társadalmi összefogást eredményezett a békeszerződés miatti – pártharcoktól mentes – felháborodás.

⁵¹ WIHS Béla: *Nem! Nem! Nem!* Hódmezővásárhely, 1928. 3.

A város művelődési helyzetének fellendítésében a Részvény Nyomda tette a legtöbbet. A Vásárhely és Vidéke Rt. egyáltalán nem, míg a Kultúra Rt. csak részben ért el eredményeket. Az utóbbi részleges sikerességét a bizonytalan működésre lehet visszavezetni, de a szándék a város vezető értelmiségi embereit összekovácsolta.

JÓZSEF PAP

Les sociétés anonymes d'imprimerie de Hódmezővásárhely 1896–1928

A partir la revue de l'histoire des sociétés d'imprimerie il nous devient clair que toutes les trois avaient l'intention d'exercer un effet important sur la vie culturelle de la ville. Deux d'entre eux (L'Imprimerie d'Action et S. A. Culture) représentaient dans l'histoire de l'imprimerie de la ville une tendance, dont le but étaient d'exceller parmi les tentatives continuelles des petites entreprises, produisant, faute de moyens financiers, une qualité faible.

Le rôle de concentration dans la vie sociale des sociétés anonymes est à voir avant tout sur le plan politique. Pour preuve, le meilleur exemple la S. A. Vásárhely és Vidéke (Vásárhely et Région), fondée uniquement pour le financement d'un journal d'opposition. L'Imprimerie d'Action essayait populariser tout clairement la politique libérale par le moyen de la presse. Par contre, l'activité de la Société de Culture peut être caractérisé par quatre journaux gouvernementaux.

Dans le cas de l'Imprimerie d'Action, la présence de l'intelligentsia est plus que visible. Tout de même, il est aussi intéressant à voir, combien ces intellectuels étaient-ils incapables de représenter leurs propres intérêts dans la stratégie d'édition de la société. D'après les produits de l'imprimerie on présume plutôt la force décisive de la couche sociale dirigeante (viriliste) de la ville. Dans le cas de S. A. Culture nous voyons le rôle prépondérant des petits propriétaires.

Dans le développement de la vie culturelle de la ville le plus grand succès a été remporté par l'Imprimerie d'Action. La Société Vásárhely és Vidéke n'y pouvait rien, tandis que la S. A. Culture n'avait atteint que de résultats partiels.

KÖZLEMÉNYEK

Egy unitárius ének tanulságai. (Szőlősi István históriás éneke 1635-ből.) Szőlősi István éneke 1635-ben jelent meg Kolozsváron. Az ének többé-kevésbé hűen követi Jacobinus János 1595-ben Kolozsváron kiadott *Brevis enarratio* című, tehát latin nyelvű, a havasalföldi hadjáratról beszámoló Nyugat-Európában is meglehetősen elterjedt művét. Azt is tudjuk, hogy a két fordítás nem függ közvetlenül egymástól, Szőlősi ugyanis szabadabban bánik anyagával, egyetlen jelentősebb részletet hagy csak ki, viszont több helyen is hozzátold. A szöveget kiadó RMKT sem a szerzőről, sem Hári Mihályról, akinek Szőlősi művét ajánlotta, nem tud közelebbit. Mindössze ennyi derül ki a *Rövid historia* megszületésének körülményeiről.¹

Újabbán előkerült adatok alapján azonban kísérletet tehetünk nemcsak a szerző, hanem patrónusa azonosítására. Az Országos Levéltár Acta Ecclesiastica anyagában fennmaradt egy levél Szőlősi István kolozsmonostori adószedőtől, aki a kolozsvári bírának feleségével és annak rokonaival való viszályáról számol be, ebben jelölvén meg tisztségéről való lemondásának fő okát.² A levélíró arra is utal, hogy lemondásában közrejátszik előrehaladott kora is, több kollégájának haláláról szólva ugyanis megjegyzi, hogy neki sincs sok hátra, és éppen ezért az általa őrzött konventi pecsétet visszaszolgáltatja.³ A *Rövid historia* ars dedicatoriájában burkoltan szintén utal életkorára, amikor az 1595-ös eseményekről szólva megjegyzi, hogy azokat már felnőtt fejjel érte meg. Ebből következtet arra az RMKT, hogy a kiadás évében, 1635-ben már előrehaladott korú ember lehetett. Van tehát egy nevünk, amely megegyezik az énekszerzőjével, ráadásul egyezik a hely, Kolozsvár, a levél megírásának időpontja, 1622. november 25. pedig viszonylag közel esik a kiadás 1635-ös időpontjához. Foglalkozása miatt biztosra vehetjük, hogy litterátus ember, személye tehát versszerzőként is szóba jöhet. A levélből kiderül, hogy Szőlősi protestáns: kolozsvári ekléziáról beszél, illetve egy margináliában arról, hogy lemondásának ügyében levelet írt a püspöknek is.⁴ Felekezeti hovatartozása szerint lehet kálvinista, de valószínűbb, hogy unitárius. Ennyi derül ki tehát a levélből, amely alapján feltételezhetjük ugyan a levélíró és az énekszerző személyének azonosságát, egyértelműen bizonyítani azonban csak további adatok segítségével tudnánk.

Az 1620-as években az unitárius felekezet még igen erős Kolozsváron, amelyet az itt működő kollégium is bizonyít. A kollégium Közép-Kelet Európa legjelentősebb ilyen jellegű intézménye, amellyel kapcsolatban, a szerencsének is köszönhetően, az általunk tárgyalt időszakból egy ada-

¹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. I.* Sajtó alá rendezte: BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla. Bp. 1959. 519–520 (a továbbiakban RMKT XVII/1).

² Magyar Országos Levéltár (MOL) E 150 Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma (MKA). Acta Ecclesiastica. (E 150 Act. Eccl.) Irregistrata 30. t. No. 233. fol. 425.

³ „... az convent pecheitiet az sacristiaval egiwt ma kegielmeteknek kezeben ayanlom megh eó felsege provedeal felölle.” 425r.

⁴ „Ezen dologhrol az mit irtam pwspeók urameknak azt sem titkoltam hanem pariaiat kwltem kegyelmeteknek.” Uo.

tokban rendkívül gazdag forráscsoport, a kollégium fasciculusi is ránk maradtak. Ez tulajdonképpen egy olyan napló, amelybe a mindenkori iskolafőnök az iskolát illető számadásszerű feljegyzéseit vezette be, így természetesen azt is, amikor a kollégium pénzbeli vagy természetbeli adományt kapott. Az adományozók közt több Szőlősi nevű személyt is találunk, köztük egy Szőlősi Istvánt 1626-ból.⁵ Gondolatmenetünket felekezeti hovatarozásáról alátámasztani látszanak azok az adatok is, amelyek Hári Mihály személyével kapcsolatban kerültek elő: az ő neve szintén szerepel a kollégium fasciculusaiban. Olyan emberként kerül elénk, aki huzamosabb időn keresztül támogatja az intézményt éppen abban az időszakban, amikor Szőlősi neve is megjelenik, vagyis 1626, 1628, 1629 és 1638-ban. 1641-ben már nem él, csak relictája, vagyis özvegye.⁶ Szőlősihez hasonlóan ő is hivatalt visel, mert nevét megtaláljuk a kolozsvári százak tanácsa képviselői között 1623-ben.⁷

A fentebbi adatok fényében bizonyosra vehetjük, hogy az énekszerző és a levélíró kolozsvári adószedő egy és ugyanazon személy. Ezt erősítik a Hári Mihállal kapcsolatos adatok is, hisz kévéssé valószínű, hogy egyszerre két Szőlősi István és két Hári Mihály éljen egy időben, és egy helyen. Ha elfogadjuk, hogy a két név azonos az énekszerzővel illetve támogatójával, felmerül a kérdés, hogy mi lehet az oka annak, hogy egy antitrinitárius szerző népszerűsítő munkát ír a nem éppen ariánus rokonszenvéről ismert katolikus Báthory Zsigmondról? Szőlősi a következőképpen indokolja az ének szerzését:

„Ha kik gyönyörködnek régi Chronikákba
H Iszem hogy ujjaknak nyilván értésébe N
Serénybek mely hadak lesznek idejekben
...

Ezt nem illik senkinek meg utálni,
Nem sok dolog könnyű által olvasni,
Maradékink itt megh tudgyák tanolni,
Mint kell Hazánk határit óltalmazni.
...

Hogy ne mehessen feledékenségben,
Iámboroknál légyen emlekezetben.”⁸

Históriás éneknek e két célból történő szerzése közhely, ezzel nem jutunk közelebb a mű születésére vonatkozó kérdésünk megválaszolásához. Annyi mégis kiderül Szőlősi szavaiból, hogy a vers elkészítésével az volt a célja, hogy ébren tartsa a régi dicsőség, az erdélyi fegyverek diadalának emlékét, és ezért nyúlt a már évtizedekkel korábban lezajlott, a török elleni háborúk legnagyobb győzelméhez, a havasalföldi hadjárat történetéhez.

Az RMKT feltevése szerint létezett egy korábbi, ránk nem maradt kiadás, amelyet a 181. versszak bizonyít, ahol azt mondja a szerző, hogy a hadjárat után „néhány üdövel” szedte írásba művét. A „néhány üdö” kifejezés elég tág meghatározás, a szöveg kiadói nyilván arra gondoltak, és ez logikus is, hogy az ariánus Jacobinus János, aki a kolozsvári patricius réteg egyik reprezentatív

⁵ A Szőlősi családról vö. *Fasciculus rerum scholasticarum collegii claudiopolitani unitariorum*. I. 1626–1648. Prep. Edit DOMÁNYHÁZI. Szeged, 1997. 63, 67, 68, 70, 74, 75, 153, 177, Istvánról 63, (a továbbiakban *Fasciculus*). A fasciculusokra Dományházi Edit hívta fel figyelmemet, amit ezúton is hálásan köszönök.

⁶ *Fasciculus*... 65, 73, 78, 113, 149.

⁷ BINDER Pál: *Közös múltunk*. Bukarest, 1982. 302.

⁸ RMKTXVIII. 58.

alakja volt, latin munkája után, a szintén ariánus Szőlősi műve volt hivatva arra, hogy a fejedelmi politikát a latinul nem tudók körében népszerűsítse. Az ének szerzésére Szőlősi fentebb idézett utalását figyelembe véve 1595-ben, vagy azt követő néhány évben kerülhetett tehát sor. Az *authoris dedicatoria* figyelmeőbb elolvasása viszont a fentebbi állítás ellenkezőjét látszik bizonyítani:

„M	inapi irásom tölled el titkoln	I
	Nem akartam, sőt ma ki nyilatkoztatni	
I	eles lött harczoknak meg olvasasáb	A
	...	
A	dtam azért néked igaz szeretetbő	L
	Kit Magyar ighiben szedtem Deák nyelvből”	

A 'minap'-pal nem szoktak évtizedekkel ezelőtti eseményre utalni még Szőlősi idejében sem, az pedig egyértelmű, hogy a szövegben említett irás, az maga az ének. Ha pedig áttekintjük az erdélyi történelem 1635 előtti eseményeit, akkor azt látjuk, hogy 1589 után, leszámítva az 1601. évet, amikor a fejedelem visszatért egy rövid időre, nem nagyon volt értelme egy bukott, ráadásul a protestáns felekezetek körében nem túl jó hírnévnek örvendő uralkodó alakjának népszerűsítésének. Az tehát, hogy azt az időt már felnőtt fejjel érte meg a szerző, előrehaladott életkorán kívül semmi mást nem bizonyít. A *dedicatoria* véleményünk szerint inkább arra enged következtetni, hogy Szőlősi nem sokkal az 1635-ös kiadást megelőzően szerezte énekét, munkájának tehát nem a tizenöt éves háború eseményeihez, hanem I. Rákóczy György korához van köze.

Mivel az ének semmilyen konkrét fogódzót nem nyújt a keletkezés idejével kapcsolatban, az 1630-as évek első felének fordulatokban bővelkedő eseményeihez fordulunk. I. Rákóczy György 1631. évi hatalomra kerülését követően először a trónra kerülésében nagy szerepet játszó Zólyomi Dáviddal számol le, akit 1633-ban fognak perbe.⁹ Ugyanebben az időben léptetik fel a portán hívei a fejedelemmel szemben a szombatos Székely Mózeset.¹⁰ Zólyomi Dávidot sikerült ugyan Fogarásba záratnia és élete végéig tömlöcben tartania, Székely Mózeset azonban nem, és azt sem sikerül Rákóczyknak portai követei révén elérni, hogy szállítsák Ázsiába. Székely Mózes esete szépen mutatta meg azt, hogy a porta Rákóczy sakkban tartására bátorította Konstantinápolyban, de igazán komolyan nem gondol arra, hogy föl is használja. A Székely Mózes ügygel párhuzamosan éleződött ki ellentéte Bethlen Istvánnal. Itt most nem részletezendő okok miatt a szakítás 1636 januárjában következik be, de már az előző év végén kitapintható a feszültség a két fél között. Székely Mózesről eltérően, Bethlen neve nagyon is jól cseng a porta urainak filéiben és már az 1635-ös évben megfordulnak Bethlen megbízottai Budán, ahová éppen akkor kerül a fejedelemmel szemben ellenséges érzelmeket tápláló Naszuphaszáde, aki figyelmen kívül hagyva Konstantinápolynak a *status quot* megtartani igyekvő magatartását, kész katonai támogatást is nyújtani Bethlennek.¹¹ A háborús fenyegetés feszült hangulatot kelt Erdélyben, az aggodalmak 1636-ban beigazolódnak, amikor a magyarországi török katonai vezetők elhatározzák Bethlen trónra segítségét. A Szalonta melletti csetepaté azonban gyorsan véget vet a portai jóváhagyást nélkülöző vállalkozásnak.

Az 1630-as évek elején törtéteknek azonban voltak egyéb belpolitikai vonatkozásai is. 1635-ben megszületik az első olyan törvény a szombatosok ellen, amelynek célja – jóllehet ekkor még csupán a Bethlen által hozott törvényeket erősítik meg – a szombatos felekezet megfélemlítése illetve megsemmisítése volt. Ennek finansziális – szinte nincs olyan év, hogy ne nótáztatna valakit Rákóczy – és politikai okai voltak. Rákóczy nem tűri, hogy Erdélyben befolyásos ellenzék ma-

⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comitulia Regni Hungariae)*. X. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1884. 177–178, 184–188, 193–196, 200, 205–206 (a továbbiakban EOE).

¹⁰ EOE, X, 180, 188, 193, 197, 199, 200, 212–216, 218, 219.

¹¹ *Erdély története I–III*. Szerk. MAKKAJ László, SZÁSZ Zoltán. Bp. 1987. I. 701–702.

radjon, ráadásul éppen az 1635-ös évben kerül Székely Mózes ügye – hála portai támogatóinak – újra a reflektorfénybe Bethlen Istvánéval együtt. Tudjuk, hogy összhangban kül- és belpolitikai lépéseivel, a kálvinizmus hagyományos formáját államvallássá tenni szándékozó Rákóczy a Lengyelországban megjelent szociniánus szellemű unitárius könyvek megcáfolására 1636-ban először Alstedet, majd Bisterfeldet¹² kérte fel a zsidózókkal való leszámolás keretében. Következő áldozata a szombatosság szülője, az unitárius egyház lett volna, akik között a fejedelem nem tett különbséget, és amely éppen ezért kétségbeesetten próbálta magát tisztázni a szombatosság vádjá alól.

Ezekben a rendkívül mozgalmas években gyakran felidéződhetnek Báthory Zsigmond török ellenes harcai, amelyet több évtized távlatából, akár úgyis fel lehetett mutatni, mint az erdélyi felekezetek összefogásának szép példáját, exemplumát. Jacobinus tárgyilagos leírása a havasalföldi hadjáratról kitűnően megfelelt ennek a célnak. De a fejedelemnek is nyomós oka volt arra, hogy ne feledkezzen meg a néhány évtizeddel ezelőtt történektől: és hogy milyen jól megtanulta az exemplumot, azt Bercsényi Imre császári küldöttel 1634-ben folytatott tárgyalásai mutatják. A porta ugyanis még a Bethlen ügy kirobbanása előtt, lengyelországi hadjáratahoz katonai segítséget kért Rákóczytól, aki roppant kényes helyzetbe került. Mikor a követ Erdély álláspontja felől tudakozódott, Rákóczy Báthory Zsigmond példáját idézte, és azt felelte, hogy ha a török nem tágit, akkor kénytelen lesz, még ha csak jelképes nagyságú kontingenst is, Konstantinápoly rendelkezésére bocsátani.¹³

A *Rövid historia* nagyon nehéz dologra vállalkozott: annak az erdélyi fejedelemnek az emlékét idézte fel, akit enyhén szólva nem lehetett ariánus barát politikával meggyanúsítani. Annak az erdélyi fejedelemnek a hadjárata állította exemplumként, aki Erdély másfél évszázados történelmében egyetlenként vezetett győztes hadjáratot az országon kívül a török ellen, ráadásul éppen akkor, amikor utódja mindenáron arra törekedett, hogy a törökkel való konfliktust elkerülje. Annak az erdélyi fejedelemnek a példáját idézte fel, aki országát éppen a török elleni harc által sodorta pusztulásba. Szőlősi műve ezzel a talányos és többértelmű példázattal buzdít a harcra. Azt nem tudjuk, hogyan fogadta a fejedelem Szőlősi gesztusát, néhány évvel később azonban bekövetkezett a szombatos felekezettel való leszámolás, amely tovább szűkítette az unitárius gyülekezet mozgásterét is.

FÜGGELÉK

1622. november 25. Kolozsvár¹⁴
Szőlősi István a kolozsvári tanácsnak

MKA E 150 Acta Eccl. Irreg. 30. t. 233. sz. Eredeti

Eltemigh ualo szolgalatomban. Ily szomorú es keözönsegesen keserues allapantunkbanis az en el tauozot felessegem es annak nemely tanáchiosi ez oraigh eóregbittuen bumat mas bossu allasnal iobnak iteluen, Istenteól, az ecclesia es politiebéli eór alloktol, (kiknek kezekbeól szokta az Isten az vetkeben megh nem feddet, el veszet lelkeket kiuanni) várnóm fwggenem. Azert ennie sok ideigh sokat twrtem teórottem szenuettem, es az reconciliatioba, az vrnak ili nagi haragianak ostonanak ideien, omnem mouendo lapidem faradoztam, sokszori remensegh adasokba defraudaltattam. Ez idó alat sok atiamfiaual egiwt kedues collegaim el halanak raitam aszer, nem lehetek keszwlettel szeórmien lóueóldóz nem varakodik a halal. Maid belenkis akad a

¹² SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczy György*. Bp. 1893. 310–316.

¹³ EOE IX, 202.

¹⁴ A szöveget betűhív átírásban közöljük, kivétel $\ddot{w} = w$, $\ddot{y} = y$, a központozást a mai helyesírási szabályok szerint alkalmaztuk.

nylaba; kiert kenszeritem a keóniórgósszemmel kegyelmeteket auagi redealtassa, auagi szolgaltasson teóruent; mert hogi ili keózel szemem lattara enny sok ideigh eó chiak az ili keózel szemem lattara enny sok ideigh eó chiak az legeniek keózót a houa teóbbenis iarnak, eyel nappal Istennek bosszusagara;¹⁵ az en gialazatomra gieótelmemre heuerien az giasz szine alat azoknak tragarsagokat halgassa. Hwti melle ne ieóyon, lehetetlen touab szenued(nem)* valamint iarok, de hogi ezt tauoztassam, ha hamar sem tórueni se a reconciliatio nem leszen; iob tauul lennem az vam propositumom, mindenemet ide hagiuan, az conuent pechietit az sacristiaual egiewt ma kegielmeteknek kezeben ayanlom megh eo felsege prouedeal feleolle. A perceptorsagot másra bizom, bizoni nekem semmihez keduem ninchi, ha mi keues napom megh hatra vagion, chien-desb helien kiuanam vegezódni. Hogi penig senki ne vellie ez vilaghi mulando ion kapasomat, en megh izentem az aszonnak, soha nekem az eó attiafiatol marat chiak egi penzet se aggia, akar houa tegie. Hogi en az eiletem iobbitasara, meniere Isten ily giarlo edennek erót ad, az szeretettel bekeuel ualo lakásra kesz uoltam. Im ez oda kwldeót signaturabolis, kit regen az en szerelmes iambor igaz io hirrel emlekezetel ki mult collegamnak ha fogot uolna, irtam volt. Eszebe veheti kegyelmetek. Megh mostis eleotte az ut, ha addigh siet, meddigh a halál vagi egieb akadali ér bennwnket. Ke gyel-meteknek uram aggion orat, uagi a teoruenire, uagi az en el buchiuzasomra megh szol-galom. Tarchia megh Isten io egessegebe kegyelmeteket
Kegyelmetek szegeni

El busult szolgálja
Zeóleósi Istuan

P.S. Ezen dologhrol az mit irtam pwspeak urameknak azt sem titkoltam hanem pariaiat kwltem kegyelmeteknek

CÍMZÉS: Ad manus amplissimorum virorum dominorum primarii et regii iudicum colosuariensium

Más kézzel: Ex resolutione amplissimi senatus. Emlekezünk rea, hogy kegyelmed feleségével eoswe haborodwan es ugian seiunctioban léuén, intettük wala kegyel-medet, hogy kegyelmed feleségeuel in gratiam reuidealna. Im értiük mostanis az kegyelmed kiwansagat és az bekességhre inclinalt elméjét. Mi azert abban ellent nem tartunk (az aszonnak es attiafiainak kedueket kereswén) ha redeal, es megh bekelhe-tik kegyelmed vgyanassal.

Anno 1622 die 24 novembris

KRUPPA TAMÁS

¹⁵ Marginália: itt director vrainnakis volna mogiok a vigiazasba

* tollban maradt

Ismeretlen egyházpolitikai röpirat 1849-ből.* 1849-ben Pesten, Kozma Vazul nyomdájának gondozásában látott napvilágot egy nyomtatott füzet *A gyámság alól felszabadult katolika egyház teendője Magyarországon. Nézetek és vélemények Mujszer J. től.* címmel. A röpirat pusztán címe ugyan felbukkant már egy-egy, a forradalom és szabadságharc történetével foglalkozó bibliográfiában, mégis joggal nevezhetjük ismeretlennek, hiszen egyrészt az – utóbbi időben különös módon megélenkül – 1848-as vonatkozású egyháztörténeti kutatásokban, tanulmányokban nemcsak nem ismertetik, de nem is tesznek említést róla, másrészt ahol a cím említésre kerül, ott is tévesen nevezik meg szerzőjét, bizonyos Mujszer Jánost.¹ A tévedés feltehetően Szinnyei Józseftől származik, aki a századfordulón megjelent hatalmas lexikonának vonatkozó kötetében csak annyit írt a szerzőről, hogy 1843-ban a Veszprém megyei Tés község plébánosa volt és még halálának éve sem ismert.² Szinnyei adatát a veszprémi egyházmegye átfogó adattárának szerkesztője (így az említett plébános életrajzi vázlatának elkészítője), Pfeiffer János is átvette.³ Az ő figyelmét pedig az a további ellentmondás is elkerülte, hogy anyakönyvi bejegyzés alapján Mujszer János halálát 1849. március 22-ben állapította meg. Márpedig ebben az évben, április közepéig Pest a cs.kir. hadsereg ellenőrzése alatt állt, vagyis a szerzőnek nem lett volna lehetősége arra, hogy ott a magyar szabadságharc mellett érvelő röpiratot nyomtatásban megjelentessen.⁴ Szinnyei szócikkének egyetlen forrása bevallottan a „nemzet könyvtárában” található röpirat címlapja volt, amelyen a szerző keresztnéve csak kezdőbetűvel szerepel. A tési lelképásztorra tévesen következtető bibliográfus figyelmét azonban elkerülte (vagy nyomdahiának tartotta), hogy a keresztnév J. rövidítése után nem a János személynévhez kapcsolható -tól, hanem az ahhoz nem illeszkedő -tól toldalék szerepel.

Ezen tényező, valamint a röpirat alább ismertetendő tartalmi vonatkozásai alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy a szerző nem János, hanem az említett plébános egyik kortársa, névrokona, továbbá szintén katolikus egyházi személy: Mujszer József. (A névrokonság mellett persze egyéb rokoni kapcsolatok lehetősége sem zárható ki.⁵) Mujszer József 1809-ben született Szombathelyen, iskoláit is ott végezte, 1832-ben szentelték pappá. Káplánként kénytelen volt sűrűn változtatni szolgálati helyét, fél évig gróf Széchenyi Pálnál (Széchenyi István bátyjánál) nevelőként is

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

¹ I. TÓTH Zoltán (szerk.): *Magyar történeti bibliográfia, 1825–1867. III.* Bp. 1950. 85. (5407. sz. tétel.) Személyes élményként megjegyezzük még, hogy az „ismeretlen” minősítést megerősítette, hogy 2001 májusában a szóban forgó röpiratnak az Országos Széchenyi Könyvtárban található példánya teljesen felvágatlan – így értelemszerűen korábban olvasatlan – volt.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IX.* Bp. 1903. (reprint) 433. has.

³ PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kánonokjai, papjai.* München, 1987. /Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, VIII./ 744.

⁴ Mujszer János egyébként 1795-ben született, 1820-tól Várpalotán volt káplán, s 1830-tól szolgált tési plébánosként. Uo. 744. Születési és halálzási évről, továbbá halálának okáról tájékoztat még: ZUGOR Ferenc: *Tés története, 1086–1986.* Várpalota, é. n. [1986] 182. Ez az egyébként figyelemre méltóan alapos helytörténeti monográfia szintén pontosításra szorul, mert a plébánosról azt írja, hogy 1831-ben és 1836-ban túlélt egy-egy pestisjárványt, míg a harmadik, az 1849. évi pestis elvitte. Ez tévedés, a jelzett években bizonyosan nem pestis, hanem – egyébként világméretű – kolera pusztított Magyarországon, ami azért is érdekes, mert ugyanezen szerző munkája más helyen pontosan írt az 1831. évi kolerajárvány súlyos következményeiről. Uo. 37.

⁵ Mujszer János ugyanúgy Szombathelyen született, mint József, de más-más szülőktől, így legvalószínűbbnek unokatestvéri kapcsolatukat feltételezhetjük. Józsefnek bizonyosan volt egy Ferenc nevű bátyja (1796–1837), aki szintén szombathelyi születésű és szintén katolikus pap volt. Érdekesség még, hogy utóbbi 1834-től haláláig szolgált Barcs plébánosaként, amely tisztségben éppen testvéröccse követte őt. PFEIFFER: *i. m.* (3. jegyz.) 743–744. (A család névhasználatára egyébként bizonytalan, a forrásokban a Mujszer, Mujszer, Muizer, Muizer stb. egyaránt előfordul.)

tevékenykedett, majd 1838-ban került Barcsra, előbb adminisztrátor, majd a következő évtől plébános. A szabadságharc után végleg a Somogy megyei Szörény község – nyilván róla elnevezett – Mujszerháza (vagy Mujszer-tanya) nevű külterületén telepedett le, ott is halt meg 1882-ben.⁶ (Szörény községet Mujszer 1840-ben vásárolta meg a Batthyány-családtól, majd később úrbéreseknek adta el a birtokot. Lakóhelyválasztása azért is volt érdekes, mert az alig kétszáz lelkes község túlnyomó többségét reformátusok lakták.⁷)

Az 1848-as esztendő is Barcs lelkipásztoraként érte. Bár reformkori működéséről egyelőre szinte semmit nem tudunk, bizonyára aktív és népszerű közéleti személyiség lehetett, hiszen az 1848 júniusában tartott első népképviselési választásokon elnyerte a nagyatádi kerület mandátumát. (Mindez önmagában is fontos volt, hiszen az első népképviselési országgyűlésbe a liberális nemesség túlnyomó többsége mellett mindössze 5 papot választottak meg képviselőnek, Mujszer mellett egyikőjüket, Koller József mesztegnyői plébánost szintén Somogy megyében.⁸) 1848 nyarán – egyes utalások szerint – Mujszer „mérsékelt radikális” nézeteket vallott, ami a későbbiek ismeretében érdekes, hiszen például egyházpolitikai nézetei nem éppen a mérsékelt liberalizmussal, sokkal inkább a radikalizmussal jellemezhetők.⁹ Beszédei illetve írása alapján Mujszer József az 1848-as szellemi mozgalmak egyik leginkább sajátos csoportjának, a radikális alsópapságnak a reprezentánsa volt. Még hozzá mára elfeledett reprezentánsa, pedig történetírásunkban az utóbbi időben több alapos tanulmány is elemezte, hogy az 1848-as fordulat nyomán milyen elemi erővel törtek felszínre a papság soraiból az egyház belső szerkezetét és teológiai rendszerét a „kor szelleméhez”, vagyis a polgári állam követelményeihez igazítani akaró mozgalmak,¹⁰ egyes radikális egyháziak tevékenységének önálló feldolgozása is megtörtént.¹¹ Az egyházkormányzati és teológiai rendszert egyaránt, bár különböző módon és mértékben reformálni kívánó egyházi (világi papi és szerzetesi) közösségek aktivitása a szélesebb körű nyilvánosság előtt elsősorban két területen nyilvánult meg: zömmel 1848 tavaszán-nyarán tartott egyházi „tanácskozmányok” határozataiban, melyekkel a felső klérus álláspontját igyekeztek befolyásolni a tervezett nemzeti zsinat

⁶ Uo. 744.; ill. rövidebben: PÁLMÁNY Béla: *Az 1848–49. évi népképviselők névtára*. In: SZABAD György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Bp. 1998. 339–374., 355.

⁷ CSÁNKI Dezső (szerk.): *Somogy vármegye*. Bp. é. n. /Magyarország vármegyéi és városai./ 160.

⁸ KANYAR József: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv*. Kaposvár, 1967. 207.; BEÉR János–CSIZMADIA Andor (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés*. Bp. 1954. 17.; I. még: GÁLNÉ JÁGER Márta: *Koller József 48-as somogyi képviselő életútja*. = Somogyi Honismeret 1994. 2. sz. 62–66.

⁹ GÁLNÉ JÁGER Márta: „Európának mívelt népei közé emelkedtünk”. *Intézkedések Somogyban az áprilisi törvények végrehajtására 1848 tavaszán a források tükrében*. In: BŐSZE Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Levéltári Évkönyv, 30. Kaposvár, 1999. 163–192., 169.

¹⁰ L. pl.: SARNYAI Csaba Máté: *A radikális katolikus alsópapság követelése és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban*. In: HEGEDŰS András–BÁRDOS István (szerk.): *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Esztergom, 1999. 57–82.; ZAKAR Péter: *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben*. In: SARNYAI Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918*. Bp. 2001. /METEM könyvek 29./ 53–62. (további bőséges irodalommal) Megemlítjük még az egyszerre kortárs és történetíró tanulságos értékelését: HORVÁTH Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. In: PÁL Lajos (szerk.): *Horváth Mihály: Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*. Válogatott írások. Bp. 1986. /Történetírók tára/ 209–426., 224–227.

¹¹ ZAKAR Péter: *Isten, Haza, Szabadság. Szabó Richárd kiskundorozsmai segédlelkész 1848–49-ben*. In: DÖBÖR András et al. (szerk.): *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben*. Szeged, 1999. /Belvedere kiskönyvtár 12./ 19–30.

vonatkozásában,¹² illetve – a sajtószabadság lehetőségeivel élve – a radikális egyháziak publicisztikai tevékenységében, sajtócikkek és önálló röpiratok nyilvánosságra hozatalában. Úgy tűnik, a tollforgató egyháziak – bár gyakran jelentkeztek írásaikkal az antiklerikális világi radikálisok lapjaiban¹³ – különösen az utóbbit kedvelték, hiszen terjedelmi megkötöttségek nélkül, részletesebben, az agitáció jobb lehetőségeivel élve fejthették ki az egyházat és a katolikus vallást megújítani hivatott álláspontjukat.¹⁴

Nem tudjuk, Mujszer József milyen mértékig kapcsolódott be egyházmegyéjében a nemzeti zsinatot előkészítő tanácskozásokba, valószínűleg csak kevésbé. Ennek kisebb részben lehet oka, hogy plébániája földrajzilag is messze esett püspöki székvárosától, Veszprémtől, sokkal inkább az, hogy az egyházmegye konzervatív vezetése nagyon határozottan lépett fel az alsópapság soraiban megfogalmazódó reform-elképzelések ellen. Zichy Domonkos püspök a leghatározottabban elutasított minden lényegi változtatást, az egyházi hierarchia tekintélyét a legkisebb mértékig kétségbe vonó kezdeményezést. Papsága nyomásának ugyan engedett, amikor június 6–7-re meghirdette az egyházmegye tanácskozásának összehívását (ezt a püspöki kar Eötvös miniszterrel tartott értekezlete miatt június 14–15-re kénytelen volt elhalasztani), azt azonban hangsúlyosan leszögezte, hogy kizárólag az általa engedélyezett témákról folyhat a tárgyalás, továbbá a káplánok legfeljebb csak tanácskozási joggal vehetnek részt rajta. Nem véletlen, hogy a veszprémi püspökség tanácskozása nem lett a liberális katolikusok fóruma, a többi egyházmegyéhez képest említésre méltó esemény itt alig történt.¹⁵

Mujszer József nézetei pedig nyilván nagyon messze estek konzervatív püspökének felfogásától. Képviselőként leginkább az 1848 augusztusában, az Eötvös József-féle népiskolai törvény vitája kapcsán elmondott beszédeivel hívta fel magára a figyelmet. Az egyházi állásponttal, sőt a Batthyány-kormány kompromisszumra törekedő tervezetével szemben is, az egyházak iskolafenntartói monopóliumának megszüntetése, a különböző felekezetek hívei által együttesen látogatott, államilag finanszírozott és ellenőrzött ún. „közös iskolák” kötelező bevezetése mellett érvelt, az országgyűlés radikálisaihoz hasonlóan. Augusztus 3-án Eötvös miniszteri exposéja után kért szót, s nagy beszédben az állam és az egyház elválasztása, továbbá a törvényjavaslat vitáját elhalasztani kívánókkal szemben az azonnali intézkedés mellett kardoskodott.

¹² Ezekről az – elsősorban espereskerületi – értekezletekről, illetve a radikálisok kezdeményezéseinek visszaszorítási kísérleteiről legteljesebb formában a *Religio és Nevelés* 1848. évi tudósításaiban olvashatunk, ismertetésükre l. pl.: PÁL Mátyás: *Az 1848-as egyházi mozgalmak hazánkban*. = *Religio* 1914. 1. sz. 59–81.

¹³ A *Márcezius Tizenötödike*, a *Radical Lap*, a *Nép-Elem* stb. lapok hasábjain megjelent cikkeik válogatását l.: TORDAI György (szerk.): *Forradalom és papi rend*. Bp. 1961. passim.

¹⁴ A legfontosabb és legigényesebb formában megfogalmazott röpiratok: HEGEDŰS Pál: *Van-e az egyháznak szüksége és mire?* Szeged, 1848.; MAGYARI Alajos: *Nyilatkozat a papi nőtlenség tárgyában, melyet Temesvármegyének 1848-ik évi ápril 6-án tartott közgyűlésében adott*. Temesvár, é. n. [1848]; SZABÓ Richárd: *A coelibatus*. Szeged, 1848.; SZERENCSEPATAKI [HANÁK] János: *Szózat az egyházi reform ügyében*. Pest, 1848. stb. Elemzésükre l. a 10. sz. jegyzetben idézett tanulmányokat. A radikális papság működésének bizonyos, a röpiratok tartalmával nagyon is összecsengő dokumentumai továbbá kéziratban maradtak, mint például „Számos alpapok ezek nevében” Eötvös József miniszter számára készített anonim füzete: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) H 64. (=Az 1848–49. évi Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai. Nem iktatott iratok.) szám. nélk. stb.

¹⁵ PÁL: *i. h.* (12. jegyz.) 71.; SARNYAI Csaba Máté: *Konfrontáció vagy kooperáció? A katolikus püspökök értekezlete és tanácskozása Eötvös miniszterrel egy résztvevő szemszögéből (1848 május-június)*. In: FISCHER Ferenc–MAJOROS István–VONYÓ József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 2000. 535–557.; 541. Részletesen l. HORVÁTH Szaléz: *Gróf Zichy Domonkos meghurcoltatása 1848–49-ben*. I. = *Katolikus Szemle* 1933. 2. sz. 81–96.; 82–86.

„A nevelés, oktatásra nézve igaz, hogy eddig az oktatás a felekezetek körébe tartozott, minden vallás maga kezelte a maga tanodáját s iskoláját, de a múltban egészen másként álltak a viszonyok, s most ismét egészen másképp állnak. A múltban még nem voltak a vallások egymással kölcsönös viszonzosságban, annál kevésbé jogegyenlőségben.¹⁶ [...] Tisztelem a vallásokat, de meg kívánom különböztetni az iskolát a templomtól, meg a polgári fejlődést a vallási kifejlődéstől, ennél fogva kívánám, hogy mindenik különös [= különböző] bázisra tétessék. Legjobb volna tehát iskoláinkat, melyek most léteznek, bár legyenek azok jobb vagy rosszabb rendezetű iskolák, úgy tekinteni, mint tabula rasát. Ne mondjuk, hogy nincs most idő efelett rendelkezni, ne tekintsünk egyesek szenvedélyeire, mert halogatás által semmiben sem boldogulunk. [...] Ne képzeljük magunkat oly kasztban, mint szabad emberek, mert most újjászületésről van szó. Hogy ha mi ezen embereket kasztnak tekintjük, akkor az újjászületésnek útjába vágunk. Ennél fogva véleményem s meggyőződés az, hogy legyen közös iskola s legyenek közös tanodák, az iskolai költségek közadóval fizetessenek, s az illető nevelési minisztériumra bízassék ennek adminisztrációja.”¹⁷

A részletes vitában, augusztus 7-én ismét a közös iskola programja mellett tört lándzsát:

„Arra vagyok bátor figyelmeztetni, hogy azok, kik talán a szeparatizmust [= vagyis az iskolás gyerekek felekezeti szempontú elkülönítését] kívánják, igen sok kérdésnek fonalát elvágják, s meglehet, hogy bár a jezsuiták ellen szavaztunk,¹⁸ a szeparatizmus által ajtót hagyunk neki nyitva, melyen a szeparált iskolákba bebújhatnak. Ennél fogva én a közös iskolák mellett nyilatkozom, annyival inkább, mert tapasztalásból tudom, hogy hol kétféle iskolák léteznek, nincs meg a gyermekek között a közös egység.”¹⁹

Saját lelkesítő tapasztalatai alapján is hangsúlyozta, hogy bár háromféle nyelv és négyféle vallás él együtt lakóhelyén, a közös iskola minden ilyen különbség áthidalására, a felekezeti intolerancia kialakulásának tompítására alkalmas. Több országgyűlési képviselő is példaként emlegette, hogy Mujszer pap létre egyházipolitikai kérdésekben együtt szavazott a radikálisokkal, sőt képviselőházi szereplésére – persze ellenkező előjellel – a főpapok is felfigyeltek.²⁰

Később az országgyűlésben vállalt szerepe kevésbé volt látványos, viszont hűségesen követte a törvényhozást 1849 január elején Debrecenben is. Nyilván a Függetlenségi Nyilatkozattal keletkezett új államberendezkedésnek is lelkes híve lett, országszerte ismert és népszerű pap-képviselő. Legalábbis erre utal, hogy Hajnik Pál, az országos rendőrség igazgatója május 20-án azt jelentette Szemere Bertalannak, hogy a pesti liberális közvélemény Somogy megyei kormánybiztosnak Muj-

¹⁶ Célzás az 1848/20. tc. 2. §-ára.

¹⁷ Közlöny, 1848. 57. sz. (augusztus 5.) 270. CSORBA László: *Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházipolitikai kérdésekben*. In: SZABAD György (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Bp. 1998. 257–281., 267.; FAZEKAS Csaba: *Az első népképviselői országgyűlés történetéből*. In: DOBROSSY István (szerk.): *Tanulmányok és források az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetéhez*. Miskolc, 1998. 81–192., 95.

¹⁸ Célzás az országgyűlés augusztus 4-i ülésén elfogadott paragrafusra, amely megtiltotta volna az eltörölt jezsuita rend tagjainak, hogy magántanítók legyenek az országban. L. pl. CSORBA: *i. h.* (17. jegyz.) 268–269.; FAZEKAS: *i. h.* (17. jegyz.) 120–126.

¹⁹ Közlöny, 1848. 62. sz. (augusztus 10.) 297–298.; FAZEKAS: *i. h.* (17. jegyz.) 99.

²⁰ L. pl. a pannonhalmi főapát esetén: FAZEKAS Csaba: *Rimely Mihály pannonhalmi főapát a Batthyány-kormány iskolapolitikájáról*. = *Egyháztörténeti Szemle* 2000. 2. sz. 98–109., 103.

szert szeretné, mint megjegyezte: „ő ugyan pap, de a közbizalmat leginkább bírja”.²¹ A kormánybiztosi teendőket végül Somogy megyében a radikális politikus és gerillavezér, Noszlopy Gáspár látta el,²² így a nagyatádi képviselő lehet, hogy már májusban, de legkésőbb június elején a központi kormányzervekkel és az országgyűléssel együtt újra Pestre költözött. Biztosan nem tudjuk, de gyaníthatjuk, hogy tagja volt a július elején Szegedre áttelepülő törvényhozásnak is. (Az augusztus első napjaiban Aradra menekülő mintegy tucatnyi képviselő között már nem találkozunk a nevével.) A szabadságharc bukása után letartóztatták, s mint más országgyűlési képviselők illetve egyházi személyek esetén is, a pesti haditörvényszéken indult meg ellene az eljárás. Haynau 1849. július 1-jei proklamációja szerint, akik részt vettek a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásában, rögtönítélő eljárás alá kerültek, két nappal később pedig az osztrák minisztertanácson Bach belügyminiszter fejtette ki a szabadságharcban szerepet vállaló magyar katolikus egyháziakkal szembeni megtorlás szükségességét. Egyes források a debreceni „illegitimnek” minősített törvényhozásban a Somogy megyei képviselők közül csak Fekete Lajost és Záborszky Alajost említik (őket vagyonekzobzásra és halálra ítélték, majd kegyelmet kaptak),²³ pedig Mujszer és Koller is nyilván ott voltak. Kollerrel szemben – mivel csak „passzív” szerepet játszott az országgyűlésben – 1850. július 24-én szüntették meg az eljárást. Mujszer ellen elfogatása után a veszprémi egyházmegye foganatosította az egyháziakkal szemben más esetben is alkalmazott büntetést, vagyis a papi szolgálat alóli felfüggesztést, s 1850. január 30-án a tudomására hozták, hogy ez alól nem is kaphat mentesítést. Tovább is folyt ellene a hivatalos vizsgálat, a felségsértés vádja alóli végleges felmentését csak az 1851. nyári – egyes egyháziaknak részleges amnesztiát biztosító – uralkodói rendeletet követően, november 16-án kapta meg. 1852 februárjában lemondott a plébániájáról is, és nyugalomba vonult a már említett Mujszerházára.²⁴

Visszatérve a röpiratára, fentiek alapján bizonyosra vehetjük, hogy azt 1849 júniusában (esetleg még májusban) rendezte sajtó alá és jelentette meg Pesten, a katonai események miatt számottevő terjesztésére nem kerülhetett sor. Szövegének felidézése azonban nemcsak ebből a szempontból fontos, hanem azért is, mert tanulságosan összefoglalja (illetve bizonyos vonatkozásokban újabb elemekkel gazdagítja) az 1848-as radikális alsópapság felfogását, követeléseit és programpontjait.²⁵ Mujszer két előszót is fűzött a szövegéhez, az elsőt az 1849-es megjelentetés előtt, amelyben leszögezte, hogy hozzátétőlegesen tíz hónappal korábban, vagyis 1848 nyarán vetette papírra tőprengéseit. A kiadás késlekedésének okát egyrészt abban jelölte meg, hogy a katonai-politikai helyzet ezt nem tette lehetővé, másrészt pedig abban, hogy korábban nem akarta megszólalásával „különösen némely főpapok reakcionális szellemét ingerelni”. Ez azért is különös, mert hiszen a radikális papság más szereplői 1848 tavaszán-nyarán nem voltak ennyire körülményesek vagy aggályosak, továbbá Mujszer képviselőházi beszédeivel vállalta a nyilvánosságnak – az egyházon belüli meghasonlást eredményező – esetleges kockázatát. 1849 nyárára azonban – folytatta a

²¹ V. WALDAPFEL Eszter (szerk.): *A forradalom és szabadságharc levelestára. IV.* Bp. 1965. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 53./ 542–543.

²² L. többek között: KANYAR: *i. m.* (8. jegyz.) 221.; BARTA István (szerk.): *Kossuth Lajos 1848/49-ben. IV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. 1849. január 1. – április 14.* Bp. 1953. /Kossuth Lajos összes művei, XIV., továbbiakban: KLÖM XIV./ 676–677. stb.

²³ DOBAI András: *Somogy megye politikai igazgatása az önkényuralom korában (1849. január – 1865. szeptember)*. Kaposvár, 1989. /Somogyi almanach 50–51./ 34.

²⁴ PFEIFFER: *i. m.* (3. jegyz.) 744.; HERMANN Egyed: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolútizmus idejében*. Gödöllő, 1932. 61., 63. A Mujszer elleni eljárás egyes adatai: Hadtörténelmi Levéltár, IV. 7. Pester Kriegsgerecht. Cédulakatalógus. (Sajnos ügye kivizsgálásának iratai az állagból hiányoznak.) A témáról legutóbb I. részletesen: ZAKAR Péter: *Haynau egyházi áldozatai*. = Aetas 2000. 1–2. sz. 62–81.

²⁵ L. a 14. sz. jegyzetben idézettek.

szerző – eljött az idő, amikor nem szabad hallgatni, „midőn a szabadság harca a rabságnak bilincseit szétépti, kötelességévé válik az eddigi királyi gyámság alatt sínylődd katolika egyház teljes felszabadítása mellett mindent megtenni, mi csekély erőnkől kitelik”. Az 1848-as alsópapi mozgalmakról Mujszer elismerően nyilatkozott, de mint eredeti előszavában is leszögezte, azért nem csatlakozott egyikhez sem, mert nem találta meg egyikük programjában sem azt a „gyökeres reformot, melyet a religiónk [= vallásunk] és egyházunk újjáalakítása és szilárdítása igényel”. Az alsópapi mozgalmak helyenként nagyon is radikális megnyilatkozásai ismeretében ez legalábbis különösen hangzik, tény azonban, hogy Mujszer sok tekintetben tovább kívánt lépni, s mint gyakran megjegyezte, a katolikus egyházat gyökeresen új alapokra kívánta helyezni, átfogó reformot szorgalmazott annak minden területén. Bár konkrétan nem ír róla, feltételezhető, hogy fűzetének megjelentetésével Mujszer a Horváth Mihály csanádi püspök és kultuszminiszter 1849 augusztusára tervezett, az egyházat a független magyar polgári államban megújítani hivatott katolikus autonómia-kongresszus tematikájához kívánt hozzájárulni, bizonyos szövegei (például a királyi „gyámság” alóli felszabadulás élményének hangoztatása stb.) erre utalnak.²⁶

A tematikusan felépített röpirat kilenc, egymással összefüggő cikket tartalmaz. Az első „Martzius (1848)” című, a főpapsághoz intézett megszólításában azt próbálta meg összefoglalni, hogy a polgári átalakulás milyen állapotban találta egyházát. A feudális viszonyok között megrekedt gondolkodású püspökeiről lesújtó képet fest, akik még a márciusi „vészharangok kongását” sem vették komolyan, hogy rászánják magukat az egyház reformjára. A polgári átalakulás egyházi interpretációjáról számos szemléletes képet rajzol, mint mondja, lehetetlen, hogy a sok fényes megszólítás,

„hosszú cím, melyet előbb egy fél ív nagyságú levélborítékra se lehetett öszvetőmni, most csak igazi neveikre rövidült, miként a márványba faragott kardos oroszlánok leporlanak, a tarkabarka ácsorgó inasok légiója megritkul, s parasztok, szegény jobbágyok, kik valami tornác alatt süvegelve fél napig várták instantiáikkal [= kérvényeikkel] a kegyelmes úrnak szeleburdi válaszát, most mint polgártársak füttyörészve vagy pipával válasszák meg a nagyságos úrfit nemzetőr alhadnagnak”.

Mujszer úgy vélte, a főpapság életmódját és felfogását mindenki megvetette, a „bukott”-nak nevezett arisztokrácia sem tiszteletből, hanem csak kiváltságolt társadalmi pozíciójuk miatt fogadta be őket szalonjaiba, de titokban „csuhásként” gúnyolódott rajtuk, mint ahogy a nemesség és a városi polgárság is általában. A lakosság túlnyomó többségét alkotó köznép pedig (ahol „20–30 év alatt egyszer jelentetek meg a szerencsétlen bérmlást futtában reá adni”, mely elvárta volna, hogy a „püspök ne úgy ereszkedjék le hozzájuk a magasságból, mint pók a hálóból kevert légy után”) teljesen közömbös lett a főpapok iránt, annak már az is mindegy, ha az egyház féltve őrzött nagybirtokait és kiváltságait elveszik. A tavaszi forradalmak egész Európát megrendítették, különösen a Habsburg-monarchiát – írja a szerző –, olyannyira, hogy a korábbi kiváltságaiba a katolikus egyház már nem kerülhet soha vissza, s a régi szokás szerint az államhatalomra sem támaszkod-

²⁶ Horváth Mihály 1849. június 15-én kelt autonómia-felhívásáról l. például: TÖRÖK Jenő: *A katolikus autonómia-mozgalom, 1848–1871. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez*. Bp. 1941. /Palaestra Calasanciana, 33./ 44–47.; HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. /Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I./ (2. kiad.) 424–425.; részletesen: SARNYAI Csaba Máté: *Egy teoretikusan lehetséges megoldás? Horváth Mihály autonómia-konceptiója*. In: CSURGAI HORVÁTH József–DEMETER Zsófia (szerk.): *„Akit szolgáltatok, egy árva hon volt...”* Székesfehérvár, 2000. /Közlemények Székesfehérvár történetéből 1./ 213–226.; FAZEKAS Csaba: *Még egyszer Horváth Mihály autonómia-kongresszus-sal kapcsolatos felhívásáról (1849)*. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum, 1999. [2001] 3–4. sz. 271–275. stb.

hat, mert utóbbi már a népszuverenitás elvén működik. Szónoki kérdést intézett a főpapokhoz, mondván, hogy tettek-e valamit azért, hogy a vallásosságot (vagyis nem az egyház szervezetét vagy saját hatalmukat) megmentsek, mire maga adja meg a lesújtó választ: „Az tudom, hogy konferenciázatok, s a törvényies tanácskozmányban²⁷ kimondtátok, mit nem akartok”: az egyház szervezetét községi elveken újjászervezni, átfogó reformot életbe léptetni, általánosságban véve az egyházat a kor szelleméhez igazítani. Értékelése szerint a püspökök nem akarnak mást, „csak a régi abszolutizmust, melyek szárnyai alatt oly kényelmes volt nyugodni”, vagyont felhalmozni, a „szabadság és egyenlőség” megvetett elvei helyett a kiváltságokon alapuló társadalmi rendszert (Mujszer kifejezésével: kasztrendszer) fenntartani.

Ugyanezen a hangon folytatja „Képek” című cikkét is, melyben kifejti, hogy az állami gyámkodás alatt tespedő főpásztorai tehetetlenül és érzéketlenül szemlélik saját forrongó közéletüket. A püspököknek tulajdonított felfogással kapcsolatba hozza az erkölcsileg is lezüllött papság megváltását (a polgári ruházkodás, életvitel és családalapítás üdvös következményei szorgalmazását):

„setét ború ül lelketekre [ti. a főpapokéra], mintha látnátok Krisztusban fiatalokat kurta zrinyiben, kengyeles, feszes pantalonban, fénymázos cipellőben, mosolygós derült képű nejjének oldala mellett a Széchenyi-ligetben²⁸ fagyaltot szopogatni, a profanus világ szeme láttára; mintha látnátok, miként távoznak a zsíros szakácsnék vagy meghitt ledér gazdaasszonyok a parókiákról, s a bibircses orrú, zsírfoltokkal tarkult reverendás pap helyett egy tiszta mértékletes család ül, mely tükre és példánya a házasság életnek, élő evangéliom, éppen olyan, milyent Szent Pál apostol kíván a parókiákra”.

Nem is beszélve a radikális papok másik gyakori követeléséről, a népnyelvű istentiszteletről, a püspököknek a néppel és paptársaival való – nem szolgálalkúségen, hanem a jogegyenlőségen alapuló – közösségről stb. Mujszer egyértelműen materialistának nevezte azt az egyházi felfogást, mely a pápa és a püspökök külsőleg is látható és grandiózus pompaszeretetével, fényes márvány-paloták és vagyonok („ezüst hintók”, párizsi bútorok, nagy lakomák) felhalmozásával azonosította az egyház fejét és vezetőit.

„Róma napjai meg vannak számolva – szögezte le – s a portae inferi [= a pokol kapui²⁹] Rómának papi fényét elnyelik. [...] A vallás csak akkor fénylik, ha észben és szívben ver gyökeret, de akárhová néztek, rombadőlt a fény, mely az erkölcsökre is homályt vetett, akármire kapkodjatok, nem találtok egyebet, mint az időmészette kötélajtórtját, mely várjaitokról nyúlik alá, hogy azon leereszkedjete, ha csak foszlékonyasága s tétovázások miatt le nem zuhantok.”

A törvény előtti egyenlőség nevében különösen keményen fogalmazott a püspökök világi hatalmáról, s míg azok egyfelől az uralkodóháznál hízelegtek kitüntetésekért, másfelől „Krisztus drága vérével megváltott keresztény társaitok véres veritékén szedtétek jövedelmeiteket”, s a meg-

²⁷ Célzás a püspöki kar 1848 tavaszán tartott tanácskozásaira, melynek határozatai is megjelentek: [FOGARASY Mihály]: *Emlékirat, az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról*. Egy részvevőtől. Pesten, 1848.

²⁸ A célzás bizonyára Pesten az Újépületől délre elterülő kis fásított térre, a mai Szabadság-tér egy részére vonatkozik, amelyet a Széchenyi István által kezdeményezett Sétatér Társulat hozott létre, első platánfáját Széchenyi felesége ültette 1846 márciusában. A reformkor utolsó éveiben a pesti társasági élet kedvelt sétateré, valóban ismert volt a rendszeresen tartott tézerékről és az ott felszolgált frissítőkről.

²⁹ Bibliai utalás: Máté evangéliuma, 16:18.

sanyargatott jobbjágy, vagyis keresztény testvéreik felett, ha nem fizette az adót, földesúri jogon „vérhatalmat” gyakoroltak. Mujszert a szenvedélyes stílusra, a kemény ostorozásra nem egyszerűen politikai felfogása (vagyis a főpapság korábbi társadalmi szerepvállalásának a polgári egyenlőség nevében való elítélése) ragadtatta, hanem sokkal inkább az, hogy mindezen állapotokat tette felelőssé a keresztény hit népszerűtlenné válásáért, s úgy vélte, a márciusi forradalommal egyben megteremtődött a lehetősége a belső, lelki elkötelezettségen alapuló mély vallásosság újjászületésének, az egyház újjászervezésének is. „Előttem csakugyan több Krisztus religiója, mintsem főpapok világi dicsősége” – fogalmazta meg, mintegy politikai és lelkipásztori hitvallásaként.

„Kibontakozás” című írása elején annak a csalódásának adott hangot, hogy egyetlen főpappal sem találkozott, aki magától belátta volna az egyházreform szükségességét, és azt, hogy mindezt épp a vallásosság fellendítése érdekében van szükség. Pedig felismerhették volna – folytatta a szerző –, hogy ha a vallásos érzés teljesen kihuny az emberekben, akkor előbb-utóbb papságra sem lesz szükség, éppen ezért hiba az államra, mint az egyház anyagi fenntartójára támaszkodni. Mujszer ezen a ponton nemcsak az abszolutisztikus Habsburg-kormányzatot ítélte el, hanem a Batthyány-kabinetet is, amely az egyházi személyek állami fizetéssel való ellátásának álláspontját vallotta, akkor is, ha utóbbi mindezt csak a társadalmi békekesség megőrzésének szándékával, vagyis az egyházaknak a kormány ellen haragítása elkerülésével indokolta. Mujszer az állam és az egyház szétválasztását úgy értelmezte, hogy az állami fizetésben részesülő egyháziak szükségképpen kiszolgáltatottak („pensioneairek”) lehetnek a mindenkori kormányzat elvárásainak,³⁰ így az egyház nem tud kizárólag vallási feladatainak megvalósítására koncentrálni, ráadásul az állam is „mint terhes státusintézményt” kezelheti. Mujszer nem sok teret szentelt a korszakban a felső klérust nagyon is foglalkoztató szekularizáció kérdéskörének, csak kijelentette, hogy az állam nyugodtan elveheti mindazt, ami az egyház közvetlen finanszírozására szolgáló vagyont meghaladja, mert ez szolgálja leginkább a vallásosság ügyét. Az államtól azonban elvárható, sőt követelendő – szögezte le –, hogy semmi módon az egyház belügyeibe ne avatkozzon, hanem úgy tekintse a vallást, mint valamely filozófiai irányzatot, az egyházat pedig mint filozófiai társulatot, hasonlóan kezelje, mint bármely társadalmi egyesületet, kereskedelmi társaságot stb.

Mujszer az általa szorgalmazott egyházreform érdekében még a hagyományos katolikus történelemszemléletet is átértékelte: „A keresztény katolika egyház, melyet első István vassal terjesztett, megkapta rozsdáját; aminő hatalom terjesztette, olyan pártolta mind e napig.” Elvben ugyan elfogadta, hogy régen lehetett hasznos is a kereszténységnek államhatalmi eszközökkel történő terjesztése illetve védelme, de úgy vélte, az évszázadok folyamán mindennek következtében elidegenült az egyház a vallás eredeti célkitűzéseitől. A folyamatot csak fokozta, hogy az uralkodók nevezték ki, illetve gazdag jövedelmekkel látták el a püspököket, így „lett a püspökből mágnás, nagyhivatalnok, vitéz hadvezér, de Krisztusnak érdemtelen szolgája”. A főpapság továbbá a Habsburg-ház uralkodása alatt egyértelműen az udvar politikai céljainak székértelője, így a magyar

³⁰ Megjegyezzük, érdekes módon Mujszer 1848–49-ben sem mindig állt ezen az állami finanszírozást kategorikusan elutasító állásponton, bár lehet, hogy mindennek gyakorlati megvalósítására csak a jövőben gondolt. Országgyűlési képviselőként ugyanis 1849. február 1-én levélben fordult az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz, és arra panaszkodott, hogy az alsópapság (különösen a Veszprém megyei) huzamosabb idő óta nem kapta meg a járandóságát. A választ a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jelentése alapján maga Kossuth írta meg neki. Eszerint a budai alapítványi pénztár 1848 folyamán rendszeresen kiutalta a szóban forgó összegeket, egyéb kiszolgáltatások tárgyában pedig a levél keltekor nem lehetett nyilatkozni, hiszen a veszprémi egyházmegye jó része cs.kir. megszállás alatt állt, de Kossuth megígérte, hogy amint az elmaradásokat pontosan ki lehet mutatni, azonnal intézkedik. KLÖM. XIV. 354. A Mujszer-féle illetmény-üggyel összefüggő további iratok: MOL. H 62. (=Az 1848–49. évi Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai. Debreceni iratok.) 1849.: 12., 36., 42., 91. sz.

nemzeti küzdelmek elnyomója is lett, „a jezsuitizmus befolyása alatt magának a titkos policiának műszerévé aljasult”, s mint Mujszer rezignáltan megállapította, nem volt olyan főpap, aki „ne a bécsi kormány füttyére táncolt volna”.³¹ Ennél nagyobb bajnak vélte azonban, hogy az udvar politikájának kiszolgálása a püspökökben a vallás fontosságát másodrendűvé tette, s elhomályosította, hogy az igaz keresztény hit nem igényli az állam pártfogását, az „fejben és szívben képződik, hol azt a meggyőződés és lelkesedés táplálja”. Mindezzel összefüggésben határozottan cáfolta azokat a vélekedéseket, hogy az állami pártfogás megszűnése egyháza megsemmisüléséhez vezetne. Ez legfeljebb olyan egyházi intézményeknél következhet be – vallotta –, amelyek csak az idők folyamán alakultak ki, ezek eltűnése különben is csak az egyház tisztulásának, egyszerűbbé válásának kifejezője lesz. Mujszer továbbá kissé idealisztikus lelkesedéssel úgy vélte, hogy az állami gyámkodás elmaradása épp a keresztény hit- és erkölcsi elvek rohamos terjedésének útját fogja megnyitni, s az államot és a társadalmat átható „keresztény közszellem” kiküszöböli majd a „hatalom ferdeségeit” is.

A röpirat „Alapelvek” elnevezésű fejezete megfelel a címében foglaltaknak. Mujszer ugyanis pontos definícióra törekedett „a gyökeres egyházreform” mibenlétére vonatkozóan, s leszögezte, hogy ennek érdekében először is fel kell számolni minden olyan jelenséget, „mi nem folyik szükségképpen a religióból”. Az egyháznak – vallotta – két elven, a tagok közötti testvériség és a krisztusi szeretet követelményén kell alapulnia. Előbbivel kapcsolatban leszögezte, hogy a „religió minden hívőnek egyformán tulajdona”, továbbá elutasította a formális egyháztagságot, helyette csak a hitvalló keresztény életet tartotta elfogadhatónak: „A religiót valló emberek öszvege képezi az egyházat, s így az egyház emanációja lévén a religiónak, ez is úgy érdekel minden hívőt, mint maga a religió.” Így az egyház céljainak megvalósulásában nemcsak a papoknak, hanem az általuk korábban passzivitásra kényszerített tömegeknek is ugyanolyan szerepet kell vállalni, a legegyszerűbb „bakancsos katonának” ugyanúgy, mint a „gyémántos süvegű pápának”. Az egyházon belüli teljes egyenjogúság ilyen megfogalmazása lényegében a papi rend kegyelemközvetítő szerepére vonatkozó katolikus dogma felülvizsgálatára irányult. Mujszer a papságnak annyi szerepet szánt, mint amennyi feladatot minden „tisztviselőnek” el kell látnia egy társadalmi egyesületben, a tagság irányában elsősorban kötelességei lehetnek, előjogai semmiképpen. Érvétele a felvilágosodás és a klasszikus liberalizmus egyenlőség-fogalmát visszhangozza: „A jog mindig a társulaté, melyet tőle elidegeníteni, s tán egyes tagokra átruházni a legnagyobb fonáság.” A bibliai hitélethez és erkölcsi elvekhez való radikális visszatérést pedig csak az biztosíthatja, ha a „társulat”, vagyis az egyház szorosan felügyeli az „eredeti” funkciójától való eltéréseket. A másik alapelvnek, a szeretetnek a fontosságát pedig azért hangsúlyozta, mert – miní írta – az maga az Isten,³² s az egyházban minden eszmének és intézményes tényezőnek csak Istenben lehet gyökereznie. Márpedig – elmélkedett – a szeretetnek meghatározóvá kell válnia az egyház minden egyes tagja életében és a társulat egészében egyaránt. Mindezt Mujszer így összegezte: „midőn egyházi reformról van szó, Krisztus religióját tartom csupán szem előtt, melynek emancipációjáért örömet feláldozok minden polgári előnyt, fényt, tekintélyt, gazdagságot”, s aki ezen a felfogáson elborzad, az lényegében materialistának tekinthető. Elismerete továbbá, hogy a „tisza egyházreform” megvalósításában a papságnak kell meghatározó szerepet játszani, de csak úgy, hogy ha feladja a gyülekezet fogalmának korábbi katolikus értelmezését, röviden szólva a hívek „birkákként” való kezelését, mert

³¹ Érdekességként megjegyezzük, hogy a parlamenti radikálisok vezéralakja, Madarász László egy alkalommal az országgyűlésben szinte szó szerint ugyanezt mondta: „a magyarországi főpapság, mely a felsőházban a haza érdekei mellett soha fel nem szólalt, 1791 óta csak vak eszköze volt a bécsi kamarillának, mely Metternichnek és Apponyinak minden füttyentésére táncolt”. = Közlöny 1848. 63. sz. (augusztus 11.) 305.

³² Bibliai utalás, I. János első levele, 4:8,16.

Isten – vallja – az egyén szabad akaratát tiszteletben tartja, az ember Krisztus mellett hozott önálló döntését tartja jónak, s „nem autom[at]ákat akart az emberekből csinálni, hanem mindannyi mikrokozmoszt”. A hívők közösségébe felnőtt fejjel való belépés (kimondatlanul a protestáns tanokra hasonlító) elve olyan fontos volt a szerző számára, hogy csak az ilyen tagokból álló egyházzól hirdette, hogy „a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat”.³³ Egyházi előjárói mellett az államhatalmat is megszólította, mondván, hogy az egyház csak akkor töltheti be misszióját, ha a világi hatalom is kinyilvánítja, hogy nem ismer el a társadalomban semmilyen „kasztot”, minden embert jogokban egyenlő polgárának tekint, a papságot is beleértve. Sok radikális kortársával ellentétben Majszer nem tartotta ezzel az elvvel ellentétesnek, ha az egyháznak bizonyos földbirtokai az átalakulás után is megmaradnak, de csak akkor, ha nem társul hozzá semmilyen kiváltság, továbbá annak jövedelmét „a hívek, mint társulat, társulati érdeküknél fogva” kezelik. (A katolikus autonómia-szervezés során 1848-ban is többször felmerült az egyházi birtokoknak az autonómia kezelésében való átvétele, amelyet a főpapok nem, vagy csak a szekularizáció elkerüléseként tudtak volna elfogadni.³⁴)

Majszer azonban nem maradt meg az elméleti fejtegetések szintjén, s „Átalakulás” illetve azt követően „Egyházi hatóság” címmel a reform konkrét lépéseit is papírra vetette. „En a községi rendszernek igen nagy barátja vagyok” – határozta meg a fejtegetéseiből egyébként is világosan kiderülő alapelvét. A polgári önkormányzatiság rendszerét kívánta egyházába is átültetni, amikor kijelentette, hogy az egyház alapvető és legfontosabb intézménye a „község”, vagyis a plébánia, melynek tagjai papjukat szabadon választják a megyei zsinat által alkalmasnak kijelölt személyekből. (Utóbbira azért van szükség – vélekedett –, hogy a bürokratikus ügyintézésből vagy a községi korteskedésből fakadható nepotizmust elkerülhessék.) Az egyházközségek feladata, hogy papjukat eltartsák, közösen gondoskodjanak a község anyagi és erkölcsi rendjének fenntartásáról. A plébániák hálózata al- illetve főesperességeket alkotnának, a főesperesek egyben „püspöki kormánytanácsosok” is lennének, akik az eddigi kanonoktól az egyházmegye kormányzását átvonnák, s e kormány élén állna a szintén választás útján hivatalába lépő püspök. A községet egy évente újraválasztandó „bizottmány” vezeti (javaslata szerint e testület 100 hívó után 1 főből állna össze), az alesperességet irányító „tanácskozmányba” pedig plébániánként 1–1 tagot delegálnának. Majszer nem vette figyelembe a plébániák nagyságának különbözőségéből fakadó egyenetlenséget, ugyanakkor leszögezte, hogy a szintén évente összehívandó egyházmegyei zsinatra alesperesi kerületenként 2–2 egyházi és világi tagot kell delegálni, akik szavazati joggal rendelkeznek, viszont minden hívőnek joga van ott – csupán tanácskozási joggal – megjelenni. Az így összeálló megyei zsinat hatásköre kiterjedne arra, hogy területén jogszabályokat (statutumokat) alkosson, továbbá a püspököt szavazás útján megválassza. A választásra tanúként kell meghívni a többi egyházmegye képviselőit, hogy kezeskedjenek az új püspök hitbuzgalmáért és erkölcsösségéért, valamint a voksolás tisztaságáért. A püspök jogkörével kapcsolatos további részletekbe a szerző nem bocsátkozott, hangsúlyozta viszont a demokratikus egyházreformot követelők gyakori érvét: a papokból és világiakból álló, három évente összehívandó nemzeti zsinat szükségességét, mely a magyarországi egyház legfőbb törvényalkotó szervének számítana. (Mindezen egyházi rendszernek a római pápasághoz való – nagyon is kényes – viszonyát a szerző nem érintette.)

Sokat foglalkozott viszont az egyházfinanszírozás szintén neuralgikus kérdésével. Mint vallotta, a községnek kötelessége választott papjának eltartása például bizonyos mennyiségű gabona-, tűzifa- és szénajuttatással, ezen felül pedig a hívek fejenként 30 krajcárt adnának papjuknak, 3–3

³³ L. 29. sz. jegyz.

³⁴ L. erről pl.: CSORBA László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországnán, 1782–1918.* Bp. 1999. /Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 2./ 76–82.

krajcárt az al- és főespereseknek, valamint a püspöküknek. Ez egy átlagos – hozzávetőlegesen ezer lelkes – plébániákkal számolva a plébánosnak és az alesperesnek mintegy 500, a főesperesnek 2500, a püspöknek pedig 10 ezer forintos évi jövedelmet jelentene.³⁵ Az egyházi adóztatással kapcsolatban szintén a közösségi joggyakorlás fontosságát (vagyis a községi adóbeszedést) hangsúlyozta mind a lelkészek házról-házra történő járásának, mind az állami adóbehajtásnak a gyakorlataival szemben. Utóbbi ugyanis további tisztviselők foglalkoztatását igényli, ami növeli a kiadásokat, Mujszer pedig a minél „rövidebb és olcsóbb módok” keresését hangoztatta. A mind a hívek, mind a papság szempontjából jól hangzó rendszert a szerző szerint nem súlyosbította volna, hogy mindezek felett az egyház egyéb közös kiadásait (például templomépítést és fenntartást stb.) is a község tagjainak kellett volna állni, mert – mondta – ott, ahol a „társulat” tagjai azonosítják magukat egyházuk céljaival, azokat magukénak érzik, szívesen vállalnak szerepet mindennek anyagi fenntartásában.

Műve utolsó három szakaszát az egyházreform gyors megvalósításának szolgálatában álló feladatoknak szentelte, így külön értekezett a „Sérelmek” orvoslásáról, az „Avultságok” végleges megszüntetéséről és az „Óhajtások” teljesítésének szükségességéről. A papság aktuális állapotában – egyébként a radikális papság szinte valamennyi tollforgatójához hasonlóan – legsúlyosabb sérelemnek a cölibátust minősítette.³⁶ Ezt a „természetellenes” rendszabályt csak az a régi római hierarchia hozhatta be, „mely az emberek üdvösségét monopolizálta”,³⁷ s a középkorban a korlátlan földi és égi hatalom teológiáját próbálta gyakorlatba átültetni. Mujszer ugyan elfogadta, hogy – az általa jellemző módon csak Hildebrandnak nevezett – VII. Gergely pápa az egyházi visszaélések megszüntetésére vezette be a kötelező nőtleniséget, de az azóta már „leélte magát”, s hiába szaporították annak megkedveltetésére a szerzetesrendeket, hiába próbálták fanatikusan népszerűtlenné tenni a papok házasságát, mindez nem vezetett sikerre. Mind állami, mind egyházi szempontból súlyos veszélynek minősítette a cölibátust. Az államnak szerinte joga és kötelessége „nullifikálni” a céljaival ellenkező intézményt, vallási szempontból pedig elfogadhatatlannak nevezte, hogy hívő keresztények „az emberi természet elleni támadást” tudomásul vegyék. Az egyházat következetlenséggel is vádolta (mondván, hogy a görög katolikusokkal való unió létesítésekor elismerte a papok házasságkötésének lehetőségét), magáról a cölibátusról pedig Mujszer lesújtó véleményt alkotott: „Vétkes kicsapongások tanyájává válik, lábbal tiporja azon erényt, melyet csak a vallásos gyengéd érzés ápol, mely a lelket tisztán tartva a házaselet boldogságának talpköve.” Erről, illetve a második sérelemként felhozott azon dogmáról, miszerint a felszentelés után a papi szolgálatból kilépni az illető szabad akaratából nem lehet, az volt a véleménye, hogy a kánonokat mindig az idő és a körülmények határozták meg, s utóbbiak megváltozásával az elavult vallási nézetekről is le kell mondani. Harmadik, felszámolandó sérelemként pedig azt az elvet hozta fel, hogy a papságnak nincs beleszólása az egyház életébe (például szolgálati helyének megválasztásába stb.), amely – szerinte – egyébként is a lelkipásztorok közömbösségének egyik fő forrása lett.

A Mujszer által avultságnak minősített teológiai elvek illetve gyakorlatok között elsőként az exorcizmusokat (ördögűzéseket) illetve benedictioakat (áldásmondásokat) említette, mely babonaságra indító szokásokat a „korszellem” már többnyire magától úgyszintén háttérbe szorított, de azért

³⁵ Összehasonlításként megjegyezzük, hogy például Szacsvey Imre képviselő augusztus 5-én benyújtott – tárgyalás alá nem vett – szekularizációs célzatú törvényjavaslata a papság állami fizetésére az alábbi összegeket állapította meg: érsekek, püspökök: 4000 ft, esperesek: 1200–2000 ft, „első rendű népészek” (lelkészek): 600–1000 ft, „Másod rendű népészek” (segédlelkészek): 300 ft. BEÉR–CSIZMADIA: *i. m.* (8. jegyz.) 662–663.

³⁶ A 10. sz. jegyzetben említett rőpiratok mellett I. a témáról: ZSIGOVITS Béla: *A papi nőtlenesség (coelibatus) története Magyarországon*. Bp. 1914. 100–115.

³⁷ A célzás feltehetően VIII. Bonifác pápa 1302. évi „Unam sanctam” bullájára vonatkozik.

mindent el kell követni a megszüntetésükre. Elavultnak és feleslegesnek minősítette a breviarium (zsolozsmáskönyv) tartását és felolvasását is: „Ez a legendákból, szakadozott homiliákból, szétépdelt traktátusokból, öszvezevert zsoldárokból stb. készült zagyalék se tanulmány, se elmélkedésnek, se imádságnak nem célszerű.” A bójttel kapcsolatos katolikus felfogásról is úgy vélte, hogy „erre hiába ír akárki apologetikát”, mert ez a gyakorlat a legkevésbé sem alkalmas az önmegtartóztatás bibliai elvének megvalósítására. Régebben legalább a hívek kértek felmentést egyházi előljáróiktól az étkezési előírások megszegésére, az újabb időkben a papokra ügyet sem vet senki – vélte –, és minden katolikus „magát dispensálja”, vagyis mentesíti a tilalmak alól. A fülbeigónás gyakorlatáról ugyanaz volt a véleménye, miszerint maga az elv (vagyis a bűnök megvallása) önmagában jó, de konkrét megvalósulása, a lelkiismeretre tartozó kérdésekben kényszerítő törvény alkalmazása nem. A bűnvallást teljesen az egyén lelkiismeretére kell bízni – szorgalmazta a szerző –, arról nem is beszélve, hogy a bűcsújáró helyeken tartott gyóntatások „több botrányt, mint buzgóságot” tükröztek, továbbá lelki visszaélésekre adnak okot.

Mujszer a katolikus hitgyakorlatból leginkább a szerzetesek kötelező fogadalomtételét kifogásolta, és vont le a szerzetességgel kapcsolatban a világi liberálisokhoz nagyon is hasonló következtetéseket.³⁸ Általánosságban helytelenítette, hogy egyesek „henye életre adják magukat a közjó rovására”, s ugyan elismerte, hogy bizonyos szerzetesek – például az oktatásban – nemcsak károkat okoztak, de a véleménye szerint „a kezeik alól kiszabadult ifjúság alaposan semmit, az ismeretekből igen keveset merített”. Fontosabb volt azonban számára, hogy mivel a szerzetesrendek az egyháztörténelem folyamán előállított intézmények, így nem az „egyház emanációi” voltak, az átfogó reform megvalósítása során feleslegessé váltak. Mujszer argumentumai között fontos helyen említette, hogy a szerzetesség két szempontból is óhatatlanul az egyházon belüli szeparatizmus forrásává vált: egyrészt a püspöki fennhatóság alól kivonták magukat, így gyakran kerültek ellenébe az egyházkormányzattal; másrészt pedig a keresztény élet szabályaiban is elkülönülést valósítottak meg. Pedig – vetette ellen a szerző – Krisztus nem osztályozta az embereket a betartandó életvitel szabályainak szigorúsága szerint, hiszen az erény nem a fogadalomtételből, hanem a lélek tisztaságából fakad. Ha mindenki a szerzetesek életformáját (mint kívánatos célt) valósítaná meg, „lennék szigorú barátok és apácák, bizony bekövetkeznék a fizikai enyészet” – vélte. A három legfontosabb szerzetesi fogadalom közül a szüzességre vonatkozót csak kivételes egyéniségek által megvalósíthatónak nevezte, amelyet az átlag rendtagok úgysem bírnak a gyakorlatban megtartani, akkor pedig az egész fogadalmukat megszegik. Ez utóbbi pedig „mint örökös kígyó mardossa lelketeket vagy pedig megfásítja kebleteket, s a fogadalmat csupa bolondságnak tartjátok”. Lesújtó véleménnyel volt a szegénységre vonatkozó szerzetesi fogadalomról is, mely szerinte a szerzeteseket végeredményben téltlenségre, eltunyulásra vezetette. Különbön is, a kolostorok szemmel láthatóan nem a szegénység házai – írta –, hanem olyan épületek, „hol az igazi szegény ember süveglevéve lábujjhegyen jár, kertjek kéjhely, ruházatjuk egyszerű, de jó, s gyakran fényes is, bútoruk kényelmes, gyakran hercegi, asztaluk hizlaló”. De nem alkotott jó véleményt a koldulórendekről sem, amelyek az évszázadok folyamán arra kényszerültek, hogy babonákat terjesszenek a nép körében az adományok kicsikarása-kicsalása érdekében („ahol letelepedtek, többnyire csudás képek és szent kutak támadtak”, hogy a zarándoklatok hasznát lefölözhesék), továbbá hasznos munkavégzés nélkül teremtenek maguknak jólétet. Ez utóbbi leglátványosabb bizonyítékának tartotta, hogy épp a rendházak apátjai és prépostjai (vagyis a szegénység és a lemondás állítólag legnagyobb példaképei) éltek fényes körülmények között. Az előljáróknak való enge-

³⁸ L. pl.: [HAMARY Dániel] HAMAR Dani: *Nem kell szerzetes rend*. Pesten, é. n. [1848]; a témáról általánosságban: FAZEKAS Csaba: *A szerzetesrendek közéleti szerepének megítélése a reformkorban, különös tekintettel a jezsuitákra*. In: FAZEKAS Csaba (szerk.): *Fiatall egyháztörténelemszerek írásai*. Miskolc, 1999. 76–113.

delmességre vonatkozó fogadalmat pedig egyenesen nevelésnek minősítette, hiszen a rendházak nem éppen a testvéri szeretet megnyilvánulásainak, hanem épp „az indulatos civakodás, fásult hidegség”, az előljárók és a rendtagok elleni áskálódások helyszíne. Mujszer e szerzetesi fogadalmak eltörlését „az élet követelményének” nevezte, hiszen ezekben a vallás inkább kompromittálva, mint megdicsőítve volt, majd saját korában különösen fontos észrevétellel zárta vonatkozó fejtegetéseit: „Aztán megsúgom még azoknak, kiket a kommunizmus félelme, mint boszorkányálmom nyom, hogy mennyi zárda, annyi kommunizmus.”

Munkája utolsó részében a szerző kifejtette a röpirat más helyein is lappangó elvet, miszerint az egyház gyökeres reformjára nemcsak a katolicizmus megújítása szempontjából van szükség, hanem azért is, mert a keresztény felekezetek annyira óhajtott összebékítéséhez, sőt egybeolvasztásához ez az egyetlen járható út. Ennek érdekében pedig bizonyos feleslegessé vált, sőt neveléses külsőségeket is fel kell számolni. Elsőként említette az istentiszteleteknek a nép nyelvén való tartását, hiszen annak elsődleges célja a nép lelki élményekben való részesítése, márpedig utóbbi „nemcsak igényelheti, hanem követelheti is, hogy ne valami szanszkrit nyelven tartassék a közös ima és az isteni szolgálat”. Az egyszerű embereknek – fejtegette tovább maró gúnnyal – az is mindegy volna, ha a római pápa a perzsa nyelvű misézést írná elő, ugyanúgy nem értik, mint a latint, ami ráadásul nem is szükséges az üdvösséghez. „A diák [= latin] nyelv még a régi Roma orbis domina [= világalakodó Róma] zsarnokságainak egyik nemzetölő kifolyása.” Ugyanilyen ironikusan, de határozottan érvelt a papságnak a polgári ruha és szakáll viselésére vonatkozó követelése mellett:

„Az a valláshoz most se tartozik, mint előbb se tartozott, hogy valakinek simára borotvált, vagy szőrrel benőtt pofája van-e. Hiszen nem nagy idő, midőn még püspökeink is bajuszt, szakállt viseltek. A papi öltözetben pedig ugyan mi volna oly tiszteletet gerjesztő? Tán a csatos cipő és harisnya, meg a cafatos talaris, hozzá egy háromszögű kalap, mely háromszögű főre illhetik csak? Tökéletes mása a gyűrűárus lengyel zsidónak. De állítsuk csak össze azt a sokszínű és szabású szerzetest, ki csuklyával, ki köténnyel, vajon nem inkább neveléses-e, mint épületes ily karneváli viselet? Én nem látom át, miért ne öltözködhetnék egy pap úgy, mint más becsületes ember.”

Végül pedig Mujszer az országgyűlésben is hangoztatott kedvenc elvét, a közös iskolák létesítését szorgalmazta, amely az általa óhajtott egyházreformnak is fontos pillére lehetett volna. A protestánsokkal való megbékélésnek ezen a ponton egy további, nyíltan az irányukban megfogalmazott gesztust (sőt teológiai fordulatot) is követelt: a két szín alatti úrvacsoravétel jogosságának elismerését és engedélyezését a katolikus egyházban! Mint leszögezte: nemcsak arról van szó, hogy egyértelműen ez a bibliai minta, hanem arról is, hogy saját felekezete ezen a téren sem következetes. Kínálkozó analógiaként ugyanis azt hozta fel, hogy bár az erdélyi örmény katolikusoknál a bérálás szentségét a plébános végezheti a keresztség után, a latin szertartású katolicizmus ezt a püspökök kiszolgálásának tartja fent, az erdélyi római katolikusok „mégsem akadtak fenn ilyen doktrinális kérdésekben”.

Mujszer József radikális hangvételű, helyenként vaskos stílusú röpiratát azzal zárta, hogy mindazon olvasói, akik szeretik egyházukat és vallásukat, támogatni fogják reformtörekvéseit, az elfogultak és maradiak azonban bizonyára csak kígyót-békát kiabálnak majd rá. Az 1849 nyarán gyorsan pergő események következtében azonban egyik sem következett be – mint említettük –, még a szerző személye is homályba veszett.

Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében. Gróf Ráday Gedeont 1869 januárjában nevezték ki a szegedi királyi biztosság vezetőjének. Feladata a Duna-Tisza közén és a Tiszántúl déli részén a közbiztonság helyreállítása, közkeletű kifejezéssel a „betyárvilág felszámolása” volt. A belügyminisztérium rendőri osztályán szerzett tapasztalatait felhasználva néhány hónap alatt jelentős sikereket mutathatott fel, a rablóbandákat felszámolta, a korábban nagy visszhangot kiváltó esetek tetteseit kinyomozta. A sikerek mellett azonban a sajtó és politikai ellenfelei részéről egyre hevesebb támadások érték, amelyekben elsősorban nem személyét, hanem tevékenységét vették vizsgálat alá. Ráday egyaránt jó viszonyban volt a kormánypárt és az ellenzék prominens képviselőivel. A hangos támadások ellenére ez sokáig érinthetetlenül tette, de az igazságügy-miniszterrel történt szakmai vitáját követően a királyi biztosságot 1872 októberében megszüntették. Az alábbiakban röviden kísérletet teszünk annak áttekintésére, hogyan reagált az országos és a helyi sajtó a királyi biztos működésére, milyen fordulópontok és viták jellemezték ezt a kétoldalú kapcsolatot.

A társadalmi nyilvánosság területén 1867 legfontosabb következménye kétségtelenül a sajtó szabaddá válása. Az Andrássy-kormány újra életbe léptette az 1848. évi sajtótörvényt, majd esetenként lefoglalásokkal és sajtóperekkel igyekezett annak ellenzéki oldalát megrendszabályozni. Ennek ellenére – vagy talán a sajtóesküdszékek működésének köszönhetően – a politikai lapok indítása elsősorban nem politikai, hanem inkább anyagi kockázattal járt. Egy jelentős napilap elindításához hozzávetőlegesen 60–80 000 Ft tőkére volt szükség, ezért ezek többnyire részvénytársasági vagy társas tulajdonban működtek.¹ A kezdeti években bevételeiket döntően a politikai mecénások, kisebb részben az előfizetési díjak és hirdetések biztosították.

A kiegyezést követően a hírlapok életében a döntő szerepet a tulajdonos-főszerkesztő, többnyire országgyűlési képviselő politikusok és pártjaik játszották. Az olvasók ezt tudomásul vették, elfogadták és a saját nézeteik szerinti újságokat részesítették előnyben. A lapok pártokhoz kötődése az esetek döntő részében nem jelentett egyértelmű pártirányítást, de az eszmei-politikai irányzat követését igen. Ennek megfelelően az újságok a kisebb részleteket tekintve gyakorta éltek a külvélemény hangoztatásának lehetőségével. Információikat a néhány zsummalisza mellett a laphoz közelálló politikusok szállították, de gyakorta vettek át híreket a vidéki sajtóból is. A kormány pedig a miniszterelnökségi sajtóosztály létrehozásával és a hírek illetően történő kiszivároztatásával próbálta a sajtó híryanagát befolyásolni, egy-egy miniszter érdekeit képviselni. A magyarországi politikai lapok előfizetőinek számát az 1860-as évek végén kb. 40 000-re becsülték, de ebből a magyar nyelvűeké alig haladta meg a 10 000-et. A kormány félhivatalosának, a német nyelvű *Pester Lloyd*nak kb. 10 000 előfizetője volt, de tekintélye és befolyása, a gazdasági életben és a külföld tájékoztatásában betöltött szerepe talán még példányszámánál is jelentősebb. A balközépi álláspontot legmarkánsabban képviselő *A Hon* előfizetőinek száma ugyanakkor 4 000 körül ingadozott.²

A korszak ellenzéki orgánumainak legbefolyásosabb személyisége kétségtelenül Jókai Mór. „Veszedelmes műkedvelő” politikus, kiváló író, újságíró, többek között az *Üstökös* és *A Hon* szerkesztője és (1868-ig) kiadója, Ráday Gedeon közeli ismerőse, későbbi barátja. A kiegyezés tájkán sajtóvállalkozásaival már kevesebbet törődött, talán ennek tudható be a politikai pamfletek zseniális szerzőjének, a „Kákay Aranyos” álnév mögött megbújó Kecskeméthy Aurélnak a jellemzése:

¹ *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. Akadémiai Kiadó, 1985. 29–31.

² Uo. 33–38., 92.

„Sokan azt hiszik, nem ő írja politikai cikkeit. Nem mintha azok Jókai Mórtól föl nem tehető politikai ismereteket s ítéletet tartalmaznának. Sőt épen ellenkezőleg. Aztán alig hihető, hogy e tiszta kedélyű, egészséges humorú regényíró és ez ép oly praepotens amily naiv politikai cikkíró, – e nemes költő és kimélytelen journalista, egy s ugyanazon személy legyen.”³

Politikai nézeteiben Tisza Kálmán elkötelezett híve, családi kapcsolataiban a Rádayak többgenerációs barátja. Az író házasságkötésekor Ráday (IV.) Gedeon (a Nemzeti Színház újjászervezője és igazgatója) Laborfalvi Rózának násznagya, a mézesetek idejére pedig az ifjú párnak engedi át a péceli Ráday-kastélyt. A hiányos adatok alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy Ráday (V.) Gedeonnal (a királyi biztossal) mikor kötött szorosabb ismeretséget, de kapcsolatuk már ekkor több lehetett a hivatalosnál később pedig barátiává vált. Jókai Ráday megérkezése előtt egy évvel fejezte be a kecskeméti főiskola jogi fakultását, Mikszáth Jókai életrajza szerint pedig a betyártörténeteket maga a királyi biztos mesélte el az írónak, aki ezeket felhasználta *A lélekidomár* c. könyvének megírásakor.⁴

Szoros kapcsolatuk ismeretében feltűnő, hogy Ráday ellen az első – óvatos – támadásokat Jókai élclapja, az *Üstökös* indította meg. 1869. július 31-én „Ráday érdeme” címmel rövid bökverset közöl, amelyben számba veszi két híres bűnöző elfogását, Ráday bukását az 1869-es választásokon és a királyi biztosság jelentős költségeit. Szeptemberig összesen hat vers, „bizalmi felirat”, „éposz”, levél és egy képregény tárgyalta Ráday hosszú hónapokig tartó nyomozását egy rablógyilkos után.⁵ A nyolc részből álló, jól sikerült karikatúra-sorozat a királyi biztost ábrázolta, amint frakkban, keménykalappal a fején, kezében seprűvel egy Macsvánszky nevezetű rabló megszemélyesítőjét, egy fekete macskát üldöz.⁶

A humoros szatíra műfajában válaszolt erre a *Darázs* c. Deák-párti szegedi élclap, amely a bűnöző halála után Jókai lapjaira utalva, vastag fekete keretben a következő gyászjelentést tette közzé:

„Üstökös Mór, úgy testvére Honhazánk Mór, valamint közös árva gyermekük N. fr. Lloyd Mór [...] szomorodott szívvel jelentik, hősük, illetőleg a holt idény alatt gyámolító jóltevőjük Macsvánszky Maxim rabló-zsvány úrnak, folyó évi szeptember hó 4-én délután 3 órakor, Paragyon, 3 hónapi rakoncátlankodás után -lőpor- lázban (Febris revolveriana) történt gyászos kimúltát.”⁷

A napilapok tudósításai pártszimpátiától és politikai nézettől függetlenül jól követhetően azonos tematikát preferálnak, amit elsősorban az olvasóközönség ízlésének, elvárásainak figyelembe vételével magyarázhatunk. 1869-ben elsősorban Rózsa Sándor és Macsvánszky Maxim személye és tettei, 1870-től a börtönviszonyok, jelentősebb bűnperek, elrettentő bűnözési statisztikák, a királyi biztosság tevékenységét értékelő képviselőházi viták, 1872-ben Ráday lemondása és a királyi biztosság feloszlata, működésének értékelése szerepel a lapok hasábjain. Hangnemeket tekintve pro és kontra nem nélkülöznek némi elfogultságot, de szinte teljesen hiányoznak a későbbi évtizedekben oly jellemző bulvársajtó-szerű írások.

³ [KECSKEMÉTHY Aurél] KÁKAY Aranyos: *Ujabb árny- és fényképek*. Pest, Ráth Mór, 1866. 119–120.

⁴ Lásd erről Sándor István jegyzeteit. In: JÓKAI Mór: *A lélekidomár*. S. a. rend. SÁNDOR István. Bp. Akadémiai Kiadó, 1967. /Jókai Mór összes művei. Regények 51./ 566.

⁵ Üstökös 1869. júl. 31., aug. 7., aug. 14., szept. 11.,

⁶ Uo. 1869. aug. 21.

⁷ Darázs 1869. szept. 10.

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy az újságoknak mely részén és milyen terjedelemben találhatóak a tudósítások. A már említett *A Hon* c. lapban döntően a reggeli kiadásban és szinte kizárólag az 1–2. oldalon találjuk a kb. fél-másfél hasábos (!) írásokat. Ez azt mutatja, hogy az érdeklődés az évek folyamán változatlanul nagy és a szerkesztők az időszaki tudósításoknak rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak. Sajnálatos módon a cikkek szerzőiről a legtrikább esetben szerezhettünk tudomást, mert a kor normáinak megfelelően az auktorok ezeket nem látták el kézjegyükkel.

A kiegyezést követően szabaddá váló, számában és minőségében is jelentősen átalakuló ellenzéki sajtó egyetlen számottevő kormánypárti riválisa a *Pesti Napló* volt. Az 1869-es választások megnyerése után átalakították és Deák szócsove helyére egy pártoktól lényegében független, modernebb, de irányvonalában mégis a Deák-párt nézeteit közvetítő orgánum alakult. Kezdetben Ráday feltétlen támogatójaként jegyezhetjük, a hangnem rokonszenvező, segítőkész, a címlapon jelenhettek meg a királyi biztos legbefolyásosabb vizsgálóbírójának, Kormos Bélának az elemzései. A cikkek tematikája a baloldali sajtóénál szegényesebb, de értesüléseit általában a politika belső köreiből szerezte.

Az országos terjesztésű lapokban a négy év alatt két olyan esetet találunk, amelyekben pártállástól függetlenül mindenki fontosnak tartotta a megszólalást. Az első alkalommal egy olyan cikk szolgáltatott alapot a vitára, amely nem elsősorban tartalmával, hanem annak megjelenési helyével keltezt feltűnést. Az ország legolvasottabb lapja, a kormány félhivatalosának számító és a királyi biztosság ügyeiben ritkán megszólaló *Pester Lloyd* 1871. május 18-i számában éles támadást indított Ráday tevékenysége ellen. A szegedi vizsgálatok költségeinek képviselőházi megvitatására időzített írás gyakorlatilag megismétli az ellenzéki lapok eddigi szövezeit, amikor szóvá teszi a királyi biztos ellenőrzés nélküli működését, a bíróság lassú ítélezését, a rabságban tartottak embertelen körülményeit, a nyomozások óriási költségeit és követeli működése időbeli korlátainak megállapítását.

A lapok reakcióiból óvatosan fogalmazva is a meglepetés olvasható ki, mert Ráday állásának megrendülését és Bécs ilyen irányú befolyását láthatják a cikk megjelenésében. *A Hon* május 20-án még támadja a szegedi királyi biztosságot, de a *Pester Lloyd* cikkét követően módosítja eddigi következetes álláspontját. Május 23-án a hangnem megváltozik, több kérdésben cáfolják a kormánypárti lap állításait és bizonyítékokat követelnek. 25-én még ezen a véleményen is túllépve a szerkesztőség egy közleményt jelentet meg, amelyben éppen csak érintve a királyi biztos tevékenységét, egyértelműen hitet tesznek a szegedre delegált bíróság működése mellett:

„A delegált törvényszék irányában tiszteletünket és elismerésünket fejeztük ki mindenkor, s ha ezzel ellenkező kifejezésnek látszatot vétetni valamely megjegyzésünk, azt félreértésnek nyilatkoztatjuk, s ismétljük, hogy a delegált törvényszék eddigi eljárásáért bizalmunkat és tiszteletünket érdemelte ki.”⁸

Sándor István feltételezése szerint a tónus megváltozása Tisza Kálmán fellépésének köszönhető, aki Ráday és a lap között a közvetítő szerepét játszhatta.⁹ A királyi biztos és a balközépi párt vezetője köztudomásúan jó viszonyban volt, ennek ellenére a lap irányvonalának megváltozása véleményünk szerint nem csupán ennek tulajdonítható. Jól látható a kezdeti zavar *A Hon* szerkesztőségében, hogy miképpen reagáljanak egy kormányzati közeg elleni – bár áttételes – kormánypárti támadásra. Végül egy köztes megoldás mellett döntöttek. Véget vetettek a korábbi éles szembenállásnak, Ráday szerepét egy időre háttérbe állították, de a bíróság magasztalásával számára mégis némi elégtételt szolgáltatottak. Ezzel viszont ismét a *Pester Lloyd* oldalán találták magukat és a szélesebb közönség által elvárt ellen-

⁸ *A Hon* 1871. máj. 25. reggeli kiadás.

⁹ Sándor István jegyzetei: 574.

zékiségük nem csorbult. A *Pesti Napló* sem foglalt egyértelműen állást. A szerkesztőség felhívta a figyelmet a visszásságokra, majd leköszölt egy csaknem másfél hasábos olvasói levelet, amelyben cáfolják a *Pester Lloyd* állításait.¹⁰

Nem tudható, hogy a kormány vagy a királyi biztos magánakciójáról van-e szó, mindenesetre május végén- június elején özönleni kezdtek a nyomozásainak sikerében érdekelt községek hálálkodó levelei, amelyekben kérik Rádayt, a kormányt, az országgyűlést, hogy a gróf állásában továbbra is maradjon meg és áldásos működését folytassa. Ennek megkoronázásaként 1871. május 25-én Arad város közgyűlése a királyi biztost díszpolgárává választotta, a belügyminisztérium pedig intézkedett, hogy ez a szélesebb közönség tudomására jusson és így legalább némi utólagos szimpátiát ébresszen: „a sajtóosztály intézkedése folytán a Budapesti Közlöny mai számában egész terjedelmében, több lapokban pedig kivonatilag közöltetett” – szól a hivatalos iratra akkurátusan elhelyezett megjegyzés.¹¹

A legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó esetnek azonban mégis Ráday és Bittó igazságügy-miniszter szakmai vitáját követően a királyi biztos és beosztottainak lemondását tekinthetjük. Bár egyértelműen nem foglaltak mellette állást, a kormány támadásával mégis Rádayt támogatta Csernátony Lajos balközépi lapja, az *Ellenőr*, a magát függetlennek valló, de ellenzéki *Gyorsposta* szerint pedig a „nyárszolgárai felfogás és jobboldali hűleség ezzel bevezették szeretné tekinteni az ügyet”¹² Meglepetésre sokáig várakozó álláspontot foglalt el *A Hon*, tárgyyszerű a *Pesti Napló* és a *Közrendészeti Lap*, kormány és egyúttal Ráday-ellenes a 48-as elveket valló *Magyar Újság*.¹³ Óvatos megoldást választ a *Pester Lloyd* esti kiadása, mert saját vélemény helyett a *Pesti Napló* és az *Ellenőr* (!) cikkeit ismerteti.¹⁴ Az igazságügy-miniszter pártját fogta – és kezdetben Ráday tevékenységét is dicsérte – a Lónyay miniszterelnök „támogatását élvező” lap, a *Reform*, s mintegy 1 ½ kolumna terjedelemben foglalkozott az ügygel a konzervatív *Ungarischer Lloyd*.¹⁵

Amint az országos politikai hírlapok felsorolásából is látható, a gróf és az igazságügy-miniszter vitája ismét megosztotta a sajtót. Volt amelyek két sorban, volt ahol két hasábon írtak róla, csupán egy dolgot nem tehettek, hogy ne foglalkozzanak vele. Ez is azt mutatja, hogy az olvasók (hír-)jigé-nyének kielégítése kiemelt fontosságú volt és lehetőség szerint ki kellett zárni a más lapokból történő tájékozódást. A közvélemény élénk érdeklődése ebben az esetben megegyezett az előkelő körökével, ami a kormányfő által rendezett táncesten is megnyilvánult: „Sokat beszéltek e bálban gr. Ráday k[irályi] biztosról is, kivel aligha meg nem gyűl Bittó miniszter úr baja” – írta az *Ellenőr*.¹⁶ A vita végül február végén oldódott meg, amikor Ráday visszavonta lemondását és a sajtó érdeklődése hosszabb időre más irányba fordult.

Az országos orgánumok mellett ki kell emelnünk egy olyan helyi lapot, amely a Ráday tevékenysége által érintett terület lakosaira vélhetően nagyobb hatással volt, mint az eddig említettek. Burger Zsigmond 1859-ben alapította meg a *Szegedi Híradót* és a kiadónak az első szerkesztőt

¹⁰ Pesti Napló 1871. máj. 22. esti kiadás

¹¹ Magyar Országos Levéltár (=MOL), Szegedi Királyi Biztosság (=K 151) 24. cs. 1871. 2990.; MOL Belügyminisztérium, Elnöki iratok (=K 148) 23. cs. 1871. 1249.

¹² *Ellenőr* 1872. jan. 31.; *Gyorsposta* 1872. febr. 4.

¹³ *A Hon* 1872. jan. 30. reggeli kiadás, jan. 31. esti kiadás, febr. 5. esti kiadás; *Pesti Napló* 1872. jan. 29. esti kiadás, febr. 25. reggeli kiadás; *Közrendészeti Lap* 1872. febr. 4.; *Magyar Újság* 1872. febr. 24., febr. 27., febr. 28.,

¹⁴ *Abendblatt des Pester Lloyd* 1872. jan. 30., jan. 31.

¹⁵ *Reform* 1872. febr. 2., febr. 6.; *Ungarischer Lloyd* 1872. febr. 23.

¹⁶ *Ellenőr* 1872. febr. 9.

– talán nem meglepetés – Jókai Mór ajánlotta.¹⁷ Politikai lapként 1868 júliusától működött, Nagy Sándor főszerkesztésében 1869-től „független Deákpárti” közlönyként, „régimódián liberális” színezettel jelent meg.¹⁸ Példányszámáról és elterjedtségéről nincsenek adataink, de 1878-ig gyakorlatilag egyeduralkodónak számított a délmagyarországi sajtópiacon. Az évtizedekkel későbbi visszaemlékezésekben szemezgetve tevékenységéről a következő értékeléseket olvashatjuk: „Nyílt ellensége volt a túl hosszúra terjesztett Ráday-féle kir. biztosságnak, melynek kegyetlen üzelméi ellen több alkalommal hevesen kikelt.”¹⁹ „Erős küzdelmet folytat a Ráday-korszak ellen, melyet Szeged szegénykövének nevez.”²⁰ Az emlékek illetően felidézése azonban csupán részgizságokat tartalmaz, ezért tekintsük át a Tisza-parti nagyváros sajtó-hétköznapjait.

A *Szegedi Híradó* a kutató számára minden országos napilapnál részletesebb, átláthatóbb adatokat tartalmaz a királyi biztosság hétköznapjairól. Nem csupán a rabok kínzása, a bíróság lassú működése, Rózsa Sándor mindennapjai és elítélése ragadták meg az újságírók fantáziáját, de legalább ennyire fontos részleteket tudhatunk meg Ráday megítélésének változásáról, a királyi biztos kezdeti adakozásáról a polgári társalgó kör vagy a nőgyelet jótékonyági bálján, a fáklyás felvonulásokot és ünnepléseket, majd megbuktatását a választásokon. Mást és másképpen lát és láttat a helyi zsrnaliszta, mint a pesti tudósító. A szegedi betyárvilág a kozmopolita főváros újdondásainak egy egzotikus, távolról és felülről vizsgálható terület, míg a helyieknek mindennapi életük színtere. Ezért reagál a szegedi társadalom annyira ellenségesen a „szegedi betyárvilág” kifejezésre, úgy érzi – és joggal –, hogy ezt a bélyeget hosszú ideig nem tudja eltüntetni magáról. Miként fogalmaz az újság főszerkesztője 1872-ben? „Vegyük le rólunk végre valahára a szegénykövet, mely a szegedi várbán alpesi teherként nyomja lelkünket.”²¹ Így válik érthetővé a lap véleményének változása. Kezdetben némi távolságtartással – a rájuk erőszakolt hatalom miatt –, de várakozással teli örömmel – a Deák-párti segítség okán – fogadják. A kezdeti sikerek csak erősítik a bizalmat, de a harmadik év közepére kezd elfogyni a türelem és egyre több a kérdés. Az újság és a királyi biztos cinkos szövetsége végül 1871 júniusában ért véget. A szerkesztőség véleménye szerint „ha tovább is hallgatunk, a már régóta forrongó helyi közvélemény múlhatatlanul ellenünk fog zúdulni és méltán.”²² Beszámolnak egy esetről, amikor a feleséget nem értesítik a várbörtönben raboskodó férje elhalálzásáról és eltemetéséről, aki arról csak véletlenül szerez tudomást. Másnap Ráday rejtejelezett táviratot küld a belügyminiszternek:

„Szegedi Híradó tegnapi száma egy gyalázatos tendenciózus cikket hozott, mely a közönség tisztességes nagy részében visszatetszést eredményezett. Tájékoztás végett sietek ennyit tudatni, jelentésemben terjedelmesen [az eredeti fogalmazványban még szerepel, de utólag kihúzva: *főispányi kortesfogás akart lenni* Cs. Cs.], tisztán magánérdek szüleménye az egész, elégtétel meglesz.”²³

¹⁷ REIZNER János: *A „Szegedi Híradó” politikai napilap negyedszázados pályafutása*. Szeged, Burger Gusztáv és társa, 1884. 33.

¹⁸ *Szeged története 3/2. 1849–1919*. Szerk. GAÁL Endre. Szeged, 1991. 1078.

¹⁹ KULINYI Zsigmond: *Egy újság huszonöt éves története*. In: *A Dugonics Társaság könyvei*. Évkönyv. 1894. Szerk. BÉKEFI Antal. 2. köt. Szeged, Dugonics Társaság, 1895. 148. Szeged sajtótörténetéről lásd legújabban: LENGYEL András: „Közkatonái a tollnak...” *Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez*. Szeged, Bába és társai, 1999.

²⁰ *Hírlapjaink. A magyarországi hírlapok monográfiája. I.* Bp. 1896.

²¹ KULINYI: *i. h.* 148.

²² Szegedi Híradó 1871. jún. 18.

²³ MOL K 151 24. cs. 1871. 2965.

Az elvárt bocsánatkérés helyett azonban a lap megmakacsolta magát és ettől kezdve kendőzetlenül beszámolt a várban történekről.

Rádaynak a helyi sajtóról tett észrevétele nem tekinthető véletlennek, ugyanis néhány hónap korábban már javaslatot tett egy újsággal szembeni intézkedésekre. 1871. március 26-i számában az *Igazmondó* c. lap a gróf személyét és tevékenységét támogató, de a bíróság működését bíráló nyilatkozatot tett. A lassú ítélezés oka a vizsgálatok elhúzódsága, ami nem Ráday hibája, mert „közbevetik magukat az egyes vizsgálatoknál a legbefolyásosabb kormányparti emberek, hatalmas pénzintézetek, sőt a kormányférfiak, miniszterek közt is akad ily közbelépő.”²⁴ Az újság pártállása az idézet alapján nem hagy kétséget, „felügyelő pártbizottmányában” ott találjuk Tisza Kálmánt és Jókai Mórt. A hatalom reagálása azonban túllép az eddig megszokotton, a belügyminiszter elküldi Szegedre a cikket és azonnali jelentést kér. Ráday válaszából kiderül, hogy már a cikk közlése előtti napon (!) hallott annak várható megjelenéséről. Annak ellenére nem tudja, hogy ki lehetett az adatszolgáltató, hogy „az előbbeni években meglehetősen ismertem a lapok és azok körül működő egyének összeköttetéseit.”²⁵ Felkéri a minisztert, hogy engedélyezze a XI. ügyosztálynak az adatszolgáltató személy kipuhatolását, ha azonban ez nem vezet eredményre, ő személyesen fogja megkérdezni Jókai Mór urat, a lap szerkesztőjét és tulajdonosát. A félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy a XI. ügyosztálya a belügyminisztérium rendőri osztálya, amelynek a vezetője 1870 júniusáig nem más, mint Ráday! A jelentés végén az eddig leírtakkal szemben mégis azt javasolja, hogy a szerkesztőségnek írott levéllel befejezettek lehetnek tekinteni az ügyet, mert más újság nem vette át, így nagyobb skandalum nem lett belőle.

A két idézett cikk, valamint az azokra történő reagálás között több azonos és eltérő vonás is található. Mindkettő bíráló, még ha az *Igazmondó* nem a királyi biztos személyét érinti is. Ebből következik azonban az első különbség, miszerint itt a vizsgálatot követelő személy a sajtót legfelső szinten felügyelő belügyminiszter, míg az erre adott válasz összességében békés megoldást javasoló. A *Szegedi Híradó* írása jól láthatóan inkább a királyi biztost teszi zaklatottá, a levéltári iratok között a miniszteri válasz nem is található meg. És talán ez tekinthető a kulcsmomentumnak is. Ráday ugyanis a személyes sérelmen túl azt is észrevehette, hogy a helyi társadalom befolyásolásának szinte egyedüli eszközével együtt a közönség, a „tömeg” támogatását is elveszítheti. Enélkül pedig munkája sikeres folytatásának esélyei jelentősen csökkennek. Ezért próbálkozott meg – végső kétségbeesésében vagy személyiségéből következően? – hatalmi szóval érvényt szerezni akaratának, ami azonban már nem vezethetett eredményre.

Néhány mondatban ki kell térnünk a közvélemény szerepére is.²⁶ Nem az országos közönség reagálása volt a kiinduló pontja a belügyminiszter fellépésének, hanem a miniszterek meggyanúsítása. Ráday viszont ugyanúgy a „közönség tisztességes nagy részé”-re hivatkozik, mint az újság, amelyik ellene a támadást indította. A *Szegedi Híradó* cikkéből ezen túlmenően ki kell emelnünk, hogy a korábbi véleményével ellentétes közhangulatról ír, amelyet kénytelen követni. Ebből arra következtethetünk, hogy egy viszonylag zárt és az ügyekben közvetlenül érintett közösségben a sajtótól – és a politika inspirációjától – függetlenül, döntően a híreszteléseknek köszönhetően egy más irányú tömeghangulat is kialakulhat. Pataki Ferenc véleménye szerint a szöbeszéd alapja mindig azonos jelenség:

²⁴ BAKCSI Ferenc: *A szegedi vár.* = *Igazmondó* 1871. márc. 26.

²⁵ MOL K 148 23. cs. 1871. IV. F. 750.

²⁶ Az országos közvélemény alakulásairól lásd részletesen: GERGELY András–VELIKY János: *A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén.* In: *Magyar Történeti Tanulmányok VII.* Szerk. FEHÉR András, Debrecen, KLTE, 1974.

„minden esetben az történik, hogy egy hír többé vagy kevésbé tág körben *közhírré* válik, éspedig úgy, hogy kizárólag *szájról szájra*, közvetlen-személyes közlés útján terjed. Azonnali és megbízható *ellenőrzésének* pedig hiányoznak az eszközei és a lehetőségei.”²⁷

Az ál- vagy rémhírek oka döntően az információhiány vagy ebből következően egy esemény téves értelmezése és nélkülözhetetlen eleme az erős indulati töltés. Ráday tevékenységéről a deficités hírtovábbítás országos jelenség, de ezt ismereteink szerint csak a nyomozásokban érdekelt lakosság körében követik pótreakciók. A *Szegedi Híradó* cikkeit elemezve felfigyelhetünk arra is, hogy egy-másfél évig szinte egyáltalán nem vesznek át közleményeket az országos lapokból, utána viszont egyre gyakrabban próbálják – korábban is több alkalommal hangoztatott – információhiányukat ilyen módon pótolni. Ennek ellenére a híresztelések továbbterjedését nem sikerül meggátolniuk és egy idő után kénytelenek ezek felfogásához igazodni.

Eddigi elemzésünket összefoglalva megállapítható, hogy az országos politikai lapok királyi biztosságot elemző cikkei eredendően pártállás szerint csoportosíthatók. Az ellenzéki újságok célja döntően nem Ráday személyének lejáratása, hanem a királyi biztosság támadásán keresztül a kormány bírálata. Ezt bizonyítja az is, hogy amikor a kormánypárti sajtó részben átveszi szerepüket, végül kénytelenek kiállni a gróf mellett, hogy ellenzékiségük ne sérüljön. Más elvek alapján működött a Szegeden meghatározónak számító organum. Véleményének megváltozásában nem játszik szerepet az országos politika, sokkal inkább a helyi közvélemény elvárásait próbálja követni, ha bizonyos idő után a befolyásolása már nem folytatható.

A királyi biztosság négy éves történetében ez azon kevés terület egyike, ahol Ráday akarata és kapcsolatai ellenére kívül maradt a döntések meghozatalán. Jól láthatóan nem képes feldolgozni a tőle független és tevékenységét mégis befolyásoló történéseket, fellépése ügyetlen, módszerei egy liberalizálódó országban már nem elfogadhatóak és talán ezért is eredménytelenek.

CSAPÓ CSABA

Egy könyv Tisza István miniszterelnök könyvtárából. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárában jelenleg folyamatban van a Tisza család geszti kastélyából bekerült könyvtár könyvtártörténeti feltárása. Ennek során került elő egy mű, amely érdekessége és aktualitása folytán érdemes arra, hogy a teljes könyvtár leírásának megjelenése előtt tudósítást adjunk róla, elsősorban könyvtörténeti szempontokat érvényesítve.

A jelzett mű:

DENIS, Ernest

La Grande Serbie. – 4. éd. – Paris : Librairie Delagrave, cop. 1915 ([Paris] : impr. Paul Brodard, [19]15). – XIII, 336 l., 2 térkép ; 20 cm – /Bibliothèque d'histoire et de politique/

Raktári jelzete: 12.394

A könyv 1946-ban került az egyetemi könyvtár tulajdonába és 700/1947. leltári szám alatt lett állományba véve. Eredetileg fűzött volt, csak később került bekötésre (erre utal a szennylapok utólagos betoldása a könyvtestbe). Jelenleg bordó, egész vászon kötésű, a gerincen aranyozva olvasható a szerző és a cím. (A könyvet valószínűleg már a Tisza család kötette és aranyoztatta,

²⁷ PATAKI Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömegléktanba.* Bp. Osiris, 1998. 156.

ezt jelzi az elülső kötéstábla verzójára ragasztott bélyeg, amely a mű könyvszekrényben elfoglalt helyét adja meg.) A nyomtatás rossz minőségű papírra történt, a könyv felvágatlan ívekkel került első tulajdonosához. A gyenge minőségű előállítás oka a kiadások gyors egymásutánai megjelenése lehetett, ahol a terjesztés gyorsasága valószínűleg propaganda és politikai okokból háttérbe szorította a minőségi szempontokat.

Érdekes, hogy a fellapozott szakirodalom (kézikönyvek, lexikonok és tanulmányok) sehol nem említi, hogy a műnek több kiadása jelent meg. Ez főként azért fontos, mert Alekszandr Petrovics Izvolszkij (1856–1919) akkori párizsi orosz nagykövet arról ír, hogy a mű megjelenése páratlan hatást keltett,¹ ráadásul a négy kiadásnak egy szűk éven belül kellett megjelennie. (Az első kiadás 1915. januárjában jelent meg.²)

A szerző, Ernest Denis (1849–1921) francia történétíró, a Sorbonne egyetemes történelem tanára feltehetően nem véletlenül került kapcsolatba Szerbiával. Elsősorban a csehek históriájával foglalkozott, ezenkívül megírta Magyarország történetét is a mohácsi vészig (1906-ban a Magyar Tudományos Akadémia kültagjával választották), tehát jól ismerte a térség történelmét, politikai viszonyait.

A szóbanforgó mű keletkezéséről Henry Pozzi (1879–1946) francia publicista *Századunk bűnősei ...* című művében olvashatunk. (Eredeti kiadásához nem sikerült hozzájutnom, ezért csak a Marjay Frigyes által fordított, 1936-ban megjelent magyar kiadásra hagyatkozhattam. Reprintjét azóta két alkalommal adták ki: 1994, 1996.). E szerint Denis művének alapja az a memorandum, amelyet Franjo Supilo (eredeti nevén Bosko Djuirievics) az „Ujedinenje ili Smrt” („Egyesülés vagy halál” ismertebb nevén „Fekete kéz”) nevű pánszláv szervezet megbízottja szerkesztett a szerb külügyminiszter és orosz politikai ügynökök közreműködésével.³ (A neveket Pozzi műve nyomán közlöm, átírás nélkül.) A memorandum tartalmazza a nagyszerb elképzelés nagyratörő céljait, melynek lényege az Adriától Magyarország közepéig húzódó szláv és nem szláv területek Szerbiába történő beolvasztása.⁴

Denis könyvének megjelenését mozgalmas politikai kampány kísérte, a kiadásával és terjesztésével felmerülő költségeket az orosz kormány fedezte, elsősorban Izvolszkijnek költséget nem kímélő, ügyes politikai propaganda tevékenységén keresztül.⁵

Ezek az adatok mindenképpen szükségesek voltak annak megvilágításához, hogy milyen politikai környezetben és előzmények után került a műnek könyvtárunkban felbukkant példánya Tisza István (1861–1918) miniszterelnök tulajdonába.

E példány történetének kalandos voltáról pontos leírást adnak a borítófedél bejegyzései és a könyvben található beragasztott levél. A könyv katalóguscéduláján is jelölték az állománybavételkor, hogy a kötethez kézzel írott levél tartozik. A levelet Degenfeld-Schonburg Ottó (1872–1937) a miniszterelnök rokona írta Tisza Istvánnak. A levélpapír 2° méretű, kétrét hajtott, a levált eredeti borítófedéllel együtt fehér ragasztószalaggal van beragasztva a könyvttest és a kötéstábla közé. Szövege az első lap rektóján és verzóján található, a második lap üres. Az írás autográf, tollal írott és félreérthetetlenül jól olvasható. A levél betűhív szövege a következő:

¹ POZZI, Henry: *Századunk bűnősei ...* (Ford. Marjay Frigyes). 2. kiad. [Bp.] 1936. 261.

² POZZI: *i. m.* 261.

³ POZZI: *i. m.* 261., 268.

⁴ POZZI: *i. m.* 261–262.

⁵ POZZI: *i. m.* 261., 262., 268.

Győr 1916 február 3.

Kedves István!

Ide mellékelve küldök egy könyvet, melynek története a következő: Mikor Pasic serb miniszterelnök Mitroviczából is menekülni volt kénytelen, már nem volt annyi ideje, hogy a szalodában levő holmiát elvihesse. Így Pasicnak egész podgyása egy jó barátom Klempa Kálmán alezredes a 3ik vadász zászlóalj parancsnokának kezei közé került. A mellékelt könyv ott feküdt az éjjeli szekrényen kinyitva a mint azt Pasic menekülése előtt olvasta, és éppen ott volt felütve, a hol rólad van szó.

Ezen könyvet Klempa azon kérelemmel adta át nekem, hogy azt hozzád eljuttassam, s kérjelek, hogy fogadd el emlékül, mint történelmi nevezetességű tárgyat, a mely azonkívül is érdekes úgy tartalmánál fogva mint azon körülmény folytán, hogy már a háború alatt írták.

Barátom nevében a könyv elfogadását ismételve kérem s maradok

tisztelő, kész híved és rokonod
Degenfeld Otto

A levél állítása szerint a könyv Nikola Pašić (1846–1926) serb miniszterelnök tulajdona volt és valószínűleg tiszteletpéldányként jutott hozzá. Erre utal az a sorbélyegző, amelyet a borítófédél tetejére ütöttek: <<Homage de l'auteur et de l'editeur>>. Azért nem tekinthetjük bizonyítottnak ezt a tényt, mert kissé különös, hogy egy ilyen kimondottan propaganda és politikai célzattal kiadott műnek miért éppen a negyedik kiadását küldték el a serb miniszterelnöknek, aki már 1915 elején, tehát az első kiadás megjelenésekor is hivatalában volt. (Lehetséges feltételezés, hogy az előző kiadásokat is megkapta, de bizonyítva az ügy fontosságát a negyedik, legfrissebb, változatlan kiadást is elküldték neki. A negyedik kiadás jelölése mindenesetre nem utal arra, hogy az előző kiadásokhoz képest bármiféle változtatás történt.)

A levél adatait alátámasztja a Klempa Kálmánra utaló autográf bejegyzés, amely 1915. 11. 24-ére van dátumozva Mitroviczában. A dátum olvasata mindenképpen 11. hónap, hiszen Ausztria-Magyarország csak 1915. októberében rohanta le Szerbiát. A serb kormány november 21-én hagyta el Mitrovicát és menekült Prizrendbe,⁶ az Ibar völgyében előnyomuló csapatok pedig heves harcok után bevonultak Mitrovicába. Az adatok a különböző történelmi feldolgozásokból összeolvasva itt nem fedik egymást, így Mitrovica eleste november 23–24-ére tehető. Ez bizonyítja azt, hogy a könyv négy kiadásának 1915. január és a mitrovicai események közötti időszakban kellett megjelenie.

Klempa Kálmánnak (1868–1940),⁷ a 3. vadász zászlóalj alezredes parancsnokának könyvekkel való barátsága kitűnik abból, hogy ily alaposággal felfigyelt a könyvve.

A borítófedélen található még három bejegyzés piros ceruzával. Az egyik egyszerűen Mitrovicára utal, a másik kettő kiolvasása elmosódottságuk miatt egyenlőre nem sikerült. Az olvasatok hiánya valamint a korabeli történések torlódása miatt nem érdemes találgatásokba bocsátkozni arról, hogy a bejegyzések Pašićtól vagy Klempától származnak.

A könyv történetének csupán egyetlen érdekes momentuma maradt kiderítetlen: Degenfeld Ottónak az a Klempától vett megjegyzése, amelyből kiderül, hogy megtalálásakor a könyv ott volt felütve, ahol éppen Tiszáról van szó. A levél küldője nem tesz említést arról, hogy Klempa megjegyezte volna melyik a szóbanforgó oldal. A könyv mutatójában Tisza István miniszterelnök neve hat különböző oldalon szerepel (egy oldalon megtalálható Tisza Kálmán neve is), így ennek

⁶ Külügy–hadügy. 2. (1915. nov. 28.) 48. 3.

⁷ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. XVI.* Bp. 1995. 747.

kiderítése nem sok reménnyel kecsegtet. Mindazonáltal a dolognak nem is lehet túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani, hiszen sem ezeken az oldalakon, sem a könyv más lapjain nem található marginália, akár Tisza Istvántól vagy más tulajdonostól. Itt kell megemlíteni, hogy válaszevelet, vagy egyéb reagálást Degenfeld Ottó levelére Tisza István levelezésének eddig megjelent kötetei nem tartalmazznak.

Végül szólni kell még a Tisza családnak a könyvben szereplő pecsétjéről, amelyet a címdoldal jobb felső sarkába ütöttek be, ami mindenképp bizonyítja a könyv Tisza tulajdonosát. De ennek leírását és jelentőségét csak az egész geszti könyvtár vonatkozásában és annak teljes feltárása után lehet érdemben közzé tenni.

CZEGLÉDI LÁSZLÓ

A szegedi napilapok hírversenye a 20. század elején. A modern sajtó – akár tetszik ez, akár nem – elsősorban (bár nem kizárólagosan) üzleti vállalkozás. Ez természetesen nemcsak azt jelenti, hogy az újságok előállítás, terjesztése stb. pénzbe kerül, s a kiadó bevételekre – nyereségre – törekszik.¹ A profit-maximálás igénye magára az újságra is visszahat, s hogy mi jelenik meg a lapban s hogyan, az nem kis részben ennek a helyzetnek a következménye. Az újságcsinálás és az „üzlet” konkrét összefüggésének, a profit-maximálás médium-befolyásoló és -alakító hatásának kutatása azonban a magyar sajtótörténeti vizsgálatoknak egyik „szemérmesen” kezelt, jószerével nem kutatott területe. Márpedig ennek az összefüggésnek az alapos vizsgálata nélkül a modern sajtó szerepének lényege megérthetetlen, s a sajtótörténet-írás a fűlszínes politikai interpretációkba ragad bele.

Az alábbiakban, egy konkrét eset értelmezésével, a 20. század eleji szegedi újságírás viszonyaiba kísérelünk meg belepillantani. Az esemény², amely így fölidéződik, érdekes, „színes” sztorinak, sajtótörténeti anekdotának tetszhet, s kétségtelen: így is, ilyenként is olvasható. A régi, a patriarchálisból a modernbe átváltó szegedi újságíró-élet egyik kedélyesen előadható „történeteként”. Egy mélyebb szinten azonban a fejlemény kiváltó oka s maga az ötlet kivitelezése is a lapkiadásban mind jobban domináló, egyre élesebbé váló „üzlet” természetére vet fényt, s jelzi a patriarchális sajtóviszonyok bomlását, a verseny élesedését – egy a budapestiénél kétségkívül archaikusabb viszonylatokat megőrző vidéki nagyvárosban.

A Kutlórásáv-esetként elhíresült történet időpontja 1902 novembere, közelebről a 20-a körüli napok. Az alapszituáció, a szegedi lapok egymásközi erőviszonya viszonylag könnyen megadható³. A városban ekkor négy újság jelent meg: az ellenzéki, függetlenségi *Szegedi Napló* (1878-tól), amelyik a város legtekintélyesebb, irodalmi és politikai súllyal megszólaló véleményformáló lapja volt; a kormánypárti, konzervatív *Szegedi Híradó* (1859-től), amelyiknek a múltja ekkor már jelentősebb volt, mint aktuális szerepe; a „modernebb” hangvételű, arculatát ekkor kialakító *Szeged és Vidéke* (1902 márciusától), amelyik ekkor alig pár hete került új kézbe; s az igénytelen, „krajcáros néplap”, a *Szegedi Friss Újság* (1900-tól), amelyik bár jóval nagyobb példányszámban fogyott el, mint a másik három szegedi lap, a maga populáris igénytelenségével nem lehetett s nem is volt a többiek versenytársa: csupán az új idők sikeres, de lenézett, a városi elitől kevésre be-

¹ A médiagazdaságtan ma már önálló stúdium, saját elmélettel, szakirodalommal.

² Az eseményről eddig csak kortársi emlékezés szól: ENGEL Lajos: *A kiadó*. In: *A Szegedi Napló huszonöt éve 1879–1903*. Szeged, 236–237.

³ Vö. LENGYEL András: *A szegedi újságírás rövid története*. In: L.A.: *„Közkatonái a tollnak...” Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez*. Szeged, 1999. 7–69., különösen 30–43.

csült sajtóvállalkozás volt. A város lélekszáma ekkor kb. 100 ezer fő lehetett, ennek egyharmada azonban városi polgárként is archaikus körülmények közt, tanyán, a nagykiterjedésű szegedi határban élt, s onnan nem, vagy csak ritkán járt be a tulajdonképpeni városba. Az újságolvasók létszáma⁴ nehezen meghatározható, de – minden jel szerint – meglehetősen szűk körű, zárt rétegről volt szó. A legtekintélyesebb *Napló* vasárnapi példányszáma ekkor (a kiadó bevallása szerint) 1500–2000 db, a *Hiradó* ennél kevesebb példányban, a *Vidéke* ennél valamivel több példányban fogyott el. A „komoly” lapok együttes előfizetői és vásárlói jóindulatú becslés szerint is legfeljebb 5–6 ezer fő lehetett mindösszesen. A fölosztható piac (az a bizonyos, ma oly sokat emlegetett „torta”) kicsi és – valószínűleg – telített; az adott körülmények közt s az adott árakon lényegesen nem lehetett bővíteni. A bővítés egyik, ha nem az egyedüli lehetősége a *Szegedi Friss Újság* gyakorlata volt, amelyik az alacsony ár és az igénytelen tartalom révén új, újságolvasóként addig nem jelentkező rétegeket vont be az újságfogyasztók közé. Ez az út azonban – kulturális okokból – a másik három lap számára járhatatlan volt. Az általuk képviselt kulturális funkció betöltése költségigényes volt, így az eladási árat nem szoríthatták le; az a réteg pedig, amelynek kulturális igényeit kielégítették, vásárlóként ennél nagyobb számban – úgy látszik – nem tudott a piacon jelentkezni.

E helyzetet a *Szeged és Vidéke* megindulása, még inkább pedig 1902 novemberi átszervezése bontotta meg s lendítette ki addigi állapotából. 1902. november 10-én ugyanis az addig nem különösebben érdekes lapot Balassa Armin (1861–1924), a jól kereső, tekintélyes ügyvéd átvette, s nemcsak megjelenésének anyagi alapjait biztosította közel két évtizedre, de a maga személyiségének lenyomatát is rávitte a lap arculatára.⁵ Nincs itt hely Balassa portréjának megrajzolására, de szempontunkból talán annyit is elég leszögezni, hogy személyében a lap egy bátran és aktívan politizáló, az uralkodó liberalizmust az úgynevezett radikalizmus irányába ártértelemző, kvalitásokra és új törekvésekre nyitott, irodalompártoló lapvezért nyert, aki ambíciójával a *Napló* újságíró-profijai számára is komoly kihívást jelentett. A *Szeged és Vidéke* tökeereje ugyan kétségkívül a *Napló*é alatt maradt, s ennek szakmai következményei (pl. kisebb létszámú, kevésbé hatékonyan dolgozó szerkesztőség) is voltak, de a *Vidéke* így is versenytársa, riválisa lett a *Napló*nak.

Az erőviszonyoknak ez az átrendeződése kiderül a Kutlorásáv-ésetet megelőző hetek fejleményeiből. Egyrészt: 1902. november 10-én Balassa Armin átvette a *Szeged és Vidékét*, majd röviddel később az addigi súlytalan estilapot súlyosabb reggeli újsággá alakította át. Másrészt: a *Szegedi Napló* kiadója, megérezve a versenytársat, korábbra helyezte a lap vidéki példányainak expédiálását (a vidékre induló példányok előző nap éjfélkor már a szegedi vasútállomáson voltak), s ugyanakkor fölerősítette budapesti és bécsi hírszolgálatát is, megfizetve a saját – „eredeti” – táviratok, telefonjelentések költségét, – azért, hogy bizonyos, érdeklődésre igényt tartó budapesti és külföldi híryanagot helyi vetélytársai előtt egy nappal közölhessen, olykor (az éjfél közeli eseményekről tudósítva) még a fővárosi lapok elé is vágva.⁶ Ezek az „eredeti” táviratok és telefonjelentések természetesen mennyiségileg nem voltak túlzottan nagy terjedelműek; egy-két tucat, egyenként pár mondatos hírről volt csupán szó. Ám ezek újdonság értéke az adott körülmények közt, amikor sem rádió, sem tévé nem tájékoztatta a helyi polgárokat, s a Szegedre érkező fővárosi lapok esti lapzártája is kizárta a másnapi példányokból a késő esti eseményeket, jelentős volt; a helyi újságolvasó számára ezek a hírek adták a gyors informálódás lehetőségét.

Magyarán: a *Napló* kiadója, Engel Lajos a hírszolgálat megerősítésével és fölgyorsításával megpróbálta legyőzni új versenytársát, a *Szeged és Vidékét*.

⁴ Összefoglaló adatsor nem áll rendelkezésünkre, csak szórványos adataink vannak. Vö. ENGEL Lajos: *i. h.* LENGYEL András: *i. m.* 42., NACSÁDY József–BARANYAI Zsolt: *A sajtó (1849–1919)*. In: *Szeged története III/2*. Szerk. GAÁL Endre. Szeged, 1991. 1075–1085., valamint a Cégbírósági iratok.

⁵ Balassáról l. LENGYEL András: *i. m.* 84–98.

⁶ ENGEL Lajos: *i. h.* 236–237.

A konfliktust, amely a Kutlorásáv- eset közvetlen kiváltója volt, a *Napló* „eredeti” táviratainak a riválisok általi, illegitim átvétele robbantotta ki. A *Szeged és Vidéke* és a *Szegedi Híradó* ugyanis – a hagyományos, „ollózó” újságírás neveltjeiként – szemrebbenés nélkül átvették, átollózták a korábban megjelenő *Napló* táviratait. A *Napló* vidékre induló példányai éjfélkor már a vasútállomáson voltak, ott a *Szegedi Híradó* és a *Szeged és Vidéke* nyomdájának inasgyerekei megvásárolták egy-egy példányt, majd sietve visszatértek saját nyomdájukba, ahol a híranyag átvétele a *Híradó*, illetve a *Vidéke* számára még időben megtörténhetett. A reggel megjelenő, három szegedi lap olvasói így – a *Napló* kiadójának költségére – már ugyanazt a híranyagot olvashatták. Engel Lajos anyagi ráfordítása tehát hiábavalónak bizonyult; újítása nem hozta meg üzleti eredményét.

A hírek átvétele természetesen nem maradt rejtve Engel előtt sem. Az esetet fölidézó emlékezésében megírja, hogy:

„... tapasztaltam, hogy a többi szegedi lap azon idő óta, amióta a Szegedi Napló éjjel jelenik meg, olyan egyforma távirati híreket hoz a reggel megjelenő lapjaiban, mintha csak a Szegedi Naplóból ollóznák ki. Kezdem a dolgot megfigyelni és rájöttem, hogy bizony ők azóta alig költenek valamit telefonra és táviratra. Minek is? hiszen ha a Napló hozza, akkor autentikus és ők már éjfélkor a vasúton vásároltattak egy Szegedi Naplót s kinyírták az érdekes híreket is, ami nekik nem volt meg.” „Ez az állapot engem őszintén megvallva azért bosszantott nagyon, mert a versenytárs lapoknak így oly könnyű és olcsó volt a lap szerkesztése s az éjjeli rovat, ami nekem oly drága volt, nekik nem is került pénzükbe. Ez bántotta az én irigy konkurens lelkemet.” „Ne legyen hát nekik oly könnyű a föld, gondoltam és ezt az állapotot megszüntettem. Nem küldök többé a vonathoz ki lapot. Mielőtt azonban beszüntettem a vasútra küldést, megtréfálni óhajtottam a t. laptársakat, akik ezt az ollózást most már igen nagyon megszokták.”⁷

Ez a „tréfa” lett a Kutlorásáv- esetként elhíresült beugratás. Engel kívánságára ugyanis a szerkesztőség összeült, s megtárgyalta, hogyan lehetne rábizonyítani a riválisokra az ollózást. Erről az egyik résztvevő, Sz. Szigethy Vilmos utóbb egy kéziratós följegyzésében így vallott:

„... sokat tanácskoztunk a szerkesztőségben a megfelelő slágworton. Mindegyikünk tudott többet is. / Egyhangúlag állapotunk aztán meg Tömörkény ötletében, aminthogy ez volt a legjobb is.”⁸

Tömörkény ötletének lényege igen egyszerű volt. Kreáltak egy álhírt, s abban, mint forrásra, hivatkoztak a *Kutlorásáv Notusav* nevű (természetesen nem létező) cseh újságra. A slusszpoén az volt, hogy a hírforrásként föltüntetett „cseh” újság neve visszafelé olvasva értelmes mondat, sőt valóságos beismerés: „Vasúton vásároltuk”. Aki ezt a hírt átveszi, az nemcsak azt ismeri be, hogy tudatlan: nem tudja, hogy ilyen nevű cseh lap nem létezik, de nyomtatásban ismeri el azt is, hogy forrása egy vasúton vásárolt lappéldány volt. A tagadás lehetetlen, a „tréfa” kivédhetetlen.

Az akcióra 1902. november 21-én este került sor. Ekkor a *Napló* másnapi, 22-i számának néhány (Engel Lajos szerint 5, a *Napló* 1902. november 23-i száma szerint 2) példányába a következő álhírt tördelték be:

⁷ ENGEL Lajos: *i. h.* 236–237.

⁸ SZ. SZIGETHY Vilmos: *Kutlorásáv Notusav*; egy lapos kéziratós följegyzés. Móra Ferenc Múzeum., Irodalomtörténeti Gyűjtemény.

Egy cseh lap szenzációja.

BÉCS, nov. 21. A Kutlorásáv Notusav ifjú-cseh újság szenzációs leleplezéseket közöl mai hírei között. Egész tömeg megvesztegetési vádat emel különféle pártállású személyek ellen, mi fölött nagy az izgalom. Az ügynek előreláthatólag a Reichsrathban folytatása lesz s nagy botrányok kitérésétől tartanak.

Engel Lajos szerint: „Öt lappéldány készült ezzel a »vak« távirattal, mire a gépet megállítotam és ezt a hasból írt táviratot kidobattam a formából, abba a rendes tudósítást helyeztettem el.”⁹ Az álhíreket tartalmazó példányokat egy nyomdásztanonccal, Gansl Ferencsel kivitették a vasútállomásra, azzal az utasítással, hogy „úgy tegyen, mintha semmi különös sem történt volna, de ebből a *-al megjelölt lapból [azaz: az álhírt tartalmazó példányokból] el ne adjon senkinek, mint csak a másik lap tanoncának.”¹⁰ Gansl Ferenc sikerrel járt, negyedóra múlva már jelentette: „Főnök úr kérem, sikerült.” S mint másnap, azaz 22-én reggel kiderült, az álhírt a rivális lapok, a *Szegedi Híradó* és a *Szeged és Vidéke* valóban átvette. Ezzel saját hasábjaiakon „ismerték el”, hogy vasúton vásárolt példányból ollózták át az „ifjú-cseh újság” szenzációját.

Az önleleplezéshez, persze, kellett „némi” külső segítség. Ezt a *Napló* meg is adta. Másnap, november 23-i – vasárnapi, tehát nagyobb példányszámban megjelenő – számában a 10. oldalon ott van a bő egyhasábos „fölvilágosítás”. A cikk címe „Kutlorásáv Notusav”, alcíme pedig „A cseh panama a szegedi állomáson”. Ez a cikk, amely stílusából következtetve alighanem Tömörkény István írása, beavatja az olvasókat a lapcsinálás rejtelseibe, s „megfejt” az „ifjú-cseh újság” névének valódi jelentését. Ebben, egyebek közt, kimondódik, hogyan készültek a rivális lapok:

„A lapok [ti. a *Szegedi Híradó* és a *Szeged és Vidéke*] kiküldtek egy-egy nyomdász gyereket éjjel után a Szeged állomásra, ott vásároltattak egy-egy friss *Szegedi Naplót*, azt a gyerekek hazavitték a nyomdába és ebből kényelmesebben meg lehetett csinálni az éjjeli rovatot s ha valami olyan nagyobb hír volt a *Napló* rovatában, amit nem kaptak meg, onnan kiírták.”

A cikk beszámol a *Napló* reakciójáról is:

„Tegnap [21-én] este két külön lapot nyomtak a nyomdában [ti. a *Naplót* előállító Engel nyomdában]. Csak olyan volt, mint a többi, csak éppen a távirati rovatában állott cicero betűkkel egy hír, amely a lap többi számában nem jelent meg.”

A cikk itt idézi a már ismert álhírt, majd így folytatódik:

„Ezt a két, valóban »rendkívüli kiadást« azután az újságáruló gyerek a Szeged állomás peronján hűségesen eladta az ő rendes vevő-kollegáinak, akik siettek be az »eredeti tudósítással« a műhelybe.”

Majd jön az ironikus leleplezés:

„Ma fölvirradt a dicső nap hajnala. A lapok közölték a rendes és szokásos híreiket olvasóikkal. Az olvasók a híreket elégedetten vették tudomásul. Különösen sok embert izgatott az újabb csehországi panama, amelyet az ifjú csehek agilis és kitűnően szerkesztett pártlapja, a *Kutlorásáv Notusav* leleplezett le s amely miatt a Reichsrathban, a bécsi tudósító jelentése szerint, nagy izgalmak várhatók.

⁹ ENGEL Lajos: i. h. 238.

¹⁰ ENGEL Lajos: i. h. 238.

Az olvasók tudomásul vették. No, Csehországban, ahol már mindenféle panamák történtek, ez nem is ritkaság. Csak egy olvasó, aki megrögzött szokásánál fogva olykor balról jobbra jártatja a szemét a betűkön, fakadt ki álmélkodva:

– Ez a cseh nyelv mégis rokon a magyarral.

A Kutlorásáv Notusav visszafelé olvasva annyit jelent magyarul: *Vasuton vásároltuk.*”

A *Napló*, e fölvilágosításon túl, arról is gondoskodott, hogy az eset ne maradjon meg a körtöl-tésen belül; a rivális lapok fölsülésétől, kollégiális kapcsolatai révén, értesített két fővárosi lapot, a *Hazánkat* és a *Budapesti Naplót*, amelyek már 23-án – azaz a *Napló* leleplező cikkével egy időben! – beszámoltak az esetről.

A leleplezés kétségkívül sikerült; ennek jele, hogy nemcsak Engel Lajos tért vissza utóbb is az esetre nagy meglepődöttséggel, de a *Napló* vicclapmelléklete, a *Hüvelyk Matyi* is sokáig utalgatott e történetre.¹¹ A siker mégsem lehetett felhőtlen. A megszegényített *Szeged és Vidéke* ugyanis november 25-i számában négy írásban is reagált a „tréfára”, s ha a fiaskó teljesen nem is tudta hatástalanítani, a *Napló*ról is súlyos dolgokat mondott ki.

A *Szeged és Vidéke* minket érdeklő négy írása közül az elsőt maga a laptulajdonos-főszerkesztő Balassa Armin írta (s jegyezte nevével). Ez a cikk, amely a „Vasúton vásároltuk” címet viseli, elismeri a megtörténeteket. „Kétségtelenül zszurnalisztikai hiba, hogy éjjeli munkatársunk a szellemes viccet észre nem vette s ha ezen lehet nevetni, ezt a nevetséget el kell viselnünk.” Elismeri azt is, hogy: „A lap [...] nemcsak sajtó-organum, hanem üzleti vállalat is. Tulajdonosa: Engel Lajos úr. Az ő zsebére megy haszon és veszteség. Joga van üzleti érdekeiért minden megengedett eszközzel küzdeni, és küzdelem közben joga van üzleti versenytársait nevetségessé tenni. A lap munkatársainak szelleme rendelkezésére áll.” A „távirat hülye szellemeskedését” azonban már nem állta meg szó nélkül, s úgy látta, hogy „maga ez a tény is elszomorítóan jellemző a Szegedi *Napló* zszurnalisztikai erkölcsi fölfogására”, hiszen a *Napló* „jól tudja, hogy szellemeskedésével olyan tény bizonyítására vállalkozott, amit soha a Szeged és Vidéke nem tagadott volna.” Védekezése, ellenérve ugyanis, az általános gyakorlat ismeretében, részben arra épült, hogy „a korábban megjelenő lapokat a többi lapnak joga van hírforrásul felhasználni”, részben arra, hogy maga a *Napló* is e gyakorlattal élt. S – mondja Balassa – a *Szeged és Vidéke* nem pusztán a *Napló* híreire támaszkodott, saját „éjjeli tudósítója” is van, így elesik a vád, hogy „kizárólag a másik lapnak költségek árán megszerzett tudósításait használja föl”, az önállóság hamis látszatát keltve.

Balassa írása sértett ember írása, ez a sértettség szinte süt a cikkből. De sértettsége ellenére is, vagy talán éppen ezért maga is súlyos viszontváddal áll elő:

„A Szeged és Vidékének mindössze két hete állok az élén. Szerkesztő-társaim és munkatársaim becsvágya és munkaképessége a lapot ez alatt a rövid idő alatt olyan színvonalra emelte, hogy hatása elől a Szegedi *Napló* ki nem térhet. / Ha ez a hatás fáj, ezt értem.”

Nem kétséges, itt valami lényeges van kimondva; sőt ez a lényeg. Igazában a megújuló *Szeged és Vidéke* föllépése a sajtópiacon jelentette a *Napló* számára az igazi érdeksérelmet.

A *Napló* elleni igazán súlyos és meggyőző ellenérvek mégis nem ebben a polemizáló főszerkesztői válaszban, hanem a hozzá csatolt, mintegy függeléként közreadott szerkesztőségi jegyzetben jelennek meg. Ezt a tömör jegyzetet szinte teljes egészében érdemes idéznünk:

¹¹ ENGEL Lajos: *i. h.* 236.

„A Szeged és Vidéke csak *nyolc nap óta* jelenik meg *később*, mint a Szegedi Napló. Ezt megelőzőleg a Sz. és V. félesztendeig járt a Napló előtt.

Míg a Szeged és Vidéke esti lap volt, a Szegedi Napló minden este ingyen hozzáférhető s naponta földolgozta, sokszor eredeti alakjukban átvágta [ti. átollózta] a Sz. és V. eredeti híreit, tudósításait és táviratait.

A Szegedi Napló *tudja azt*, hogy a korábban megjelent újságot a későbbben megjelenő újság hírforrásul használhatja. Így használta a Szegedi Napló *esztendőkön át* a Magyarországot, melyből távirati rovatát egyszerűen átvagdalta s használja a Magyar Estilapot és az Új Hírek c. lapot *minden este ma is*.

A Szegedi Napló országgyűlési tudósítását ma is minden nap *úgy vágja át a Magyar Estilapból*.

A Szegedi Napló jól tudja azt, hogy nekünk *van* fővárosi tudósítónk, sőt tudósítónkat *névszerint* is ösmeri.

A Szegedi Napló tudja azt, hogy a Sz. és V. az ő híreit *ezredrésnyire* sem használta – s nem is használhatta – mint ő a Sz. és V. híreit.

A Szegedi Napló egyik munkatársa egy időben éjjel 2–3 órakor *megszerzette* az épp akkor elkészült Szegedi Friss Újságot és annak eredeti híreit *beleírogatta* a Szegedi Naplóba anélkül, hogy erről a Friss Újságnak *tudomása lett volna*.

A Szegedi Napló nem egyszer a *nyomdában* szerezte meg a friss Szeged és Vidékét, amelyet aztán *nagymértékben felhasznál*.”

Nem kétséges, hogy ezek a vádak igazak; a szegedi újságíró-gárda oly kis létszámú volt s oly annyira zárt szakmai közösséget alkotott, hogy egymás előtt aligha lehettek szakmai titkaik. (Nem beszélve arról, hogy a Szeged és Vidéke egyik munkatársa korábban maga is a Napló szerkesztőségében dolgozott, belülről ismerte tehát a szerkesztőségi gyakorlatot.)

A harmadik vitázó közlemény az Újdonságok rovat élén jelent meg, „A Hazánk-nak és a Budapesti Napló-nak” címmel. Ez, összhangban az előzőekkel, a Kutlorásáv-észetet fölkapó két fővárosi lap vádjait utasítja vissza. Az eddigiekhez képest két új eleme van. Megnevezi fővárosi tudósítóit (Bihari Imre, Aranyosi Gyula és Kéry Gyula), s regisztrálja, hogy – nyilván Balassáék személyes tiltakozására – a Budapesti Napló 24-i száma „helyreigazítólag” már elismerte: a Szeged és Vidékének „két fővárosi tudósítója is van”. A negyedik e tárgykörben publikált közlemény – sajátos módon – egy úgynevezett Nyilttéri közlemény, Engel Lajosnak címezve, a Szeged és Vidéke kiadóhivatalától. Ez – nyilván a laptulajdonos-főszerkesztő utasítására – felszólítja Engelt:

„minthogy a Szeged és Vidéke önt megkárosítani sem nem akarta, sem nem akarja, ennél fogva fölhívjuk arra, hogy a panaszolt pár napra vonatkozólag számláját velünk haladéktalanul *közölni sziveskedjék*.” „A számla beküldése után *ellenszámlánkat* önhöz fogjuk juttatni arról a *félesztendőről*, amely idő alatt a Szegedi Napló a Szeged és Vidéke híreit *sokkal nagyobb mértékben fölhasználta és átollózta*.”

A Szegedi Híradó – mit tehetett mást – szintén reagált a beugratásra. November 25-i számában „Üzenet a Szegedi Naplónak” címmel bő egy hasábos, aláírás nélküli – „szerkesztőségi” – cikk jelent meg. A beugratás tényét ez is elismeri, de szándékoltan homályban tartja, hogyan is történt ez a beugratás; csupán egy – az előzmények ismerete nélkül érthetetlen – félmondat utal a Napló ötletére (ti. az éjszakai szerkesztőnek „nincs ideje a lázas munkában arra, hogy *visszafelé is elolvassassa* a korábban megjelenő lapok közleményeit”). Ellenérvei – a Szeged és Vidéke ríposztjával összevetve – eléggé egysíkúak; a cikk érvelése lényegében három pontban ragadható meg. 1. A Híradó, az akkori gyakorlathoz igazodva, a Szeged és Vidékéhez hasonlóan ugyancsak azt vallja, hogy a korábban megjelenő lap híreit át lehet, sőt át kell venni.

„Szegeden éjfél után jelent meg: a Magyarország, a Magyar Nemzet, a Hazánk, az Esti Újság, a Pester Lloyd esti lapja: a Magyar Szó és a Szegedi Napló. / A reggeli újságok ezeket a lapokat megjelenésük előtt még feldolgozhatták éppen úgy, mint a Szegedi Napló is feldolgozta ezeket, míg reggel jelent meg és amint majd később megint feldolgozza, midőn kénytelen lesz ismét reggel megjelenni.” „... ezeket a lapokat minden későbbben megjelenő újság kénytelen feldolgozni; *bamba, élhetetlen, semmirevaló hírlapíró volna az, aki megjelennék lapjával anélkül, hogy az előtte korábban megjelent lapokat elolvassa és feldolgozza.*”

2. Az érvelés második eleme, hasonlatosan a másik megszegyenített lapéhoz, annak kinyilvánítása, hogy a *Hiradónak* is van saját fővárosi tudósítója.

„A Szegedi Hiradónak rendes, állandó tudósítója van a fővárosban. A Szegedi Hiradó tudósítója Sebők Gyula úr, akinek a Budapesti Hirlapnál joga van ahhoz, hogy a Szegedi Hiradót mindazon eseményekről értesítse, amelyek a Budapesti Hirlaphoz éjjelig beérkeznek.” „... mi az éjféλι laptárs [ti. a Napló] drága tudósításaira nem szorultunk.”

(A megnevezett tudósító léte nyilvánvalóan tény, de ez önmagában még nem cáfolata a *Napló* vádjainak, hiszen a *Napló* által fölkinált álhírt – átvették.) 3. S végül a *Hiradó* is viszonttámadással él.

„De ha olyan nagyon sérelmes a Szegedi Naplónak az, hogy az ő drága tudósításait a reggeli lapok felhasználják, miért jelenik meg éjjélkor?” „Fájdalom, erre a miéltre nagyon szomorú feleletet kell adnunk. A Szegedi Napló azért kénytelen éjjélkor megjelenni, mert Szegeden nagyon megunta őt az olvasó közönség. [...] nem így volt ez mindig. Ezelőtt néhány esztendővel a Szegedi Napló nem volt kénytelen éjjélkor megjelenni – nem volt kénytelen a szomszédban keresni magának *új közönséget*, volt neki Szegeden is közönsége.”

Ez utóbbi érv, bár aligha menti a *Hiradót*, valószínűleg érzékeny pontot érint; s jelzi a piaci versenynek a választék gazdagodásával (a *Szeged és Vidéke* megindulásával, illetve föllendülésével) kialakuló új, az addigiaknál élesebb fázisát.

A Kutlorásáv-eset egyik – könnyen érzékelhető – eredménye egy életre szóló személyes ellenségeskedés lett. A fő riválisok, Balassa Armin és Engel Lajos, a két lapkiadó viszonya soha többé nem rendeződött. Nemcsak éles vitáik támadtak (amelyek elemzése szintén sajtótörténeti feladat lehet), de – mint tudjuk – a szegedi bohémok alkalmi békéltetési kísérletei is rendre meghiúsultak: a szembenállás elmélyült, megmerevedett.¹² Ez, eltekintve bizonyos személyes-esetleges mozzanatoktól, valójában könnyen érthető, „természetes” fejleménynek tekinthető. Az érdekellentét, minden személyes mozzanattól függetlenül, eleve adott volt: a két lap mindenképpen versenytársként állt egymással szemben. Ehhez járult az a „szubjektív” elem, amely ezt az érdekellentétet személyessé tette, kiélezte: a két kiadó két, egymástól gyökeresen különböző sajtópiaci szereplő volt. Balassa Armin¹³ számára a *Szeged és Vidéke* elsődlegesen nem „üzlet” volt, hanem egy kulturális és politikai misszió eszköze. Ő nem a lapkiadásból élt, jövedelme zöme (amennyire megítélhető) nem innen származott, hanem ügyvédi irodájából s magánvagyonra is volt; sőt ez a magánvagyon tette lehetővé számára, hogy utóbb részvénytársaságként működő veszteséges cégét (lap és nyomda) fönntartsa. Ő tehát bizonyos veszteséget is vállalt azért, hogy a számára fontos kulturális és politikai értékek érdekében egy médiumot működtessen, az ahhoz szükséges költséges infrastruktúrával együtt. Életkora és neveltetése révén pedig egy patriarchális természetű liberális társadalom szocializáltja volt, aki személyes politikai útkeresését elvek és eszmények szerint igyekezett vé-

¹² Vö. Balassáról írott, már hivatkozott életrajzi vázlatomat.

¹³ Vö. LENGYEL András: *i. m.*

gigjárnai. (Ez az attitűd teszi érthetővé, hogy lapjában pár év múlva olyan „ismeretlen” fiataloknak is helyt adott, mint a modern magyar irodalom üdvöskéi: Juhász Gyula, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza; sőt – tiszta altruizmusból – kiadta a pályakezdő Juhász Gyula első verseskötetét is.) Engel Lajos¹⁴ egészen más képlet volt; sem kulturális, sem politikai ambíciói nem voltak, s ő – Balassával ellentétben – nem kívánt publicista sem lenni. (Erre sem képessége, sem ambíciója nem volt.) Engel elsősorban s mindenek előtt üzletember volt, aki tőkéjét a sajtóba (nyomda- és lapvállalat) fektette be, s e területen akart profithoz jutni. A tartósan veszteséges lapkiadás tehát nem engedhette meg magának, helyesebben, csak olyan mértékben, amilyenben a lapkiadásból fakadó veszteséget a vállalat másik eleme, a nyomda ellensúlyozta, rentábilissá tette. Ez a helyzet több következménnyel járt. Mindenekelőtt: Engel igyekezett színvonalas piaci szereplő lenni, megeremtve ehhez az infrastruktúrát (nyomda stb.) és a személyi föltételeket (minőségi újságíró-gárda). Politikailag és kulturálisan igyekezett „középre” húzni, kerülve az ellenzéki szélsőségesebb, marginális formáit, amelyekből esetleg „baj” lehetett volna. Habitusa pedig mindenestől a tőketulajdonos, a dirigáló „főnök” habitusa volt, aki – bár imponált neki a lapjánál dolgozó írók (pl. Tömörkény, majd Móra) tehetsége és irodalmi tekintélye – szigorú érdekvényesítő volt. Nyomdászaival például többször volt súlyos konfliktusa. Ez a habitus, árulkodó módon, még a Kutlorásáv-esetről írott nyilvános dicsékvéséből is kitetszik. A vasútállomásra kiküldött nyomdászgyereknek ugyanis, kudarc esetére, mint eldicskedett vele, pofonokat ígért.¹⁵ (Igaz, siker esetére viszont pénzt helyezett kilátásba.) Azaz: föl sem merült benne a kétely, hogy gesztusai esetleg kíméletlenek, morálisan vállalhatatlanok.

Két ilyen különböző sajtópiaci szereplő tehát, összeütkezésbe kerülve, aligha közeledhetett egymáshoz emberileg.

A Kutlorásáv- eset sajtótörténeti tanulságai azonban jóval túlmennek ennek a személyes relációra és megértésén. A vitában főszínpadra kerülő tények ugyanis láthatóvá teszik az akkori szegedi lapcsinálás több neuralgikus pontját. Mindenekelőtt kiderül, hogy a szegedi lapok nem-helyi hírszolgálat az adott technikai körülmények között, részben nehézkes, lassú és szegényes volt, részben pedig még így is meglehetősen költséges. A helyzet, amellyel a lapoknak meg kellett birkózniuk, szinte kikövetelte a színvonalasnak aligha nevezhető, „kókányoló”, a sajtótörténet korábbi szakaszából továbbélő „gyors és olcsó” megoldásokat. Azaz: a színvonalas politikai, kulturális és „helyi” anyagok mellől hiányzott az azonos színvonalú, tágasabb kontextusról tájékoztató gyors és pontos hírszolgálat. Ez végső soron a helyi olvasóknak a szűkebb környezetbe való kommunikációs bezárulásaként, információs elszigeteltségként értelmezhető. S ezen a helyzeten a Szegedre járó budapesti és külföldi (jórészt Monarchia-beli) újságok¹⁶ is csak részben segíthettek, hiszen ezek – minden jel szerint – csak igen szűk kört, néhány száz főt értek el, s e kört is viszonylag lassan.

Legalább ennyire figyelemre méltó azonban egy általánosabb összefüggés főlszínre kerülése is. Az információ, amelyet ekkor a nyomtatott újság közölt, sérülékeny; hitele egy bizalmi viszonyon áll vagy bukik: a hírforrás szavahihetőségén. Gyors és közvetlen ellenőrzésre nincs mód, nincs elvi lehetőség sem. Magyarán: a sajtó, működési módjából következően, magában hordta a finomabb vagy durvább manipuláció elvi lehetőségét. S csak az újságírókon múltott, hogy éltek-e ezzel a lehetőséggel, avagy sem.

LENGYEL ANDRÁS

¹⁴ Vö. jobb híján BÁTAYI Jenő: *Engel Lajos és nyomdája*. = Csongrád megyei Hírlap 1987. október 29. 4.

¹⁵ ENGEL Lajos: *i. h.* 237.

¹⁶ Összefoglaló adatsor nem áll rendelkezésünkre; az 1891-i állapotról l. LENGYEL András: *i. m.* 206–209.

A pesti ponyvaipar leleplezése a Magyarországon, 1941-ben. P. Shering, P. Deeds és Pierre Pesceur – azaz valódi nevén Halász Péter, a 19 éves frissen érettségizett, de már nagy tapasztalattal rendelkező, s többek között a fenti álneveken is publikáló író éppen egy ponyvakiadóban ült, amelyben füzetes regények kiadásával foglalkoztak, amikor

„...beállít egy vidéki külsejű ember... A titkárnő közli, hogy a főnök nincs itt, de ha óhajtja üljön le és várja meg. Erre a vidéki ember leül mellém és beszélgetni kezd. Meséli, hogy ezekben a napokban költözött fel vidékről Budapestre, írással reméli megkeresni a kenyerét, s most tájékozódik. Hol lehet eladni kéziratot, milyen honoráriumért, kik a füzetesregény-kiadók, kik az írók, kik rejtőznek az álnevek mögött és így tovább. Készséggel nyújtottam felvilágosítást a jóra való, vidéki írónak... Aztán elbúcsúztunk, és vele többé nem találkoztam, csak a cikkével a Magyarország című szélsőjobboldali újság vasárnapi számában. Nem is cikk volt, de egy cikksorozat első részlete, ezzel a címmel: A pesti ponyva nyomában. Úgy hatott ez a műfajra s annak összes művelőire, mint Hiroshimára az atombomba. A vidéki ember mindenkit leleplezett, neveket, álneveket... Én is megkaptam a magamét: lehordott, leleplezett s fölhívta rám az illetékesek figyelmét. Verten menekült a füzetesek fekete serege.”¹

Ez a cikksorozat, amely mindeddig nem volt ismert, nem szerepel *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* vonatkozó kötetében sem, a következő részekből áll (Halász Péter rosszul emlékezett a címre):

1. *A mai ponyvairodalom öl, butít és bűnre izgat.* Magyarország 1941. márc. 30. p. 14.
2. *Meddig áraszthatja még el ponyvafüzetével az országot a Hellas, a Duna és az Auróra Könyvkiadó Vállalat?* Magyarország 1941. ápr. 6. p. 9.
3. *Meddig használhatják még fel ponyvairodalomra a drága rotációs papírt?* Magyarország 1941. ápr. 20. p. 10
4. *Mit akar olvasni a nép?* Magyarország 1941. okt. 19. p. 9.

Szerzőjük, aki ezzel az ügyes, de jócskán vitatható módszerrel megszerezte az adatokat, Bodnár István; róla a cikkem végén még külön szölok. Mindenekelőtt viszont néhány szót magáról a napilapról, amely teljesen feldolgozatlan. A *Magyarságot* 1920-ban Milotay István és Pethő Sándor alapította. 1938-ban a lap tulajdonosa, Virtsológiai Rupprecht Olivér – nyilván az Anschluss hatására – átadta a lapot a szélsőjobboldalnak. (Pethő és társai ekkor alapították meg a *Magyar Nemzetet*.)

Végiglapozva az 1941–42-es évfolyamokat, szembeötlő a lap háborúpárti, németbarát és antiszemita jellege, s ez a hármasság összefonódva, teljes egységben jelenik meg. Az első oldalon általában valamilyen háborús tudósítás szerepel, mint legfontosabb külföldi hír – ám jellegzetes módon mindig afféle „már csak hetek/napok/órák kérdése, hogy a németek, s a tengelyhatalmak megnyerjék a csatát/háborút” – stílusban. Mivel pedig e háború a világ zsidósága ellen folyik, ebből következően gyakoriak a cikkek, amelyek a „vesztésre álló” USA-t, Nagy Britanniát és a Szovjetuniót úgy mutatják be, mint „zsidó irányítás” alatt álló országokat. Ilyen értelemben tehát Japán is a zsidók ellen viselt háborút. Ugyanez az antiszemitizmus nyilvánul meg a belföldi cikkekben is: a lap örömmel üdvözlö a különféle kamarák felállításáról szóló törvényeket, a színházi rovatban például fő helyen szerepelnek a színészek származásuk miatti állásvesztéséről szóló hírek stb. Egyfajta „úgy kell nekik! most majd megtanulják!” – hangsúllyal íródtak azok a cikkek is, amelyekben azon vállalatvezetők bírói elítéléséről van szó, akik továbbra is alkalmaztak zsidókat.

¹ HALÁSZ PÉTER: *Átmeneti élet.* Utószó. In: *A fekete kastély rejtélye és más kémtörténetek.* Bp. ILK, 1989. 251–252.

A lap gyakran hozza fel Németországot példaként Magyarország számára bármilyen témakörben, sőt esetenként éles vitába keveredik Szalasiékkal, akik – ekkoriban legalábbis – bizonyos dolgokat másképpen akarták csinálni, mint a németek. A *Magyarság* feltétlen csodálattal tekint a Harmadik Birodalomra – néha úgy tűnik még a sporthírekben is jobban kiemelik a német győzelmeket...

Gyakran jelennek meg a *Magyarságban* az ún. leleplező cikkek: valamilyen ipari, kereskedelmi, kulturális ágazatot járnak be a cikkírók, és általában ugyanazt állapítják meg: a „kulcsfontosságú” pozíciókban zsidók ülnek. Ilyen cikket közölnek pl. 1942-ben a február 15-i szám 9. oldalán Viktor Dezső tollából: „A zsidó könyvkiadók diktálnak még mindig!” címmel. „A tőkeerős nagy vállalatok túlnyomó része zsidó” – állapítja meg a szerző, és különféle példákat sorol fel erre, pl. hogy a Singer és Wolfner kiadó zsidó alapítású és vezetésű, s ráadásul a „céghez közelálló” *Uj Idők* című folyóiratot sem Herczeg Ferenc szerkeszti valójában (aki amúgyis „liberális nézeteiről közismert”), hanem helyette – aki zsidó stb. (Egyébként itt látható igazán a *Magyarság* szélsőséges mivolta: nemcsak a baloldalt támadja, hanem a keresztény magyar középosztály legkedveltebb kiadóját és lapját is, és a cikkíró számára Herczeg, a Magyar Revíziós Liga elnöke, Horthy feltétlen híve is túlzottan liberális stb.) A cikk végén Viktor is kitér a ponyvára, mint „zsidó lélekmérgezésre”, s határozott intézkedéseket követel.

Ezekből a példákban is kitűnnek a „leleplező” cikkek csúsztatásai: általában a többség által ismert, de összefüggéseiből kiragadott tényeket állítanak egymás mellé, amelyek kellő körítésben megteszik hatásukat az olvasóra.

Jellegében nem különbözik ezektől a ponyvaiparról szóló cikksorozat sem. A szerző először általános körképet mutat a jelenről, és a kívánalmakról:

„Korfordulót élünk. Regényirodalmunknak a társadalmat kellene megrajzolnia, megmutatva a nemzetiségek, rétegek, osztályok, szellemi és gazdasági csoportosulások viszonyát. Meg kellene mutatni a múltat, átértékelt történelmi adatok felhasználásával; vagy meg kellene álmodnia bátran a magyarság jövőjét. Ez azonban ma még nem »divat« nálunk, mert a kiadók ugyanis ma még abban látják az üzletet, ha kiszolgálják az alacsony szellemi színvonalon álló tömegeket. Kiadnak tehát ponyva-irodalmat: havonta félmillió példányban!” (1. cikk)

A következőkben aztán rátér a különféle kiadók, terjesztők és szerzők leleplezésére. Sok újat itt sem olvashatunk: az adatok többségét akár a ponyvakiadványok kolofonjából is megtudhatta volna a szerző, legfeljebb egyik-másik cég „háttérben álló” vezetőjét, a kéziratokért kapott összegeket, s a néhány feloldott álnevet vette Halász Pétertől, akit egyébként csak egyszer említ más ponyvaírók társaságában. Külön kiemelve pl. Hamvas H. Sándorról, Nagy Károlyról ír valamivel többet. A hangsúly itt is a szerzők és a kiadók származására (illetőleg vallására) esik, de megemlíti pl. vitéz Rozs Kálmán vállalatát, és azt is, hogy néhány álnév mögött

„tehetséges magyar írók húzódnak meg, akiknek novellái valaha a Nyugatban és a Pesti Naplóban jelentek meg. Nevüket nem fedhetem fel, hiszen utálattal írják a ponyvát, de élniük kell!... Számláikat nem fizeti ki sem a kultuszminisztérium, sem a magyar kulturtársadalom” (2. cikk)

Miután ily módon megismertük a ponyvák íróit és terjesztőit, felvetődik a kérdés, hogy vajon kik, és miért olvasnak ilyenfajta irodalmat? A szerző erre a kérdésre is kitér, és „pszichológiai” magyarázatot ad rá:

„A ma embere határozatlan. Nem mer cselekedni. Becsüli, csodálja azt, aki bátor. Ez a típus lélekben lázongó. Ezeknek a lázongóknak, lelki lumpenproletároknak ez az irodalom kell, ahol dörögnek a coltok, fölugatnak a gépfegyverek, csípőből, derék-

ből, térdből, mellből, nyakból és mindenhol tüzelnek a bátrak; ahol becse van a karakáságnak; ahol a banditákból hősök lesznek. Erre az irodalomra van tíz fillérje a gyári munkásnak, mosónőnek, fodrászkisasszonynak, a gépkocsivezetőnek és az értetségizett tisztviselőnek.” (Uo.)

Tehát nem a műveletlenség, iskolázatlanság, az igazi irodalom nem-ismerése, a kalandok és a könnyű megoldások kedvelése stb. készíti a ponyvaolvasásra az embereket, hanem a – határozatlanság, a cselekvésképtelenség... A politikára lefordítva ebből is kihallatszik a szélsőséges, a radikális oldal, esetünkben nyilvánvalóan a szélsőjobb hangja.

A 3. cikkben megemlíti a szerző az ismertebb ponyvasorozatok is: a *Pesti Hírlap* sárga borítójú regényeit, amelyeknek mindegyike „gyilkos angomániától csöpögő irodalom”; a „Friss Újság színes regénytárát”, melyben „az igazság szívödlegesítő győzelmétől terhes” művek jelennek meg; a „Tarka regénytár”-at, melyet bizony a jobboldali Stádium cég ad ki; a „Világvárosi regények”-et, melyek „könnyű fajsúlyú, szerelmi háromszögekre épült fércmunkák”. Ez utóbbi sorozatnál „veszedelmesebb és minden tekintetben alacsonyrendűbb” a Központi Sajtóvállalat kiadásában, Ijjas Antal szerkesztésében megjelenő „Új Élet regénytár”, amelyet azzal a céllal teremtettek meg, hogy a katolikus olvasóközönséget „ellássák a katolikus erkölcsnek megfelelő irodalommal.”

Hogy mi lenne a megoldás, amely véget vethetne ezen kiadványok ilyen mértékű elterjedtségének, azt Bodnár is törvényi úton szeretné elérni. Sőt, szerinte a ponyvairodalom eleve törvényellenesen jelenik meg! A következőket az 1923. évi 60002. számú belügyminiszteri körrendeletből idézi:

„Köztudomású, hogy a ponyvairodalmi fércmunkák a néplélekre és főként az ifjúságra gyakorolt mételyző hatásukkal és ezzel kapcsolatban a valláserkölcsi, valamint a nemzeti érzés lazításával a közelmúlt forradalmi állapotainak egyik előkészítő tényezőjeként szerepeltek.[...] Engedélyt csak olyan sajtótermékre adjanak, amelyeknek terjesztését vallási, erkölcsi, művelődési, vagy nemzeti szempontok teszik kívánatossá.” (3. cikk)

A törvényi szabályozás tehát megvan, régóta létezik, csak be kellene tartatni – véli a szerző lelkesen, de nem gondol arra, hogy a rendelet megfogalmazása olyan, hogy ennek alapján akár maga a *Magyarság* sem kaphatna megjelenési engedélyt – persze attól függ, ki hogyan értelmezi pl. a „nemzeti” szempontot... Egyébként a ponyvakérdés „megoldása” valóban törvényi úton történik majd meg egy év múlva.

A cikksorozat néhány hónappal későbbi „pótlásában”, a szerző idéz néhányat azokból az olvasói levelekből, amelyeket a – nemes ponyva kiadásával is foglalkozó – Magyar Népművelők Társaságának küldtek. A végkövetkeztetése ez:

„A ponyvagáerosok tehát hallgassanak el, mert ezek a levelek azt bizonyítják, hogy a magyar nép magyar íróktól, magyar történelemről és a jelenlegi társadalomban történő igaz, őszinte és nevelő szándékú műveket akar olvasni. Nem kell a szenvedő, szomorú, nyomott hangulatú, pepecselő, cselekménytelen irodalom (mind ezek lennének az annyira támadott ponyva ismérvei? B.G.), de kell az, amelyik az életnek árny és fényoldalát mutatja meg, amelyik hitet önt az olvasóba az élet heroikus küzdelmeihez, amelyik újabb és újabb erő kifejtésre biztatja az ernyedő akarat...” (4. cikk)

Egy külön tanulmányt is megérne a fentebb bemutatott cikksorozat szerzőjének életútja. Irodalmi lexikonjaink és adattáraink említik őt, de mintha két különböző emberről lenne szó... Egy

bizonyos Bodnár Istvánt (1912–1988) kommunista diákszervezkedés miatt elítéltek 1933-ban, majd Pozsonyba emigrált, ahol a Népfront lapjába írt. Miután Csehszlovákiából kiutasították, visszajött Magyarországra, de 1943-ban baloldali magatartása miatt kizárták a Sajtókamarából. 1945 után különböző újságok munkatársa volt, majd kiadói lektorként működött. Ez utóbbi tény bizonyítja, hogy ugyanarról a személyről van szó, akit Halász Péter is említ:

„... valamikor az ötvenes években támadt egy ötletem, amiről tárgyalni szerettem volna az állami könyvkiadóval. Fölmentem a központi irodába. Az egyik lektor, akivel szembetaláltam magam, nem volt más, mint a vidéki ember. Tíz esztendő után megint egyszer találkoztunk. Rámertedtem, mint aki kísértetet lát. Ő meg visszánézett rám finom és ironikus mosollyal.”²

E számottevő mozgalmi múlttal rendelkező személy ugyanakkor – a *Magyarságon* kívül – az *Egyedül vagyunk* című szélsőjobboldali lapba is írt... Újra átolvasva azokat a sorokat, amelyeket a ponyvairodalom ostromozásának szentelt, és ahol az irodalom feladatairól írt, megállapíthatjuk, hogy ezek a mondatok ugyanúgy elhangozhattak a negyvenes évekbeli szélsőjobboldali és az ötvenes évekbeli sztálinista szerkesztőségekben is.

S figyelmesen böngészve a Magyar Könyvészet vonatkozó köteteit észrevehetjük, hogy Bodnár, a ponyvaipar leleplezője – ponyvaregényeket is írt, sőt saját kiadója volt: a Bodnár István Könyvkiadó adta ki a „Szórakoztató regények” című füzetsorozatot (benne igaz, Csehovval, és Maupassant-nal, de emellett nyolc saját kisregényével) 1943-ban. Akkor, amikor a többi füzetesregény-kiadó már jobbra beszüntette tevékenységét az 1942-ben megszületett törvényi szabályozás miatt, amelyet annyira sürgetett a cikkeiben Bodnár István is.

BÁLINT GÁBOR

² HALÁSZ Péter: *i. h.*

FIGYELŐ

Vizkelety András köszöntése. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottságának tagja, az ELTE Német Tanszékének professzora, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Germanisztikai Intézetének megszervezője és tanára, számos külföldi egyetem előadója, a *Fragmenta Codicum* kutatócsoport vezetője és az MTA levelező tagja 70. születésnapját ünnepli kollégáinak és tanítványainak széles tábora. Ebből az alkalomból a PPKE Bölcsészettudományi Kara számos hazai és külföldi szerző közreműködésével impozáns kötettel fejezte ki nagyrabecsülését az ünnepelt iránt. („*swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelîch*” *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Piliscsaba–Budapest, 2001.)

A hazai és nemzetközi tudomány világának ez a széleskörű és őszinte ünneplése megérdemelt elismerés az iránt a tudós iránt, akinek hatalmas felkészültségénél és tudományos eredményeinél talán csak a szerénysége nagyobb. Megnyugtató, hogy a tudomány – még akkor is, ha korunkban nem általánosan jellemzők a fenti erények együttes megléte – ma is elismeri az igazi tudósi és emberi teljesítményt.

Vizkelety András köszöntéséhez a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottsága és munkatársai is csatlakoznak. Nemcsak azért, mert folyóiratunk szerkesztésében szakmai felkészültségével már hosszú idő óta segítségünkre van és számos jelentős publikációval gazdagította lapunkat, hanem azért is, mert kutatásai jelentős részben kötődnek a könyvtörténeti diszciplínákhoz. Tudományos munkássága főként a középkori és kora újkori magyar német és latin írásos emlékek feltárásához és kiadásához kapcsolódik. 1957-től az OSzK munkatársaként kezdett el a magyarországi német kódexekkel foglalkozni, ennek eredményeként jelent meg két kötetben a *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken* c. kiadás (1969–1973) Budapesten és Wiesbadenben. Megtalálta a kéziratárban Wolfhart Spangenberg későhumanista-barokk drámaíró elveszettnek hitt drámáját, majd kiadta a szerző összes munkáit. (*Beschreibendes Verzeichnis der Wolfhart Spangenberg's. Sämmlliche Werke* 1–9. Berlin–New York, 1969–1982.) A középkori anyanyelvi irodalmunk és a latin irodalom kapcsolatát kutatva, értékes új eredményeket ért el a Leuveni-kódexszel illetve az Ómagyar Mária siralommal kapcsolatban is. („*Világ világa, virágnak virága*” *Az Ómagyar Mária siralom*. Bp. 1986.) Nagy visszhangot keltett az a felfedezése, amit a német szakirodalomban az évszázad találmányának neveztek. A nyolcvanas évek derekán egy antikváriumból előkerült négy pergamenlap, amely olyan Minnesang-töredéket tartalmazott, amely eddig csak a nagy heidelbergi dalkéziratból volt ismert, ráadásul e kézirat – amely talán a legkorábbi volt – osztrák bajor nyelvterületen keletkezett.

Vizkelety András a magyar középkornak a történelem viharai és a hozzánemértés kártevéséi miatt pusztulásra ítélt írásos emlékei megmentésében is részt vett, majd 1984-től vezette a Mezey László által megindított *Fragmenta Codicum* akadémiai kutatócsoportot. A kódextöredékek meghatározása és feltárása szintén komoly nyeresége tudományszakunknak.

Munkásságáért a hazai és a nemzetközi tudomány méltán ismerte el magas kitüntetésekkel. (Toldy emlékérem 1986, Herder-díj 1990, Akadémiai díj 1996.) Vizkelety András, – miként

kortársai is – életének egy részét oly korban élte, amikor „tudatában volt annak, hogy amit értéknek tartott, ellentétes volt azzal, amit akkor haladásnak hívtak.” „Csempészösvényen” kellett értékeit átmentenie egy akkor még szinte reménytelennek látszó jövő számára.

Szerencsére az utóbbi évtizedben elhagyhatta ezt az ösvényt, és hátizsákjába rejtett értékeit kiteríthette és felkinálhatta tanítványainak is. Kívánjuk, hogy az értékek sikeres átmentése után azokkal még sokáig gazdagíthassa a magyar tudományt.

KÓKAY GYÖRGY

A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből. A háborúk a Magyar Könyvszemle történetében is maradandó nyomokat hagytak. Az első világegés idején, majd az azt követő években a folyóirat csak jelképesen jelent meg, jelezve a szakmai közösség, és a nemzeti könyvtár érdekeltségét a fenntartásban. Nyilván anyagi okokból nem került sor a szokott terjedelmű számok megjelenítésére. A második világháborúban, illetve a fordulat évéig biztosan voltak hasonló gondok, de a folyóiratnak – egyben a nemzeti könyvtár évkönyvének – közel tíz évig tartó felfüggesztésének okai között már politikai megfontolások is szerepet játszottak. Maga a nemzeti könyvtár is csak 1949-ig volt a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, ekkor megkezdte önálló életét. Külön évkönyvet 1956-tól adott azután ki, míg az 1955-ben újra elindított *Magyar Könyvszemle* a Magyar Tudományos Akadémia folyóirataként élt tovább.

A könyvtár igazgatója, egyben a folyóirat szerkesztője is volt (a háború után Varjas Béla). A LXX. évfolyam (1946) még megjelent 1947-ben, a LXXI. évfolyam azonban tördelt korrektúra formájában maradt meg (OSzK Fol. Hung. 2903.). A kötetben szereplő írások nem ismeretlenek a könyvtörténész, tágabb értelemben a művelődéstörténész szakma előtt, több tanulmányt megjelentettek maguk a szerzők, másokat az utókor hasznosított, illetve hozott napvilágra. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztősége elhatározta, hogy a még hasznosítható tanulmányok kiadását magára vállalja. Ezért megkérdeztük a szakma jeles képviselőit (Dobszay László, Ecsedy Judit, Jankovics József, Madas Edit, Pavercsik Ilona, Salgó Ágnes, Vásárhelyi Judit, Vízkelety András), hogy foglaljanak állást az egyes közleményekkel kapcsolatban: van-e olyan információ bennük, amely aktuálissá teheti mostani, illetve jövőbeli közlésüket. A megjelenésre javasolt tanulmányokkal folyamatosan találkozunk majd az olvasó a következő számokban, de fontosnak láttuk a meg nem jelent 1947-es évfolyam együttes ismertetését is.

A kötet megőrizte hagyományos szerkezetét – tanulmányok, kisebb közlemények, figyelő, ismeretések, hírek, idegen nyelvű összefoglalók, mutatók –, amely részben abból is következett, hogy a *Magyar Könyvszemle* egyben az OSzK évkönyve is volt. Ezért a könyvtárosok képzésével, a szakozás gondjaival kapcsolatos írások éppúgy helyet kaptak a lapban, mint az OSzK hírei, éves jelentései. Az évfolyam terjedelme 320 oldal lett volna, és 12 tanulmánnyal kezdődött. A tartalom a következő:

Varjas Béla: Könyvtárosképzés

Veredy Gyula: Magyar tizedes osztályozás

Dévai Gábor: Neuma-változatok keletkezése hangközviszonylatokból

Sajó Géza: „Erdélyi Bojót”, az állítólagos magyar származású középkori bölcselő az újabb kutatások megvilágításában

Mezey László: Problémák és megoldások a kódexkutatásban

Hubay Ilona: Egykorú újságlap Drakula-vajdáról

Radó Polikárp: Magyarságtudományunk két értékes szegedi emléke: Pesti Mihály és Pécsi Ferenc kódexe

Iványi Béla: Batthyány Boldizsár a könyvbarát

Esze Tamás: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában
 Gulyás Pál: Könyvkereskedelmünk a mohácsi vesztől az 1772. évi rendtartás kibocsájtásáig

Kiss József: A „Dersi Biás” kéziratot énekeskönyv

Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a nemzeti kultúra szolgálatában

Kisebb közlemények

Dercsényi Dezső: A Képes Krónika egy miniatúrájáról

Barlay Szabolcs: Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai

Scheiber Sándor: Szamárletra

Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós könyvjegyzeteinek kérdéséhez

Holl Béla: Gönczi-énekeskönyv és Szenczi Molnár Albert zsolttárainak ismeretlen kiadása 1703-ból

Windisch Éva: A Merkur von Ungarn és az Ephemerides Budenses kapcsolatairól

Busa Margit: Adalék Gvadányi műveinek bibliográfiájához

Figyelő

Sági Ferenc: A Lenin könyvtár

Vécsey Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár zeneműtárának állapota és tervei a felszabadulás utáni években

Sasvári Dezső: A könyvkötés és könyvrestaurálás helyzete és szempontjai az Országos Széchényi Könyvtárban és Budapest többi könyvtárában

Sashegyi Oszkár: Az osztrák könyvtárügy mai állása

M. o.: A milánói Biblioteca Comunale újjáépítéséről

Gáspár Margit: Angol könyvkiállítás

K. Waldapfel Eszter: Orosz-magyar kapcsolatok. Bemutató. 1946.

Molnos Lipót: Francia könyvkiállítás a Nemzeti Múzeumban

Manninger Olga: Francia folyóiratkiállítás Budapest

N.: A térképek elhelyezésének kérdéséhez

Ismertetések

Berg Pál: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban (Ism. Országh László)

Mott Frank Luther: American journalism. A history of newspapers in the United States through 520 [!] years. 1690 to 1940 (Ism. -i a)

Carlos Cummings: East is East and West is West (Ism. Ferenczi Sára)

Könyvtárosképző tanfolyam előadásai: Fővárosi Könyvtár 1945–1946 (Ism. Fazekas József)

Fünfundzwanzig Jahre Schweizerische Landesbibliothek 1895–1945 (Ism. Dezsényi Béla)

Barlay Szabolcs: Pádua szellemi élete a XVI. században (Ism. t. w. i.)

Radó Polikárp: Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans des bibliothèques publiques de Hongrie (Ism. Dévai Gábor)

Libri Liturgici Mani Scripti Bibliothecarum Hungariae. Recensuit Polycarpus Rado (Ism. Jávör Egon)

Teller Frigyes: Magyarország középkori hangjelzett kódexei (Ism. Dévai Gábor)

Kozocsa Sándor: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája (Ism. Szemző Piroska)

Ideiglenes földrajzi térképfüzet a közép- és középfokú iskolák részére (Ism. Nagy Júlia)

Slovenská knihoveda VI. (1947.) 1–4. (Ism. Király Péter)

Annual Report of the Liberation of Congress for the Fiscal Year Ended June 30, 1945 (Ism. Hajdú Péter)

Library Literature 1940–42. (Ism. Sz. Nagy Miklós)

Kóhalmi Béla: Községi könyvtárpolitika (Ism. May Istvánné)

Weber, Karl: Die Zeitschrift im Geistesleben der Schweiz (Ism. d. b.)

Bern, Schweizerisch-Ungarische Gesellschaft (Ism. Kóhalmi Béla)

Hírek
Résumé – Extract
Név- és tárgymutató

Varjas Béla tanulmánya konkrétumaiban aktualitását veszítette ugyan, de nagyon tanulságos olvasmány. A könyvtáros képzés egyik nagy gondjának tartotta, hogy túlságosan tudománycentrikus. Nem gyakorlati szakembereket képez, hanem filológus tudósokat, kevés a középfokú képzettségű szakember (asszisztens). A világ sokat változott azóta, ma már minden valamire való városban felsőfokú könyvtáros képzés folyik. Igaz ma már nem humán kutatásokra képes tudósokat képeznek, hanem könyvtártudományi szakembereket. A gyakorlati tudnivalók a legtöbb képző helyen háttérbe szorultak, az informatikai eszközök alkalmazását is jelentős részben csak elméletben tanulják meg a könyvtárosok. Jelentős túlermelés van diplomás könyvtárosból, így a könyvtárak alkalmazotti szerkezete torz: a legtöbb diplomás szakember alulkvalifikált munkát végez. A könyvtáros asszisztens képzés ugyanakkor jó.

Veredy Gyula gondolai a tizedes osztályozás „nemzeti változatai” körül sem változtak. Ma is komoly milliókat fordítunk az angolszász világban kialakított ETO honosítására, és egyre kevesebben használják. Akkor (1947) egy modern rendszer alkalmazási problémáival kellett szembe néznie a magyar könyvtári világnak – Szabó Ervin vezette be Magyarországon az ETO-t, az OSzK 1936 óta alkalmazza –, ma azzal, hogy az informatikai eszközök használata az ETO-t lényegében feleslegessé teszi az olvasó számára. A könyvtárosok persze használják: akik a jelzeteket adják a könyvnek, és a kisebb könyvtárakban azok, akik a könyvek fizikai rendjét is e rendszerben alakították ki. Az ETO azonban ma már elsősorban filozófia, elvont rendszer, semmint a könyvek tartalmi feltárását hatékonyan segítő eszköz.

Dévai Gábor tanulmánya a neuma-változatokról elavultnak mondható, tudománytörténeti értéke nem indokolja a mostani kiadását.

Sajó Géza a Boethius de Dacia-kérdés még aktuális volt, de már ő is bizonyítottan tudja, hogy nem magyar személyről van szó. A tanulmány azonban historiográfiai szempontból jól hasznosítható, hiszen bemutatja a kérdés európai szakirodalmát. Ezen túlmenően azt a magyar hagyományt, ahogy Árvay Mihály (1708–1750) *Res literaria Hungariae* (Kassa, 1735) című írói katalógusa óta elterjedt az irodalomtörténeti köztudatban e jeles dán „ex Transilvania” volta. (Maximilianus Transylvanus kicsit hasonló gond, azt hiszem egy összefoglalást megérme ez a kérdés is.) A tudós közvélemény háború utáni aggódása is kifejezésre jut a tanulmányban, ahogy Sajó Szent Gellért *Deliberatio*-jának sorsát kérdezi: vajon megvan-e még a kézirat Münchenben? Sajó tanulmány minden értéke mellett elavult, így közlésétől eltekintünk, ő maga a lényegét franciául összefoglalta, és Boethius egy szövegével együtt kiadta.¹

Mezey László nem ezzel a tanulmányával, hanem életművével elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyarországi kodikológiai kutatásokban. Az intézmény, amelyet ő hozott létre (Fragmenta Codicum munkacsoport), és amely ma akadémiai kutatócsoportként az OSzK-ban dolgozik Vizeleky András vezetésével, igazolja, hogy az 1947-ben javasolt módszerekkel valóban jelentős eredményekkel dicsekedhet a hazai kutatás.²

¹ SAJÓ, Géza: *Un traité récemment découvert de Boece de Dacie: De mundi aeternitate*. Bp. 1954. Akadémiai Kiadó.

² SARBÁK GÁBOR: *A magyarországi kódextörédek kutatása*. = Iskolakultúra 1997/5. 10–16.; MONOK ISTVÁN: *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le bassin des Carpathes*. – *Dvacet let vyzkumu knižni kultury v Karpatské páňvi*. In: *K vyzkumu zámeckých mešťáňských a cirkevních knihoven*. (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles.) Ed. Jitka RADIMSKÁ. Opera romanica. Vol. 1. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. České Budejovice, 2000 [2001] 53–85.

Hubay Ilona A Drakula-vajdával kapcsolatos ősnymtatványokról írt rövid összefoglalása ma nem azért használható, mert a kérdés iránt nem szűnő érdeklődés tapasztalható, hanem mert azok az információk, amelyeket különösen az 1485-ös lübecki kiadás kapcsán közöl, nem ismertek a szűkebb szakmai körök előtt sem. Salgó Ágnes apró javításaival tehát a következő számban közreadjuk a tanulmányt.

Radó Polikárp két olyan kéziratot mutat be közleményében, amelyek 1942-ben a szegedi alsóvárosi ferencesek könyvtárában voltak. Egy 1528-ban nyomtatott latin Bibliát (Santes Pagnino fordította), és egy 1521–1529 között írt papírkódexet. A Biblia Pesti Mihály tulajdona volt először a Kárpát-medencében, és öt különböző nyelvemléket őriz. A Pécsi Ferenc kódexe címen ismert füzet szövege a XVI. század legelejéről származnak. A *Magyar Könyvszemle* 1966-ban kiadta Radó tanulmányát némileg változtatott bevezető szöveggel (a cím változtatására is érdemes figyelni), de a szövegemlékek akkori hollétééről nem nyilatkozik a szerző.³ Ma sem tudjuk mi lett a sorsuk.

Iványi Béla sokat foglalkozott a Batthyány-család történetével. Batthyány Boldizsár könygyűjtői szokásairól, neveltetéséről nagy tanulmányt írt. Mellékelte továbbá azokat az iratokat, amelyek Batthyány könyvvásárlásait dokumentálják. Barlay Ödön Szabolcs kiadta ugyan a számlákat később, a levéltári helyén azonban nem talált egyet, amelyet csak az a most bemutatott Iványi-kéziratból vett át.⁴ A tanulmány kiadása azonban ekkor is elmaradt. Az Iványi Béla hagyatékát bemutató szegedi Adattár kötetben került sor azután a teljes közlésre.⁵ Iványi közleménye végén idéz egy XVIII. század végéről való németújvári könyvtár katalógust is (23. dokumentum). Ez Koltai András azonosítása szerint egy másolata az 1742-ből származó, ma Güssingben őrzött összeírásnak.⁶

Esze Tamás tanulmányát az 1955-ben újra indult *Magyar Könyvszemle* változatlan formában adta ki⁷ annak a tanulmány sorozatnak a részeként, amelyet a szerző a magyarországi nyomdák és Rákóczi kapcsolatának szentelt.⁸

Gulyás Pál többszörösen is szerencsétlennek mondható ezzel az írásával. 1948-ban már nem jelenhetett meg, majd amikor az 1961-ben végül is sokszorosították nagyobb összefoglalása egy

³ RADÓ Polikárp: *Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe.* = MKsz 1966. 113–124.

⁴ BARLAY Ödön Szabolcs: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága.* = MKsz 1977. 156–166.

⁵ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./ 389–435.

⁶ A németújvári ferencesek könyvtárának katalógusai: (1) Klosterarchiv Güssing Nr. 154. (1052 tétel) A katalógusban két 1761-ből és 1763-ból való egy-egy tétel hozzáírása is olvasható. A katalógus után feljegyzések a szerzeményekről. 1743 14 könyv, 1744 6 könyv, 1745 4 könyv, 1746 4 könyv, 1748 6 példányban egy könyv, 1751 4 könyv, 1752 2 könyv, 1757 4 könyv, 1762 3 könyv, 1770 2 könyv, 1771 1 könyv, 1772 5 könyv, 1773 2 könyv, 1775 2 könyv. Később, a XIX. században újra ezt a tételt használták a szerzemények feljegyzésére 1867-ig. (2) Az 1780. évi katalógus (a Klosterarchiv 154. (1742) másolata): MOL P 1313 Batthyány család Levéltára, Kéziratok, 268. csomó, Fol. 1247–1308. Erről néhány tétel: ADATTÁR 11. 433–435. Az összefüggéseket említi KOLTAI András: *Batthyány Ádám udvara és könyvtára.* Bp.–Szeged–Eisenstadt, 2002. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 4./

⁷ ESZE Tamás: *A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* = MKsz 1955. 281–295.

⁸ ESZE Tamás: *A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában.* = Könyv és Könyvtár 1961. 55–98.; Uő.: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703–1705.* = Könyv és Könyvtár 1964. 71–134.

fejezeteként, annak példányszáma miatt csaknem hozzáférhetetlen maradt.⁹ Pavercsik Ilona modern összefoglalásai azonban újra kiadását feleslegessé teszik.¹⁰

Kiss József a Dersen (Udvarhely megye) 1769-ben összeírt énekeskönyvről írt részletes elemzést, arról, amelyet Dersi Biás István ajándékozott a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak. Szabó T. Attila rövid ismertetése után¹¹ ez az egyetlen számottevő tanulmány, de a szerző kiadta a *Néprajzi Közleményekben*.¹²

Gárdonyi Albert egy összefüggő tanulmány sorozat¹³ utolsó(?) darabjának szánta, ami szervesen illeszkedik Csapodi Csaba statisztikai pontosságában mára már nem pontos, de a XVIII. századi könyvtermést tekintve arányaiban máig használható írásához.¹⁴ Az irodalomtörténet számos összefoglalása, de leginkább V. Ecsedy Judit könyve¹⁵ ma már helyettesíti ezt a tanulmányt, de a 40-es években fontos igazságokat mondott ki arról, hogy a többségében nem magyar származású nyomdász családok a magyar nemzeti kultúra fellendítésében milyen jelentős szerepet játszottak.

A kisebb közlemények jelentős része megjelent az elmúlt fél évszázadban, vagy az egyéb kutatások teszik időszerűtlenné a kiadásukat. Dercsényi Dezső és Barlay Ödön Szabolcs közleményének helyet adunk rövidesen. Scheiber Sándor „Szamárletrá”-ja megjelent.¹⁶ Klaniczay Tibor Zrínyi könyvbejegyzéseiről írt tanulmánya nem ad újat a Zrínyi könyvtárról szóló monográfia után.¹⁷ A Holl Béla közleményben említett nyomtatványokat bemutatta kollégája, Fazakas József tíz évvel később,¹⁸ Windisch Éva átírta a közleményt, és így jelent meg 1955-ben,¹⁹ a Busa Margit által tárgyalt kiadvánnyal pedig modern eszköztárral V. Ecsedy Judit foglalkozott, és eredményét közre is adta.²⁰

A Figyelő rovaton már látszik az a fordulat, amelyre a magyarországi folyóiratokat és a tudományosságot kényszerítették. Az orosz–magyar kulturális kapcsolatok, az oroszországi könyvtár-

⁹ GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. III. rész.* Bp. 1961. OSZK, 140–165.

¹⁰ PAVERCSEK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem vázlata 1800-ig.* In: V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800.* Bp. 2000. Balassi Kiadó, 295–340.; Uő.: *A magyar könyvkereskedelem története a kezdetektől a 19. század elejéig... A 300 oldalas kézirat, megjelenése franciául 2002-ben várható.*

¹¹ Erdélyi Irodalmi Szemle 1929. 286.

¹² KISS József: *A „Dersi Biás” kézirat énekeskönyve.* = *Néprajzi Közlemények* 1958. 71–117.; Vö. STOLL Béla: *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840).* Bp. 1963. Nr. 289.

¹³ GÁRDONYI Albert: *XVIII. századi nyomdánk műhelytitkaiból.* = *MKsz* 1943. 24–25.; Uő.: *Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában.* = *MKsz* 1944. 1–18.; Uő.: *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában.* = *MKsz* 1944. 148–166.

¹⁴ CSAPODI Csaba: *Könyvtermelésünk a XVIII. században.* = *MKsz* 1942. 392–398.

¹⁵ V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800.* Bp. 2000. Balassi Kiadó.

¹⁶ SCHEIBER Sándor: *Szamárletra.* In.: SCHEIBER Sándor: *Folklor és tárgytörténet. I.* Bp. 1974. 176–186., illetve e tanulmánygyűjtemény második kiadásában (Bp. 1977.) I. 222–232.

¹⁷ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana.* Írták és összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1992. /Zrínyi Könyvtár 4./

¹⁸ FAZAKAS József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyvei* 1959. Bp. 1961. 187.

¹⁹ V. WINDISCH Éva: *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének történetéhez.* = *MKsz* 1955. 312–319.

²⁰ V. ECESEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800.* Bp. 1996. Borda Antikvárium, 136–137.

ügyi fejlemények nem igényeltek volna ilyen arányú megjelenést. Igaz ugyanakkor az is, hogy a más irányú tájékozódása a lapnak ugyanígy jelentősnek mondható. A *Magyar Könyvszemle* igyekezett beszámolni a „könyves eseményekről”. Erre ma már nekünk nincs időnk...

Mint ahogy egymás könyveinek ismertetésére sincsen. Az 1947. évfolyam 17 ismertetést közölt volna. Hazai, angol, szlovák, svájci, német és amerikai kiadványokról. Jó lenne erre a színvonalra „visszafejlődni” – igaz a szakmának csak ideje nincsen megírni ezeket az ismertetéseket, no meg a nyugati könyvek ma sem érkeznek az országba.

A *Magyar Könyvszemle* 1947. évfolyama a megelőző korszak színvonalán álló kötettel jelentkezett volna, ha el nem sodorja a történelem. A 125. születésnapját ünneplő folyóirat szerkesztő-sége kedves kötelességének tartotta a meg nem jelenhetett évfolyam ismertetését.

MONOK ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2000-ben

Rövidítések:

BgyHonismH	= Balassagyarmati Honismereti Híradó
CartHung	= Cartographica Hungarica
CsMeKvt	= Csongrád Megyei Könyvtáros
DSzle	= Debreceni Szemle
FejMeKvt	= Fejér Megyei Könyvtáros
HajdBihMeKvtT	= Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka
HtK	= Hadtörténelmi Közlemények
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KF	= Könyvtári Figyelő
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KKvt	= Könyv és Könyvtár
KN	= Könyv és Nevelés
LAM	= Lege Artis Medicinae
MEgyhtVázl	= Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MM	= Magyar Média
MűvtörtÉrt	= Művészettörténeti Értesítő
PT	= Pannon Tükör
SSzle	= Soproni Szemle
TanBpMult	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TörtSzle	= Történelmi Szemle
Typ	= Typographia
Arany szavak...	= <i>Arany szavak</i> . Veszprém: Viza Kft., 1999. (Nagy magyar újságírók, 2)
Helyismereti Könyvtárosok...	= <i>Helyismereti Könyvtárosok V. Országos Tanácskozása</i> . Kiskunhalas–Kálcsa, 1998. július 15–17. Szerk.: VARGA-SABJÁN Gyula. Szentendre: MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete, 1999.
Laus librorum...	= HOLL Béla: <i>Laus librorum</i> . Válogatott tanulmányok. Vál. és szerk. MONOK István, ZVARA Edina. Bp.: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000. (METEM Könyvek, 26)

- Nádasdy Tamás... = *Nádasdy Tamás (1498–1562)*. Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk.: SÖPTEI István. Sárvár: Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai, 3)
- A város és polgára... = RUSZOLY József: *A város és polgára*. Válogatott írások Szegedről. Szeged: Somogyi-könyvtár, 1999. (Szeged múltjából, 6)

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások III. Az OSzK évkönyveiben megjelent tanulmányok. Bp.: OSzK, 2000. 546 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 9)
- BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények. Bp.: OSzK, 2000. 420 p. ill. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat, 10)
- KÓKAY György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra. Bp.: Universitas, 2000. 256 p. [Másodközlések]
- A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok. Szerk. BODA Miklós et al. Pécs: Csorba Győző Megyei Könyvtár, 2000. 315 p. ill. [Másodközlések]

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

19. századi magyar képzőművészeti folyóiratok repertóriumai II. Összeáll. RÉVÉSZ Emese. [Képzőművészeti Szemle, Magyar Műipar] = *Ars Hungarica* 2000. 2. 415–455.
- BÉNYEI Miklós: Téka-tükör. Könyvek, cikkek Hajdú-Bihar megye könyvtáiról 1999 = *Hajdú-Bihar MeKvtT* 2000. 2. 73–87.
- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1999-ben = *MKsz* 2000. 4. 514–526.
- DOBRI M. – SIMON Sz.: A Magyar Növénytani Lapok kötetiben megjelent cikkek és a mellékletek repertóriumai (1877–1896) = *Kanitzia* 4. 1996. 161–183.
- Az Enigma repertóriumai 1994–1999 = *Enigma* 1999. 22. 124–143.
- ERDEI Klára: *Hungaricumok XVI–XVIII. századi észak-német magángyűjteményekben*. *Eutin = Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* 6. 1999. 161–174.
- GYURIS György: Írások könyvtárainkról [1996, 1998] = *CsMeKvt* 1996–1998. 1–4. 205–251.
- GYURIS György: Írások könyvtárainkról = *CsMeKvt* 1999. 1–4. 161–185.
- HOLL Béla: A váci egyházmegye alsópapságának és plébániáinak könyvei a XVIII. században. ... sajtó alá rend. ZVARA Edina = *Laus librorum...* 181–273.
- Hungarika anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke. 11. Olaszország, Vatikán, San Marino. Szerk. KOVÁCS Iлона, FARAGÓ Lászlóné, GÁL Júlia. Bp.: OSzK, 1998. 195 p.
- Kókay György bibliográfia. [Összeáll. FEHÉR Katalin]. Bp., 1999. 44 p. ill.
- LISZTES László: Forrás. 1969–1998. Repertórium. [Kecskemét]; Forrás, 1999. 367 p.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 6. köt. 1850/51 – 1948/49. Budapesti polgári iskolák. Szerk. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára, LÉCES Károly. Bp.: OPKM, [1999]. 206 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 13)
- RÁKÓCZY Rozália: *Militaria Hungarica*. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia I. = *HtK* 1999. 3. 663–714. ill.
- Régi magyarországi nyomtatványok. 3. köt., 1636–1655. [szerk. HELTAI János]. Bp.: Akadémiai K., 2000. 1117 p. [90] t. ill.
- STRBIK Andrea: Héber nyelvtanok Magyarországon. A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája, 1635–1995. Bp.: MTA Judaisztikai Kut.cso.: Osiris, 1999. 247 p. ill. (*Hungarica Judaica*, 10)
- Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Register. Tomi XXL–XL (1979–1999.) Comp. by Márta SZEKERES-FARKAS = *Studia Musicologica* 2000. 1–3. 1–56.
- SZÁNTAI Lajos: *Ami az Atlas Hungaricusból kimaradt* = *CartHung* 2000. 7. 37–41. ill.
- D. TÓTH Judit: XVII–XVIII. századi kalendáriumok a debreceni könyvtárakban. Debrecen: KLTE Könyvtára, 1998. 183 p. (Régi tiszántúli könyvtárak, 9)
- VOIT Krisztina: A budapesti sajtó adattára 1873–1950. Bp.: Argumentum, 2000. 783 p.
- Zalai Gyűjtemény 1974–1998. Repertórium. Szerk.: KAPILLER Imre, KISS Gábor. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1999. 150 p.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- GÉCS Béla: A cenzúra és a nyomdászat = MG 1999. 2. 67.
- HERPAI Péter: Mátyási József cenzúrázott sorai = MKsz 2000. 2. 214–223.
- MOLNÁR András: Deák Ferenc cenzúrázott megyegyűlési beszéde (Zalaegerszeg, 1845. november 10.) = Levéltári Szemle 2000. 2. 24–33.
- MURÁNYI Gábor: „Súlyos politikai hiba.” Igazoló jelentések a hetvenes évekből = MM 2000. 1. 65–74.
- MURÁNYI Gábor: A szerző ellen erélyesen fel kell lépni – „már csak a szerző érdekében is” Igazoló jelentések a hetvenes és nyolcvanas évekből. II. rész = MM 2000. 2. 56–65.
- PÓR Edit: Az egyházi sajtó és a cenzúra = Kritika 2000. 7. 31–35.
- RUSZOLY József: Móra Ferenc sajtópöre (1923) = A város és polgára... 121–133. [Másodközlés]

Könyvtörténet*Középkori kéziratosság, kódexek*

- ABAFFY Csilla: Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTAK Kézirattárában = MKsz 2000. 3. 340–351.
- BOROS Marietta: Paraszti „kódexek”. Adatok a Mosoni síkság („Heideboden”) kéziratosa énekeskönyveinek megismeréséhez = Vasi Szemle 2000. 2. 212–218.
- Elmélkedés. Gellért, a marosi egyház püspöke. A három fiú himnuszáról. Kiad. és ford. KARÁCSONYI Béla és SZEFÜ László. Szeged: Scriptum, 1999. 767 p.
- Három kódex. Szerk.: KARSAY Orsolya, FÖLDESI Ferenc. Bp.: OSZK, 2000. 139, [26] p. ill.
- KÖRMENDY Kinga: A Budai II. gyűjtemény esztergomi vonatkozású kódexei = MKsz 2000. 3. 351–356.
- MUZSLAY István: Az Ómagyar Mária-siralom sorsa = Távlatok 2000. 1. 159–161.
- Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. ... a bev. és a jegyz. írta T. SZABÓ Csilla. Bp.: Argumentum: Magyar Nyelvtudományi Társ., 2000. 831 p. ill. (Régi magyar kódexek, 24)

- Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. ... a bev. és jegyz. írta KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea és OSZKÓ Beatrix. Bp.: Argumentum: Magyar Nyelvtudományi Társ., 2000. 791 p. ill. (Régi magyar kódexek, 25)
- PILINYI Péter: Az első írott magyar nyelvű emlékeink = MG 2000. 4. 59–61.
- SZÖRÉNYI László: A Jókai-kódex kérdése a Szent Ferenc-legendára vonatkozó újabb kutatások fényében = Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. Bp.: Kortárs Könyvkiadó, 1999. 5–13. [Másodközlés]
- TÖRÖK Gyöngyi: A Magyar Anjou Legendárium eddig ismeretlen lapja a Louvre-ban = MKsz 2000. 3. 357–372. ill.
- VIOLA Ernő: A Csurgói Graduálok = KN 1999. 1. 119–122. ill.
- VIZKELETY András: A Leuveni Kódex egyik középkori állomáshelye = MKsz 2000. 3. 256–265.
- VIZKELETY András: A Leuveni Kódex magyar scriptorai = Akadémiai Műhely. Székfoglalók 1995–1998. 3. köt. [79–90.]
- WEHLI Tünde: A budai könyvfestészet Mátyás-kori kezdeteinek kérdéséhez = Ars Hungarica 2000. 1. 19–26.

Nyomda-, nyomdászattörténet*Több évszázadot érintő művek*

- TIMKÓ György: Fischfach – avagy vegyes recept = MG 1999. 1. 74–75.
- TIMKÓ György: Mi volt a valcolás? 1–9. = MG 1999. 2. 65–66.; 3. 69–71.; 4. 73–74.; 5. 99–101.; 6. 99–101.; 2000. 1. 75–77.; 2. 113–116.; 3. 79–81.; 4. 73–76.

15–16. század

- BÁNFI Szilvia: Az 1577-es szikszói csatát megénekelő ismeretlen krónikás ének = ItK 1999. 5–6. 711–726.
- BÁNFI Szilvia: A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredék = MKsz 2000. 4. 417–442. ill.
- BÁNFI Szilvia: Az Fiú is Jehovah. Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből = Egyház

- és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Debrecen, 2000. 9–27.
- BENCZE Imre: A Vizsolyi Biblia néhány érdekessége = Theologiai Szemle 2000. 6. 333–337.
- GÉCS Béla: Erdély első nyomdása volt Honter János (1498–1549) = MG 2000. 1. 80–82.
- KELEMEN Miklós: Heltai Gáspár. Bp.: Heltai Gáspár Kft., 1999. 71 p. (Unitárius arcképcsarnok, 2)
- A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben. A tanulmányt írta V. ECSEDY Judit, a bibl. összeáll.: P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs. Bp.: Balassi, 2000. 400, XXII p. ill.
- LATZKOVITS Miklós: Mikor és miért írta Sztárai Az igaz papságnak tükörét? = ItK 2000. 3–4. 376–392.
- LŐKKÖS Antal: A genfi könyvnyomtatás első virágzása, 1478–1510 = MKsz 2000. 3. 307–319. ill.
- NÉMETH S. Katalin: Balassi János epicediumáról = ItK 1999. 5–6. 647–654.
- TIMKÓ György: A 42 soros Biblia szóközeiről = MG 2000. 6. 90–91.
- TIMKÓ György: Egy elfeledett évfordulóra. 550 éves a könyvnyomdászat = MG 2000. 4. 4–6.
- TIMKÓ György: Fischfach – avagy vegyes rekesz. A könyvnyomtatás három évtized alatt meghódította Európát = MG 2000. 4. 13–14.
- TIMKÓ György: Miért szép? A magán- és más-salhangzók csatlakozóformájának rendszere Gutenberg nyomtatványaiban = MG 2000. 5. 61–62.
- 16–18. század
- BITSKEY István: Könyvkiadás Felső-Magyarországon a 16–17. században = KKvt 20. 1998. 5–22.
- BORDA Lajos: Summás választétel (RMK I 1047). Egy példányból eddig ismeretlen nyomtatott hitvita = MKsz 2000. 4. 493–501. ill.
- FEHÉR Árpád: Erdélyi nyomdák a 16–17. században = MG 2000. 2. 109–111.
- FEHÉR Katalin: Az erdélyi főnix. 350 esztendeje született Misztótfalusi Kis Miklós = Honismeret 2000. 4. 44–46.
- KOVÁCS Sándor Iván: „A magyar Galilei”: Tótfalusi Kis Miklós = Somogy 2000. 5. 479–487. ill.
- MOLNÁR József: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp.: Balassi; Berlin: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2000. 469, [2] p. ill.
- PERSOVITS József: 450 éves a kolozsvári könyvnyomtatás. Heltai Gáspár élete és munkássága = MG 2000. 4. 65–71.
- SZABÓ Tamás Péter: Misztótfalusi Kis Miklós és az amszterdami Biblia = Pestszentlőrinc és Pestszentimre Évkönyve 1999. 117–124.
- SZIJ Rezső: Misztótfalusi Kis Miklós. Függelék: Pápai Páriz Ferenc: Életnek könyve. Bp.: Szenci Molnár Társaság, 2000. 98 p. ill. [Reprint]
- TAKÓ Edit: A reformáció és a nyomdászat = CsMeKvt 1996–1998. 1–4. 36–40.
- TIMKÓ György: Misztótfalusi? – Nem! – Tótfalusi = MG 2000. 5. 64–70.
19. század
- BÁLINT Katalin: Grün Orbán, az első szegedi nyomdász = MG 1999. 3. 73–75. [A nyomda termékeinek bibliográfiájával (1801–1828)]
- BÁTYAI Gitta: Engel Lajos nyomdája = Szeged 1999. 10. [borító 3. oldala] ill. (A szegedi ipar és kereskedelem emlékeiből)
- DEMÉNY Lajos: Forgácsok Debrecen történetéhez = DSzle 2000. 2. 243–254. [Bem József Debrecenben szerzett tábori nyomdájáról]
- FRIGYIK Katalin: Egy nyomda, két újság és a Csitíry család. 150 éve született Csitári G. Emil. = Árgus 2000. 4. 76–89. [Székesfehérvár és Vidéke, később Csitári Kálmán és Társa nyomda; Székesfehérvár és Vidéke és melléklapja: Darázs.]
- GÉCS Béla: Nyomdászattörténeti töredékek. Gutenberg-ünnepség, Mainz, 1900. = MG 2000. 4. 10–12.
- HELTAI Nándor: „Örökre ide fészkelem magam.” Az első kecskeméti könyv- és lapnyomató Szilády Károly. [Kecskemét]: Kecskeméti Lapok Kft., 2000. 100 p. ill.
- KISS Péter: Az egeri egyházi (lyceumi) nyomdaüzem első félévszázadának története = Atria 35. 1999. 209–231. ill.
- PERSOVITS József: A könyvnyomtatás feltalálója = Typ 2000. 1. 8.
- PILINYI Péter: A Szabad Sajtó ünnepe = Typ 2000. 3. 8. ill.
- TIMKÓ György: Mióta van János-ünnepély? = MG 2000. 2. 89–92.

TRIMKÓ György: A Monoline sorszedőgép tündöklése és... elbuktatása = MG 2000. 1. 64–66.

19–20. század

ACSÁDI Gabriella: A paksi zsidóság és a Rosenbaum nyomda = Honismeret 2000. 2. 71–76. ill.

Berettyóújfalu híres nyomdája. Szerk. KOCSIS Csaba. Berettyóújfalu, 1999. 52 p. ill.

DANKÓ Imre: A Békés megyei nyomdászat ünnepe = Honismeret 1999. 5. 50–51. [Réthy Lipót (1817–1903) életéről]

FRIGYIK Katalin: A Debreczeni nyomdászcsalád története = FejMeKvt 2000. 1–2. 3–4.

HAJÓS Lajos: A gépi nedvesrényomatás technológia fejlesztésének története hazánkban = MG 2000. 5. 79–86.

HANKOVICS Iván: 75 éves a Pénzjegynyomda = MG 2000. 4. 35–39.

KULICH Erzsébet: Egy fehérvári nyomdászcsalád = Typ 2000. 4. 12. [A Debreczeni-família]

MALATYINSZKY József: Emlékezés Háromszéki Pálra = MG 2000. 4. 45.

VARRÓ Attila: Nyomdászat a Dunántúlon = MG 1999. 2. 9–10.

VOIT Krisztina: Két mester – két út. Kner Imre és Tevan Andor = Bárka 2000. 4. 121–130. ill.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

Könyvek, folyóiratok

CSONGOR Dénes: Tatzelt Vilmos, egy mellőzött műfaj grafikusművésze az 1860-as évekből = MúvtörtÉrt 1998. 3–4. 248–258.

DEÁK Ferenc: Betű és rajz. Bp.: Mozaik, 1999. 206 p. ill.

V. ECSEDY Judit: Könyvdíszek Magyaróvárról. Gondolatok a magyaróvári Czéh-nyomda mintakönyvről és a magyarországi könyvdíszítésről = MG 1999. 2. 75–81.

V. ECSEDY Judit: Magyar vonatkozású könyvdíszek a korai krakkói nyomtatványokban = MG 2000. 5. 72–76.

ERDÉSZ Ádám: Kner Albert monográfia = Magyar Iparművészet 1999. 4. 71–73. ill. [Megtalálta a szerző: Kner Albert – Könyvművé-

szet, reklám, látványteremtés c. könyvében (Gyomaendrőd, 1999) angol nyelven]

FOGHTÚY Krisztina: Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében = MKsz 2000. 1. 94–99.

GÉCS Béla: Morelli Gusztáv fametsző emlékezete. A fametszés legnagyobb hazai mestere = MG 1999. 3. 80–81.

GELLÉR Katalin: A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895–1925). Miskolc: Miskolci Galéria, 1997. 176 p. ill. (A Miskolci Galéria Könyvei, 11)

KÉKI Béla: Az írás története: a kezdetektől a nyomdabetűig. Bp.: Vince K., 2000. 175 p. ill.

KOVÁCS Sándor Iván: A pipázó puttó. Révai Miklós két Faludi-illusztrációja = Irodalomismeret 2000. 4. 97–103.

MEZEI Ottó: Ki is volt hát Jaschik Álmos? = Kortárs 2000. 1. 91–93.

Modern magyar litográfia 1890–1930. Szerk. BAJKAY Éva. [Miskolc]: Miskolci Galéria, 1998. 222 p. ill.

PAPP János: A lipcsei nemzetközi könyvkiállítások háromnegyed százados története (1914–1989) = MG 2000. 6. 79–81.

SCHWENNER Zsuzsanna: Kísérlet a Wathay Ferenc festményéről készült könyvismertető reformkori kiadására és egy hamisított Wathay-portré = Irodalomismeret 2000. 1. 80–83.

SCHWENNER Zsuzsanna: Wathay Ferenc székesfehérvári alkaptány festményeinek XIX. századi másolatai = Árgus 2000. 4. 108–110.

SERFŐZŐ Szabolcs: A 17–18. századi párizsi konfraternitások társulati lapjai = Ars Hungarica 2000. 2. 245–258.

TÓTH Lóránt: Ampresaud (&) és at sign (@). Speciális karakterek kialakulásának története = Papíripar 2000. 3. 106–107.

Aprónyomtatványok

BASICS Beatrix: 1848–49-es forradalom és szabadságharc hősei és eseményei az emléklapokban = Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. KRIZA Ildikó. Bp.: Néprajzi Társaság, 1998. 234–239.

JÁNOSKA Antal: A debreceni kártyakészítés négy évtizede = DSzle 1999. 2. 218–228. ill.

- JÁNOSKA Antal: A magyar kártya története, ikonográfia, készítői = *Aetas* 1999. 1–2. 147–165. ill.
- KECSKÉS Katalin – KATONA Csaba: A debreceni ex libris a XX. században = *DSzle* 1999. 2. 203–217.
- Magyarországi díszes levelek, levélpapírok és számlák a 19–20. században. A Magyar Országos Levéltár kiállítása. Katalógus. Bp.: MOL, 1999. 94 p. ill.
- B. NAGY Anikó: A fővárosi okmányok díszítése = *TanBpMult* 28. 1999. 209–218.
- PILINYI Péter: A Kossuth-bankók vésnökei = *MG* 1999. 2. 38–39.
- SOMOGYI György: Szecessziós ex librisek = *Magyar Művészeti Fórum* 1999. 2. 59–61. ill.
- SZÉNÁSSY Zoltán: Százötven éves a komáromi bankó = *Honismeret* 1999. 1. 9–18.
- TÓTH Zoltán: Horváth Endre hagyatékának ápolása, a Pénzjegynyomda ma = *BgyHonismH* 1999. 1–2. 40–43.
- DEÁK Antal András: A „Mappa Mercantilis” 1699 = *CartHung* 2000. 7. 49–51. ill.
- DOMOKOS György: Törökkori várrajzok Stockholmban. Beszámoló a stockholmi Királyi Hadilevéltárban végzett kutatásról = *HtK* 1999. 1. 112–116.
- GUROV Viktor: Egy elfelejtett térképész – Kanitz Fülöp Félix, a „Balkán Kolumbusza” = *Technikatörténeti Szemle* 23. 1997–1998. 75–84. ill.
- GRÓF László: Marsigli gróf élete. VI. rész. (A kecskeméti kaland) = *CartHung* 2000. 7. 31–36. ill.
- PÁLFFY Géza: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. 2. jav. és bőv. kiad. Pápa, 2000. 162 p. [9] t.
- PLIHÁL Katalin: „... a haza szeretete hajt minket előre” – Mikoviny- emlékkiállítás a Hadtörténeti Múzeumban = *SSzle* 2000. 1. 81–83.
- RADU, Mariuca – ARNÓCZ Hajnalka: Egy Barcaságot és környezetét ábrázoló térkép a Brassói Városi Múzeumból = *CartHung* 2000. 7. 42. ill.
- RÓZSA György: A kartográfus Lipszky János és rézmetszői, Karacs és Prixner = *MűvtörtÉrt* 2000. 3–4. 310–314. ill.
- SUBA János: Magyarország első katonai felmérése = *PT* 2000. 4. 49–56.
- SUBA János: Müller Ignác (1727–1804) és térképe = *PT* 2000. 2. 52–55.
- SUBA János: Pannónia, katonai térképeken. „Lázár deák” térképe = *PT* 2000. 1. 72–76.
- TÖRÖK Enikő: Külső-Szolnok vármegye, a Jászság és a Nagykunság Bél Mátyás műveiben és Mikoviny Sámuel térképein = *Levéltári Szemle* 2000. 1. 3–19.

Papír

- HORVÁTH Cz. János: A fehér művészet = *Természet Világa* 2000. 9. 408–411.
- TÓTH-OROWAN Lóránt: Betekintés a papírműretek világába. (A XIX. és XX. század legismertebb papírformátumai). 4–5. rész = *Papíripar* 2000. 1. 20–22.; 2. 65–66.
- Voith és Sulzer szerepe a 200 éves papírgép fejlődésében = *Papíripar* 2000. 3. 92.

Könyvkötés-történet

- ROZSONDAI Marianne – MUCKENHAUPT Erzsébet: Telegdi Miklós és a nagyszombati CH-monogramos kötéscsoport = *MKsz* 2000. 3. 285–306. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- CSETRI Elek: Kőrösi könyvei Erdélyben = *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Szerk. POZSGAI Péter. Bp.: Táton Bt., 1999. 115–120. [Kőrösi Csoma Sándor erdélyi könyvadományai – másodközlés]
- GRANASZTÓI Olga: A francia libertinizmus útja Magyarországra = *Hungarológia* 2000. 1–2. 135–151.
- PAPP Gábor Zsigmond: New York–Budapest Könyvküldő Szolgálat = *Európai Utas* 1999. 1. 27–32. ill.
- SZECSKÓ Károly: Gárdonyi Géza egri könyvadományai = *KN* 2000. 1. 141–142.
- VARGA-NEUBAUER Sándor: Adalékok Ferenczi Sándor családjának történetéhez. Ferenczi (Fraenkel) Bernát (1830–1889) = *Thalassa* 1999. 1. 155–159. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

KARLOVITZ János: Tankönyvügyünk – történeti és nemzetközi összehasonlítások tükrében = Iskolakultúra 2000. 11. 93–102.

PÁPAYNÉ KEMENCZEY Judit: Ismeretek a való világról. A hazai ismeretterjesztő gyermekkönyv-irodalom áttekintése = Jászkunság 2000. 2. 87–109. ill.

PERSOVITS József: Sakk a nyomtatásban = MG 1999. 3. 35–36.

STACH, Reinhard: Faliképek mint a realitás didaktikai szegmensei. Ford. OROSZ Tímea = Magyar Pedagógia 1999. 1. 39–59. ill. [Iskolai faliképek történetéről, kiadásáról]

16–18. század

BARTÓK István: A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra (Szempontok Sylvester János Grammatica Hungarolatínájának vizsgálatához) = Nádasdy Tamás... 117–130. ill.

BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: Die Geschichte von Siebenbürgen in Abend Unterhaltungen vors Volk. Eine Hermannstädter „Volksschrift“ und ihre Nachfolger = Berliner Beiträge zur Hungarologie 1999. 87–120. [Michael Lebrecht 1784-ben, Nagyszébenben megjelent munkájáról és utódairól]

ÉDER Zoltán: Szótárirodalmunk történetének mostohagyermekje = Magyar Nyelv 1999. 4. 404–412. [Jambressich András: Lexicon Latinum... (Zágráb, 1742)]

KAPRONCZAY Katalin: Orvosi és egészségügyi felvilágosító irodalom a 18. századi Magyarországon = LAM 2000. 5. 458–462.

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: Egy XVII. századi elbeszélésgyűjtemény: az első máriavölgyi mirákulumos könyv és irodalmi utóélete = Irodalomtörténet 1999. 3. 380–397.

KONCZ Attila: Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiája = ItK 2000. 5–6. 669–694.

NYOMÁRKAY István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok 3. = Magyar Nyelvőr 1999. 1. 59–78.

PILINYI Péter: Az első magyar nyelvű nyomtatványok = MG 1999. 3. 75–78.

SZABÓ Katalin Viola: Révai Miklós harmadik híradása = ItK 2000. 5–6. 776–783.

SZELESTEI N. László: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében = MKsz 2000. 1. 27–42.

VOIGT Vilmos: A „Mesés Könyvecské”-ről = Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok. Bp.: Universitas, 2000. 203–207. [Löcse, 1629 – másodközlés]

18–19. század

ADRIÁNYI Gábor: Fraknoi Vilmos és a „Monumenta Vaticana Hungariae Historiam Illustrantia” megindítása = MEgyhtVázl 1996. 3–4. 61–71.

BÉKÉSI Gábor: Csokonai megvalósult tervezete: Kazinczy Zrínyi-kiadása = Irodalomismeret 1999. 1–2. 221–227. [Zrínyi munkáinak 1816-os kiadásáról]

BERÉNYI Mária: Dinicu Golescu élményei Pesten és Budán. Nemzetiségi könyvkiadás a budai Egyetemi Nyomdában = Barátság 2000. 1. 2739–2741.

FEHÉR Katalin: Első magyar nyelvű pedagógiai tankönyveink = KN 2000. 1. 47–52.

FEHÉR Katalin: Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában = MKsz 2000. 1. 89–94.

FEHÉR Katalin: A reformkori katolikus tanítóképzés tankönyvei = KN 2000. 3. 71–80.

GAZDA István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai 1831–1848. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1999. 170, [22] p.

KISS Farkas Gábor: Kazinczy Zrínyi-jegyzetei = Irodalomismeret 1999. 1–2. 217–220. [Zrínyi munkáinak 1816-os kiadásáról]

MISKOLCZY Ambrus: Magyarország a modern román kultúra bölcsője. Az „erdélyi triász” Pest-Budán = História 2000. 4. 22–23. ill. [Magyarországi román könyvkiadás]

MUTH Agota Gizella: Egy 19. századi német nyelvű városkép-antológia pesti kiadása és utóélete = MKsz 2000. 4. 501–513. ill.

PÁSTI Nóra: Zrínyiek a ponyván = Irodalomismeret 1999. 1–2. 211–216.

PÉTER László: Gárdonyi első olvasói = Kortárs 2000. 10–11. 93–100. [Gárdonyi Géza Figurák c. kötetének megjelenéséről (1890), előfizetőiről]

- SÓLYMOS Szilveszter: A Maurinus breviárium bevezetése a magyar bencés kongregációban = MEgyhtVázl 1996. 1–2. 99–115.
- TOMIŠ, Karol: A magyar irodalom fordítások útján való fogadtatása a szlovák irodalmi kultúrában (1860–1918) = ItK 1999. 1–2. 41–76. [Benne: A magyar nyelvből szlovákra fordított, nem időszaki kiadványban megjelent szépirodalmi nyomtatványok bibliográfiája (1860–1918)]

20. század

- BART István: Jelentés. Magyar könyvkiadás 1989–1998 = Kritika 1998. 7. 5–9.
- BUDA Attila: Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában = ItK 1997. 5–6. 604–626.
- BUDA Attila: A Nyugat Kiadó története. Bp.: Borda Antikvárium, 2000. 223 p. ill.
- GYÜRKI László: A magyar bibliafordítások története = A Biblia földje. A magyar bibliafordítások története. Bp.: Szent Jeromos Bibliatársulat, 1998. 66–102.
- KÉGLI Ferenc: Magyar nyelvű nyomtatványok Romániában 1919–1940 között – két kötetben. Monoki István bibliográfiájának kiadás-története = KF 1999. 1. 21–30. ill.
- LUKÁTS János: Megszólaló nemzetiségek. A nemzetiségi könyvkiadás sorsfordító évtizede, 1985–1995 = Polisz 2000. 51. 38–41.
- PAPP-VÁRY Árpád: Iskolai atlaszok kiadása az ötvenes években = Földrajzi Közlemények 1998. 3–4. 201–202.
- PETRÓ András: Fejet hajtunk az elődök előtt (50 éves a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat) = Embernevelés 1999. 3. 71–74.
- SURÁNYI Béla: Az agrárkultúra könyvszete Debrecenben, a XX. század második felében = KKvt 21. 1999. 285–331.
- SURÁNYI Béla: Debrecen mezőgazdasági könyvszete a két világháború között = KKvt 20. 1998. 221–250.
- VOIT Krisztina: A legenda vége – Ráth Mórról = MKsz 2000. 3. 402–414.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

- GÉCS Béla: A hírlapok történetéből = MG 1999. 1. 66–67.
- GÉCS Béla: Az újsághirdetés indulása és fejlődése = MG 2000. 6. 93–94.

- LENGYEL András: A szegedi újságírás rövid története. Az előzményekről 1944-ig = Szeged 1999. 5. 26–43.
- SCHÖN István: A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai = MKsz 2000. 2. 175–190.

16–18. század

- BARBARICS Zsuzsa: „Türck ist mein Nahm in allem Landen...” Művészet, propaganda és változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén = HtK 2000. 2. 329–378.
- G. ETÉNYI Dóra: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban = SSzle 2000. 1. 32–53.
- KEVEHÁZI László: Evangélikus lelkészek a magyar újságírás kezdetein = Credo 1999. 1–2. 40–45.
- KOVÁCS József László: Hírlevelek és Neue Zeitungok Sopronban a 16–17. században = SSzle 2000. 1. 19–31.

19–20. század

- 150 éves a „Katolicke noviny” = Barátság 2000. 6. 3041–3042. ill. [„A legrégebbi szlovák nyelvű újság”]
- ARATÓ Antal: A Székesfehérvár és Vidéke és a Fejér Megyei Hírlap. Tartalomlemezés = FejMeKvt 2000. 3–4. 6–14. ill.
- BAKI Péter – NÁNÁSI László: A Vasárnapi Újság és a fotográfia kapcsolata = MM 2000. 1. 14–25.
- BALÁZS Imre József: „Ismeri ön a cuplingert?” A nő-szerep konstrukciója és szubvertálódása Ignótus Emma-leveleiben = Alföld 2000. 10. 53–64. [Ignótusnak A Hét-ben 1893–1906 között megjelent fiktív leveleiről]
- BATÁRI Gyula: Fejezetek a külföldi magyar sajtó történetéből (1853–1920). Bp.: OSzK, 1999. 100 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 12)
- BERECZ József: Tisztelegés másfél század múltán. Petőfi, s az 1848/49-es forradalom és szabadságharc sajtója = Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolcensis 2000. 55–62.
- BUZINKAY Géza: A budapesti sajtónegyed kialakulása = TanBpMult 28. 1999. 285–294.

- BUZINKAY Géza: „A haladás közvitézei”. A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén = MM 2000. 1. 26–34.
- CSATKAI Endre: A soproni sajtó története = Várhely 1999. 4. 99–106. ill. [Publikálatlan tanulmány 1941-ből]
- DAVIDHÁZI Péter: Peragit tranquilla postestas... Egy mottó reménysugara a szabadságharc leverése után = Alföld 2000. 5. 69–81. [Az Új Magyar Múzeum mottójáról]
- FEHÉR Katalin: Pest-Buda sajtója a leányok neveléséről a XIX. század elején = Honismeret 2000. 1. 43–50.
- GÁBORIK Judit: Sajtótörténeti ritkaság a debreceni református kollégium gyűjteményeiben: A Heti Közlöny = HajdBiHMeKvT 2000. 1. 39–42.
- GALAMBOS Sándor: „A Kárpátok lejtőin komoly dolgok készülődnek” (Egy német város lapjai a magyar szabadságharcról) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 14. 2000. 75–79.
- KERESZTY Orsolya: Első gyermeklapunk történetéhez = KN 2000. 3. 138–143. [Magyar Gyermekebarát (1843–1844)]
- KÓSA Csaba: az 1848/49-es forradalom és szabadságharc sajtója = Arany szavak... 171–185. ill.
- LAKATOS Éva: Sajtószolgák – a nyomatosok = MKsz 2000. 4. 464–477. ill.
- LENGYEL András: „Közkatonái a tollnak...” Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez. Szeged: Bába és Társai Kft., 1999. 494 p.
- MARTIN József: „Észak-Amerika egyedüli példánykép legyen előttünk.” ’48–’49 magyar sajtójának nemzetközi horizontja = MM 2000. 1. 7–13.
- MUTH Ágota Gizella: Iris. Német nyelvű irodalmi almanach a magyar reformkorban = MKsz 2000. 2. 145–161.
- NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: 115 éves a Turul. Egy szakfolyóirat rövid története = TörtSzle 1998. 3–4. 381–388.
- RÓBERT Péter: A szabadságharc katonai sajtója = Társadalom és Honvédelem 1999. 3–4. 67–80.
- VÁRDY Béla: Az első magyar újság és újság-szerkesztő Amerikában = DSzle 1999. 4. 511–515. [Magyar Száműzötték Lapja (1853), Kornis Károly (1822–1863)]
20. század
- ACZÉL Géza: Ötven év = Alföld 2000. 6. 3–7. [50 éves az Alföld]
- Akikkel lehet és akikkel nem. Bizalmas feljegyzések az Új Látóhatárról 1972-ből [Dokumentum] = Orpheus 1999. 22. 86–98. ill.
- ANGYALOSI Gergely: Átértékelés, kirekesztés, kanonizálás. Ignotus és a Nyugat viszonya a két világháború között = Alföld 2000. 8. 61–79.
- BALOGH Mihály: Lectori salutem = KN 1999. 1. 4–6. [A Könyv és Nevelés folyóirat történetéről, elődjéről]
- BÁLINT Gábor: A két „Új Idők” 1919-ben = MKsz 2000. 2. 223–228.
- BARTHA Lajos: Az Uránia – egy elfeledett ismeretterjesztő lap = Évfordulóink a műszaki és természettudományokban 2000. 161–164. ill.
- BORBÁNDI Gyula: Egy folyóirat vége = Új Horizont 2000. 2. 69–78. [Új Látóhatár]
- BORBÁNDI Gyula: Nem éltünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede. Bp.: Európa, 2000. 601 p.
- BORBÁNDI Gyula: Az Új Látóhatár utóélete = Somogy 2000. 4. 394–398.
- CSÁTI Ernő: A Cartactual születéséről = Földrajzi Közlemények 1998. 3–4. 203–204.
- CZENTHE Miklós: A Lelkipásztor keletkezésének 75. évfordulójára (1924–1999) = Lelkipásztor 2000. 1. 2–3. ill.
- CZ. FARKAS Mária: A Nouvelle Revue de Hongrie 1932–1944 = Hungarológia 2000. 1–2. 187–196.
- FÖLDES Anna: Egy sajtóműfaj újjászületése. Az Irodalmi Újság publicisztikája. I. rész: 1950–1953; II. rész: 1954–1956 = MM 2000. 1. 35–49; 2. 5–26.
- FRIED István: Márai Sándor a Napkeletben (1921–1922) = Irodalomtörténet 1999. 1. 61–78.
- FÜZI László: A Tanu (I–II. rész) = Tiszatáj 2000. 10. 64–77.; 11. 71–87.
- FÜZI László: A Tanu megszűnése = Confessio 2000. 2. 39–44.
- GERCSÁK Gábor – HABÁN Ildikó – TÓTH Mária: A Cartactual és a Cartinform = Földrajzi Közlemények 1998. 3–4. 173–182.
- GYERTYÁN Ervin: A Filmvilág megindulása. Visszaemlékezés = MM 2000. 4. 77–80.

- GYÖRGY Béla: Spectator sajtópere. Krenner Miklós születésének 125. évfordulójára = MM 2000. 4. 41–47.
- HEGEDŰS Sándor: A roma sajtó negyedszázada = Barátság 2000. 3. 2855–2858.
- Hitel = Beszélő 1999. 4. 78–87. [Dokumentumok a Hitel történetéről]
- HORVÁTH József: Győr-Moson-Sopron megye sajtótörténetének vázlata. 2. = Kisalfkvt 2000. 1. 15–25.
- JEMNITZ János: La Revue Socialiste (1946–1947) = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből 1999. 25. 114–124. [A munkás- és szocialista sajtó történetéből]
- KARÁCSONY Zoltán: A fiatalok lapja: a L'udové = Barátság 2000. 3. 2860. ill. [A magyarországi szlovákok hetilapja, a „L'udové noviny” (Népújság)]
- KARÁCSONY Zoltán: A „Neue Zeitung”-ról = Barátság 2000. 3. 2861. ill.
- A körüti sajtóhatalom = Typ 2000. 8. 8. ill. [Az Est]
- LENGYEL András: Litografált Szegedi Napló = Szeged 1999. 4. 74–75.
- MAÁR Judit: Mallarmé a Nyugatban = Alföld 1999. 5. 70–77.
- MURÁNYI Gábor: „Régi és jó személyes kapcsolataink folytatódnak.” Kádár János és Pethő Tibor levélváltásai = MM 2000. 4. 57–65.
- NÉMETH G. Béla: A Forum = Alföld 2000. 4. 69–80.
- NÉMETH G. Béla: Hét folyóirat 1945–1950. Debrecen: Csokonai K., 2000. 114 p. ill. [Forum, Magyarok, Sorsunk, Társadalmi Szemle, Újhold, Válasz, Valóság]
- NÉMETH György: A „régii” Mozgó Világ és a Jelenlét. Beszélgetés PETŐCZ Andrással = Budapesti Jelenlét 1999. 23–24. 57–60.
- NÉMETH György: Szelep vagy ékszíj. A köztes nyilvánosság jellemzői a „régii” Mozgó Világ című folyóirat történetének bemutatásával = Budapesti Jelenlét 1998. 21. 1–23.; 1999. 22. 2–30.
- PIENTÁK Attila: Egy Nyugat-részvény margójára = Irodalomismeret 1999. 1–2. 124–126. ill.
- PINTÉR Szilvia – TÖRÖK Andrea: Az Én Újságom és a Magyar Lányok című gyermekfolyóiratok az 1910-es és az 1920-as években = KN 2000. 4. 142–148. ill.
- POGÁNY Bernadett: Márai a Frankfurter Zeitungnál = Vigilia 2000. 4. 286–189.
- Prés alatt [Válogatás az ÁEH dokumentumából – 1974: cenzúrázott hitközségi sajtó] = Szombat 2000. 4. 3–4.
- RUSZOLY József: Péter László és a Tiszatáj = A város és polgára... 152–158. [Másodközlés]
- SÁNDOR Attila: Szeged tükre. Adalékok a város folyóiratának tíz éves történetéhez. 1–2. = Szeged 1999. 1. 8–15.; 2. 36–45.
- SIPOS Balázs: Sajtó és tudomány. A sajtókutatás története és intézményesülése Magyarországon a II. világháborúig = Múltunk 2000. 2. 154–200.
- SIPOS Péter: Az Est-lapok „államosítása” 1939-ben = História 1999. 4. 16–19. ill.
- SZAWERDO, Elzbieta: Két szerkesztő. Osvát Ernő a Nyugatban és Mieczysław Grydzewski a Wiadomości Literackie-ben = Hungarológia 1999. 1–2. 118–128.
- SZÉCHENYI Ágnes: A „fordulat évei” egy folyóirat történetében. A Válasz újraindulása és ellehetetlenülése, 1946–1949 = Évkönyv 7. 1999. Budapest, 1956-os Intézet. 242–249.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A Nyugat és a világirodalom = Akadémiai Műhely. Székfoglalók 1995–1998. 3. köt. [59–78.]
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A Nyugat és a világirodalom = Alföld 1999. 5. 54–70.
- SZILÁGYI András: Ars Decorativa. Egy múzeumi évkönyv 25 éves története = Magyar Iparművészet 1999. 3. 2–7. ill.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- BOROS István: A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár és a helytörténet = Helyismereti Könyvtárosok... 39–45.
- CSIKÓS Júlia: A „könyvtár óre”. Erdélyi iskolák jeles könyvtáiról és könyvtárosairól = KN 1999. 2. 125–132.
- CSORBA Csaba: Közgyűjtemények és honismereti mozgalom = Honismeret 1999. 3. 3–7.
- DIXON, Diana: Egyházi könyvtárak Nagy-Britanniában. Ford., szerk. GÁNCSNÉ NAGY Erzsébet = Helyismereti Könyvtárosok... 21–25.
- KIS Józsefné: A miskolci Lévy József Muzéalis Könyvtár története = Szülőföldünk 1998. 27. 72–76.
- KÖRMENDY Kinga: Szent Adalbert esztergomi egyházának kódexei, könyvei 1543 előtt =

Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Esztergom: Primási Levéltár, 2000. 47–55. (*Strigonium antiquum*, 4)

- VARGA Zsuzsa: Rendek és könyves kultúra. A ciszterci rendház könyvtára Székesfehérváron. Székesfehérvár: Fejér Megyei Pedagógiai Szolgáltató Intézet, 1998. 136 p. ill. (*Bibliotheca Alba*, 4)
- ZIMÁNYI Katalin: A kutatás könyvtári bázisa Miskolcon = Miskolc a millicentenárium évében. 2. Szerk.: DOBROSSY István. Miskolc, 1997. 349–358.

16–18. század

- BÍRÓ Gyöngyi: Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott = MKsz 2000. 2. 131–144.
- FEKETE Csaba: Könyvtáros bejegyzés 1684-ből. Adalék a Debreceni Református Kollégium Bibliothecájának XVII. századi történetéhez = KKvt 20. 1998. 201–212. ill.

19–20. század

- BERLÁSZ Jenő: Stefan Stratimirović levele gróf Széchényi Ferenchez a Bibliotheca Hungarica létrejötte alkalmából 1802. augusztus 13/25. = MKsz 2000. 3. 320–330.
- BURA László: A Szatmárnémeti Római Katolikus Püspöki Liceum (1804–1852) = MEGyhtVázl 1996. 3–4. 107–136.
- F. CSANAK Dóra: Kézírtas hagyatékok az Akadémiai Könyvtárban = MKsz 2000. 3. 331–339.
- DEMÉNY Lajos: Forgácsok Debrecen történetéhez = DSzle 2000. 2. 243–254. [Körösi Csoma Sándor könyvadományozása a Református Kollégium könyvtára számára]
- GODA Beatrix: Ifjúsági könyvtárak, ifjúsági olvassmányok, nevelés (Törekvések a századfordulón) = KN 2000. 3. 132–137.
- KATSÁNYI Sándor: A Budapestensia kialakulása, avagy három könyvtárosportré = KKK 2000. 9. 53–59.
- KATSÁNYI Sándor: Mikor alapították a fővárosi könyvtárat? = KKK 1999. 11. 30–34.
- KELEMEN Elemér: Könyvtárnoktól a könyvtáros-tanárig. Pályakép történeti megközelítésben = KN 1992. 2. 73–86.
- KEMENESI Zsuzsa: A Lévay József Református Gimnázium Könyvtára Iskolánk könyvtára

= A falak üzenete. Emlékkönyv a Miskolci Lévay József Református Gimnázium épületének 100 éves évfordulójára. Miskolc, 1999. 272–274.

- LUDVIGNÉ ÜVEGES Judit: Könyv, könyvtár, könyves kultúra Magyaróváron a 19. században = KisalfKvt 2000. 2. 14–23.
- MEZEI Zsolt: Pápai könyvtárak a századfordulón. Pápa: Dunántúli Ref. Egyházker. Tud. Gyűjteményei, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1999. 101 p. ill.
- REDL Károly: Az Országgyűlési Könyvtár mint a törvényhozás könyvtára = KKK 2000. 6. 24–28. ill.
- SEDIQINÉ BONDOR Erika: Régi könyvek Pest első állami gimnáziumában. A Berzsényi Dániel Gimnázium Könyvtárának muzeális gyűjteménye = KN 2000. 1. 129–140.
- TAKÓ Edit: A könyvtárgyarapító prépost. In memoriam Oltványi Pál = Szeged 1999. 33–35.
- TENGERI Lászlóné: Iskolakönyvtár Baktakéken (Történeti vázlat) = Szülőföldünk 1998. 27. 90–98.
- TISZAVÁRI Eszter: Az Iparművészeti Múzeum Könyvtára = Magyar Iparművészet 2000. 4. 51–54.
- TÓTH Katalin: A Miskolci Evangélikus Egyházközség könyvtárának története (1817–1924) = Szülőföldünk 1998. 27. 47–64. ill. [Miskolc első nyilvános könyvtára]
- TUMIKNÉ CSURÁK Ágnes: A vakok és gyengénlátók könyvtári ellátása, különös tekintettel a miskolci hangoskönyvtarra = Szülőföldünk 1998. 27. 98–105. ill.

20. század

- Csik Tibor: A Nemzetközi Ifjúsági Könyvtár jubileuma = KN 2000. 1. 103–109. [Internationale Jugendbibliothek; International Youth Library – München, 1949]
- DÖMÖTÖR Lajosné: Az első tizenöt év. A Veszprémi Egyetemi Könyvtár alapjainak lerakása. 1949–1964. Veszprém, 1999. 73 p. ill.
- FARKAS Ibolya: Városi könyvtár a Tisza mentén = Szülőföldünk 1998. 27. 80–90. [Tiszaújváros könyvtára]
- FOGARASSY Miklós: A közkönyvtári koncepció második „áttörése”, a public library eszméjének térhódítása és a Vas Megyei Könyvtár megépítése = KF 1999. 2. 236–239.

- FREISINGER Jenő: 50 év az egészségügy szolgálatában. Az orvosi-egészségügyi könyvtárhálózat történetének tendenciái = KKK 1999. 5. 38–44.
- GALAMB Katalin: A makói gyermekkönyvtár története = CsMeKvt 1996–1998. 1–4. 28–30.
- GERŐ Gyula: Emlékezés a(z) „(h)öskorra”. Körzeti és népkönyvtárak s munkatársai. Tények és legendák = KKK 2000. 5. 20–29.
- GILICZE Jánosné: A könyvtári kultúra kezdetei és az első nyilvános könyvtár Makón = CsMeKvt 1996–1998. 1–4. 19–27.
- HIDEG Ágnes: A miskolci Herman Ottó Múzeum Könyvtárának története = Szülőföldünk 1998. 27. 65–71. ill.
- JÓSZAY Zsoltné: A II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár Zenemű- és Hangtára = Szülőföldünk 1998. 27. 106–113.
- KERESZTURI József: A Pécsi Városi Könyvtár negyven éve = KKK 1999. 11. 25–29.
- KISS Jenő: Emlékek, élmények, észrevételek – az ötven éves közművelődési könyvtárról = KF 2000. 1–2. 76–83.
- KOROMPAI Gáborné: Nehéz idők a debreceni Egyetemi Könyvtár életében. 2. rész. Adatok az 1945–48-as évek történetéhez = KKvt 20. 1998. 253–277. ill.
- KOVÁCS Ilona: Könyvtár és bevándorló. Egy történeti modell (A Cleveland Public Library szerepe a közép-európai bevándorlók társadalmi beilleszkedésében a 20. sz. első évtizedeiben) = Hungarológia 2000. 1–2. 153–185. ill.
- Könyvtárak 50 éve az egészségügy szolgálatában. Jubileumi emlékkönyv. Szerk. FREISINGER Jenő. Bp.: A Magyar Orvosi Könyvtárak Szövetsége, 1999. 247 p. ill.
- KÖRNYEI Lászlóné: Borsod-Abaúj-Zemplén megye könyvtártörténetéből = Szülőföldünk 1998. 27. 43–47.
- KULCSÁR Kornélia: A debreceni közművelődési könyvtár létrejötte és első évei = HajdBihMeKvtT 2000. 2. 3–9.
- LACZÓ Katalin: Művelődési autók a tanyavilágban = CsMeKvt 1996–1998. 1–4. 11–18.
- MADER Béla: Az Egyetemi Könyvtár az oktató, kutató és a tanulmányi munka szolgálatában = A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998. Szerk. SZENTIRMAI László, RÁCZNÉ MOJZES Katalin. Szeged: [SZTE], 1999. 477–496.
- MADER Béla: A könyvtáraknak is megvan a maguk sorsa. Az Egyetemi Könyvtár az oktató, kutató és a tanulmányi munka szolgálatában. = Szeged 1999. 4. 14–43.
- MERTUS Lászlóné: Az iskolai könyvtárügy helyzete az országos könyvtárpolitikai intézkedések tükrében (1945–1986) = KN 2000. 3. 99–111.
- MEZEINÉ KÖNYA Terézia: A ceglédi Kossuth Lajos Gimnázium könyvtárának története. Cegléd, 1999. 110 p. (Centenárium füzetek, 4)
- MÓZESSY Gergely: A székesfehérvári egyházmegye kulturális értékmentő munkája a harmincas években = Honismeret 2000. 3. 74–83. [A székesfehérvári püspöki könyvtár történetéből]
- Ötven éves a Keller Lajos Városi Könyvtár. Szerk. FUCHSZNÉ BENÁK Katalin. Mindszent: Keller Lajos Városi Könyvtár, 1998. 51 p. ill.
- PAPP István: Bűnbeesés után. Szélgjegyzetek a magyar közkönyvtárügy 50 évére = KF 2000. 1–2. 65–75.
- A Petőfi Sándor Városi Könyvtár 50 éve. 1949–1999. Emlékkönyv. Szerkesztőbizottság: URBÁN Miklósné et al. Kiskunfélegyháza: Petőfi Sándor Városi Könyvtár, 2000. 235 p. ill.
- PINTÉR László: „Public Library”-csata, a’ la Pécs, anno 1975–1985 = KF 1999. 4. 774–787.
- SZÉMÁN Erzsébet: A nyilvános közkönyvtár ügye Hajdúszoboszlón (1945–1952) = HajdBihMeKvtT 2000. 1. 3–13.
- SZITA Ferenc: Emlékezés és vallomás. A somogyi könyvtárhálózat kiépítéséről és fejlődéséről 1949–1992. Kaposvár: Megyei és Városi Könyvtár, 1999. 275 p. (Somogyi könyvtártörténeti füzetek, 2–3)
- TÓTH Gyula: Áttörések. A public library megjelenése, első térhódítása Magyarországon = KF 1999. 2. 223–235.
- TÓTH Gyula: Tévírt vagy torzó? 50 éve alapították a körzeti könyvtárakat = KF 2000. 1–2. 39–64.

Bibliofília

- BUZINKAY Péter: Bubits Zsigmond kassai püspök műgyűjteménye (1821–1907) = Jel 2000. 1. 18–19. ill.
- BUZINKAY Péter: Dankó József nagyprépost könyv- és műgyűjteménye (1829–1895) = Jel 2000. 2. 15. [Jegyzetek, hivatkozások: Jel 2000. 4. 11.]

- BUZINKAY Péter: „Knauz Nándor címzetes püspök könyvtára, metszetgyűjteménye, régi képei, s egyéb jelesebb régiségei” = Jel 2000. 7. 25–26.
- FŐRISOVÁ, Marta: 17. századi pozsonyi nyomtatványok possessorai = MKsz 2000. 4. 483–491.
- GRANASZTÓI Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja tevékenységük tükrében = MKsz 2000. 1. 43–69.
- HAUSEL Sándor: Kalmár István (Bánk, 1799 – Balassagyarmat, 1867) = BgyHonismH 1999. 1–2. 60–67.
- KUNKIN Zsuzsanna: Milkó Izidor és könyvtára = CsMeKvt 1999. 1–4. 11–16. ill.
- NÉMETH Béla: Ottomar Nachtgall Gellius-kiadása Debrecenben = DSzle 1999. 3. 413–418.
- TAKÁCS Mária: Illyés Gyula könyvtára. 1. kötet. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1999. 600 p.
- WOJTILLA Gyula: Kőrösi Csoma Sándor könyvelésládái = MKsz 2000. 3. 389–395.
- Olvasástörténet**
- BÁNHEGYI B. Miksa: Bencés könyvkultúra a középkorban = MEgyhtVázl 1996. 1–2. 15–23.
- GYÁNI Gábor: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén = TörtSzle 1999. 3–4. 387–402.
- HOLL Béla: A teológiai gondolkodásmód alakulása a kora felvilágosodás-kori magyar katolikus papság könyvkultúrája tükrében = Laus librorum... 169–180.
- HUDI József: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században = TörtSzle 2000. 1–2. 91–113.
- JÁNOS István: Kézírtos versgyűjtemény 1842-ből = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39. 2000. 535–543.
- KECSKEMÉTI Judit: Viri humanissimi. Szeged: Scriptum, 1999. 23 p.
- KISS Endre József: Kazinczy Ferenc a könyvtárban = Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 10. 1999. 207–213.
- KNAPP Éva: Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban = MKsz 2000. 1. 1–26.
- KOMLÓSI József: Polgári olvasókörök Székesfehérváron a dualizmus korában = Honismeret 2000. 3. 69–74.
- KÓSA László: Olvasás = Füredőlet a Monarchiában. Bp.: Holnap K., 1999. 237–242.
- Könyvlisták adatai alapján készült összesítés kb. 1711-ig = Retorikák a reformáció korából. Szerk. IMRE Mihály. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2000. 486–490. [Retorikai művek szerzői nyomtatásban publikált XVI–XVII. századi magyarországi könyvlistákon]
- MONOK István: A 16. századi köznemesség műveltségéről = Nádasdy Tamás... 105–115.
- NAGY Júlia: A szervezett önművelés formái = Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században. [Bp., 2000.] 91–94. (Változó világ, 38) [A debreceni és sárospataki református kollégium olvasókörrei]
- PRAZNOVSZKY Mihály: A „pompakönyvtárak” és az olvasói szokások a 19. század közepén = KKK 2000. 9. 26–35.
- SEIDLER, Andrea: Frauen als Lesepublikum unterhaltender Periodika im achtzehnten Jahrhundert. Szeged: Scriptum, 1999. 12 p. (Lectura. Vendéglőadások a Szegedi Olvasmánytörténeti Munkaközösségben, 5)
- SZAKÁLY Ferenc: Sárvár, mint helyi kulturális központ = Nádasdy Tamás... 87–103. ill.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- FEDERMAYER István: Révai Miklós és az utókor = Irodalomismeret 2000. 4. 93–96.
- FÖLDES Anna: Az Irodalmi Újság arcképcsarnokából 2. Ceruzavonások Hámos György portréjához = MM 2000. 4. 48–50.
- FRIGYIK Katalin: Egy elfelejtett röpirat Desseffy Gyulától = Árgus 1999. 2. 28–38. ill. [D. Gy., a politikus, az újságíró, a szerkesztő és laptulajdonos]
- GÉCSKEMÉTI Judit: Betekintés a hajdani pest-budai könyvnyomdázatba és lovag Falk Zsigmond munkásságába = MG 2000. 2. 99–102.
- HORVÁTH János: Gyulai Pál. Egyetemi előadás (1927–1928). Bp.: Argumentum, 1999. 151 p.
- KAKUSZI B. Péter: Márai Sándor és a Frankfurter Zeitung = Irodalomtörténet 2000. 1. 72–97.

- KAPRONCZAY Károly: Pápai Páriz Ferenc emlékezete = LAM 2000. 7–8. 646–647.
- KÓKAY György: Rát Mátyás = Várhely 1999. 2. 94–100.
- KÓSA Csaba: Jókai Mór. Képzelet és káprázat = Arany szavak... 89–148. ill.
- KÓSA Csaba: Táncsics Mihály. Arany Trombita = Arany szavak... 5–86. ill.
- KÓSA Csaba: Vasvári Pál. Repülés a légbirodalomban = Arany szavak... 149–169. ill.
- KÓPECZI Béla: Brenner Domokos két élete = Ezredvég 1999. 9. 57–61.
- PÉTER László: Pósa Lajos helye = Tiszatáj 2000. 4. 82–86. ill.
- PILINYI Péter: A Typographia első szerkesztője = Typ 2000. 9. 8. ill. [Buschmann Ferenc (1837–1917)]
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: „A címleíró [...] munkája rossz lesz, ha csak a szabályt tartja szem előtt s nem egyúttal az embert is, ki-nek számára a címetek leírja.” Domanovszky Ákos emlékezete = KKK 1999. 12. 50–54.
- POPRÁDY Géza: Juhász Gyula 70. születésnapjára = KKK 2000. 10. 48–49.
- SCHULTHEISZ Emil: A felvilágosodás könyvei. Weszprémi István 1723–1799 = LAM 2000. 1. 82–85. ill.
- SZÉCHY András: Kossuth és Táncsics vonzásában. Gyurmán Adolf és Hindy Árpád emlékezete = Ezredvég 1999. 3. 65–68. ill.
- TAKÁCS Miklós: Pável Ágoston könyvtári öröksége = KKK 2000. 9. 48–53.
- UDVARI István: Sztripszky Hiador névtani munkássága = Magyar Nyelv 1999. 4. 412–418.
- VIZI László: Iványi Béla munkásságáról = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2000. 4. 73–75.

CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER PÉTER

SZEMLE

A magyar színikritika kezdetei (1790–1837). I–III. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta és a mutatókat készítette KERÉNYI FERENC. Bp. 2000. [2001.] Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. /A magyar irodalomtörténetírás forrásai 16–18./

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének „A magyar irodalomtörténetírás forrásai” című sorozatában új, impozáns háromkötetes kiadvány jelent meg, amely a magyar színikritika kialakulásának és kezdeti időszakának gazdag természetét tartalmazza. Az irodalomtörténetírás számára oly jelentős forrásokat tartalmazó sorozat e három kötettel ismét értékes és eddig alig elérhető forrással gazdagodott, amely nemcsak az irodalomtörténet, hanem a színház-, kritika-, és művelődéstörténet számára is alapvető fontosságú.

E hatalmas gyűjtő- és feldolgozó munka eredménye élő cáfolata annak a korábbi, pl. Császár Elemér által is képviselt felfogásnak, amely csak az 1830-as évektől kezdve megjelent színi bírálatokat tekintette színi kritikának, a korábbiakat nem. Az ehhez hasonló, a kezdeti időszakokat és a kialakulófélben lévő kritikai és egyéb műfajokat szívesebben mellőző magatartások bizonyára visszavezethetők sajtónk kezdeti szakaszának hiányos ismeretére is. Így volt ez például magának a korai magyar sajtótörténetnek a megítélésével kapcsolatban is, amikor Ferenczy József még úgy vélekedett e korszak lapjairól, hogy azok kezdetlegesek és önállótlank voltak. Pedig ha helyes történeti szemlélettel és főleg tartalmuk alapos feltárása után mondunk véleményt e „kezdetek”-ről másként ítélnék meg e korszakot.

Ezt bizonyítja a közelmúltban megjelent hatalmas forrás-kiadvány is, amely annak a közel fél évszázadnak a sajtónkban publikált színikritikai termését tartalmazza, amelyről korábban könnyedén lemondott a szakirodalom egy része. Természetes, hogy semmilyen irodalmi műfaj, így a színikritika sem jelenhetett meg kezdeti szakaszában a későbbi elvárásoknak megfelelő, tartalmi és formai tökéletességgel: teljes fegyverzetben csak a mitológiai Pallasz Athéné pattant ki Zeusz fejéből. Az első hazai színibírálatok kezdetben nem váltak még el élesen a terjedelmesebb hírtől, tudósítástól, kommentártól. Ezért joggal vette fel a kötetekbe a szerkesztő – és tekintett színikritikának – minden olyan írást, amelyben bármely színjátékelemre utaló, értékelhető adat vagy mozzanat található. A színikritika fogalmi körének e kiterjesztése tette lehetővé a műfaj kialakulásának pontos nyomkövetését. A tárgyalt időszakban – 1790-től 1837-ig – 64 magyarországi helységben előadott színelőadásról összesen 2634 színikritikát tartalmaznak a kötetek betűhív közlésben. A 3. kötet nagyobbik részében az egyes színikritikákhoz részletes jegyzetanyag található, amelyben gazdag tárgyi, nyelvi és filológiai magyarázatok olvashatók. Magának e jegyzetanyagának az összeállítása is hatalmas szakmai felkészültséget és utánjárást igényelt. A jegyzetanyagot részletes címmutató és darabcím-mutató egészíti ki.

Kerényi Ferencnek e nagyméretű feltáró, sajtó alá rendező és a kritikai kiadások követelményeinek megfelelő apparátusokkal ellátott munkájának nemcsak a kritika és a színház-történet számára alapvető fontosságú, hanem egy megírandó korszerű

drámatörténetnek, valamint a recepció- és kultúrakutatásoknak is nélkülözhetetlen előfeltétele lesz. Emellett számos írónk színpadi utóéletéről és több kritikusunk színíráró tevékenységéről is új adatokkal gazdagítja ismereteket.

Bár érthető a sajtó alá rendezőnek terjedelmi okokra hivatkozó magyarázata, mégis sajnálatos, hogy egy ilyen teljességre törekvő összegző forráskiadvány nem tartalmazza a *Színházi Hírek 1780–1803* című kötet (összeáll.: Wellmann Nóra, Bp. 1982.) és a *Nemzeti Játékszíni Tudósítások* (kiad.: Enyedi Sándor, Bp. 1979.) színikritikáit, amelyek legelső magyar újságjainkban jelentek meg. E két, a színháztörténeti könyvtársozozatban megjelent munkák ugyanis sok gyűjteményünkben hiányoznak.

Kerényi Ferencnek *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)* című háromkötetes forráskiadványa méltán nyer helyet a korszakra vonatkozó legfontosabb kézikönyveink között. Az MTA Irodalomtudományi Intézete által megindított sorozatnak ezen újabb nagyjértékű kötetét a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó jelentette meg a kiadvány tartalmához méltó ízléses formában.

KÓKAY GYÖRGY

Knapp Éva: *Officium Rákóczianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai.* Bp. 2000. Borda Antikvárium, 200 l.

Knapp Éva magyarországi vallásos társulatokat és kiadványaikat feltáró munkásságához szorosan kapcsolódik az a kötet, amelyet a Borda Antikvárium igényes külső kiállításban jelentetett meg a legnépszerűbb magyarországi társulati kiadvány, az *Officium Rákóczianum* kiadástarténetéről. Mind a bibliográfiával, mint az azt kiegészítő alapos kiadástarténeti-művészettörténeti tanulmánnyal a szerző jelentős mértékben meghaladta a kutatás korábban elért szintjét, amelyet Holl Béla – legutóbb az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* számára összefoglalt –

ezirányú kiadástarténeti és bibliográfiai kutatásai képviseltek.

Az egyik legfontosabb új eredmény magának az *Officium Rákóczianum* elnevezés eredetének a tisztázása. A jeles történetíró Katona Istvánt, amikor 1754-ben a kassai jezsuita rendtársaknál a kötet összeállítójának személyét nyomozta, kissé „félretájékoztatták”, s így a tőlük kapott válasz alapján (I. Rákóczi Ferenc egykori kassai filozófia-tanára volt a szerző) későbbi történészek Ordódy János jezsuitát azonosították szerzőként. Utóbb, Sommervogel alapján Szorsa Mihály jezsuita neve is felmerült, majd II. Rákóczi Ferencé is teljesen tévesen, a Rákóczi névvel kapcsolatosan pedig közel fél évszázaddal ezelőtt Rákóczi Erzsébetnek, II. Rákóczi Ferenc művelt, verseket is író nagynénjének neve is. Knapp Éva most hitelt érdemlően bebizonyítja, hogy az imádságoskönyv nem II. Rákóczi Ferenchez ill. környezetéhez kötődik, hanem I. Rákóczi Ferencről kapta a nevét. Az ifjú I. Rákóczi Ferenc ugyanis 1662-ben mecénása volt egy Nagyszombatban kiadott latin nyelvű *Manualénak*. Ez a társulati használatra kiadott kötet tekinthető az *Officium Rákóczianum* előzményének, de az eredet-vizsgálat során egészen az 1630-as évekig vissza lehet nyúlni. A Rákóczi nevet és címet az imádságoskönyv feltehetően csak 1676, I. Rákóczi Ferenc halála után kezdte viselni: pontos évet nem lehet tudni, hiszen az első ilyen című kiadvány csak 1693-ból maradt fenn. Knapp megvizsgálja a társulatok részére kiadott kézikönyvek és az *Officium Rákóczianum*-kiadások összefüggését: a társulati kézikönyvek legnépszerűbb részei, a kissofficiumok kerültek önálló kiadványba, ezért összefüggésük igen szoros, de a 17. század végétől ezek a kiadványok már két független sorozatnak tekinthetők. Az *Officium Rákóczianum*ok, e laikus breviáriumok tartalma azonban nemcsak a kialakulása első évtizedeiben, hanem később is több módosuláson, szerkezet-változáson ment keresztül: a legnagyobb mértékben talán akkor, amikor a felvilágosodás szellemétől áthatva drasztikusan lecsökkentették az officiumok számát huszonötörről kilencre. (Ez a latin nyelvű kiadásokra vonatkozik: a magyar nyelvű *Officium*

*Rákóczi*anum-kiadások függetlenek a latintól, annak nem fordításai, hanem önállóan alakultak ki még a 17. században.)

Az *Officium Rákóczi*anumnak, mint sok más kedvelt imakönyvnek, igen fontos részét képezték az illusztrációk. A latin nyelvű kiadások általában magasabb használói körnek készültek, igényesebb rézmetszetekkel, míg a nemzeti nyelvű, szélesebb rétegeknek szánt kiadásokban inkább szerényebb rész- ill. fametszetek fordultak elő. A leggyakoribbak a címlap előtti *Patrona Hungariae*-metszetek; a kiadásoknak több mint a felében azonkívül még további metszetek szerepelnek. A szerző nagy gondot fordít minden metszeten, szentképeken és egyéb ábrázolások számbavételére, típusaik, ikonográfiai jellegzetességeik megállapítására, a metszők személyének azonosítására. A 18. században, az *Officium Rákóczi*anum-kiadások fénykorában, csak a hazai kiadások illusztrálásában (1730-tól, az első szignált metszettől) a következő hazai és külföldi metszők közreműködtek: S. M. Martin, Franz Leopold Schmitner és Johann Christoph Winkler bécsi, Sebastian Zeller pozsonyi, Georg Christian Kilian augsburgi és Johann Philipp Binder budai metszők. Sebastian Zeller pozsonyi rézmetsző munkája ill. nyomdatörténeti adatok alapján még egy 1764–1766 közötti nagyszombati kiadást is lehetett feltételezni. (Georg Christian Kilian augsburgi rézmetsző magyarországi munkájával kapcsolatban itt említjük meg, hogy 1754–1755-ben a kassai kollégium összesen 334 forintot fizetett neki az elkészített rézmetszeteiért, vö. OSzK Évkönyv 1984/85, 349: ebben az összegben nemcsak az *Officium Rákóczi*anum, hanem a *Tavaszi rózsza* című áhítatoskönyv metszetei is benne lehettek.)

A kötet bibliográfiai része az *Officium Rákóczi*anum száz kiadását írja le 1693 és 1882 között: legnagyobb számban latin nyelvűeket, továbbá magyar és német nyelvű kiadásokat. A mű legtöbbször Nagyszombatban látott napvilágot, azonkívül Bécsben és Zágrábban, Kassán majd Budán: a 18. század végén, a 19. század első felében pedig leginkább a budai Egyetemi nyomda kiadványa volt. Az *Officium Rákóczi*anum kiadása az 1770-es évekig szinte mindenütt a

jezsuiták vezette társulatokhoz kötődött: vagy jezsuita nyomdában jelent meg, vagy olyan városban, ahol a jezsuitáknak kollégiumuk volt. A bibliográfia érdekessége a külföldi, ausztriai, németországi, lengyelországi, csehországi, velencei, latin ill. német nyelvű kiadások számbavétele. A bibliográfiai leírás alapjául a fennmaradt példányok szolgáltak, ill. – nyolc esetben a száz tétel közül – korabeli megbízható híradás. Önálló tételként kerültek a bibliográfiába kiadásváltozatok is, amikor a címlap és bizonyos részek azonos szedésűek voltak, de a terjedelem egyes többlet-szövegek miatt a két kiadásban jelentősen eltért egymástól.

A bibliográfia értékét mutatja, hogy több mint húsz esetben eddig nem ismert kiadást ír le a szerző. Jogosan lehet feltételezni, hogy a nagyon népszerű imakönyvnek nem minden kiadása maradt fenn. Azok a tételek azonban, amelyek a bibliográfia végén, attól elkülönítve, a feltételezett példányok között szerepelnek, háromféle kategóriába is beleillenek: téves adatok helyreigazításai, példány hiányában megbízhatóan nem azonosítható kiadások ill. újabb feltételezések editio-jelzések vagy más kiadástörténeti szempontok alapján. Ez utóbbiak, úgy érzem, nem minden esetben igazolhatók kellő mértékben, főleg a korai kiadásoknál. A „kiadások átlagos gyakorisága” alapján kialakított feltételezésekkel igen óvatosan kell bánni. Kérdés ugyanis, hogy a nagyszombati 1693-as kiadás címlapján található kifejezés, az „Editio novissima, omnibus prioribus auctior et locupletior” valóban már egy *Officium Rákóczi*anum című kiadásra vonatkozik, vagy a sok, némileg eltérő, rokon jellegű társulati kézikönyv-kiadásra. Ekkortájt még a legjobban szervezett jezsuita nyomdákra sem volt jellemző, hogy kiadásait, ezek sorszámát pontosan nyilván tartották volna. Kérdés, hogy az 1730-ban ill. 1732-ben Kassán megjelentetett *Officium Rákóczi*anum előtt lehet-e feltételezni két korábbi kassai kiadást, amikor a 17. században, 1695–1715 között Kassán nemhogy a jezsuita tipográfia, de a városi nyomda sem működött, és a kassai kollégium az 1670-es évek után csak 1716-tól tartott fenn újra tipográfiát? A kassai 1730-as

Officium Rákócianum címlapján az „omnibus prioribus correctior, auctior et locupletior” kifejezés pontosan megfelel az ugyanebből az évből származó nagyszombati kiadvány megjelölésének (l. a 7. és 9. tételt), és ezért önmagában még nem ad okot újabb kiadás feltételezésére (vö. a 204. tétellel). E két utóbbi megjegyzéssel csak azt kívánjuk szemléltetni, hogy mennyire nem lehet bizonyos időszakokra vonatkozóan „átlagos kiadás-gyakorisággal” megbízhatóan számolni.

A kötet kiállítása a Borda-Antikvárium igényessége következtében igen látványos. A valamennyi ismert kiadványról közölt címlapfotó, a kiadások teljes metszetanyagának közlése nemcsak a könyv esztétikumát szolgálja, hanem kiadástörténeti kérdésekben is igen jó eligazítást nyújt: melyek a kiadás-történetileg egy sorozatot alkotó kiadványok, egy-egy kiadásnak melyik a közvetlen előzménye stb. Nagy értéke a kötetnek, és a valójában elérhető bibliográfiai teljességet szolgálja, hogy nemcsak hazai és külföldi közgyűjteményekben végzett kutatások eredményeit tárja fel, hanem hazai magángyűjtők feltve őrzött unikumaira is felhívja a figyelmet.

PAVERCSIK ILONA

Régi magyar metszetek: Látképek, térképek, életképek, arcképek: Szántai Lajos gyűjteménye. /Gravures Anciennes de la Hongrie: Vues de Villes, Cartes, Personnages, Costumes: Collection de Szántai./ [Szerk. BORDA Lajos, BORDA Lajosné]. Bp. Borda Antikvárium, 2001. 78 l. ill. + 1 mell. /Műgyűjtő magyarok 3./

A Borda Antikvárium „Műgyűjtő magyarok” címmel 1998-ban megújult ajánlójegyzék-sorozatának harmadik kötetével kétévnyi várakozás után idén tavasszal lépett közönsége elé. A patinás könyvkereskedés aktuális szerzeménye Szántai Lajos, az *Atlas Hungaricus* szerzője gyűjteményéből származik. Az érdeklődők az állományt 2001. június 15. után három héten át tekinthették meg az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett kiállításon.

Borda Lajos egy 2000-ben adott interjúban a „Műgyűjtő magyarok” alapelvét így foglalta össze: „... értékhorozók és -teremtők ... egy-egy hozzánk kerülő nagy magángyűjteményt történetileg, szakmailag feldolgozunk, kiállítunk, bemutatjuk a tulajdonosát ... Csak színvonalas gyűjteményekkel foglalkozunk, olyanokkal, amelyek vagy a tartalmuk, vagy a tulajdonosuk, esetleg a nyomdászuk, a kötésük miatt képviselnek jelentős értéket. Mivel az anyag dokumentált, benne szerepel a volt tulajdonos ex librise, ismét lesz múltja is. Nem mindegy ugyanis, hogy egy könyv kinek a tulajdonában volt.”

Szántai Lajos 1956 óta Franciaországban él, s Párizsban dolgozott mérnökként egészen 1997-ig. A honvágy inspirálta gyűjtőszerveződéséről és annak ars poeticájáról vallja: „1967-ben vettem az első térképet: Delisle Magyarország lapját, és az első városképet: Braun-Hogenburg Kolozsvár metszetét. Egy kicsit hazakerültem ... A gyűjtés egy kellemes betegség, amelynek gyógyszerre a kívánt tárgy birtoklása. De a birtoklásán kívül van egy másik rugó is, főleg nálunk, kintélőknél, ez pedig a nemzetszolgálat. Törődni az elhagyott hazával, s tenni érte valamit.” A régi metszetek avatott ismerőjéről a következőket írja a barát, Zöld Ferenc az *Atlas Hungaricus* előszavában: „A gyűjtő különleges ember – legyen a könyv, a metszet, a porcelán, netán a céhlevelek szerelmese –, kitaró állhatatos, időt, fáradságot és pénzt nem kímélve nyomoz, újabb és újabb példányok után – évtizedekig. A magángyűjteményekből épülnek fel a köz olyan kincstárai, mint az Országos Széchényi Könyvtár, ... A gyűjtőből előbb-utóbb óhatatlanul a téma szakértője, szakírója lesz, s az is szinte elkerülhetetlen, hogy gyűjteményének kincseit a nyilvánosság elé bocsássa.”

A szép antikvárkatalógus borítódíszítéséhez az adott anyagból kölcsönözték azt a dekoratív rézmetszetet, amely a magyar huszárok lovasbandériumát vonultatja fel. A külső kép szimbolizálja a tartalmat. Kézbevételekor jól esik a szemnek az arányos tipográfiai tagoltság, és a bőséges képanyag súlyozott megjelenítése. Az egyes tételeket vastagabb szedéssel, betűhűség-gel emelték ki az azonosítást segítő leíró szö-

vegből. A fekete-fehér illusztrációknál az eredeti metszetek nem indokoltak markánsabb vizualitást, így ezek szolidabb tételszámjelzéssel igazodnak a textúrához. A színes képek eredetijének színezettsége, állapota már önmagában kínálta a dekorativitást, így azok szembeötlő tételszámot és képaláírást kaptak. Hátralé meg találhatóak a böngészést könnyítő segédletek: a névmutató, a helymutató, az irodalomjegyzék, a rövidítések és a tartalom.

Az állomány tematikus feldolgozása nyomán hat nagyobb egység jött létre. A 340 tétel első csoportjába kerültek a nevezetes eseményeket, történéseket ábrázoló darabok, amelyek a gyűjteménynek csaknem 14%-át teszik ki. A másodikat alkotják a városképek és a látképek több mint 18%-os részarányal. A harmadik – az előbbieknél jóval kisebb – az egésznek alig 10%-a, amely a térképeket mutatja be. A legnagyobb, a negyedik egység vonultatja fel a neves magyarok portréit, amely az állománynak majdnem egyharmada. Számtottevő az ötödik csoportot képező viseletek és zsánerképek, amely az anyag közel egynegyedét ölelik fel. Az utolsó, a hatodik, a katonai lapokat bemutató kör a legkisebb, hiszen az összesnek csupán a 4%-át képviseli.

Az anyag feldolgozásakor a szerkesztők 25 kézikönyvet, szakirodalmat használtak fel, amelyekre forrásként hivatkoznak az egyes példányleírásoknál. Továbbá még egyet jelöltek meg az árjegyzéket tartalmazó mellékletben. A katalógus a tételszámhoz mérten is tekintélyes irodalom felsorakoztatásával jelzi azt a rendkívül körültekintő és pontos feltáró munkát, amely Bordáékát mindig megkülönbözteti az antikvárvilágban. Ezúttal is közlik az egyes daraboknál, hogy melyik helyen, milyen kiadásban lelhető fel, gondoskodnak arról is, hogy a tételek részletes leírásában ne vesszenek el a könyvészeti szempontból lényeges adatok. S a gourmand bibliofil módjára osztják meg olvasóikkal a példányokhoz fűződő kultúrtörténeti, könyvészeti, történeti kuriozitásokat. A kis, töredékes, járulékos információk forrásértékének köszönhetően kibontakoznak az adott kor szereplőinek társadalomtörténeti kapcsolódásai, megele-

venedik annak a kornak a hangulata, szellemisége, amelyben a katalogizált tárgyak keletkeztek.

Különösen fontos ez egy olyan sajátos, kevert tárgykörmél, mint az ikonográfia. A szakterület egyik kiváló művelője, Rózsa György írja a *Magyar történetábrázolás a 17. században* című monográfiájának bevezetőjében: „... a történeti műfajban a formai megoldás mellett a tartalmi kérdések döntő fontosságúak, a megörökítés módját a stílusfejlődésből következő sajátosságok mellett ideológiai, speciálisan történetfilozófiai szempontok is befolyásolják. A közös ideológiai alap vezeti a megrendelőt a program megfogalmazásában, a művész a mű megalkotásában ... a történetábrázolás alapvető sajátossága, hogy nem ismereteket továbbít a múltból a jövőnek, hanem a jelen, a keletkezés korának valóságát kívánja alakítani és ehhez a múlt csak példákkal vagy igazolásul szolgál ... szoros értelemben vett történeti eseményábrázolások mellett többek között a történeti portréban, az emlékműben, az apoteózisban és a világi allegóriában határozhatjuk meg.” Eltekintve a Nádasdy-féle *Mausoleum*tól a 16. századtól a 19. század közepéig ikonográfiai Magyarországról, a Rákóczi-szabadságharcról, az 1848-as szabadságharcról jobbra külföldi megrendelésre és külföldön készültek. A társadalom történeti változásai jelképekben rajzolódnak ki az ikonográfiákon. A feudális világ reprezentatív nyilvánosságához tartozó kötött attribútumok (korona, címer, pajzs, kard, vár, páncélat, csatajelenet stb.) a 18. század végén a 19. század elején lassan elkopnak, elmaradnak és a polgári nyilvánosság osztott szinterei: a köz- és a magánélet szférái kerülnek az ábrázolás előterébe.

Érdeemes a fentiek figyelembevételével találni a katalógusban. Az első, a történelmi események csoportjában található a gyűjtemény két legértékesebb darabja. Az egyik Franciscus Bernardus Fischer Klagenfurtban, 1684-ben készült Buda tervezett ostromát bemutató kör alakú rézmetszete, amely egy könyvészetileg eddig ismeretlen nyomtatvány illusztrációjaként jelent meg. A másik Chez G. Iollain Párizsban 1686-

ban (?) Budáról készült rézmetszete, amely az egyébként is ritka lap publikálatlan változata. A metszeten a képrész alatt a francia nyelvű szöveg magyar történelmi eseményekről, többek között – keretezéssel kiemelve – Buda visszafoglalásáról számol be. Mindkettőt az Országos Széchényi Könyvtár vásárolta meg. A második részben, a látképek körében is valódi kincsekre akadhatunk, mint az 1820 körül Buda és Pest látképeinek rézkarcára, amely már magán hordozza a polgári elemeket is: „Déli irányból készült ábrázolás, előtérben, a folyóparton asszony gyermekkel, mellette subás férfialak felnyergelt lovat tart kantáron. A Dunán három hajómalom.” Ugyancsak értékes darab az 1806. május 10-én Dohányosi József asztaloslegény számára kiállított céhlevél Meyer Ágoston metszésével. A céhlevél felső harmadában Pest látképét örökítették meg. A következő, a harmadik, térképes részben tűnik fel a gyűjtemény méret szerinti legnagyobb tétele, Magyarország térképének Amszterdamban 1688-ban Fredericus de Wit kartográfiájának 533×900 mm-es rézmetszete. A leggazdagabb, a negyedik tematikus egység – a neves magyarok arcképei – bővelkedik leginkább a reprezentatív nyilvánosság megjelenítésének klasszikus példáiban. A Báthori Zsigmondról (1572–1613) Giovanni Orlandi által 1596-ban készített mellkép háttérben csatajelenet, a bal felső sarokban a család sárkányfogas címere látható. A Bethlen Gábor (1580–1629) jobbra néző egészalakos lovasképen jobb- és baloldalon fent egy-egy címer és a háttérben egy várkép kapott helyet. Egy következő ritkaságon II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) 18. század elejéről származó jobbra forduló lovasképen a háttérben ostromlott várral jelenik meg. A néhány Thököly Imrét (1657–1705) ábrázoló arckép közül a legmozgalmasabb az a 18. század elején készült példány, amelyiken ágaszkodó lovon ül, jobbra néz, bal kezében kard és jobbájával a kantárt fogja. A hősieis harciasságot szimbolizálja Zrínyi Ilona (1643–1703) alakja, hiszen a François Jollain által róla készített képen nyugatias ruházatban, jobbájában puskát fogva, baljával Munkács ostromlott várára mutatva jelenítette meg.

S egy újabb történelmi kuriózum: Klapka György (1820–1892) Komárom térképével, balra forduló térképének aláírása szerint megfordult Düsseldorfban, holott ennek tényéről önéletrajzában (*Emlékeimből*) nem tett említést. A következő nagyobb, ötödik csoportban, a viseletek és zsánerképek témakörében a kompozíciók oldottabbak, természetesebbek, közvetlenebbek. A színes illusztrációk java része innen ered. Nekünk, magyaroknak igen tanulságos az a tükör, amelyet Martin Engelbrecht Augsburgban 1736-ban kiadott, az európai nemzetek jellemző allegorikus képsorozatának egyik lapja állít, s amelyet a katalógus is idéz: „A magyar hajlamai és természete a legrettehetőbbek. Ábrázata kegyetlen. Öltözete tarka. Szeretik a pártütést. Lakóföldjük igen gazdag. Vallásgyakorlatukban közömbösek. Az állatok közül a farkasokhoz hasonlítanak. Szabályával halnak meg s így temetkeznek. Itálban, ételben bővelkednek és pazarlók. Betegségük, amelyben ágnak esnek, a hagymáz. Bűnük, hogy állhatatlanok. A tudományuk a latin.” Sok igazság lehetett benne, mert, ha megnézzük Franz Kollarz litográfiáját 1850-ből a gyulai parasztokról, olyanok, mintha – jelenkorunkban élő és kutató – Kósa László történelmi szociográfiájából léptek volna elő. Az utolsó, a hatodik rész anyagából levonható az a korabeli általánosítás, ha a katona magyar, akkor az nem lehet más, mint huszár (lásd a bo-rítón).

A könyvszakmában példaértékű ajánlójegyzék több dimenziót képes megnyitni. Egyrészt a jelen kollekción úgy, ahogy van teljes. Egyáltalán nem érezhető csonkának a tekintetben, hogy korábbi tulajdonosuk gyűjteményének ez csak egy szeletét képezte. A tematikus rendszerezés szerves egészévé fogja össze az anyagot. Másrészt a példányok precíz dokumentálásából nem csupán az adott darabok értékére derül fény, hanem azon sajátos szempontokra is, amelyek a gyűjtőjük és más érintett tudományterület számára jelentősek. Harmadrészt – az előbbiekből adódóan – pontosan felmérhető a volt tulajdonos műértése, személyisége. S nem utolsósorban – túl a bibliográfiai alaposságon, a könyvkereskedői gondosságon és a könyvki-

adói igényességen – az állomány különössége okán tanulmányozása a ráismerés és a felfedezés örömét nyújtja a művészettörténésznek, a társadalomtörténésznek és a kultúrtörténésznek egyaránt. A metszetek sokoldalúsága, különlegessége mellett magas szinten valósul meg a katalógus bibliográfiai összhangja, esztétikus kivitelezése.

A Borda Antikvárium nagyszerű választása nem véletlenül esett a szenvedélyes kollektorból szakíróvá vált Szántai Lajosra, hiszen benne is él a kutató tárgyak iránti végtelen tisztelet és alázat. A két bibliofil találkozásával a könyvszakma ismét nívós kiadvánnyal gazdagodott. Mintát adtak abból, hogy egy szerteágazó, sokszínű anyagot hogyan lehet kordában tartani. Szántai a magyar vonatkozású metszetek mellett tette le voksát, a Borda Antikvárium pedig mintaszerűen rendszerezte szép kiállítású katalógussá. A katalógus bizonyára méltó helyet kap a könyvtárak, a könyvkereskedések és a gyűjtők polcain.

FABÓ EDIT

Buda Attila: A Nyugat könyvkiadó története. Bp. 2000. Borda Antikvárium, 223 l.

A *Nyugat* folyóirat és a könyvkiadó történetével számos monográfia, konferencia és személyes visszaemlékezés foglalkozott. A huszadik századi magyar irodalom meghatározó orgánusának vizsgálata azonban jöszereivel inkább csak a folyóiratban megjelent írások elemzését tartotta fő feladatának, illetve az itt megjelent alkotások és alkotóik életművében, a magyar irodalom történetében betöltött szerepük esztétikai és történeti vizsgálatát, beleértve a „Nyugat jelenség” bonyolult szövevényét.

A folyóiratnak a sajtótörténeti szemléletű feltárása azonban valójában háttérbe szorult ezekben a feldolgozásokban, tanulmányokban. A *Nyugat* mellett működő és hasonló nevű kiadói vállalkozás mélyreható feltárásáról ez még inkább elmondható, bár számos próbálkozást ismerünk – főként szakdolgozatokat –, amelyek

nekirugaszkodtak a kiadó működésének, jelentőségének bemutatáshoz. Legtöbb írás a kiadó könyvművészeti eredményeit vette számba, keves kritikával, általánosítva néhány jelentős alkotó, főként Falus Elek és Lesznai Anna a borítókra korlátozódó munkáit. Ezek alapján terjedt el az a közkeletű megállapítás, hogy a huszadik századi magyar könyvművészet egyik legjelentősebb része, Kner Imre és Tevan Andor tevékenysége után, éppen a Nyugat kiadó műhelye lenne. Ezáltal Buda Attila monográfiája az egyes kiadványok pontos leírásával ezt a kérdést is valóságában láttatja. Hasonlóképpen a különféle próbálkozások után, amelyek a kiadónak, mint vállalkozásnak a bemutatását, szerves napi együttlélegzését és függését a folyóirat sorsától, lehetőségeinek korlátaival, már nem tárták fel kellőképpen. Ismerve azt a csekély korábban nem ismert primér forrásanyagot, amely valóban a kiadóhoz köthető, megérthetjük, miért maradtak torzók, vagy csupán az irodalomtörténeti közhelyeket ismételgető felsorolások az eddig megjelent munkák.

Buda Attila monográfiája közel húsz esztendő aprólékos adatgyűjtésének az eredménye. Ez a kutató munka nem csak a levéltári dokumentumok feltárását jelentette, amelyet elődei ilyen mélységig nem végeztek el a M. Országos Levéltárban és Budapest Főváros Levéltárában. Utóbbi különösen sok új részadattal szolgált. De ez az új kutatási szemlélet a folyóiratnak és kiadónak mint gazdasági vállalkozásnak az eredményeit – vagy eredménytelenségeit – is számba vette. Így a compassos adatait is, az évi mérlegek, elszámolások tükrében egyértelműen felrajzolható a Nyugat pénzügyi helyzetének hullámzása, azok a nehézségek és kisebb „csúsztatások”, amelyek között a folyóirat és mellette a kiadói tevékenység fennállt. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy mikor, milyen céllal, milyen keretek között kezdik meg ezeknek a műveknek a megjelentetését. A kudarcok, a terjesztés és a visszahangtalanság kudarcai is konkrétan láthatóak, a készletek felszámolására tett kísérletek. A Révai testvérek, ill. az Athenaeum szerepe a szerződések kiadói jelentések közreadásával egyértelműen kirajzolódik.

A Gellért Oszkár nevével fémjelezhető időszak képének pontosítását is elvégzi a szerző, így most már nem csak Gellért Oszkár emlékiratának szubjektív látószögéből tudjuk nyomon követni az eseményeket és a valódi eredményeket.

Buda Attila könyvének azonban talán legnagyobb erénye az a szemléletes előadásmód, amellyel az apró részadatokat egymásután fűzve, szinte napról napra meséli el a Nyugat hétköznapijait. A személyes súrlódások, sértődések és hiúságok szövevényében biztos kézzel vezet minket. Különösen az első évtizedek leírására érvényes ez a személyes történeti megközelítés. Természetesen ez a szakirodalom, a levelezések, memoárok adatainak fölényes ismeretén nyugszik, amikor az adatok és következtetések szerves egységet alkotnak és már nem is vesszük észre a mögöttük felhalmozott erőfeszítéseket a történések és a jelenségek megismerésére. Buda Attila előadásában a Nyugat kiadó és a folyóirat története egy kicsit olyan mint egy izgalmas oknyomozó olvasmány, amelyben eddig jobbára ismeretlen mecénások, arcok is felbukkannak, mint például Knapp Miksa, aki 1920-ban egy papírszállítmánnyal segíti ki a folyóiratot éppen esedékes gondjaiban.

Knapp Miksa személyét korábban egy sajátos vállalkozásból ismerhetjük, meglehetősen kétes dicsőséggel. A Révai Testvérek és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közösen szervezték 1920 és 1924 között az Amerikai könyvszállítási szindikátus nevű vállalkozást, amelynek célja nagyobb magyar könyvszállítmányok kijuttatása volt az Egyesült Államokba. Hasonlóval már Reményi József, mint a Cleveland alapítvány titkára Tevan Andor útján próbálkozott. A hivatalos, állami, főként a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének egy-egy alkalommal történő könyvkivitelén kívül azonban nem tudunk az amerikai magyarságot megcélzó könyvkivitelről. Sajátos, hogy éppen az I. világháború utáni vesztes és kaotikus viszonyok között szerveződött a Révai cég vállalkozása. Feltehetően az ellehetetlenült magyarországi piaci viszonyok miatt, készleteiktől így akartak megszabadulni – hasonlóan más, a

szomszédos országokba irányuló szerveződésekkel párhuzamosan. Knapp Miksa, mint szállítmányozási vállalkozó, aki érzékeny lehetett a könyves szakmában rejlő üzleti lehetőségekre is, nem véletlenül került ennek a szindikátusnak az élére. A könyvkiadók és könyvkereskedések közül adataink szerint csupán a Franklin társulat és Dick Manó vett részt a társulásban. Közülük a Franklin társulatnak ekkor valóban iszonyatos és eladhatatlan készletei halmozódtak fel. Minden nemes cél ellenére a várt eredmény elmaradt. Pontosan nem tudjuk, hogy Knapp Miksa mikor indult el az újvilágba a több ládányi szállítmánnyal. Valóban eladta-e azokat és milyen haszonnal nem tudjuk, mert megbízóinak „elfelejtett” elszámolni. A cég fennállásának záródátuma – 1924 –, az az időpont, ameddig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és az említett cégek megpróbálták Knapp Miksát feltalálni és a kintlévőségeiket behajtani. Knapp Miksa nyomára azonban nem sikerült bukkanniuk, és így végül kénytelenek voltak a céget felszámolni. A veszteségeik tudomásunk szerint később sem térültek meg: Knapp Miksa valahol eltűnt a magyar könyves szakma egéről is.

Buda Attila a Nyugatról szóló monográfiában azonban nem csak a kiadó mai napig fellelhető összes kiadványát vette számba. Elkészítette ezek pontos leírását, a tartalmi feltárástól a külső jegyekig. Megjelenésük, vagy megjelenéseik pontos dátumát is igyekezett számba venni. Mindezeket túl a cég más kiadókhöz, terjesztői hálózatokhoz, kereskedésekhez fűződő viszonyát is bemutatja. És természetesen azokat a nyomdákat is feltérképezte, amelyeknél a kiadványok és a folyóirat időről időre megjelentek, akár saját tulajdonba kerültek, és mikor, akár nem. Ez azt is jelenti, hogy ezekre vonatkozóan is számos új adatot közöl, vagy az ismereteket új megvilágításba helyezi. Így kapunk végre megbízható képet Magyar Mór szerepéről a részvénytársaság működésében.

A Nyugat könyvkiadó rt. 1944 nyarán történő betiltásáról a Kereskedelmi és Iparkamara iratanyagából (Orsz. Levéltár Z 212.cs.) nyerhetünk pontos képet. A betiltás indokaként a cég eddigi működését jelölték meg. Ez igazol-

ja, hogy Gellért Oszkár valóban mentességet élvezett, ha nem is volt öskereszténynek nevezhető. Az 1945 utáni újrakezdés történetét a szerző pontosan mutatja meg. A Révai Rt. kebelében való munkálkodásra már nincs idő: az államosítások elől nincs menekvés.

VOIT KRISZTINA

Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. von Thomas BREMER. Halle an der Saale, 2001. Verlag Janos Stekovic, 126 l. /Colloquium Hallense, Bd. 2./

A tudományköziség ma oly sokat hangoztatott szempontját valóban érvényesítve került sor Halléban egy olyan német–magyar szimpozicionra, amelynek ürügyéül a vasfüggöny lebontásának tizedik évfordulója szolgált. Az ismert, történelmivé vált események arra készítették a német és magyar résztvevőket, hogy előadásaik középpontjába a kapcsolatok és kölcsönhatások vizsgálatát állítsák. A gazdag tartalmú kötetből megtudhatjuk, miképpen történt a szász-magdeburgi jog recepciója Kelet-Európában (a példa, az esettanulmány a magyar befogadás), milyen tudományos kapcsolatok mutathatók ki a wittenbergi, hallei egyetem és Magyarország között, az alapítástól kezdve egészen a jelenkorig, méghozzá az egyetemi iratok tanúságtétele szerint; rendkívül érdekes a hallei magyar könyvtár történetét bemutató tanulmány, az alcím szerint az írott, az elvesztett, a nyomtatott és a digitális katalógusok alapján mutatja be a szerzőnő kutatása tárgyát. A bölcséleti érintkezéseket két írásból ismerjük meg, mindkettőnek Lukács György az egyik főszereplője. A szegedi színháztörténet epizódjainak feltárását követi és a kötetet zárja egy

zenetörténeti és egy olyan tanulmány, amely a német nyelv magyarországi helyzetét világítja meg. A kötet egész irányultságára a cím utal: a határok átlépése, magyarázatul: az összehasonlító kulturológia formái. Erre az említett könyvtártörténeti értekezés kiváló példát ad. A Bibliotheca Nationis Hungaricae alapítója egy magyar exuláns, Georgius Michaelis (1640–1725), tartalmát három körben lehet súlypontozni: kortársi alkalmi versek gyűjteménye, az üldözött magyar protestánsokról szóló irodalom, „wittenbergensia”. Ez utóbbin belül: magyar nyelvű szövegek, Magyarország területén nyomtatott szövegek (nyelvtől és a szerző személyétől függetlenül), „hungarus” szerzők szövegei, külföldi nyomtatványok, nyomtatott művek, amelyeknek magyar vonatkozásai vannak.

Itt jegyzem meg, hogy a tanulmány magyar szerzők műveire (is) épít, többek között Bucsay Mihályéra, Németh S. Katalinéra.

Az egyetemjárás krónikáját tartalmazó tanulmány függelékében a hallei egyetem orvosi karán promoveált magyar hallgatók (hungarusok) listáját kapjuk, 67 nevet a XVII–XVIII. századból ábécé rendben. Kronológiailag az első adat még 1695-ből származik, ekkor végzett Hoffsteter, Johann Christoph és Huszti-Szabó István, az utolsó adat pedig 1769-ből való, ekkor végzett Milloradovics Péter. S bár a kötet minden tanulmánya megérdemelné a bővebb ismertetést, ezúttal csak a résztvevők névsorát közlöm: német részről Heiner Lück, Ralf-Torsten Speler, Dorothea Sommer, Thomas Bremer, magyar részről Fehér M. István, Kürtösi Katalin, Székely András és Földes Csaba nével találkozunk.

A számos hasznos információval, új kutatási eredményekkel jellemezhető kötet megérdemelné, hogy szélesebb körben ismertté váljék.

FRIED ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,44 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Klaniczay Gábor</i> : Szent László „csodás” tettei krónikáinkban	393
<i>Fehér Katalin</i> : A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés	411
<i>Pap József</i> : Hódmezővásárhelyi nyomdai részvénytársaságok 1896–1928	431

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kruppa Tamás</i> : Egy unitárius ének tanulságai. (Szőlösi István históriás éneke 1635-ből.)	449
<i>Fazekas Csaba</i> : Ismeretlen egyházpolitikai röpirat 1849-ből	454
<i>Csapó Csaba</i> : Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében	467
<i>Czeglédi László</i> : Egy könyv Tisza István miniszterelnök könyvtárából	473
<i>Lengyel András</i> : A szegedi napilapok hírversenye a 20. század elején	476
<i>Bálint Gábor</i> : A pesti ponyvaipar leleplezése a Magyarországon, 1941-ben	484

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Vizkelety András köszöntése	488
<i>Monok István</i> : A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből	489

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2000-ben	495
---	-----

SZEMLE

A magyar színikritika kezdetei (1790–1837). S. a. rend. Kerényi Ferenc. 1–3. köt. Bp. 2000. (<i>Kókay György</i>)	509
Knapp Éva: Officium Rákócziánium. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai. Bp. 2000. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	510
Régi magyar metszetek: Látképek, térképek, életképek, arcképek: Szántai Lajos gyűjteménye. Szerk.: Borda Lajos, Borda Lajosné. Bp. 2001. (<i>Fabó Edit</i>)	512
Buda Attila: A Nyugat könyvkiadó története. Bp. 2000. (<i>Voit Krisztina</i>)	515
Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. von Thomas Bremer. Halle an der Saale, 2001. (<i>Fried István</i>)	517

SOMMAIRE

<i>Klaniczay, Gábor</i> : Les actes „miraculeux” de Saint-Ladislás dans nos chroniques	393
<i>Fehér, Katalin</i> : La revue „Tudományos Gyűjtemény” (Collection savante) et l'éducation	411
<i>Pap, József</i> : Sociétés anonymes d'imprimerie de Hódmezővásárhely 1896–1928	431

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kruppa, Tamás</i> : Les morales d'un chant unitaire (Chant historique de István Szőlósi de l'an 1635)	449
<i>Fazekas, Csaba</i> : Feuille volante de politique ecclésiastique jusqu'ici inconnue de l'année 1849	454
<i>Csapó, Csaba</i> : Gedeon Ráday et le commissariat royal de Szeged, vu par la presse contemporaine	467
<i>Czeglédi, László</i> : Un livre provenant de la bibliothèque du premier ministre István Tisza	473
<i>Lengyel, András</i> : Le concours de nouvelle des quotidiens de Szeged au début du 20 ^e siècle	476
<i>Bálint, Gábor</i> : Le décèlement de l'industrie de bêche de Pest dans le journal „Magyarország” (Les Hongrois) en 1941	484

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Hommage à András Vizkelety	488
<i>Monok, István</i> : L'année de 1947 de la Revue du Livre Hongrois, non-autorisée à paraître	489

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2000	495
--	-----

REVUE

Les débuts de la critique de théâtre en Hongrie (1790–1837). Publ. par Ferenc Kerényi. Vol. 1–3. Bp. 2000. (<i>Kókay, György</i>)	509
Knapp, Éva: Officium Rákócziánium. L'histoire et les éditions imprimées du livre d'heures nommé de François I Rákóczi. Bp. 2000. (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	510
Anciennes gravures hongroises: Vues, panoramas, cartes, scènes de vie, portraits: la collection de Lajos Szántai. Réd. Lajos Borda, M ^{me} Lajos Borda. Bp. 2001. (<i>Fabó, Edit</i>)	512
Buda, Attila: L'histoire des Éditions de Nyugat (L'Ouest). Bp. 2000. (<i>Voit, Krisztina</i>)	515
Grenzen überschreiten. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Hrsg. Von Thomas Bremer. Halle an der Saale, 2001. (<i>Fried, István</i>)	517